ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV. Dizi — Sa. 8[d]

MODERN TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU

5. Baskı

BERNARD LEWIS

İngilizceden çeviren
Prof. Dr. METİN KIRATLI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1993

Birinci Baskı	1970
İkinci Baskı	1984
Üçüncü Baskı	1988
Dördüncü Baskı :	1991
Beşinci Baskı	1993

ISBN 975-16-0303-X

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BASKI'NIN ÖNSÖZÜ

Bu kitabın konusu, eskinin yıkıntısından yeni bir Türkiye'nin doğuşudur. Kitap, Türk uygarlığının kaynakları ve tabiatı hakkında giriş mahiyetinde bir incelemeden sonra, iki kısma ayrılır. Birinci kısımda ana olaylar ve süreçler, Türkiye tarihinin basit bir hikâyesi olarak değil, daha ziyade, değişmenin başlıca evrelerini izlemek ve tanımlamak çabası olarak, kronolojik sırayla ortaya konmuştur. İnceleme, Atatürk'ün partisinin, bizzat kendisinin örgütlediği hür bir seçimle iktidardan uzaklaştığı ve ülkenin, tarihinin yeni bir evresine girdiği 1950 ye kadar olan dönemi kapsamaktadır. Kitabın ikinci kısmında, değişmenin dört veçhesi daha ayrıntılı olarak incelenmiştir. Türkler arasında yekvücut özdeşlik ve bağlılık duygusunun, devlet teori ve uygulamasının ve onun hâkim olduğu dinî ve kültürel hayatın, ve en son ekonomik ve toplumsal düzenin değişmesi. Son bölümde, Türk Devriminin mahiyeti ve onun başarı derecesi üzerinde bazı genel sonuçlara ulaşma çabasında bulunulmuştur.

Ayrı bir notta, bu kitabın hazırlanmasına şu veya bu şekilde yardım etmiş olanlara teşekkürlerim ifade edilmiş bulunmaktadır. Burada, hiç biri bu kitapla doğrudan doğruya ilgili olmamakla beraber, kitabın sahip olabileceği bütün meziyetlere her ikisi de büyük katkıda bulunmuş olan iki bilim adamına minnettarlığımı ifade etmek isterim. Birincisi, yıllar boyunca sohbetleriyle, benim Türk Tarihi ve uygarlığı hakkındaki anlayışımı, yardım ve rehberlikten ötürü söylenecek her türlü şeklî şükran sözünün belirtebileceğinden daha derin bir şekilde zenginleştirmiş olan, dostum ve meslekdaşım Prof. P. Wittek'tir. İkincisi, Türkiye ve Türklerle ilk tanışıklığımı, onların dili ve edebiyatı hakkında ilk bilgimi, ve o zamandan beri hayatımı şekillendiren sürekli ilgimi, kendisinin etki ve öğretisine borçlu olduğum, ölümü büyük acı bırakan merhum Dr. A. Adnan Adıvar'dır.

B. L.

Londra,
Ocak 1960

İKİNCİ BASKI'NIN ÖNSÖZÜ

Bu kitabın ilk baskısı 1960 da yapıldı. O zamandan beri birçok yeni materyel gün ışığına çıkmıştır. Önemli belgeler ve hatıralar yayınlanmış veya incelenmiş, gerek Türkiye'de gerek diğer ülkelerde, modern Türk tarihi ve düşüncesi üzerinde pek çok inceleme ve monografiler çıkmıştır. Bu kitabın birbirini izliyen yayımlarında küçük değişiklikler yapılmıştı; yeni bir baskı'nın yayımı, daha geniş gözden geçirmelerde bulunmak firsatını vermektedir. Bunlar, hem yapısal hem de pratik nedenlerle, kaçınılmaz olarak, yine biraz sınırlı olmuştur. Bu sınırlar içinde, hem tarih hem tarih yazıcılığı bakımından daha sonraki gelişmelerin sağladığı daha geniş perspektiflerden ve daha derine giden görüşlerden yararlanmaya çalıştım; bazı olgu ve yargı yanlışlarını düzelttim, bazı ihmalleri giderdim, ve bir çok sorunların ve olayların takdimini değiştirdim veya genişlettim. Seçilmiş bibliyografya da yenileştirilerek bugüne ulaştırılmıştır.

B. L.

Londra,
Mayıs 1967

T E Ş E K K Ü R

Kitabımın elyazılı nüshasının bazı kısmlarını veya hepsini dikkatle okudukları ve bir çok yararlı tavsiyeleri için Miss Elizabeth Monroe, Prof. Sir Hamilton Gibb, Prof. A. T. Hatto, Prof. P. M. Holt, Mr. A. H. Hourani, Prof. J. C. Hurewitz, ve Prof. D. A. Rustow'a; fotoğrafları çekmesi ve bu eserin bütün hazırlığı boyunca gösterdiği yardım ve kolaylık dolayısiyle Dr. E. Atabay'a; kitabı basıma hazırlamaktaki zahmetli ve son derece değerli yardımı için Miss H. Oliver'e; matbaa provalarının bir tertibini okuyup düzeltmesinden dolayı Prof. D. A. Rustow'a; haritaları hazırlamasından dolayı müteveffa Mr. D. E. Pitcher'e; endeksi hazırlamasından dolayı Miss M. Moyle'ye; resimlerin röprodüksüyonuna nazik müsaadelerinden dolayı Prof. Franz Taeschner'e (*Alt-Stambuler Hof-und Volksleben*, Hanover, 1925, adlı eserin derleyicisi); Topkapı Sarayı Müze Müdürüne; *Hayat* dergisi yayın müdürüne minnet ve teşekkür borçluyum. Bu kitabın bazı bölümleri, daha önce çıkmış makalelerin muhtevasına dayanmaktadır; buna müsaade ettiklerinden dolayı, Prof. G. E. von Grunebaum'a ve Chicago Üniversitesi Basımevi'ne (*Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, 1955 adlı kitabın derleyici ve yayınlayıcıları), *Journal of World History*, *Middle Eastern Affairs*, *International Affairs*, *Encyclopaedia of Islam*, ve *Studia Islamica*'nın yayın müdürlüklerine çok minnetarım. Son olarak, 1954 ile 1959 arasında Türkiye'ye seyahatlarının masrafını karşılamak üzere yaptığı bağışlar, ve bu incelemenin hazırlanmasındaki yardım ve teşviki için Royal Institute of International Affairs'e teşekkürlerimi belirtmek isterim.

Gözden geçirilmiş baskıyı hazırlarken, bir çok dergideki kitap eleştiricilerinin yorumlarından yararlandım. Bunlara kadirşinaslık duygularımı ifade etmek isterim. Bana özel olarak bildirdikleri yorum ve tavsiyelerinden dolayı Dr. F. Ahmad, Prof. Y. H. Bayur, Prof., R. H. Davison, Prof. U. Heyd. Prof. F. İz, E. Kuran, Dr. H. A. Reed, Prof. D. A. Rustow, ve Dr. M. E. Yapp'a da derin minnettarlık içindeyim.

B. L.

KISALTMALAR

Ank. Univ. Dil ve Tar. - Coğ. Fak. Derg.	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C. Or. contemp.	Cahiers de l'Orient contemporain
EI[1], EI[2]	Encyclopaedia of Islam, 1. ve 2. basıları
İA	İslâm Ansiklopedisi
Int. Aff.	International Affairs
Ist. Univ. İktisat Fak. Mec.	İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
J. As.	Journal Asiatique
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
JAESCHKE, Kalender	G. JAESCHKE ve E. PRITSCH, "Die Türkei seit dem Weltkriege; Geschichtskalender 1919 - 28", Welt des Islam, X (1927 - 9), c. (Bibliyografyaya bak).
MEA	Middle Eastern Affairs
MEJ	Middle East Journal
MER	Middle East Record
MES	Middle Eastern Studies
Mitt. Aus. Hoch. Univ. Berlin	Mitteilungen der Ausland - Hochschule an der Universität Berlin
MSOS	Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen
OM	Oriente Moderno
R.C.As.J.	Royal Central Asian Society Journal
R. Et. Islam	Revue d'Études Islamiques

R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.	Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul
RMM	Revue du monde musulman
R. hist.	Revue historique
RIIA, Survey	Royal Institute of International Affairs, Survey of International Affairs
Tar. Derg.	Tarih Dergisi
Tar. Ves.	Tarih Vesikaları
TM	Türkiyat Mecmuası
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
Türk Huk. ve İkt. Tar. Mec.	Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
Vak. Derg.	Vakıflar Dergisi
WI	Welt des Islam
ZDMG	Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft

I. Bölüm

GİRİŞ: TÜRK UYGARLIĞININ KAYNAKLARI

Bu kadar bilge ya da bilgili çıkıp da Türklerin akıllılığını, askerlik sanatını, yürekliliğini betimlemeye cesaret edecek? Bunlar Arapları, Sarakenleri, Ermenileri, Suriyelileri, Yunanlıları korkuttuklar gibi, oklarıyla tehdit ederek Frankları korkuttuklarını sanıyorlardı.

Gesta Francorum. *1100.*

"*Garâibdendir ki, kesret-i sefâin ve peremât sebebiyle bir kişi, sekizi bir akça mankırın birisiyle Rumeli'nden Frengistânı ve Frengistan'dan Rumeli'ni seyreder*".

Tursun Bey, "*Tarîh-i Ebu'l-Feth*" (1500)

"Türkler, Türkçe konuşan ve Türkiye'de yaşayan bir millettir." İlk bakışta bu, göze çarpıcı bir orijinallik veya pek devrimci muhteva taşıyan bir cümle gibi görünmez. Fakat bu fikrin Türkiye'ye girişi, yayılışı ve bir tüzel varlık ve devlet olma niteliklerinin bir ifadesi olarak Türk halkı tarafından nihaî olarak kabulü, modern çağın, geçmişin sosyal, kültürel ve siyasal geleneklerinden köklü ve sert bir ayrılışı kapsıyan büyük devrimlerinden biri olmuştur.

Türkçe konuşan Anadolu'ya Türkiye adı, yaklaşık olarak onbirinci yüzyılda, Türkler tarafından ilk fethinden beri Avrupa'lılarca verilmiştir[1]. Fakat Türkler kendileri 1923'e kadar, bunu, ülkelerinin resmî adı olarak benimsemediler. Benimsediklerinde de, Avrupa'lı menşeini açıkça belli eden bir şekli (*Türkiye*) kullandılar. Halk bir zamanlar kendisini Türk diye adlandırmıştı ve konuştukları dile yine Türkçe deniyordu. Fakat Osmanlıların İmparatorluk toplumunda etnik bir terim olarak Türk deyimi az kullanılmıştı ve özellikle Türkmen göçebelerini veya, daha sonra, Anadolu köylerinin Türkçe konuşan cahil ve kaba köylülerini ifade etmek üzere daha çok küçültücü bir anlamda idi. Bunu, İstanbul'lu bir Osmanlı efendisi için kullanmak bir hakaret olurdu[2].

[1] Türkler tarafından fethedilen Anadolu toprakları hakkında Türkiye adı ilk kez 1190 tarihli Barbarossa Haçlı Seferinin vakayinâmesinde gözükür. Onüçüncü yüzyılda bu deyim Batılı yazarlar arasında artık yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bak: Claude Cahen, "Le Problème ethnique en Anatolie", *J. Wld. Hist.* II. (1954), 360.

[2] Cahen'in incelediği bir metin daha onüçüncü yüzyılda Konya eşrafından

Osmanlı deyimi bile bir millet anlamında değil, Emeviler, Abbasiler ve Selçuklular gibi bir hanedan anlamında anlaşılıyor ve Osmanlı devleti geçmişin büyük İslâm İmparatorluklarının doğrudan doğruya vârisi ve halefi sayılıyordu. Millî ve vatanî bağlılığın odak noktası olarak bir Osmanlı milleti ve bir Osmanlı vatanı kavramları Avrupa etkisinde ortaya çıkan ondokuzuncu yüzyıl yenilikleriydi ve ömürleri de kısa olmuştu.

Ondokuzuncu yüzyıla kadar Türkler kendilerini her şeyden önce Müslüman olarak kabul ediyorlardı; bağlılıkları farklı düzeylerde, İslâmlığa ve Osmanlı Hanedanı ile devlete idi. Bir kimsenin konuştuğu dilin, oturduğu toprağın, geldiğini iddia ettiği ırkın kişisel, duygusal veya toplumsal bir önemi olabilirdi. Siyasal hiç bir önemi yoktu. Böylece Türkler kendilerini, içinde bizzat Türk milliyetinin garkolmuş olduğu İslâmlıkla özdeş görmüşlerdi ve bu, Türk dilinin yaşamasına ve teoride mevcut olmadığı zannedilen bir Türk devletinin varlığına rağmen olmuştu. Basit halk, köylüler ve göçebeler arasında bir Türklük duygusu yaşamağa devam etti ve zengin fakat ihmal edilmiş bir halk edebiyatında ifadesini buldu. Fakat yönetici ve okumuş gruplar, İslâmlık içinde ayrı bir etnik ve kültürel topluluk olma hüviyetlerinin bilincini Araplar ve İranlılar derecesinde bile korumamışlardı.

Modern anlamda Türk milleti fikri, önce ondokuzuncu yüzyıl ortalarında ortaya çıktı. Bunun gelişmesinde bir çok etkenlerin katkısı oldu: Türkiye'deki Avrupalı sürgünler ve Avrupa'daki Türk sürgünler; Avrupa'daki Türkoloji araştırması ve onun Türk kavimlerinin eski tarihi ve uygarlığı hakkında ortaya çıkardığı yeni bilgi; Rus panislavizmiyle karşılaşan ve ona karşı – garip bir paradoksla – Rusların Türkoloji buluşlarıyla beslenerek kendi millî bilinçleriyle gittikçe daha büyük bir tepki gösteren Rusya Türkleri ve Tatarlar, Hristiyan olarak Batıdan gelen milliyetçi fikirlere daha açık olan ve bunun zamanı gelince imparatorluklarının efendilerine de sirayetine yardım eden Osmanlı İmparatorluğunun tâbi milletleri.

Önce bu fikirler dar bir aydınlar çevresiyle sınırlı kalmıştı. Fakat gittikçe geniş ve derin bir şekilde yayıldı ve sonunda, Cumhuriyetin ülkesi ve halkı için Türkiye ve Türk adlarının ilk kez resmen

birinin "Türk" lâkabını sadece "kaba" ve "çekilmez" Türkmen sınır halkı için kullandığını gösteriyor (Cahen, in G.E. von Grunebaum, *Unity and Variety in Muslim Civilization,* 1955, s. 330).

kabulü bu fikirlerin zaferini sembolleştirdi. Türk özdeşlik duygusunun büyümesi, İslâmî uygulama ve gelenekten uzaklaşıp Avrupa'ya yönelen hareketle bağıntılı oldu. Bu, sınırlı bir amacı gerçekleştirmek düşüncesiyle alınan tamamen amelî ve kısa vâdeli reform tedbirleriyle başladı; sonra bütün bir ulusu bir uygarlıktan bir diğerine aktarmak üzere geniş çaplı, bilinçli bir girişim halinde gelişti.

Milliyetçi ve yenilikçi hareketler yerleştikten sonra, ilginç bir yeni gelişme görüldü – daha önceki eski mahallî uygarlıklarla özdeşliğin öne sürülmesi. Bu hareketin diğer bazı İslâm ülkelerinde benzerleri vardır ve şüphesiz, toprak esasına dayanan dünyevî vatan ve ülke ile onun üzerinde oturan halk arasındaki mistik ve sürekli ilişkiler hakkındaki Avrupalı fikrin ithalinin sonucudur. Bu fikir, Türkiye'de Anadolucu denen harekete, ve Sumerler, Truv'alılar ve hepsinden çok Etiler gibi eski kavimlerin Türk asıllı olduklarına dair, babası Atatürk olan teorilere yol açtı[3].

Bu hareket, Türkleri üzerinde oturdukları ülkeyle kendilerini özdeşleştirmeye teşvik etmek – ve böylece, aynı zamanda, tehlikeli panturanist maceraların cesaretini kırmak – amacıyla, kısmen politik idi. Fakat politik amaçtan esinlenen aşırılıklarına ve anlamsızlıklarına rağmen Atatürk'ün Anadolucu teorisi, önemli gerçek unsurlarını içine alıyor, veya daha doğrusu gün ışığına çıkarıyordu.

Böylece, Modern Türkiye'nin yapımına katılan üç esas etki akımı ayırdedebiliriz İslâmî, Türk, ve karmaşık nitelikte ve daha iyi bir deyim olmadığından mahallî diyebileceğimiz üçüncüsü.

1. Mahallî unsur

Türkiye'ye gelen Müslüman Türkler karışık ve çeşitli bir gelenek ve kültür modelinin damgasını aldılar. Bunun bir kaynağı, resmî Türk tezinde önemi kuvvetle belirtilen Anadolu'ya çıkar Hitit'ler en göze çarpan kalıntıları bırakmışlar ve en çok reklâmı yapılan bir teorileştirmenin konusu olmuşlardır. Diğer eski Anadolu kavimleri de şüphesiz kendi izlerini bırakmışlardır. Bununla beraber Anadolu etkisi tek etki değildir. Osmanlı İmparatorluğu ilk yüzyılından itibaren bir Anadolu devleti olduğu kadar bir Balkan devletiydi de. Ve Rumeli uzun süre esas merkez idi. O, ancak günümüzde, imparatorluğun Avrupa ve Asya toprakları arasındaki eski bağlantı yeri ve çok eski devlet ve

[3] Türklerin, eski Anadolu'luların hısımları ve torunları olduklarını ileri sürerken, Yunanlı, Hristiyan ve hepsinden çok halen mevcut olmak gibi, bu amaç için üç sakınca taşıyan Bizanslılarla ilgili olarak böyle bir şey söylememeleri ilginçtir.

uygarlık gelenekleriyle bir imparatorluk kenti olan İstanbul ile birlikte merkezî mevkiini yitirmiştir.

Türk İslâmlığı içinde bu mahallî geleneklerin kuvvetli kalıntıları, Türkiye'yi ziyaret eden, özellikle Güneyden veya Doğudan giren, her hangi bir ziyaretçinin derhal gözüne çarpacaktır. Bu gelenekleri bir şey çok onun dikkatine sunacaktır – stil ve yapı bakımından Suriye ve Irak'takinden pek farklı Anadolu köy evi ve camii; Fars - Arap üslûbundaki klâsik müziğe karşı, halk müziği denen çeşitteki Türk müziğinin Balkanlı veya hemen hemen Avrupaî tonaliteleri, câmiler üzerinde Bizantin görünüşlü kubbeler, hem resmî desenlerde hem de köy elişlerinde Grek ve Güney - Doğu Avrupa süsleme motifleri.

Modern Türkiye'de Anadolulu unsurların kalıntısı şimdi artık tartışma götürmez. Türklerin Hitit veya Hititlerin Türk olduklarını kanıtlamaya gereklilik yoktur; fakat geniş ölçüde bir devamlılığın bulunduğu açıktır. Bu husus, bugün Anadolu'daki arkeolojik ve antropolojik çalışmaların paralel gelişmesiyle daha açık bir hale gelmektedir. Anadolu'da geniş ölçüde bir Türk kolonizasyonunun bulunduğu doğrudur; fakat yerli halk ne yok edilmişti, ne de tamamen sürülmüştü. Grek üst sınıflarının ve kültür tabakasının yerini Türkler almıştı ve orada oturanlar zamanla, bu kez İslâm ve Türk modellerine uymuşlardı. Bunlar kendi kültürlerinden, özellikle tarım ve köy hayatına ait çok şeyler – mevsim değişmeleri, ekme ve biçme, doğum, evlenme ve ölüm gibi – devam ettirdiler. Yeni ithal edilen ve diğer yerlerde olduğu gibi burada da esas itibariyle şehirsel nitelikte olan İslâm kültürü bu şeylerle az ilgiliydi.

Rumeli etkisi, fetihten sonra, aşağıdan çok yukardan geldi. Anadolu'dan farklı olarak, Rumeli'nin çoğu hiç bir zaman ne İslâmlığa ne de Türk diline mâledildi. Köylü kitleleri, Türklerin kültür çevresinin dışında, dine olduğu kadar dile ve kültüre de yabancı olarak Hristiyan kaldılar. Fakat Balkan uluslarının Osmanlı egemen sınıfı üzerinde pek büyük bir etkisi oldu. En önemli kanallardan biri, erkek çocukların toplanması demek olan *Devşirme*[4] idi ki, bu yolla sayısız Balkan Hristiyanı imparatorluğun siyasî ve askerî *elit*'ine girdi. Hattâ toprak sahibi Hristiyan egemen sınıf, bir zamanlar zannedildiği gibi, tamamen yıkılmamış, fakat bir dereceye kadar kendi toprak-

[4] Bu deyim ve ifade ettiği uygulama hakkında *EI*² de V. L. MÉNAGE'ın "Dewshirme" adlı yazısına başvurulabilir. Osmanlıların ilk zamanlarında ortaya çıkan devşirme yöntemi onyedinci yüzyılda ortadan kalktı.

larında yaşamağa devam ederek Osmanlı sistemi içine alınmıştı. Onbeşinci yüzyılda Arnavutluk'ta hâlâ Hristiyan timar sahipleri vardı[5]. O zaman ve ondan sonra, Müslüman olmuş Rumeli'liler imparatorluğun bütün Asya eyaletlerinde timar sahibi ve komutan olarak bulunurlarken, Rumeli'li Hristiyan askerler, hem timar süvarisi hem de alelâde asker olarak Osmanlı kuvvetlerinde hizmet gördüler. Osmanlı İmparatorluğunda Arnavutların ve Boşnakların büyük rolü iyi bilinir. Diğer Rumeli'lilerle birlikte onlar, ondukuzuncu ve yirminci yüzyıl reform ve devrimlerinde önemli bir rol oynamakta devam ettiler.

Türkiye'nin Bizans'tan aldığı miras bir zamanlar çok mübalâğa edilmişti. Bazı tarihçiler Osmanlı devlet ve toplumundaki hemen her şeyi Bizans'taki şu veya bu kaynağa atfetmişler ve 1453 te İstanbul'un alınmasından sonra Bizans kurumlarının ve uygulamalarının yoğun bir şekilde iktibas edildiğinden söz etmişlerdi. Bunun çoğunun yanlış olduğu ve gerçekte Osmanlı uygarlığında Bizans unsurlarının önceleri zannedildiğinden çok daha az olduğu bugün genellikle kabul edilmektedir. Ayrıca, bu unsurlar İstanbul'un fethinden önceki bir döneme, gerçekten pek çok halde Osmanlı devletinin kuruluşundan önceki tarihe aittir. Bazı iktibasların Anadolu Selçukluları, diğerlerinin de hatta Abbasî Halifeliği zamanına kadar geri gittiği izlenebilir ki, oradan da Türkiye'ye bizzat klâsik İslâm uygarlığının bir parçası olarak gelmiştir. Selçukluların ortaya, çıkışında Osmanlıların henüz sönük bir gölgesi değilken, Bizans'la uzun süre yan yana yaşarken ondan bazı şeyler almaları tabiî idi[6].

Bununla beraber, Bizans etki unsurları mübalâğa edilmiş ve tarihleri de yanlış gösterilmiş olsa bile, yine de mevcuttur. Sayısı belki daha az olmakla beraber, daha eskidir. Belki de Bizans İmparatorluğundan daha eski ve daha köklüdür. Mimaride Bizans motiflerinin kalıntısı daha önce zikredilmiştir. Fakat bir toplumda, onun dinî mimarisi mücerret bir fenomen olamıyacağından, bunlar merkezî ve tipik

[5] Bak Halil İNALCIK, "Timariotes chrétiens en Albanie au XV e siècle d'après un registre de timar ottoman". *Mitt. des österreichischen Staatsarchivs*, IV (1952).

[6] Köprülüzâde Mehmet Fuad (M. F. Köprülü), "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Huk. ve İkt. Tar. Mec.* I (1931), 165 - 313; İtalyanca çevirisi, *Alcune osservazioni intorno all'infuluenza delle istituzioni bizantine sulle istituzioni ottomane* (1953).

bir kalıntı olmalıdır. Türk camilerindeki Bizans unsurlarının -ki pek yaygın ve pek süreklidir - daha derin bir sosyal ve kültürel yakınlığı ifade eden bir anlamı olmalıdır; özellikle her şeyin dinî bir damga taşıdığı İslâm toplumu gibi bir toplumda. Akla gelebilen şu misâl önerilebilir : Belki kubbeli bazilika tipindeki câmi ile -belki- biraz garip kaçacak bir benzetmeyle- Osmanlı İmparatorluğunun Başpiskoposu olarak 'tanımlıyabileceğimiz *Şeyhülislâm*'ın yüksek otoritesi altında, bölgesel kaza dairelerinin başında bulunan müftülerle İslâmiyyette ilk kez Türk egemenliği altında ortaya çıkan dinî bir hiyerarşi arasında bir bağlantı kurabiliriz. Ve burada, dinî başkan ile kubbenin her ikisinin de, Bizans'ta bile Doğulu unsurlar olduğunu düşünebiliriz.

Yöresel etkinin bir diğer cephesi de burada göz önüne alınabilir. Rumeli ve İstanbul Avrupa'nın parçalarıdır ve Osmanlılar tarihlerinin ilk evresinden beri, Kuzey Afrika da dahil, diğer her hangi bir İslâm devletinden daha uzun ve daha yakın bir şekilde Avrupa ile temas halinde bulunmuşlardır. İmparatorluk, Avrupalı halkları ve kurumları kendine sindirdiği önemli Avrupa topraklarını içine alıyordu. Ticaret, diplomasi, savaş -daha az olmamak üzere- göç yollarıyla Batı ile temasını devam ettirmişti.

Fatih Mehmet Yunanca biliyordu ve kitaplığında Yunanca kitaplar vardı. Çevresinde İtalyan hümanisti Ancona'lı Ciriaco Pizzocolli de vardı; Fatih'in hayatını yazan Yunanlı Kritobulos, portresini yapan Venedik'li Bellini idi[7]. Avrupalı diplomat ve tâcirler kadar, Osmanlı hizmetinde bir meslek arayan bir çok dönmeler ve mülteciler tarafından da Batıdan az bilgi getirilmedi. Onbeşinci yüzyılda Osmanlı sultanları Avrupa top icadını -çok kez Avrupalı topçular ve top dökümcüleriyle birlikte- süratle kabul ettiler. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda, Osmanlı bilginleri Avrupa coğrafyası, tarihi ve tıp bilimi üzerine ilk araştırma denemelerini yaparken[8], Osmanlı askerleri ve gemicileri, çeşitli derecede başarılarla, Avrupa savaş tekniklerini elde etmeğe çalışıyorlardı. Ondokuzuncu yüzyıldan önce Avrupa'dan Osmanlı iktibasları esas olarak maddî tertipteydi ve

[7] E. JACOBS, "Mehemmed II, der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung", *Oriens*, II (1949), 6 - 30.

[8] A. Adnan, *La Science chez les Turcs ottomans* (1939). Aynı yazar tarafından konunun Türkçe daha geniş bir incelemesi şu eserde bulunabilir A. Adnan ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (1943). Daha aşağıda Bölüm III'e bak.

hem kapsam hem de etki bakımından sınırlıydı. Fakat bugün hemen herkesce bilinen bir gerçektir ki, bir uygarlık tarafından bir diğerinin uygulamalarından yapılan iktibas sınırlı ve tecrit edilmiş olamaz; dışardan alınan her unsur, bir dizi sonucu da beraber getirir. İlk-önceleri haritacılık, denizcilik, gemi yapımı, topçuluk, ve onsekizinci yüzyılda bunları izleyen matbaa, askerî mühendislik ve İstanbul'da Nuruosmaniye Camii'nde örneğini bulan Türk mimarisindeki İtalyan etkisi gibi, Osmanlıların Avrupa'dan aldıkları şeylerin önemini ve etkilerini belki de yeniden gözden geçirmemiz gereklidir[9].

2. Türk unsuru.

Türkiye'ye giden bir ziyaretçi hemen Türklüğün ilk ve yanılmaz işaretiyle karşılaşacaktır – uzun zaman yabancı etkilere mâruz kalmasına rağmen, muzaffer olarak yaşamasına devam eden Türk dili. Türkçenin, temasa geldiği diğer dillere karşı direnme, onları değiştirme ve hattâ yerini alma hususlarındaki dikkate değer gücünü bilim adamları belirtmişlerdir. Ziyaretçinin, Türk geleneğinin bir işareti olarak Türk dili ile, Türklerin İslâm dünyasındaki tarihî rollerinden aldıkları otorite ve kararlılık mizacı ve dolayısiyle kendine güven duygusu arasında bir çağrışım yapması muhtemeldir.

Dil, Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli kültürüne Türklerin gerçekten esas – ve her halükârda en kolayca farkedilebilir – katkısı idi. Bir zamanlar Arap dilinin ve İslâm itikadının olduğu gibi, şimdi de Türk dili ve sünnî İslâm itikadı egemen sosyal sınıf üyeliğinin zorunlu nitelikleri idiler. Osmanlı Türkçesinde, bir imparatorluk uygarlığına yakışır bir araç olarak, zengin ve ince bir ifade aracı yaratılmıştı. Osmanlıların hiç bir ırkî mağrurlukları ve kapalılıkları, saf "Türk" neslinden olma üzerinde hiç bir ısrarları yoktu. Halifeliğin başlangıcında efendi Arapların *Mavâlî* (Arap olmıyan Müslimler) aşağı sınıfına karşı yaptığı ayrımın bir benzeri mevcut değildi[10]. Müslümanlık ve Türk dili, Kürtler ve Araplar için olduğu kadar, Arnavut, Rum ve Slavlar için de hem gerçek iktidara hem de sosyal statüye açılan kapıya giriş şartlarıydı.

Bir zaman Türkler çok az – örneğin Araplardan ve İranlılardan çok daha az – millî bilinçlilik gösterdiler. İslâmlıktan önceki Türkler her halde ilkel bir halk değildi; fakat kendi devletleri, dinleri ve ede-

[9] Daha aşağıda s. 435 e bak.

[10] Bak B. LEWIS, *The Arabs in History* (1966), s. 70 d.

biyatlarıyla belli düzeyde uygarlığa sahip kavimlerdi. Bununla beraber, bir kaç kırıntı hariç, onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Avrupalı bilim adamları tarafından kısmen yeniden bulununcaya kadar, hepsi unutulmuş ve İslâmlık içinde silinmişti. Eski Arabistan putperest kahramanlarının Araplardaki anılarının, eski İran imparatorlarının geçmiş ihtişamları hakkındaki İranlı gururunun, hattâ Firavun'ların kırılmış fakat muazzam anıtları etrafında örülmüş müphem Mısır efsanelerinin eşi Türklerde yoktur. Halk şiiri ve soy efsanesinden bir kaç parça dışında, bütün İslâmlık öncesi Türk geçmişi unutulmuştu. Hattâ Karahanlılar gibi yeni İslâmlaşmış bir Türk hanedanı, onuncu yüzyılda Türk geçmişini unutup ve kendisini İran efsanesinden alınan bir adla Efrâsiyâb[11] Hanedanı olarak adlandırmıştı. Hattâ Türk adının kendisi ve ifade ettiği varlık bile, bir anlamda İslâmî niteliktedir. İslâmlıktan önceki yazıtlarda Türk sözü gözükmekte ise de, birbiriyle akraba step kavimlerinden sadece birini ifade eder. Bütün grubu ve belki de bizzat böyle bir grup kavramını kapsamak üzere genelleştirilmiş bir kullanılışı İslâmlıkla başlar ve İslâmlıkla özdeş bir hale gelmiştir; tarihî Türk milleti ve kültürü, hattâ bir bakıma dilin kendisi, son bin yıl içinde mevcut olduğu şekliyle, hep İslâmlık içinde doğdular. Bugüne kadar Türk deyimi, putperest Çuvaş ve Hristiyan Gagavuzlar gibi Türk aslından ve dilinden olsalar veya İstanbul Hristiyanları ve Yahudileri gibi bir Türk devletinin vatandaşı bulunsalar bile, Müslüman olmıyanlar hakkında hiç bir zaman kullanılmamıştır[12].

Fakat Osmanlı toplumunda ve kültüründe gerçek Türk unsuru, açıkca ifade edilmemiş ve kendi kendinin bilincine sahip olmamış olsa bile, yine de çok önemlidir. Ondördüncü yüzyıl sonlarında, Osmanlılar Batı Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya doğru yayılırken, aşiret örgütleri ve el değmemiş gelenekleriyle yarımadanın batı kısmında olduğu gibi henüz dağılmamış, parçalanmamış ve yöresel etkilerle değişmemiş– geniş Türk göçebe gruplarıyla karşılaştıkları zaman, bu Türk gelenek ve etkisi tekrar canlanmıştı.

[11] İran kahramanlık şiirine de yansımış olan eski İran efsanesinde, Efrâsiyâb, Turan hanı idi. Deyim daha sonra indî olarak Türkler için kullanılmıştır.

[12] Bak P. WITTEK, "Türkentum und Islam. I", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 59 (1928), 489 - 525; Osman TURAN, "Türkler ve İslâmiyet" *Ank. Üniv. Dil ve Tarih - Coğ. Fak. Derg.*, V (1945 - 6), 457 - 85.

Onbeşinci yüzyılın ilk yarısı boyunca, bir çeşit Türk millî bilincinin yükselişi hakkında bir çok belirtiler vardır. Osmanlı sultanının, eski Türk ünvanı "Han"ı benimsemesi o zamanda oldu; o zaman Osmanlıların, torunları olduklarını beyan ettikleri Oğuz Türklerinden Kayı aşiretinin damgası Osmanlı paralarında remiz olarak göründü ve Osmanlı tarihçileri ile ozanları, Osmanlı hükümdarlarını yarı esatirî Türk eski çağına bağlayan ve hanedanın kaynağının resmî açıklaması haline gelen Oğuz efsanesini işlediler[13]. II. Murat (1421 - 51) ın ve haleflerinin sarayında Türk şiiri serpilip gelişti ve Türk eski çağlarının incelenmesi büyük rağbet gördü. Hattâ Orta Asya Türk dili ve edebiyatı bir süre işlendi ve onbeşinci yüzyıl sonlarına doğru bir edebî okul, Türk edebî dilinin bir parçası haline gelmiş bulunan Farsca ve Arapca sözcük ve deyimleri fazla kullanmaksızın arı ve sade Türkçeyle yazma çabasına girdi[14]. Bu akım sınırlı ve bir çok bakımlardan geçici idi. Fakat Türk dilinin yerini ve dolayısiyle bir milletin hayatında dilin içine aldığı ve beraberinde getirdiği her şeyi yeniden doğrulamak suretiyle önemli bir etkisi oldu. Artık Türk nüfusunun mühim bir kısmı haline gelmiş olan göçebe Türk unsurunun Osmanlı devletinde ilk esas görünüşü olarak da bu akım önemlidir.

Göçebe Türk aşiretlerinin Osmanlı İmparatorluğundaki önemi esas olarak bir etnik hazne olması bakımındandır[15]. Onlar gerçek egemen bir unsur değildiler ve devlet ve egemen gruplar tarafından daha çok güvensizlik ve hor görme ile karşılanıyorlardı. Bununla beraber, egemen sınıfın dayandığı bir ihtiyat deposu idiler. Aşiret mensuplarının Osmanlı toplumuna girişi bir çok yollarla oldu. Birincisi sâbit birşekilde iskân etme yoludur ki, bu suretle göçebeler gittikçe artan ölçüde Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişler ve köylü tarımcılar haline gelmişlerdir. Bu, kısmen normal iktisadî gelişmelerin etkisi, kısmen de bilinçli hükûmet politikası sayesinde oldu. Osmanlı sultanları ilk zamanlardan beri, *sürgün*-iskân ve yerleştirme için bir yerden başka bir yere nüfus nakli – diye bilinen yöntemi geniş ölçüde kullandılar[16]. Bu sürgünler bazen ceza olarak, bazen de yeni fethedil-

[13] P. WITTEK, "Le rôle des tribus turques dans l'empire ottoman", *Mélanges Georges Smets* (1952), 665 - 76.

[14] Köprülüzade Mehmet Fuad (: M. F. KÖPRÜLÜ), *Millî Edebiyatın İlk Mübeşşirleri*, (İst., 1928).

[15] WITTEK, in *Mél. G. Smets*.

[16] Bu nakiller Ömer Lûtfi BARKAN'ın bir seri önemli makalelerinde incelen-

miş veya gayri memnun bölgelere ahali nakilleri gibi siyasî, iktisadî ve askerî amaçlar gözetilerek yapılıyordu. Bütün bu hareketlerde göçebe unsur önemli bir yer aldı. Göçebelerin yerleştirilmesi sadece köylerde olmadı. Hem belgelerdeki hem de edebî kaynaklardaki kanıtlar, bir çok kentlerde aşiret mahalleleri olduğunu göstermektedir. Böyle bir süreç kent ile köylüler ve aşiretler - son ikisi daha geniş ölçüde Türk idi - arasındaki sıkı iktisadî bağ bakımından kaçınılmaz idi.

Türklerin kent ve köy nüfusuna ve böylece sonunda idareci elit'e, tabir caizse, bu sızması, Osmanlı toplumunun Türk karakterini korudu ve kuvvetlendirdi. Öyle ki, zamanımızdaki devrim bile, bir dereceye kadar haklı bir şekilde, şimdiye kadar Türk kalmış Anadolu'nun, İstanbul ve Rumeli'nin kozmopolit uygarlığına karşı kendini göstererek doğuşu - diğer bir deyimle, başkentin nakli ve ülkenin adının değiştirilmesiyle remizlenen, Türklerin Osmanlılar üzerindeki zaferi - olarak tanımlanmıştır.

Modern Türkiye'de Türklüğe dönüş konusundaki bilinçli çaba, hükûmet ve idarenin temelini ve devlet politikasının yönünü etkilediğinden siyasal bakımdan önemlidir; fakat diğer alanlardaki etkileri sınırlıdır. Eski Türk uygarlıkları, İslâmiyet tarafından, eski Türk kültürünün gerçekten yeniden canlandırılmasını mümkün kılmıyacak ölçüde baştan aşağı silinmişti. Tabiatıyla onu tekrar canlandırmak teşebbüsleri olmuştur. Bunların en önemlisi ve ençok tartışılanı, dili, bin yıllık İslâm etkisi boyunca Farsca ve Arapcadan alınan iktibaslardan kurtarmak ve değiştirilmemiş arı Türkçeye dönmek amacında olan dil reformudur. Ayrıca halk materyelinden, daha çok zorlama niteliğinde olmakla beraber bazen oldukça etkili adaptasyonlar yapılmıştır Örneğin, Fars - Arap aruz vezni yerine hece vezninin kullanılması, modern orkestra ve opera bestelerinde Türk melodilerine yer verilmesi gibi[17]. Fakat modern Türk edebiyatı ve sanatı, eski ve popüler materyelle yapılan bu çeşit bilinçli denemelerin her hangi birinden çok daha fazla olarak Avrupa etkisindedir. Türkiye'de Türk özelliğinin gerçek önemi, toplumun daha derin tabakalarındaki

mıştır. Örneğin şu makalesine bak: "Les Déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.*, XI (1949 - 50), 67 - 131; Türkçesi, s. 524 - 69.

[17] Aşağıda s. 436 ya bak.

kesintisiz hayatiyetinde aranmalıdır– bu tabakalar da şimdi yüzeye çıkmaktadırlar ve bunun sonuçları sonra görülecektir.

3. İslâmlık.

Şimdi üçüncü etkene, bir geçici kararma devresine rağmen son zamanlarda Türkiye'de yeni bir kudret gösteren ve Türk ulusunun geniş bir bölümünün kollektif bilincinde esas unsur değilse bile, hâlâ açık bir şekilde büyük bir etken olan İslâmlığa geliyoruz.

Türkler İslâmlıkla ilk kez sınırlarda karşılaşmış ve inançları o zamandan şimdiye kadar sınır İslâmlığının ve sınırda oturanların mücahit ve sade dininin bazı kendisine özel niteliklerini korumuştur [18]. Türkler, diğer bir çok uluslardan farklı olarak, İslâmlığa zorlanmadılar; onların İslâmlığı, hiç bir zorlama ya da tâbiiyet belirtisi de taşımaz. Halifeliğin sınırlarında, Doğuda ve Batıda, sınır savaşçıları, eski İslâm teokrasisinin bir Doğu imparatorluğu şekline değişimiyle diğer yerlerde kaybolmuş bulunan ilk islâmiyetin sadeliğini, militanlığını ve hürriyetini hâlâ muhafaza ediyorlardı. Bu imparatorluğun her tarafından, yeni düzene kendini uyduramıyanlar, manevî ya da maddî nedenlerle sınır görevine gitme ihtiyacı duyanlar sınırlardaki birliklere katıldılar, Allah, şan, şeref ve ganimet uğruna kâfirlere ve putperestlere karşı savaştılar. En önemli iki sınırdan biri olan Orta Asya'da gezginci dervişler ve sûfîler tarafından büyük çoğunluğu İslâmiyete sokulmuş olan Türkler, hâlâ putperest olan ırkdaşlarına karşı mücadeleye katıldılar ve Halifeliğin askerî sınıfları gittikçe artan ölçüde Türklerin tekeline girdikçe, orada egemen bir rol oynamağa başladılar. Onbirinci yüzyıl başlarında, İslâm âleminde ilk büyük bağımsız Türk hükümdarı Gazneli Mahmut, gücünü, Türklerden kurulu bir orduyu büyük çaplı bir sınır savaşına, Hindu dinindeki Hindistan'ın fethine sevketmek için kullandı. Daha sonra aynı yüzyılda Selçuklular, Türk istilâcılarının yeni bir dalgasını Güney Batı Asya yakasına saldılar ve bunlar Bizans İmparatorluğundan İslâmlığa yeni topraklar kazandırdılar, Müslüman

[18] Türk İslâmlığının oluşumunda sınırların ve sınır savaşçılarının (gazi) önemi Prof. WITTEK tarafından 1925 te başlayan (*ZDMG*, LXXIX, 228 d.) bir dizi not, makale ve monografilerde incelenmiştir. Genel bir bakış için, daha önceki incelemelerine atıfların bulunduğu şu eserine bak *The Rise of the Ottoman Empire* (1938).

Doğu'ya Avrupalı büyük Haçlı saldırılarına karşı koymak ve sonunda onları defetmek yeteneğini veren cenkçi ve dinî bir kuvvet aşıladılar.

Türk sınır halkının İslâmlığı, böylece, İslâmlığın anavatanındakinden farklı tabiatta idi. Memlûklar gibi Irak'a veya Mısır'a gitmiş ve eski İslâm başkentlerinin kozmopolit atmosferinde yetişmiş olan kardeşlerinden farklı olarak, hür Türkler sınır ülkelerinde İslâmlaştırılmış ve eğitilmişti ve onların İslâmlığı tâ başlangıçtan beri sınırın özel nitelikleriyle dolmuştu. Onların hocaları, kentlerin ilâhiyatçı ve medreselerinkinden pek farklı bir itikat vaız eden ve genellikle Türk olan dervişler, gezgin zâhitler ve mutasavvıflar idi. Abbasî Bağdad'ının inceliği – veya gevşekliği – karmaşık bir kent uygarlığının hoşgörüsü ve çeşitliliği veya medreselerin kılı kırk yaran ve tekelci sünniliği (ortodoksisi) onlara uymuyordu. Onlarınki hâlâ ilk Müslümanların eski ateşi ve doğruluğu ile dolu militan bir inanç; imanı savaş nârası, akidesi silâh çağrısı olan bir savaşçılar dini idi.

İlk Türklerin Anadolu'ya getirdikleri inanç – ve telkin – bu idi. Ondan sonra da gaziler, dervişler ve göçebeler yarımadayı fethedip, islâmlaştırıp iskân ettikçe, eski İslâm devlet ve uygarlık gelenekleri sultanlığın kentleri haline gelen yerlerde yerleşti ve sınır ahalisi ile dervişler yeni maceralar aramak üzere Ege'ye kadar Batı kıyılarına ve Avrupa'ya yürüdüler. Anadolu, Selçukluların Orta Doğu imparatorluğunun bir eyaleti haline geldi ve İslâmî hayatın geleneksel kalıbı tedricen ülkeye damgasını vurdu. Müslüman bürokratlar ve aydınlar, hukukçular ve ilâhiyatçılar, tâcirler ve zanaatçılar klâsik İslâmlığın eski ve yüksek kent uygarlıklarını da birlikte getirerek yeni kazanılmış topraklara taşındılar. Sınır, boyuna Batıya doğru kaydı ve o zaman Batı Anadolu'da ve Balkanlarda Osmanlı sınır akıncıları tarafından yeni kazanılan topraklar da yeni bir Müslüman imparatorluğuna kalboldu. Selçuklular idaresindeki Sivas ve Konya gibi, şimdi de Osmanlıların egemenliğinde Bursa, sonra Edirne ve nihayet İstanbul, sünnî (ortodoks) İslâmlığın bütün cihazlarına bürünerek Müslüman kentleri, Müslüman hayatın ve kültürün merkezleri oldular.

Kuruluşundan düşüşüne kadar Osmanlı İmparatorluğu, İslâm gücünün ve inancının ilerlemesine veya savunmasına adanmış bir devlet idi. Osmanlılar altı yüzyıl, ilkönce, esas itibariyle başarılı olarak, Avrupa'nın geniş bir kısmında İslâm egemenliğini kurma çabasıyla, daha sonra da Batının amansız karşı saldırısını durdurmak ya da geciktirmek için uzun süreli artçı harekâtıyla, hemen hemen devamlı

olarak Hristiyan Batı ile savaş halinde idiler. Yüzyıllar boyu süren bu mücadele, Türk İslâmlığının ta köklerindeki kaynaklarıyla, Türk toplumunun ve kurumlarının bütün yapısını etkilememezlik edemezdi. Osmanlı Türkü için, bütün ilk İslâm anayurtlarını kapsıyan imparatorluk, İslâmiyetin ta kendisi idi. Osmanlı vakayinamelerinde imparatorluğun toprakları "memâlik-i İslâm", hükümdarı "İslâm Padişahı", orduları "asâkir-i İslâm", dinî başkanı "Şeyhülislâm" olarak adlandırılırdı ; onun halkı kendini her şeyden önce Müslüman sayardı. Daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı ve Türk, nisbeten yeni kullanılan deyimlerdir; Osmanlı Türkleri kendilerini İslâmlık ile özdeş görmüşler, diğer her hangi bir İslâm ulusundan çok daha büyük ölçüde hüviyetlerini İslâmlık içinde eritmişlerdi. Türk sözcüğü Türkiye'de hemen hemen kullanılmaz iken, Batıda Müslüman'ın eşanlamı haline gelmesi ve Müslüman olmuş bir batılıya, olay İsfahan'da veya Fas'ta olsa bile, "Türk olmuş" denmesi ilginçtir.

Bu kendini İslâmlıkla bir tutmanın bir tezahürü Türk İslâmlığının yüksek ciddiyetinde, eski Halifet devri de dahil olmak üzere İslâm tarihinde benzeri bulunmayan, imparatorluğun en şaşaalı günlerindeki hizmet ve göreve bağlılık duygusunda görülebilir. Örneğin, Abbasî Halifelerinden hangisi, belirli olarak ilk Osmanlı sultanlarını harekete geçiren bağlılıkla, manevî ve dinî amaç keskinliğiyle kıyaslanabilecek bir şey gösterebilir? İhtiyar, ölümün eşiğinde bir Kanunî Sultan Süleyman'ı yeni bir Macaristan seferinin daha güçlükleriyle karşı karşıya koyan ve başkentinin rahatlıklarından ordugâh sıkıntılarına ve muhakkak bir ölüme götüren amansız göreve bağlılığı gözönüne getirnek yeter.

İslâmlığı özel ve kamusal hayatın gerçek temeli yapmak hususundaki Osmanlı çabasının ciddiyeti, en açık bir şekilde belki hukuk alanında görülebilir. Osmanlı Sultanları, İslâmın kutsal hukuku *Şeriat*'a, ilk zamanlardan bu yana yüksek bir maddî uygarlığa erişmiş her hangi bir Müslüman devlettekinden daha büyük derecede gerçek bir etkinlik verdiler[19]. Hattâ *şeriat*'ı devletin etkin hukuku yapmaya, onu bütün ülkede uygulamaya, mahkemelere ve onları yürüten kadılara tam bir otorite ve saygı sağlamaya gerçekten çalışanların ilk kez Osmanlılar olduğu bile söylenebilir. Ortaçağ Müslüman kadısının, Osmanlı meslektaşının yanında acınacak bir görünüşü vardır. Merkezî makam-

[19] J. SCHACHT, *An Introduction to Islamic Law* (1964), s. 89 d.

lar tarafından atanan ve onlara karşı sorumlu olan Ortaçağ kadısı önemli yargı alanlarını onlara bırakmak zorundaydı ve hükümlerinin uygulanması ve yürütülmesi için tamamen onların çok kez güvenilmez işbirliğine tâbi idi. Halbuki nasıl vilâyet bir valinin idaresi altında ise, Osmanlı taşra idaresi sisteminde mânidar bir şekilde kaza —bir kadı tarafından idare edilen bölge– olarak bilinen yargı dairesinde Osmanlı kadısı, esas otorite idi. Bundan başka, askerî veya siyasî kurumlarla her hangi bir çatışmasında kendisini desteklemeye hazır ve başında başkentteki Şeyhülislâm ile iki Kazaskerin bulunduğu adlî ve dinî otoriteler hiyerarşisinde büyük ve güçlü bir merci idi. Bu hiyerarşinin başındaki Şeyhülislâm ve Kazaskerler o kadar büyük ve hatırlı idiler ki, bayramlarda tebriklerini sunmaya geldikleri zaman Sultan onları ayakta karşılardı[20]. Eski halifeler teorik olarak şeriata tâbi idiler ve ona aykırı hareketten dolayı hal edilirlerdi; fakat bunu uyguluyacak her hangi bir merci veya mekanizma olmadığından, bu kural sözde kalıyordu. Oysa ki Osmanlılar, sultanın hal'ine fetva verme yetkisinde yüksek bir dinî makam – şeriatın en yüksek mercii – kabul ettiler. Bu makamın, Şeyhülislâmın, gerçek rolü şüphesiz esas itibariyle siyaset ve şahsiyet etkenleriyle belirleniyordu. Bizim görüş noktamız bakımından önemli olan nokta böyle bir makamın böyle bir yargı yetkisiyle mevcut olmuş ve kabul edilmiş bulunmasıdır.

Türk İslâmlığının, farklı tabiatta fakat aynı önemde diğer bir özelliği, gayrimüslim cemaatların sosyal bakımdan ayrı tutuluşlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu, İslâm hukukuna ve geleneğine uygun olarak, diğer dinlere karşı hoşgörülüydü ve Hristiyanlar ile Yahudiler genellikle barış ve güvenlik içinde yaşıyorlardı. Fakat kendi toplumlarında, Müslümanlardan sıkı bir şekilde ayrı tutuluyorlardı. Bir zamanlar Bağdad'da ve Kahire'de yaptıkları gibi, hiç bir zaman Müslüman toplum içine serbestçe karışma, Osmanlıların entellektüel hayatına zikre değer her hangi bir katkıda bulunma imkânına sahip değillerdi. Arap Altın Çağının Hristiyan ozanlarının ve Yahudi bilim adamlarının benzerleri Osmanlılarda azdır. Müslüman dinine girenler seve seve kabul ve temsil edilmişlerse de, Müslüman olmıyanlar toplumun o kadar dışında tutulmuşlardır ki, bugün bile, İstanbul'un fethinden 500 küsur yıl sonra, kentteki Rumlar ve Yahudiler – her ikisi de başka bir dil konuşmak yeteneğinden yoksun olmadığı halde – hâlâ Türk dilini

[20] KÖPRÜLÜ'nün iktibas ettiği *Kanunname*, (*Türk Huk. ve İkt. Tar. Mec.*, I.) 196.

iyice öğrenmemişlerdir. Hristiyan Araplardan söz edilebilir ; fakat Hristiyan Türk, tâbiri saçma bir deyim gibidir[21]. Bugün bile, lâik Cumhuriyetin kırkdört yılından sonra, Türkiye'deki bir gayrimüslime Türk vatandaşı denebilir, fakat Türk asla.

İşaret ettiğimiz Türk İslâmlığının ilk özelliği, böylece – paradoksal olarak – Türklerin kendilerini İslâmiyet içinde eritme derecesidir. Başka özellikler de bulabiliriz. İlkönce, diğer Müslüman ülkelerin çoğunda olduğu gibi, Türkiye'de ilâhiyatçıların formel ve doğmatik dininin yanında gelişen ve halkın gerçek dinî inanışlarına ve uygulamalarına çok daha büyük ölçüde uyan, popüler, mistik ve az çok sünnî inanışa aykırı dinî şekillere bakmak tabiîdir. Kendi aralarında Türk Müslümanlarının büyük çoğunluğunu kendine bağlamış ve belki halen de bağlıylan çeşitli *tarikatlar*[22] şüphesiz inançlarında İslâmlık öncesinden bir çok şeyi, gelenek ve uygulamalarında ise daha da çok şeyi muhafaza etmişlerdir. Türk bilim adamları, Orta Asya Türklerinin İslâmiyete girdikten sonra da muhafaza ettikleri ve çeşitli değişik şekiller altında Batıya getirdikleri Şamanizmin ve hattâ Budizm ve Maniheizmin Orta Asya'da yaşamaya devam eden unsurlarına dikkati çekmişlerdir[23]. Halkın dinî hayatında Müslüman - Hristiyan (veya Türko-Grek) uzlaşmalar (syncretism)ın bir çok belirtileri daha az önemli değildir[24].

Dinin halk düzeyinde yaşayan bu çeşit kalıntısı, İslâmlıkta hemen hemen her yerde görülür ve Avrupa'da Kelt, Germen ve Slav geleneklerinin Hristiyanlaşmış şekilde süregelmesiyle benzerlik gösterir. Ulema ve devlet Türkiye'de, belki de diğer her yerden daha fazla, halk İslâmlığına daima kuşku ile bakmışlardır. Bugün bile Türkiye Cumhuriyeti hükûmetinin, sünniliğin sınırlı olarak canlanmasını hoşgördüğü ve hattâ teşvik ettiği halde, tarikatların gözüken bütün faaliyetlerini şimdiye kadar şiddetle bastırmış olması anlamlıdır.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğunda İslâmlığın en karakteristik niteliklerinden biriyle – daha önce sözü geçen âdeta

[21] Dobrucalı Gagavuzlar gibi Türkçe konuşan Hristiyan halkı nitelemek üzere "Hristiyan Türk" deyiminin kullanılması şüphesiz bilim çevrelerinin meslekî diline münhasırdır ve Türkçeye çok yeni girmiştir.

[22] Aşağıda s. 400 e bak.

[23] Örneğin bak : Köprülüzade Mehmed Fuad, *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les ordres mystiques musulmans* (İst., 1929).

[24] Bak F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under Sultans* (1928).

kuruluş niteliği– halk seviyesinde değil de, formel seviyede karşılaşırız. İslâm tarihinde ilk kez burada kurumsal bir yapı— kendilerine tanınmış görev ve yetkilerle Hristiyan papazlığıyla veya eski imparatorlukların ruhban sınıfıyla kıyaslanabilecek, meslekî din adamlarının dereceli bir hiyerarşisi (ulema sınıfı) –kurulmuştur. İslâmiyette ruhban olmadığı sözü, teolojik anlamda doğruluğunu korumaktadır; şu bakımdan ki bir ruhbanî rütbe tevcih töreni, bir vaftiz âyini, mümin ile Tanrı arasında hiç bir ruhbanî aracılık yoktur. Fakat sosyolojik ve siyasî bakımdan bu söz doğruluğunu yitirir. Büyük Osmanlı dinî kurumunun kaynağı şüphesiz Büyük Selçuklu Sultanlığında devrimsel sapmalar tehlikesine karşı koymak üzere medrese ve müderrislerin örgütlendiği zamana kadar geri götürülebilir. Fakat yalnız Osmanlı devletinde dinî kurum olgunluğa erişmiş ve inanç ve şeriatın bekçisi olarak görevini yerine getirmiştir.

Türk hayat ve kültüründe üç esas eğilimi gözden geçirmiş bulunuyoruz. Modern zamanlarda bir dördüncü olarak batı uygarlığı, dünyada diğer her yerde olduğu gibi, Türkiye'de de mevcut düzene karşı yıkıcı bir darbe indirmiştir.

Modern Türkiye'yi Müslüman komşularından ayıran ve Batı dünyasının hem meziyetlerine hem de kusurlarına yaklaştıran nitelikler ve özellikler olarak göz önüne alabileceğimiz şeylerle ilgili iki anlayış vardır. Birisi süreç (vetire) kavramıdır – bir olaylar tesellsülünü basit bir seri olarak değil, fakat bir zaman süreci, veya organik deyimle, bir gelişme olarak görme eğilimi; bununla ilintili olarak ikincisi, organizma ya da organik yapı kavramıdır– olayları, sadece, ayrı ve birbirinden bağımsız şeyler yığınından ziyade, birbiriyle bağıntılı ve birbirine etkili bir bütün olarak kavrama yeteneği. Bunlar, modern Batı uygarlık şeklinin merkezî nitelikleridir. Bizim fizik ve tabiî bilimlerimizin ön gerekleridir; bizim kişi ve grup, insan ve evren görüşümüzü belirlendirirler ve dolayısiyle kurumlarımıza ve düşüncemize, devlet idaremize ve sanatlarımıza, sanayimize, bilimimize ve –heyhat– dinimize şekil verirler. Sadece bir kaç örnek olarak, bunlar Batı romanı ile Doğu masalı, Batı resmi ile Doğu minyatürü, Batılı tarih ile Doğulu vakayinameler, Batılı hükûmet ile Doğulu hükümranlık ve belki de Batı hareketliliği ile Doğu sakinliği arasındaki farkı yaratırlar.

İyi veya kötü, bu nitelikler, son bir buçuk yüzyıl boyunca Türk kamu hayatında –devlet ve hukuk yapısında, istek ve politikanın

formüllendirilmesi ve yönlendirilmesinde, sosyal ve hattâ özel hayatın yeniden düzenlenmesinde – gittikçe daha etkili hale gelmişlerdir. Bunlar, bilim ve sanatların tamamen taklidî olmanın ötesindeki bazı tezahürlerinde şimdiden gözle farkedilebilecek durumdadır. Bu nitelikler, Türkiye'de gözüktüğü şimdiki şekiller içinde, şüphesiz Batı kaynaklı ve gerçekten yenidirler ve zaman zaman iğreti ve temelsiz görünürler. Fakat, deneme mahiyetinde de olsa, bu niteliklerle, tabiri caizse bunları kabul etme istidadı yaratan Osmanlı veya Türk uygarlığının nitelikleri arasında ilişki kurulup kurulamıyacağını incelemeye çalışabiliriz. Modern tarihçinin analiz ve sentez yeteneğinin ve modern romancının karakter ve olaylar örgüsünü geliştirme duygusunun ilk örnekleri, sebepleri tartışma ve etkileri irdeleme yeteneğine sahip Osmanlı vakanüvislerinde ve tezkere yazarlarında bulunabilir. Anayasalı modern cumhuriyet bile tamamen bir ithal malı değildir. Kanun ve hiyerarşiye dayanan Osmanlı devleti bazı bakımlardan klâsik İslâmiyetin şekilsiz ve değişken toplumundan çok, ona yakındır. Türkiye ile Batı arasındaki mümkün daha derin yakınlıklar sorunu, arızî bir ilginçlikten daha fazla bir mahiyet arzeder. Son yıllarda bütün reform hareketinin başarıları ve umutları tekrar tartışmaya ve hattâ, bir süre göründüğü gibi, tehlikeye sokulmuştur. Uzun vadede zamanımızın hızlı yüzey hareketinden çok, Türk hayatındaki daha derin ahenkli gelişmedir ki Türkiye'nin İslâmlıkla, Batıyla ve bizzat kendisiyle gelecekteki ilişkisini belirliyecektir.

I. KISIM

DOĞUŞ EVRELERİ

II. BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN YIKILIŞI

Sanatların, faziletin büyüme döneminde askerî, faziletin duraklama döneminde liberal, ve faziletin düşme döneminde şehevî oldukları iyice gözlemlendiğinden, korkarım ki Dünyanın bu çağı çarkın iniş kısmı üzerindedir.

FRANCIS BACON, "*The Advancement of Learning*", *1605*

İnsanın toplumsal durumu onun kişisel durumuna uyar ve çoğu hususlarda biri diğerine paraleldir... Her şeyden önce, insanın tabiî hayatı büyüme, duraklama ve düşme yılları olmak üzere üç evre halinde hesaplanır. Kişilerde bu üç evrenin süreleri mukadder olmakla beraber bu süreler kişisel yapının sağlamlığına ya da zayıflığına göre değişir... bu evreler farklı toplumlarda da değişir... Peygamberin (kendisine salât ve selâm olsun) hicretinden itibaren tarih 1063 e geldiği ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 364 üncü yılına eriştiği zaman, Tanrının geleneği, uygarlığın ve insan toplumlarının tabiî kanunları uyarınca, bu Devlet-i Aliyye'nin durumunda hastalık belirtileri, tabiatında ve güçlerinde ahenksizlik izleri göründü.

HACI HALİFE, "*Düstûr ül-Amel*", *1653*

Büyük imparatorlukların yıkılışı daima büyüleyici bir ilgi konusu olmuştur ve günümüzde, imparatorluk haşmetinin göçüşüne sevinenlerin ve ağlıyanların her ikisi için de yeni bir keskinlik kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışı da, ciddî olarak incelenmemekle beraber[1], bu ilgiden uzak kalmamıştır. Osmanlı tarihinin yarım bin yılı hâlâ en çok ihmal edilen inceleme alanlarından biridir. Hem Türkiye'de hem Batıda yapılan son araştırmalar imparatorluğun başlangıcı ve sonu hakkındaki bilgimizi artırmış olmakla beraber, onun yıkılış sürecine (vetiresine) pek az ışık tutmuştur. Batılı tarih bilginleri konunun tartışmasından, esas olarak, bizzat Osmanlı tarihçilerinin analizini izlemekle yetinirken, modern Türk tarihçileri, dikkatlerinin çoğunu uluslarının eski büyüklüğüne ve son canlanışı-

[1] Bir istisna, H. A. R. GIBB ve Harold BOWEN'ın eserindeki Osmanlı "İdareci sınıf Kurumu"nun çürümesi üzerindeki denemedir (*Islamic Society and the West*, I/I (1950), s. 173 d.).

na adamışlardır. Batılı tarihçiler, çok kez, imparatorluğun Avrupa ve Asya'da bağımsızlığına kavuşmuş eski tâbi ulusların ulusal tarihî menkıbelerinin de etkisi altında kalmışlardır. Bunlar, kendi toplumlarının bütün kusur ve eksikliklerinden dolayı çökmüş imparatorluk efendilerini kınamak eğilimi göstermişler ve Osmanlı devletinin son evrelerindeki bilinen zaaflarını, Osmanlı uygarlığının bütününü mahkûm etmek şeklinde genelleştirmişlerdir.

Profesör Jones, "Roma İmparatorluğunun Yıkılış ve Düşüşü"nün "tarihçinin tehlike ve sorumluluğunu üzerine alarak çözmeye çalıştığı birbirine kenetlenmiş bir sebepler compleksinin sonucu" olduğunu yakın zamanlarda belirtmişti[2]. Ayrıntılı tarih araştırması için gerekli ön çalışmaların çok az gelişmiş olduğu Osmanlı İmparatorluğu bakımından tehlike daha da büyüktür. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıla ait Osmanlı arşivlerinin büyük kısmı yayınlanmamış, hemen hemen el değmemiştir; vakayinameler bile pek az ilgi görmüştür. Siyasî tarih ondokuzuncu yüzyılda Hammer ve Zinkeisen'in ulaştırdığı noktanın ötesine pek az ilerlemiş bulunurken, iç iktisadî ve sosyal tarih hemen hemen hiç incelenmemiştir, denebilir.

Aşağıda, karışık sebep, belirti ve etki örtüsünü yırtıp geçmek girişiminde bulunulmamıştır. Yalnız, Osmanlı devlet idaresi, toplum ve uygarlığının çöküşüne yol açan ya da onun bir parçası veya ifadesi olan başlıca etken ve süreçlerin bazılarının geniş bir klasifikasyonu ve sayımı sunulmuştur. Bunlar başlıca üç grupta incelenecektir – Devlet idaresi, iktisadî ve toplumsal hayat ile, manevî, kültürel ve entellektüel değişmeyle ilgili olanlar.

Birinci gruba devlet cihazındaki – 1630 da IV. Murat'a sunulan ünlü Koçi Bey risalesinin[3] esas konusunu teşkil eden saray, bürokrasi,

A. H. M. JONES, "The Decline and Fall of the Roman Empire", *History*, XL (1955), 226.

[3] Makedonya veya Arnavutluk doğumlu bir Osmanlı memuru olan Koçi Bey *devşirme* yoluyle saray hizmetine girmiş ve orada Sultan IV. Murat (1623 - 40) ın yakın danışmanı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu ve geleceği hakkında 1630 da sultan için yazdığı risale hem Türkiye'de, hem Batı bilim adamları arasında büyük hayranlık uyandırmış ve Hammer'in Koçi Bey'i "Türk Montesquieu'sü" diye adlandırmasına yol açmıştır. Risalesinin basıları ve çevirileri için bak F. BABINGER, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (1927), 184 - 5. Yeni bir bası 1939 da İstanbul'da yayınlandı. W. F. BEHRNAUER tarafından Almanca çevirisi şurada yayınlandı *ZDMG*, XV (1861), 272 d. Ayrıca bak : B. LEWIS, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, I (1962), 71 - 87.

adliye, silâhlı kuvvetler – bilinen değişmeleri dahil edebiliriz. Osmanlı sarayının ilk on sultanı, bir hanedan silsilesinin annallerinde, yekta değilse bile, nadir raslanan muktedir ve akıllı adamlar serisinin manzarasıyla bizi hayrete düşürürken, bu silsileden gelen hükümdarların geri kalanı daha da hayret verici bir yeteneksiz, dejenere ve uygunsuz adamlar serisi teşkil eder. Sonuncusu gibi bir seri, bir raslantının sonucu değildir ve etkili bir hükümdarın ortaya çıkmasını fiilen engelleyen bir yetiştirme ve seçme sistemiyle açıklanabilir. Aynı şekilde, Sadrazamlık, siyasî ve dinî diğer yüksek makamlar o şekilde doldurulmuş ve idare edilmiştir ki, bunların bu kadar yetenekli ve dürüst adamlar çıkarmış olması bizi hayrete düşürmelidir.

Devlet cihazındaki çöküntü sadece yüksek hükümranlık araçlarını değil, bütün imparatorluk yüzeyinde bürokratik ve dinî kurumların bütününü etkiledi. Bunlar işe alma, yetiştirme ve yükselme yöntemlerinde artan değişikliklerin şiddetlendirdiği, yeterlilik ve doğruluk bakımından felâketli bir düşüşe uğradılar. Bu bozulma onaltıncı yüzyılın titiz, dürüst ve son derece yeterli bürokratik hükûmetinden, onyedinci yüzyılın ihmaline ve onsekizinci yüzyılın çöküntüsüne ulaşan değişimi canlı ve açık bir şekilde yansıtan Osmanlı arşivlerinde açıkca farkedilir [4]. Meslekî ve ahlâkî düzeydeki aynı düşme, belki daha az göze çarpar olmakla beraber, dinî ve yargısal hiyerarşinin çeşitli mertebelerinde de görülebilir.

En dikkati çekici çöküntü Osmanlı silâhlı kuvvetlerininkiydi. Koçi Bey 1630 da imparatorluğun, sadık ve yiğit tebaasının büyük ihtiyat kuvvetine hâlâ güvenebileceğini söylüyordu. Ali Paşa 1774 Küçük Kaynarca andlaşmasından sonra yazdığı yazılarında Türk askerinin cesaret ve moralinden hiç bir şey yitirmediğini belirtiyordu [5].

[4] Onaltıncı yüzyılda belgeler dikkatli, ayrıntılı ve ileridir; onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda düzensiz, sıhhatsız ve eksik hale geldiler. Kâğıdın kalitesi bile düşmüştür. Bu düşen standardların genel görünümü içinde ara yerdeki Köprülü idaresinin dikkatle tutulmuş kayıtları daha anlamlı bir şekilde göze çarpmaktadır.

[5] Ali Paşa, bir *derebey* sülâlesi kurduğu Trabzon'da vâlilik yapmıştı. İki sorunun zihnini derin bir şekilde meşgul ettiğini bize anlatır İmparatorluk bu kadar kuvvetliyken, niçin bu kadar zayıfladı ve eski gücünü tekrar kazanması için ne yapmalı? Hâlâ yayınlanmamış olan risalesi, Uppsala'da el yazısı halinde muhafaza edilmektedir. Şurada M. NORBERG'in İsveçce bir yorumlaması vardır ; *Turkiska Rikets Annaler* (Hernösand) V (1822), 1425 d. Bak EI, "Djanïkli 'Alī Pasha" (B. LEWIS tarafından).

Ama, bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale geldi ve bir zamanlar küçük görülen düşmanların elinde uzun bir utandırıcı yenilgiler dizisine uğradı.

İmparatorluk onaltıncı yüzyılda, yayılışının fiilî sınırlarına ulaştı ve aşamıyacağı engellerle karşı karşıya geldi. Doğu sınırında, I. Selim ve Kanunî Süleyman'ın savaş alanındaki zaferlerine rağmen, Osmanlı orduları İran içine ilerliyemediler. O zaman kudretlerinin zirvesinde olan Safevîlerin yeni merkezileştirilmiş hükümdarlığı; yeni lojistik sorunları ortaya çıkaran, yeni ve alışılmamış teknikleri gerektiren yüksek İran plâtosu; ta doğumundan beri gelenekleri kâfirlere karşı kutsal cihat olan bir orduyu bir Müslüman hasma karşı yöneltme güçlükleri – bütün bunlar Osmanlı kuvvetlerini İran sınırlarında durdurmak ve karadan Orta Asya ve Hindistan'a yayılmayı önlemek hususunda birlikte rol oynadılar.

Osmanlılar Doğu sularında Portekiz'lilerin büyük ve sağlam gemileriyle karşılaştılar. Yapıcıları ve denizcileri Atlantik'in güçlüklerine karşı koymak üzere yetişmiş bu gemiler Osmanlıların sakin su gemilerinden daha üstündü. Osmanlıların çemberi kırmak için birbiri peşine yaptıkları teşebbüsleri yenilgiye uğratan ve Müslüman gemiciliğini Hint Okyanusu sularından silen şey, bu daha güçlü gemiler, daha fazla top ve daha iyi denizcilik idi.

Osmanlılar Kırım'da ve onun ötesindeki topraklarda Rusya tarafından durduruldular. Osmanlılar 1475 de Kefe'yi fethettiler. Kırım kıyılarının bir kısmı doğrudan doğruya Osmanlı egemenliği altına girdi; Tatarların Giray Hanları Osmanlı tâbiiyetine girdiler. 1569 da Osmanlılar Don ile Volga arasında bir kanal açmak ve böylece Orta Asya'ya bir gemi yolu elde ederek, Portekiz'in ilmeğinden çıkmak plânına bile giriştiler[6]. Fakat Osmanlılar burada da yollarını tıkanmış buldular. Aynı zamanda Batı Avrupa denizden Afrika'yı dolaşarak Asya'ya yayılırken, Doğu Avrupa da karadan stepi aşarak İslâm ülkelerine doğru güneye ve doğuya yayılıyordu. 1502 de bir zamanların kudretli Altınordu Hanlığı, sonunda ortadan kalkmış ve toprak-

[6] Bu proje hakkında İNALCIK'ın şu makalesine bak : Osmanlı - Rus rekabetinin menşei ve Don - Volga kanalı teşebbüsü (1569)", *Bell.*, no : 46 (1948), 349 - 402. İngilizce çevirisi "The Origins of the Ottoman - Russian Rivalry and the Don - Volga Canal 1569", *A. Üniv.* Annales, (1946-7) 47 - 107.

larının çoğu Rusya tarafından yutulmuştu. Halefi Kazan,Astrahan ve Kırım Hanlıkları bir süre daha ömürlerini uzattılar; fakat çok geçmeden Ruslar ilk ikisini fethetmeğe ve üçüncüsü üzerinde gittikçe artan baskıda bulunmağa muktedir oldular. Karadeniz, Kuzey Kafkasya, Hazer ve Batı Sibirya yolu açıktı. Buralarda Rusya, Portekiz'in ve haleflerinin Doğu denizlerinde yaptığı gibi, Osmanlıların yolunu kesti ve onları sardı.

Afrika'da çöl, dağ ve iklim, aşılması için hiç bir sâikin bulunmadığı engeller teşkil etti. Akdeniz'de ise, arada kısa bir devreden sonra, deniz üstünlüğü Batının denizci ülkelerine kaptırıldı[7].

Fakat Osmanlı yayılışının klâsik alanı buralardan hiç biri değildi. Ondördüncü yüzyıl ortalarında İstanbul Boğazının ilk aşılmasından itibaren Avrupa Osmanlıların bir arz-ı mev'ûdu olmuştu – kâfirlere karşı muzaffer savaşla İslâmın kudret ve şanının ilerliyeceği mükemmel bir "Dâr-ül Harb". 27 Eylül 1529 da, Macaristan'ın fethinden sonra, Kanunî Süleyman'ın orduları Viyana'ya ulaştılar – ve 15 Ekimde fethedilmemiş kentten çekilmeğe başladılar. Akıbet kesin idi. Bir buçuk yüzyıl daha Macaristan için sonuçsuz savaşlar yapıldı ve 1683 de Viyana'ya karşı, sonuncusu olan diğer bir teşebbüse daha girişildi. Fakat dâva artık kaybedilmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu, daha öteye geçemiyeceği ve oradan sadece çekilebileceği sınıra ulaşmıştı. Safevî orduları gibi, Habsburg'ların yiğitliği şüphesiz ki Osmanlı hamlesini göğüslemekte rol oynadı; fakat Viyana savunucularının Kosova, Varna, Niğbolu ve Mohaç galiplerini durdurmaya niçin muktedir olduğunu açıklamaya yeterli değildir. Burada da yeni savaş ve özellikle ikmal ve ulaştırma tekniklerini gerektiren yeni ve farklı bir alanın sorunlarında belki bir izah bulabiliriz.

Osmanlı ve Avrupa ordularının eğitim ve donatım standardları arasındaki gerilik farkı Osmanlı ilerleyişinin durdurulmasından sonra

[7] Lütfi Paşa, 1541 den sonraki yazılarında, Avrupa'nın büyüyen deniz gücünün Türkiye için teşkil ettiği tehlikeyi daha o zaman görebilmişti. Kemalpaşazâde (1533 - 4) nin I. Selim'e söylediği şu düşünceyi kendisi de onaylıyarak aynen zikreder : "Sultanım, velinimeti deniz olan bir kentte oturuyorsunuz. Deniz güvenlikte değilse, hiç bir gemi gelmez ve hiç bir gemi gelmezse İstanbul mahvolur." Bizzat kendisi de Sultan Süleyman'a şunları söylemişti : "Daha önceki sultanlar arasında karadan hükmeden pek çok, denize hükmeden pek az idi. Deniz savaşının sevk ve idaresinde kâfirler bizden ileridir. Onları geçmeliyiz." (Lütfi Paşa, *Asafnâme*, çeviren ve yayınlayan R. Tschudi, (1910), metin 32 - 33, çeviri 26 - 27).

görünmeğe başladı. Başlangıçta Osmanlıların geriliği mutlak değil, nisbî idi. Bir zamanlar askerlik biliminin ön safında iken, geride kalmağa başladılar. Onyedinci yüzyılda Avrupa ordularındaki büyük teknik ve lojistik gelişmeler, Osmanlılar tarafından geç ve etkisiz bir şekilde izlendi. Bu, onbeşinci yüzyılda Avrupa topçuluk icadını kabul ve uygulamada gösterdikleri sürat ve yaratıcılıkla açık bir çelişme halinde idi. Bu değişmede katkısı olan mümkün etkenlerden biri, Avrupalı dönme ve maceracıların Türkiye'ye akışındaki düşmedir – fakat bunu belirtmek, Türkiye'nin bu insanları niçin cezbetmez hale geldiği ve gelenlerden de Türklerin niçin bu kadar az yararlandıkları sorusunu ortaya çıkarır.

Yeni teknikleri benimsemede atiklik ve çabukluğun azalması, daha önce belirttiğimiz gibi, kalemiye ve ilmiye sınıflarındakine paralel olarak, silâhlı kuvvetlerin meslekî ve moral standardlarındaki genel bozulmanın belki de en tehlikeli bir cephesidir. Bu hal doğrudan doğruya, Roma İmparatorluğunda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da, yıkılışın başlıca nedenlerinden biri sayılması gereken şeye – daha güçlü dış düşmanlara toprak kaybı – yol açtı. Modern tarihçiler, istilâcılara toprak kaptırılmasını, haklı olarak, zayıflığın nedenlerinden çok belirtileri arasında saymak eğilimindedirler; fakat insan gücü, gelir ve kaynakların sürekli tükenişinin etkisi küçümsenmemelidir. Koçi Bey ve ondan sonrakilere göre bu değişmelerin nedenleri daha kötü şeyler olan iltimascılık ve ahlâk bozukluğunda yatar. Zamanımızın farklı varsayımları bizi bunlara nedenden çok belirti olarak bakmağa ve bunların sâiklerini ve kaynağını daha geniş ve daha derin değişmelerde aramaya yöneltir.

Onaltıncı yüzyıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğunun bütün hayatını pek önemli derecede etkileyen ve esas olarak dış kaynaklı olan üç büyük değişme oldu. Bunların ilki daha önce zikredilmişti. Yani Avrupa içine doğru Osmanlı ilerleyişinin durdurulması. Bu, bazı bakımlardan Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sınırın kapanması ile kıyaslanabilecek – fakat çok daha yıkıcı etkisi olan – bir olaydır. Osmanlı devleti İslâmlık ile Bizans Hristiyanlığı arasındaki sınırda doğmuştu; liderleri ve orduları, yeni ülkelere İslâmın kılıcını taşıyan Kutsal Cihat'ta sınır savaşçıları olmuşlardı. Osmanlı gazileri ve dervişleri, Amerika'ların öncüleri ve misyonerleri gibi, kendilerinin barbarlık ve imansızlığa garkolmuş halklara uygarlık ve doğru inanç götürdüklerine inanıyorlardı, ve onlar gibi sınır savaşçısının ve

sömürgecinin bilinen mükâfatlarını topluyorlardı. Osmanlı devleti için, sınır, onun hem kılıçlı adamlarına hem de din adamlarına iş ve mükâfat sağlıyor ve daha derin anlamda, onun devletlik niteliğinin bizzat *varoluş nedenini* teşkil ediyordu. Artık onaltıncı yüzyılda bu devletin bir sınır savaşçıları beyliğinden bir imparatorluk haline gelişmiş bulunduğu doğrudur; fakat sınır gelenekleri Osmanlıların askerî, sosyal ve dinî hayatında derin bir şekilde kök salmış bulunuyordu ve daha fazla yayılma ve kolonizasyon için sınırın fiilen kapanmasının onları derinden etkilememesi mümkün değildi. Osmanlıların askerî örgüt, sivil idare, vergi ve toprak tasarrufu sistemleri, hep fetih ve kolonizasyon ile kâfir ülkelerine yayılan bir toplumun ihtiyaçlarına göre düzenlenmişti. Bunlar, duraklayan veya geri çekilen bir sınırın farklı gereklerine cevap vermez hale geldiler [8].

Osmanlıların, menzilinin ötesine yayılmış büyük savaş makinesi Macaristan ovalarında boşuna dönerken Osmanlı İmparatorluğunun hayatı ve büyümesi, Batılı denizci milletlerin Okyanus keşif gezileriyle çok daha geniş ölçüde tuzağa düştü. Bu keşif gezilerinin en büyük etkisi imparatorluğun yerleşmiş olduğu bütün Doğu Akdeniz bölgesini bir geri su haline çevirmek oldu. Türkiye'nin en keskin Avrupalı gözlemcilerinden biri olan imparatorluğun İstanbul elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq 1555 de Batı Avrupalıların, Avrupa'nın kalbini yakın ve hemen hemen muhakkak bir istilâya terkederek, enerjilerini "altın peşinde, geniş Okyanus sularını aşarak Hindistan'ı ve Antipod'u aramakla" süflî bir şekilde israf ettikleri yorumunda hâlâ bulunabiliyordu [9]. Fakat 1580 sıralarında bir Osmanlı coğrafyacısı, Yeni Dünya hakkında III. Murat için yazılmış bir kitapta, Avrupalıların Amerika, Hindistan ve İran körfezi kıyılarında yerleşmelerinin İslâm ülkeleri için teşkil ettiği tehlikeyi ve İslâm ticaretine vereceği zararı haber veriyordu; sultana Süveyş berzahında bir kanal açmasını ve "Hint

[8] Osmanlı devlet idaresi ve toplumunda sınırın ve sınır halkının önemi Paul WITTEK tarafından kanıtlanmıştır. Kültürel bir varlık olarak sınır sorununun bütünü, F. J. TURNER'in Amerikan tarihinde sınırın önemi hakkındaki ünlü tezine de atfen, Owen LATTIMORE tarafından "The Frontier in History" adlı makalesinde yeniden incelenmiştir (Tarih Bilimleri Uluslararası Kongresi'nin yayını olan *Relazioni*'de yayınlanmıştır, Roma, 1955, I, 105 - 38).

[9] *The Turkish letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, C. T. Forster ve F. H. B. Daniell tarafından çevrilmiştir, (1881, 1, 129 - 30).

ve İndüs limanlarını zaptetmek ve kâfirleri kovmak üzere" bir filo göndermesini sağlık veriyordu [10].

1625 de Ömer Talib adında diğer bir Osmanlı gözlemcisi tehlikeyi daha âcil bir şekilde görebiliyordu

Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler; gemilerini her yere gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, İndüs ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Yemen kıyılarını ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir; aksi halde çok geçmeden, Avrupalılar İslâm ülkelerine hükmedeceklerdir [11].

Afrika'yı dolaşan gemiciliğin Orta Doğu ticareti üzerindeki etkileri, bir zamanlar zannedildiği gibi hiç de felâketli ve ânî olmamıştı. Bütün onaltıncı yüzyıl boyunca Doğunun ticarî eşyası denizden Kızıldeniz limanlarına ve Basra'ya, karadan da İran yoluyla Osmanlı İmparatorluğuna ulaşınaya devam ediyor ve Avrupalı tâcirler de bunları almak için Türkiye'ye geliyorlardı. Fakat bu yoldan geçen uluslararası ticaretin hacmi sürekli olarak azalıyordu. Onyedinci yüzyıldan itibaren Felemenk ve İngiliz devletlerinin Asya'da yerleşmesi ve dünya ticaret yollarının açık okyanusa kayması Türkiye'yi dış ticaretinin büyük bir bölümünden yoksun kıldı ve onu, hükmü altındaki ülkelerle birlikte, içinde dünya ticaretinin can damarının artık akmadığı durgun bir geri suda bıraktı [12].

Avrupalıların keşif gezileri, etkisi daha erken görülen, beklenmiyecek kadar şiddetli başka bir darbe indirdi. Osmanlı İmparatorluğunun esas para birimi gümüş *akçe* idi ki devletin bütün gelir ve giderleri onun üzerinden hesaplanırdı. Diğer Akdeniz ve Avrupa devletleri

[10] *Tarih al-Hind al Garbî* (İstanbul, 1142/1729), 6b ve devamı.

[11] Tarih al-Hind al-Garbî'nin Ankara'daki (Maarif kitaplığı, 10024) el yazılı nüshasının kenarlarına yazılmış olan Ömer Talib'in gözlemleri, A. Zeki Velidi TOGAN tarafından yayınlanmıştır : *Bugünkü Türkili (Türkistan)* ve *Yakın Tarihi*, I (1947), s. 127.

[12] Bu sorunlar hakkında bak : KÖPRÜLÜ'nün incelemeleri (BARTHOLD'dan çevirdiği *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 1940 'ne eklediği notlar, s. 225 d. ve İNALCIK, *Bell.*, no: 60 (1951), s. 661 d.

gibi, Osmanlı İmparatorluğu da, gümüş esasına dayanan para sistemini zaman zaman tehdit eden, sürekli bir değerli maden sıkıntısı çekerdi. Bu güçlükleri yenmek için Osmanlı sultanları, gümüş maden ocaklarını kontrol etmek, sikke ve külçe ihracını önlemek ve ithalini teşvik etmek, tedavüldeki para hacmini azaltmak veya çoğaltmak gibi çok uygulanan tedbirlere başvururlardı.

Yeni Dünya'dan değerli maden akışı Doğu Akdeniz'e erişince bu durum birdenbire değişti. Amerikan altını ve, çok daha büyük ölçüde, Amerikan gümüşü daha önce İspanya'da fiyatları altüst etmiş ve malî bir bunalıma sebep olmuş bulunuyordu. Oradan, Amerikan madeninden yapılan İspanyol paraları Cenova'ya ve oradan da bu paraların ilk kez 1580 lerde bulunduğu bildirilen Raguza'ya geçti[13]. Batıdan gelen bu ânî ucuz ve bol gümüş akışının Türkiye üzerindeki malî ektisi süratli ve felâketli oldu. Gümüş kıtlığı bunalımlarına alışmış olan Osmanlı idarecileri bir bolluk bunalımını anlıyamadılar veya dışardan içeriye akan yeni ticareti elverişli bir şekilde vergileyemediler; uyguladıkları geleneksel tedbirler durumu sadece daha kötüye götürdü. 1584 de akçe, bir dirhem gümüşün beşte birinden sekizde birine indirildi. Bu çok büyük iktisadî ve sosyal sonuçlarıyla sürekli bir malî bunalıma yol veren bir devalüasyon tedbiri idi. Gümüş fiyatı düştükce altın fiyatı yükseldi. Türk ham maddeleri Avrupalı tâcirler için çok ucuz hale geldi ve – yasaklamalara rağmen, tahıl bile dahil olmak üzere – büyük miktarlarda ihraç edildi. Yerli sanayiler yıkılmağa başladı ve Avrupa mamullerinin ithalâtı genişledi. Büyük çapta ihtikâr ve murabahacılığın daha da ağırlaştırdğı malî baskı ve iktisadî bozukluk, halkın geniş bir bölümüne sıkıntı ve onu takiben de perişanlık getirdi. Çok geçmeden sikke darbı, sikkenin ayarının düşürülmesi ve buna benzer şeyler arttı; bir düka altını karşılığı akçenin rayici 60 dan 200 e düştü, altın ve gümüş yabancı paralar, düşürülmüş Osmanlı paralarını iç piyasalardan bile koğdu. Onyedinci yüzyılda Osmanlı hükûmeti iki kez yeni bir gümüş para çıkarmak suretiyle enflâsyon dalgasını durdurmağa çalıştı: Avrupa dolarını takliden, birincisi 1620 lerde bir gümüş sikke olarak çıkan

[13] Portekiz menşeli ucuz gümüşün bundan pek az önce Güney Arabistan'a geçtiğini ve orada altına göre gümüşün rayicini düşürdüğünü Prof. R. B. Serjeant'tan öğrendim.

para, ondan sonra 1680 lerde gözüken *kuruş*. Her ikisini de akçenin düşmesi ve devalüasyon izledi[14].

Tam bu nakdî bunalım zamanında devlet, ücretli personelini büyük ölçüde genişletmeye ve para harcamalarını büyük çapta artırmaya girişmek zorunda kaldı. Fatih Mehmet bir para bunalımı ile karşılaştığı zaman ücretli askerlerin sayısını azaltmış ve hizmetleri parayla değil de timarla karşılanan sipahilerin sayısını arttırmıştı[15]. Fakat onaltıcı ve onyedinci yüzyılların değişen savaş şartlarında bu artık mümkün değildi. Ateşli silâhların ve topun kullanılışındaki büyük artış, her zamankinden daha büyük ücretli meslekî orduların muhafazasını gerekli kıldı ve timarlı süvarilerin nisbî önemini azalttı. Koçi Bey ve Hacı Halife'nin ikisi de sipahilerin azalmasını, ve Hacı Halife'nin söylediğine göre 1567 de sayısı 48.000 iken 1620 sıralarında 100.000 e çıkan, ücretli askerlerin artmasını esefle belirtirler[16]. Her iki yazar da bu değişikliğin zararlı malî ve tarımsal sonuçlarının farkındadırlar. Anlaşılır bir şekilde, sipahinin modasının geçişinin kaçınılmaz hale geldiği ve yalnız uzun süreli meslekî askerin zamanın askerî ihtiyaçlarına cevap verebileceği gerçeğini gözden kaçırırlar.

Bunun karşılığı korkunç idi. Gittikçe artan harcamalar ve düşen bir para ile karşı karşıya kalan Hazine her geçen gün daha da tatmin edilmez hale geldi. Devletin az gelirli ve sayısı çok artmış ücretli personeli – sivil, askerî ve dinî – prestijleri, namusları ve yükselmeleri

[14] Earl J. HAMILTON klâsik monografisinde (*American Treasure and The Price Revolution in Spain, 1501 - 1650*, 1934) ilk kez İspanya için incelenmiş olan, Amerikan külçelerinin akışının ücretler, fiyatlar ve paralar üzerindeki etkileri F. BRAUDEL'in büyük eserinde bütün Akdeniz bölgesi bakımından daha geniş olarak ele alınmıştır. (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, (1949). Türkiye'deki olaylar hakkında Braudel'in belirtmeleri (özellikle 393 - 4, 419 - 20, 637 - 43 üncü sayfalar) İNALCIK'ın aydınlatıcı incelemesinde ("Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Bell.* no : 60 (1951), 656 d.) ele alınıp geliştirilmiştir. Ayrıca Braudel'in kitabının BARKAN tarafından yapılan tahliline bak *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.*, XI (1949 - 50), 196 - 216.

[15] İNALCIK, *Bell.*, no 60, 656 d.

[16] Ayn-ı Ali'nin *Kavanin-i Âli Osman*'ına ek mahiyetindeki *Düstur al – Amel li – Islah al Halel*, İst., 1280/1863, s. 131-2; Almanca çevirisi: BEHRNAUER, in ZDMG, XI (1857), 125. 1653 sıralarında yazılmış bu küçük risalede, Hacı Halife Osmanlı İmparatorluğunun malî ve diğer güçlüklerinin nedenlerini inceler. Osmanlı ordularındaki değişiklikler hakkında bak: EI[2], "Bārūd IV" ve "Ḥarb IV" (V. J. PARRY tarafından).

üzerindeki kaçınılmaz etkileriyle, gittikçe artan geçim sıkıntılarına düşmüşlerdi. Timar süvarisi ordunun artık bel kemiği olmamakla beraber, onun çöküşü, bir zamanlar temelini teşkil ettiği eski Osmanlı tarım sistemi sendeleyip çökünce, köy bölgelerinde ıztıraplı etkiler doğurdu. İrsî bir hakka sahip olduğu timarının içinde ya da yakınında oturan sipahinin yerine saray gözdeleri, parazitler ve muhtekirler timar gelirlerini toplamaya başladılar ve bazen timarların büyük miktarını ellerine geçirerek, mülkü başında bulunmayan büyük toprak zenginleri haline geldiler. Diğer timarlar mîrî araziye çevrildi [17]. Fakat bürokrasinin gittikçe artan yetersizliği ve yiyiciliği, vergilerin tarhı ve toplanması için etkili bir devlet sisteminin kurulmasını önledi. Bunun yerine, bu görevler vergi mültezimlerine verildi; bunların aracılığı ve gelirlerden aldıkları paylar zaman aşımıyla kazanılmış irsî haklar haline geldi, geniş ve ihmal edilmiş toprak mülklerinin sayısını artırdı.

İmparatorluğun büzülen ekonomisi, böylece, gittikçe pahalılaşan ve hantallaşan bir üst yapıyı beslemek zorunda kalmıştı. Saray, bürokrasi, ulema sınıfı, hiç olmazsa masraf bakımından modern olan bir ordu ve vergi mültezimleri ile mülkü başında bulunmayan toprak sahiplerinin teşkil ettiği bir asalak sınıf– bütün bunlar ortaçağ devletlerinin ve hattâ Roma İmparatorluğunun beslemeğe çalıştığı üst yapıdan çok daha ağır idi; üstelik onlarınkinden daha ileri bir ekonomiye de dayanmıyordu. Tarımın teknolojik seviyesi ilkel olarak kaldı ve onaltıncı yüzyıldan sonra Türk köy bölgelerinin toplumsal şartları, tecrübeleriyle İngiliz tarımında devrim yaratmış olan onyedinci ve onsekizinci yüzyılların zevk için çiftçilik yapan İngiliz centilmenleri gibi kimselerin ortaya çıkmasını imkânsız kıldı.

Bu gelişmeler Türkiye'ye özel değildir. Paranın değerindeki düşüş, devlet ve savaşın artan masrafları, memuriyetlerin satılması ve vergilerin iltizama verilmesi gibi şeylerin hepsi, diğer Akdeniz ve civar devletlerinde de görülür. Fakat oralarda bu hükûmetler üzerinde gittikçe artan yapıcı nüfuzuyla yeni bir kapitalist ve bankerler sınıfının yükselmesine yol açmıştır.

[17] Onaltıncı yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı arşivlerindeki tapu sicilleri timar sayısında sürekli bir azalışı, buna karşılık mirî arazi alanında da genişlemeyi gösterir.

Türkiye'de de Rum Mihail Kantakuzenos, ve Braudel'in Doğu'nun Fugger'ı dediği[18] Portekiz Yahudisi Yasef Nasi gibi zengin tâcirler ve bankerler vardı. Fakat bunlar Avrupalı benzerlerinin malî, iktisadî ve siyasî rollerini hiç bir zaman oynıyamadılar. Bunun kısmî nedenini şüphesiz, daha önce işaret edilen, Osmanlı ticaretinde gittikçe artan durgunlukta bulmak gerekir. Fakat bütün sebep bu değildir. Bu tâcirlerin hepsi olmasa bile büyük çoğunluğu, Müslüman devletin müsamaha gören fakat ikinci sınıf uyruğu olan Hristiyanlar veya Yahudiler idi. İktisadî güçleri ne kadar büyük olursa olsun, siyasal bakımdan cezalandırılmış ve sosyal bakımdan ayrı tutulmuşlardı; siyasal gücü, bütün ilgililer üzerindeki ahlâk bozucu etkisiyle, yalnız gizlice elde edebiliyorlar ve entrikayla kullanabiliyorlardı. Malî faaliyetlerin çapı ve genişliğine rağmen, ticarete daha elverişli siyasal koşullar yaratmaya veya sağlam bir bankacılık ve kredi yapısı kurmaya ve bu suretle Osmanlı devletinin sürekli malî sıkıntılarına yardımcı olmağa muktedir değillerdi. İngiltere'de de maliye ve kredi işleri ilk öncüleri, Lombard sokağına adlarını veren yabancı uzmanların elinde idi. Fakat bunlar zamanla gayretli ve dişli yerli rakipler tarafından bertaraf edildiler. Türkiye'de böyle rakipler çıkmadı ve hattâ, onyedinci yüzyılın genel düşüşü içinde, İstanbul'un Rum ve Yahudi büyük tâcirleri bile önemlerini yitirdiler. Servet Türkiye'de yine yapılıyordu, fakat kaynağı iktisadî değildi. Çok kez, devlet makamlarını elde bulundurma yoluyla elde edilen, siyasî ya da malî kaynaklı idiler. Bunlar yatırım veya gelişmeye de harcanmayıp, zamanın modasına göre yenmiş ya da istif edilmişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğunun teknolojik geriliğine – sadece icat bakımından değil, başkalarının icatlarını benimseme bakımından bile başarısızlıklarına – sık sık atıfta bulunulmuştur. Avrupa bilim ve teknolojide hızla ileri giderken, Osmanlılar tarım, sanayi ve ulaştırmalarında ortaçağdaki atalarının düzeyinde kalmakla yetindiler. Hattâ silâhlı kuvvetleri bile Avrupalı düşmanlarının teknolojik ilerlemelerini gecikerek ve yetersiz olarak izledi.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğunda tarım sorunu bir teknik gerilikten ibaret değildi; bir kesin çöküş idi. Daha Kanunî Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında, Lütfi Paşa köylerdeki nüfus azalışının tehlikelerini ikaz etmiş ve, taşra idaresinin ehliyeti üzerinde

[18] BRAUDEL, s. 567.

bir kontrol aracı olarak, vergide mülâyimlik ve köy nüfusunun düzenli sayımları yoluyla köylünün korunmasını istemişti[19]. Koçi Bey bu kanıtları daha kuvvetli olarak ileri sürer; fakat daha 1653 de Hacı Halife, Kanunî Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında halkın köylerden kasabalara akın etmeğe başlamış olduğunu ve kendi zamanında bütün imparatorluk yüzeyinde boşalmış ve terkedilmiş köyler bulunduğunu söyler[20].

Tarımdaki bu çöküş, çoğu Osmanlı risale yazarlarının belirttiği nedenlere atfedilebilir: İlk Osmanlı tarım sisteminin dayanağı olan timarlı sipahilerin kaldırılması ve yerine, köylünün refahında ve toprağın korunmasında uzun vâdeli yararı olmıyan, sadece vergiler üzerindeki kısa vâdeli çıkarını düşünen vergi mültezimlerinin ve diğerlerinin konulması. İnsafsız, aşırı ve basiretesiz vergilendirme, tarımda bazen sürekli hale gelen bir çöküşe yol açtı. İhmal edilen ve yoksullaşan köylüler tefecilerin ve muhtekirlerin ellerine düşmeye zorlandı ve çok kez topraktan tamamen kovuldu. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar boyunca bürokratik ehliyetteki sürekli çöküşle birlikte eski düzenli arazi teftişi ve nüfus sayımları sistemi de terkedildi[21]. Merkezi hükûmet, vergi mültezimlerinin, mukataa sahiplerinin ve sarayın tâyin ettiği sancakbeyi ve paşa kâhya ve voyvodalarının kontrolsuz açgözlülüğüne terkedilen tarım ve köy işleri üzerinde her hangi bir kontrolda bulunamaz hale geldi. Onyedinci yüzyılda, daha sürekli olarak yerleşmiş mukataa sahiplerinin bazıları toprak sahipleriyle birleşerek yeni bir toprak aristokrasisi – âyân-ı memle-

[19] Lütfi Paşa, *Asafname,* Bl. 4. 1541 de Veziriâzamlıktan azledildikten sonra yazılmış olan Lütfi Paşa'nın kitabı, iyi bir Veziriâzamın neler yapması ve, daha önemli olarak, nelerden kaçınması gerektiği konusunda kurallar koyar. Osmanlı İmparatorluğunun hâlâ kudret ve şanının zirvesinde bulunduğu bir zamanda yazılan bu risalede, yazar, imparatorluğun mukadderatı ve refahı hakkında derin bir endişe gösterir ve daha sonraki yıllarda Osmanlı çöküşünün karakteristik belirtileri olacak şeyleri daha o zamandan işaret etmesini bilir.

[20] HACI HALİFE, Bl. 1.

[21] Örneğin, B. LEWIS'in "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands" adlı makalesinde verilen, Arap eyaletleri hakkındaki tapu defterleri listesine bak : *JRAS* (1951), s. 149 d. Listedeki sicillerin büyük çoğunluğu onaltıncı yüzyıla aittir. 1600 dan sonra defterler gittikçe seyrelmiş ve yapılan defterler de gittikçe daha perişan hale gelmiştir.

ket– teşkil etmeğe başladılar. Bunların ortaya çıkışı ve bazı devlet görev ve otoritesini gasbetmeleri daha o zaman belirtilmişti[22].

Tarım çökerken, sanayi biraz daha iyi durumdaydı. Esnaf loncalarının korporatif yapısı, eski düzenin toplumsal bağlılık ve yükümlülüklerinin karışık örgüsünü ifade ve korumada ve aynı zamanda, gittikçe azalan ölçüde olmakla beraber, zanaatın ustalık standardlarını ve manevî seviyesini muhafazada yararlı bir sosyal fonksiyon gördü. Yine de, bunların iktisadî etkileri sınırlayıcı ve sonunda yıkıcı oldu. Bir kimsenin meslek seçimi gelenek ve veraset ile tâyin ediliyor, emeğinin sahası ilkel teknik ve ulaştırma ile sınırlanıyor, çalışma tarzı ve hızı loncaların kuralları ve geleneğiyle tesbit ediliyordu; bir yandan pasiflik ve kendinden feragat esasına dayanan bir mutasavvıf dinî gelenek, öte yandan her hangi bir refah belirtisine karşılık derhal malî bir yük, endüstriyel üretimi ilkel, durgun ve ithal edilen Avrupa mallarıyla rekabette son derece yeteneksiz bir durumda tuttu[23].

Bazıları bu geriliğin nedenlerini İslâmlıkta ya da Türk ırkında aradılar. Bunlar, her ikisinin de daha önceki başarıları karşısında tatminkâr olmıyan izahlardır. Bununla beraber, Osmanlıların alış yeteneğinden yoksunluğunun –hattâ belki de Osmanlı çöküşünün– kısmî izahını, Osmanlıların vârisleri ve canlandırıcıları oldukları klâsik İslâm uygarlığıyla birlikte tevarüs ettikleri belirli bir zihnî tutumda bulmak mümkün olabilir.

Klâsik İslâm uygarlığı, bizimki de dahil olmak üzere, kendinden önce ve sonraki diğerleri gibi, kendi üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliğine derinden inanmıştı. İlk başlangıcında, ilkel evresinde İslâmlık, Hellenistik Doğu'dan, İran'dan, hattâ Hindistan ve Çin'den gelen etkilere açık bulunmuştu. Fakat Orosius'un son Lâtince vakayinamesinin tek istisnası dışında, bir ya da iki tarihî ve coğrafî eserin Türkçeye çevrildiği onaltıncı yüzyıla kadar her hangi bir Lâtin veya

[22] Hüseyin Hezarfen'in 1669 da yazdığı düşüncelere bakınız (R. ANHEGGER, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", *TM*, X (1951 - 3), 372, 387. *Âyân-ı vilâyet* daha önce onaltıncı yüzyıl *Kanunlarında* arasıra gözükür (BARKAN, *XV ve XVI ıncı asırlarda.... Kanunlar*, I (1943) endeks).

[23] Sabri F. ÜLGENER, *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri* (1951). Prof. ÜLGENER'in Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin incelenmesine Weber'in ve Sombart'ın yöntemlerini uygulama teşebbüsüyle bu sorunlar üzerine çok ışık serpilmiştir.

Batı eserinin her hangi bir Müslüman diline çevrildiği bilinmemektedir[24]. Klâsik çağların Müslümanlığı için Frenk Avrupa, kendisinden güneşli İslâm dünyasının öğreneceği hiç bir şeyi olmayan ve pek az korkacağı bir dış barbarlık ve imansızlık karanlığı idi. Bu görüş, Ortaçağın sonlarına doğru modası geçmeğe yüz tutmuş olmakla beraber, ortaçağ Müslümanları tarafından vârisleri Osmanlılara aktarılmış ve Osmanlı ordularının Avrupalı düşmanları üzerindeki ezici zaferleriyle yeniden kuvvet kazanmıştı. Savaş halinde, fakat açık sınır üzerinde olan taraflar, karşı yakadaki hasımlarından bilgi alışverişi yapabiliyorlardı; dönmeler ve mülteciler aracıyla yeni hünerler yine de İslâm imparatorluğuna erişebiliyordu. Fakat orada bu dersleri öğrenme istekliliği yoktu ve zamanla da kaynaklar kurudu. Osmanlı İmparatorluğunun hâlâ kendini zorla kabul ettirici askerî gücünün nikabı altında bulunan İslâm milletleri, kendi uygarlıklarının bütün diğerlerine karşı ölçülmez ve değişmez üstünlüğüne dair rahatlık verici fakat tehlikeli hayali – bir seri utandırıcı askerî yenilgilerle yavaş yavaş uyandıkları bir hayal – beslemeğe devam ettiler.

Müslümanlar kurdukları askerî imparatorlukta – ki derhal feodal ve bürokratik nitelik aldı – yalnız dört meslek tanıyorlardı idarecilik, savaş, din, ve tarım. Sanayi ve ticaret, tevarüs ettikleri sanatları icraya devam eden fethedilmiş gayrimüslim tebaaya bırakılmıştı. Böylece kâfirlerin izledikleri mesleklere kâfir damgası vurulmuş oldu ve bir çok sanatkârlar Müslüman olduktan sonra bile bu damga kaldı. Batılılar ve yerli Hristiyanlar, bankerler, tâcirler ve sanatkârların hepsi, Hristiyan menşeli fikirler ve icatlardan etkilenmez ve düşüncelerini zanaat ve aşağı mekaniğin sorunlarına saptırmağa isteksiz Osmanlı Müslümanı tarafından hakir görülüyordu. İlkel üretim teknikleri, ilkel taşıt araçları, müzmin güvensizlik ve sosyal cezalanma, her hangi bir uzun vâdeli ya da geniş çaplı teşebbüsü önlemekte ve Osmanlı ekonomisini en düşük yetenek, teşebbüs ve maneviyat düzeyinde tutmakta birlikte rol oynadılar[25].

Osmanlı egemen sınıfının bu duymazlığı, entellektüel hayatlarının devam eden güçlülüğüyle karşılaştırılınca daha da göze çar-

[24] Ayrıca bak B. LEWIS, "The Muslim Discovery of Europe", *BSOAS*, XX (1957), 415; ve B. LEWIS ve P. M. HOLT (eds), *Historians of the Middle East* (1962), s. 180 - 91 (burada Batı kaynaklarına daha önce yapılan bazı atıflar tartışılmıştır).

[25] ÜLGENER, s. 193 d.

pıcıdır. Bunun bir örneği, imparatorluğun çöküşü hakkında muhtıralar bırakan ve bu çöküşü pek açık görmekle beraber onu durdurmakta güçsüz olan yazarlar grubunda görülebilir. Naima (1655 - 1716)nın eserinde en yüksek başarı noktasına erişen parlak Osmanlı tarihçilik okulunu; en büyük temsilcileri Nedim ve Şeyh Galib'in onsekizinci yüzyılda yaşadığı divan ve din şiirinin Osmanlı geleneklerini; Osmanlı mimarî, minyatür ve müzik okullarını da işaret edebiliriz. Onsekizinci yüzyılın sonu ve ondokuzuncu yüzyıl başlangıcına kadar, Türkiye'nin kültürel ve entellektüel hayatında, eski geleneklerin iyice tükenmesinden ve yaratıcı yeni itici etkenlerin yokluğundan doğan gerçek bir sönüşten bahsedemeyiz. Hattâ ondan sonra da, divan geleneklerinin darbelenen perdesi arkasında, Türklerin halk sanatları ve halk şiiri eskisi gibi sürdü.

Ortaçağ sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'da, tıpkı modern silâhların günümüzde Avrupa'nın küçük ulusal egemenliklerinin modasını geçirtmesi gibi, ezici masrafı ortaçağ Avrupa'sının feodal prensliklerinin ve kent devletlerinin modasını geçirten yeni savaş cihazını beslemeğe yetenekli toprak, birlik, örgüt, insan gücü ve kaynaklara sahip tek devlet idi. Kısmen belki de bizzat bu öncelik nedeniyle, onaltıncı yüzyıl Avrupa'sının ulus - devletlerini ve bunların sahne olduğu büyük ticarî ve teknolojik ilerlemeleri doğuran harekete karşılık vermekte başarısızlığa uğradı.

Esas olarak, Osmanlı İmparatorluğu, bir ortaçağ zihniyeti ve ekonomisiyle – fakat hiç bir ortaçağ devletinin hiç bir zaman taşımak zorunda kalmadığı bir bürokrasi ve devamlı ordunun ek yüküyle – bir ortaçağ devleti olarak kaldı veya bir ortaçağ devletine döndü. Hızla modernleşen bir devletler dünyasında pek az yaşama şansı vardı.

Osmanlı kudret ve azametinin çöküşündeki evreler, uluslararası açık andlaşmalarla iyice belirlenir. Birincisi 1606 Kasımında Avusturya ile imzalanan Zitvatorok andlaşması idi. İlk kez olarak bu, İstanbul'da "Viyana Kıralı"na dikte edilen bir mütareke değil, fakat sınırda müzakere edilen ve "Roma İmparatoru" ile uzlaşılan bir andlaşma idi. Osmanlı Sultanı en sonunda Habsburg monarkına İmparator sıfatını tanımağa ve ona kendisine eşit olarak muamele etmeğe razı olmuştu.

Onyedinci yüzyıl bir eşitlik tâvizi ile başladı; yenilginin açıkca kabulüyle sona erdi. 1682 de Köprülü'lerin reformlarıyla sıhhat ve

gücüne geçici olarak tekrar kavuşan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupalı düşmanlarına karşı gösterişli bir tarzda büyük bir taarruza daha geçti. Viyana duvarları önünde 1683 de ikinci başarısızlık kesin ve son idi. Avusturyalılar ve müttefikleri, Macaristan, Yunanistan ve Karadeniz kıyılarındaki Osmanlı topraklarında süratle ilerlediler ve 1687 de ikinci Mohaç savaşında ve 1697 de Zenta'da Avusturya zaferleri Türklerin yenilgisini kesinlikle ortaya koydu. 26 Ocak 1699 da imzalanan Karlofça barış andlaşması bir devrin bittiğini ve bir diğerinin başladığını belirtir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu ilk kez, açıkca kesin bir savaşta yenilmiş bir devlet olarak bir barış imzalamış ve uzun süredir Osmanlı idaresinde bulunan ve Dâr-ül İslâm'ın bir parçası sayılan geniş toprakları kâfir düşmana terketmek zorunda kalmıştı.

1718 Pasarofça andlaşmasıyla Türkiye daha başka topraklar da yitirdi. 1736-9 savaşı sırasında düşmanlarının birbirlerine karşı kuşkularından yararlanarak bazı toprakları geri aldıysa da, bu kazanç kısa sürdü. Rus askerlerinin hepsini ele geçirdiği ve bir Rus filosunun Akdeniz'e girip bizzat Anadolu kıyılarını tehdit ettiği bir savaştan sonra 1774 Küçük Kaynarca andlaşması yeni bir gurur kırılışı getirdi. Bu andlaşma ile, Sultan yalnız Hristiyan nüfusun oturduğu fethedilmiş toprakları değil, Kırım'daki eski Müslüman toprağını da terketti[26]; aynı zamanda Rus İmparatoriçesine, bizzat kendi Ortodoks Hristiyan tebaası üzerinde fiilî bir hâmilik haline gelen bir müdahale hakkı da tanıdı.

Bundan sonra bir durgunluk devresi oldu. 1775 de Bukovina'nın Avusturya'ya, 1812 de Besarabya'nın Rusya'ya kaptırılması dışında, 1878 de Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya, Batum ve Kars'ın Rusya'ya kaptırılmasıyla tekrar başlıyan toprak kaybı süresine kadar aşağı yukarı bir yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu yabancı devletlere önemli bir şey terketmedi. Bu dönem içinde imparatorluğun birlik ve tamamiyetine esas tehlike içerden geldi.

Karlofça ve Pasarofça utançları ve daha sonraki andlaşmalar, merkezi hükûmetin taşra üzerinde zaten azalmakta olan otoritesini

[26] Andlaşma şartları uyarınca, Sultan, bağımsız hale gelen Kırım Tatar Hanlığı üzerindeki egemenliğinden feragat etti. 1783 te Rusya'nın Kırım'ı ilhak edip, Hanlığın tarihe karışmasıyla ikinci evre tamamlandı. Türk tepkileri hakkında aşağıda s. 50 ve n. 24 e bak.

daha da zayıflattı. Dikkati çeker bir şekilde, eyalet bağımsızlığının ilk göründüğü ve en ileri gittiği yerler Asya ve Afrika'daki eski İslâm toprakları oldu. Bu hareketler, hiç bir suretle, Osmanlı idaresine karşı kamusal ya da ulusal direncin ifadeleri değildi. Arabistan, Lübnan, ve Kürdistan gibi uzak çöl ve dağ alanlarındaki bir kaç istisna dışında, bu hareketlerin ne liderleri ne de izleyicileri yerli idi; bu hareketlerin liderleri ya Osmanlı ya da Memlûk askerî sınıflarından geliyorlardı. Her iki durumda da ne yöresel toprakta bir kökü vardı ne de her hangi bir yöresel desteğe dayanabiliyordu. Bunların çoğu, uzaklıktan ve sultanın otoritesinin zayıflığından yararlanarak eyaletlerinin gelirlerinin daha büyük kısmını almak ve eyaletlerini fiilen bağımsız prenslikler durumuna getirmek istiyen âsi ve maceracı paşalar ve subaylar idi. Mısır'da Mehmet Ali, Suriye'de Ahmet Cezzar, Bağdad ve Basra'nın Memlûk beyleri böyle idiler. Bunlar tebaalarının dil ve duygularıyla, bir ortaçağ Avrupa derebeyinden hiç de daha ilgili değillerdi; onların refahıyla ilgilileri ise daha da azdı.

Bağımsız *derebeylerin* onsekizinci yüzyıl başlarında fiilî özerklik kazandığı Anadolu'da durum oldukça farklıydı. Bunlar da başlangıçta subay veya memur iken sultanın vasalları haline geldiler. Bununla beraber bunlar, Arap ülkelerindeki paşalardan farklı olarak, idare ettikleri halk içinde kök salıp ondan kuvvet almışlar ve kuvvetli mahallî gelenek ve bağlılıkla gerçek mahallî sülâleler teşkil etmişlerdi. Bunların devlete olan malî ve askerî yükümlülükleri iyi tanımlanmış ve düzenlenmiş ve düzenli bir hükümranlık ve vasallık sistemi haline gelmişti. Bunların toprakları ve halklarıyla olan yakın ve içten ilişkileri her iki taraf üzerinde de olumlu etki yapmış görünüyor.

Hâlâ imparatorluğun esas merkezi ve kalesi ve idareci elitinin vatanı olan Rumeli'de, merkezi hükûmet bazı doğrudan kontrol imkânlarını koruyabiliyordu. Fakat burada da, yeni "eşraf" aristokrasisi olan *âyan*, durmaksızın devlet görevlerini üzerlerine alarak, onsekizinci yüzyıl sonlarında kendi özel orduları, hazineleri ve mahkemeleriyle, Anadolu derebeylerinin bağımsızlığıyla rekabet eder hale gelmişlerdi.

Onsekizinci yüzyılın her büyük askerî yenilgisinden sonra Osmanlı devlet adamları ve tarihçileri imparatorluğun zavallı durumunu ve ordularının düşkünlüğünü merhametsiz bir açık sözlülükle tartıştılar. Küçük Kaynarca andlaşması ve özellikle bunu izliyen Kırım'ın Rusya'-

ya ilhakı acı vicdan muhasebesi ve tartışma uyandırdı. Bundan sonra 1787 de Türkiye ile Rusya arasında yeni bir savaş patladı ve ertesi yıl buna Avusturya da katıldı. Bu kez, dikkatleri Polonya, Prusya ve Fransa'daki olaylara kaymış olan Ruslar ve Avusturyalılar savaşı daha önceki kadar şiddetle sürdürmediler. Türkiye de 1791-2 de nisbeten yumuşak şartlarla, Ziştovi'de Avusturya ile, Yaş'da Rusya ile barış yapmağa muktedir oldu.

Savaş sırasında yeni Sultan III. Selim, Osman'ın kılıcını kuşanmıştı. Tahta çıktığı zaman yirmi sekiz yaşında olan III. Selim, uzun zamandan beri saraydaki şehzadeler kafesinden çıkan padişahların hepsinden daha yetenekli, daha bilgili ve tecrübeli idi. Daha genç yaşında, kendi kişisel ulağı İshak Bey aracıyla Fransa Kıralı ile mektuplaşmaya girişmiş ve Avrupa işlerine gittikçe artan bir ilgi göstermişti. 1792 deki tatilin Avrupa'daki güçlükler yüzünden olduğunu ve çok geçmeden Avusturya ile Rusya'nın tekrar saldırıya geçeceklerini çok iyi biliyordu.

Selim'in birinci sorunu silâhlı kuvvetlerin modernleştirilmesi idi. Gayet mâkul olarak, yeni askerlik ve denizcilik okulları kurmakla işe başladı. Bununla beraber, bunlar için yabancı öğretmenlere güvenmek zorundaydı. Onsekizinci yüzyılda yapıldığı gibi, bu türlü silâhlı kuvvetleri batılılaştırma teşebbüsleri hep Fransız öğretimine dayanmıştı. Bu kez de Selim'in, muhtaç olduğu yabancı öğretmen ve teknisyenlerin listesini hazırladıktan sonra, bu listeyi Paris'e göndermesi tabiî idi. Vakit 1793 sonbaharıydı.

III. BÖLÜM:

BATININ ETKİSİ

Bu ülkede bir elçi için, Türklerle samimî bir dostluk kurmakta gayretkeş olmamak şüphesiz iyi bir düsturdur; hepsine ılımlı şekilde uygun bir davranış emin ve yeğdir; çünkü bir Türk bir Hristiyana karşı gerçek bir dostluğa yetenekli değildir.

PAUL RYCAUT, "*The History of The Present State of the Ottoman Empire*", *1668*

Putperestlerle ve kâfirlerle samimî arkadaşlık İslâm ümmetine yasaktır; birbirlerine karşı durumları ışık ile karanlık gibi olan iki taraf arasında dostca ve sıkı ilişki de arzuya şâyan değildir.

ASIM EFENDİ, "*Tarih*", *1809*

Vakit kaybetmeksizin, beni güzel bilimler üzerinde yazmış yazarları tanımaya eriştirme yeteneğinde ve en evrensel dil olarak, Fransız dilini öğrenmeğe koyuldum.

SEYYİD MUSTAFA, "*Diatribe de l'Ingénieur*", *1803*

Fransız Devrimi, Batı Hristiyanlığı içinde, İslâm dünyası üzerinde gerçek bir etkide bulunan ilk büyük fikir hareketi idi. Hristiyanlık ile İslâmlığın Akdeniz çevresindeki uzun karşılaşmalarına ve Suriye'den İspanya'ya kadar barışta ve savşata sayısız temaslarına rağmen, Rönesans ve Reformasyon gibi ilk Avrupalı hareketler Müslüman uluslar arasında hiç bir yankı uyandırmamış ve hiç bir karşılık bulmamıştı. İlk evrelerinde Hellenizmden ve İran'dan ve hattâ Hint ve Çin'den gelen etkileri o kadar yatkınlıkla kabul eden İslâm uygarlığının Batıyı kesinlikle reddetmesi ilk bakışta garip görünebilir. Fakat bunun bir açıklamasını bulmak zor değildir. İslâmlığın yayılmakta ve dış etkileri kabul etmekte olduğu zamanlarda Hristiyan Batının verecek bir şeyi olmadığı gibi, gözle görülür ve elle dokunulur derecede aşağı olan bir kültür görünümüyle İslâm gururunu okşuyordu. Bundan başka, bizzat Hristiyan olması gerçeği nedeniyle, peşin olarak güvensizlikle karşılanıyordu. Muhammed'in son peygamber olduğu anlayışıyla en yüksek noktasına varan, Müslümanlığın birbirini izliyen

vahiyler doktrini, Müslümana, yalnız kendisinin tüm olarak sahip olduğu şeyin ilk ve eksik şekli olarak Hristiyanlığı reddetmek ve Hristiyan düşüncesini ve uygarlığını küçük görmek gücünü verdi. İlk yıllarında İslâmlık üzerinde doğu Hristiyanlığının ilk etkisinden sonra, Bizans'ın yüksek uygarlığından gelen Hristiyan etkisi bile en az dereceye indi. Daha sonra, Hristiyanlığın ilerlemesi ve İslâmlığın gerilemesi yeni bir ilişki yarattığı zaman, İslâmlık kemikleşmiş değilse bile kristalleşmiş ve özellikle Batıdaki bin yıllık düşmanından gelecek bir dış uyarıcıdan etkilenmez duruma girmişti.

İlk Batılı Etkiler

Bütün bunlar onsekizinci yüzyıldan önce Türkiye üzerinde Batının hiç bir etkisi olmadığı anlamına gelmez. Bilâkis, Türkler Hristiyanlığı, Hristiyan fikirlerini ve uygarlığını reddetmekle beraber, yine de Hristiyan Avrupa'da iktibas edecek, taklit edecek ve benimsiyecek kadar yararlı ve çekici pek çok şey buldular.

1560 da İmparatorluk elçisi Busbecq şöyle yazıyordu

Dünyada hiç bir ulus, Hristiyanlar tarafından icat edilen top, havan ve daha diğer bir çok şeyleri kullanmalarıyla da kanıtlandığı gibi, yabancıların yararlı icatlarından yararlanmada Türklerden daha büyük bir isteklilik göstermemiştir. Bununla beraber, şimdiki halde, matbaayı kullanmaya veya saat kulesi dikneye yönlendirilemezler. Çünkü, Kutsal Yazıların, yani kendi kutsal kitaplarının, basıldığı takdirde artık yazı olmaktan çıkacağını ve saat kuleleri dikilirse müezzinlerinin otoritesinin ve eski dinî törenin bundan zarar göreceğini zannederler[1].

Kâfirlere karşı Kutsal Cihat'ta İslâmın işine yaradığı için ateşli silâhların kabulü mümkün oldu; matbaa ve saat kuleleri ise böyle bir amaca yaramadığı ve İslâmlığın toplumsal dokusunu bozabileceği için kabul edilemedi. Busbecq'in tasvir ettiği zihnî tutum bir çok örneklerle kanıtlanmıştır. Bir sultan, ele geçirilen bir Venedik kadırgasının yapımını ve donatımını örnek almayı arzu ettiği ve kâfir tarzının bu taklidine karşı bazı itiraz sesleri yükseldiği zaman, ulema, kâfirlerden onlara karşı yeni savaş yöntemlerini öğrenmenin Kutsal Cihat uğruna caiz olduğuna fetva verdi. Fakat, İspanya'dan gelen Yahudi mültecileri Türkiye'de basımevi kurmak için II. Baye-

[1] BUSBECQ, I. 255 (Leiden, 1633, Elzevir basısının Lâtince metninde s. 213 - 14).

zıt'tan izin istedikleri zaman, Türkçe ve Arapça hiç bir kitap basmamak ve sadece İbranice ve Avrupa dillerine münhasır olmak şartiyle razı oldu[2].

Osmanlı devleti İslâmlık ile Hristiyanlık arasındaki sınırda doğdu. Osmanlılar ve Anadolu'daki sınır savaşçısı diğer Türk beylikleri sınır savaşının gergin dostluğu ile yüzyıllarca Bizans'la birlikte yaşadılar– taktik ve silâhlarda birbirlerini taklit ederek ve etkiliyerek, din değiştirme, massetme ve tutsaklarla evlilik yoluyla içten içe birbirine daha yakın gelerek. Rum annelerden meme emen sınır Türklerinin sayısı hiç de az değildi; keza imparatorluğun ilk yıllarında Müslüman olmuş Rumlardan gelen asil aileler de az değildi. Hem Rum Hristiyanların hem Türk Müslümanların halk dininde, her grubun kendine göre yorumladığı sayısız ortak evliya, ortak bayramlar ve kutsal yerler vardır. Konyalı –Anadolu'lu değil, Orta Asya'dan gelen bir göçmen– büyük mistik ozan Celâlettin Rumî (1207 - 73) Yunan şiirinde denemeler yaptı[3]; Fatih Sultan Mehmet'in bile Yunanca kitapları ve Yunan biyoğrafyacısı vardı ve sultanlar bir çok kereler câmileri için Rum mimarlarını ve filoları için Rum gemi ustalarını hizmete çağırmışlardı[4].

Osmanlılar üzerindeki Bizans etkileri esas olarak maddî şeylere ve dinî inanç ve uygulamanın halk düzeyine münhasırdı. Onbeşinci yüzyıl boyunca iki olay bu etkiyi ortadan kaldırdı: eski sınır topraklarının eski klâsik İslâm uygarlık alanı içine girmesi ve bizzat Bizans'ın zayıflıyarak ortadan kalkması. Bundan sonra geleneksel İslâm kurumlarının, durum alışlarının ve görüşlerinin genel olarak benimsenmesi, fethedilmiş Dar-ı Harb'den gelen etkilerin azalmasına ve silinmesine hizmet etti.

Türkler üzerinde Batı etkisinin bir anlamda hemen hemen Bizans'ınki kadar eski olduğu çok kez gözden kaçırılır. İstanbul, Türkler

1551 de Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Nicolas de NICOLAY'ın İspanyol ve Portekizli Marranos'ların rolü hakkındaki ilginç gözlemlerine bak (*Les Navigations, pérégrinations et voyages, faicts en la Turquie,* Antwerp, 1576, s. 246). Orta Doğu'da matbaanın ilk tarihi hakkında bak L. CHEIKO, "Ta'rıkh Fann-al Tiba'a",in *Mashriq,* III (1900), 78 d., 174. XC.

[3] Abdülbâki GÖLPINARLI, *Mevlâna Celâleddin* (1952), s. 254 d; ayrıca bak P. BURGUIERE ve R. MANTRAN, "Quelques vers grecs du XIIIe siècle en caractères arabes", *Byzantion* XXII (1952), s. 75.

[4] Yukarda s. 6 ve n. 7 veya ve ayrıca BABINGER, *Mehmet der Erobener* (1953), s. 502 ye bak.

tarafından fethinden iki buçuk yüz yıl önce, batılı istilâcılar tarafından daha yıkıcı bir fethe mâruz kalmıştı; hem İstanbul kenti hem de bir çok vilâyetler Avrupa devletlerine ve kurumlarına tâbi kalmıştı. Osmanlı askerî timar sisteminin şekillenmesinde rolü olan son Bizans feodalizminin kendisi, İstanbul Lâtin İmparatorluğunun ve ona bağlı veya onun mirascısı prensliklerin Frank feodalizminin etkisi altında şekillenmişti. Osmanlılar Mora'yı fethettikleri zaman, onun büyük kısmı iki yüzyıldan beri Fransız baronları, Katalonya maceracıları veya Floransa maliyecileri tarafından idare edilmiş bulunuyordu; hukuku, Filistin'deki Haçlılar tarafından geliştirilip daha sonra fethettikleri ülkelere kabul ettirilen saf bir Batılı feodal hukuk sistemi olan ve Kudüs Yüksek Mahkemesinin İçtihatlarına dayanan, feodal Doğu Roma İçtihat Hukuku idi.

Osmanlı Türkleri yeni imparatorluk rollerine kendilerini yerleştirince, Batı ile bir çok temas noktaları buldular. Vaktiyle Bizans İmparatorluğu ortaçağdaki Halifeliğe karşı ne ise, şimdi de Batı Avrupa Osmanlılara karşı o idi – tâbi kılınması ya da ihtida ettirilmesi İslâm imparatorluğunun kutsal görevi olan bir rakip dinin yuvası, bir rakip imparatorluk ve bir rakip uygarlık. Tıpkı Osmanlıların İslâmlığın hükümdarları olarak Halifelerin yerine geçmesi gibi, Frengistan Kıralları da Dâr-ı Harp'ın efendileri olarak Bizans İmparatorlarınınyerine geçmişti. Bağdad'ın Bizans'tan Rum ateşini alması gibi, İstanbul da Avrupa'dan topu alacaktı.

Fakat savaş aralarında barış ve ticaret mevcuttu; Avrupalı diplomatlar İstanbul'da oturuyor, Avrupalı tâcirler ve bilim adamları Osmanlı mülkünde dolaşıyorlardı. Bir çokları da – Osmanlı hizmetinde bir meslek arayan dönmeler ve maceracılar, Osmanlı egemenliği altında bir sığınak arayan, siyasî ve dinî işkenceden kaçan mülteciler – kalmak üzere geldiler. Onbeşinci yüzyıl sonlarında ve onaltıncı yüzyıl başında İspanya'dan ve Portekiz'den, kendileriyle birlikte matbaayı, bazı tıbbî ve teknolojik bilgileri getiren Yahudilerin kitle halindeki göçü böyle idi.

Türklerin bilgi için Avrupa'ya dönme istekliliği esas olarak savaş sanatlarında idi. Osmanlıların daha ondördüncü yüzyılda ateşli silâhları kullandıkları hakkında bazı şüpheli atıflar vardır. Onbeşinci yüzyıl başlarında kuşatma topunu ve yüzyılın ortalarına varmadan da ikinci Kosova savaşında (1448) sahra toplarını kullanmakta oldukları iyice kanıtlanmıştır. Ateşli hafif silâhlar hemen aynı zamanda

kabul edilmiş ve çok geçmeden de topçular, tüfekliler, kumbaracılar ve lâğımcılar Osmanlı silâhlı kuvvetlerinde egemen rol oynamağa başlamıştı [5].

Osmanlılar Avrupa gemi yapımı ve deniz savaş tekniklerini almakta da aynı derecede isteklilik gösterdiler. Onbeşinci yüzyılda gemi yapımında Venedik onların modeli idi ve Venedik tersanelerinin kadırga model ve yapımında gösterdiği gelişmeler yakından gözlenmiş ve taklit edilmişti. Aynı şekilde, onyedinci yüzyılda Cezayir korsan gemileri, büyük, dört köşe yelkenli, yirmi dört topla donatılmış ve açık denizlerde uzun yolculuklar yapmağa yetenekli gemilerin yapım ve kullanılmasında Türk efendileri tarafından model alınmıştı [6].

Avrupa gemi yapımıyla birlikte, Avrupalıların harita ve gemiciliğinden yararlanmayı pratik olarak öğrendiler. Onaltıncı yüzyıl boyunca bir çok Avrupalı harita ve krokiler Türklerin eline düştü. Haritacılık teorisi üzerinde pek az bilgileri vardı; fakat çok geçmeden Avrupalı seyir haritalarını kopya etmek ve kullanmak ve kendi kıyı haritalarını yapmak yeteneğine eriştiler. İlk dikkate değer Osmanlı haritacısı olan Piri Reis (ölümü 1550 civarında) in Avrupa dillerini bildiği ve batılı harita ve coğrafya kitaplarından yararlandığı anlaşılmaktadır. Hacı Halife (1608 - 57) bir Fransız dönmesinin yardımıyle 1653-5 de Türkçeye çevirdiği *Mercator*'un *Küçük Atlas*'ını iyice biliyordu. Uzun süre standard Osmanlı coğrafya eseri olan kalan *Cihannüma* (Dünya Aynası) sına ondan ve Ortelius, Cluverius ve diğerleri tarafından yazılan, zamanın diğer standard Avrupa coğrafya eserlerinden bilgiler aldı. O zaman Batı coğrafya bilimine Osmanlıların duyduğu ilginin bir diğer belirtisi, IV. Murat (1623 - 40) ın Osmanlı dominyonlarının haritasını yapmak üzere Hollandalı Şarkıyatçı Golius'a yaptığı çağrıdır. Çağrı kabul edilmedi [7].

[5] Osmanlıların ateşli silâhları ve topu kabul edişleri hakkında bak: V. J. PARRY, "Barud", *EI*².

[6] Osmanlı filosu hakkında bak: İ. H. UZUNÇARŞILI, "Bahriyya III" in EI²; ve J. W. ZINKEISEN'in *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* adlı kitabındaki pek güzel incelemesi, III (1855), 279 d.

[7] Fr. TAESCHNER, "Die geographische Literatur der Osmanen", *ZDMG*, n. s. 2, LXXVII (1923), 31 - 80; J. H. KRAMERS, "Djughrafiya" in *EI*¹ ek. Bu ve bunu izliyen değişikliklerin özel görüş noktalarından daha fazla değerlendirilmeleri hakkında bak: Mümtaz TURHAN, *Kültür Değişmeleri* (1951) (sosyal psikoloji); Ahmet Hamdi TANPINAR, *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, I (1956) (edebiyat ve fikirler);

İlk Batılılaşma Teşebbüsleri [8]

Bir batılılaşma politikasına ilk bilinçli teşebbüs – yani Batı Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidine ve benimsenmesine doğru ilk bilinçli adım – onsekizinci yüzyıl başlarında oldu. Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) andlaşmaları Osmanlı İmparatorluğunun Avusturya ve müttefikleri tarafından iki defa utandırıcı yenilgisinin resmen ifadesi ve tanınışı oldu. Öte yandan Büyük Petro idaresindeki Rusya örneği, enerjik bir batılılaşma ve modernleşme programının imparatorluğa bütün zafiyetlerinden sıyrılmak ve tekrar düşmanlarının korkusu haline gelmek yeteneğini verebileceğini telkin ediyordu.

Aşağı yukarı Pasarofça andlaşması sıralarında yazılmış bir Türk belgesinde, bir Hristiyan ile bir Osmanlı memurunun askerî ve siyasî durumu tartıştıkları hayalî bir konuşma vardır. Belgenin amacının, imparatorluğun kötü durumunu olabildiği kadar karanlık tasvir ederek, Osmanlı egemen çevrelerini yenilgiyi kabule hazırlamak olduğu görülüyor. Konuşma, aynı zamanda, iki ordu arasında bir karşılaştırma yapması ve bu karşılaştırmanın Osmanlıların büyük ölçüde aleyhine olduğunu tesbit etmesi hasebiyle, bir askerî reform dâvasının ifadesi olarak gözükür [9].

İlk reform teşebbüsünün esas sorumlu devlet adamı, 1716 da Sadaret kaymakamı ve 1718 den 1730 a kadar Sadrazam olan Damat İbrahim Paşa'dır. Barış sağlanır sağlanmaz 1719 da Viyana'ya bir elçilik heyeti, 1721 de de Paris'e Yirmisekiz Mehmet Sait Efendi'yi "vesait-i umran ve maarifine dahi lâyıkıyla kesb-i ıttıla ederek kabil-i

Enver Ziya Karal, "Tanzimattan evvel garplılaşma hareketleri", *Tanzimat* (1940), s. 13 - 30. Bu makalede Prof. Karal Tanzimattan önce batılılaşma hareketlerinin genel bir incelemesini veriyor.

[8] Bu tasarılar hakkında Türk kaynaklarından bilgiler J. von Hammer - Purgstall'ın standard Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bulunur : *Geschichte des osmanischen Reiches* (1. bası 1827 - 35, 2. bası 1835 - 40; Fransızca çevirisi, *Histoire de l'Empire Ottoman*, 1835 - 43). Buna Zinkeisen ve N. Jorga'nın yalnız Avrupalı kaynaklardan yazılmış sonraki tarihleri de eklenebilir : *Geschichte des osmanischen Reiches* (1908 - 13). Yararlı bir özet C. von Sax'ın *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, adlı eserinde bulunabilir (1913). Türkiye'ye Batı biliminin sızması hakkında Adnan Adıvar'ın öncü eserlerine bak *La Science chez les Turcs ottomans*, ve aynı yazarın Türkçe daha geniş incelemesi, *Osmanlı Türklerinde İlim.*

[9] Faik Reşit Unat, "Ahmet III devrine ait bir ıslahat takriri", *Tar. Ves.* I (1941), 107 - 21.

tatbik olanlarının takriri" talimatıyla elçi olarak yolladı [10]. Bu umran ve eğitim araçlarından biri, göreceğimiz gibi, matbaa idi. Daha 1716 da Rochefort adlı bir Fransız subayı, Osmanlı ordusunda bir yabancı mühendis subaylar kıtasının teşkili için bir taslak sunmuş, fakat bir sonuca ulaşamamıştı [11]. 1720 de, Türkçe "Gerçek" adını alan başka bir Fransız dönmesi olan David, İstanbul'da bir itfaiye takımı örgütledi – beledî hizmetlerde ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda devam edecek olan uzun bir reform dizisinin ilki [12]. Gemicilik ve denizcilikte de yenilik isteği duyuldu. Denizcilik daireleri yeniden örgütlendirildi ve gemi yapımında önemli bir değişiklik yapıldı. Üç ambarlı kalyon ilk kez Türk tersanelerinde 1682 de inşa edildi; fakat pek az sayıda yapıldı. III. Ahmet zamanında bu gemilerin yapımı tekrar ele alınıp geliştirildi ve kadırga Osmanlı donanmasından kalkmağa yüz tuttu [13].

Avrupa ile bu alış verişler, ilk kez, kültürel ve sosyal hayat üzerinde bazı hafif etkiler doğurmağa başladı. 1721 de Paris'de Türk Elçiliğinin başlattığı moda, İstanbul'da daha küçük ölçüde bir Frenk tarz ve stili modasıyla karşılık buldu. Fransız bahçeleri ve dekorasyonları, Fransız mobilyası saray çevrelerinde kısa bir süre moda oldu. Bizzat sultan saray kapısının dışında açıkca rokoko stili arzeden bir çeşme yaptırdı [14]. Flandre'lı ressam *van Mour* (1671 - 1737), Sultanın, Sadrazamın ve diğer ileri gelenlerin portrelerini yaptığı Türk başkentinde başarılar kazandı [15].

III. Ahmet idaresinin sonlarına doğru, İmparatorluğun Pasarofça andlaşmasından sonra yararlandığı, nadir rastlanan barış devresi Doğu sınırında İran'a karşı patlıyan savaşla bozuldu. 1730 da İran'da iktidara yeni gelmiş olan Nadir Han karşısında uğranılan yenilgi,

[10] KARAL tarafından *Tanzimat*, s. 19 da zikredilmiştir. Mehmet Sait Efendi'nin. elçiliği hakkında raporu *(Sefâretname)* İstanbul'da bir çok kez basılmış ve J. C. GALLAND tarafından yapılan Fransızca çevirisi (*Relation de l'Ambassade de Mehémet Effendi..*) 1757 de İstanbul'da ve Paris'de yayınlanmıştır.

[11] HAMMER, 2. bası, IV, 397.

[12] Osman Nuri (ERGİN), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, I (1922), 1170 d. Ayrıca aşağıda s. 389 veya devamına bak.

[13] İ. H. UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (1948), s. 465 d.

[14] Bu devirdeki Türk zevk ve modası için bak Ahmet REFİK, *Lâle Devri* (1932). Bu kitaptan pasajlar E. SAUSSEY'in Fransızca çevirisinde yayınlandı *Prosateurs Turcs contemporains* (1935).

[15] A. BOPPE, *Les Peintres du Bosphore au dix-huitième siècle* (1911).

sarayın taşkınlıklarına ve saray çevrelerinin "Frenk tarzı"na karşı kızgınlığın artmakta olduğu İstanbul'da bir halk ayaklanmasına yol açtı. Sultan tahttan feragat etmek zorunda kaldı; Sadrazam ve diğer ileri gelenler öldürüldü[16].

Gerileyiş sadece geçici idi. Önceki idarenin en önemli Batılı yenilikleri – matbaa ve denizcilik reformları – muhafaza edildi ve çok geçmeden daha büyük ve daha ivedili bir sorun olan askerî reform üzerinde yeni bir hamle başladı. Daha isyandan önce, matbaa müdürü İbrahim Müteferrika, İbrahim Paşa'ya bir muhtıra sunmuştu; 1732 başlarında onu bastırıp yeni Sultan I. Mahmut'a (1730 - 54) da sundu. 49 sayfa uzunluğundaki muhtıra üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde yazar, iyi düzenlenmiş bir hükûmet sisteminin bütün devletler ve milletler için önemini belirtir ve diğer ülkelerde mevcut olan çeşitli rejimleri anlatır ve yorumlar. İkincisinde, insanın kendi ülkesini ve komşularınkini tanıma aracı, askerlik sanatına yararlı bir ilâve ve vilâyet ve askerlik idaresine yardımcı olarak bilimsel coğrafyanın önemine okuyucuların dikkatini çeker; üçüncü bölümde Hristiyan kıralları tarafından elde tutulan silâhlı kuvvetlerin farklı çeşitlerini, ordugâhtaki ve sahradaki talim, örgüt ve disiplinini, savaş yöntemlerini ve askerî kanunlarını inceler. Kendisi bir dönme olan İbrahim Müteferrika, Frenk kâfirlerinden gerekli nefret ve istihkarla söz etmekte dikkatlidir; fakat aynı zamanda Frenk ordularının üstünlüğünü ve onları örnek almanın Osmanlılar için önemini iyice açığa koyar[17].

İlk adımları atmakta yardımcı olmak üzere başka bir dönme elde hazırdı. Bir Fransız asili olan Comte de Bonneval, iyi ve kötü günler görmüş bir hayattan sonra, 1729 da Türkiye'ye gelmişti. Anlaşıldığına göre iade edilmekten kurtulmak için, İslâmlığı kabul edip Ahmet adını aldı ve Osmanlı hizmetine girdi. 1731 Eylülünde Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından huzura çağırılıp, Avrupa tarzında humbaracı kıtalarını ıslah etmekle görevlendirildi. 1734 de

[16] Olaylar hakkında bak : Münir AKTPPE, *Patrona İsyanı* (İst. 1958); M. L. SHAY, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734* (Urbana, 1944).

[17] *Usûl al-Hikam fi Nizam al-Uman* (Hicrî 1144); Fransızca çevirisi : *Traité de la tactique*, Viyana, 1769. Bu kitabın tartışmaları hakkında bak : G. TODERINI, (*Letteratura turchesca*) (1787), III, 97 - 108 ; BABINGER, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* (1919), s. 15; Niyazi BERKES, "Historical Background of Turkish Secularism", R. N. FRYE'nin derlediği *Islam and the West* (1957), s. 51 ; aynı yazar, *The Development of Secularism in Turkey* (1964), s. 42 - 5.

Üsküdar'da yeni bir öğretim merkezi *Hendesehane* açıldı ve ertesi yıl Bonneval iki tuğlu paşa yapılıp kendisine Humbaracı başı rütbe ve ünvanı verildi [18].

Bu okul ve Bonneval'ın evlâtlık edindiği Süleyman'ın komutasında teşkil edilen "mühendisler kıtası" uzun süreli olmadı. Yeniçeriler tabiatıyla bu tür yeni moda fikirlerin hepsine şiddetle karşıydı. Görünüşte tasarıyı onlardan gizli tutma çabasına rağmen okulun yerini keşfedip kapanmaya mecbur ettiler [19].

Bununla beraber, bu gayret tamamen boşa gitmedi. Okulun öğretmenlerinden ve bir Anadolu müftüsünün oğlu Mehmet Sait adında biri, topçuların kullanacağı bir "iki yaylı kadran" icat etti ve geometrik şekillerle izahlı bir eser yazdı. Zamanın diğer kitapları arasına, anlaşıldığına göre kısmen Batılı kaynaklara dayanan trigonometri üzerine bir eser, Kont Montecuccoli'nin askerlik bilimi üzerindeki bir eserinin kimin tarafından yapıldığı bilinmeyen bir Türkçe çevirisi, bazı tıbbî eserler, Avrupa tarihi ve işleri hakkında bir kaç eser de dahil oldu [20]. Voltaire'in Newton felsefesi üzerindeki bir denemesinin Türkçeye çevrilmesini istediği belirtilen ve Avrupa biliminin bir hayranı olan Sadrazam Ragıp Paşa tarafından da batılılaşmaya ilgi gösterildi [21]. 1759 da Sütlüce yakınında Karaağaç'ta özel bir evde gizlice çalışan bir hendesehaneyi tekrar açtığı bazı kaynaklarda belirtilir [22].

1773 de denizcilik için yeni bir matematik okulunun açılışıyla daha ciddî bir çaba başladı. Bu ve bununla ilgili tasarılarda Türklere, Macar asıllı ve Fransız uyruklu bir topçu subayı olan ve bir kaç yıl

[18] Tayyarzade ATA, *Tarih-i Ata* (Hicrî 1291 - 3), I. 158. Bonneval hakkında bok: H. BOWEN, "Ahmed Pasha Bonneval" in *EI*²; Mehmet ARİF, "Humbaracıbaşı Ahmet Paşa Bonneval", *TOEM*, kısım 18 - 20; Osman ERGİN, *Türkiye Maarif Tarihi* (1939 ve sonrası) I, 44 d.

[19] Yeniçerilerin o zamanki rolü ve durumu hakkında bak : GIBB and BOWEN, I/1.56 d.

[20] Adnan, *Science.* s. 142 d.

[21] TODERINI, I, 130.

[22] ERGİN, *Maarif*, I. 50; Adnan ADIVAR, *İlim*, s. 182 - 3. O zaman Batıya ilgi gösteren diğer bir Türk de 1757 de Viyana ve 1763 de Berlin elçiliklerine giden diplomat Ahmet Rasim Efendi (1700 - 83) idi. Elçilikleri hakkındaki raporlarından başka, 1769 - 74 savaşında Türkiye'nin yenilgisinin nedenlerinin tahlilini yazmış ve bunda reform ve yeniden örgütlenme ihtiyacını önemle belirtmiştir. Onun hakkında bak : BABINGER, *Geschichtsschreiber*, s. 309 - 12.

önce Türkçeyi incelemek üzere Türkiye'ye gelmiş bulunan Baron de Tott yardımcı oldu. Yeni istihkâm ve topçu kıtalarının teşkiline ve eğitilmesine yardım etti; top dökümhanesini yeniden düzenledi ve hendese okulunda ilk bir veya iki yıl düzeysel trigonometri ve diğer konuları okuttu. Bu görevlerde diğer bazı yabancılar, özellikle İslâmlığı kabul ettikten sonra birbirine uymayan iki isim – İngiliz Mustafa – ile tanınan Campbell adlı İskoçyalı bir dönme, kendisine yardımcı oldular. 1775 de Tott Fransa'ya döndükten sonra baş öğretmen olarak onun yerine geçen İngiliz Mustafa idi.

Okulun öğrenci nüvesi, daha önceki okulların hayatta kalan ve yeni merkeze nakledilen eski öğrencileri ile görevde bulunan deniz subaylarından sağlanmıştı. De Tott anılarında "beyaz sakallı kaptanlar"ından ve "altmış yaşındaki öğrenciler"inden bahseder. Sonraki yıllarda deniz hendese okulu genişleyip gelişti ve III. Selim ile haleflerinin kurduğu askerî mühendislik, tıp ve diğer okullara örneklik etti. Elimizde 1781 - 1786 arasında İstanbul'da bulunmuş olan Venedikli rahip Toderini'nin bu okul hakkındaki bir tasviri vardır. Bu okulu Avrupa kaynaklı haritalar, aygıtlar, bazıları Türkçeye çevrileri ile birlikte Avrupa kitaplarından kurulu bir kitaplık ile iyice donatılmış bir durumda görmüştür. Kaptanların ve Türk iyi ailelerinin çocuklarından kurulu elliyi aşkın öğrencisi vardı [23].

Rusların 1783 de Kırım'ı ilhakı, yeni bir reform programına hız verdi. Doğudaki çıkarlarına muhtemel bir Rus tehdidinden korkan Fransızlar bu reform programında Osmanlı hükûmetini teşvik ediyorlardı. 1784 Ekiminde Sadrazam Halil Hamid Paşa'nın teşebbüsü ve Fransız elçiliğinin yardımıyle, öğretmen olarak Ermeni tercümanlarla çalışan iki Fransız mühendis subayıyla birlikte, yeni bir eğitim kursu açıldı[24]. 1787 de Avusturya ve Rusya ile savaş patlayınca, Fransız

[23] Deniz okulunun tarihi hakkında bak ERGİN, *Maarif*, II, 264 d.; Mehmet ESAT, *Mirât-ı Mühendishane* (Hicrî 1312); TODERINI'nin o zamanki yazıları [I. 177 d.); ve de TOTT, *Mémoires* (1785), çeşitli bölümler.

[24] Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakına karşı Türk tepkileri hakkında bak MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netaic-ül-Vukuat*, IV (Hicrî 1327), 97: "Orada (Macaristan'da) nüfusun büyük kitlesi Hristiyan iken Müslümanlar sadece kentlerde yaşarlardı ve ziyaretçi niteliğine sahiptiler; oysa Kırım'da iki milyona yakın bir Müslüman nüfusu vardı. Bu yüzden onun kaybı İslâm halkını çok daha derinden üzmüş ve ve kurtarılması baş erek olmuştu."

1780 lerin askerî reformları hakkında bak Ahmet CEVDET PAŞA, *Tarih* (Hicrî 1301 - 9) III - IV, çeşitli bölümler; NURİ, *Netaic*, IV. 4 d.; "Sadrazam Halil

öğretmenler, devamlı varlıkları tarafsızlığa aykırı görüldüğünden, geri çağrıldılar. Bu durum ve bizzat savaşın gerginlikleri, 1792 de barış yeniden kuruluncaya kadar hareketsiz kalan yeni okulların gelişmesini engelledi. Barış yeni Sultan III. Selim'e yeni bir hamle yapmak fırsatını verdi.

Askerî Olmayan Yenilikler

Askerlik alanı dışında Avrupa'dan alınan en önemli teknik yenilik şüphesiz matbaa idi. Bir bakıma matbaa yüzyıllardan beri Türklerce biliniyordu. Ondördüncü yüzyılda İran'ın Mogol hükümdarları, açıkca Çin örneklerinin taklidi olarak, kâğıt para bastırmış ve çıkarmışlardı. Daha önceki bir tarihte de Çin sınır topraklarındaki Türk budunları Uzak Doğu'da yaygın olan tahta-basmanın bir türünü kullanmışlardı. Fakat bütün bunlar uzun zamandan beri unutulmuştu. Osmanlı Türklerinin de, diğer Doğulu Müslüman ulusları gibi, kitap basımı hakkında, Avrupa'dan getirilinceye kadar, hiç bir bilgileri yoktu. Bu da onbeşinci yüzyıl sonlarında İspanya'dan gelen Yahudi mültecilerin Osmanlı toprağında matbaa kurmasıyla oldu. İlk Yahudi matbaası 1493 veya 1494 sıralarında İstanbul'da açıldı ve bunu diğer çeşitli kentlerdeki, özellikle Yahudilerin başlıca basım merkezi olan Selânik'teki, basımevleri izledi.

Yahudileri diğer dinî azınlıklar izledi. Venedik'te matbaacılık öğrenimi yapmış bir papaz olan Sivaslı Apkar tarafından 1567 de İstanbul'da bir Ermeni matbaası açıldı. 1627 de Nikodemus Metaksas, İngiltere'den getirttiği makine ve harflerle bir Rum matbaası kurdu.

Türkçe ve Arapça basma yasağı [25], geniş ölçüde iki adamın çabaları sayesinde gevşemiş olduğu onsekizinci yüzyıl başlarına kadar yürürlükte kaldı. Bunlardan biri 1721 de Türk Elçisi olarak Paris'e gitmiş olan ünlü Yirmisekiz Mehmet Sait'in oğlu Sait Çelebi idi. Sait Çelebi babasının gezisine katılmış ve anlaşıldığına göre basma sanatına ilgi duymuş ve yararına kani olmuştu. Türkiye'ye dönüşünde İstanbul'da bir Türk matbaasının kurulması için Sadrazamın desteğini sağlamağa çalıştı. Tutucu din adamlarının karşı koymasına, yazıcı-

Hamit Paşa", *TM*, V (1936), 213 - 67; BOPPE, "La France et le 'militaire turc' au XVIIIe siècle", *Feuilles d'Hist.* (1912), s. 386 - 402 ve 490 - 501. Ayrıca ADIVAR, *Science*, s. 155 ve *İLİM*, s. 183 - 5.

[25] Yukarda s. 42 ye bak.

ların ve hattatların güçlü müktesep haklarına rağmen, bunda başarı kazandı.

Sait Çelebi, ilk Türk matbaasının gerçek kurucusu ve müdürü İbrahim Müteferrika'da benzer bir ruh buldu. İbrahim, aslen bir Macar'dı ve Kolojvar'da Tevhidî (Unitarian) seminerinde öğrencilik yapmıştı. 1691 sıralarında ya kaçarak ya da Türkler tarafından esir edilerek, yolu İstanbul'a düştü. Müslüman oldu ve ömrünü Osmanlı hizmetinde geçirdi. Sait Çelebi ile işbirliği halinde, matbaanın faydaları hakkında, Sadrazama sunulan bir risale kaleme aldı. Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin din dışındaki konularda Türkçe kitap basılmasına izin veren bir fetva çıkarmaya ikna edilmesiyle, destek umulmayan bir çevreden gelmiş oldu. Kuran, Kuran yorumları, hadîsler, teoloji ve şeriat hakkındaki kitapların basılması, üzerlerinde düşünülmez olarak dışta bırakıldı. Nihayet 5 Temmuz 1727 de, "Der-i âliyye el mahrûsa" da bir Türk matbaasının açılmasına ve Türkçe kitapların basılmasına izin veren bir Ferman çıktı.

Basma âletleri ve harfler, önceleri, eskiden beri kentte çalışan Yahudi ve Hristiyan matbaacılardan sağlandı ve ayrıca Yahudi harf dökücülerine ve mürettiplere başvuruldu. Daha başka makineler ve harfler Avrupa'dan, özellikle Leiden ve Paris'ten, getirtildi. Alman'ya'dan ve diğer Avrupa ülkelerinden matbaacılığın farklı cephelerinde uzmanlar da getirildi.

İlk kitap 1729 Şubatında yayınlandı. Matbaanın kapandığı 1742 ye kadar onyedi kitap basılmıştı. Bunların çoğu Türkçe idi ve tarih, coğrafya ve dil ile ilgiliydi. Bunlar arasında Fransızca bir Türk grameri, Mehmet Çelebi'nin 1721 deki Fransa'daki elçiliğine dair sefaretnamesi ve bizzat İbrahim Müteferrika'nın yazdığı, Avrupa devletlerinin uyguladığı tabiye bilimi hakkındaki kısa bir *Usul-ül Hikem* de vardı. Matbaa 1784 te yeniden açıldı ve o zamandan beri matbaacılık Türkiye'de hızla gelişti[26].

[26] Türkiye'de matbaacılığın ilk gelişmesi hakkında bak : BABINGER, *Stambuler Buchwesen*, Selim Nüzhet GERÇEK, *Türk Matbaacılığı, I Müteferrika Matbaası* (1939); Osman ERSOY, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi* (1959). İbrahim hakkında bak: Niyazi BERKES, *Bell.* No 104 (1962), 715 d.

Müteferrika Matbaasının yayınladığı ilk kitap olan Vankulu sözlüğü 1729 Şubatının karşılığı olan 1141 Recep'inde çıktı. İlk bölümü yayınlayıcının bir giriş yazısıyla başlar; bunu, matbaanın açılmasına izin veren fermanların, Şeyhülislâmın matbaaya cevaz veren fetvasının, iki yüksek kadı'nın ve diğer ileri gelenlerin

Dikkatimizi topçuluk ve matbaacılıktan, bilgiye ve fikirlere çevirdiğimiz zaman Batı etkisinin izlerini çok daha az buluruz. Çünkü Müslümanların Hristiyanlığı ve ondan gelen bütün şeyleri reddetmesi en çok burada etkiliydi. Top, saat ve matbaa gibi yararlı âletler yapmakta, elleriyle hünerli olmakla beraber, Avrupalılar yine de tarihleri, felsefeleri, bilimleri ve edebiyatları – eğer gerçekten mevcutsa bile – evrensel İslâm imparatorluğunun halkı için değerli hiç bir şey taşımayan, cahil ve barbar kâfirlerdi. II. Mehmet'in saltanatı sırasında gerçekten bir bilimsel rönesans başlangıcı vardı. Fakat ondan sonra gelenlerin idaresinde, çağdaş bir Türk yazarının deyimiyle bilimsel akım, edebiyat ve hukuk setine çarptı" [27].

Bununla beraber bu setlerde, Batının bazı fikirlerinin Müslüman bilim çevrelerine sızdığı bir kaç ufak yarık vardı. İstanbul kitaplıklarında bulunan onaltıncı ve onyedinci yüzyılın el yazılı binlerce tarihi eserleri arasında hiç biri Hristiyan Avrupa ile ilgili değildi. Çünkü Müslim, kendinden önceki ve sonraki başka uygarlıklar gibi, evren tarihini kendisininkinden ibaret sayıyordu. Fakat Batıya karşı ilginin bir kaç belirtisi de vardı. Osmanlı vakanüvisleri arasıra karanlık Frengistan'daki bazı olayları bildirirler. Bunlardan biri olan İbrahim Peçevi (1574 - takriben 1650), Macaristan'daki Türk seferlerinin tarihini yazmak için, bir çevirici aracıyla Lâtince Macar kroniklerini kullanacak kadar ileri gitti. Avrupalıların haritalarına karşı ilgisi daha önce belirtilmiş bulunan Hacı Halife'nin de, muhtemelen bir Frenk meslekdaşının işbirliğiyle, Frenklerin bir tarihini hazırlamış olduğu bildirilir. İmparatorluğun durumu üzerindeki gözlemlerine daha önce değinilmiş olan Hüseyin Hezarfen de İstanbul'a gelen Galland, Marsigli ve Prens Kantemir gibi Avrupalı ziyaretcilerle arkadaşlık kurmuş ve Avrupa tarihi hakkında bir inceleme yapmıştır. Biraz daha sonra Müneccimbaşı (ölümü 1702) olarak tanınan Ahmet İbni Lûtfullah, başlıca Avrupa hükümdarlıklarının kısa bir tarihini de kapsıyan bir dünya tarihi yazdı ki bu, İslâm tarihçiliğinde ikinci olarak görünüyor [28]. Onsekizinci yüzyılda, askerî

tasvipkâr takrizlerinin tam metinleri izler. Bunlardan sonra yine matbaanın yararları hakkında bir risale gelir. Bak FRYE, *The Development of Secularism* (1964), s. 36 d.

[27] A. ADIVAR, *Science*, s. 57

[28] Bütün bunlar hakkında bak B. LEWIS, "The Use by Muslim Historians of Non - Muslim Sources" in B. LEWIS ve P. M. HOLT (derleyenler), *Historians of the Middle East* (London, 1962).

eğitim okullarıyla ilişkin olarak, Avrupa işleri üzerine az sayıda kitap hazırlandı ve çevrildi.

Avrupa coğrafyasına Osmanlıların arızî ilgisi belirtilmiş bulunuyor. Ayrıca Avrupa tıbbına da hafif bir ilgi vardı. Onaltıncı yüzyılda Avrupa'dan gelen Yahudi mülteciler tıp ve dişçilik üzerine Türkçe kitaplar yazdılar. Onyedinci yüzyılda frengiye dair bir Avrupalı eserin Türkçe çevirisi yayınlandı. Diğer tıbbî kitaplardaki bir ya da iki pasaj da Avrupa eserlerinin bilindiğini gösterir [29]. Bununla beraber, genel olarak, Osmanlı biliminin Aristo, Batlamyüs ve onların yorumlayıcılarına bağlı kalması gibi, Osmanlı tıbbı da Câlinûs ve İbni Sina'ya bağlı kaldı. Paracelsus ve Kopernik'in, Kepler ve Galile'nin buluşları Osmanlılara, Lüter ve Kalven'in iddiaları kadar yabancı ve yersiz idi.

Batının estetik hayatından hemen hiç bir şey Türkiye'de bilinmiyordu. Batı sanatından bazı hafif etkiler vardı; sultanların bir çoğu Batılı portre ressamlarının hizmetine başvurmuş ve onsekizinci yüzyıl başlarında Türk mimarisi ve tezyinatı şüphesiz Batıdan etkilenmişti. Batı edebiyatı ve müziğinden fiilen hiç bir şey bilinmiyordu. Batılı büyük fikir hareketleri İslâm ülkelerinde bir yankı bile uyandırmadan geçti [30].

Fransız Devriminin Fikirleri [31] :

Fransız Devrimi ile, ilk kez, Dâr-ı Harb'ı Dâr-ı İslâm'dan ayıran engeli aşan, Müslüman liderleri ve düşünürleri arasında istekli bir kabul gören ve Müslüman toplumunun her katını az çok etkileyen büyük bir fikir hareketi ile karşılaşırız.

[29] A. ADIVAR, *Scien e*, s. 98; U. HEYD, "Moses Hamon, chief Jewish physician to Sultan Süleyman the Magnificient", *Oriens*, XVI (1963), 152 - 70; aynı yazar, "An unknown Turkish treatise by a Jewish physician under Süleyman the Magnificient", *Eretz-Israel*, VII (1963) 48 - 53.

[30] Batı edebiyatına karşı genel ilgisizliğe tek bir istisna gösterilebilir. Bir onsekizinci yüzyıl diplomatı ve edebiyatçısı olan Ali Aziz Efendi 1798 de öldüğü Berlin'e elçi atanmıştı. Fransızca ve biraz Almanca biliyordu. Fransızcadan bazı masalları Türkçe'ye adapte etti. Bunlar Pétis de la Croix'nın oriyantal kolleksiyonuna (*Les mille et un jours*, Paris: 1710 - 12) tamamen de yabancı değildi. Bak: A. TIETZE, "Aziz Efendis Muhayyelat", *Oriens*, I (1948), 248 - 329, ve "Ali Aziz" in EI^2.

[31] Bu konunun daha geniş incelemesi şurada bulunabilir B. LEWIS, "The Impact of the French Revolution en Turkey", in G. S. METRAUX ve F. CROUZET (derleyenler), *The New Asia: readings in the history of mankind* (1965), s. 31 - 59.

Ondokuzuncu yüzyılda İslâm dünyasında Batılı fikirlerin başarısı çok kez Batının maddî gücünün ilerlemesine – Avrupa'nın iktisadî, siyasî ve nihayet askerî üstünlüğünün İslâm dünyasının büyük kısmında yerleşmesine – atfedilir. Müslüman da, Tanrının bu dünyada kudret ve zenginlik ihsan ettiği kimselerin inançlarını daha büyük sempati ve saygıyla dinlemeye, diğer insanlardan hiç de daha az olmaksızın, eğilimlidir. Batının gözle görülür başarısı da, Batılı fikirleri Müslüman tarafından kabul edilebilir kılmakta gerçekten bir ön şart değilse de, şüphesiz yardımcı bir etkendi. Fakat bu yeterli bir açıklama değildir. Rönesans ve keşifler çağında batı Akdeniz'de ve Asya'da Hristiyanlığın büyük ilerlemeleri görüldü. Eğer maddî kudret bunların kabulüne tek başına yeterli gelseydi, Hristiyanlığın bu ilerlemeleri, Osmanlıların hâlâ korkunç olan gücüyle bir dereceye kadar engellenmiş olsa bile, yine de işgal edilen yerlerdeki Müslümanlar üzerinde bazı etkiler doğurması gerekirdi. Avrupa zenginliği ve gücü, Fransız Devrimi fikirlerinin niçin, diğer bütün rakip Avrupa düşünce tarzlarından daha fazla olarak, bu kadar geniş bir kabule kavuşmuş olması gerektiğini de açıklamaz. Bu fikirlerin – ki daha sonra zemin ve zamanın siyasî ihtiyaçlarına cevap vermek üzere değiştirilmiştir – ilk çekiciliği daha çok onların lâikliğinde bulunabilir. Fransız Devrimi, Avrupa'da, tamamen din dışı terimlerle entellektüel ifadesini bulan ilk büyük sosyal ayaklanış idi. Bizatihi lâikliğin Müslümanlar için büyük bir çekiciliği yoktur. Fakat Hristiyan olmıyan, hattâ anti-Hristiyan olan ve Hristiyanlıktan ayrılışı önde gelen temsilcileri tarafından kuvvetle belirtilen bir Batılı harekette, Müslüman dünyası, kendi dinî inanç ve geleneklerini tehlikeye atmaksızın, Batı gücünün şaşırtıcı sırrını bulmayı ümit edebilirdi.

Yüzyıl boyunca, veya Avrupa'dan gelen bu yeni fikirlerin ilk sızmağa başlamasından sonra, geçiş kanalları genişledi ve sayısı arttı; damla halindeki sızıntı önce ırmak sonra da sel haline geldi. Batının maddî kültürü İslâm toplumunun çok kez pek kötü bir şekilde yapısını ve çehresini değiştirirken, Batıdan gelen fikirler de, yeni özdeşlik ve bağlılık kalıpları yaratarak ve yeni emellerin ereklerini ve şekillenmesini sağlıyarak, grup dayanışmasının bizzat temelini etkiledi. Bu yeni fikirler üç kelimede özetlenebilir Hürriyet, eşitlik ve – kardeşlik değil, fakat belki de onun tersi (mukabili) – milliyet.

Hürriyet sözcüğü 1800 den önce İslâm dillerinde, esirliğin karşıtını ifade eden, esas itibariyle hukukî bir deyimdi. Ondokuzuncu yüzyıl

esnasında Avrupa'dan gelen yeni bir siyasî anlam kazandı ve hem iç despotizme hem de dış emperyalizme karşı mücadelenin savaş nârası oldu. Örgütlenmiş hürriyet, anayasaları, temsilî hükûmeti ve hukukun eğemenliğini gerektiriyordu. Sonuç olarak da bunlar Şeriat allâmelerinden ve eski zamanların otokratik idare memurlarından farklı bir hukukçular ve politikacılar sınıfı ile lâik bir hükûmete ve kanunlara ihtiyaç gösteriyordu.

Eşitlik, farklı bir anlam kazanmak eğilimi gösterdi. Sosyal ve ekonomik eşitsizlik büyük şikâyet konuları değildi. İslâm toplumu, devrim öncesi Avrupa'nın katı sosyal engellerini ve sınıf imtiyazlarını tanımamıştır; gelişmemiş ekonomisi, servetin hem edinilmesini hem de harcanmasını sınırlamış, bu suretle zengin ile yoksul arasında göze batar eşitsizliklerin ortaya çıkmasını önlemişti. Toplumun korporatif yapısı ve İslâmlığın ahlâk ve merhamet gelenekleri, iki grup arasındaki boşluğa yine de bir dereceye kadar köprü kurmuştu. Fakat eşitlik ilkesinin kişiler üzerinde fazla çekiciliği olmadıysa da, gruplar üzerinde etkisi daha çok oldu. Çok geçmeden, milletler arasında eşitlik isteği yükseldi ve bu, zamanla yeni bir Batılı ilke olan millî özgürlük ilkesiyle birleşti.

Batının bir dil, ırk ve toprak varlığı olarak millet kavramı Müslüman Doğu tarafından bilinmiyor değildi; fakat hiç bir zaman grup birliğinin ilk temeli olmamıştı. Birlik temeli, dinî toplum içinde, ortak hanedan bağlılığı ile kuvvetlendirilmiş, iman kardeşliği idi. Bugüne kadar batılı vatanseverlik ve milliyet kavramları hiç bir zaman tamamen eski kalıpların yerini almamıştır. Gerçi, hanedan bağlılıkları sönmüş ise de, dinî bağlılık günümüzde yeniden canlanan bir güç göstermektedir. Ondokuzuncu yüzyıldaki ve yirminci yüzyıl başlarındaki reform hareketlerinin tarihi, geniş ölçüde, Batılı eğitim görmüş aydınların İslâmlığın dinî toplumu üzerine Batılı bir lâik siyasal sınıflandırma ve örgüt kalıbı koyma çabalarıyla ilgilidir.

Bu fikirlerin Müslüman Türkler üzerindeki doğrudan doğruya ve çağdaş etkisi, kaçınılmaz olarak, sınırlı ve örtülü idi. Bununla beraber, zamanla yalnız Türkiye'nin değil, bütün İslâmın görünüşünü, kendi bilincini ve umutlarını değiştirecek olan bir sürecin başlangıcı idi. Bu fikirlerin ilk esaslı girişi III. Selim'in askerî reformlarıyla başlayan ve onun tahttan indirilmesiyle sona eren 1792 - 1807 yılları arasında oldu. Şu halde önce bu fikirlerin Fransa'dan Türkiye'ye aktarıldığı

kanallara, ikinci olarak da o zamanki Türklerin bu fikirlere gösterdikleri karşılığa dikkatimizi yakından yöneltmek zorunludur.

Giriş Kanalları:

Bunların büyük ölçüde en önemlisi askerî öğretim idi. Rönesans zamanlarından bu yana İslâmlık savaş sanatlarında, özellikle mühendislik, denizcilik ve topçuluk gibi daha teknik dallarda, Hristiyanlığın öğrencisi olmuştur. Bir süre Osmanlı İmparatorluğunun kudretli askerî çehresi, hüner ve yaratıcılıkta gittikçe artan iç gerilemeyi maskeledi. Hüner ve yaratıcılıktaki bu iç gerileme, Osmanlı ordularının top dökümcüleri ve topçuları, Osmanlı donanmasının gemi yapıcıları ve gemicileri arasında batılı dönmelerin veya hizmetlilerin önemli mevkilerinde göze çarpar şekilde ifadesini bulmuştur. Küçük görülen Hristiyan hasımların karşısında bir dizi yenilgilerle uyarılan imparatorluğun yöneticileri, onsekizinci yüzyılda zaman zaman dikkatlerini ordularının donatım ve eğitiminin modernleştirilmesi ihtiyacına çevirmeğe başladılar.

1792 de barışın yeniden kurulması ve Avrupa'nın Fransız Devriminin sorunlarıyla uğraşması, yeni Sultan III. Selim'e, Osmanlı silâhlı kuvvetlerini (teknik donatım, eğitim ve hünerde) çağdaş batılı orduların düzeyine getirme amacını güden geniş çaplı bir reform plânlamak ve kısmen de uygulamak fırsatını verdi.

Onsekizinci yüzyılda olduğu gibi bu çeşit reform girişimlerinin hepsi genellikle Fransız dili aracıyla çalışan Fransız öğretmenlerin klavuzluğu altında yapıldı. Bunların en sonuncusu, Selim henüz veliaht iken yapılan 1784 reformuydu[32]. Bu tasarıda hem itici teşvik hem esas rehberlik Fransız hükûmetinden geldi. Bizzat Selim de kendisine, belki biraz yüksek perdeden olmakla beraber, iyi öğütler veren XVI. Louis ile muhabereye girişmişti[33]. İstanbul'da elde bulunan eğitilmiş subay nüvesi, Fransız öğretmenlerden Fransızca ders kitaplarıyla öğrenim görmüştü. Yararlanılabilir Türkçe ders kitaplarının hepsi Fransızcadan yapılmış çevirilerdi ve kentte en iyi

[32] Yukarda s. 50 ye bak.

[33] UZUNÇARŞILI, "Selim III ün Veliaht iken Fransa Kralı Lui XVI ile muhabereleri", *Bell.*, no: 5 - 6 (1938), 191 - 246; Tahsin Öz, "Fransa Kralı Louis XVI nın Selim III e Namesi", *Tar. Ves.*, I/3 (1941), 198 - 202 (Louis XVI dan Selim III e mektubun Fransızca metni ile birlikte); bak KARAL, "*Selim III*'ün *Hatt-ı Hümayunları*; *Nizam-ı Cedil* (1946), 11 d.

donatılmış basımevi olan Fransız Elçiliği matbaasında basılmışlardı[34]. Türklerin Avrupa dillerinden edindikleri azıcık bilginin hepsi de Fransızcadan alınmıştı.

Bu nedenle, Sultanın, silâhlı kuvvetlerde *Nizam-ı Cedid*'inin hazırlığına yardım için yine Fransa'ya dönmesi tabiî idi. Böyle yapması için başka bir sebep daha vardı. Askerî reformların arefesinde yazılmış bir yazışmada Sadrazam Sultana, Fransa'daki son ayaklanışın sonucu olarak ortaya çıkan Yeni Düzen (Nizam-ı Cedid) hakkında Fransa Kıralından mektuplar geldiğini bildirdi; Sultan bu Yeni Düzen'e ilgi gösterdi[35]. Bu tezkerelerde Fransa'daki Yeni Düzen için, pek az sonra Türkiye'deki bütün reform programı için kullanılan aynı deyimin kullanılması anlamsız değildir.

Selim aynı zamanda, Ebu Bekir Ratip Efendi'yi Avrupa'da doğrudan doğruya inceleme yapmak üzere özel elçi olarak gönderdi. Ratip Efendi Avusturya'nın durumunu incelemek ve aynı zamanda diğer Avrupa ülkeleri hakkında bilgi toplamak talimatıyla 1791 de Viyana'ya gitti. 1792 Mayısında dönüşünde, Avrupa devletlerinin ve özellikle Avusturya'nın askerî sistemleri ile hükûmet, toplum ve siyasal düşüncesi üzerinde ayrıntılı bir rapor sundu. Viyana'da kendisine bilgi verenlerden birinin, daha sonra *Geschichte des osmanischen Reiches*'in ve Türkiye hakkında diğer klâsik eserlerin yazarı olarak ün kazanan Avusturyalı stajyer tercüman Joseph Hammer olduğu anlaşılmaktadır[36].

1791 sonbaharında, cepheden dönen Osmanlı ordusu henüz Silistre'de iken, Sultan sivil, asker ve ulemadan yirmi iki ileri gelen kişiye bir emir çıkararak imparatorluğun zayıflığının nedenleri hakkındaki görüşlerini ve ıslahat teklifleri bildirmelerini istedi. Bu

[34] İstanbul'da Fransız Elçiliğinin matbaası hakkında bak BABINGER, *Stambuler Buchwesen*, s. 27 - 28, ve GERÇEK, *Türk Matbaacılığı*, s. 99 d. Sonuncu eserde bu çevirilerin başlık sayfalarının röprodüksiyonları bulunmaktadır.

[35] KARAL, *Selim III*, s. 30.

[36] Ratip Efendi'nin 500 sayfa kadarlık raporu, Avusturya'daki ve diğer yerlerdeki askerî ve idarî kurumlar üzerinde durur ve disiplinli ordu, düzenli maliye, sadık ve ehliyetli devlet adamı ve müreffeh bir halk ihtiyacı üzerinde Avrupalı siyasî filozofların görüşlerini zikreder (İbid. s. 31 d.; Bak CEVDET, *Tarih*, V. 232 d; von HAMMER - PURGSTALL, *Erinnerungen aus meinem Leben* (Viyana, 1940), 25 - 27; idem, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst IV* (Peşte, 1838), 418 d.; ve BABINGER, *Geschichtsschreiber*, s. 330). Ratip 1794 den 1796 ya kadar Reis-ül Küttap'lık yaptı ve 1799 da idam edildi.

yirmi iki kişi arasında, birisi Osmanlı ordusunda hizmet gören Bertrand veya Brentano adlı bir Fransız subay ile, diğeri İstanbul'daki İsveç Elçiliğinin Ermeni tercümanı ünlü Mouradgea d'Ohsson olmak üzere iki Hristiyan vardı. Bunlar cevaplarını – 1789 Fransız *cahiers*'lerini hatırlatan bir deyim olarak, muhtıra anlamında – *lâyiha* şeklinde takdim ettiler. Bunların birbirine benzerliği, şüphesiz tesadüfî olmakla beraber, hayreti çekecek derecede idi[37].

Hepsi askerî reform ihtiyacı üzerinde en önemli nokta olarak durmakta oybirliği halindeydi; fakat onun en iyi şekilde nasıl gerçekleştirileceği konusunda ayrılıyorlardı. Bir yanda, eski askerî yöntemlere dönmek suretiyle Osmanlı altın çağının askerî ihtişamını yeniden kazanmayı arayan tutucular vardı. Sonra, mevcut askerî düzene Frenk eğitim ve silâhlarının usul usul sokulmasını, bunun gerçekte saf Osmanlı geçmişine bir dönüş olduğunu iddia ederek, çeşitli yollarla arayan romantikler ve ara - çözüm'cüler vardı. Nihayet, eski ordunun ıslah edilemiyeceğine inanan ve Sultana, baştan başa Avrupa tarzında eğitilmiş, donatılmış ve silâhlandırılmış yeni bir ordu kurmasını ısrarla tavsiye eden radikaller vardı. Sultanın kendisi de bu görüşe meyletti.

İlk baştan beri bu reform teklifleri şiddetli bir muhalefet uyandırdı ve reformcu lâyihalara saray içinde bile kinle ve istihzayla saldırıldı. Fakat Sultan kararlı ve enerjik olarak işe koyuldu. Reform taraftarları arasından kendisine yardımcı olmak üzere bir küçük komite kurarak, 1792 ve 1793 de, daha sonra bütünüyle *Nizam-ı Cedid* olarak bilinen bütün bir dizi yeni hatt-ı hümâyûnlar çıkardı. Bunlar, eyalet yöneticiliği, eyalet vergileri, tahıl ticaretinin denetimi ve diğer idarî ve malî konular hakkında yeni düzenlemeleri kapsıyordu. Fakat bunların içinde hepsinden daha önemlisi, Avrupa tarzında eğitilmiş ve donatılmış muntazam yeni piyade birliklerinin kurulmasını sağlıyan hükümlerdi. Bu denemenin para kaynağını sağlamak için, müsadere edilen ve geri alınan timarlar ile ispirto, tütün, kahve ve diğer emtia üzerine konan yeni vergiler gelirleriyle beslenen özel bir yeni hazine kuruldu. Önce yeni sistemin düzenlemeleri için kullanılan *Nizam-ı Cedid* deyiminin, sonradan hemen sadece yeni sistemde kurulan yeni muntazam askerî birlikler için kullanılır olması

[37] CEVDET, *Tarih*, VI. 3 d.; Ahmet ASIM, *Asım Tarihi* (tarihsiz), I. 34; KARAL, *Selim III*, s. 34 d. ve "Nizam-ı Cedide dair Lâyihalar", *Tar. Ves.* I (1942), 414 - 25; II (1942 - 3), 104 - 11, 342 - 51, 424 - 32; BERKES, in FRYE, s. 56 - 58.

hem ilginç hem de anlamlıdır. Nasıl yüzyıllar önce otorite anlamında Arapça soyut bir isim olan *Sultân* sözcüğü bir adamı niteler hale gelmiş ise, şimdi de yeni düzen anlamına gelen *Nizam-ı Cedid*, bir insan birliğinin adı olmuştu[38].

Selim'in reform projelerinde ağırlık noktası topçuluk, istihkâm, denizcilik ve bunlara yardımcı bilimlerde eğitim sağlıyan yeni askerlik ve denizcilik okullarına verilmişti. Selim, bu okullarda büyük ölçüde Fransız yardımına bel bağladı. Fransız subaylar öğretmen ve eğitmen olarak atandı, Fransızca bütün öğrenciler için zorunlu kılındı. Ayrıca, çoğu Fransızca olan ve dikkati çekici olarak bir *Grande Encyclopédie* takımını da kapsıyan, 400 kadar Avrupa kitabından bir kitaplık da kuruldu[39].

Fransa'daki rejim değişikliği, Sultanı Fransız yardımını aramaktan caydırmadı. 1793 sonbaharında Osmanlı hükûmeti Paris'e, Fransa'dan almak istediği subay ve teknisyenlerin bir listesini gönderdi. 1795 te de Reis-ül Küttap Ratip Efendi, Kamu Güvenliği Komitesi'ne aynı mahiyette fakat daha uzun bir liste sundu[40]. 1796 da Fransız Büyük elçisi General Aubert Dubayet, kendisiyle birlikte bütün bir Fransız askerî uzmanlar heyetini İstanbul'a getirdi[41]. Osmanlı askerî reformunda Fransız işbirliği 1798 - 1802 Türk - Fransız savaşıyla kesintiye uğradı; fakat sonra tekrar başladı ve General Sébastiani'nin 1806 - 7 yıllarında Türkiye'de görev almasıyla en yüksek noktasına ulaştı. Gerçi Devrimin saf şarabı artık askerî diktatörlükle sulandırıl-

[38] Malî düzenlemeler için bak : CEVDET, *Tarih,* V. 289 d. (askerî timarların yeniden düzenlenmesi için) VI. 61 d; KARAL, *Selim III*, s. 134 d. Askerî reformlar hakkında bak : CEVDET, VI; HAMMER ve ZINKEISEN, V - VIII, daha fazla atıfların belirtildiği çeşitli bölümler; S. J. SHAW, "The Origins of Ottoman military reform: The nizam-ı Cedid Army of Sultan Selim III", *J. Modern Hist.* XXXVII (1965), 291 - 306; aynı yazar, "The established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III", *Der Islam,* XL (1965), 142 - 84. Türkçe belgeler şuralarda yayınlanmış ve tahlil edilmiştir : ERGİN, *Maarif* II, çeşitli bölümler; KARAL, *Selim III*, s. 43 - 94; UZUNÇARŞILI, *Merkez ve Bahriye*, s. 507 d. (donanma hakkında). Ayrıca diğer bir çok Türkçe eserler.

[39] A. de Juchereau de Saint - Denys, *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808*, I (1819), 76.

[40] Bak : H. von SYBEL, "La Propagande révolutionnaire en 1793 ve 1794", *R. hist.* XI (1879) 107 - 8; A. DEBIDOUR, *Recueil des actes du Directoire,* II (1911), 630 d.; KARAL, "Osmanlı Tarihine dair Vesikalar", *Bll.*, no : 14 - 15 (1940), 175 d.

[41] JUCHEREAU, I. 68 d.; II. 12 d.

mış bulunmakla beraber, bu daha alışılmış çeşni, zaferin de eklediği baharatla, onu sadece daha lezzetli kıldı.

Bütün bunların sonucu yeni bir sosyal unsur yaratmak oldu, öğrenim, okuma ve kişisel temasla Batı uygarlığının bazı cephelerini tanıyan, en az bir Batı dili (genellikle Fransızca) [42] bilen ve Batılı uzmanlara daha iyi yeni yollar gösteren mürebbileri ve rehberleri olarak bakmağa alışmış bir genç kara ve deniz subaylar heyeti. Bunlar, çağdaşlarının çoğu gibi, rahat ve hücum edilmez bir cehalet tepesinden, kâfir ve barbar Batıya hakaretle bakamazlardı. Tam tersine, hem eğilim, hem de çıkar nedenleriyle, gericilere karşı batıcılarla birlik oldular. Fakat Batı kültürünün, batılı şeylere karşı çok kez heyecanla dolu bu yeni öğrencileri [43], çok geçmeden Batının matematik ve balistikten daha fazla sunacak şeyleri olduğunu farkettiler. Fransızcayı bilmeleri de onlara ders kitaplarının dışında başka şeyler okumak yeteneğini verdi. Bu diğer şeylerin bazısı kendi okullarının kitaplığında bulunuyordu. Diğerlerinin ise 1792 den sonra Fransız Cumhuriyet hükûmetince seçilip atanan Fransız öğretmenler tarafından onların dikkatine sunulduğunu kabul edebiliriz [44].

Aynı dönemde, III. Selim'in reformlarından bir diğeri – diplomasi reformu – Batıya ikinci bir pencere açtı. Onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu yabancı ülkelerde hiç bir sürekli diplomatik temsilci bulundurmamıştı. Zaman zaman şu ya da bu yabancı başkente özel bir amaçla özel elçiler gönderildi; fakat 1792'ye kadar geçen zaman boyunca bütün bunların sayısı yirmiyi zor bulur. İmparatorluk yabancı devletlerle normal ilişkile-

[42] Özellikle ticarette ve donanmada İtalyanca da oldukça biliniyordu. İlk başta Türkçeye adapte edilmiş Avrupalı sözcükler İtalyanca şekliyle alınmıştır.

[43] İyi bir örnek 1793 te Londra'ya giden ve Osmanlı reformları hakkındaki Fransızca kitabı 1797 de Üsküdar'da basılan Mahmut Raif idi. 1807 de âsi yeniçeriler tarafından öldürüldü. Daha müphem bir sima, 1803 de Üsküdar'da basılan ve 1810 da Paris'de L. Langlès tarafından ikinci basısı yapılan *Diatribe de l'ingénieur sur l'Etat actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople*, adlı kitabın yazarı Seyid Mustafa'dır. Langlès'ye göre Seyid Mustafa mühendislik okulu mezunu ve daha sonra da orada hoca idi ve o da âsiler tarafından öldürülmüştü. Fakat HAMMER - PURGSTALL (*Staatsverfassung*, I. 81 n) "Seyid Mustafa"nın düzme olduğunu ve kitabın Reis Efendi'nin isteği üzerine Rum tercüman Yakovaki Argiropulo tarafından yazıldığını söyler: Mustafa Avrupa bilimine olan genç yaşındaki heyecanlı sevgisini tasvir ediyor ve şöyle diyor (Fransızca): "böylece [ona] yaklaşma fikrini edindim: ve vakıt kayb etmeden, güzel bilimler üzerine yazmış olan yazarların bilgisine beni eriştirebilerek (onları bana tanıttıracak) en evrensel dil olarak Fransızcanın öğrenimine koyuldum".

[44] Bak: Asım Efendi Vakayinamesi, aşağıda s. 72 ve d. da zikredilmiştir.

rinde, İstanbul'da oturan yabancı elçilere dayanınayı tercih ediyordu. Bunlarla bile işler esas olarak yerli Hristiyan tercümanlar aracıyla yürütülüyordu. Devletin en yüksek memurlarının bile pek azı her hangi bir batı dili biliyor ve pek azının Avrupa üzerine doğrudan doğruya bir tecrübesi bulunuyordu [45]. Daha önceleri, Osmanlı hizmetinde çok kez en yüksek mevkilere yükselmiş ve kendileriyle birlikte paha biçilmez hüner ve bilgiler getirmiş olan Avrupa doğumlu ve eğitimli dönmeler çok önemli bir rol oynamıştı. Fakat bu bilgiler nadiren Türklere nakledilmişti. Sonunda, onsekizinci yüzyılda eski Hristiyanlar, artık gittikçe Müslüman Türklerin tekeline geçen devlet divanlarında önemli bir rol oynamaktan çıktılar. Hür Türk kuşağından lâik eğitim görmüş sivil bürokratlar, başkentin siyasal ve kültürel hayatında gittikçe artan bir rol oynamaya başladı. Bunlar Avrupa'nın önemini farkediyorlardı; bazısı değişiklik ihtiyacını bile görüyordu.

Şüphesiz ki, Türkiye'yi Batılı devletlerin normal uygulama düzeyine uydurmak kadar, Avrupa ülkeleri ve işleri üzerinde doğrudan doğruya ve daha güvenilir bilgi sağlamak amacıyla, 1792 de III. Selim başlıca Avrupa başkentlerinde düzenli ve sürekli Osmanlı elçiliklerinin kurulmasına karar verdi. İlk elçilik 1793 de Londra'da açıldı; onu bir fasıladan sonra Viyana, Berlin ve Fransız Cumhuriyetine ilk Osmanlı elçisi olarak Seyyid Ali Efendi'nin 1796 da gittiği Paris izledi [46]. Diğer görevleri arasında bu elçilere gittikleri ülkelerin kurumlarını incelemek ve "İmparatorluğun hizmetkârlarına yararlı dilleri, bilgileri ve bilimleri" öğrenmek talimatı verildi [47]. Bu ilk diplomatların çoğu eski okuldan, Osmanlı saray veya hazine-i evrak memuru olan ve Batı dillerini bilmeyen, tutucu görüşlü kimse-

[45] 1770 de Amiral Spiridov komutasındaki bir Rus filosu Batı Avrupa'yı dolaşarak Akdeniz'e girip Ege'de Türklere saldırdığı zaman, anlaşılan hâlâ Ortaçağ haritalarını kullanan Osmanlı hükûmeti, Rusların Baltık'tan Adriyatik'e seyretmesine müsaade ettiğinden dolayı Venedik'i protesto etmişti. Bak KRAMERS, "Djughrâfiya", in *EI*[1] ve ekleri.

[46] Elçiliği hakkındaki genel takriri Ahmet REFİK tarafından şurada yayınlandı: *TOEM*, IV (1329/1911), 1246 d., 1322 d., 1378 d., 1458 d., 1548 d. Seçilmiş bazı mektupları KARAL tarafından *Fransa - Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu*, 1797 - 1802 (1940) adlı kitapta yayınlanmıştır. İlk elçilik yeri olarak Londra'nın seçilmesi, CEVDET, *Tarih*, VI. 257 - 60 da açıklanmıştır. (Karşılaştır UZUNÇARŞILI, "Ondokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk - İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Bell.*, no 51 (1949), 581 d. ve KARAL, *Fransa - Mısır*, s. 169 d.

[47] KARAL, *Selim III*, s. 79.

lerdi. Bunların çoğu, gönderdikleri mektuplara bakılırsa, gönderildikleri ülkeler hakkında çok az şey öğrenmişler ve öğrendikleri şeylerden de fazla etkilenmemişlerdi[48]. Fakat tek başlarına seyahat etmiyorlardı. Vazgeçilmez Rum tercümanlardan başka, beraberlerinde, görevleri Avrupa dillerini – özellikle Fransızcayı – ve Batı toplumunun yaşayış yolları hakkında bir şeyler öğrenmek olan genç Türk kâtipler de götürdüler.

Bu elçilikler, böylece bir çok gence bir süre bir Avrupa kentinde oturmak, bir Avrupa dili öğrenmek ve çağdaş Avrupa ülkeleri arasında hüküm süren bazı devrimci fikirleri tanımak fırsatını verdi. Bunlardan bazıları dönüşlerinde Bâbıâli'de memur oldular. Orada bürokratik hiyerarşi arasında, kara ve deniz reformlarının subaylar arasında yarattığı gibi, Batıya dönük bir azınlık teşkil ettiler.

Şimdiye kadar sadece Müslümanlardan söz ettik. Fakat tabiatıyla imparatorlukta Hristiyan ve Yahudi olan başka unsurlar da vardı. Yahudiler bu devrede Batıdan hayret edilecek derecede az etkilenmiş görünmektedir ve bir veya iki istisna dışında önemli hiç bir rol oynamamışlardır. Hristiyanlara gelince – özellikle başkentin Rum ve Ermeni eliti – Batı ile uzun süreden beri yakın ilişki halinde bulunmuşlar ve Batı dillerine âşinalığın kendi tekellerinde olması sayesinde Osmanlı devlet ve ekonomisinde önemli bir mevki kazanmayı becermişlerdi. Onyedinci yüzyıl sonlarında Fener Rumları, o zamana kadar yabancı elçiliklerde tercüman olarak çalışan dönmeleri ve Levanten'leri tedricen bertaraf ettiler. Rumlar, ve daha az ölçüde Ermeniler, Batı kültürüne yeter derecede âşina idiler – Bunların zengin ailelerinin çoğu uzun süreden beri oğullarını eğitim için İtalyan üniversitelerine, özellikle Padova'dakine, göndermeyi gelenek edinmişlerdi. Bu suretle bunlar, hem dil hem de entellektüel bakımdan zamanın yeni batılı fikirlerini almaya hazır idiler.

Bununla beraber, genel olarak, Devrim fikirlerinin İstanbul Hristiyanları üzerindeki etkisi önemli olmadı. Kiliseler otoritelerini tabiatıyla Devrime karşı kullandılar; zengin ve tutucu Rum

[48] Bu elçilikler hakkında bak T. NAFF, in *JAOS* (1963), 295 - 315; B. LEWIS "Elçi", *EI²*; ZINKEISEN, VII. 55; CEVDET, *Tarih*, VI. 88 d., 231 d., 257 d.; KARAL, *Selim III*, s. 163 d.; BABINGER, *Geschichtsschreiber*, s. 331 - 2 (burada, yayınlanmış belgelerin bir bibliyografyası verilmiştir.) Bu elçilerin mektuplarının ve takrirlerinin bir çoğu o zamandan beri KARAL, UZUNÇARŞILI ve diğer Türk bilim adamları tarafından yayınlanmış ve incelenmiştir.

aristokrasisi de mevcut Osmanlı düzenini tehdit eden tehlikeyi farkederek, önce, bu kadar büyük çıkarları bulunduğu bir rejimi korumayı tercih ettiler. Bununla beraber, özellikle Fransızlar, Rumlara ve diğer millî emellere doğrudan doğruya hitap etmeye başlayınca, Hristiyanlar arasında Fransız fikirlerini benimseyenler bulundu. Bazı Osmanlı Hristiyanları – örneğin Mouradgea D'Ohsson gibi – Fransız Cumhuriyeti'ne karşı Osmanlı politikasını etkilemekte küçük bir rol oynamış olabilirler; daha sonra Devrimin fikirlerini, patlayıcı etkisiyle, Balkan uluslarına iletmekte şüphesiz hayatî bir rol oynadılar. Fakat Batılı fikirleri Müslüman Türklere iletmekteki rolleri küçük ve dolaylıdır ve esas itibariyle tercüman, dil öğretmeni gibi görevleriyle sınırlı kalmıştır. Hristiyan ve tâbi millet olarak, iki katlı itibarsız idiler ve nakletmeye teşebbüs edebilecekleri her hangi bir yeni fikir için dinliyecek fazla kulak bulmaları muhtemel değildi – bizzat kendi lâik ve dinî liderleri onlara karşı olduğu için de özellikle böyleydi. Azınlıkların bir rolü olduysa, o da bir tampon hizmeti görmeleridir – Türkiye'de düzenli Batılı ticarî ve diplomatik faaliyetlerin etkisini massederek ve bu suretle Türkleri doğrudan doğruya temas ve bulaşmadan koruyarak. Bununla beraber, yapmış oldukları şey, bir taraftan Türkçeye, öte yandan da Fransızca veya İtalyancaya âşina, ve böylece gerektiğinde, Batılı kitapları çevirmeğe, Batılı öğretmenlere tercümanlık yapmağa ve istekli Türklere Batı dillerini öğretmeğe yetenekli bir insanlar nüvesi sağlamak oldu.

Devrim fikirlerinin Türkiye'ye akabileceği kanallar mevcut idi, ama bunların kullanılması şansa bırakılmamış Fransızların besleyici çabalarıyla desteklenmişti. Kısmen genel misyoner heyecanı, kısmen de hâlâ ihmal edilemiyecek durumda olan Osmanlı gücünün kritik bir zamanda desteğini sağlamak amacıyla, Fransızlar Osmanlı başkent ve vilâyetlerinde sempati kazanmağa büyük önem verdiler. Başlangıçtan beri İstanbul'daki Fransız topluluğunun önemli bir bölümü Devrime katıldı ve devrim kokartları takmak ve devrimci mitingler yapmak suretiyle Avusturya ve Prusya elçiliklerinde kızgınlık uyandırdı [49]. 1793 Haziranında vatandaş Descorches (eski Marquis de Sainte-Croix) hem Fransız politikası için Osmanlı desteğini, hem de Devrim için Osmanlıların sempatisini kazanmak çift göreviyle, Fransız Cum-

[49] E. de MARCÈRE, *Une Ambassade à Constantinople*, I (1927) 45; ZINKEISEN, VI. 86JI d.; CEVDET, *Tarih*, VI. 183 d.

huriyetinin elçisi olarak İstanbul'a geldi. Cumhuriyet bayrağının asılma töreni, Sarayburnu açıklarına demir atan iki Fransız gemisinden atılan selâm toplarıyla zirvesine ulaşan bir genel kutlamaya vesile verdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Fransız ve Amerikan Cumhuriyetlerinin ve "silâhlarını tiranların ahlâksız ittifakında kirletmemiş diğer bir kaç devlet"in bayraklarını dalgalandırdılar[50]. Tantanalı bir törenle bir hürriyet ağacı Türk toprağına dikildi.

Onun büyümesini teşvik için Fransız hükûmeti daha ileri adımlar da attı. 1795 Nisanında Paris'te Dışişleri Bakanı, Kamu Güvenliği Komitesi'nin İstanbul'da Fransız matbaasını yeniden kurmaya karar verdiğine ve Fransız Ulusal Basımevi Müdürü Louis Allier'nin bu işi üzerine aldığına dair mektubunu Descorches'a bildirdi. İki matbaa ve bir sürü Fransız harfleriyle birlikte üç de yardımcı gönderildi. Elçiye bu matbaayı Cumhuriyet için en yararlı şekilde kullanmak talimatı verildi[51].

Bununla beraber, her hangi bir broşür, bülten veya gazeteden çok daha önemlisi, İstanbul'daki ve diğer yerlerdeki Fransızların o zamana kadar görülmemiş kişisel çabalarının etkisiydi. Bunlar, geçmişte Frenkleri ve Müslümanları resmî temaslar dışında her türlü temastan alıkoyan, ve herbirinin kendi topluluğu içine kapanmasını gerektiren karşılıklı anlaşmayı terkettiler ve ilk kez Müslüman Türklerle samimiyet kurmağa ve onların dostluğunu kazanmağa çalıştılar. Türkçe konuşan Fransızlar ile yerli Hristiyanlar ve bazı Türkler, başkentte, zamanın ihtiyaç ve fikirlerinin tartışıldığı yeni bir toplum teşkil etmeğe başladılar. Devrimci Fransa'nın heyecanlı iyimserliği de, rehberlik ve ilham kaynağı olarak Batıya bakan az fakat yüksek mevkili Türkler arasında yankı buldu.

[50] MARCÈRE, II, 12-15. Bu dönemde Türkiye'de Fransız propagandası hakkında ayrıca bak: SYBEL, in *R. hist.*, XI. 107 d. Kamu Güvenliği Komitesi'nin yayınlanan tutanaklarında Cumhuriyetin amaçları için Türkiye'de büyük miktarda para harcamalarına bir çok atıflar vardır. Daha fazla ayrıntı için bak: B. LEWIS in *The New Asia*, s. 40 d.

[51] İbid. s. 116 d.; L. LAGARDE, "Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque Révolutionnaire", J. *As.*, CCXXXVI (1948), 271 d.; GERÇEK, *Türk Gazet.*, s. 10 d. Sonuncu kitapta 1 Floréal, yıl 5 (20 Nisan 1797) günlü *Gazette française de Constantinople*'un bütün nushasının röprodüksiyonu verilmiştir. 1795 Temmuzunda Descorches, Cumhuriyet ordularının zaferleri hakkında Türkçe bir bülten dağıttığını bildirmişti (J. SOREL, L'*Europe et la Révolution française*, XIV (1909), 248).

Türk Tepkisi[52].

Devrim, diğer çağdaş gözlemciler gibi, ona önce büyük bir önemi olmayan, sadece bir iç sorun olarak bakan Türkleri doğrudan doğruya pek az etkilemiş görünmektedir. Devrim savaşla komşu ülkelere yayıldığı ve Batı Avrupa'yı sarstığı zaman bile, Türkler hâlâ ona, Müslüman bir devlet olarak bu bulaşıcı hastalığa bağışık olan Osmanlı İmparatorluğu ile hiçbir ilişkisi bulunmayan, bir Hristiyan iç sorunu olarak bakıyorlardı. Diplomatik bakımdan, Hristiyan devletlerin devrimci savaşlarla meşgul olması Osmanlı hükûmeti için yararlıydı bile. Selim III'ün enderun sırkâtibi Ahmet Efendi Ocak 1792 deki ruznamesinde bunu belirtmiş ve şunu eklemişti: "Hemen Hazret-i Hak Françe ihtilâlini misâl-i maraz-ı frenk hain-i Devlet-i Aliyye olanlara dahi sirayet etdirüb ve çok zaman birbirlerine düşürüb Devlet-i Aliyyeye hayırlı neticeler müyesser eyliye âmin."[53]

17 Ekim 1797 Campo Formio andlaşmasıyla Venedik Cumhuriyeti topraklarının paylaşılması ile yeni bir evre başladı. Bu andlaşmanın beşinci maddesi uyarınca, Fransa Yunan adalarıyla Arnavudluk ve Yunanistan'ın bitişik kıyılarındaki eski Venedik topraklarını ilhak etti. Osmanlı İmparatorluğunun geleneksel müttefiki Fransa onun komşusu olmuştu – eski dostluk da bu darbeyi kaldıramazdı. Çok geçmeden Mora'dan endişeli raporlar gelmeğe başladı – İmparatorluk sınırlarında hürriyet ve eşitlik, eski Helen ülkesinin eski

[52] Çağdaş Türk tarihçileri şuralarda ele alınmıştır BABINGER, *Geschichtsschreiber*; O. M. von SCHLECHTA - WSSEHRD, "Die osmanischen Geschichtsschreiber der neueren Zeit", *Denkschriften der phil. hist Classe der Kgl. Ak. der Wissenschaften*, VIII (1856), 1 d. En önemli yayınlanmış tarih, 1791 - 1808 yıllarında imparatorluğun resmî vakayinamesini yazan Asım Efendi (? 1755 - 1819) ninkidir (*Asım Tarihi*. Asım hakkında bak: BABINGER, *Geschichtsschreiber*, s. 339 - 40, SCHLECHTA - WSSEHRD s. 10 - 11 ve KÖPRÜLÜ'nün Asım hakkında *İA*'daki yazısı.) Çok daha derin tarih Ahmet Cevdet Paşa (1822 - 95) nınkidir. Onun 12 ciltlik, 1774 den 1826 ya kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihi, Osmanlı tarihçiliğinin en büyük başarılarından biri olarak yer almalıdır. Cevdet Tarihi, büyük ölçüde, bir çoklarının metnini tam olarak aldığı arşiv belgelerine dayanır. 1910 da Osmanlı (daha sonra Türk) Tarih Kurumu'nun kuruluşundan beri Türk tarihçileri, bir aralık başka bır yere taşınan ve yeniden düzenlenen Devlet Arşivlerindeki belgelerden gittikçe artan sayıda incelemeler ve basılar yayınlamışlardır (Kısa bir açıklama için bak : B. LEWIS, "Başvekâlet Arşivi", in *EI*²; S. J. SHAW, "Archival Sources for Ottoman history: The Archives of Turkey", *JAOS* (1960), 1 - 12).

[53] Tahsin Öz (yayınlayan), "Selim III'ün Sırkâtibi tarafından tutulan Ruzname", *Tar. Ves.* III (Mayıs 1949), 184. Karşılaştır : CEVDET, *Tarih*, VI. 130.

haşmet ve hürriyetini hatırlatan konuşmalar ve törenler, Fransız entelijansının Osmanlı Yunanistan'ındaki âsiler ve muhaliflerle birlikte çalışması ve Mora ile Girit'in ilhakı için Fransız plânları hakkında raporlar[54]. Fransa'nın teminatları Divan'ı yatıştırmağa yeterli gelmedi ve yeni Rus elçisi General Tamara, Devrimci Fransa'nın tehlikelerine karşı selefinin ikazlarını tekrarladığı zaman ona daha fazla kulak verildi[55]. Çok geçmeden de Toulon'daki Fransız deniz hazırlıkları ve Osmanlı'ya bağlı ülkelere bir Fransız saldırı tasarısı hakkında daha da endişeli raporlar gelmeğe başladı. 1798 ilkbaharında Reis-ül Küttab Ahmet Atıf Efendi'ye, siyasal durum ve Fransa'ya karşı bir koalisyona katılma hususunda müttefiklerin Bâbıâliye yaptıkları çağrı hakkında Divana bir lâyiha hazırlaması talimatı verildi. Lâyihasının uzunca bir bölümü aynen verilmeğe değer. Lâyihasına Fransız Devriminin genel bir açıklaması ile başlar; bu açıklamayı, Osmanlı nezaketine uygun olarak, okuyucularınca iyi bilinen bir şeymiş gibi, fakat onun hakkındaki hayalleri silmek amacı açıkca belli olan bir üslûpla sunar

Bir kaç sene mukaddem Fransa'da şuğulendaz zuhur ve etraf eknafa şerare feşan şüruşur olan ateş fitne ve fesat seynin ve firedenberu melâin mülâhedenin tasavvur gerdesi olup ikazına fırsat beyin oldukları bir fitne-i naime olduğu erbab-ı vukuf indinde malûm olan mevaddandır.. Şöyle ki Voltaire ve Rousseau demekle mâruf ve meşhur olan zındıkların ve onlar misillû dehrîlerin hâşâ sümme hâşâ sebb-ü hazerat pâki dâminan-ı enbiya ve kadeh ve zem melük kübradan ve cem'i edyanı ref ve ilga ve şîrîni-i müsavaat ve cumhuriyeti imadan ibaret olan elfaz ve tâbirat sehil el mehaz ile sureti istihzada lisan-ı avâm üzere tab ve neşr ettikleri telifat-ı müteaddidelerine (velekel cedid el zeh) diyerek sübyan ve nisvana varınca ekser nâs meyil ve rağbet ve mütalâalarına müdavemet ettikçe el had ve fesad mâraz-ı frengi gibi aruk dimağlarına sâri olarak itikadlarını ifsad etmekle ihtilâlin iştidadı hengâmında sedd-i kinaiz ve katl ve tard-ı rehabin ile ref-i din ve mezhep maddesinden kimesne gücenmeyip telifat-ı telbis gâiyat mezkûre beyan ve icrayı nefsaniyet veyahut celb-i menfaat için ikaz fitne ve fesad eden herve mekruh tarafından lâyünkati avâm-ı

[54] Mora Vâlisi Hasan Paşa'nın raporları hakkında bak : KARAL, "Yunan Adalarının Fransızlar tarafından işgali ve Osmanlı - Rus münasebâtı, 1797 - 8", *Tar. Semineri Derg.* I (1937), 103 d.; karşılaştır : CEVDET, VI. 280 - 1.

[55] KARAL, *Tar. Sem. Derg.* s. 116 d. (burada Tamara ile konuşmaların resmî Osmanlı tutanağı verilmiştir.)

nâsa ilân olunduğu üzere gûya saadet-i kâmile-i dünyeviyeyi ihraz etmek emniyesiyle lâfz-ü murad olan işbu müsavaat ve serbestiyete can attılar. Mahaza her devletin üss-ü esas zabıta ve nızamı iltizam usul ve füru şer ve din ve mezhep olup aşayiş bilâd ve zabt-u rapt ibât yalnız icrayi siyaset ile müyesser olamadığı ve kulûb-u ibadullahda havf-ü hüda ve mülâhaza-i ükba vücuduna muhtaç idü ki kazaya-i müslüme-t-ül sebuttan ve ezmene-i salife ve bu evkatta kâffe-i dul ve cemahirin gerek hak ve gerek bâtıl birer din-i mahsusu olduğu malûm iken Fransa'da zuhur eden erbab-ı fitne ve fesad misli namesbuk vech üzere şimdilik heman ârâz-ı fâsidelerini icraya medarr-ı suhulet olmak için vehamet-i âkıbeti kat'an mülâhaza etmeksizin ilân-ı hat berle avâm-ı nâsdan havf-ü hüda ve mülâhaza-i ükba maddesini ref ve izale ve nice ef'al-i şenia ibahasiyle ar ve namusu külliyen imha ederek Fransa ahalisini behayim kıyafetine koymak mukaddematını bast ve temhid ettiler. Ve yalnız buna dahi kanaat etmeyüp her mecelde kendilerine mümasil hevâdâr peyda ederek düvel-i saire ve kendu nizam-ı mülklerini vikaye kaydına düşmek ve bunlara hücum ve taarruz etmemek vesailini istihsal için hukuku insan tâbir ettikleri beyanname-i tuğyan meallerini cem-i elsineye tercüme ettirüp her tarafa neşre ibtidar ve âme-i mem ve melel metbuları olan melükün aleyhine tuğyana ve tarh-ı davet hususunu pişvekâr edindiler[56].

Bu belgede, Fransız Devrimi açıkca, Hristiyan devletleri olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğunu da tehdit eden bir tehlike olarak görülmektedir. Bu tehlikeyi giderme ihtiyacı hem Bâbıâli ile komşuları arasındaki geleneksel düşmanlığı hem de onunla Fransa arasındaki geleneksel dostluğu altüst etti.

1 Temmuz 1798 de İskenderiye'ye Fransız çıkartması ve bundan sonra Fransızların Mısır ve Filistin'deki faaliyetleri Atıf'ın düşüncelerini doğruladı. Devrimci Fransa'nın Arap halkları üzerindeki darbesinin uzun süren etkileri iyi bilinir. Fakat doğrudan doğruya etkileri bile, Osmanlı hükûmetini, zamanımızda ideolojik savaş denen şeye girişmeye sevkedecek kadar rahatsız edici idi. Suriye, Mısır ve Arabistan'da Arapça olarak dağıtılan bir bildiride, devrimci doktrinlerin ayrıntılı bir reddiyesi sunuluyordu

Bismillâhirrahmanirrahim,

Ey Tanrı'nın birliğine ve Müslüman ümmetine iman etmiş olan sizler, bilesiniz ki Fransız milleti (Tanrı konutlarını yerle bir etsin ve bayraklarını

[56] CEVDET, *Tarih*, VI. 327 d.

yere çalsın) âsi kâfir ve sapık şerirdirler; Cenab-ı Rabb-ü semavat-ü arzın vahdaniyetine ve yevm-i kıyamet-i şefiinin risaletine iman etmezler. Belki edyanın küllisini terk ve şiddet-ü hevl-ü ahreti inkâr ettiler... hattâ kiliselerini ve salip süslerini yağmaladılar ve rahiplerine ve keşişlerine saldırdılar. Peygamberlerin getirdiği kitapların açıkca galat olduğunu, Kur'an, Tevrat ve İncil'in uydurma ve boş lâftan başka bir şey olmadığını bütün insanların insaniyette eşit ve insan olmakta farksız olduğunu ve hiçbirinin bir diğeri üzerinde bir üstünlüğü veya meziyeti bulunmadığını ve insandan her birinin zatında nefsini ve hayatında maaşını tedbir ettiğini iddia ederler... Sahte kitaplar ve aşağılık yalanlarla herkese "biz sizden, sizin dininizden ve sizin milletinizdeniz" derler ve onlara boş vaitlerde ve korkunç tehditlerde bulunurlar. Kendilerini tamamen alçaklık ve sefahate vermiş, hainlik ve arsızlık atına binmiş, hile ve zulüm denizine dalmış ve Şeytan'ın bayrağı altında toplanmışlardır... [57].

Fransız Devriminin en çok hangi niteliklerinin Atıf Efendi ve bildiri yazarı için korkutucu olduğuna veya onların en çok hangilerinin okuyucuyu korkutacağına ihtimal verdiklerine dikkat etmek ilginçtir. Hiçbiri, Hristiyan Avrupa'yı o kadar etkilemiş olan XVI. Louis'nin katline hiç bir atıfta bulunmaz. İstanbul'daki Prusya maslahatgüzarı von Knobelsdorf 11 Mart 1793 günlü bir mektubunda "Bu menfur cinayeti en küçük ayrıntılarına kadar öğrenen Padişah o kadar müteessir oldu ki, bundan hasta düştü; bütün Divan ve herkes bundan dehşete kapıldı" diye yazıyordu [58]. Sultanın, kıral kardeşinin katlinden duyduğu dehşetle hasta olması pek muhtemeldir; ancak bir hükümdarın öldürülmesi, fazla yankı uyandırmıyacak kadar İstanbul siyasal hayatının alışkın bir özelliği idi. Hükümdarlığın kaldırılması bile fazla dikkati çekmedi. Osmanlılar, Venedik ve Raguza'daki cumhuriyet kurumlarına yüzyıllardan beri âşina idiler ve bizatihi bir cumhuriyet kurulmasında onları endişelendirecek bir şey yoktu. Şimdi İstanbul egemen çevrelerini rahatsız eden, Devrimin lâikliği, Devlet ile Kilisenin ayrılması, bütün dinî doktrinlerin terkedilmesi, akla tapma idi. Önceleri, Fransızların Hristiyanlığı reddettiklerini kuvvetle belirterek ve İslâmlığa sempati göstererek kendilerini Müslümanlara

[57] İstanbul arşivlerindeki bir belgeden Türkçe metni KARAL tarafından, *Fransa-Mısır*, 108 d. da verilmiştir. Sir Sidney Smith tarafından Akkâ'ya getirilen Arapça metni, Haydar Ahmad Shibab'a atfedilen bir Arapça Cezzar Paşa biyografisinde verilmiştir: *Ta'rikh Ahmad Bâshâ al Jazzâr* (Beyrut, 1955) s. 125 d.

[58] ZINKEISEN, VI. 858-9 n. 2.

sevdirmeğe çalışmaları biraz karşılık gördü; fakat çok geçmeden – Rusların ve Avusturyalıların yardımıyla – imparatorluğun yöneticileri bu teklif edilen dostluğun geleneksel İslâm düzeni ve ilkeleri için arzettiği tehlikeleri anladılar. Korkuları yerindeydi. Orta Doğunun ondan sonraki bütün tarihi, batılı dinden ayrılmış bir batılı devrimci ideolojinin ayartıcı gücünün ne kadar büyük olduğunu göstermiştir. Bu propagandada Fransızların başarı derecesinin bazı belirtileri, Osmanlı kaynaklarında onun hakkında sık sık yapılan düşmanca telmihlerden anlaşılabilir. Aynı zamanda eşitlik ve hürriyet fikirlerinin – ikincisi önceleri bizzat Türklerden çok devletin Hristiyan tebaası için tehlikeli sayılmış görünürse de – patlayıcı muhtevasını anlamaya başladılar.

Fransa ile Türkiye savaş halinde iken Fransız fikirlerinin Türklere iletilmesi aleyhinde bulunuluyordu. Bununla beraber, 30.000 den daha az bir Fransız ordusunun Mısır'ı fethetmekte ve üç yılı aşkın bir süre yönetmekteki çabuk ve kolay başarısı ve Mısır'ı yöneten Fransızların gösterdiği hoşgörü ile sempati Türkleri etkilemekten geri kalmadı. Barış şartları gereğince Fransa Mısır'dan ve Yunan adalarından çekildi ve böylece Bâbıâli ile kısa süren komşuluğunu sona erdirdi. Artık Yunanca ve Arapça bağırmayan Fransa'nın sesi de İstanbul'da daha fazla dinlenir oldu.

Brune, Ruffin ve Sébastiani Bâbıâli'de Fransız nüfuzunu yeniden kurmaya çalışırken, yeni bir Türk elçisi, Mehmet Sait Halet Efendi, 1802 den 1806 ya kadar Paris'te hizmet gördü. Halet inanmış bir gerici idi ve Batılı her şeyden nefret ederdi. Fakat, kendi deyimiyle Frengistan üzerindeki zemleri bile, Fransız etkisinin ne kadar kuvvetli olduğunu açığa vurur. Mektuplarından bazı bölümler bunun gösterebilir

Bir gün evvel şu kâfiristandan hayrile halâs olmaklığım için dualarımızı niyaz ederim. Zira Paris'e kadar geldik. Halkın nekil ve methettikleri Frengistan'ı dahi göremedik. O tuhaf şeyler ve o akıllı Frenkler kangı Avrupa'dadır bilemem...

Süphanallah bu nâsın akıl ve itikatları bir acaib şey ki, bu kadar müddettenberu methüsenasiyle kulağımızı doldurdukları Frengistan huda hakkı için söyledikleri gibi olmadığından başka ekser hilâfını bulduk...

Frengistan'ı size ihafe veyahut iğva için her kim sena ederse sual buyurasız? Sen Avrupa'ya gittin mi deyu; hayır gitmedim, tarihlerden bilürüm der ise iki kısımdan biridir ki şimdi izah olunur. Beli gittim ve biraz zaman

eğlendim derse elbette Frenklerin taraftarı ve casusudur. Gitmedim derse iki kısımdır. Ya eşektir, Frenklerin yazdıklarını dinler; yahut gayret-i diniyesinden tamamen Frenkleri metheder... [59].

Halet'in İstanbul'daki gerici grubu teşvik etmesine rağmen Fransız nüfuzu artmakta devam etti. 1805 Fransız zaferleri ve Avusturya ile Rusya'nın küçük düşmesi üzerine Sultan pek sevindi ve Napolyon'u İmparator olarak tanımaya karar verdi. 1806 Ağustosunda Sébastiani İstanbul'a döndü ve Bâbıâli'yi hem Rusya hem de İngiltere'ye karşı savaşa sokmayı başardı. Geniş ölçüde Sébastiani'nin ve bir çok Fransız subay ve gönüllüsünün enerjik müdahalesi sayesinde bir İngiliz deniz filosunun İstanbul'dan püskürtülmesi, Fransız Büyükelçisine Bâbıâli nezdinde görülmemiş bir itibar sağladı. Fakat 1807 Mayısında III. Selim'in hal'iyle zirvesine ulaşan gerici ayaklanmanın tahrik edilmesine yardım eden de bizzat bu Fransız nüfuzunun zaferi, Fransız nüfuzunun zaferinin ünü ve İstanbul'un savunmasında Fransızların üstünlüğünün İslâm duygularına incitmesi oldu [60].

Reform düşmanlarıyla ilk kuvvet denemesi daha 1805 te, asker sıkıntısı içinde olan padişahın, o zamana kadar muhafaza edilen gönüllü askerlik sistemi yerine, *Nizam-ı Cedid*'e asker sağlamak için genel olarak zorla asker toplamayı emrettiği zaman başlamış bulunuyordu. Zorla askerlik yeniçerilerden olduğu kadar halktan da isteniyordu. Bu cüretli tedbir, yeniçerilerin ve ulemanın yeni düzene karşı için için yanmakta olan kızgınlığını iyice kabarttı. Daha önceki yıllarda yeniçeri alaylarıyla bazı çarpışmalar geçmişti. Şimdi Rumeli'de açıkca kazan kaldırmışlardı. Onlara karşı Anadolu'dan gönderilen bir Nizam-ı Cedid alayı ezici bir yenilgiye uğramış ve bu bunalım karşısında başkentteki gericiler ve ayak takımı reformların durdurulmasını zorla kabul ettirmeyi başarmışlardı. Genel bir ayaklanmayı önlemek için, Sultan reformcu danışmanlarını azletmeye, Nizam-ı Cedid birliklerini Anadolu'ya geri göndermeye ve Sadrazamı Yeniçeri Ağasına teslim etmeye ikna edildi.

Bu yenilgi taşkını geciktirdi, fakat önlemedi. Mayıs 1807 de Yamaklar Avrupa tarzında üniforma giyme emrine karşı ayaklandılar. Âsilerin lideri Kabakçı Mustafa çok geçmeden yüksek çevrelerin

[59] KARAL, *Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği, 1802-6,* (1940) 32 d.
[60] ZINKEISEN, VII. 455 d.

güçlü desteğini sağlamayı başardı. Taraftarlarıyla birlikte İstanbul'a yürüdü, At Meydanında karargâh kurdu ve Sadaret Kaymakamı Musa Paşayla ve Şeyhülislâm ile yakın ilişkiye girdi. Kendisi ve âsiler, ellerinde başlıca reform taraftarlarının listesiyle, çılgın bir kalabalığın da yardımıyla, onları toplama ve öldürme işine koyuldular. Bazılarını kendi evlerinde öldürdüler, bazılarını da At Meydanına kadar sürükleyip orada paraladılar.

Sultanın Nizam-ı Cedid'i kaldıran hatt-ı hümâyunu, tahtını kurtarmak için artık çok geç kalmıştı. 29 Mayıs 1807 de, At Meydanında şamatacı bir mitingten sonra, yeniçeri subaylarından bir heyet Şeyhülislâma giderek "hareket ve hatt-ı hümâyunlarıyla Kur'an'ın takdis ettiği dinî ilkelere karşı çalışmış bir sultanın hükümdarlığa devam edip edemiyeceğini" sordu. Şeyhülislâm güya biraz şaşırıp tereddüt ettikten sonra, İslâm dininin ve Osmanlı Devletinin çıkarları adına, Sultanın hal'ine fetva verdi. Buna uygun olarak Selim tahttan indirildi ve kuzeni Mustafa Padişah ilân edildi. Nizam-ı Cedid kuvvetleri hemen dağıtıldı ve âsilerin başı Boğaz müstahkem mevkilerinin komutanı oldu. Başkentte gerçek hükümranlar Sadaret kaymakamı ile Şeyhülislâm idi[61].

Bu olaylardan bir yıl kadar sonra imparatorluk vakanüvisi Ahmet Asım Efendi, 1791 - 1808 yıllarının vakayinamesini yazdı. Anlattıklarından, bu yıllar esnasında Türkiye'de Fransız nüfuzunun genel etkisi hakkında açık bir izlenim edinebiliriz. Asım, imparatorluğun eski askerî gücünü tekrar kazandıracağını umduğu reformları tasvip eder ve ilginç bir pasajda, Rusya'nın Batının bilim ve tekniğini almak suretiyle nasıl zayıflık ve barbarlıktan bir büyük devlet durumuna yükseldiğini anlatır[62]. Fakat o, bütün Hristiyan devletleri İslâmlığın kökleşmiş düşmanı sayan ve onlarla anlaşmalardan ancak kötü sonuçlar çıkabileceğini düşünen koyu bir Hristiyan düşmanıdır. Özellikle Fransızlardan nefret eder ve Türkiye'deki Fransız taraftarı takımı iğfal edilmiş ahmaklar olarak kötüler[63]. Fransa'nın iç işlerine atıfları azdır ve düşmancadır. Cumhuriyet, "bulanmış bir miğdenin böğürmesi

[61] ZINKEISEN, VII. 461 d.; JUCHEREAU, II. 104, d.; CEVDET, *Tarih*, VIII. 139 d.; ASIM, II. 178 d. ATA, III. 44 d.

[62] ASIM I. 265.

İbid. s. 76, 175.

ve kusması gibi" idi[64], ilkeleri de "dinin terki ve zengin ile yoksulun eşitliği"nden ibaretti[65].

Türkiye'deki Fransız faaliyetlerinden daha bir çok şeyler söyler. III. Selim'in reformlarının başarıları ve başarısızlıkları ve onun düşüş nedenleri ve koşulları hakkındaki uzun bir tartışmada, Fransız nüfuzu üzerinde önemle durur. Fransızlar, Hristiyanlığa düşmanlıkları ve Muhammet'in öğretilerini izleme niyetleri hakkında Türklere güven vererek, kendilerini dost ve hattâ İslâmlığın müstakbel sâlikleri olarak takdim etmişlerdi. Yoğun propaganda ile "sadece devletin büyüklerinin değil, âvamın da" zihinlerini karıştırmışlardı. Habîs fikirlerini yaymak için, Türk toplumunu, dostluk ve iyi niyet taahhütleriyle aldatarak ele geçirmeğe çalışmışlar, ve böylece yakın ve içli dışlı sosyal ilişkilerle bir çok kurbanlar bulmuşlardı.

Câme-i asabiyyetten uryân olan bazı bülhevesân dem be dem anlardan politika taallüm ve niceler dahi lisanlarına rağbetle Fransız hocaları ittihaz ve lügatlerini tahsil edüp bimahaba iekellüm eylemlerini güzide-i masarif cümlesinden şümâr ile medar-ı iftihar eylediler. Ve bu takrible nice sahüf-ül akide sebkemgâranın kulûbuna âyin-i firengâne işrab ve nizamât-ı akliyelerini istihbab eder oldular. Hûşmendân-ı dûr-endişân olanlar ve sair düvel elçileri, bu vaz'ı iblehfirîbâneye durden-i dîdedûzi taaccüb ve istinkâr olup, îmâ ve tasrihle tezyif ve takbih ve bu makulelerin n tâic-i seyyie intac edeceğini mülâhaza birle dağdar olurlar idi. İbtida politika resmini zemin kelup erkâna zer' ve nizam-ı akliye iğrâ ve tesvîl birle hâşâ tehvin-i ahkâm-ı şer' eden ol tâife-i pür kin ve gürûh-ı mekl âyin idi[66].

Türkiye'de yeni fikirlerin etkisi hakkındaki çağdaş kanıtlar oldukça olumsuzdur; başka türlüsü de zor olabilirdi. Osmanlı İmpara torluğunun kültürel gelenekleri ve siyasal koşulları, yeni siyasal teorilerin veya programların ne formüllendirilmesine ne de ifadesine elverişliydi. Çok kez görüldüğü gibi, otoriter bir toplumda otoriteye uygun olmıyan fikirlerin ilk ortaya çıkışı, ancak çürüt-

[64] Asım, I. 78.

[65] İbid. s. 62.

[66] Asım, I. 374 - 6; karşılaştır : Cevdet, *Tarih,* VIII. 147 - 8. (burada, Avrupalı öğretmen ve uzmanların etkisinin, genç Türkler arasında Avrupa fikirlerine ve uygulamalarına duyulan aşırı saygının, Avrupa tavır ve geleneklerinin taklidinin ve İstanbul'da "sapıklık ve materyalizm"in ortaya çıkışının hikâyesi verilir.)

meler ve yasaklamalardan bilinir; olumlu karışıklıklar ortaya çıkınca, bunlar dağınık ve gizli olur ve, özellikle İslâm toplumlarında, geleneksel olarak, kutsallaştırılmış geçmişe dönüş şeklinde kıyafet değiştirir. Yeni fikirlerin etkisi hakkındaki kanıt müphemdir, fakat mevcuttur – örneğin 1807 ve 1808 de, ilk kez olan siyasal otori teyi tanımlama ve sınırlama teşebbüslerinde[67], ve Avrupa parlâmento fikirlerinin etkisi altında eski Osmanlı *Meşveret* uygulamasının tedricî değişiminde olduğu gibi. Tarihçi Şanizade (ölümü 1826)[68] pek ilginç bir bentte meşveret toplantılarının mahiyetini tartışır. Bu gibi toplantılar yapılmasını İslâmın geçmişteki örneklerine ve eski Osmanlı uygulamasına dayandırmağa ve bunların kötüye kullanılmasına karşı ikazda bulunmağa dikkat eder; aynı zamanda bu gibi meşveretlerin "bazı iyi örgütlenmiş devletler" – Avrupa hakkında dikkati çekici bir edebî kelâm – de normal olarak yapıldığını ve iyi sonuçlar verdiğini belirtir ve bunlara katılanlara, İslâmî siyasal düşünceye tamamen yeni olan, temsilî bir nitelik atfeder. Meclislerin üyeleri iki gruptan, devletin hizmetkârlarından ve tebaanın temsilcilerinden, kuruludur; serbestçe tartışıp karşılıklı kanıtlarını öne sürerler ve böylece bir karara varırlar[69]. Halkın temsili, serbest görüşme, heyet halinde karar gibi radikal ve yabancı fikirler Osmanlı yazılarında ilk kez bu sathî ve güç belâ anlaşılır görünen şekilde ortaya çıkar. Bu fikirler için bir kaynak tâyin etmek indî bir şey olur. Devrim, Aydınlanma, veya İngiltere'nin düzenli hürriyetlerinin en yüksek örneği. Bununla beraber şu kadarı söylenebilir ki bu fikirleri dünyanın geri kalan kısmının önüne dramatik bir şekilde ilk getiren Fransız Devrimi olayları idi ve bunları ilk deneyen ve öğreten de Fransız Cumhuriyeti hükûmetiydi.

1807 yazında İmparator Napolyon, Rusya'daki İmparator kardeşiyle ittifak halindeydi; Sultan III. Selim tahtından indirilmişti ve gerici takım İstanbul'da iktidardaydı. Fransız Devrimi, doğduğu toprakta ölmüş ve Türkiye'deki nüfuzu sönmüş görünüyordu. Fakat hürriyet ağacından kesilen dal İslâm toprağında kök sürmüştü. Hem acı hem tatlı meyvalar verecekti.

[67] Aşağıda s. 76 ve 441 e bak.

[68] Şanizade hakkında yukarda s. 86 - 88 e bak.

[69] ŞANİZADE, *Tarih*, IV, 2 - 3; karşılaştır B.LEWIS, in *BSOAS*, XXIX (1966) 385 - 6, ve *EI*² de "Hurriyya II".

IV. BÖLÜM

OSMANLI REFORMU

Vatanımı o kadar hararetle arzuladığım durumda görmek sevincinden sarhoş ve her gün bilimlerin ve sanatların meş'alesinden daha fazla aydınlanan ben de

SEYİD MUSTAFA "*Diatribe*", *1803*

Kabul edilmek için önünde yayılmış bulunan uygarlığın zenginliklerine dikkatsizce bakarken, halkına yararı dokunacağı hesaplanmış şeyleri hakaretle reddeder de, kan ve hazine, zorla askerlik ve vergi sağlamaya yarar bilinen civatalarıyla, çağların tecrübesinin sonucu olan modern bilimsel hükûmet makinesini seçer.

ADOLRHUS SLADE *R. N.*, "*Record of Travels in Turkey, Greece & c.*" *1831*

1807 yazında Türkiye'deki reform hareketi sönmüş görünüyordu. Reformcu sultan tahttan indirilmiş, yeni stil ordusu dağıtılmış, reformcu adamları ölü veya saklı idiler. Onların yerine kenti Şeyhülislâm ile yeniçeriler –sosyal ve askerî değişmeğe en şiddetle karşı koyan iki kuvvet– yönetiyordu.

Fakat reform, genç olmakla beraber sağlam –hem At Meydanı âsilerinin zorbalığından hem de Şeyhülislâmın kurnazlığından sağ çıkacak kadar sağlam— bir fidandı. Şeyhülislâm hükûmet arkadaşlarıyla güçlüklere düşmeye başlamıştı. 1807 Ekiminde, iyice artan anlaşmazlık üzerine, Sadaret Kaymakamı Musa Paşa'nın azlini sağladı. Onun yerine tanınmış başka bir gerici olan Tayyar Paşa geçti. 1808 Haziranında o da azledildi. Tayyar Paşa, kanılarını değiştirerek, reformun hâlâ hayatta, serbest ve bir kuvvet mevkiinde olan tek önemli taraftarı Silistre Paşası ve Tuna cephesi komutanı Bayrakdar Mustafa'ya sığındı.

Bayraktar Mustafa Paşa [1]

Bayrakdar Mustafa bir yeniçerinin oğlu olarak Ruscuk'ta doğmuştu. Rusya'ya karşı 1767 - 74 savaşında seçkin bir hizmetten sonra,

[1] Bayrakdar (aynı anlamda olmak üzere Alemdar da denir) hakkında ilk kaynaklara dayanan iki modern monografi vardır: UZUNÇARŞILI, *Alemdar Mustafa*

ayan'lık niteliğini kazandığı Ruscuk yakınındaki mülkünde yaşıyordu. 1805 te Nizam-ı Cedid'e karşı Edirne'deki yeniçeri ayaklanmasına katılmıştı. Fakat sonra, reform dâvasına inandırılarak, ateşli bir reform taraflısı olmuş ve yüksek askerî rütbe verilerek Rumeli'ye atanmıştı.

Ruscuk'taki karargâhı şimdi hem sağ kalan reformcuların hem de başkentteki yeni rejimin diğer muhaliflerinin toplanma merkezi olmuştu. 1808 yazında Bayrakdar taarruza geçmeğe hazırdı. Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa, Rumeli ordusuyla hâlâ Edirne'deydi ve İstanbul'daki hükümran grup tarafından fiilen iktidardan uzaklaştırılmıştı. Bayrakdar Mustafa ve arkadaşları Ruscuk'tan Edirne'ye yürüyüp kuvvetlerini Sadrazamınkiyle birleştirdiler ve birlikte İstanbul'a yürüyüp kentin kontrolunu ele geçirdiler. Onların III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak niyetini öğrenen Sultan IV. Mustafa onu öldürtmek suretiyle önceden tedbir aldı. Kendisi de hemen tahttan indirildi ve kardeşi Mahmut Padişah oldu.

Bayrakdar Mustafa Paşa'nın sadareti, bir yeniçeri ayaklanmasıyla devrilip öldürüldüğü 1808 Kasımına kadar ancak bir kaç ay sürdü. Bununla beraber bu süre içinde büyük bir programa girişti. Yeni bir ad altında Nizam-ı Cedid birliklerini yeniden kurdu, reform emirnamelerini ihya ederek genişletti ve imparatorluğun her tarafından çağırdığı yüksek memurlar, vâliler, paşalar ve âyandan kurulu büyük bir imparatorluk meclisi topladı. Gelenler arasında Anadolu ve Rumeli beylerbeyleri, başkent bitişiğindeki vilâyet vâlileri, Anadolu'daki güçlü derebey ailelerinin bir çok başkanları ve tabiatıyla başkentin ileri gelenleri de vardı. Ekim başlarında çağrılanların üçte ikisi İstanbul'a gelmişti. Bayrakdar, arkasında en yüksek devlet ricali ve bir çok ulema olduğu halde Padişahın sarayında meclisi törenle resmen açtı. Heyecanlı bir söylevle, toplanmış paşaların önüne, Yeniçeri ocağında uzun zamandan beri süregelen bir sürü suistimalleri kaldırmak için baştan başa yeni bir düzenlemeyi de kapsamak üzere, bir reform programı serdi ve aynı zamanda, Bayrakdar'ın kendisinin de dahil olduğu yeni bir taşra eliti olan derebeylerin ve âyanın haklarını ve imtiyazlarını berkitti[2].

Paşa (1942); A. F. MILLER, *Mustafa Pasha Bayrakdar* (1947). Ayrıntılı bilgi, CEVDET, ZINKEISEN ve diğerlerinde bulunabilir.

[2] ŞANİZADE, I. 66 - 73; CEVDET, *Tarih*, IX. 3 - 7 ve 278 - 83. Senedi İttifak'ın anlamı hakkında bak İNALCIK, "Tanzimat Nedir?", *Tarih Araştırmaları* (1941),

Derebeylerle merkezî hükûmet arasında hemen bir sened-i ittifak yapıldı ve Sultan tarafından isteksizce onaylandı. Fakat bunu yürürlüğe koyma çabaları, sadık bir kaçı hariç, bütün dostlarını kendisinden soğuttu ve ertesi ay fena halde öfkeli yeniçerilerin bir ayaklanmasıyla her şey sona erdi. Bayrakdar Mustafa, evinin alevli harabeleri arasında öldü. Reformcu takımından olan Sultanın kendisi de, Osmanlı hanedanının hayatta olan tek şehzadesi olması sayesinde tahtını ve hattâ hayatını kurtardı. Bir kez daha gericiler duruma hâkimdi. Ancak Sultan önce karşı kuvvetleri yıkmak suretiyle, reforma yeniden başlamak için fırsat kolluyor ve bekliyordu.

II. Mahmut [3]

Bazen Osmanlı İmparatorluğunun Büyük Petro'su diye tanımlanan II. Mahmut 1785 Temmuzunda sarayda doğdu. Anasının

s. 249 (bunun aynı yazar tarafından İngilizce daha kısa ifadesi "Land Problems in Turkish History", *Muslim Wld.* XIV (1955), 225); *Düstur* (1966), s. 6 d.; ayrıca aşağıda s. 441 e bak.

[3] II. Mahmut ve ondan sonrakilerin idaresinde girişilen Osmanlı reformları hakkında henüz kapsayıcı bir monografik eser yoksa da geniş bir yayın vardır. Hem Türk hem batılı kaynakları kullanan bir Türk tarihçisinin yazdığı en yeni genel inceleme, Ankara'da Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan geniş çaplı bir Osmanlı Tarihi serisi içinde dört ciltlik eseriyle KARAL tarafından ortaya konmuştur: *Osmanlı Tarihi* V (1789 - 1856), 1947; VI (1856 - 61), 1954; VII (1861 - 76), 1956; VIII (1876 - 1907), 1962. Reformların çeşitli cepheleri üzerinde çeşitli yazarlar tarafından yapılan inceleme ve irdelemelerin bir kolleksiyonu, ilk büyük ıslahat fermanının 100. yıldönümü dolayısıyle Millî Eğitim Bakanlığınca 1940 da yayınlanan *Tanzimat* adlı eserde bulunabilir. Daha önceki kuşaktan Türk tarihçileri arasında, son Osmanlı imparatorluk tarihçisi ve Tarih-i Osmanî Encümeninin ilk başkanı Abdurrahman Şeref özellikle aydınlatıcıdır. Özel değeri olan eserleri, *Tarih Musahabeleri* (Hicrî 1340) (ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde kişiler ve olaylar üzerindeki denemeler kolleksiyonu) ile idarî ve kurumsal değişikliklerin mükemmel irdelemelerini de kapsıyan genel bir tarih olan *Tarih-Devlet-i Osmaniye* (Hicrî 1309) dir. Devrin genel hikâyesi Ahmet RASİM'in tarih yazılarında da bulunabilir : *Osmanlı Tarihi* (Hicrî 1326 - 30), ve *İstibdaddan Hâkimiyet-iMilliyeye* (1923 - 5). Reformların kısa bir özeti, Türk kaynaklarına dayanarak, J. H. KRAMERS tarafından, *EI*'nin Türk kişi ve kurumları hakkında daha bir çok makalelerin bulunduğu "Tanzimat" özel sayısı için yazılmıştır. Yararlı materyel, sadece veya hemen sadece Batı kaynaklarına dayanmakla beraber, Batı tarihçilerinin bazı eserlerinde de bulunabilir. Bunlar arasında, G. ROSEN'in *Geschichte der Türkei.. 1826... 1856* (1866 - 7), J. M. BASTELBERGER'in *Die militärischen Reformen unter Mahmud II, dem Retter des osmanischen Reiches* (1874), F. EICHMAN, *Die Reformen des osmanischen Reiches* (1858), ve Ed. ENGELHARDT'ın *La Turquie et le Tanzimat* (1882 - 4) (bu eser Türkçeye çevrilmiş ve

Fransız olduğuna dair gerçekliği şüpheli bir rivayet vardır[4]. O da tabiatıyla Fransızca veya diğer her hangi bir Batı dili bilmiyordu[5]. Babası, hükümdarlığı sırasında Türkiye'de ilk modern eğitim okullarının açıldığı Abdülhamit I. idi. Kuzeni III. Selim'in, onu, özellikle tahttan indirilişi ile ölümü arasında birlikte kapatıldıkları son yılda derinden etkilemiş olduğu görülmektedir. Bir Osmanlı şehzadesi

Türk tarihçileri tarafından çok kullanılmıştır) gibi çağdaş ve çağdaşa yakın eserleri olduğu gibi, von SAX'ın *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (Viyana, 1913)'ı; JORGA'nın *Geschichte des osmanischen Reiches*'i; H.W.V. TEMPERLEY'in *England and the Near East I: The Crimea* (1936) sı; F. E. BAILEY'nin *Bristish Policy and the Turkish Reform Movement* (1942) ı gibi daha modern eserler de vardır. Reformların bir çok çağdaş batılı gözlemcileri arasında bazıları özellikle ilginçtir. II. Mahmut devri, Prusyalı asker Helmut von MOLTKE (*Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839* (1891) ve İngiliz gemicisi Adolphus SLADE (*Record of Travels in Turkey, Greece, in the years 1829, 1830 and 1831* (1832) tarafından iyice tasvir edilmiştir. 1840 ve 1850 lerdeki Türkiye hakkında şu kaynaklarda mükemmel açıklamalar vardır Charles WHITE, *Three Years in Constantinople* (1846) ve UBICINI, *Lettres sur la Turquie* (1853 - 4). Tanzimat'ın son evresi ve kısa süren Birinci Meşrutiyet denemesi, Alman konsolosu ve bilim adamı A. D. MORDTMANN tarafından, *Stambul und das moderne Türkenthum* (1877) adı altında anonim olarak yayınlanan kitabında, bilgi ve kavrayışla anlatılmıştır. Bu devrin eserleri yayınlanmış başlıca Türk tarihçileri ŞANİZADE, CEVDET ve LÜTFİ'dir. ŞANİZADE (onun hakkında aşağıda s. 86 ya bak), tarihi 1808-20 yıllarını kapsıyan, imparatorluğun resmî vakanüvisi idi. CEVDET PAŞA'nın tarihi (yukarda s. 66 da n. 52 ye bak) ancak 1826 ya kadar gider; fakat gözlemleri ve tezkereleri (*Tezakir*, I - XXXIX, yayınlayan: Cavid BAYSUN, (1953 - 1963); *Marûzat*, TOEM, No: 78 - 93 de yayınlanmıştır) kendi zamanının olayları hakkında bize çok şeyler bildirir. 1865 te imparatorluğun resmî vakanüvisi olarak CEVDET'in yerine geçen Ahmet LÜTFİ, 1825-68 devresini kapsıyan tarihi yazdı; bunun 1847 ye kadar giden ilk sekiz cildi yayınlanmıştır (*Tarih-i Lütfi*, Hicrî 1290 - 1328). Zamanın diğer Türk tarihçileri arasında, tarihi (*Tarih-i ATA*) saray işleri ve kişiler hakkında özellikle bilgi verici olan Tayyarzade ATA; *Netaic-ül Vukuat*'ı hükûmet, silâhlı kuvvetler ve maliyedeki reform ve gelişmeler hakkında değerli inceleme ve tahlilleri kapsıyan MUSTAFA NURİ PAŞA; kendisine Osmanlı ileri gelenlerinin paha biçilmez bir biyografik lûgatını (*Sicill-i Osmanî* (1308 - 15) borçlu olduğumuz Mehmet SÜREYYA; ve siyasî tarihi (*Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Âliyye-i Osmaniye*, Hicrî 1327) yüzyılın ortalarına kadar uzanan Sadrazam KAMİL PAŞA zikredilebilir. Bunlar ve diğer tarih eserlerinden başka, devrin Türkçe gazeteleri, dergileri ve broşürleri ve ayrıca, bilim adamlarınca çok az ölçüde incelenmiş ve yararlanılmış, devlet arşivlerindeki pek çok belgeler vardır.

4 Bu rivayet hakkındaki "geniş edebiyat" üzerinde kısa bir biyografik not için bak J. DENY, "Wâlide Sultan", *EI*[1], IV. 1118.

5 MOLTKE, s. 408: "so viel ist gewiss, dass der Grossherr nicht eine Silbe Englisch, Französisch oder Deutsch verstand".

için normal olan bir eğitim görmüştü– Türkçe ve klâsik İslâm dilleri, din ve şeriat, şiir ve tarih. Hiçbir Batı dili bilmediğinden ve Türkçe çeviriler de pek az olduğundan, Batı hakkında doğrudan doğruya hiç bir bilgisi veya, bazı aracılar dışında, onunla temas yolu yoktu.

Bayrakdar Mustafa Paşa'nın kanlı sonundan sonra, Sultanın askerî reform projelerine tekrar dönebilmesi için onsekiz yıl geçti. Bununla beraber, bu yıllar boşa geçmedi. Sultanın ilk görevi Rusya'ya karşı olan savaştı. 1812 de bu savaşın sona ermesinden sonra, çoğu büyük ölçüde özerk olan eyaletlerde merkezi hükûmetin otoritesini yerleştirmek veya yeniden kurmak işine koyuldu [6].

II. Mahmut bütün bu yetkileri ve imtiyazları kaldırmağa kararlıydı. Sonradan bir çok gözlemcilerin de katıldığı onun görüşüne göre, kaynağı kendisi olan yetkilerin dışında diğer bütün yetkiler ortadan kaldırılmadıkça ve Sultanın iradesi başkenntte olduğu kadar eyaletlerde de tek otorite kaynağı kılınmadıkça, reform yolunda hiç bir gerçek ilerleme mümkün olamazdı. İki yerde başarısızlığa uğradı Ülkeye hâkim olan maceracı bir Osmanlı askerine özerk bir statü tanımak zorunda kaldığı Mısır'da; ve diğer devletlerin müdahalesiyle Yunanlılara hürriyet tanımak zorunda kaldığı Mora'da. Bununla beraber, imparatorluğun diğer yerlerinde, özellikle Rumeli ve Anadolu'da âsi paşaların, mahallî sülâlelerin ve eşrafın hakkından gelmeyi ve eyaletleri İstanbul'daki hükûmetin etkili kontrolu altına koymayı geniş ölçüde başardı.

Yeniçeriliğin kaldırılması [7]

1826 da, Yunan âsilerinin Misolonki kalesini teslimlerinden hemen sonra Sultan, reform yolunda kendinden öncekilerin en çok değer verdiği projeyi yeniden ele almak ve Avrupa eğitim ve teçhi-

[6] Yukarda s. 37-38 e ya bak.

[7] "Vak'a-i Hayriye"nin resmî Türkçe açıklaması Mehmed ESAD'ın *Üss-i Zafer*'idir (1243/1827); A. P. CAUSSIN de PERCEVAL tarafından Fransızca çevirisi *Précis historique de la destruction du corps des janissaires..* (1833). Karşılaştır: NURÎ, *Netaic*, IV. 76 d.; KÂMİL PAŞA, *Tarih-i Siyasî*, III. 100 d.; RASİM, *Osmanlı Tarihi*, IV. 1805 d. Batılı yazarların da pek çok tasvirleri ve yorumlamaları vardır: Örneğin, ROSEN, I. 8 d. Olayın kısa bir tenkidî açıklaması için bak TEMPERLEY, 15 - 21 ve 402, no: 22; BALLEY, s. 34 - 35. Bundan sonraki askerî reformlar şu kaynaklarda anlatılmıştır; LÜTFÎ, I. 191 - 202 ve 252 - 59; ATA, III. 108 d.; NURÎ, *Netaic*, IV. 109 d., ve UBICINI, mektup 19.

zatıyla yeni bir ordu teşkilini emretmek cesaretini buldu. 28 Mayıs 1826 günlü bir Hatt-ı Şerif yeni askerî birlikler kurdu. Yeniçeri birlikleri muhafaza edilecekti, fakat başkentte bulunan her tabur yeni kuvvet için 150 adam verecekti. Bu yeni kuvvet gerçekte III. Selim'in Nizam - Cedid'inin bir canlandırılışı idiyse de, Sultan, bunu kuran emrinde, reformlara ve reformculara hiç bir atıfta bulunmamağa itina göstermişti. Bilâkis, yeni kuvveti, Koçi Bey zamanından beri altın çağdaki uygulamalara dönmek suretiyle imparatorluğun kudretini yeniden canlandırmak istiyenlerin bir deva olarak gördükleri Kanunî Süleyman'ın askerî düzenine yeniden dönüş şeklinde yumuşakça takdim etti. Hatta Sultan yeni kuvvetin Hristiyanlar veya yabancılar tarafından değil, sadece modern askerî yöntemleri bilen Müslüman subaylar tarafından eğitileceğini özellikle belirtti. Bunların hepsi, Şeyhülislâm ve ulema tarafından, kâfirlere karşı Kutsal Cihat'ın ağır basan ihtiyaçları karşısında caiz görüldü.

Fakat yeniçeriler, şüphesiz Mahmut'un da önceden bildiği gibi, ikna edilemedi. Yeni birliklerin resmî törenle kurulmasından on gün sonra, 15 Haziranda son defa ayaklandılar. Beş yeniçeri taburu, geleneksel isyan hareketi olarak çorba kazanlarını devirerek, At Meydanında toplandı; kısa bir süre içinde de 1807 katliamını tekrarlamak niyetinde olan çılgın bir kalabalık bunlara katıldı. Fakat bu kez halkın çoğu onlara karşıydı, Mahmut da onların hakkından gelmeğe ashazırdı. Kendisine bağlı yüksek rütbeli bir subay, Ağa Hüseyin Paşa, ker ve toplarıyla Saraya erişti ; yeniçeriler ağır toplar karşısında çaresiz kaldılar. Dolu meydana ve barakalara sadece otuz dakikalık bir top peşrevi, bir zamanlar Avrupa'ya, daha sonra da sultanlara ve kanuna bağlı tebaasına dehşet salan yeniçerileri yok etmeğe ve yüzyıllarca eski bir kurumu yıkmağa yetti. 17 Haziranda yayınlanan bir hatt-ı hümâyun yeniçeri ocağını kaldırdı, onların yerine *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* olarak bilinen yeni bir ordu kurdu. Kendisi de eski bir Yeniçeri Ağası olan Ağa Hüseyin Paşa yeni kuvvete kumanda ediyordu. Bir ay sonra, Sultan, yeniçeri ocağının yıkılışına karşı protesto ayaklanmaları kışkırttıkları bahanesiyle, yüzyıllarca yeniçerilerle yakın işbirliği yapmış olan Bektaşî tarikatını dağıttı. Şeyhülislâmın ve başlıca ulemanın desteğiyle tarikatı yasakladı, tekkelerini yıktırdı, liderlerinin üçünü alenen idam ettirip, gerisini sürdü[8].

[8] RASİM, IV. 1830 d.

Reformcular için *Vak'a-i Hayriye* diye bilinen yeniçerilerin ortadan kaldırılması Sultanın eyalet özerkliğini sona erdirme kampanyasıyla zaten başlamış bulunan hazırlık çalışmasını tamamladı. Eyaletlerdeki derebeyleri ve eşraf, başkentte yeniçeriler ve dervişler, Sultanın keyfî iktidarını kısıtlayan herkes ezilmiş ve yok edilmişti. Şimdi artık eski ve tanınmış imtiyazlarının zırhı içinde Sultanın iradesine meydan okuyabilecek hiç bir grup kalmamıştı. Sultanın top ve topçularla donanmış ve artık kent halkının öfkesinden korkacak bir şeyi olmayan yeni stildeki kendi ordusundan başka, hiç bir silâhlı kuvvet kalmamıştı. Şeriatın bekçileri ulema bile, başvuracak ne yeniçeri ne de halk kalabalığı bulamayınca, Sultanın istibdadını yumuşatma görevlerinde ağır bir zafa uğradılar. Mahmut'un bu kadar yıl beklemiş olduğu köklü düzenlemeler için artık yol açıktı.

1826 da yeniçeriliğin kaldırılması ile 1839 da ölümü arasında II. Mahmut büyük bir reform programına girişti; bu reformlarda, ondokuzuncu ve bir dereceye kadar yirminci yüzyıldaki Türk reformcularının izleyeceği ana hatları kurdu. Her reform alanında, bir yeni düzenin kuruluşundan önce bir eskisi yıkıldı – ve bütün bu hazırlayıcı yıkmalar, geleneksel düzenin askerî gücünün merkezî kaynağı olan yeniçeri birliklerinin yıkılmasıyla mümkün oldu.

Askerî Reformlar

Yeniçerilerin kazasız belâsız temizlenmesi, Mahmut'a, kurulması, daha az talihli seleflerinin başlıca ereği olmuş olan yeni stilde bir ordu hakkındaki plânlarına daha hızlı girişmek yeteneğini sağladı. Yeniçeri Ağası yerine Seraskerlik makamını kurdu. Bu, daha eskiden ordu komutanlarına verilen eski bir ünvandı. Mahmut tarafından kullanılan şekliyle, yeni tstildeki ordunun özel sorumluluğu ile birlikte, Başkomutanlık ve Harbiye Bakanlığı görevlerini birleştiren bir subayı niteleniyordu. Serasker, ayrıca, Yeniçeri Ağasından, başkentte kamu güvenliği, kolluk görevleri, yangın söndürme ve buna benzer sorumlulukları da tevarüs etti. Gittikçe artan merkeziyet ve zorla yapılan değişiklikler devrinde, polis görevi gittikçe artan bir önem kazandı ve kolluk sisteminin korunması ve genişletilmesi Seraskerin başlıca görevlerinden biri oldu. Hüsrev Paşa, Seraskerliği zamanında (1827 - 36), işinin bu kısmında özellikle başarılıydı. 1845 te kolluk, Seraskerin idaresinden alınarak, ayrı bir *Zabtıye Müşiriyeti*'nin idaresi altına kondu[9].

[9] B. LEWIS, "Bab-ı ser'askeri" ve "Dabtiyya", in *EI²*.

1826 sonlarında yeni ordu için bir yönetmelik hazırlandı. Bu yönetmelik, İstanbul'da bulunacak sekiz bölüğe ayrılmış 12.000 kişilik bir kuvvet öngörüyordu. Vilâyetlerde yeni stilde birliklere asker toplanması için emirler de çıkarılacaktı. Askerler oniki yıl hizmet göreceklerdi[10].

1829 da Edirne andlaşmasının imzasıyla barışın kurulması, Sultana, kendilerini imparatorluk içinde daha bir çok görevlerin beklediği yeni birliklerinin eğitim ve donatımını daha etkin olarak ele almak fırsatını verdi. Bu görevlerin en önemlisi, ordusunu ve donanmasını batılılaştırmaktaki dikkati çekici başarıları Mahmut'u ve bakanlarını aynı yöne yöneltmekte saik olan Mısır'ın itaatsız Paşası Mehmet Ali ile vukuu yakın hesaplaşma idi. Batının desteğini ve iyi niyetini sağlamak yarışında Sultanın, kendi vasalı kadar ilerici ve liberal olabileceğini göstermek zorunluydu. Suriye için savaşta, savaş alanına Mısır Paşası'nın modern ordusuyla karşılaşmaya yetenekli kuvvetler koymak zorunluydu.

Mısır kuvvetleri Yunan âsilerine karşı seferde görevlerini iyi başarmışlar ve başarılı reformun bir örneğini vermişlerdi. Bu yüzden, 1826 da Sultanın yardım – Mısır Paşasından oniki uzman öğretmen isteği – için ilk başvurduğu yer Kahire idi[11]. Söylemeğe lüzum bile yoktur ki, istek uydurma bahanelerle reddedildi ve Sultan, kendinden önce Paşanın yaptığı gibi, yardım için Avrupa'ya dönmek zorunda kaldı. O zamana kadar askerî rehber ve öğretmen kaynağı olan Fransa, önce Yunan âsilerine sempatisi, daha sonra da Mehmet Ali'yi desteklemesi nedeniyle mütereddit durumdaydı. Bu yüzden Sultan başka tarafa yöneldi. İngiltere Yunanseverlik ile damgalıydı; Palmerston'un 1834 te Türk ordusunu eğitmek üzere subay gönderme teklifi reddedildi. Ertesi yıl Türk kuvvetlerine İngiliz yardımını düzenlemek için daha başka çabalar da gösterildi. Bazı Türk Harbokulu öğrencileri Woolwich'e kabul edildi ve ordunun yeniden düzenlenmesinde yardım ve tavsiyede bulunmak üzere İstanbul'a üç subay gönderildi. Bunlar fazla başarılı olamadılar; 1838 de gönderilen deniz heyeti de daha başarılı değildi. Başarısızlıklarının bir nedeni, şüphesiz ki Türk silâhlı kuvvetleriyle her hangi bir İngiliz ilişkisine karşı çalışan Rus nüfuzunun İstanbul'da artışı idi. Diğer neden de, subayların, küçüm-

[10] UBICINI, mektup 19.
[11] LÜTFİ, I. 196.

senerek karşılanmalarına ve kendilerine yarı hizmetçi statüsü verilmesine kızmalarıydı [12].

Aynı davranış, Türkiye'de dört yıl kalmış olan başka bir Avrupalı subay tarafından da belirtilmiştir. Daha sonra Feld Mareşal olan, Prusyalı Teğmen Helmuth von Moltke, özel bir ziyaretle 1835 sonlarına doğru İstanbul'a geldi. Orada, yeni ordunun eğitiminde kendisini danışman olarak hizmete alan Sultan üzerinde derin bir izlenim bıraktı. Sultan o zaman Türkiye'ye subay göndermeleri ve Türkleri kendi askerî akademilerine kabul etmeleri isteğiyle Prusya ve Avusturya'ya yöneldi. Beş Prusyalı subay gönderildi ve bir kaç Türk Harbokulu öğrencisi Viyana'ya kabul edildi. Her ne kadar bu istenilenden az ise de, önemli bir başlangıçtı ve Türk ordusunda daha sonra çok kuvvetli hale gelen ve günümüze kadar süren güçlü Alman nüfuz ve geleneğine yol açtı [13].

Moltke imparatorluğun savunmasını ve askerî düzenleme plânlarının hazırlığını teftiş işine başladı. Mektupları, çalışmasının sonuçlarından tatmin olmaktan uzak olduğunu gösterir. Bu başarısızlığı, kısmen, aleyhte sonuç vermek üzere Rusya'nın Büyük Petro'suyla kıyasladığı II. Mahmut'un başarısızlıklarına, fakat daha çok Türklerin Avrupalı danışmanlara karşı yenilmez küçümsemelerine atfeder

Türkiye'de, bir Hristiyandan gelmişse en ufak hediye bile şüphe çeker... Rusya'da yabancılardan nefret edilmiş olabilir; Türkiye'de ise iğrenilir. Bir Türk, Avrupalıların bilim, hüner, servet, cüret ve kuvvette kendi ulusundan üstün olduğunu tereddütsüz kabul eder; fakat bir Frenk'in bundan dolayı kendini bir Müslümanla bir tutabileceği hiç aklına gelmez.

Türkiye'ye kendisininki ve arkadaşlarınınki kadar elverişli şartlarla pek az Avrupalı'nın gelmiş olduğunu yazar. Onları imparatorluğun en ileri gelenleri en büyük ihtimamla karşılamış, onları tebrike gelmiş, onlara tütün çubukları takdim etmiş ve kendi yanlarında şeref yeri vermişlerdi. Fakat sosyal tabakada onlara gösterilen saygı düşmüştü. "Albaylar bize önlerinde yer verdiler, subaylar

[12] BAILEY, s. 146 d. Osmanlı reformuna karşı İngiliz politikası hakkında bak: F. S. RODKEY, "Palmerston and the Regeneration of Turkey 1830-41", *J. Mod. Hist.* I (1929), 570-93, II (1930), 193-225; H. TEMPERLEY, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", *Camb. Hist. J.* IV (1932-4), 156-191.

[13] ROSEN, I. 234-5; SAX, s. 265. O sıralarda bir Prusya askerî talimnamesinin Türkçeye çevrilmesi hakkında bak : ATA, III. 126 d.

da oldukça nazikti; fakat alelâde kimseler bize kollarını uzatmazlardı; kadınlar ve çocuklar ise zaman zaman bizi lânetle tâkip ettiler. Asker itaat etti, fakat selâmlamadı." Hattâ Türk komutan bile askerden bir gâvura saygı göstermelerini istemeye cesaret edememişti [14].

Eğitim [15]

Yeni ordunun en ciddî eksikliklerinden biri subay yokluğu idi. Asker kolayca bulunabiliyor ve hizmete çağrılabiliyordu; yeni talim ve silâhların öğretilmesi de başedilmez güçlükler göstermiyordu. Ancak, ehliyetli bir subay kadrosunun yetiştirilmesi başka bir şeydi. Topçu ve istihkâmda teknik bakımdan eğitilmiş bir subaylar nüvesini sağlıyan bir kaç batılı dönme ve maceracı vardı. Bunlar dışında yeni ordunun bütün sınıfları dehşetli bir ehliyetli subay sıkıntısı içindeydi.

Kısmen bu ihtiyacı doldurmak, kısmen de buna parallel ehliyetli sivil memur ihtiyacını karşılamak için, Mahmut eğitime gittikçe artan bir önem veriyordu. Önce öğrenmeğe sonra da öğretmeğe yetenekli ve istekli yeterli bir insan kadrosu olmadıkça, bütün reform binası çökmeğe mahkûmdu.

İki okul – sırayla 1773 ve 1793 de kurulan kara ve deniz mühendis okulları – zaten mevcuttu. Bunlar zor günler yaşamış, fakat şimdi tekrar canlandırılarak çalışmağa koyulmuşlardı. 1827 de, kuvvetli muhalefete rağmen, Sultan Paris'e dört öğrenci göndermek gibi devrimci bir adım attı; daha sonra bunları diğerleri izledi [16]. Bu adım, Mahmut'un diğer reformlarının çoğu gibi, 1826 da ve daha önce Paris'e bir sürü öğrenci göndermiş olan Mehmet Ali'nin örneğini izlemişti. Mahmut, kendileri için çeşitli Avrupa başkentlerinde yer bulunan bir yığın kara ve deniz Harbokulu öğrencileriyle işe başladı. Bunlar Avrupa'ya giden büyük bir öğrenci kitlesinin ilk öncüleri oldular. Bunlar, dönüşlerinde, ülkelerinin değişmesinde pek büyük bir rol oynadılar.

[14] MOLTKE, s. 412 - 13.

[15] Bak : BERKES, *The Development of Secularism* (1964), s. 99 d. Bu dönemdeki eğitim hakkında Türkçe tarihler şu kaynaklarda bulunur: Mahmut CEVAT, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı* (Hicrî 1339) (Millî Eğitim Bakanlığının bir çok belgelerle resmî bir tarihi); ERGİN, *Maarif*, II. Çağdaş bir izlenim için bak: UBICINI, mektup 9.

[13] KARAL, *Os. Tar.* V. 166. 1830 da Paris'de çekilmiş ilk öğrenci grubunun bir fotoğrafı *Tanzimat*'ın 737 nci sayfası karşısında yayınlanmıştır.

Aynı yıl, 1827 de, İstanbul'da bir tıb okulu açıldı – bu kez Kahire'de Abu Za'bal Hastahanesinde Mehmet Ali'nin tıb okulunun açılışından sonra bir ay bile geçmeden. Bu okulun amacı yeni ordu için hekim yetiştirmekti. Sivil hekimler, ders kitapları esas itibariyle hâlâ Câlinûs (Galenus)'un ve İbni Sina'nın eserlerine dayanan, Süleymaniye Medresesi tıb bölümü gibi hâlâ geleneksel kurumlarda yetişiyorlardı. Tıbbıyenin – Türkiye'de ilk kez – aşağı yukarı lâik bir ilk ve orta öğretime karşılık olan hazırlayıcı bir bölümü de vardı. Okul bir çok kez yeniden düzenlendi. En dikkati çekici düzenleme, eski saray içoğlanlarının okulu olan ve tarihi tâ II. Bayezıt (1481 - 1512) devrine kadar uzanan, ünlü bir eğitim merkezi Galatasaray'a nakledildiği zaman yapılanı idi. Dersler kısmen Türkçe kısmen de Fransızca idi. Ööğretmenler arasında Avrupa'dan getirtilmiş bir çokları da vardır.

1831 - 4 te ikisi de askerî amaçlı iki okul daha açıldı. Biri, yeni orduya giydiği ceket ve pantalonlara uygun giyili davulcu ve trampetçti sağlamak görevinde olan *Muzıka-i Hümâyun Mektebi* idi. Öğretmenlerden biri Donizetti Paşa – bestekârın kardeşi – idi. Daha önemlisi *Mekteb-i Ulûmu Harbiye* idi. 1834 te törenle açılışından bir kaç yıl önce plânlanmış olan bu okul, Osmanlı ordusunun *St. Cyr*'i olarak hizmet görmek amacıyla açılmıştı ve şartlar elverdiği kadar Fransız örneğine uydurulmuştu. Burada da yabancılar öğretimde egemen rol oynadılar. Genellikle Fransızca olmak üzere yabancı bir dil bilmek bütün öğretimin ilk ihtiyacı ve ön şartı idi. Tıbbıyedeki gibi, çocuklar için hazırlayıcı bir bölümü de vardı.

Buraya kadar Mahmut'un eğitim tedbirleri daha çok orduyla ilgili olmuştu. Fakat 1838 de ilk ve orta sivil eğitim sorununu ele aldı ve *rüşdiye* —rüşd sözcüğünden— diye adlandırdığı okulların açılmasını plânladı. Mahmut hayatta iken çok az ilerleme oldu; fakat Sultan Ahmet ve Süleymaniye câmilerinde *Mekteb-i Maarif-i Adliye*[17] ve *Mekteb-i Ulûm-u Edebiye* adında iki orta dereceli okul açıldı. Ders programları büyük ölçüde gelenekseldi, fakat Fransızca ve modern konuların öğretimini de öngörüyordu. Amaçları devlet memuru ve tercüman yetiştirmekti; askerî okullarda olduğu gibi, bunların öğren-

Adliye, Sultanın lâkabı "Adlî" den gelir ve henüz daha sonraki hukukî anlamını kazanmamıştır. İhsan SUNGU, "Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi", *Tar. Ves.*, I (1941) 212 - 25; CEVAD, s. 25-6; ERGİN, *Maarif*, s. 324 d.; MARDİN, *Genesis*, s. 207 - 8, 337 - 8. Askerî okul hakkında bak D. A. RUSTOW, "Harbiye", *EI*² de.

cileri de devlet veya vakıf fonlarından destekleniyordu. Bunların mezunları arasında gelecek kuşağın bir çok ileri gelen simaları bulunuyordu.

1838 de Tıb Okulunun yeni binasının açılış töreninde öğrencilere verdiği bir söylevde Sultan şunları belirtiyordu

Burada Fransızca olarak fenni tıbbı tahsil edeceksiniz... Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenni tıbbı öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır.. hocalarınızdan ilmü tababeti tahsile çalışın ve tedricen Türkçeye alıp lisanımız üzere tedavülüne sâyeyleyin[18].

Bu sözlerle Sultan, eğitimin ve gerçekte bütün reform projesinin bir ana sorununa – dil engeline – değinmişti. Bir Avrupa dilini yeterlikle bilen Müslüman Türklerin sayısı hâlâ son derece azdı. III. Selim zamanında bazı kimseler yetiştirilmiş, fakat bunların çoğu 1807 At Meydanı katliamında telef olmuşlardı. Ordudaki öğretmenler, danışmanlar ve hattâ teknik subaylar Avrupalıydı ve onların öğreti, öğüt ve komutları tercüme ve yorum prizmasından geçmek zorundaydı. Bir süre yerli Hristiyan tercümanlara başvurulmuştu; fakat bunların bir çok kusurları vardı. Bir Frenk öğretmenin zaten bizatihî oldukça sevimsiz olan dersi, bir Ermeni veya Rum tercümanın aracılığından bir şey kazanmıyordu. Bu tercümanların görünüşü ve şivesi, Türk dinleyiciler için, dersin ecnebi acaipliğine bir de gülünç bir lâübalilik ekliyordu.

Bu yüzden Batının bilimlerini öğrenmek ve öğretmek, ders kitaplarını Türkçeye çevirmek ve, bu görevin bir parçası olarak, Batıdan alınan bir çok yeni konu ve kavramları dile getirmek için ihtiyaç duyulan teknik ve bilimsel deyimleri Türk dilinde yaratmak üzere dil bilen Müslümanlara ivedili ihtiyaç vardı.

Bu görevlerde iki adamın pek önemli katkısı oldu. Birincisi, Şanizade olarak tanınan Ataullah Mehmet (1769 - 1826) idi[19]. Yetişme itibariyle ulemadan biri olan Şanizade, ansiklopedik bilgi sahibiydi ve 1819 da imparatorluğun resmî vakanüvisliğine atanmıştı. 1826 da yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Bektaşî tarikatıyla

[18] Süheyl ÜNVER tarafından *Tanzimat*'ın 940-1 nci sayfalarında iktibasen verilmiştir.

[19] Şanizade hakkında bak BABINGER, *Geschichtsschreiber*, 346 - 7; Adnan ADIVAR, *Ilim*, s. 192 - 5.

ilişkisi dolayısiyle, görevinden atılıp sürülmüştü. Fakat gerici değildi. Bir çok Avrupa dilini öğrendiği ve Avrupa tıbbını ve diğer bilimleri incelediği anlaşılmaktadır. En büyük eseri, bir Avusturya tıb kitabının, muhtemelen İtalyanca nüshasından yaptığı Türkçe çevirisiydi. Buna, Şanizade'nin fizyoloji ve anatomi üzerinde açıklayıcı bir risalesi ile aşı hakkında bir diğer Avusturya eserinin çevirisi de eklenmişti. Şanizade'nin tıb dersi kitabı, Türkiye'de geleneksel tıbbın sonunun ve modern tıbbın başlangıcının işaretidir; tıbda, Türk dilinde ilk kez, son yılların dil reformuna kadar kullanılmış olan modern bir tıb lûgatçesi yaratmıştır..

Modern bilim ve terminolojinin diğer büyük öncüsü, Müslüman olmuş bir Balkanlı olan Hoca İshak Efendi (ölümü 1834) idi[20]. Yanya yakınında Artan'da bir Yahudi olarak doğan İshak Efendi'nin Türkçe, Farsca ve Arapça'dan başka Fransızca, Lâtince, Yunanca ve İbranice bildiği söylenir. Daha 1815 te matematik okulunda öğretmen olmuştu; bunu izliyen yıllarda da baş öğretmen ve bu kurumun rehber ruhu oldu. En önemli eseri, Türk öğrencisine ilk kez Avrupa matematik, fizik ve mekanik bilgisini getiren, dört ciltlik matematik ve fizik bilimleri özetidir. Şanizade gibi o da, yeni kavramları ifade etmek için yeni deyimler yaratmak zorunda kaldı. Türkiye'de yakın zamanlara kadar kullanılan bilimsel terminolojinin çoğunun yaratıcısı olarak onunla aynı sırada yer alır. Bu eserden başka, Hoca İshak Efendi, askerlik bilimi ve mühendislik üzerinde, daha çok çeviri olmak üzere bir çok eserler daha verdi. Hem Mekke'ye hac ziyareti, hem de Medine'de bazı tesislerin restorasyonu için gittiği Arabistan yolculuğundan dönerken 1834 de Süveyş'te öldü.

Hükûmet ve İdarede Reformlar : Dil Sorunu

Kamu işlerinin yönetiminde de, özellikle dış ilişkilerde, bir batı dili bilmeğe ihtiyaç vardı. Geçmişte Osmanlı hükümdarları ve

[20] İshak Efendi hakkında bak Adnan ADIVAR, *İlim*, s. 196-7; ESAD, *Mirât-ı Mühendishane*, s. 34 - 42; LÜTFİ, III. 167; M. FRANCO, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman* (1897), s. 141 - 2; Faik Reşit UNAT, "Başhoca İshak Efendi", *Bell.*, no: 109 (1964), 89 - 115. İshak Efendi ve okulu hakkında daha çok olumsuz bir çağdaş izlenim için bak J. E. de KAY, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832, by an American* (1833), s. 138 d. (daha sonra *Sketches* olarak atıfta bulunulmuştur). İshak Efendi'nin yarattığı yeni deyimlerin bir çoğu halen Arap ülkelerinde kullanılmaktadır.

vezirleri Avrupa'nın barbar dillerini öğrenmek tenezzülünde bulunmağa ihtiyaç duymamışlardı. Elzem olan temaslar İstanbul'daki Avrupa elçilikleri yoluyla sağlanır ve konuşmalar, genellikle yerli Hristiyan tercümanlar aracıyla yapılırdı. Her elçiliğin bir tercümanı vardı. Osmanlı hükûmeti de hem konuşmaları hem muhaberatı yöneten, Bâbıâli veya Divân-ı Hümayun Tercümanı olarak tanınan bir memur kullanırdı. Üç yüzyıldan daha fazla sürmüş olan bu makamı genellikle Hristiyanlar doldurmuş ve onsekizinci yüzyıl sırasında da İstanbul'un Fener bölgesindeki asılzade Rum ailelerinin küçük bir grubunun tekeline girmişti.

Bu makamı elinde tutanın, imparatorluğun dış politikası üzerinde önemli etkide bulunacak bir mevkide olduğu apaçıktır. Bununla beraber, Yunan isyanının aşikâr ve ciddî zorluklar yarattığı 1821 e kadar Rum tekeline rakip çıkmadı. O yıl, son Rum tercüman Stavraki Aristarçi görevden atılıp idam edildi ve bu makamı bir Müslümana emanet etmek kararı alındı[21].

Bu göreve birini bulmak kolay olmadı. Bu işe başlarken sayısı pek az olan III. Selim'in genç adamlarının çoğu öldürülmüş veya yeterliklerini yitirmişti ve bunlardan başka da pek az kişi vardı. Daha sonra 1844 te bile Charles White İstanbul'da iken, bir Batı dilini iyi bilen ve batı kitaplarını okuyabilen tahsilli Türklerden bir düzineyi zor sayabilmişti[22].

Şanizade'nin söylediğine göre, Yunanca ve Frenkçe kâğıtlar Bâbıâli'de yığılmağa başladıktan iki veya üç hafta sonra, Sultan, matamatik okulunun öğretmenlerinden Yahya Efendi'yi, önce geçici, daha sonra da sürekli görevle tercümanlık makamına nakletti. Şanizade, bu son derece önemli mevkii emın Müslüman ellere veren ve yabancı dillerin meslekî kullanılışını bir gâvur işi damgasından kurtaran bu atamanın önemi üzerinde haklı olarak ısrarla durur[23].

Yahya Efendi'nin kendisi de Müslümanlığı kabul etmiş bir dönme idi; Bulgar, Rum veya Yahudi asıllı olduğuna dair çeşitli rivayetler vardır. Yeni ve hayatî bir meslekte bir sülâlenin kurucusu oldu. Keza matematik okulundan yetişmiş oğlu Ruhuddin Mehmet Efendi, Mustafa Reşit Paşa'nın elçiliğine tercüman olarak 1834 te Paris e gitti; to-

[21] ŞANİZADE, IV. 20; CEVDET, *Tarih*, XI. 166.

[22] WHITE, II. 176.

ŞANİZADE, IV. 33 - 35; CEVDET, XII. 43. Karşılaştır *Sketches*, s. 281 d.

runu Ahmet Vefik Paşa, kendisini diplomat, devlet adamı ve bilim adamı olarak seçkin bir mesleğe götüren aynı hizmete girdi[24].

Yahya Efendi'nin 1823 veya 1824 te ölümü üzerine, onun yerine matematik okulundan meslekdaşı Hoca İshak geçti; bu makamda 1830 a kadar kalıp, sonra tekrar öğretmenliğe döndü[25]. 1833 te Sultan, sorunu daha ciddî olarak ele aldı ve Bâbıâli'de bir "tercüme odası" kurdu; daha sonra bunu Seraskerlikte ve diğer devlet dairelerinde benzer "odalar"ın kurulması izledi[26]. 1834 - 36 da, III. Selim'in hal'inden sonra kapanmış olan Londra, Paris ve Viyana sürekli elçiliklerini yeniden kurdu; bunu diğer Avrupa başkentlerinde sürekli olarak bulunan diplomatik memuriyetler izledi. Bu elçilik kadrolarında görev alan genç diplomat ve tercümanlar, böylece, Batının doğrudan doğruya etkisine şahsen açık kalmak fırsatını buldular. Bu etkinin önemi, bundan sonraki yarım yüzyılın reformcu lider ve devlet adamlarının hemen hepsinin bu elçiliklerde hizmet görmüş kimseler olduğu gerçeğiyle ölçülebilir. Tanzimat'ın üç büyük mimarından Mustafa Reşit Paşa 1834 te Paris'e ve sonra Lonra'ya, Âlî Paşa 1836 da Viyana'ya, Fuat Paşa 1840 da Londra'ya gitmişlerdi. Onların seçkin çalışma arkadaşlarından Sadık Rifat Paşa 1837 de Viyana'da orta elçiydi; Mehmet Şekib 1841 de oradaydı; İbrahim Sarım Paşa 1834 te Londra'da hizmet görmüştü[27]. Bu ilk diplomatların çocukları bile, çocukluk ve gençliklerinde Avrupa'da bulunmak fırsatlarından yararlanarak gelecek kuşakta yüksek devlet makamlarını çok

[24] Ahmet Vefik Paşa'nın biyografileri hakkında bak Mahmut Kemal İNAL, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar* (1940 - 53), s. 651 - 738 ve PAKALIN, *Son Sadrâzamlar*, III. 45 - 359; ayrıca şu makaleler H. BOWEN, "Ahmad Wafik Pascha", *EI*² ve TANPINAR, *IA*. da. Ahmet Vefik Paşa hakkında bazı ilginç kişisel izlenimler şuralarda bulunabilir Nassau W. SENIOR, *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the beginning of 1858* (1859); MORDTMANN, *Stambul*, ve diğer batılı yazarlar. Yahya Efendi hakkında bak: ESAD *Mirât-i Mühendishane*, s. 33 - 34.

CEVDET, XII. 91.

[26] LÜTFİ, IV. 99. Bâbıâli tercümanları hakkında, genel eserler olarak, bak KRAMERS, "Tardjuman", *EI*²; GIBB and BOWEN, I/1. 123; ERGİN, *Maarif*, s. 613 - 17 (n. 1); UZUNÇARŞILI, *Merkez ve Bahriye*, s. 71 - 76. 1661 den 1821 e kadar Rum baş tercümanları hakkında biyografik inceleme için bak Epaminondas I. STAMATIADIS, Βιογραφίαι των 'Ελλήνων Μεγάλων Διρμηνέων τοῦ', Ὀθωμανικοῦ Κράτους (1895).

[27] Osmanlı diplomasisinin başlangıcı hakkında bak J. C. HUREWITZ, *MEJ* (1961), 141 - 52. Sadık Paşa hakkında aşağıda s. 132 ye bak.

geniş ölçüde doldurdular. Göze çarpan bir örnek, 1834 te babasıyla Paris'e gidip St. Louis Lisesinde 11 - 14 yaşları arasında üç yıl okuyan, tercümanların oğlu ve torunu Ahmet Vefik Paşa idi. Daha sonra Paris'e büyükelçi, iki kez Sadrazam ve 1877 de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında başkan oldu. Edebî ve bilimsel başarıları en azından aynı önemdeydi. Bir Türk tarafından ilk ciddî teşebbüs olan Türkçe sözlüğü, İngiltere'de Dr. Johnson'ın sözlüğününkine benzer bir önemdedir; Télémaque, Gil Blas çevirileri ve her şeyin üstünde, Molière'in bir grup piyeslerinden yaptığı parlak adaptasyonlar Türk edebiyatında yeni yollar ve ufuklar açtı.

Merkezcilik

II. Mahmut dışişleri hizmetine ve yabancı dilleri kullanmakta genç diplomatların ve memurların yetişmesine özel bir itina gösterdi. Fakat bunun, daha geniş, daha güç ve daha karışık bir iş olan imparatorluğun iç idaresinin yeniden düzenlenmesi ve modernleştirilmesi ereğinde kendisine fazla bir yardımı yoktu. Mahmut'un gördüğüne göre bu ereğin ilk esası, bütün iktidarın kendi elinde merkezîleştirilmesi ve hem başkentte hem de taşrada bütün aracı otoritelerin ortadan kaldırılmasıydı. Veraset, gelenek veya halk desteğinden gelen bütün iktidarlar kaldırılacak ve hükümdarın iktidarı imparatorlukta tek otorite kaynağı olarak kalacaktı. Onun için Mahmut Anadolu ve Rumeli'deki kampanyasına devam etti ve bölgelerin pek çoğunda merkezin doğrudan doğruya kontrolunu yerleştirmeyi başardı. Sadece Mısır Paşasına karşı sonunda başarısızlığa uğradı.

Merkezî hükûmetin yetkilerini genişletirken, aynı zamanda, bu yetkilerin kullanıldığı mekanizmayı da geliştirmeye çalıştı. Osmanlı memurlarının eski bir şikâyeti, Koçi Bey ve ondan sonraki risalecilere göre ehliyet düşüklüğüne ve ahlâk dokusunun zayıflamasına yol açmış olan, görev güvensizliği ve müsadereye uğrama korkusu idi. Mahmut, sivil memurların statüsünü düzeltmeğe ve onların hem yeterlik hem de dürüstlük standardını yükseltmeğe çalıştı. 1826 Haziranında, yeniçeriliğin yıkılmasından iki hafta sonra, Müsaderat ve Mahlûlât dairesini kaldıran, vârissiz mülklerin, sürülmüş veya idam edilmiş kimselerinin mülklerinin hazineye intikali hakkındaki eski bazı haklardan feragat eden, bir *Hatt-ı Şerif* çıkardı. Bu tedbir şüphesiz hazine için zararlıydı; bununla beraber, memurlara ve diğerlerine, daha önce tanımadıkları bir hayat ve mülk güvenliği sağ-

ladı ve hem kamusal hem de özel işleri büyük ölçüde kolaylaştırdı[28]. Yeni okulların yetiştirmesi, çok kez mütevazi ailelerden gelen memurlar sayıca arttı ve Osmanlı toplumunda önemli bir unsur oldu.

Nüfus Sayımı ve Mülk Yazımı

Daha ileri iki merkezcilik tedbiri 1831 de alındı. Birincisi modern çağda ilk Osmanlı nüfus sayımı ve mülk yazımıydı. Göz önünde tutulan doğrudan doğruya amaçlar, askerlik ve vergi —yeni ordu için asker ve onu besliyecek para— idi. Dikkatli hazırlıklar yapıldı ve Anadolu ile Rumeli'deki erkek nüfusun sayımını yöneten bir komite kuruldu. Askerlik yükümüne tâbi olmayan kadınlar sayım dışı bırakıldı. O vakte kadar yapılmamış olan böyle bir tedbire karşı halkın endişe ve korkusunu önlemek için, nüfus sayımcıları arasına ilmiye sınıfından kimseler de alındı.

Nüfus sayımıyla aynı zamanda, mülkiyeti tescil etmek ve böylece daha verimli ve sıhhatlı bir vergi tarh ve tahakkuk sistemini gerçekleştirmek üzere mülk yazımı da yapıldı[29].

Timar Sisteminin Kaldırılması

Bu, yılın ikinci büyük değişikliğine —timarların kaldırılmasına— yolu açtı. Timar, ta imparatorluğun başlangıcından beri, özel Osmanlı tipi feodalizmin temeli olmuştu. Timar, bir sipahiye arazi tahsisiydi; o da bunun karşılığında arazinin genişliğinin ve gelirinin gerektirdiği sayıda silâhlı adamlarıyla birlikte şahsen askerî hizmet görmekle yükümlüydü. Onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren sistem çürümeye yüz tuttu. Orduda ücretli muntazam birliklerin önemi, timar süvarisinin aleyhine olarak artıyordu; kır bölgesinde timarlar gittikçe artan ölçüde havassı hümâyun ve arpalık haline getiriliyor ve hiç bir askerî yükümlülük olmaksızın sadece malî yükümlülük karşılığında mültezimlere *(İltizam* ya da *mukataa)* veriliyordu. Sipahilerin bir sınıf olarak çökmesi ve kır bölgesinde timarın yerine tedricen iltizam'ın geçmesi, Osmanlı çöküşünün en sık zikredilen nedenleri arasındadır.

[28] Lütfi, I. 59; White, I. 109; Ubicini, Mektup 19.

[29] Lütfi, III. 142; Karal, V. 159. Karal, 1831 nüfus sayımı hakkında, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı* (1943) adlı bir monografi de yazmıştır.

Bununla beraber, ondokuzuncu yüzyıl başlarında henüz ne sipahi ortadan kalkmıştı, ne de timar. Özellikle Anadolu'da, geniş topraklar hâlâ timar sınıfından sayılmış ve muhafaza edilmişti; silâhlı kuvvetlerde de hâlâ hazineden maaş yerine timar geliri alan veya her iki tarzda ödeneği olan pek çok kimse vardı. Süvari, ayrıca taşrada mahallî olarak toplanmış bir çokları da bulunmakla beraber, hâlâ hâkim bir şekilde timarlı idi. Farklı türdeki birlikler arasında sert bir ayrım yoktu ve yeniçerilerin veya diğer nizamî askerlerin timar sahibi olması az raslanan bir şey değildi.

Timarı mirî araziye kalbedip sonra onu iltizama verme politikası, yeni ordusu için nakit paraya ihtiyacı olan ve eski ordunun temelinin zayıflamasında endişesi bulunmayan III. Selim tarafından daha sıkı bir şekilde uygulandı. Asım'ın belirttiğine göre

Devlet-i Aliyyenin irad-ı kadimesi masarif-i haliyesine gayri vâfi olduğu asâkir-i cedidenin masarifine kâfi iradının tanzimi lâzime-i hâlden olmakla... hasılâtı asakir-i cedide masarifine sarf olunmak ve Anadolu eyaletinde olan timarat tamamen canib-i mîrîden zabt kılınmak misullu vukuatda maddenin sebəp ve hikmetinden fail bir takım cahil, bu vaz'ı, zulm-ü sarih addetmişlerse de hüdavendigâr şehid bu gûna rey ve içtihat da zulümden bâid olduğu erbab-ı rey-i sedid indinde zâhirdir[30].

Gerçekten, Rusya'ya karşı savaşta sipahilerin korkak ve perişan durumunu göz önüne alınca, Asım'ın belirttiği gibi, Sultanın sadece onların timar gelirlerini Yeni Ordunun ihtiyacına hasretmesi ve onları kendi memleketlerinde keyiflerine serbest bırakması âlicenap bir hareketti.

Mahmut'un 1831 de geri kalan bütün timarları kaldırması, böylece, kendinden öncekilerin politikasının mantıkî bir devamıydı. Değişikliğin askerî cephesinin önemi ikinci derecedeydi. Eski tarz süvari yeniçerilerle aynı zamanda kaldırıldığından, yeni ordu da büyümekte olduğundan, son sipahilerin dağıtılması imparatorluğun askerî kuvvetlerinde büyük bir değişiklik yapmadı. Sipahilerden hizmete değer görülenler, yeni düzenli süvari sınıfının nüvesini sağlayan dört süvari bölüğü teşkil etti. Geri kalan sipahilere emeklilik bağlandı.

Daha önemli olan, timar sisteminin son kalıntılarının temizlenmesiydi. Bu safhada bile, emeklilik için ayrılan meblâğın 120.000 kese veya 60 milyon kuruş'u (aşağı yukarı 750.000 sterlin'i) bulduğuna

[30] ASIM, I. 40 - 41; karşılaştır: CEVDET, *Tarih*, V. 289 - 90 ve VI. 57 d.

bakılırsa, tımar toprağı oldukça geniş olmalıydı. 12.000 kişilik Yeni Ordunun bakım masrafı 1827 de 34.000 kese olarak hesaplanmıştı. O zaman Anadolu'da 1.500 kadar, Rumeli'de de 1.000 in altında timar bulunduğu bildirilir. Bunlar şimdi havassı hümâyuna çevriliyor ve çoğu iltizama veriliyordu. Gelir bakımından, timarlara elkonması hayal kırıklığı doğurmuş görünmektedir; bununla beraber, bu suretle Sultan eyaletler üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmış ve merkezîleştirme politikasına önemli bir adım attırmıştı[31].

Vakıf[32]

Sipahilerin emekliye sevkedilmesi ve timarlara elkonması nispeten kolay bir işti; yeniçeriliğin kaldırılmasının açık bir sonucuydu ve bir anlamda, uzun zamandan beri devam eden bir sürecin en son noktasıydı. Çok daha tehlikeli ve karışık olanı, başka bir kategori arazi ve emlâkin – evkâf veya dinî tesislerin – Sultanın kontroluna bağlı kılınmasıydı.

Vakıf, Osmanlı İmparatorluğunda iyice yer etmiş eski bir İslâm kurumuydu[33]. Başlangıçta, dinî amaçlara yapılan bir toprak veya gelirli bir mülk tahsisiydi. Zamanla, mülkiyet hakkının genel güvensizliğine karşı bir koruma aracı olarak, kurucusunun ailesinin ve evlâtlarının yararına aile vakfı kurma şeklinde bir uygulamaya girdi. Sultandan başka hiç kimse timar, iltizam, has ve benzeri şeyleri vakıf haline getiremezdi; ancak mülk vakıf yapılabilirdi. Bundan dolayı, vakıf tarım bölgelerinde nispeten azdı ve daha çok kentlerin çevresindeydi. İstanbul'da ve diğer kentlerde mülklerin çoğu vakıf haline gelmiş, kent içindeki ve yakın çevresindeki hemen bütün bina yerleri,

[31] Tımar sistemi hakkında bak: DENY, "Timar" in *EI*[1]. Timarların kaldırılması hakkında İNALCIK'ın incelemesine bak : "Tanzimat Nedir?", s. 244 d. (burada kaynaklar da zikredilmiştir); ayrıca bak. BAILEY, s. 36 - 37.

[32] Vakıf reformu hakkında bak LÜTFİ, I. 205; UBICINI, mektup 12; WHITE, I. 236; KÖPRÜLÜ, "Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü", *Vak. Derg.* II. 23 d. (Türkçe metni), çevirisi : s. 31 d.; TEMPERLEY, s. 31 ve 405. Evkaf Nezaretinin resmî tarihine de başvurulabilir: *Evkaf-ı Hümâyun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı* (1335). Bunda da Mahmut, Mehmet Ali'nin 1812 de Mısır'da kurduğu bir örneği izlemiş görünmektedir.

[33] Türkçe *vakf* veya *vakıf* (çoğulu *evkaf*, veya yeni Türkçede *vakıflar*) Arapça *vakf* (çoğulu *avkâf*) dan alınmıştır. Genel olarak müessese hakkında bak EI[1]., 'Wakf", (W. HEFFENING tarafından).

sebze ve meyva bostanları, meyva bahçeleri ve bağlar, gerçekte veya ismen, devredilemez ve geri alınamaz dinî mülk olmuşlardı. Bu vakıfların ve gelirlerin etkin denetimi ve tasarrufu genellikle ulema sınıfına mensup veya onlarca atanan *mütevelli* ve *cabi*'lerin elindeydi. Şeyhülislâmın, ulemadan veya ulema dışından diğer ileri gelenlerin, her biri kendi özel düzenleme ve gözetimine tâbi ve kendi kontrolları altında olan özel vakıf grupları vardı. En önemlileri doğrudan doğruya veya dolaylı olarak müftülerin ve kadıların kontrolu altındaydı ve böylece din müessesesi için büyük bir ekonomik güç teşkil ediyordu.

1826 da yeniçerilerin kaldırılmasıyla Mahmut, bu güce darbe indirme yeteneğine erişti. Açıkca evkaf idaresindeki mevcut anarşiye son vermek ve onların hepsini tek bir yetki altında toplamak niyetiyle yeni bir Evkaf Müdürlüğü (daha sonra Nezareti) kurdu ve mevcut daireleri onun içine aldı. Fakat, kendisi de bir süre Evkaf Nazırlığı yapmış olan tarihçi Mustafa Nuri Paşa'nın deyimiyle, "nazır olanlardan bazısını mizac-ı gasıpkâranesi ve bazısının umur-u mühimmi hukuktan bihaberliği cihetleriyle hayine-i evkaf suistimalât ile melâmal idi" [34]. Mahmut'un amacı, gelirleri doğrudan doğruya muhassillerden ve idarecilerden alarak, dinî binaların bakım ve onarımı, dinî personelin aylıkları ve diğer dinî amaçlar için zorunlu harcamaları bu gelirden ödeyip, Evkaf gelirlerinin tahsilini ve harcanmasını kendi elinde merkezîleştirmekten başka bir şey değildi. Mustafa Nuri'nin II. Mahmut'un vakıf politikasını tasviri, yiyicilik ithamına varmakta ve Evkaf Nezaretinin "vakıfların hâmisi olacak iken muhribi oldu" ğu sonucuna ulaşmaktadır [35]. Görünüşe göre, Mahmut Türkiye'nin sadece Büyük Petro'su değil, aynı zamanda VIII. Henry'siydi de. Farklı bir görüş noktasından Charles White da, hiç olmazsa Sultanın niyetleri bakımından, aynı kanıdadır

Sultan II. Mahmut bu plânı yürürlüğe koymayı ciddî olarak düşünüyordu ve ömrü vefa etseydi muhtemelen bunu yapacaktı. Bu durumda hükûmet bütün şeyhlerin, hocaların ve kutsal yapıların personelinin aylıklarını, onlara bağlı bütün kurumların onarım ve masraflarıyla birlikte, ödiyecek ve gelir fazlasını devlet amaçlarına yöneltecekti. Sultan Mahmut'un seleflerine çeşitli

[34] NURİ, *Netaic*, IV. 100.
İbid. s. 101.

plânlar tavsiye edilmişti; fakat yeniçeriler var olduğu sürece, yeniçerilerle sıkı bağlantısı olan ulemanın değişmez çıkarlar sağladığı bu kurumlara bunların hiç biri karışmağa cesaret edememişti[36].

Mahmut'un evkaf gelirlerinin yönünü değiştirme çabası tüm başarılı olmadı. Bununla beraber, kendisine karşı çıkan ulemanın gücünü büyük ölçüde zayıflatan süreci başlattı. Kendinden sonrakilerin idaresinde, evkaf gelirlerinin devlet amaçlarına yöneltilmesi standard bir uygulama oldu; o kadar ki, bir çok câmiler ve diğer gerçek dinî vakıflar bakım ve onarım için ödenek bulamaz hale geldi.

Haberleşme ve Ulaştırma

Sultanın merkezcilik politikasına yardımcı olan diğer bir reform grubu da haberleşmenin geliştirilmesiyle ilgiliydi. 1831 de Osmanlı resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi*'in ilk sayısı yayınlandı[37]. Bu, Türkiye'de ilk gazete değildi. İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği 1796 - 1798 arasında Fransız kolonisine ve Fransızca bilen diğer kimselere dağıtılmak üzere bir Fransızca gazete yayınlamıştı. 1820 lerde, bu kez İzmir'de, başka Fransızca gazeteler de yayınlandı. Bunların en önemlisi *Le Spectateur oriental* idi. Bununla beraber, gerçek dürtücü saik, 1828 de Mehmet Ali tarafından Mısır'da *Vakai Mısriyya* - Orta Doğu'da yayınlanmış ilk yerli gazete–nın yayınlanması idi.

Paşa'nın yaptığını Sultan, daha sonra da olsa, daha iyi yapabilirdi. 1831 de *Le Spectateur oriental*'ın eski yayınlayıcısı Alexandre Blacque adlı bir Fransızın yayın müdürlüğü altında Fransızca *Moniteur ottoman*'ın ilk sayısı yayınlandı. *Takvim-i Vekayi* adlı Türkçe nüshası bir kaç ay sonra onu izledi. Bu, Türk dilinde ilk gazetedir ve Charles White tarafından iyi tasvir edilmiştir "Bu gazetenin muhteviyatı önce, sadece resmî atamaların tekrarı, mahkeme kararlarından iktibaslar, devlet işleri üzerinde Sultanın sağladığı gelişmelerin tanta-

[36] WHITE, I. 236.

[37] Basının gelişmesi hakkında bak WHITE, II. 218 d.; UBICINI, mektup 11; TEMPERLEY, s. 244 - 5; SLADE, I. 273 d.; Mahmut KEMAL, in TOEM, no : 96 - 97 (*Ceride-i Havadis*'e yazı yazanlar hakkında) ve Türk basın tarihleri Ahmet Emin (YALMAN), *The Development of Modern Turkey as Measured by its Press* (1914); GERÇEK, *Türk Gazeteciliği, 1831 - 1931*, (1931); Server R. İSKİT, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* (1939); "Djarida", in *EI*[2]; Vedat GÜNYOL, in İA, VII. 367 d. Fransızca gazeteler hakkında L. LAGARDE, "Note sur les journaux français de Smyrne à l'époque de Mahmoud II", İbid (1950), s. 103 - 44.

nalı anlatımları ile sınırlanmıştı"[38]. William Churchill adlı bir İngilizin resmî olmıyan ilk Türkçe gazeteyi *Ceride-i Havadis'i* yayınladığı 1840 a kadar, Takvim-i Vekayi Türkçe tek gazete olarak kaldı. İkincisi 1860 a kadar çıkmadı.

Takvim-i Vekayi'in memurlar tarafından okunması istenmişti. Sultanın politikasının ve amaçlarının hizmetkârlarınca daha iyi anlaşılmasını sağlama aracı olarak etkisi, 1834 te posta sisteminin kurulmasıyla büyük ölçüde arttı. Üsküdar'dan İzmit'e ilk posta yolu, kendisi bir faytona binen, adamlarının da posta arabalarıyla kendisini izlediği Sultan tarafından resmen açıldı. Kafile, bir Hristiyan kızın Müslüman olmasından çıkan bir mahallî tartışma arasında Sultana bir dilekçenin sunulduğu Kartal'a kadar gitti. İkinci posta yolu İstanbul'dan Edirne'ye açıldı ve daha sonra bunu izliyen diğerleri, imparatorluğun büyük merkezlerini birbirine bağladı. Yeni posta sisteminin amacı bunu kuran Hatt-ı Hûmâyunda şöyle belirtilmiştir

Nizam-ı mülk-ü hümâyunumun istihsali emniyeti ve irat tedariki vacibeden olduğuna ve Dersaadetimden taşraya gönderilen ve taşradan Dersaadetime gelen mekâtip kimden kime gidip geldiği malûm olmamak mülâbesesiyle tahrirat maddesinde fesat tekevvün ve zuhur ettiğine binaen bu madde dahi yoluna konulmak üzere hatır-ı hümâyunuma şu veçhile hutur eder ki memalik-i sairede cari olduğu misillû tarik-i devlet-i aliyyemde kârgüzar bir kimesne hüsnü tabir ile bu hususu nazır-ı nasp ve bir münasip mahal tahsis olunarak tarafından Anadolu ve Rumeli'nin münasip mahallerine adamlar ikame edüp fimabaat hiç kimesne hodbehod mektup göndermeyüp gerek ehl-i islâm ve gerek reaya ve efrenç taifeleri gönderecekleri mektup ve emanetlerini nazıra götürüp sebt-i defter olunarak her bir mahalle muvakkaten tatar ihraciyle mahallerine gönderüp... [39].

Postadan başka, ulaştırmada diğer gelişmeler de vardı. Yeni yollar yapıldı ve karantina sisteminin kabulü, daha önce sinir bozucu gecikmelere maruz kalan Türkiye ile Avrupa arasındaki gidiş gelişleri kolaylaştırdı. 1855 de telgrafın, 1866 da ilk demiryolunun gelişiyle, Mahmut'un başlattığı idarî merkeziyet çok kuvvetlendi.

Meclisler ve Nazırlıklar

Sultan eyaletler üzerinde merkezî hükûmetin kontrolunu genişletip kuvvetlendirirken, merkezî hükûmetin yapı ve kuruluşunda da

[38] WHITE, II 218 d.

[39] KARAL, *Tarih*, V. 160 - 1; LÜTFİ, IV. 162 d. Limanlar ve diğer ulaştırma araçları hakkında bak BAILEY, s. 136; UBICINI, mektup 18.

bir çok önemli değişiklikler yaptı. Bunların bir amacı, Osmanlı hükûmet cihazına ve personeline Avrupa'daki benzerlerinin adlarını ve dış görünüşünü vermek, bu suretle Türkiye'nin modernliği ve ilericiliği ile Avrupalı gözlemciler üzerinde iyi izlenim bırakmak ve belki de Batı güç ve ehliyetinin şaşırtıcı sırrından Türkiye'ye bir şeyler kazanmak idi. Değişiklik her iki bakımdan da pek az başarı sağladı. Hem çağdaş hem de sonraki Avrupalı gözlemciler, sadece dışı ve görünüşü etkileyen, fakat gerçekleri eskisi gibi olduğu yerde bırakan bir değişikliğe küçümsiyerek baktılar.

Açıktır ki Sadrazama ve çalışma arkadaşlarına nazır adı vermek, onlara redingot giydirmek, onlara büro, masa ve yeni redingotlu memur sağlamak bir gece içinde onları modern bir devlet idaresi haline getirmedi. Bununla beraber, Mahmut'un idarî reformları – her ne kadar gerek Türk gerek Avrupalı pek az çağdaş tarafından anlaşılmış ise de – hiç de etkisiz değildi.

En önemlisi, eski geleneklerin, yerleşmiş hak ve imtiyazların, Sultandan değil de geçmişten gelen yetki ve prestije sahip kurumların yıkılması ve yerlerine, irsî bir paye veya müktesep bir itibarı olmadığından tamamen hükümdarın iktidarına dayanan yeni kurumların kurulmasıydı.

İlk değişiklikler, yine Sultanın kontrolunun genişlemesine yol açmış olan yeniçeriliğin yıkılmasının hemen ardından geldi. Başkentte başlıca iki sınırlayıcı otoriteden eski ordu ezilmiş, ulema da sindirilmişti. Sultan bu fırsattan yararlanmakta çabuk davrandı. Serasker ve Seraskerlik mensupları, Genç Türkler Devrimine kadar silâhlı kuvvetler üzerinde merkezî hükûmetin kontrolunu koruyabilen ve daha önceki devirlerde sultanlara dehşet salan sürekli yeniçeri ayaklanmaları gibi şeylerin yeniden ortaya çıkmasını önliyebilen "ilmiye" den bağımsız Harbiye Nezaretinin nüvesi oldu[40].

Süleymaniye câmii yakınındaki eski Yeniçeri Ağası konutu Şeyhülislâma verildi ki böylece o da ilk kez bir büro ve daire sahibi oldu. 1826 ya kadar Şeyhülislâmlar, kurulları kendi konaklarında toplarlar ve fetvaları oradan verirlerdi. Gelirleri, hizmetlileri, kuruluşları saraydan tamamiyle bağımsızdı ve sarayın yalnız nihaî azil yetkisine tâbi idi. Bir Şeyhülislâmlık dairesinin (*Bâb-ı Meşihat* veya *Fetvahane* diye bilinir) kuruluşu, ulemanın devlet dairesi haline sokuluşuna

[40] B. Lewis, "Bab-ı Ser'askerî", in *EI*². Yukarıda s. 81 e ya de bak.

doğru ilk adımdı ki bu onların popüler ve etkin gücünün temelini yıktı ve değişikliğe karşı koyma yeteneğini – ve hattâ zamanla isteğini – ciddî olarak zayıflattı. Daha az önemli olmayan bir diğeri de, evkafın hükûmet kontroluna bağlanmasıydı.

Hem malî hem de idarî özerkliklerinden yoksun kalan ulema merkezî iktidara karşı zayıfladı ve kendi yetki, otorite ve statülerinin birbiri peşine düşmesine direnç gösteremiyecek hale geldi. Daha sonra, öğretmenlerin atanması, okulların ve medreselerin denetimi Maarif Nazırlığına, yargıçların atanması ve adliye işleri Adliye Nazırlığına devredildi; zamanla da fetva yazma işi, Bâb-ı Meşihat'ta Fetva Emini'-nin başkanlığı altında hukuk uzmanlarından kurulu bir komisyona verildi. Bizzat Şeyhülislâm, bazı istişarî görevleri ve sadece kişisel karakterinin sağlıyabileceği fiilî nüfuzuyla, bir devlet memuru haline geldi. Yüksek ulemanın bir çoğu ikna, menfaat veya korku saikı ile Batılılaştırıcı reformlara razı olmuş bulunuyordu. Bağımsızlıklarının kesin olarak yitirilmesiyle bunlar ile alt kattaki ulema – genellikle değişikliğin fanatik muhalifleri – arasındaki uçurum çok genişledi [41].

Sultanın ilk yeni devlet daireleri – harbiye, evkaf, ve Bâb-ı Meşihat – modernleştirme tedbirlerinden çok, yeniçeriliğin yıkılmasıyla eski düzenin kuvvetlerinden ele geçirilen kazançları pekiştirmek ve ordu ile ulemayı Sultana karşı eski otoritelerini tekrar canlandırmaya yeteneksiz kılmak çabalarıydı. Bir kaç yıl sonra Mahmut bizzat Bâbıâlî'nin – ki aşağı yukarı iki yüzyıl Osmanlı Hükûmetinin gerçek makamı olan Sadrazamlık dairesinin – çaresine bakacak kadar kuvvetli olduğunu hissetti. 1835 te Kâhya'nın ve Reis Efendi'nin daireleri – aynı binada kalıp aynı görevleri yerine getirmekle beraber – ayrı nazırlıklar olarak kuruldu ve kendilerine Umur-u Mülkiye Nezareti ile Umur-u Hariciye Nezareti adları verildi. İki yıl sonra eski Defterdarlık dairesi, Umur-u Maliye Nezareti adını aldı ve Defterdarın kendisi de nazır olarak Sadrazama ve Reis Efendiye katıldı. Umur-u Mülkiye Nezareti 1837 de Umur-u Dahiliye Nezareti adını aldı ve

[41] Reform karşısında ulemanın tutumu hakkında bak U. HEYD, "The Ottoman Ulema and Westernization in the time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), 63 - 96. Ayrıca bak B. LEWIS, "Bab-ı Mashikhat", in *EI* [2].

ertesi yıl Sadrazam ünvanı kaldırılarak bu görevi alanlara Başvekil dendi. Daha sonra Sadrazam ünvanı tekrar kondu [42].

Başvekil yapılmış bir Sadrazam, diğer bir çift yeni nazırlık ünvanını taşıyanlarla birlikte, yine de bir kabine hükûmeti olmaz. Fakat Mahmut, güçlü ve kımıldatılması zor kişiler yerine, uysal ve değiştirilebilir gruplara dayanan bir hükûmet sistemine yol hazırlıyordu. Bazı danışma meclisleri daha önceki zamanlarda da mevcut olmuştu. Şimdi Mahmut, Başvekilin başkanlığında bir *Meclis-i Has* ile bir *Meclis-i Vükelâ* kuruyordu. Kendinden sonrakilerin devrinde nazırların sayısı arttıkça, bu kurul da önem kazandı. 1836 ve 1838 de kurulan daha araçsız önemde iki kuruluş şunlardı *Meclis-i Dar-ı Şûra-yı Askerî* ve *Meclis-i Valâ-i Ahkâm-ı Adliye.* Bunlar, her biri bir başkan, beş üye ve bir veya iki kâtipten kurulu küçük yürütme gruplarıydı. Hemen sonraki dönemde reformların plânlanması ve yürütülmesinde önemli bir rol oynıyacaklardı. 1838 de Mahmut tarım, ticaret, sanayi ve bayındırlık işleri için de meclisler kurdu [43].

Bu ad değişiklikleri, işlerin yönetimine doğrudan doğruya pek az değişiklik getirmiş olmakla beraber, eski dokunulmaz kurumların yıkılmasına, yerlerine yabancı kaynaklı diğerlerinin geçirilmesine ve saray ile Bâbıâlî arasında eski çatışmanın yenilenmesine doğru ilk adımı teşkil ettiler. Değişiklikler, eski memurların yerine, eğitim, dünya görüşü ve sosyal temel bakımından öncekilerden farklı bir yeni memur kuşağı geçince, daha gerçek hale geldi. Bir yandan bunların meslekî hüner ve dayanışması, öte yandan devlet idaresinin artmakta olan güçlüğü, saray egemenliğinin artmasını önlemeğe ve iktidar merkezini tekrar Bâbıâlî'deki paşalara ve memurlara geri getirmeğe yardım etti.

Sosyal ve Kültürel Değişme

Ortaçağ Mısır vakayinameleri, bize, onüçüncü yüzyılın büyük Mogol fetihlerinden sonra, Mısır'ın Müslüman sultan ve emîrlerinin bile Mogol stilinde uzun saç bırakmaya başladıklarını anlatır. Fakat 1315 te sultan, başını traş ettirme şeklindeki Müslüman geleneğine

[42] Genel olarak yeni nezaretler hakkında bak KARAL, *Tarih,* VI. 123 d.; ŞEREF, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye,* II. 464 d. ve LÜTFİ, III. 145. Ayrıca bak B. LEWIS, "Başvekil" ve "Daftardâr" in *EI*².

[43] ATA, III. 121 d. 137 d., 294 d.; LÜTFİ, V. 70, 106, 128 v. s.; KARAL, *Tarih,* VI. 116 d.

dönmeğe karar verdi. Makrizî (ölümü 1442) nin deyimiyle "Banyoya gitti ve bütün kafasını traş etti ve ondan sonra aynı şeyi yapmayan hiç bir Emîr ve Memlûk kalmadı; o zamandan itibaren askerler uzun saç bırakmaktan vazgeçti ve bugüne kadar da öyle devam etti." [44]

İslâmlığın çıkmasından Avrupalıların gelmesine kadar, Mogollar İslâmlığın anavatanında imparatorluk kuran tek kâfirler idi. Mogol savaş yöntemleri, hukuk ve örfü kadar Mogol giyiniş tarzı da, Mogol kılıcının erişme sınırı ötesinde kalan Mısır gibi ülkelerde bile bir süre taklit edildi ve benimsendi.

Mogol gücünün yıkılmasından sonra bu etkiler azaldı ve sonunda kayboldu ve eski Müslüman gelenekleri yine üstünlük kazandı. III. Selim'in ve II. Mahmut'un yine kıyafet muhafazakârlığında gedik açmağa ve askerlerine Avrupa stili üniformalar – başarı ve zafer ruhunun isnat edildiği bir giysi – giydirmeğe çalışma gereğini duymaları, Avrupa güç ve prestijinin onlar üzerindeki etkisinin bir ölçüsüdür.

Yeni ordu için 1826 da çıkarılan yönetmelikte, askerlerin üniformalarının Avrupa stilinde caket ve pantalondan ibaret olduğu belirtildi. Yirmi yıl önce yardımcı birliklere Frenk giysisi giydirme teşebbüsü 1807 ayaklanmasını başlatmış ve doğrudan doğruya III. Selim'in tahttan indirilmesine yol açmıştı. Bu kez, muhalefet mırıldanmaları yine eksik olmamakla beraber, reform kabul edildi ve birlikler "bir şubara, bir talim elbisesi, bir kısa tünik ve bir çuha yelek, sıkı şayak dizlikler ve potin" ile donatıldı [45].

Frenk üniformaları sorunu, levazım subayının ambarında çözülemiyecek daha büyük sorunlar ortaya çıkardı. Eski zamanlardan beri, giysi ve her şeyden önce başlık, bir insanın dinini ve sosyal statüsünü belirttiği araçlardı. İpek hakkındaki bir yasak dışında, İslâm hukuku gerçekte hiç bir çeşit giysiyi yasaklamaz; fakat sayısız gelenekler Müslümanlardan, görünüşte bile kendilerini kâfirlerden ayırmalarını ve diğer her şeyde olduğu gibi, onların kıyafetini de taklitten kaçınmalarını ister. "Tanrı ve melekler inayetlerini Cuma namazında

[44] SULÛK, II/1 (Kahire, 1941), s. 148; L. A. MAYER, *Mamluk Costume* (1952), s. 17 - 18; karşılaştır (Onüçüncü yüzyılda Kalavun tarafından Mogol stili kıyafetin alınması hakkında) MAQRİZİ, *Khitat*, II (Bulaq, Hicrî 1270) s. 216 - 17 (D. S. RICE, *Le Baptistère de St. Louis* (1951), s. 13).

[45] LÜTFİ, I. 191 - 3.

sarık saranlara verirler", "Sarıkla iki rekât namaz, sarıksız yetmiş rekâttan daha üstündür", "Sarık iman ile imansızlığı ayıran mani-adır", "Kendini putperestlerden ayır; sakal bırak ve bıyıklarını düzelt", "Bir milleti taklit eden, onlardan biri olur"[46].

Peygambere atfedilen bu ve diğer bir çok benzer sözler, bir insanın kendi giyinme şeklini terkedip diğer birini benimsemesinin bir ihanet ve dinden çıkma hareketi olduğu hakkındaki genel duygunun kuvvetlenmesine yardım etti. Müslüman olmıyanların Müslüman kıyafetine girmesi yasaklanmıştı, Müslümanlar, Hristiyan veya Yahudi kılığını almayı hayal bile etmezlerdi. Müslüman toplumu içinde bile, toplumun her katının kendine özel farklı başlığı vardı; ulema, yeniçeri ve kalem mensubunu hayatlarında birbirinden ayırdeden farklı biçimdeki başlıklar, öldükten sonra da mezar taşlarına oyulurdu.

Bu nedenle, alelâde Müslüman Türk askerlerini, onların gözünde kâfirleri ayırdeden işaretleri, bir aşağılık nişanesini, benimsemeye ikna etmek hiç de kolay bir iş değildi. Hepsinin içinde kabul edilmesi en güç olanı şapka idi; bugün bile bir çok İslâm ülkelerinde, başa örtülen şey muhafazakârlığın son sığınağıdır. Vücudun geri kalan kısmına Batının uygun giysileri kabul edildiği halde, fes ve sidara dinî özdeşlik ve bağlılığın nihaî sembolü olarak kalmaktadır.

Şubara, çuhadan yapılmış, yanları dilimli, aşağı yukarı silindir tac şeklinde kalın bir başlık idi. Daha önce bostancılar ve ondan sonra da III. Selim'in *Nizam-ı Cedid* birlikleri tarafından giyilmişti. Mahmut'un yeni ordusu tarafından kısa bir süre kullanıldı. 1828 de Kuzey Afrika menşeli yeni bir başlık Sultana gösterildi ve onun beğenisini kazandı. Buna fes deniyordu. Askerî başlık sorununu tartışmak

[46] Şurada zikredilmiştir M. CANARD, "Coiffure européenne et Islam", *A. l'Inst. d'Et. or.* (Cezayir), VIII (1949 - 50), 200 d. SLADE'in kıyafet reformunun bazı cepheleri hakkında, oldukça farklı bir görüş noktasından yazılmış yorumları zikre değer " *Sultan Mahmut hiç bir şeyde, Türk süvarisinin binicilik tarzını değiştirmektekinden daha büyük bir hata yapmadı. Türk süvarisinin, atları üzerindeki mükemmel hâkimiyetiyle, dünyanın en nizamsız atını en nizamî at haline getirmek için yalnız küçük bir tertip gerektiren mükemmel oturuş yerleri vardı. Fakat Mahmut, bütün değişikliklerinde, maskeyi insan diye, kabuğu da meyva diye aldı. Avrupalı süvari uzun üzengili düz eyerlere biniyordu; bu yüzden kendi süvarisinin de aynı olması gerektiğini zorunlu zannetti. Bu körükörüne şekil taklidi sadece faydasızdı veya yalnız fizikî rahatsızlık ve sabır bakımından verimliydi; fakat sınırsız bir nefret yaratan manevî bir kötülüğü kanıtladı" (II. 210 - 11).* Zıt bir yorum için bak *Sketches*, s. 237.

üzere Şeyhülislâmlık dairesinde bir toplantı yapıldı ve buna Sadrazam başkanlık etti. Şubara'nın hiç bir bakımdan tatminkâr olmadığında görüş birliğine varıldı; bir fes incelendi ve, hazır bulunanlardan bazısının onun gerçekten bir islâmî başlık sayılabilip sayılamıyacağı hakkındaki tereddütlerine rağmen, uygun bulundu. Bu yeni başlığa karşı halkın muhalefetini önlemek ve gerekirse bastırmak için sıkı tedbirler alındı ve onun orduya dağıtılması için emirler verildi. Bir yüzyıl sonra o kadar alışılmış idi ki Osmanlı ve İslâm gelenekçiliğinin ve ortodoks'luğun nişanesi olarak ona hücum edildi ve savunuldu[47].

1845 yılında fese eklenen bir değişiklik, imparatorluğun resmî tarihçisi Lütfi'nin kendi sözleriyle hikâye edilebilir

O vakte kadar asâkir-i muntazame ile âlâ ve edna fes iktisa eden umum bendegân ve tebaa-i şahâne feslerine taktıkları püsküller bükülmemiş ipekten mamûl idi. Rüzgârdan, yağmurdan ve sair edna şeyden tellerine halel gelerek her gün püsküllerin taraktan geçirilmesine ihtiyaç mes etmiş idi. Hattâ püskül taramak için şimdiki kundura boyacıları gibi sokaklarda, çarşı ve pazarlarda püsküller tarayalım deyu ekseri Yahudi çocukları olarak bir çok ahali bununla taayiş ederler idi. Taife-i nisvan bu kalıba dökülerek tablalı fesler üzerine taranmış ipekleri takarlar idi ve başta kolay durması için feslerin içine teller ve üstüne kâğıt yerine gümüşten mamûl paftalar takınırlardı. İşte bu ipek püsküller halkın başına âdeta püsküllü belâ denmeğe seza olup hususiyle tevaif-i, askeriye ve erbab-ı sebile ve hademe için tekellüflü şey olduğundan ümera ve zabitan ve neferat-ı askeriyyeye tayin ve irae olunan dirhemler miktarı örme püskül takınılması ve teşrifat-ı askeriye mucibince feslerinin tepelerine (ferahi) namiyle madenden mamûl alâmet-i imtiyaziye vaz'ı ve sunuf-u sairenin dahi tel ipekli püskül yerine örme püskül istimal eylemeleri usul ittihaz kılındı[48].

1829 da kıyafet reformu sivilleri de kapsamına aldı[49]. O yıl çıkarılan bir irade, çeşitli memur sınıflarında çeşitli vesilelerle giyilecek kıyafeti büyük ayrıntılarıyla belirtti. Genel olarak, cübbe ve sarık yalnız ulemaya müsaade edildi. Diğer siviller için fes, zorunlu olarak diğer her çeşit başlığın yerini aldı; cübbe ve terliğin yerine

[47] Fesin kabulü hakkında UZUNÇARŞILI'nın incelemesine bak *Bell.*, no 70 (1954), 223 - 30. Kıyafet reformları hakkında ayrıca bak LÜTFİ, I. 255 - 6; RASİM, *Osmanlı Tar.*, IV. 1826, n. 280; WHITE, II. 50 d; SLADE, II. 210 d. TEMPERLEY, s. 21; BAILEY, s. 37; KARAL, *Tarih*, V. 154, 161 - 2.

[48] LÜTFİ, VIII. 69 - 70; KARAL, *Tarih*, VI. 279.

[49] LÜTFİ, II. 148, 269.

de redingotlar, pelerinler, pantalonlar ve siyah derili potinler geçti. Mücevherat, kürk ve diğer süsler gidecekti ve hattâ sakallar bile kırpılmıştı. Bizzat Sultan buna örnek oldu ve saraydan paşalara, onlardan da çeşitli memur tabakalarına yayıldı. Aynı zamanda Avrupa sandalya ve masaları eski düzenin divan ve yastıkları yanında gözükmeğe başladı; Avrupalı sosyal âdetler benimsendi. Sultan yabancı diplomatları Osmanlı protokolüne göre değil, Avrupa protokolüne göre kabul etmeğe başladı ve resepsiyonlar verip misafirleriyle sohbet etti ve hattâ hanımlara hürmet göstermeye kadar ileri gitti. Perşembe tatil günü – dinî bakımdan özelliği yoktur – Fransa'dan alınarak devlet dairelerinde kabul edildi ve daha da şaşırtıcı olarak, Sultanın portresi devlet dairelerinin duvarlarına asıldı[50].

Bu değişiklikler yine de sadece yüzeyde idi. İslâmın şer'î hukuku özellikle toplum ve aile konularında yine itiraz edilmez durumdaydı. Evlenme ve boşanma, mülkiyet ve miras, kadınların ve kölelerin statüsü – bütün bunlar esas itibariyle değişmemişti; bu evrede reformcular da dinî kurumlarda her hangi bir reformu düşünmüş gözükmüyor. 1844 te Sadık Rifat Paşa, Stratford Canning'e şöyle diyordu "Siyasal sorunlarda tamamen Avrupa'nın tavsiyesine uyacağız. Dinî sorunlarda tam hürriyet isteriz. Din bizim kanunlarımızın temelidir. Hükûmetimizin ilkesidir; Zat-ı Şahane ona bizden daha fazla dokunamaz" [51].

Reformun Adamları [52]

1826 da yeniçeriliğin yıkılması ile 1839 da ölümü arasındaki onüç yılda Sultan, Rusya'da Büyük Petro'nunkinden daha geniş ve çok daha güç bir reform programını başarmağa çalıştı. Petro aslında bir otokrattı. Mahmut ise, kök salmış eski Osmanlı İslâmî toplum ve hükûmet geleneğinin direncini, başkentte ve eyaletlerde

[50] LÜTFİ, V. 50 (portre); IV. 100 ve V. 55 (Perşembe tatil günü).

[51] P. GRAVES tarafından zikredilmiştir : *Briton and Turk* (1941), s. 23; CEVDET tarafından zikredilen Fuat Paşa'nın gözlemlerine bak : *Tezakir*, I. 85.

[52] En geniş kapsamlı biyografik bilgi, İNAL'ın, Mehmet Emin Âlî Paşa (1852 de Sadrazamlığa atanmıştır) dan sonuncusuna kadar Osmanlı sadrazamlarının biyografik bir serisi olan *Sadrıazamlar* adlı kitabında bulunur. Ayrıca, daha fazla bibliyografik göstergelerle bir çok kişinin biyografisinin bulunduğu EI¹ ve EI² ye bak. Zamanın bazı edebî simaları – bir çok politikacılar da dahil – hakkındaki değerlendirmeler şuralarda bulunabilir: E. J. W. GIBB, *A History of Ottoman Poetry*, IV (1905), TANPINAR, BERKES, MARDİN.

halk desteğine dayanan güçlü sınıfların muhalefetini ve, hepsinden çok, İslâmın kâfire karşı duyduğu eski ve derin nefreti ve kâfir izi taşıyan her şeyi reddetme duygusunu yenerek, kendini bir otokrat yapmak zorunda idi.

Büyük Petro örneği Türkiye'de bilinmiyor değildi; Tarihçi Asım tarafından, zayıf ve geri bir ülkenin Frenk marifetlerini alarak nasıl güç ve büyüklük kazanabileceğine bir örnek olarak zikredilmişti[53]. Bununla beraber, Mahmut'un örnek olarak baktığı Petro değildi; hayranı bulunduğu ve eserini tamamlamak kararında olduğu selefi Selim ile, nefret ettiği ve verdiği her örneğin daha iyisini yapmağa azmettiği rakibi Mısır Paşası idi.

Fakat onun işi korkunç derecede zordu. Gerici kuvvetler ezilip itaat altına alındığı zaman bile, yine de reformları düzenleyip uygulayacak elverişli adamlar bulmak sorunu vardı. Sultanın kendisi, iradesi kuvvetli ve sert olmakla beraber, Batılı her şeyin tam bir cahiliydi. Daha iyi durumda olan vatandaşlarının sayısı yine acınacak kadar azdı. Petro, reformlarında kendisine yardımcı olmak üzere pek çok sayıda Batı Avrupalı çağırmıştı. Müslüman taassubu Mahmut'un küçük bir sayıdan daha fazla yabancı çağırmasına ve gelenlerden de fazla yararlanmasına engel oldu. Bir Avrupa dili bilmek bile hâlâ nadir raslanan bir şeydi. Bu boşluk dışardaki elçilikler ve İstanbul'daki Tercüme Odası tarafından tedricen dolduruldu.

Böylece Mahmut'un elinde bulunan adamlar, kendilerine verilen görevleri başarmak için yeterince hazırlıklı değillerdi. Daha da kötüsü, yeni devlet memuriyetinde bozukluğun artması ve yayılması idi. Eski rejimde bozukluk şikâyetleri çok işitilmişti. Yeni rejimde bu şikâyetler daha da arttı. Batı tarzında yaşamanın artan masrafı, devam eden memuriyet ve mülkiyet güvensizliği, reformcu nezaretlerin kronik malî düzensizlikleri ve, her şeyin üstünde, geleneksel ahlâk standardlarının yerlerine yenisi konmaksızın yıkılması hep birlikte devlet memurlarının kinik "kelbî" ve yiyici olmasına yol açtı. Eski düzende, çoğu kimselerin uymağa çalıştığı, kabul edilmiş bir sosyal bağlılık ve yükümlülükler dizisi vardı. Eski düzenin yıkılmasıyla, bu karmaşık sosyal ilişkiler ve bağlar örtüsü yırtıldı ve onun yerine, yeni memurlar için pek az anlamı olan ve idare ettikleri halk için hiç bir anlamı olmayan, ithal malı ve yabancı müesseselerden kurulu yeni

[53] Yukarda s. 72 ye bak.

bir takım geçti. İdare edenler ile idare edilenler arasında zaten daima bir uçurum vardı. Şimdi Batılılaşmanın gelişmesi, iktidar ve servet farklarına bir de eğitim ve dünya görüşü, konut ve mefruşat ve hattâ yemek ve kıyafet farklarını ekleyince, bu uçurum akıl almaz derecede genişledi.

Doğu Anadolu, Ermenistan ve Kürdistan'da Padişahın doğrudan doğruya kontrolunu yerleştirmekte Mahmut'un sağ kolu olan Reşit Paşa reformlara hiç de yatkın değildi. Fakat 1827 den 1836 ya kadar Seraskerlik yapan Hüsrev Paşa (1756 - 1853) reformların fanatik bir destekleyicisi idi. Hem yeni birliklerden birini eğitip Sultana takdim etmeyi hem de sıkı kolluk yöntemleriyle düzeni korumayı başardı. Daha sonra Sadrazam olduğu halde, hiç bir zaman okuyup yazma öğrenmedi; reforma yaptığı katkılar da, kuvvetli olsa bile çok kez, bilgisizce ve zorbaca idi. Serasker olarak yerine geçen Hafız Paşa da modern askerî yöntemler yanlısıydı ve Mezopotamya'daki bir sefere Moltke'yi de birlikte götürmüştü.

Sivil tarafta, Mahmut devrinin ilk yıllarında en güçlü adam, 1802 den 1806 ya kadar Paris'te elçilik yapmış ve Türkiye'ye Avrupa'dan ve Avrupalı olan her şeyden daha da katmerlenmiş bir nefretle dönmüş olan, inanmış bir gerici Halet Efendi idi. Yeniçerileri savunup, 1822 de düşüşüne ve idam edilmesine kadar askerî reforma karşı durdu. 1801 de Fransa'da hizmet gören diğer bir eski Paris elçisi Galip Paşa (1763 - 1828), Batıya karşı çok daha ılımlı idi. II. Mahmut idaresinde çeşitli makamlarda bulundu ve 1823 de yalnız dokuz ay kaldığı Sadrazamlığa getirildi. Türk ve Avrupa siyasal sorunlarını incelikle anladığından ve reformcu devlet adamlarının yükselen kuşağı üzerinde yapıcı bir etki yaptığından övgüyle bahsedilir.

1820 lerde ve 1830 larda iki rakip şair Akif Paşa (1787 - 1845) ve Pertev Paşa (ölümü 1837) devletin yüksek makamlarında birbirlerinin yerine geçtiler. Gerçi her ikisi de yetişme ve siyasal görüşlerinde tamamen muhafazakâr ve gelenekçi idiyse de, Akif, o zamana kadar Osmanlı resmî dilinde câri olan ağır ve ağdalı üslûbu atıp, modern bir devletin ihtiyaçlarına daha uygun gelen, daha sade ve dolaysız bir düzyazı üslûbunun gelişmesine önayak olmakla, reformların ilerlemesine yine de önemli bir katkıda bulundu[54].

[54] Halet hakkında bak : ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 27 - 38; KARAL, *Tarih*. VI. 279 ve *EI*² de ilgili madde (E. KURAN tarafından); Hüsrev Paşa hakkında : *EI*

Mustafa Reşit Paşa[55]

Fakat bunların her birinden çok daha önemli olanı, ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformcularının bir çok bakımlardan gerçek mimarı Mustafa Reşit Paşa (1800 - 58) idi. Kendisi daha on yaşında iken ölen bir vakıf memurunun oğlu olarak İstanbul'da doğdu. Babasından okuma yazma öğrendi ve sonra bir câmi okuluna devam etti; fakat o zaman âdet olan tipte medresede daha yüksek bir resmî eğitim görmedi. Evlilik yoluyla akraba olduğu İsparta'lı Seyyit Ali Paşa tarafından himaye edildi ve onun yardımıyla genç yaşta devlet memuriyetine girdi. Yetenekleri çok geçmeden ona yükselme yolunu açtı ve 1832 de *Amedî* oldu; bu mevkide, dışişleriyle görevli memur olan Reis Efendi'nin fiilen başkâtipliğini yaptı.

1834 te – bir dizi diplomatik atanmaların ilki olarak – Paris'e büyükelçi gönderildi. Kendisiyle beraber gidenler arasında tercüman Ruhuddin Efendi – deniz okulunda öğretmen ve daha sonra Bâbıâli'de tercüman olan Yahya Efendi'nin oğlu ve daha ünlü Ahmet Vefik Paşa'nın babası – da vardı. Paris'e giderken, Prens Metternich'le bir görüşme yaptığı Viyana'dan geçti.. Paris'e varır varmaz Fransız dilini iyice öğrenmeğe koyuldu ve 1839 da Fransa'ya başka bir seyahatında Louis Philippe tarafından kabul edildiği zaman kıralla tercümansız konuşmaya muktedirdi. Paris'te iken, Fransızcayı öğrenmekte ve önemli kişilerle tanışmakta kendisine yardımcı olmuş olan saygı değer Şarkıyatçı Silvestre de Sacy ile dostluk kurdu.

Diğer çeşitli diplomatik ve resmî görevlerde bulunduktan sonra Dışişleri Bakanı oldu. 1839 da II. Mahmut'un ölümü ve yerine oğlu Abdülmecit'in geçtiği haberi geldiği zaman Londra'da özel bir görevde idi.

Abdülmecit: Gülhane Hattı[56]

Yeni Sultan, babasının eserine devam etmeğe kararlıydı ve bunda, oğlu ve dolayısiyle hükûmet üzerinde önemli nüfuz sahibi dikkate

ve *İA* da ilgili maddelerde; Galip Paşa hakkında BABINGER, *Geschichtsschreiber*, s. 331 ve UZUNÇARŞILI, *Bell.*, no : 2 (1937), 357 d.; Akif ve Pertev hakkında GIBB, *Ottoman Poetry*, IV. 323 d. ve TANPINAR, s. 60 d.

[55] Mustafa Reşit Paşa hakkında Reşat KAYNAR, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (1954); Cavid BAYSUN, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat*, s. 723 - 46; ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 75 - 87; ve devri hakkında KARAL, ŞEREF, TEMPERLEY, RASİM ve diğerlerinin genel eserleri.

[56] Abdülmecit hakkında bak *EI*² ve *İA* ilgili maddeler. 1839 Hatt-ı Şerifi hakkında Cevdet Paşa'nın (*Tezakir*, I. 7 d.) ve Prens Metternich'in (ENGELHARDT,

değer bir kadın olan Valide Sultan Bezm-i Alem tarafından da destekleniyordu. Zaman kritik idi. Âsi Mısır Paşası Mehmet Ali Bâbîali'ye karşı tekrar düşmanlığa başladı ve orduları 24 Haziranda Nizip savaşında Osmanlı kuvvetlerini ezici bir yenilgiye uğrattı. Şüphesiz kısmen de, Sultanın hükümetinin Mısır Paşasınınki kadar liberal ve modern bir rejim kurabileceğini Avrupa'ya göstermek amacıyla, yeni Osmanlı nazırları ünlü Gülhane Hatt-ı Şerif i'ni hazırlayıp 3 Kasım 1839 da ilân ettiler[57].

Yeni Sultanın tahta çıkmasından sonra Hüsrev Paşa Sadrazam olmuştu. Fakat yeni bakanlıkta dışişlerini yönetmek için acele Londra'dan dönen Reşit Paşa, Türk tarihinde tümüyle *Tanzimat* diye bilinen büyük ıslahat fermanlarının ilkinin yazılıp ilân edilmesinde esas teşebbüsü ele aldı.

Hatt-ı Şerif, tebaanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suistimallerin kaldırılması, silâhlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması, suçla itham edilenlerin âdil ve açık muhakemesi, ve kanunların uygulanmasında her dindeki kişilerin eşitliği gibi ilkeleri ilân etti. Eski İslâm geleneğinden en köklü ayrılışı temsil eden ve bu yüzden Müslüman ilkelerini ve duygusunu en çok inciten bu sonuncu ilkeydi.

İslâm hukuk ve gelenekleriyle Osmanlı İmparatorluğunun politikası ve uygulaması, devletin gayrimüslim tebaasına hoşgörü ve himaye sağlanmasında ve onlara kendi iç cemaat işlerinde büyük ölçüde özerklik verilmesinde uyuşuyordu. Bununla beraber bu hoşgörü, hoşgörülen cemaatların ayrı ve aşağı olduğu ve üstelik bu niteliklerin açıkca belirlenmiş olması varsayımına dayanıyordu. Bu eşitsizlik ve ayrılık ilkesinden vazgeçmenin Müslümandan istediği fedakârlık çabası, şimdi ırkî üstünlük kanılarından vazgeçmeğe dâvet edilen

I. 47 - 51 ; karşılaştır; METTERNICH, *Mémoires*, Paris, 1884, VI. 378 - 86) yorumlarına bak. Daha fazla tartışma ve yorumlamalar için bak LÜTFİ, VI. 59 d.; NURİ, *Netaic*, IV. 97 d.; ATA, III. 203 d.; KÂMİL PAŞA, *Tarih-i Siyasî*, III. 191 d.; WHITE, I. 110 - 20; UBICINI, mektup 2; ROSEN, II. 16 d.; ENGELHART, I. 35 d.; ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 48 d.; JORGA, V. 390; SAX, s. 278 d.; TEMPERLEY, s. 157; BAILEY, s. 193 d.; KAYNAR, s. 164 d.; KARAL, *Tarih*, V. 173 d.

[57] Bunun ve ondokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyıl başlarındaki diğer Türk kanunlarının metni *Düstur* (İst. 1871 - 1928) da bulunabilir; bunlardan bazılarının çevirisi şuralarda vardır G. ARISTARCHI, *Législation ottomane* (1873 - 88) ve G. YOUNG, *Corps de Droit ottoman* (1905 - 6).

Batılılardan istenenden daha az değildi. Bu iki peşin hükümden, Müslümanların kâfirlere üstünlüğü hakkında olanı, hem geleneklerde hem de ahlâkta daha köklü idi. Müslüman, kendinden aşağıdakilere makûl bir esenlik ve güvenlik mevkii sağladığını iddia edebiliyordu; üstelik yaptığı bu ayrımın bir doğum raslantısına değil, insan varlığının en temel sorunları üzerinde bilinçli bir seçime dayandığını da ileri sürebiliyordu. Kâfir ile gerçek mümin farklı ve ayrıydı; onları eşit kılmak ve birbiriyle karıştırmak hem dine hem de sağduyuya karşı bir hakaretti.

Hatt-ı Şerif'in diğer bir göze çarpan özelliği, "yeni kurallar"a açıkca atıfta bulunmasıydı. Geleneksel Müslüman kullanılışında *bid'-at*, yenilik, kabul edilmiş ortodoks uygulama anlamına gelen *sunna*'nın zıddıydı ve zamanla, heretik'liğin eşanlamı haline gelmişti. Bu tutum Peygambere atfedilen bir sözle iyice özetlenebilir "en kötü şeyler yeniliklerdir; her yenilik bir bid'at, her bid'at bir günahtır ve her günah cehennem ateşine götürür[58]." Bu ruh içinde, daha önceki reformlar, çok kez yeni bir şey olarak değil, eski uygulamaya bir dönüş olarak takdim edilmişti. Hatt-ı Şerif de kudretli ve canlı geçmişe saygılı bir atıfla başlar, fakat devamla, imparatorluğa iyi bir idarenin yararlarını sağlamak için açıkca "yeni kurumlar" kurulmasından söz eder.

Bunların en önemlisi, daha yaygın olarak Meclis-i Adliye diye tanınan *Meclis-i Ahkâm-ı Adliye* idi. Bu kurum iki yıl önce II. Mahmut tarafından kurulmuştu[59]. Başkanlığını Serasker Hüsrev Paşa yapmıştı ve bir başkan, beş üye ve iki kâtipten kuruluydu. Hatt'ı Şerif bu kuruluşun yeni üyeler ilâvesiyle genişletileceğini, denetici ve yarı teşriî bir görevde bulunacağını belirtiyordu.

Bir kaç ay sonra, 1840 Martında, yeni bir Hatt-ı Hümâyun, bütün *Tanzimat* döneminde çeşitli şekillerde merkezî bir rol oynamış olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yeniden düzenlenmesine ait ayrıntıları belirtti[60]. Aşağı yukarı aynı zamanda, daha önceki paşalar ve mültezimlerin gevşek ve yarı feodal birleşiminin yerine geçmek üzere, Fransız sistemindeki vâlilik ve *département*'ları model alan, aylıklı memurların

[58] Bak : B. LEWIS, "Some Observations on the Significance of Heresy in the History of Islam", *Studia Islamica*, I (1953), s. 52 d.

[59] LÜTFİ, V. 106 d.

[60] LÜTFİ, VI 92 d. Karşılaştır BAILEY, s. 199.

görevine verilmiş, tamamen merkezileştirilmiş yeni bir taşra idaresi sistemi getirildi. Bununla beraber bu ihtiraslı proje, ancak bir süre sonra yürürlüğe konabildi[61].

Hatt-ı Şerif'te öngörülen diğer reformlar başlıca iki konuda – adalet ve maliye'de – süratle birbirini izledi.

Hukuk Reformu[62]

Müslüman hukukçuların dar teorisinde, hukuk yalnız Tanrı'dan gelip vahiyle ilân edildiğinden, devlette hiç bir yasama erki olamazdı. Böylece, teorik olarak, İslâmın Tanrı tarafından verilmiş değişmez hukuku Şeriat'tan başka hiç bir hukuk, ve onu yönetenlerden başka hiç bir yargı organı yoktu. Daha önceki İslâm imparatorluklarında hukukî uygulama, örf ve âdete ve hükümdarın iradesine hukukî etkinlik tanıyarak ve bunları şer'î mahkemeler sisteminin dışındaki idarî ve örfî mahkemelerde uygulayarak, gerçek ile teori arasında bazı uzlaştırmalar yapmıştı. Osmanlı sultanları, II. Mahmut'a kadar, bazan yasama işlemi anlamında tanımlanan *kanunlar* çıkarmışlardı. Fakat bu tanımlama sıhhatli değildi. Osmanlı *kanunu* hiç bir anlamda bir yasama işlemi değil, daha çok mevcut hukukun bir kodifikasyonu – hukuk kurallarının bir dizini – idi. Gerçekte Osmanlılar Şeriat'ın ve temsilcilerinin tek otoritesini yerleştirmekte ve mevcut olan diğer hukuk ve yargı sistemlerinin işleyişini bertaraf etmekte veya kısıtlamakta, daha önceki bütün Müslüman rejimlerinden daha ileri gitmişlerdi. Halifelik devrinde mevcut olan idarî, ticarî, askerî ve özel mahkemeler ortadan kalkmış, İstanbul'daki Şeyhülislâmın yüksek denetimi altında hiyerarşik olarak örgütlenmiş müftüler ve kadılar, Müslümanları ilgilendiren bütün hukuk ve yargı sorunlarında yetki tekeli kurmuşlardı.

1840 Mayısında yeni bir ceza kanununun ilânı önce devrimci bir adım olarak gözükmedi. Ona verilen *Ceza Kanunnamesi* adı, mevcut kanun yapma geleneği içinde kalma arzusunu belirtiyordu; kanunnamenin hükümleri de, Fransız hukukundan etkilenmiş olmakla beraber, esas itibariyle bizzat Şeriat'ın ceza hukuku çerçevesi içinde kalıyordu. Bununla birlikte, daha sonra yapılacak olan daha köklü hukuk reform-

[61] Aşağıda s. 380 ve d. na bak.

[62] Ceza ve ticaret kanunnameleri hakkında bak ENGELHARDT, I. 40; UBICINI, mektup 7; LÜTFİ, VI. 102 - 4; *Tanzimat*, s. 176, 214, 226; TEMPERLEY, s. 163; BAILEY, s. 200; KARAL, *Tarih*, V. 177.

larına yol hazırlayan bir veya iki önemli değişiklik vardı. Bunlardan biri, kanun önünde bütün Osmanlı tebaasının eşit olduğunun ifadesiydi. Diğeri, bir başlangıç ve ondört maddeden mürekkep kanunnamenin, bu işle görevlendirilmiş bir kurul tarafından hazırlanıp ilân edilmesiydi. Kanunname düşünce ve ifade bakımından karışık ve uygulamada etkisiz olmakla beraber, Osmanlı devletinde yasama ilkesinin ve yasama kuruluşunun ilk görünür denemesini işaret eder.

Bu yeniliğin önemi, hiç bir direnç göstermeyen ulemanın gözünden kaçmış gözükmektedir. Fakat aynı yıl, yeni kurulan Ticaret Nezaretinde ticarî dâvalara bakmak üzere yeni bir özel adlî mahkemenin kuruluşu ve üstelik, Reşit Paşa'nın telkiniyle, Fransız modeline dayanan yeni bir ticaret kanununun hazırlanması, onların rahatını daha çok kaçırdı. Bu yeni kanunun Şeriat'tan bir sapma olduğunu anlıyan Müslüman hukukçuların eski itirazlarını yeniden alevlendirdi ve kanunun ertelenmesini zorunlu kıldı. Şirketlerin iflâsı, poliçeler ve benzer konular üzerinde duran kanun, hemen tamamen Fransız ticaret kanunundan alınmıştı. Reşit Paşa tasarıyı 1841 de Meclis-i Vâlâ'ya getirdiği zaman Şeriat'a uygun olup olmadığı soruldu. Reşit "Şeriatın bu konuda yapacak bir şeyi yoktur" dedi. Hazır bulunan ulema "Bu küfürdür" diye itiraz etti. Genç Sultan Aydınlanma nazırını hemen azletti[63].

Maliye[64]

Hatt-ı Hümâyunun hükümlerinden biri şöyle diyordu Devlet-i aliyyenin tashih-i usul-i sikke ile umur-u maliyesine itibar verecek başka misillû şeyler yapılıp memalik-i mahrusa-i şahanemin menba-i servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle..."

Konu çok önemliydi. Maliye, baştan sona kadar Türk reformcularının en parlak umutlarının çamura bulandığı, en zekice plânlarının kirlenip battığı bir Umutsuzluk Bataklığı idi. İki temel ereğe bir türlü erişilemedi borçlarını ödemeye yetenekli bir hazine ve istikrarlı bir para. Bunlar olmayınca da hükûmet mekanizması kösteklendi ve ihmal edildi, memurları da menfaatçı ve yiyici oldu.

[63] TEMPERLEY, s. 163.

[64] Ticaret Nezareti hakkında bak LÜTFİ, VI. 28 ve 145; maliye meclisi hakkında : İbid. s. 125; banknot çıkarılması hakkında : İbid. s. 127; WHITE, II. 71; UBICINI, mektup 14.

Reformcu sultanlar, kendilerinden öncekilerden, açık kapatmak için para değerini düşürmek gibi talihsiz bir uygulamayı tevarüs ettiler. II. Mahmut'un hükümdarlığı sırasında Osmanlı meskûkâtı altın para olarak 35, gümüş para olarak 37 kez değiştirildi ve Türk kuruşunun rayici veya sterlin karşılığı 1814 te 23 iken 1839 da 104 e düştü. Ekonomideki değişikliklerin imparatorluğun ticareti, hayat standardı ve aylıklı memurların dürüstlüğü üzerindeki etkileri feci idi.

Nisan 1840 da bir ferman, Avrupa usulünde teşkil edilecek, onbeş yıl için 30 milyon kuruşluk hükûmet yardımı garantisiyle, bir Osmanlı bankasının kurulmasına izin verdi. Ertesi yıl Türk hükûmeti ilk kâğıt parayı çıkardı. Bu kâğıtlara, bazan banknot diye tanımlanmışsa da, hazine bonosu demek daha uygun olur. Yılda iki kez ödenecek % 12 gibi yüksek bir faizi vardı; bütün çıkarılacak miktarı 60 milyon kuruşu geçmiyecekti. Hiç bir garantisi yoktu ve hiç bir itfa tarihi belirtilmemişti. Ertesi yıl faiz haddi yarıya indirildi ve kâğıt paraların bir kısmı itfa edildi; fakat onu hemen yenileri izledi ve on yıl içinde başlangıçtaki miktar üç katına çıktı. Bir süre bu bonolar oldukça sabit kaldı ve 1844 te hükûmet, yeni banka ile birlikte, para değerinin korunması için bir takım yeni tedbirler koymayı başardı. Bu tedbirler, eski meskûkâtın çekilmesini ve 100 kuruşluk altın liradan ibaret Avrupa tarzında yeni bir para çıkarılmasını gerektiriyordu. O ân için her şey yolundaydı; fakat reformcuların elinde, bankacılık ve maliyede, ustalıkla idare edilmesi kendi yeteneklerinin ötesinde olan patlayıcı bir âlet bulunmaktaydı. Kırım Savaşı sırasında, kolaylıkla sahteleri basılan ve altın karşılığı değeri çok düşen sayısız hazine bonoları, bir tehlike haline gelmişti. Bu yüzden, bunları piyasadan çekme amacıyla, – bu amaç ancak kısmen yerine geldi – 1858 de bir dış istikraz aktedildi; bu, 1875 te doğrudan doğruya iflâsa ve çöküntüye giden bir dizi istikrazın başlangıcı oldu.

Reşit Paşa'nın Düşmesi: Reformların Durması

1841 başlangıcında reformcular bir gerilemeye mâruz kaldılar. Reşit Paşa azledildi; ertesi yıl yeni taşra idaresi ve vergileme sistemi bir kenara atıldı ve askerî vâliler ile mültezimlerin eski ortaklığı tekrar kuruldu [65]. Bununla beraber, gericiler idaresinde bile

[65] ENGELHARD, I. 50; TEMPERLEY, s. 165.

reform süreci tamamen durmadı. 1842 de Meclis tekrar kuruldu ve daha ılımlı bir rejim ortaya çıktı; ertesi yıl ordunun örgütünde önemli bir değişiklik yapıldı; ordu, muvazzaf askerler için beş yıllık, ihtiyatta *(redif)* onu izliyen yedi yıllık süre ile, beş ordu halinde yeniden düzenlendi. Askere alma kur'a ileydi ve bütün eğitim, donatım, silâh ve örgüt sorunları batılı tarzda düzenlenmişti[66].

Reşit Paşa: İkinci Evre

1845 te yeni bir reform evresi başladı ve Reşit Paşa Hariciye Nazırlığına döndü. Ertesi yıl, altı kez işgal ettiği Sadaret makamına atandı.

Sultan bu arada kendi hazırlığını yaptı. Ocak 1845 te, tamamen memnun kaldığı askerî reform dışında, tebaasının yararına olan bütün diğer tekliflerinin nazırları tarafından yanlış anlaşılmış ve uygunlanmış olduğunu söylediği bir Hatt-ı Hümâyun yayınladı; bu acıklı gerçeğin esas nedeni halkın genel cahilliğiydi. Buna, bir boydan bir boya bütün imparatorlukta, yararlı bilgi saçacak ve böylece hükûmetin diğer kollarına da Harbiye Nezaretinde görülen gelişmelerin sokulmasını mümkün kılacak iyi okulların açılması yoluyla çare bulunmalıydı[67].

Taşra Eşrafının Toplantısı[68]

Şüphesiz yine halkın reformlara katılmasını sağlamak fikriyle, Sultan, aynı yıl içinde daha sonra, halkının fikrini alma gibi daha önce görülmemiş ve tehlike saklıyan bir adım attı. Meclis-i Vâlâ ile meşveret etmek üzere imparatorluğun her eyaletinden "sayılır ve güvenilir, umurun gereklerini ve halkın özelliklerini bilen zeki ve bilgili kimseler arasından" iki kişi İstanbul'a gönderilecekti. Bunların yol masraflarını mahallî mal sandıkları verecek, İstanbul'da da "büyüklerin konaklarında şeref konuğu" olacaklardı. Bu talimat eyalet merkezlerine gelince "ileri gelen ve sayılan kimseler arasından" kişiler seçildi ve İstanbul'a yollandı. Orada kendilerine, hangi amaçla toplantıya çağrılmış olduklarını açıklayan bir belge verildi ve mevcut durum ile daha başka reform ihtiyaçları üzerindeki görüşleri soruldu.

[66] Lütfi, VII. 74; Engelhardt, I. 71; Ubicini, mektup 19.

[67] Lütfi, VIII. 8.

[68] İbid., s. 15 - 17; karşılaştır : Engelhardt, I. 76.

Bu yeni ve alışılmamış yöntemden şaşırmış oldukları anlaşılan ve ne söylemeleri beklendiğini bilemiyen delegeler, hiç bir şey söylememeyi tercih ettiler. Bunun üzerine Sultan hem Avrupa'daki hem Asya'daki eyaletlere, reformların durumunu incelemek ve bildirmek üzere, gezici komisyonlar gönderme yöntemine başvurdu. Bunlar yedi veya sekiz ay kadar dolaştılar ve aldıkları talimat uyarınca, gördüklerini her posta ile Bâbıâli'ye bildirdiler. Bu raporlar, zaman zaman bunları alan Meclis-i Vâlâ'da incelendi. Bazı memurlar azledildi veya başka yere nakledildi; bazı kara ordu subayları ve deniz mühendisleri haritalar hazırlamak ve bazı yollar ile limanları teftiş etmek işine koyuldular. Fakat çoğunlukla, Lütfi'nin deyimiyle, "onların emirlerinin çoğu ihmale terkedildi ve gelen kâğıtlar iptal kutusuna kilitlendi."

Eğitim[69],

1845 Hatt-ı Hümâyununu izliyen eğitim tedbirleri çok daha etkili idiler. Aynı yılın Martında Bâbıâlinin bir emirnamesiyle, mevcut okulları incelemek ve yenilerine yer hazırlamak üzere "adlî, askerî ve mülkî bilgilere iyice vâkıf" kimselerden[70] yedi kişilik bir meclis kuruldu. Üyeleri arasında Hariciye Müsteşarı ve Divan-ı Hümâyun kalemi müdürü Âlî Efendi ile Divan Baş Tercümanı Fuat Efendi de vardı.

Meclis raporunu 1846 Ağustosunda verdi. Bir Osmanlı devlet üniversitesi (Darülfünun'u) nu, ilk ve orta dereceli okullar sistemini ve sürekli bir Meclis-i Maarif-i Umumiye'yi ön gören raporu, normal bir rapor olmakla beraber, fazla ayrıntılı idi ve gerçekci değildi. Bir üniversitenin ve okullar ağının kurulması, başarılması pek çok yıllara yayılan ve bir çok engellerle karışılaşan zor bir erekti. Üniversitenin temelleri atıldı ve binanın tamamını tasvir eden bir levha da çakıldı; fakat duvarlar daha bir kaç ayak yükselmiş iken inşaat durduruldu. *Rüşdiye* denen orta okulların kurulması yavaş gitti; yüzyılın ortasında bunlardan ancak 870 öğrencisi olan altı tane vardı. Programla karşılaştırılınca kötü, fakat gerçekle ilişkisi bakımından övgüye değer bir sonuç. Meclis-i Maarif-i Umumiye hemen kurulmuştu; 1847 de Nezaret oldu.

[69] UBICINI, mektup 9; ENGELHARDT, II. ; ROSEN, II. 86; BAILEY, s. 214; TEMPERLEY, s. 234; ERGİN, s. 355 d.; CEVAD, çeşitli bölümler.

[70] Emirnamenin çevirisi için bak UBICINI, belge XIII.

Sonuç, belki okul ve öğrenci sayısı bakımından parlak olmamakla beraber, yine de önemliydi. Gerek Sultan gerek Meclisi, eğitimde dinin önceliğine gûya önem verdiklerini göstermekte dikkatli davrandılar; Mart 1845 emirnamesi "bu hayatın zorunluklarının birincisi, dinin insana emrettiği ödev ve yükümlülükleri bilmektir" diyordu. Bununla beraber değişikliğin sonucu, ulemanın ve onların beslediği dinî bilgilerin dışındaki öğretmenleri ve ders programlarıyla, yeni okulların kurulması ve böyle lâik bir eğitim sistemine yolun hazırlanmasıydı. Ayrı bir Maarif Nezaretinin kuruluşu, bu önemli konunun ulemanın tek yetki alanından uzaklaştırılmasını berkitti.

Hukuk ve Adalet

Eğitim sorunundan bile çok daha nâzik olanı, daha da büyük ölçüde ulemanın tekelinde bulunan hukuk ve adalet sorunuydu. O vakte kadar reformcular, şeriattakiler dışında, resmî her hangi bir yasama organı ve her hangi bir mahkeme ve yargıç sistemi kurmaya cesaret edememişlerdi. Bununla beraber, bu yönde deneme kabilinden bir kaç hareket olmuştu. Adı ihtiyatlı seçilen Meclis-i Ahkâmı-ı Adliye'ye 1839 fermanıyla gerçekte yasama ve yarı - yargı görevleri olan şeyler verilmişti. 1847 de eşit sayıda Avrupalı ve Osmanlı yargıçlarıyla ve İslâm uygulamasından çok Avrupa uygulamasından alınan yargılama usulleriyle, karma hukuk ve ceza mahkemeleri kuruldu [71].

1850 de daha köklü bir adım atıldı – Reşit Paşa'nın, bir kaç yıl önce hazırlanan ve 1841 de iktidardan düşmesiyle ertelenen Ticaret Kanunnamesinin ilânı. kanunname ticaret mahkemeleri tarafından uygulanacaktı [72]. Bu Kanunnamenin ilânı, şeriat çerçevesi dışındaki konularla uğraşan, ulemadan bağımsız bir hukuk ve yargı sisteminin Türkiye'de resmen ilk tanınması idi. Böyle bir tanıma İslâmda hiç de yeni değildi. Fakat daha önceki Osmanlı uygulamasından köklü bir ayrılış ve tam bir hukukî ve sosyal devrimin habercisi idi. Bunu 1851' de değiştirilmiş bir Ceza Kanunnamesi izledi.

Reşit Paşa'nın Düşmesi: 1852

Reşit Paşa gericiler tarafından bir kaç defa yerinden edildi. En ciddî gerileme, Sadaretten azledildikten sonra, yeni taşra idaresi

[71] LÜTFİ, VI. 102; ENGELHARDT. I. 83.

[72] Düstur, I. 375 d; YOUNG, VII. 55 d.; ARISTARCHI, I. 275 d.; *Tanzimat*, s. 196; TEMPERLEY, s. 163, 232.

sisteminin kaldırıldığı ve bütün reform hareketinin durakladığı 1852' de oldu. Daha bir yıl önce İngiliz Büyükelçisi Stratford de Redcliffe özel bir mektubunda şöyle diyordu "Büyük ıslahat plânı hali hazırda tamamen başarılıdır." [73].

Şüphe yoktur ki Reşit Paşa'yı bu tantanalı reform programını ilâna yönelten zorlayıcı saiklerden biri, kendi zamanında daha başarılı bir diğer batılılaştırıcı olan Mısır'ın Mehmet Ali'sine karşı Avrupa devletlerinin iyi niyetini ve desteğini kazanmak ihtiyacı olmuştu. Bu bakımdan, Gülhane Hatt-ı Şerifi ile daha az gül kokan civarın süflî gerçekleri arasındaki korkunç farkı gören bazı Batılı gözlemciler, bütün reformun, Türkiye'de işlerin durumunda hiç bir gerçek değişiklik yapmaksızın, sadece Batılı devletleri aldatmak amacında bir göstermelikten başka bir şey olmadığı sonucuna vardılar. Fakat bu görüşü benimsemek, onsekizinci yüzyıldan beri reforma yol hazırlayan uzun olaylar zincirini; onu izleyen yüzyılda reformun içindeki ilkelerin ve inançların ve ilânı ânında Mustafa Reşit Paşa'nın ve onun kuşağından diğer kimselerin daha derin kanı ve umutlarının uzun meydana gelme sürecini görmemezlik olur.

Âlî ve Fuat Paşalar: 1856 Hatt-ı Hümâyunu

1854 de yeni bir evre başladı. Yeni stil ordunun Ruslar karşısındaki zayıflığı, reformların içinin boşluğunu ortaya çıkardı ve Avrupa'yı Osmanlı hükûmetinin ciddiyet ve iyi niyetlerine inandırma zorunluluğu bir kere daha belirdi. Böylece Sultanın hükûmeti Avrupa'ya, ilerilik ve gelişme olarak kabul edebileceği tek kanıtı – bizzat kendisine daha fazla benzeme yönünde bir hareketi – tekrar sundu.

Reformcular tekrar iktidara geldiler, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, biri daha sıkı bir şekilde hukukî konularla ilgili, öbürü de bütün reform programının genel sorumluluğunu taşımak üzere *Meclis-i Âli-i Tanzimat* adıyle iki kuruluşa ayrılarak yeniden düzenlendi [74].

Avrupalıların çoğu için Türk samimiyetinin mihenk taşı Müslüman olmıyanlara karşı muamele idi. Mayıs 1855 te hükûmet – bir kaç ay sonra Islahat Fermanına alınan – gayri müslimlere karşı başlıca iki ayırım tedbirini kaldırmak niyetini ilân etti. İslâm devletinin

[73] Mart 1851. TEMPERLEY, s. 242 de zikredilmiştir.

[74] YOUNG, I. 2.

başlangıç tarihlerinden beri Müslüman devletin himaye edilen gayrimüslim tebaasından istenmiş bulunan cizye resmen kaldırıldı ve hemen aynı zamanlardan beri sadece Müslümanlara hasredilmiş bulunan silâh taşıma imtiyazı – yani askerlik hizmeti – herkese tanındı. Bununla beraber, yüzyıllarca süren bir istisnadan sonra gayrimüslim tebaada, bir meslek olarak zaten kendilerine pek az çekici gelen askerlik hizmetine bir isteksizlik gelişmiş veya buna elverişsiz bulunmuş olmalarından dolayı, onlardan hizmet yerine *bedel* denilen bir istisna vergisi istendi. Bu bedel, kaldırılan cizye gibi aynı yöntemle alındı [75].

18 Şubat 1856 da, Paris andlaşmasının ve Avrupa Birliği diye bilinen şu ahenksizlik zincirinin üyeliğine Türkiye'nin de kabulünün ön şartlarından biri olarak, Sultan tarafından yeni bir Islahat Fermanı ilân edildi. İngiliz, Fransız ve Avusturya elçilerinin ağır baskısı altında hazırlanmış olan Ferman, vergi iltizamını ve diğer kötü uygulamaları tekrar kaldırarak 1839 Fermanının ilkelerini yeniden teyit etti ve öncekinden daha özel ve kesin ifadelerle, dine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının tam eşitliğini belirtti. Türkiye bir kez daha iyi niyetlerini açıklamıştı. Batı kendi payına daha çok bunların yerine getirilmesiyle ilgiliydi.

Bu yeni fermanın hazırlanma ve ilânında, uzun süre reformcuların lideri olan Reşit Paşa'nın hiç bir katkısı yoktu [76]. Her ne kadar 1858' de ölümüne kadar iki kez daha kısa sürelerle Sadrazam olmuşsa da, reformun liderliği, eski müritleri ve şimdiki rakipleri Âlî ve Fuat Paşaların ellerine geçmişti. Bu iki adam ondan sonraki onbeş yıl reformu yürüttüler [77].

Âlî Paşa (1815 - 71) bir dükkâncının oğlu olarak İstanbul'da doğdu. Reşit Paşa gibi, genç bir oğlan çocuğu iken memuriyete girdi

[75] ENGELHARDT, I. 126 - 7; EICHMANN, s. 436 - 40; DAVISON, *Reform*, s. 53; *EI*² ("Badal", H. BOWEN); *İA* ("Bedel-i Askerî", S. S. ONAR). Bu sorun hakkında genel olarak bak Roderic H. DAVISON, "Turkish Attitudes concerning Christian - Muslim Equality in the Nineteenth Century", *Am. Hist. R.*, LIX (1953 - 4), 844 - 64.

[76] CEVDET PAŞA'nın 1856 fermanı hakkındaki yorumları, Reşit Paşa'nın şiddetle eleştirici lâyihasının da iktibasen verildiği, *Tezakir*, I. 67 d. dadır. Ayrıca bak ENGELHARDT, I. 139 d.; ROSEN, II. 239 d.; JORGA, V. 482; SAX, s. 342 d.; RASİM, IV. 2048 d.; ve bütün dönem hakkında R. H. DAVISON, *Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1879* (1963).

[77] Âlî ve Fuat Paşalar hakkında bak *EI*¹ ve *EI*², *İA* ve İNAL, *op. cit.*

ve resmî kademeler merdiveninde yükseldi. Biraz Fransızca bildiğinden 1833 te, artan tercüme işleriyle başa çıkmak için yardımcıları ikiden dörde çıkarılan Bâbıâlî tercümanının yanına verildi. Bu görevde iken bir Fransız öğretmenden aldığı derslerle Fransızcasını ilerletti ve 1836 da özel elçi olarak Viyana'ya gönderilen Ahmet Fethi Paşa'nın maiyetinde gitti. Bu, 1840 da Londra'ya büyükelçi atanmasıyla zirvesine ulaşan bir dizi diplomatik görevlerin ilki idi. 1844' te Türkiye'ye dönüşünde Meclis-i Vâlâ üyesi oldu ve ondan sonra çoğu Reşit Paşa ile birlikte bir çok yüksek makamlarda bulundu. 1852' de Reşit Paşa azledilince, Âlî Paşa Sadrazam olarak onun yerine geçti. Gerçi bu sefer bu makamda sadece iki ay bulunduysa da, olayların merkezinde kaldı. 1854 te, yeni kurulmuş olan Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın başkanı oldu ve biraz sonra Hatt-ı Hümâyun'un ilânından önce Sadarete tekrar geldi. Ondan sonra çeşitli devrelerde Sadarette ve diğer makamlarda bulundu ve 1871 de ölümüne kadar reform hareketinde egemen bir yol oynadı.

Bu devre boyunca en yakın arkadaşı ve işbirlikçisi Fuat Paşa (1815 - 69) idi. O da İstanbul'da doğdu; fakat pek farklı bir aile muhiti ve eğitimden geliyordu. II. Mahmut devrinde bir süre yüksek rütbe ve teveccüh kazanan, dil ve edebiyat reformunda önemlice bir rol oynamış bulunan tanınmış Osmanlı şairi, bilim adamı ve devlet adamı Keçecizade Mehmet İzzet Efendi (ölümü 1830) nin oğluydu. Fuat da, Mahmut'un 1827 de Galatasaray'da kurduğu tıbbıyeye girdi ve mezun olduktan sonra yeni ordunun askerî tabibliğinde görev aldı. Fakat Fransızca bilgisi, tıbbî eğitiminden daha âcil olarak yararlıydı. 1837 de Tercüme Odasına girdi; 1840 da da elçilik tercümanı olarak Londra'ya gitti ve sonra Serkâtip oldu. Ondan sonra bir çok diplomatik görevlerde bulundu ve 1852 de Âlî Paşa'nın sadaretinde Hariciye Nazırı oldu. O da, daha sonra başkanı olduğu, Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın üyesiydi ve yeni projelerin hazırlanmasında, yeni kanunların kaleme alınmasında etkin olarak ilgiliydi. Devlet adamı ve diplomat olarak çalışması yanında, değerli bir bilgindi; dil reformunda bir dönüm noktası ve Türk grameri üzerinde basılan ilk Türkçe eser olan *Kavaid-i Osmaniye* (1851) nin yazılmasında tarihçi Ahmet Cevdet ile işbirliği etti.

Reşit Paşa ile birlikte, Âlî ve Fuat, *Tanzimat*'ın baş mimarları ve yürütücüleri idiler. Onun gibi, onlar da yükselişe doğru ilk adımlarını

yabancı bir dil bilgisine borçlu idiler. Dükkâncının oğlu için, diğerleri için de olduğu gibi, Fransızca, bir kâtibi tercüman, bir tercümanı diplomat, bir diplomatı da devlet adamı yapan bir tılsım idi. Saldırgan ve yayılan bir Avrupa'nın hâkim olduğu bir dünyada, Osmanlı İmparatorluğunu yaşama endişesinin tamamen kaplamış olduğu bir zamanda güven ve karar mevkileri, kaçınılmaz olarak, Avrupa'yı, dilini ve işlerini bilen kimselere geçti. Yeni iktidar eliti, ordudan ve ulemadan değil, Tercüme Odasından ve elçilik kâtiplerinden geliyordu. Bir zamanlar küçük görülen ve yarı süflî bir iş olarak, hizmetleriyle Osmanlı efendilerini temas pisliğinden koruyan Rum tercümanlara hakaretle terkedilen görev, şimdi bir devlet idaresi okulu ve iktidar için savaş meydanı haline gelmişti.

Hukuk Reformları

Âlî ve Fuat'ın reformları kendilerinden öncekilerin belirttiği çizgilerde devam etti. 1858 de bir Arazi Kanununnamesinin [78] ve yeni bir Ceza Kanununnamesinin [79] kabulü, 1860 da karma mahkemelerle birleştirilen ticaret mahkemelerinin yeniden düzenlenmesi [80], 1861 ve 1863 te hepsi Fransız kaynaklı başka ticaret [81] ve deniz ticaret [82] kanunnamelerinin çıkarılması hukuk reformunu bir kaç adım daha ileri götürdü.

Ticaret Kanunnameleri Reşit Paşa'nın ilk teşebbüsünün mantıkî bir gelişmesi idi. Ceza Kanunnamesi daha önemli bir ilerlemenin işareti oldu. 1840 ve 1851 tarihli olan öncekilerden daha iyi işlenmiş ve daha dikkatli düzenlenmişti. Bu kanunun esas kısmı, bir çok önemli çıkarmalar, ekler ve düzeltmeler yapılmış olmakla beraber, Fransız kanunundan alınmıştı.

Bir çok bakımlardan hem ticaret hem de ceza kanunnamelerinden daha önemli olanı, 1858 Arazi Kanunnamesi idi. Bu, aynı yılın Mısır toprak reformu gibi, esas itibariyle, tarım bölgelerinin sorunları-

[78] Metin *Düstur*, I. 165; çevirisi : YOUNG, VI. 45 d. ve ARISTARCHI, I. 57 d.; incelemesi için bak : F. A. BELIN, "Etude sur la propriété foncière ... en Turquie", *J. As.*, 1862; BARKAN, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat*, s. 321 - 421. Ayrıca bak : İNALCIK, "Tanzimat Nedir".

[79] *Düstur*, I. 527 d.; YOUNG, VII. 1 d.; ARISTARCHI, II. 212 d.

[80] *Düstur*, I. 445; YOUNG, I. 226.

[81] *Düstur*, I. 780; YOUNG, VII. 155.

[82] *Düstur*, I. 466; YOUNG, VII. 103; ARISTARCHI, I. 344.

na şeklî Batılılaşmanın her derde deva düşüncesini uygulama teşebbüsü idi. Batı köyleri kalabalık, Batı tarımı başarılı idi. O halde arazi tasarrufu ve işgali onu daha Avrupalı yapacak şekilde düzeltilmeliydi. Son timarlar Mahmut tarafından kaldırılmıştı; vergi iltizam sisteminin kaldırılması bir süre reformcuların ereklerinden biri olmuş ve bunu başarmakta bazı ilerlemeler kaydedilmişti. Reformların genel eğilimi eski tarımsal ilişkileri kaldırmak ve intifa, zilyedlik ve mülkiyet haklarını tedricen genişletip sağlamlaştırmaktı. Mukataa sahipleri ve mültezimler, tapu dairesinden verilmiş belgelerle teyit edilmiş tam tasarruf ve ferağ haklarıyla serbest mülkiyet hakkını edindiler. Hakları ve statüsü çok daraltılmış fiilî ekip biçiciler, reformun esas yararlananı olan kuvvetlenmiş toprak sahibi sınıfının elinde yarıcı veya ücretli işçi haline geldiler. Yeni kanunnamenin zararlı etkileri, sadece uygulanma yetersizliğiyle azaldı.

Âlî ve Fuat Paşa'lar reformun ikinci kuşak adamlarıydı. Kendilerinden öncekiler için garip ve yeni olan şeylerin çoğu, onların normal hayatının bir parçası olmuş bulunuyordu. Hem kanılarında hem de şahsî mevkilerinde Reşit Paşa'dan daha emin bulunduklarından, daha ihtiyatlı ve daha pratik olabildiler. Avrupalı gözlemcilere, ilerleme aşamaları acınacak kadar yavaş görünüyordu; Ekim 1859'da Avrupa devletlerinin temsilcileri Sadrazama, 1856 Fermanının uygulanmasında gelişme olmadığından yakınan ortak bir muhtıra verdiler [83].

Malî Güçlükler [84]

Bununla beraber, devletler arasındaki anlaşmazlıklar, onları protestonun ardından etkin bir harekete geçmekten alıkoydu. Çok geçmeden de Osmanlı İmparatorluğu daha âcil bir sorunla – gittikçe artan malî bunalımla – meşgul hale geldi. Maliye her zaman reformcuların zayıf noktası oldu. Şimdi hazine boş, askerin maaşı ödenmemiş, sıkıntı içindeki halk da gittikçe artan bir şekilde hem Avrupalılara hem reformculara düşman idi. Hükûmet bazan Galata'daki yerli bankacılardan yüksek faizli, kısa vâdeli borç almakta

[83] ENGEZHARDT, I. 161 d.; RASİM, IV. 2092.

[84] Osmanlı maliyesi hakkında bak : A. du VELAY, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (1903); BELIN, "Essai sur l'histoire économique de la Turquie", *J. As.*, 1885; DAVISON, *Reform*, s. 110 d.; CEVDET, *Tezakir*, II. 226 d.; ve RASİM'in istikrazlar hakkındaki notu (IV. 2028 d.).

bulunmuştu. Türkiye Kırım Savaşı sırasında müttefikleri İngiltere ve Fransa'dan savaş masrafı için borç almıştı. 1858 ve 1860 da alınan diğer istikrazlar ancak geçici bir ferahlık yarattı ve 1861 de malî bunalım kıvamına erdi. İngiliz ve Fransız yardımı Osmanlı hükûmetine yerli istikrazları ödemek ve yeni bir malî araç – Osmanlı Bankası – kurmak imkânını verdi. Bankadan pazarlıkla alınan yeni bir borç, hazine bonolarını ödemek için kullanıldı. Bu tedbirler, önemsiz bazı malî ve idarî tedbirlerle birlikte, durumu biraz düzeltti, fakat Türkiye'nin iflâsa ve yabancı malî kontrola doğru gidişini çok geciktirmedi.

Abdülaziz : Tepki[85]

25 Haziran 1861 de Sultan Abdülmecit öldü ve yerine kardeşi Abdülaziz geçti. Abdülmecit ılımlı bir iyi niyetli hükümdardı ve şahsen reform hareketine eğilimliydi. Biraz Fransızca bilirdi – sülâlesinde bir Batı dilini kullanan ilk hükümdar; Paris gazetelerini okurdu ve sarayında bir çok Avrupa âdetlerini benimsemişti[86]. Halefi farklı mizaçta bir adamdı. Kaprisli, sert, inatçı ve çabuk öfkelenir bir kimse olduğundan, çok geçmeden, çalışmalarını engellediği ve çok kez hükümsüz kıldığı reformcularla bozuştu. Osmanlı Hanedanında daha önce, bazan zannedildiğinden çok daha az olmakla beraber, müstebitler bulunmuştur; fakat bir yandan geleneksel sınırlamaların kaldırılması, öte yandan da yeni Batılı denetim ve bastırma (tenkil) cihazının kabulü, imparatorluk hükûmetinin mutlakıyetine daha önce bilinmeyen bir kapsam ve etki sağladı.

Bununla beraber, Âlî ve Fuat Paşalar bu iktidarı reform için kullanmaya yetenekliydiler. 1864 te yeni bir Vilâyat Nizamnamesi, taşra idaresini Osmanlı İmparatorluğunun sonuna ve hattâ ondan sonrasına kadar yürürlükte kalacak şekliyle düzenledi[87].

[85] Abdülaziz hakkında bak Halûk Y. ŞEHSUVAROĞLU, *Sultan Aziz* (1949); ayrıca *EI²* ve *İA* daki ilgili makaleler ve orada belirtilen kaynaklar. İngiliz diplomatik kaynaklarından yorumlar TEMPERLEY tarafından *Camb. Hist. J.*, s. 167 d. da zikredilmiştir.

[86] Bunların bazısı hakkında bak RASİM, IV. 2009 d., n. 289; karşılaştır CEVDET, *Tezakir*, II. 87 d., ve LEVIS, in *MES* (1965), 287.

[87] *Düstur*, I. 608 - 24; YOUNG, I. 36 - 45. Ayrıca bak ENGELHARDT,, I. 193 - 8; KARAL, *Tarih*, VII. 153; TEMPERLEY, s. 237; SAX, s. 372 d.; DAVISON, s. 114 d.; aşağıda s. 383 d. ye bak.

1867 Fransız Notası: Yeni Reformlar[88]

1867 Şubatında İngiltere ve Avusturya'nın da desteklediği Fransız hükûmeti, Bâbıâliye daha etkin bir reform politikası istiyen ve ayrıntılı tavsiyeler ileri süren bir nota verdi. Sultan reform fikrine şiddetle karşıydı, fakat olayların baskısı karşısında boyun eğdi. Bundan sonra üç yıl devleti Âlî ve Fuat Paşalar yönettiler; yeni kanunlar ve kurumlar akın halinde sökün etti.

1867 sonlarında Paris Uluslararası Sergisini ziyaret için III. Napolyon'dan gelen çağrı, Sultana Avrupa'ya bir seyahat yapmak fırsatını verdi–. Savaştan gayri bir amaçla bir Osmanlı sultanının ilk Avrupa seyahatı. Sultan Paris, Londra ve Viyana saraylarında karşılandı ve Prusya Kıralıyla tanıştı[89].

Yargı ve Eğitim

Ertesi iki yılın reformları yine iki büyük konu olan hukuk ve eğitim ile ilgiliydi. 1868 de Meclisi-i Vâlâ yeniden düzenlenerek iki yeni kuruluşa ayrıldı *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* ve *Şûra-yı Devlet* (Danıştay). Birincisi, yargısal görevleriyle, Meclis-i Adliye'nin değiştirilmiş şekliydi. Fransız Danıştay'ı *(Conseil d'Etat)* örneğine kurulmuş olan ikincisi, bazı istişarî ve yarı-yasama görevleriyle birlikte, idarî dâvalarda üst derece mahkemesiydi[90].

Aynı yıl Galatasaray Sultanisi açıldı[91]. Bu okulda öğretim dili (tamamen Türkçe konular hariç) Fransızca idi ve ona Batılı modern bir orta öğretim programı sağlamak için ciddî çaba gösterilmişti. Bu çeşit bir kaç okul, özellikle Protestan Amerikan Robert Kolej, yabancı misyonlar tarafından zaten açılmış bulunuyordu; fakat Galatasaray Sultanisi, bir Batı dilinde orta derecede modern bir eğitim sağlama konusunda bir Müslüman hükûmet tarafından yapılmış ilk ciddî teşebbüstü. Diğer yeni bir özelliği de Müslüman ve Hristiyan

[88] ENGELHARDT, I. 237 d., II. 1 d.; SAX, s. 380 d.; DAVISON, s. 234 d.

[89] Bu seyahat hakkında, Abdülaziz'e tercüman olarak refakat eden Mâbeyin Başkâtibi Halimi Efendi'nin yazdığı notlara bak Necip Asım tarafından, *TOEM*, no : 49 - 62 (Hicrî 1337) s. 90 - 102 de yayınlanmıştır. Ayrıca bak : Ali Kemali AKSÜT, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatı* (1944).

[90] Düstur, I. 703 d.; YOUNG, I. 3 d., 159 d.; ARISTARCHI, II. 38 d.; B. LEWIS, in *MES* (1965), 290 - 1. Türk hürriyetçilerinin Şûra-yı Devlet hakkındaki büyük umutları için bak : TANPINAR, s. 190.

[91] ENGELHARDT, II. 10; ERGİN, *Maarif*, II. 400; İhsan SUNGU, "Galatasaray Lisesi'nin Kuruluşu" *Bell.*, no 28 (1943), s. 315 - 47; DAVISON, s. 246 d.

öğrencilerin yanyana öğrenim görmesi dinî ayrılığın kaldırılmasına doğru bir adım idi.

Modern Türkiye'nin yükselişinde Galatasaray Lisesi'nin etkisi çok büyük oldu. Batılı idare cihazını yürütecek, yetenekli ve Batılı eğitim görmüş idareci, diplomat ve diğerlerine ihtiyaç boyuna arttıkça, Galatasaray mezunları Osmanlı İmparatorluğunun ve ondan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresinde hâkim bir rol oynar duruma geldiler. Galatasaray Sultanisinin oyun meydanları yoktu; fakat modern Türkiye'nin zaferlerinin bir çoğu onun sınıflarında kazanıldı.

Ondokuzuncu yüzyılın belki en önemli hukuk reformu, *Mecelle* diye tanınan ve ilk bölümü 1870 de yayınlanan yeni bir medenî kanunun ilânıydı[92]. Mecelle pek geniş ölçüde zamanının entellektüel hayatında önde gelen bir sima olan bilim adamı, tarihçi ve dâhi hukukçu Ahmet Cevdet Paşa (1822 - 95) nın eseriydi. Cevdet Paşa, çeşitli resmî makamlarda bulunduktan sonra 1868 de Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'nin başkanlığına atanmıştı. Bu göreviyle fiilen Adliye Nazırı idi ve daha sonra ayrı bir Adliye Nezareti kurulduğunda bu ünvanı aldı. Yargıçlar için Nezarette hukuk derslerinin açılışı, Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'deki Temyiz Dairelerinin denetimi altında kendilerine özel yargı yetkisi ve usulüyle yeni bir lâik Nizamiye mahkemeleri örgüsünün kuruluşu onun başarıları arasındadır.

Cevdet Paşa'nın, daha önce Meclis-i Adliye'deki görevi sırasında, Ceza ve Arazi kanunnamelerinin yapılmasında da katkısı olmuştu. Şimdi mevcut karışıklığın yerini alacak büyük ve yeni bir medenî kanun gibi daha büyük bir sorunu ele alması için ona başvuruluyordu. Âlî Paşa, daha önceki Ticaret Kanunnamesi örneğinin izlenmesini ve imparatorluğun medenî kanunu olarak Fransız *Code Civil*'inin bazı kısımlarının adapte edilmesini pek istiyordu. Fakat Cevdet, İslâm geleneği içinde kalmayı ve şekil ve takdim bakımından modern olmakla beraber, sıkı bir şekilde Şeriat'a dayanan

[92] *Mecelle*'nin bir çok basımları ve çevirileri mevcuttur. Bir Türk hukukçusu tarafından kısa bir genel açıklama için bak : S. S. ONAR, "The Majalla", in Majid KHADDURI and Herbert J. LIEBESNY (eds.), *Law in the Middle East*, I (1955), 292 - 308. Ahmet Cevdet Paşa'nın hukuk faaliyeti hakkında bak Ebul'ulâ MARDİN, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (1946), ve daha kısa olarak, H. BOWEN, "Ahmed Djawdat Pasha" in *EI*²; CEVDET, TEZAKİR, I. 62 - 64. Hasan Fehmi ile çekişmesi hakkında bak *EI*² de ilgili madde (B. LEWIS tarafından).

bir kanun hazırlamayı tercih etti. Kendisi ve komisyonu bildikleri yolda gittiler; Hanefî mezhebinin şer'î hukukunun bir kanunundan çok kanunlar külliyatı olan onun bu eseri, Türk hukukunun büyük başarılarından biri sırasında yer almalıdır. 1926 da Cumhuriyet tarafından kaldırılıncaya kadar Türkiye'de yürürlükte kaldı. Hâlâ da Asya'da Osmanlı vârisi devletlerin bir çoğunun hukuk sistemlerine temel teşkil etmektedir.

1869 da Fuat Paşa'nın ölümüyle iki reform liderinin ortaklığı dağıldı[93]. Bu ikisinden, belki daha yetenekli, fakat yurtdaşları arasında daha az popüler olan Âlî Paşa, yeni bir malî bunalımla uğraşmak zorunda kaldı ve âşar vergisi nisbetini yükseltmek suretiyle daha da sevimsiz hale geldi. 1871 Fransız - Prusya savaşı Fransa'nın ve dolayısiyle reformun prestijini düşürdü. Âlî Paşa üç aylık bir hastalıktan sonra 1871 Eylûlünde öldüğü zaman, zaten durumu sarsılmış ve inzivaya çekilmiş bulunuyordu.

Reformcular ölmüş, hâmi ve rehberleri Fransa yenilmiş, ve her türlü yabancı müdahaleye karşı bir tepki ruhu uyanmıştı. Hattâ Osmanlı Hristiyanları devlet memurluklarından atılmış ve ondan sonraki on yılda yaygın hale gelen Panislâmik doktrinleri haber verici şekilde, imparatorluğun İslâmî karakteri ve İslâm birliği ihtiyacı üzerinde daha büyük önemle durulmaya başlanmıştı. Osmanlı Sulnının yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nun başı değil, bütün Müslümanların Halifesi ve daha önce kabul edilmemiş bir anlamda, ilk Halifelerin vârisi de olduğu şeklindeki doktrin, Abdülaziz devrinde daha etkin olarak gelişti. Afrika ve Asya'daki Müslüman ülkelerin çoğunun Avrupalı koloni idaresi altına düşmekte olduğu bir zamanda, bu yeni iddia önemli destek kazandı ve Osmanlı Halifeliği Batılılaşmaya ve Batıya karşı çıkan kuvvetler için bir toplanma noktası oldu[94].

Âlî Paşa'nın ölümü ve tepkinin zaferi, reformcuların çabalarını ve başardıklarının etkileriyle sınırlarını gözden geçirmek için uygun bir duruş yeri sağlar.

Sonuç

Ondokuzuncu yüzyıl Türk reformları hakkındaki Avrupa eserlerinde reformların ölü doğmuş olduğu beylik bir lâf olmuştur. "Tan-

[93] Fuat Paşa'nın vasiyetnamesi denen vasiyetnameyle ilgili belge ve sorunların yararlı bir incelemesi hakkında bak : DAVISON, "The Question of Fuat Paşa's " Political Testament ", *Bell.*, no 89 (1959), 119 - 36.

[94] Aşağıda s. 321 d. ve 338-340 bak.

zimat, Bâbıâli'nin eşiğinde durdu"[95]. Lâkin 1800 deki Türkiye ile 1871 deki Türkiye'nin bir mukayesesi bir çok derin değişiklikleri – iyi veya kötü, Tanzimat'ın Avrupa'nın ağzına çalınan bir parmak baldan veya saf reformcu taslaklarınca saygılı bir iyi niyet ifadesinden ibaret olmadığını hemen gösterecek kadar – gözler önüne serecektir.

Avrupa'da yaygın duygu, imparatorluğun eski kurumlarının ve yapısının barbar ve onarılamıyacak kadar kötü olduğu ve sadece Avrupalı hükûmet şekli ve hayat tarzının mümkün olduğu kadar süratle kabulünün Türkiye'yi uygar bir devlet mertebe ve imtiyazlarına eriştireceği şeklindeydi. Türk devlet adamları, Avrupa devletlerinin hükûmetleri ve elçilikleri tarafından oldukça şiddetle bu görüşe zorlandı ve bu görüş, sonunda, kendi gerilik, yoksulluk ve zayıflığına kıyasen Avrupa'nın kudret, servet ve gelişmişliğini pek iyi bilen Türk egemen sınıfının gittikçe genişliyen bir bölümü tarafından, hiç olmazsa zımnen, kabul edildi. Bunların tutumu, ondokuzuncu yüzyıl Türkiyesi'nin seçkin entellektüel simalarından biri olan Ziya Paşa (1825 - 80) nın ünlü bir şiirinde gayet iyi deyimlenmiştir

Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler, kâşaneler gördüm
Dolaştım mülk-ü İslâmı, bütün viraneler gördüm[96].

Ancak, reformların etkisiz olduğu hakkındaki yaygın varsayımı irdelerken, onunla ilişkin olarak, ne gibi etki yaptıysa hepsinin hayırlı olduğu ve daha öncekine göre bir gelişmeyi temsil ettiği şeklindeki varsayımı da irdeliyebiliriz.

Daha ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında bazı şüpheci sesler yükselmişti. Belki en derine inen yorumlar, 1829 dan sonra bir çok kereler Türkiye'yi ziyaret eden ve dil, ülke ve halkı yakından tanıyan İngiliz deniz subayı Adolphus Slade'inkilerdir. Onun esas yergisi, reformcuların, bizatihî kötü olmıyan, bilâkis gıpta edilecek şeyleri olan bir eski düzeni yıktıkları şeklindedir

Şimdiye kadar Osmanlı, Hristiyan ulusların uğrunda o kadar uzun süre mücadele ettikleri hür insanın en aziz bazı imtiyazlarından geleneksel olarak yararlanmıştır. Hükûmete makul bir toprak vergisinin ötesinde hiç bir şey

[95] Geoffrey LEWIS, *Turkey* (1955), s. 35.

[96] 1870 de Cenevre'de yazılmış olan bu şiir bir çok Türk antolojilerinde bulunur. Kenan AKYÜZ'ün *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (1953) adlı pek yararlı kolleksiyonunun 29 ncu sayfasında mevcuttur. Ziya Paşa'nın ve eserlerinin incelenmesi hakkında bak GIBB, *Ottoman Poetry*, V. 41 - 111, ve aşağıda s. 137 d.

ödemiyordu. Gerçibu vergi zorlamaya tâbi idiyse de, değer üzerine tarhedilen vergiler sınıfına dahil edilebilir. Vakıf İslâmiyetin din adamlarının maişetine yeterli geldiğinden, hiç bir öşür vermiyordu. Pasaportsuz olarak canının istediği yere seyahat edebiliyordu; bagajları arasında hiç bir gümrük memurunun gözleri ve kirli parmakları dolaşmıyordu; hareketlerini hiç bir polis gözetlemiyor ve sözlerini dinlemiyordu. Evi kutsaldı. Savaş için çağrılmadıkça, hiç bir zaman oğulları yanından alınıp asker yapılmıyordu. İkbal ümitleri doğum ve servet engelleriyle sınırlanmamıştı: en aşağı dereceden paşa rütbesine kadar yükselmeyi umut etmesi bir haddini bilmezlik teşkil etmezdi; okuma bilirse sadrazamlığa da çıkabilirdi; daha önceki sayısız örneklerle beslenen ve desteklenen bu bilinç, onun zihnini asilleştirmiş ve ona sıkıntısız olarak yüksek görevlere girmek yeteneğini vermişti. Bu, hür uluslar tarafından pek değer verilen bir üstünlük değil midir? Halkın şeref mevkilerinden uzak tutulması Fransız Devrimine yol açmadı mı? Bilgi çağlarıyla birbirinden uzaklaşan uluslar arasında mevcut olan paraleli sonsuz olarak uzatmam mümkündür. Doğru fakat daha çok da istihzalı diğer bir örnek daha vardır. İstanbul yeniçerileri bir bakıma bir millet meclisine benziyordu; çünkü sık sık hükümdarlarını bakanlarını değiştirmeğe mecbur ederlerdi; çünkü, aralarında insan tutkularını tutuşturma sanatını bilen, yetenekli ve fitneci her üyenin yatıştırılmak için iyi bir mevki ele geçirmesi muhakkaktı[97].

Mahmut bu düzeni yıkmış ve onun yerine kendi başı boş iradesinden başka bir şey koymamıştı

Bu hürriyete, bu en cüretli arzuları gerçekleştirme yeteneğine karşılık olarak Sultan ne veriyor? Hiç bir şey, denebilir. Zannımca Osmanlılar, hürriyetlerine saygı gösterilmiş olması şartiyle, kendi şereflerini koruyacak devamlı bir ordu yüküyle, üniform bir hükûmet sistemine karşı çıkmazlardı. Fakat bu türlü hürriyetleri sağlayan – sayılan bir hiyerarşiyi, irsî bir asaleti ve bir taşra nüfuzunu içine almak suretiyle – eski sistem üzerine kendi plânlarını aşılama yerine, boş ve zararlı darbeler vurmamaya ve sadece mevcut durumu takdis etmeğe dikkatli bir ihtimam gösterilseydi; O, Asyalı âdetleri Avrupa'nınkine tâbi kılmaktan çok Avrupa âdetlerini Asya'nınkine tâbi kılmak amacında olduğunu göstermek için bütün bahaneleri reddedip, tebaasının nefretini çeken ve ona karşı besledikleri saygıyı düşüren, kendini ve malını büyütme plânlarını vaktinden önce açığa vurdu[98].

SLADE, I. 275 - 6 (2. bası, s. 145).

98 SLADE, I. 276 - 7 (2. bası, s. 146).

Moltke de benzer bir yargıda bulunur

Amacını yerine getirmek için, imparatorluk sınırları içindeki diğer her hangi bir otoriteyi kökünden kazımak ve bütün iktidarları kendi elinde toplamak, kendi binasını dikmeden önce zemini temizlemek onun için zorunluydu; büyük ereğinin birinci kısmını Sultan zekâ ve azimle başardı; ikincisinde başarısızlığa uğradı[99].

Mahmut'tan sonra, Tanzimatçılar, onun o kadar sert ve yıkıcı aceleyle tesviye ettiği zemin üzerinde yeni bir yapı dikmeye çabaladılar. Fakat âşina olmadıkları bir tarz ve malzeme, hünersiz ve kızgın işçi, yabancı ve dolayısiyle güvenilmiyen ustabaşılar ile – veya bunlarsız – çalışıyorlardı.

Bununla beraber, bir çok şeyler başardılar. Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllar dünyasında, Türkiye ya modernleşmek ya da mahvolmak durumundaydı; Tanzimatçılar da, bütün başarısızlıklarıyla birlikte, daha sonra yapılacak olan daha köklü modernleşme için zorunlu temeli kurdular. Hukukî ve idarî reformları çok kez yanlış anlaşılmış ve yeteneksiz olarak uygulanmıştır. Fakat demiryolları ve telgraflar dünyasında imparatorluğun eski feodal yapısı yaşayamazdı ve gerçekte pek az tercih serbestisi vardı. Muhtemelen en büyük başarıları eğitimde oldu. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca kurulan okullarda, yeni bir ruh ve gerçekler hakkında yeni ve daha açık bir anlayışla, yeni bir okumuş elit, yavaş yavaş ve zahmetle yetişti. Ahlâkî ve manevî düzelme sorunları pek büyüktü ve hayal kırıklığına, menfaatçılığa ve kötülüğe düşenler çok, hem de pek çok idi. Okullardan yetişen yeni memur sınıfı, çok kez bilgisiz, sathî, kötü idi; idare ettiği halktan, ve gittikçe genişleyen bir uçurumla ayrılmıştı; fakat bu bile, yerlerine geçtiklerinin cahilce kendilerine güveninden daha iyi idi. Ayrıca, bu yeni memurlar arasında ülkelerinin sorunları ve güçlükleri hakkında gerçek bir anlayışa ve onların üstesinden gelmek azmine sahip, sadık, dürüst ve sorumluluk duygusu taşıyan büyük bir kısım vardı. Bu yeni ruhun imparatorluğun egemen sınıflarına sinmesi yavaş ve çok kez şevk kırıcı oldu; fakat yirminci yüzyıla gelindiği zaman, modern Türkiye'yi yapan büyük sosyal ve siyasal devrimi başaracak bilgi, yetenek ve herşeyin üstünde sorumluluk ve karar duygusuna sahip bir idareci elit yetişmiş bulunuyordu. Bu elit'in Türkiye için değeri, aynı miras ve sorunlarla karşılaşan diğer ülke-

[99] MOLTKE, s. 409 - 10.

lerde onun yokluğundan çekilen cezalarla göze çarpar bir şekilde doğrulanmıştır.

Ondokuzuncu yüzyıl reformcularının karşılaştığı güçlükler muazzamdı. Onlara karşıt kuvvetler, izledikleri amaçlar sonunda gerçekleştirilemez olmakla beraber, yine de insafsız ve tehditkâr idi. Reformların kızgınlık ve hoşnutsuzluk uyandıracak pek çok yanı vardı. Gerektirdiği siyasal, sosyal ve ekonomik değişiklikler, Türk toplumunun hemen her grubunun çıkarlarına karşı bir çeşit tehdit taşır gibi göründü; hemen herkese, Batıdaki bin yıllık Hristiyan düşmanın İslâmlık üzerinde bir zaferi olarak gözüktü. Çünkü esasında reformlar, Avrupa kaynaklı uygulama ve yöntemlerin, Avrupa devletlerinin ısrarıyla değilse bile, teşvikiyle ve Avrupalı uzman ve danışmanların yardımıyla, Müslüman bir ülkeye zorla kabul ettirilmesi idi. Askerî yenilgi ve siyasal küçük düşme, Türklerin kendi yenilmez ve değişmez üstünlüklerine olan uyuşuk ve rahat güvenini sarsmıştı; fakat barbar kâfire karşı eski küçümseme duygusu, boyun eğdiği yerde, imrenme'den çok kin duygusuna yol açtı. Reformların ilerletilmesinde Hristiyan devletlerin belirli ve etkin çıkarı, onları Müslüman halkın gözünde sevimli kılmadı; imparatorluk içindeki gayrimüslimlere eşit statü tanınması birçoklarının gözünde hakaret ve rezaletin son kertesi idi.

1871 e varıldığı zaman reform, basit bir geçmişe dönüş politikasını imkânsız kılacak kadar yol almış bulunuyordu. Eski düzenin yıkılması, onun yeniden ihyasına imkân bırakmazcasına köklü olmuştu; iyi veya kötü, Türkiye'nin önündeki tek yol, modernleşme ve Batılılaşma yoluydu. Hızlı veya yavaş, doğru veya dolambaçlı gidebilir, fakat geriye dönemezdi.

V. Bölüm

DEVRİM TOHUMLARI

Merkezî kapının önünde bir hürriyet heykeliyle karşılaşılır; elinde bir âsâ vardır ve bir koltuğa oturmuştur. Görünüşü ve tavrıyla seyircilere şunu demek ister: "Ey değerli ziyaretçiler! İnsan gelişmesinin bu büyüleyici sergisine bakarken bütün bu ilerlemelerin hürriyetin eseri olduğunu unutmayın. Halklar ve uluslar mutluluğa hürriyetin himayesi altında erişirler. Hürriyetsiz güvenlik, güvenliksiz gayret, gayretsiz refah, refahsız mutluluk olamaz!...

Sadullah Paşa, "*Paris Sergisi*", 1878.

1789 fikirlerinin özü, hükümran iktidarın sınırlanması değil, aracı iktidarların kaldırılmasıdır.

Lord Acton, "*Nationality*", *1862*.

Türkçe *Hürriyet* sözcüğü, Arapça *hurr*'dan türetilmiş soyut bir isim olan *hurriyya*'dan gelir. Klâsik İslâm uygulamasında genel olarak hukukî ve sosyal anlamda, istisnaen de felsefî anlamda kullanılmıştır. Birinci anlamda, köleliğin ve kölelik statüsünün karşıtını, bazan da istisna ya da imtiyazı ifade eder; ikinci anlamda, kaderin karşıtı olan irade serbestliğini belirtir [1]. Çiçero'nun Aristo'yu takliden Lâtince *libertas* sözcüğüne verdiği anlamı – vatandaşlık, devlet yönetimine katılma hakkı anlamını – hiç bir zaman kazanmış görünmemektedir.

Sözcüğün Türkçe'de ilk kez yeni bir anlam kazanmağa başlaması onsekizinci yüzyıl sonlarında olmuştur. Fransa'dan gelen haberler, Fransız manifestolarının çevirileri, yeni kavramla âşinalık sağlamağa yardım etti [2]. Kavram önce iyi anlamda alınmadı. 1798 de Reis

Freytag, Lane, Dozy ve diğerlerinin klâsik Arapça sözlüklerine bakınız. Sosyal anlamı özellikle Müslüman İspanya'da belirtilmiştir (Bak: Pedro de Alcala, *Vocabulista aravigo en letra castellano*, Granada, 1505, *hurr=franco previlegiado*' Dozy, I. 262). İrade serbestliği başka sözcüklerle ifade edildiğinden, felsefî anlamı nadirdir.

[2] Siyasal hürriyet için kullanılan ilk deyim, sınır ya da kısıntı yokluğunu ifade eden ve Farsca asıllı bir Osmanlıca deyim olan *serbest* sözcüğünden gûya Arap gramerine göre soyut olarak türetilen ve artık kullanılmayan *serbestiyet* idi. Normal olarak malî bir muhtevada kullanılırdı. Şimdi yaygın olan *Hürriyet* ancak tedricen *Serbestiyet*'in yerine geçti. Mısır'a giden Fransızlar için ondokuzuncu yüzyıl başında hazırlanmış olan Ruphy'nin Arapça lûgatçesinde *hurriyya*, "köleliğe karşıt" anlamın-

Efendi Atıf, Fransızların Adriyatik kıyısında işgal ettikleri alanlarda gösterdikleri davranışlar hakkında bilgi verirken şöyle der "onlar kudemayi Yunaniyenin keyfiyet-i idaresini tezekkür ederek serbestiyet suretine koyması dimağlarında olan nice fesadlara delâlet eder bir mâna olduğu vâreste-i kayd-i beyandır." [3].

Atıf, ondokuzuncu yüzyılda imparatorluğu yıkmak için çok şey yapacak olan iki kuvveti – milliyetçilik ve hürriyetçiliği – doğru teşhis etmişti. Daha sonra aynı yıl Sultan, Fransız hürriyetini sefahet ve anarşi olarak tanımlıyarak, bu tehlikeli yeni fikirleri çürütmeğe çalışıyordu

Bu boş inanç ve abes fikirde yeni ilkeler kurdular ve yeni kanun koydular, Şeytanın onlara fısıldadığı şeyleri yaptılar, dinlerin esaslarını yıktılar, yasak şeyleri kendileri meşru saydılar, tutkularının arzuladığı her şeyi kendilerine mübah kıldılar, saçmalayan çılgınlar olarak basit halkı baştan çıkarıp kendi günahlarına kattılar, dinler arasında fesat, kırallarla devletler arasına fitne tohumları ektiler [4].

Fakat onu yıkmak için bu ve diğer çabalara rağmen, Türkiye toprağına dikilen hürriyet ağacının dalı kök tuttu. Çok geçmeden diğer bir gelişme, düşünen Türklerin hürriyet, eşitlik ve hukuk devletine ilgisini artırdı. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısı boyunca, özellikle Batıya seyahat fırsatını bulanlar arasında, gittikçe artan sayıda Türkler, inanılmaz derecede zengin ve güçlü ve sınırsız kendine güven ve saldırganlık içinde bütün dünyayı pençesi altına almakta görünen bir Avrupa'ya kıyasen, kendi ülkelerinin gerilik ve yoksulluğunu üzüntüyle farketmeğe başladılar. Eski "İmparatorluk niçin çöküyor?" sorusu, şimdi "Avrupa ilerlerken ve gelişirken imparatorluk niçin çöküyor ve Avrupa'nın başarı sırrı nedir?" şekline döndü.

Bir süre, bu sırrın, diğer bakımlardan hakir görülen barbar takımının tek meziyeti sayılan Avrupaî imalât ve teknik hünerlerinde

da olmak üzere *liberté*'ye karşılık gösterilmiştir (J. F. RUPHY, *Dictionaire abrégé Français-arabe* (Paris, An X (1802), s. 120). "Harekette bulunmak iktidarı" anlamında RUPHY Arapça *sarâh* sözcüğünü tercih eder. Daha sonra 1841 de bile HANDJERI, *Dictionnaire français - arabe, persan et turc* (3 cilt, Moskova, 1840 - 1) adlı sözlüğünde, "*liberté civile*"i *ruhsat-ı şer'iye*, "*liberté politique*"i *ruhsat-ı mülkiye* olarak çevirir. Ancak yüzyılın ortalarında gazete ve dergilerde *hürriyet*'i siyasal anlamında bulmağa başlarız. Bak : *EI*[2] ("Hurriyya II", B. LEWIS tarafından).

[3] CEVDET, *Tarih*, VI. 400 - 1; karşılaştır; B. LEWIS, in *Slav. R.*, XXXIV (1955), 232 - 5.

[4] 1789 Fermanı; yukarda s.68 - 69 a bak.

yattığına inanıldı. 1802 den 1806 ya kadar Paris'te elçilik yapan Yaman Halet Efendi bu görüşü en kaba bir şekilde deyimler

"Akıl ve dirayetleri ilim ile şu mertebedir ki, ehli islâmla farkları bizim kayıkçılar ile kâtiplerimizin ne kadar farkı var ise o kadar farkı var. Hileleri ve politikaları gayet kaba, daha niyet etmezden evvel nereye şüru edecekleri anlanur, bu galebeleri ancak bizdeki gayretsizlikten neş'et ediyor, yoksa ne bizim gibi şeci askerleri var ve ne de bizim vükelâmız gibi vükelâsı var. Şu bizim topçu çorbacıları onlardan çok söz anlar, semayeleri akvalden gayri bir şey yok, alimallah öyle zannederim ki bir zuhurattan üç dört senede bir yirmi beş bin kese akçe idhar olsun enfiye ve kâat ve billûr ve çuha ve fağfur için beş kârhane ile lisan ve coğrafya fünunu için bir mektep yaptırılsa, beş sene mürurunda hiç denecek bir tutunacak şeyleri kalmaz. Cem'i ticaret rayiclerinde esas bu beş maddeden ibarettir. Allah efendilerimize bir gayret ihsan eyleye, âmin" [5].

Endüstri ve bilim, fabrikalar ve okullar, bunları, gerek Türkiye'de II. Mahmut gerek Mısır'da Mehmet Ali, Avrupa'nın servet ve gücüne erişmeğe ve böylece başlıca dertleri olan Avrupa stili ordular bulundurmağa çabalarken tılsım sayarlardı. Daha sonraki bir çok reformcu ve yenilikçinin çalışmasının temelinde de aynı esas fikir yatıyordu.

Fakat İslâmlığı Hristiyanlıktan ayıran duvarda bir kez kapı açılmış bulununca, bu kapıdan geçen fikir trafiğini kontrol etmek ve seçmek artık mümkün değildi. Genç Türkler Avrupa'da seyahat ederek, Avrupalı öğretmenlerle çalışarak Avrupa dilleri öğreniyorlardı. Görevlendirildikleri teknik hünerlerin ötesinde başka şeylerle de ilgilenmeleri ve okumaları kaçınılmaz idi.

Tılsım pek iyi işler görünmüyordu; doğru uygulanmasıyla ilgili daha başka sırların da keşfi gerekiyordu. Avrupa'ya gelen sabırsız genç ziyaretçiye, Avrupa gücünün şaşırtıcı kaynağını ararken, bunu, kendisininkinden en farklı olan Avrupa hayat ve hükûmetinin özelliğinde aramak tabiî göründü. 1830 ların ve 1840 ların hürriyetçiliği, hem en asil idealistlerin hem de en pratik iş adamı ve teknisyenlerin ümitlerini birleştirmek suretiyle, aydınlanmanın ve ilerlemenin kutsal nedeni idi. Doğulu bir ziyaretçinin gözünde, Batının demokratik ve parlemanter hükûmetinden daha özellikli ve daha ayırıcı nesi olabilirdi ?

[5] KARAL, *Halet*, s. 32 - 33; yukarda s. 70 le karşılaştır.

Buçizgiler üzerinde ilk kez tartışmada bulunanlardan biri, 1837 de Viyana Türk elçiliğine gitmiş olan ve daha sonra İstanbul'da bir çok yüksek görevlerde bulunan Sadık Rifat Paşa idi[6]. Yazılarından biri, "Avrupa'nın Durumuna Dair" adlı ve ilk müsveddesi Viyana'daki elçiliği sırasında hazırlanmış, oniki sayfalık bir deneme idi.

Bu denemede, Avrupa ile Türkiye arasındaki temel farklar ve ikincisinin birincisini hangi bakımlardan örnek alması gerektiği üzerine bazı düşünceler ileri sürer. Kendi kuşağından bir çokları gibi Sadık Rifat da, Avrupa'nın servet, endüstri ve biliminden derin bir şekilde etkilenmişti ve ülkesinin ihyası için esas çareleri bunlarda görüyordu. Fakat Avrupa'nın gelişme ve refahını bazı siyasal koşullara da bağlar. Avrupa devletlerinin refah temelinin, nüfusun sürekli artışı, ülkenin tarımındaki gelişme, esenlik ve güvenliğin korunması olduğunu açıklar. Fakat bunlar da ayrıca şunlara dayanır

Her ulus ve halkın hayat, mülkiyet, şeref ve ünü için tam bir güvenliğe erişilmesi, yani, zorunlu hak ve hürriyetlerin uygun bir şekilde uygulanması. Böyle olunca, bu türlü güvenlik ve bu hürriyet hakları son derece dikkat ve ilgiyle korunur; ferd olarak tebaa ve aynı şekilde ülkeler devletler için yaratılmamış, bilâkis, Yüce Tanrı'nın hikmetiyle, dünya hükümdarlarına ülkelerinin refah ve mutluluğunu korumak ve savunmak için sadece lütf-u ilâhî ihsan edilmiş olduğuna göre, hükûmet işlerinin yönetiminde ulusun haklarına ve devletin kanunlarına uygun olarak hareket ederler, ve hiç bir keyfî ya da zorbaca hareket görülmez... Bu konular Avrupa'nın uygar devletleri için, temel politikalarının alfabesi mesabesinde olduğundan, bunlara Devlet-i Aliyye'nin de erişebilmesi için gerekli şartları sağlamak üzere en yüksek irade gücüyle mücadele etmek ve çabalamak âcil bir zorunluluktur.... [7].

Rifat'ın temel fikirleri tamamen geleneksel İslâm siyasal düşünüşünün çerçevesi içindedir. Hürriyetten çok adalet ile ilgilidir. Hhükümdarlar için kanuna göre hüküm sürmek ve tabaalarına âdil ve iyiliksever şekilde davranmak yükümlülüğü ile. Fakat tebaanın böyle bir muameleye *hakkı* olduğu fikri, bir Arap atasözünde özetlen-

[6] Sadık Rifat Paşa hakkında bak TANPINAR, I. 88 d; ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 115 d.: Ali FUAT, "Rical-i Tanzimattan Rifat Paşa", *TTEM*, n. s. 1/2 (1930), 1 - 11; MARDİN, *Genesis*, BERKES, *Development*, s. 130.

[7] Sadık Rifat'ın lâyihasının bir metni ŞEREF (s. 125 d.) tarafından yayınlanmıştır. Biraz değişik bir Metin Sadık RİFAT'ın yazılarını toplayan ve Paşa'nın kısa bir biyografisini de içine alan *Müntehabât-ı Asar* (tarihsiz) da bulunabilir.

miş olan eski anlayışa açıkca zıt düşen yeni bir fikirdi "Eğer Halife âdil ise, bu onun için sevap, senin için de müteşekkir kalınacak bir şeydir. Eğer âdil değilse, bu onun için günah, senin için de sabır edilecek bir şeydir" [8].

Rifat "halkın hakları"ından ve "hürriyet hakları"ndan söz ederken, Fransa'dan alınan ve yine de tam anlaşılmamış olan yeni fikirler ifade etmektedir. Bunları, Paris'teki Türk elçiliğinin eski serkâtibi Mustafa Sami'nin Avrupa üzerine denemesinde tekrar buluruz. 1840 da yayınlanmış olan bu denemede yazar, Avrupa hükûmet şeklinden, din hürriyetinden, kanun önünde eşitlik ve güvenlikten, hürriyet ve ilerlemelerden hayranlıkla bahseder [9].

Her iki yazar da refahın yaratılmasında bilimin önemi üzerinde ısrarla durur ve bilim ile hürriyet arasındaki bağın farkındadır. Onlar için hürriyet, yine de kanun önünde eşitlik ve güvenlik anlamına gelir – tebaanın hükûmetin keyfî ve kanunsuz faaliyetlerine karşı güvenliği, fakat onun yönetimine katılma hakkı değil. Tanzimat'ın devlet adamları aynı görüşü taşıdılar ve, yeni kanunlar koymak ve yeni mahkemeler kurmak suretiyle, tebaayı hükûmetin veya memurlarının keyfî hareketinden korumağa çalıştılar. Bilimin ve kanun hâkimiyetinin zaferi ve eğitimin yayılışı, Sadullah Paşa (1838 - 91) nın "Ondokuzuncu Asır" üzerindeki kasidesinin biraz ağır, sıkıcı vecdi içinde birlikte kutlanmıştır : [10]

Hukûk-i Şahs ü tasarruf masun taarruzdan
Verildi âlem-i umrâna başka tensikaat
Ne Âmr Zeyd'in esîri ne Zeyd Amr'a velî [11]

[8] Ibn Abd Rabbihi, *Kitâb al-Iqb al-Farîd*, I (Kahire, 1940), 10; karşılaştır: B. Lewis, "The Concept of an Islamic Republic", *WI*, I (1055), 7.

[9] Tanpınar, s. 93 d. Hürriyetçi ve Meşrutî fikirlerin yayılmasında büyük önemi olan, zamanın diğer bir eseri Mısırlı Azhari Shaykh Rifâ'a Râfi'al-Tahtâwî'nin 1826 - 31 yıllarında Paris'teki ikameti hakkında yazdığı kitaptır. 1834 te Arapça ve 1839 da Türkçe olarak Bulaq'ta yayınlanmış olan Rifâ'a'nın kitabında Fransız anayasasının yorumlu bir çevirisi, yazarın tanık olduğu 1830 devriminin bir tartışması ve istibdada karşı bir korunma aracı olarak, demokratik ve temsilî hükûmetin nasıl işlediğinin tasviri vardır.

[10] Akyüz, *Antoloji*, s. 66 d. Şiir diğer antolojilerde de bulunur. Yazılarının diğer örnekleri için bak : Ebuzziya Tevfik, *Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (Hicrî 1306), s. 280 d.

[11] *Amr* ve *Zeyd*, İslâm hukuk kitaplarında geleneksel olarak kullanılan kişi adlarıdır. Kutsal Hukuk (Holy Law)un *John Doe* ve *Richard Roe*'suna tekabül ederler.

Müessis üss-i müsâvâta nass-ı mevzûât
Münevver eyledi ezhanı intişâr-ı ulûm
Mükemmel eyledi noksân-ı feyzi matbûât
Megârib oldu dirîgaa metâli-î irfân
Ne kaldı şühret-i Rûm ü Arab ne Mısr u Herât
Zaman zamân-ı terakkî cihan-ı ulûm
Olur mu cehl ile kaabil bekaa-yi cem'iyyât.

Hükümdar ile tebaa arasındaki ilişkilere dair yeni fikirleri sultanlar ve nazırlar bile bir dereceye kabul ettiler. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu imparatorluğun daha iyi yönetime sahip olması için kurulacak yeni kurumların, birincisi "tebaamıza hayat, şeref ve servet güvenliği sağlıyan teminat" olan, üç esas noktayı kapsıyacağını belirtir. 1856 Hatt-ı Hümâyunu daha da ileri gider ve daha ilk maddesinde şunu teyit eder :

Gülhane'de kıraat olunan hatt-ı hümâyunum ile ve Tanzimat-ı Hayriye mucibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebea-i şâhânem hakkında bilâ-istisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i pâdişâhanemden va'd ve ihsan olunmuş olan teminat bu kere dahi tekid ve teyit kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması

Bu teminat kâğıt üzerinde oldukça etkileyicidir ve bazı gözlemcileri, reform fermanlarını Osmanlı İmparatorluğunun hürriyet beratları olarak tanımlamağa yöneltmiştir. Reformcuların kendileri de şüphesiz niyetlerinde samimî idiler ve Sultan Abdülmecit 1845 te fikirlerini almak üzere taşra eşrafını bir toplantıya çağıracak kadar ileri gitmişti. Fakat gerçekte merkezî hükûmetin mutlak otoritesi ondokuzuncu yüzyıl boyunca azalmadı, arttı. Sultanın istibdadı üzerindeki eski ve denenmiş frenlerin hepsi gitmişti eski imtiyazları ve bir topluluk özdeşliğinin ve güclerinin derin bilincine sahip yeniçeri birlikleri, timarlı sipahiler, derebeylerin yöresel sülâleleri ve *âyan*'ın taşra nüfuzu; ileri gelenlerin bağımsız hiyerarşisi ile desteklenen ve büyük bağımsız gelirlere dayanan, hukuk, din ve eğitimin yöneticileri olan ulemanın ayrı iktidarı. Bunlar ve diğer bütün aracı güçler, hükümdar iktidarını sadece kendi fermanlarının kâğıttan zincirlerine terkederek, kaldırılmış veya mecalsiz bırakılmıştı. Bir İslâm imparatorluğunun sorunlarına, anlayış bakımından yabancı, uygulama bakımından elverişsiz olan bu fermanların pek az başarı

şansı vardı. Bunların amacı ve ereği sultanın tebaa kütlesi için anlamsız yahut şüpheli idi; bunların yürütülmesini üzerlerine alanlar uygunsuz ve isteksiz idi; halkın farklı sınıfları arasında, kendi yararına bunların uygulanmasını tahrik edebilecek hiç bir grup, hiç bir kuvvet de yoktu.

Fakat otokrasinin artması, frenlenmemiş olsa bile, farkedilmemiş değildi – Ondokuzuncu yüzyıl ortası Avrupa'sında ayaklanma ideolojileri de eksik değildi. İslâmlık da artık tecrit edilmiş bulunmuyordu. Genç Fransa, Genç İngiltere, Genç Almanya, Genç Türkiye için de bir esinlenme kaynağı idi. Türk öğrencileri ve diplomatları 1848' in yürekleri tutuşturan olaylarını gözleriyle gördüler –, hattâ muhtemelen onlara katıldılar. O yıl Macar ayaklanmasının bastırılmasından sonra bir çok Macar ve Polonyalı devrimciler Türkiye'ye sığındılar [12]. Rusya ve Avusturya'ya karşı ayaklanıcılar olarak sempatiyle karşılanacaklarından emin olabilirlerdi; bu kez ev sahiplerinin artık muafiyetli olmadığı yeni fikirleri de getirdiler.

Ülkenin gittikçe artan iktisadî güçlükleri, yumuşak başlı Sultan Abdülmecit'in yerine daha despot Abdülaziz'in geçmesi, ve merkezî hükûmetin ve bürokrasinin artan iktidarı işleri kıvamına getirdi. 1860' larda öyle bir yeni evre başladı ki artık Batılılaştırıcı reformların kabul veya rededilip edilmemesi değil, fakat devletin otokratik iktidarının sınırlanıp sınırlanmaması – ve nasıl sınırlanacağı – tartışılıyordu. Durumda önemli bir yeni unsur, yeni ve okul görmüş intelligentsia'nın, bazı dinî destekle birlikte, yüksek bürokratların ve ulemanın zırh içine girmiş oligarşisine karşı baş kaldırması idi. Birinciler daha geniş toplumsal katlardan, ikinciler ise çok kez — tabiatıyla her zaman değilse de – dar bir tanınmış aileler grubundan geliyorlardı.

Yeni reform evresi devlet kanunlarıyla değil, edebî manifestolarla başladı; Genç Türkiye'nin ilk liderleri politikacılar değil, ozanlar ve yazarlar oldu.

Edebî Hareket [13].

Yüzyılın ortalarından itibaren Türkler arasında Batılı fikirlerin yayılması ve Batılı toplumsal ve siyasal durum alışların yer etmesi,

[12] Aşağıda s.343 e bak.

[13] Ondokuzuncu yüzyıldaki Türk edebiyatı ve entellektüel hareketleri hakkında öncü bilgi TANPINAR tarafından daha önce adı geçen eserinde verilmiştir. Batı dillerindeki eserler arasında şunlar vardır : Alessio BOMBACI, *Storia della letteratura turca* (1956); Ş. MARDİN, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962); N. BERKES,

hem şekil hem muhteva bakımından klâsik Osmanlı edebiyatından farklılaşan yeni bir Türk edebiyatının yükselmesiyle büyük ölçüde hızlandı. Bu edebiyatta Fransız edebiyatı, esinlenme kaynağı ve taklit örneği olarak, İran klâsiklerinin yerine geçmeğe başladı.

Üç adam genellikle bu yeni edebiyatın öncüleri sayılır İbrahim Şinasi (1826 - 71), Ziya Paşa (1825 - 80) ve Namık Kemal (1840 - 88). İbrahim Şinasi ozan, tiyatro yazarı ve gazeteci idi[14]. Bir topçu subayının oğlu olan Şinasi ilk Fransızca dersini, babasının meslekdaşlarından biri ve Osmanlı hizmetinde bulunan bir Fransız dönmeden aldı, kendisi de topçu dairesinde bir mevki elde etti. Reşit Paşa'nın korurluğu sayesinde Paris'e gönderilen Türk öğrencileri arasına katıldı ve orada dört veya beş yıl kaldı. Türk edebî geleneğine uygun olarak 1848 devrimine katıldı ve Pantheon'a bir cumhuriyet bayrağı astı. Bu kahramanlık günleri sırasında veya ondan çok kısa bir süre sonra Paris'te tabiatıyla genç bir öğrenciydi ve o günlerde derin bir şekilde etkilenmemesine imkân yoktu. Paris'te iken ünlü şarkıyatçı Silvestre de Sacy'nin oğlu Samuel de Sacy ile dostluk kurduğu ve yazılarından çok etkilendiği, ozan Lamartine'le tanıştığı söylenir.

Türkiye'ye dönüşünde tekrar devlet hizmetine girdi ve yeni kurulan Maarif Meclisine üye oldu. Fakat Batılı tavırları dolayısiyle iyi gözle görülmedi. Özel bir şikâyet konusu, sakalını traş etmesiydi. Bir kaynağa göre bunun nedeni bir deri hastalığıydı, bir diğerine göre ise Frenk etkisiydi. O zaman sakalsız bir memur, bugünkü sakallı bir memur kadar tuhaf bir şeydi. Çok geçmeden de Âlî Paşa "rütbesinin ref'i, memuriyetten def'i, maaşının kat'ı"nı[15] istiyen bir tezkereyle, Şinasi'nin Maarif Meclisinden azlini emretmişti.

Âlî Paşa'nın Şinasi'ye aleyhtarlığı sadece çıplak çenesinden dolayı değildi; meselenin daha ciddî yanı, onun Reşit Paşa'nın himaye ettiği bir kimse olmasıydı. Reşit Paşa'nın atadığı sakalı kusursuz diğer kimseler de büyük reformcunun müritleri ve rakipleri tarafından uzaklaştırılmışlardı. Reşit Paşa'nın sadarete tekrar gelmesi üze-

The Development of Secularism in Turkey (1964). Pek yararlı seçmeler dizisi İstanbul'da Varlık Kitabevi tarafından yayınlanan *Türk Klâsikleri*'nde bulunabilir.

[14] Şinasi hakkında bak *EI*[1] ("Shinasi", J, Deny tarafından); Gibb, *Ottoman Poetry*, V. 22 - 40; Tanpınar, s. 155 - 88, Şinası (*Türk Klâs*, XXV); Ebüzziya, *Nümune*, s, 220 - 48; Akyüz, *Antoloji*, s. 1 - 15; Mardin, s. 252 d.; ve genel edebiyat tarihleri ve antolojilerdeki ilgili kısımlar.

[15] Şinasi, *Türk Klâs.*, s. 6.

rine Şinası eski görevine iade edildi. 1858 de Reşit Paşa'nın ölümü onu koruyucusundan yoksun bıraktı; fakat Âlî ve Fuat Paşalar arasındaki zıdlaşmadan yararlandı ve bir süre resmî husumete uğramadı.

Ondan sonra, gittikçe artan bir şekilde edebiyatla ve – Türkiye'de yeni bir meslek ve yeni bir ifade aracı olan – gazeteciliğe daldı. 1862' den itibaren, ülkenin entellektüel hayatında büyük önemde bir rol oynayan, kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkardı. 1865 te, tamamen açık olmayan nedenlerle, görünüşe bakılırsa resmî makamların öfkesinden korkarak, tekrar Paris'e gitti ve 1869 da Fuat Paşa'nın ölümünden sonrasına kadar oradan dönmedi. 1871 de İstanbul'da öldü.

Şinasi'nin siyasal düşünceleri ihtiyatlı ve deneme mahiyetinde idi ve bunlar arasında mevcut düzen hakkında hiç bir köklü eleştiri yoktu. Bununla beraber, düşüncesinin genel çizgisi, 1856 Hatt-ı Hümâyununu ilân ettiği sırada – yani Fransa'daki öğreniminden döndükten kısa bir süre sonra – Mustafa Reşit Paşa'ya yazdığı bir kasidede belirlidir

Şem'idir kalbimizin cân ile mâl ü nâmus
Hıfz için bâb-ı sitemden olur adlin fânus
Ettin âzâd bizi olmuş iken zulme esîr
Cehlimiz sanki idi kendimize bir zincîr.
Bir ıtık-nâmedir insana senin kaanûnun
Bildirir haddini Sultana senin kanûnun[16].

Son beytin radikal anlamları açıktır.

Reşit Paşa'nın koruduğu bir diğer kimse de, yeni edebiyatın üç öncüsünden ikincisi olan Ziya Paşa idi[17]. Galata'da bir gümrük kâtibinin oğlu olan Ziya Paşa, II. Mahmut'un Süleymaniye Camiinde açtığı orta dereceli okulda eğitim gördü ve onyedi yaşında memuriyete girdi. 1854 te, teveccühünü kazandığı Reşit Paşa'nın nüfuzu sayesinde Sultanın üçüncü kâtipliğine atandı ve sarayda yeni bir mesleğe başladı. Bu devrede Fransızca çalışmaya koyuldu ve çok geçmeden Fransızca kitapları Türkçeye çevirecek kadar dile hâkim oldu.

Şinasi ve Reşit Paşa'nın diğer korudukları gibi o da, üstelik bir de saraydaki mevkiini Âlî Paşa aleyhinde Sultana telkinlerde bulun-

[16] İbid., s. 42 - 43; AKYÜZ, *Anatoloji*, s. 8; BOMBACI, s. 426.

[17] Ziya Paşa hakkında bak : GIBB, *Ottoman Poetry*, V. 41 111; TANPINAR, 279 - 321; ZİYA PAŞA, *(Türk Klâs.)*; EBÜZZİYA, *Nümune*, s. 249 - 79; AKYÜZ, *Antoloji*, s. 16 - 41 ve diğerleri; MARDİN, s. 337 d.

mak için kullanır gözüktüğünden, Âlî ve Fuat Paşalar tarafından iyi bir gözle görülmüyordu. Sonunda Âlî Paşa onun saraydan uzaklaştırılmasını sağladı. Ondan sonra Ziya çeşitli küçük memuriyetlerde bulundu ve aynı zamanda Genç Osmanlı Hareketinin teşkilinde Namık Kemal ve diğer gençlere katıldı. 1867 de Kıbrıs Mutasarrıflığına atanmak suretiyle fiilî bir sürgünle karşı karşıya kalınca, bir çok Genç Osmanlı arkadaşıyla birlikte Avrupa'ya kaçtı.

1867 ile 1872 arasında Ziya önce Paris'te, sonra Londra'da ve en son Cenevre'de sürgünde kaldı. Âlî ve Fuat Paşaların rejimi ve Türkiye'de yapmakta oldukları değişiklikler hakkında en sert yergilerinden bazılarını bu yıllarda yazdı. Âlî Paşa'nın ölümünden sonra Türkiye'ye dönmesine izin verildi. 1876 da Sultan Abdülhamit tarafından vezir ve paşa rütbesiyle Suriye vâlisi yapıldı. Mayıs 1880 de Adana'da öldü.

Ziya Paşa hiç de kararlı bir Batıcı değildi. Batı dillerini öğrenmenin önemini ısrarla belirtmekle beraber, Batılı edebî örneklerin taklidini tasvip etmiyordu. Çünkü her uygarlığın kendi özelliği vardı :

Kabil mi ede Rasin, Lamartin
Nef'î gibi bir kaside tezyin
Mümkün mü Senai vü Ferazdak
Molyer gibi bir tiyatro yazmak
İklimde hükmü yok mu farkın
Vaz'iyeti bir mi garb ü şarkın[18].

Gayrimüslimlere eşit statü tanınması konusunda hiç de şevkli değildir ve Âlî Paşa aleyhindeki ünlü hicvinde onun bu yöndeki hareketlerini yerer

Azmine yaver olur ise eğer kasd-ı Huda
Kıptıyan cayı olur mesned-i sadr-ı vâlâ
Yalınız etti Yahudiler için istisna,
Rumdan, Ermeniden yaptı müşir ü bâlâ;
Eyledi resm-i müsavat-ı hukuku ikmal[19].

Zamanının modasına karşı daha şiddetli bir hücumunda şunları söyler

[18] Ziya Paşa, *Türk Klâs.*, s. 68 (*Harabât*'tan, Giriş, kıs. 15).
[19] E. J. W. Gibb tarafından çevrilmiştir (*Ottoman Poetry*, V. 105 - 6).

İsnad-ı taassup olunur merdi gayyura
Dinsizlere tevcih-i reviyet yeni çıktı.
İslâm imiş devlete pabend-i terakki,
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı.
Milliyeti nisyan ederek her işimizde,
Efkâr-ı Frenge tebaiyet yeni çıktı[20].

Fakat Ziya, kütürel ve dinî muhafazacılığına rağmen, uygun bir şekilde örtülü ifade ettiği Frenk fikirlerini izlemeyi küçük görmedi. Bunların en kuvvetlisi meşrutî hükûmet idi. Bu konudaki görüşleri, sürgünde iken yazılmış iki eserinde bulunur. "Rüya"[21] adlı birincisi, Hampstead Heath'te bir sıra üzerinde uyurken Ziya'nın gördüğü bir rüyayı anlatır ve onyedinci yüzyıl ozanı Veysi[22] ve benzer eserlerin hayalî diyalogunu dikkati çekecek derecede andırır. Rüyasında Ziya, Sultan Abdülaziz'le konuşur ve Sultana ülkenin tehlikeli durumunu haber verir. Sultan Ziya'yı, bir millî meclis kurulmasını salık vermek suretiyle kendi otoritesini yıkmaya çalışmakla suçlar; Ziya da böyle bir meclisin kuruluşunun, hükümdarın meşru haklarını zedelemeksizin Türkiye'yi uygar devletlerin uygulama düzeyine getireceği cevabını verir.

Şimdi bir kere Avrupa kıtasının üzerindeki devletlere nazar buyurunuz. Rusya devletinden başka bir yerde hiç hükûmet-i müstakile kaldı mı? O dahi tedric ile sair Avrupa devletlerindeki nizamatı taklid etmeğe uğraşmıyor mu? Fransa ve Avusturya imparatorlarının, İtalya ve Prusya kırallarının ve İngiltere Kraliçesinin azamet ve şevketleri Rusya'dan noksan mıdır? Madem ki Devlet-i Aliye dahi Avrupa familyasından mâduttur, bütün âleme mümanaat olarak bizim bu halde bekamız imkân dahilinde olamaz[23].

Ziya'nın rüyasında, Sultan yine tatmin olmaz ve diğer devletlerin her birinin sadece bir milleti idare ettiğini, kendi tebaasının ise çeşitli mezheplerden olduğunu, her grup kendi çıkarlarının peşine düşeceğinden, bir millet meclisinin sadece bir uyuşmazlık plâtformu yaratacağını ve anlaşmazlık ve parçalanmaya yol açacağını işaret eder. Ziya hak verir ve der ki "Evet efendim, eğer şimdi burada yapılacak millet meclisi Fransa ve İngiltere'deki parlâmentolar imtiyaza-

[20] AKYÜZ, *Anatoloji*, s. 38 (*Terkib-i Bend*, no X).
[21] Rüya'nın kısaltılmış bir metni, ZİYA PAŞA, *Türk Klâs.*, s. 111- 19 da bulunur
[22] Veysi hakkında bak GIBB, *Ottoman Poetry*, III. 208 d.
[23] ZİYA PAŞA, *Türk Klâs.*, s. 115.

tıyle başlar ise filhakika bu mütalâa vakidir."[24]. Fakat asıl kafasındaki bu değildir. Osmanlı millet meclisi, belirtilen nedenlerle, daha sonra güvenle yapılabileceği zaman genişletilebilecek, sınırlı yetkilerle başlamalı idi. Bir park bekçisi Ziya'yı uyandırınca rüya biter.

Sürgünlüğü sırasında yazılmış diğer bir denemede Ziya, Peygambere atfedilen "Ümmetim efradının değişik fikirlere sahip olması Allah'ın bir lütfudur"[25] hadîsini dayanak metni olarak alır. Genel olarak farklı şeriat okullarının birlikte mevcudiyetini meşrulaştırmak için zikredilen bu söze Ziya yeni bir anlam verdi ve onu, içinde fikirlerin çarpışmasından gerçeğin çıkacağı ve sorumlu devlet adamlarının hareketlerini eleştiren ve muhalefetin irdelemesine sunacağı bir meclisin kurulmasını haklı göstermek için kullandı.

Aynı hadîs, üç edebî yenilikçinin şüphesiz en yeteneklisi olan üçüncüsü tarafından yazılan ünlü bir hürriyet kasidesinde zikredilmiştir. Namık Kemal 1840 da Tekirdağ'da aristokratik bir aileden dünyaya geldi[26]. Babası saray müneccimbaşısı idi ve Osmanlı devletinde memurluklar etmiş ve biraz yoksullaşmış bir soydan geliyordu. Arnavut doğumlu anası bir mutasarrıf kızıydı. Namık evde eğitim gördü ve kendisine Arapça ve Farsça ile Fransızca öğretildi. Kendi sınıf ve zamanındaki gençlerin normal seyrine uyarak, onyedi yaşında memuriyete girip Gümrük Tercüme Odasında ve sonra Bâbıâlî Tercüme Odasında – Türkiye'nin Batıya açılan penceresinde – uygun bir yer buldu.

Çok geçmeden Şinasi'nin etkisi altına girdi ve 1865 te Şinasi Paris'e kaçtığı zaman başyazarlığını üzerine aldığı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde onunla beraber çalıştı. İlk yazıları yalnızca çevirilerden ibaretti; fakat daha sonra 1863 - 4 Polonya devrimi ve Amerikan İç Savaşı gibi olaylarla meşgul olma ihtiyacı onun anlayışını keskinleştirdi, siyasî ve edebî yazar olarak yeteneğini geliştirdi. Osmanlı

[24] İbid. s. 116.

[25] Metin EBÜZZİYA, *Nümune*, s. 257 - 61; *Türk Klâs.*, s. 138 - 41.

[26] Namık Kemal hakkında *EI*[1] ("Kemal", Th. MENZEL tarafından); TANPINAR, s. 322 - 432; NAMIK KEMAL, *Türk Klâs.*; EBÜZZİYA, *Nümune*, s. 294 - 493; AKYÜZ, *Antoloji*, s. 42 - 65; BERKES, in FRYE, s. 65 d.; MARDİN, s. 283 d. ve diğerleri. Namık Kemal hakkında bir çok modern eserler arasında şunlar özellikle zikredilebilir : Mithat Cemal KUNTAY, *Namık Kemal* (1944 - 56); Mehmet KAPLAN, *Namık Kemal; Hayatı ve Eserleri* (1948). Gazete yazılarının yararlı bir seçmesi, Mustafa Nihat ÖZÖN'ün *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (1938) adlı eserinde bulunur.

sorunları üzerindeki yazıları resmî makamlarla başının derde girmesine sebep oldu ve 1867 de Ziya ve diğer Genç Osmanlılar ile birlikte Avrupa'ya kaçtı.

Üç yıllık sürgünü Londra, Paris ve Viyana'da geçirdi. Sürgünde muhalefet gazetelerinin yayınıyla, hukuk ve ekonomiyi incelemekle ve bir çok Fransızca eserleri Türkçeye çevirmekle meşgul oldu.

1871 de Türkiye'ye dönünce gazetecilik faaliyetlerine tekrar başladı ve 1873 te hamasî *Vatan* piyesini yazdı [27]. Bu piyes o kadar tehlikeli heyecanlar uyandırdı ki, yazar üç yılı aşkın bir süreyle Kıbrıs'ta hapsedildi. 1876 da Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra İstanbul'a dönmesine izin verildi ve Ziya gibi, adaylığını koymasına engel olunmakla beraber, Anayasanın hazırlanmasına bir dereceye kadar katıldı. 1888 de Sakız'da öldü.

Namık Kemal Türkiye'de iki fikrin havarisi olarak ün yapmıştır Hürriyet ve vatan. Pek çok makale, deneme, roman, piyes ve şiirlerinde, Türk Müslüman okuyucuya Fransız Devriminin bu iki karakteristik fikrini, Müslüman geleneklerine ve durum alışlarına uydurulmuş bir biçimde getirdi.

Ateşli vatanseverliğine ve hürriyetçiliğine rağmen Namık Kemal samimî ve bağlı bir Müslümandı; bahsettiği Vatan da, topluluğu değil toprağı ifade eden bir deyim kullanmakla beraber, Osmanlıdan daha az olmaksızın İslâmîdir. Bütün hayatı boyunca Müslüman değerlerine ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı kaldı ve Tanzimat ricalini, eski İslâm geleneklerinin en iyilerini korumak ve bunların Avrupa'dan ithali gereken yeni kurumlara ilham ve yön vermesini sağlamak konusundaki ihmallerinden dolayı sık sık şiddetle yerdi. İslâm değerlerini destekledi ve Avrupalı küçümseyicilere karşı İslâmın başarılarını savundu; hattâ modern uygarlığı almak, adapte etmek ve Asya ile Afrika'ya yaymak ve böylece Avrupa'nınkine karşı bir doğu kuvvet dengesi yaratmak üzere, Osmanlı önderliğinde bir panislâmik birlik fikrini bile ileri sürdü.

Avrupa uygarlığının başarılarından derin bir şekilde etkilenmişti. Bununla beraber, onun görüşünde İslâmlığın geriliği mutlak olmaktan çok nisbî idi; bu gerilik İslâmlığın tabiatında olan her hangi bir kusurdan değil, fakat Doğu'yu kendi kendine gelişme fırsatından yoksun bırakan Batı'nın egemenliğinden ileri geliyordu. İslâm devleti kendini

[27] Aşağıda s. 157 ye bak.

modernleştirmeli idi; fakat bunu yaparken Avrupa'yı körü körüne taklit etmemeli, kendi kanunlarını, inançlarını ve geleneklerini terketmemeliydi. Bilâkis Avrupa uygarlığında mükemmel olan şeylerin hepsinin ya klâsik İslâm uygarlığından çıktığını ya da onda bir paralleli bulunabileceğini, ve Müslümanın bu şeyleri alırken kendi geleneğinde en derin ve en sahih olarak bulunan şeylere dönmekte olduğunu ileri sürüyordu. Burada Namık Kemal, Müslüman yazarlar arasında romantik ve savunucu tipik bir eğilim haline gelecek bir kanıtlama yolu kullanıyordu. Bazan bunun amacı, geleneksel İslâm değerlerine Batılıların ve Batılılaşma yanlılarının saygısını kazanmaktı. Fakat daha çok, bu devrede, reformcuların fikirlerini ortodoks Müslümanların gözünde daha şirin kılmak amacındaydı.

Namık Kemal'in siyasal teorisi geniş ölçüde Montesquieu ve Rousseau'dan, hükûmet işleyişi üzerindeki fikirleri Londra ve Paris'teki parlâmentolardan kaynak alıyordu. Siyasal düşünüşü üzerinde en derin ve en sürekli etkenlerden biri, 1863 te bir çevirisini yayınlamağa başladığı Montesquieu'nün *Esprit des lois*'sı idi. Daha sonraki yazılarında Montesquieu'nün fikirlerini şeriat ilkeleriyle bağdaştırmaya çalıştı – Aristo felsefesiyle Kuran teolojisini birleştirme hususunda daha önceki Müslüman teşebbüsü gibi, her ikisinin de yeni bir yorumunu gerektiren bir iş. Kemal'e göre, Şeriat'ın akıllı ve âdil kuralları Montesquieu'nün bahsettiği tabiî hukuktan başka bir şey değildir ve böylece kanunların çıktığı "eşyanın tabiatı" ile tasavvufî mahiyette bir Tanrı kavramı arasında bir ayniyet kurulabilir.

Vaz'ı kanun edenlere göre hüsnü mücerret noktai nazarından bed'ile revabıtı zâhire çıkarmaya çalışmaktan büyük vazife olamaz.

Bizde hüsün ve kubhu şeriat tayin eder. Ebnayı vatan arasında revabıtın hüsnü mücerrede muvafakatı ise gene vukuatın o mihengi adalete tatbikiyle bilinir[28].

Tabiî – yani ilâhî – hukukun temel kurallarından biri, hürriyettir. Kemal, Türkiye'de insan haklarından ve parlemanter hükûmetten ilk bahseden kimse değildi; fakat bunlar arasında ilişki kuran ve hürriyet ile kanuna bağlı demokrasi üzerine açık bir görüş getirmeyi başaran ilk kişi idi. Sadık Rifat Paşa, hürriyete olan tabiî insan hakkından bahsetmiş, fakat onun korunması için hükümdara adaletle hükmetmesini tavsiye etmekten başka bir yol görmemişti. Ziya Paşa

[28] "Hukuk", 1872 yılı, 5 no:lu *İbret*'ten; ÖZÖN, *İbret*, s. 51 de metni verilmiştir.

anayasalardan ve millet meclislerinden söz eder – fakat bunlarda sadece Osmanlı İmparatorluğuna bir Batılı devlet görünüşünü, belki de aynı zamanda bazı imtiyazlarını verme aracı olan bir hükûmet tertibi görürdü. Kemal'e göre de devletin birinci görevi yine âdil hareket etmektir; fakat vatandaşın siyasi haklarına saygı göstermeye devleti zorlıyan adalet ve bu hakların korunabileceği araçlar hakkında açık bir fikre de sahiptir. Tipik mahiyette, Fransız ve İngiliz kaynaklı bu fikirler, İslâm hukukunun ilkeleriyle bir tutulmuştur :

"Hukuku siyasiye"nin mevzuunu hemen her kitap başka türlü taksimat ile beyan eder. Maamafih müellifler beyninde en ziyade ittifak hâsıl olabilen maddeler: ümmetin hâkimiyeti, kuvayı hükûmetin tefriki, memurların mesuliyeti, hürriyeti şahsiye, müsavat, hürriyeti efkâr, hürriyeti metabi, hürriyeti içtima, hakkı tasarruf, haremi büyut gibi kavaidi külliyeden ibarettir.

Hâkimiyeti ahali ki kuvayı hükûmetin halktan münbais olmasından ibaret ve lisanı şer'de namı hakkı biat'*tır. Umum veya ahali kelimesinin ifade ettiği manayı mücerret üzerine ârız olmuş bir selâhiyet değil her ferdin hilkaten mâlik olduğu istiklâl, istiklâli zatî levazımından bir haktır.*

"Her kimse kendi âleminin padişahıdır"

Hükûmeti adalet sınırları içinde tutmak için iki esas çare vardır. Bunlardan birincisi, hükûmetin işleyişinde uyacağı temel kuralların artık zımnî kalmaması, fakat dünyaya ilân edilmesi gereğidir. İkincisi yasama erkini hükûmetten alacak olan meşveret ilkesidir[29]."

Bu fikirlerin İslâm geçmişinde örneklerini bulmak için Namık Kemal büyük çaba gösterdi. Halkın egemenliğini *biat* – yeni Halifeye, göreve gelmesinden sonra yapılan ve yeni hükümdar ile tabaası arasındaki sözleşmeyi tamamlıyan resmî itaat yemini – ile özdeşleştirdi. Meşveret ve temsil yoluyla hükûmet ilkeleri için bizzat Kuran'da, özellikle üçüncü *Sure*'de Peygambere ümmetine müşfik olmak ve onların fikirlerini almak emirlerinin verildiği âyette destek bulabildi[30]. Bu âyet Namık Kemal, Ziya Paşa ve onların arkadaşları tarafından sık sık tekrarlandı ve ondokuzuncu yüzyılın Türk ve diğer Müslüman hürriyetçilerinin gözde metinlerinden biri oldu. Kemal daha da ileri giderek, bizzat Osmanlı İmparatorluğunun, reformların başlangıcından önce, temsilî hükûmetin bir şeklini uygulamış olduğu-

[29] "Hukuku Umumiye", 1872 tarihli ve 18 no:lu *İbret*'ten; metni şuralarda yeniden basılmıştır: EBÜZZİYA, *Nümune*, s. 357-8 ve ÖZÖN, *İbret*, s. 96-97.

[30] KURAN, III. Âyet 153.

nu göstermeğe çalıştı. Yeniçeriler bile, kaldırılmalarına kadar, "bayağı silâhlı bir meclis-i şûra-yı ümmet hükmünde" idi[31].

Avrupa parlemanter kurumlarını geleneksel İslâmlık ile bu özdeşleştir meçabaları, Müslüman hukuku, teolojisi ve tarihi bakımından şüphesiz yıkıcı eleştirilere açıktı. Bununla beraber, geleneksel İslâmlık ile artık tamamen tatmin edilmiyen, fakat İslâmî inanç ve kalıtlarına yeni edindikleri Batılı değerler çerçevesinde yeni bir ifade vermek ve haklılık kazandırmak ihtiyacını duyacak kadar ona bağlı olan bir Müslüman aydınlar kuşağını ikna etmekte ve Osmanlı sınırlarının çok ötesinde kabul görmekte başarı sağladılar. Fikirlerinin etkileri, Genç Türk Devriminden sonra Sultanın 14 Kasım 1909 da Osmanlı parlâmentosunu açış konuşmasına "Şeriat'ın öngördüğü parlemanter hükûmet şekli"ne atıfla başlamasında görülebilir[32].

Kabul edilecek temsilî hükûmetin fiilî şekline Namık Kemal bile İslâm hukukunda ve tarihinde hiç bir örnek bulamayıp, gözünü dışarıya çevirmek zorunda kaldı. Seçtiği yer Londra oldu. Batı hakkında bildikleri ve okudukları esas itibariyle Fransızcadan olmakla beraber, III. Napolyon idaresindeki Paris Meclisi onun tabiatına göre fazla otoriter idi. Onun görüşüne göre

"*Fransa'dan daha ahrârâne bir nizâm-ı esâsî ile pek âlâ idare olunuruz. Çünkü Fransızlar pek âteşinmeşreb olduklarınean daima değişmiye maildirler. Hareketlerinin esası da akıl'dır. Zâhirî güzel bir safsatanın sevki ile bin istidlâlin neticesini üozarlar.. Büyük cümhurdan beri otnz kırk türlü sûret-i hükûmet teşkil etmeleri buna açık bir delil olabilir. Osmanlı halkı ise, zâten medânet ve sükûnetle mecbul olduğu için, harekâtta ifrâta varmak muhatarası yoktur... altı yüz senede bir kaç yüz kere ihtilâl ettik, hepsinde eşhas-ı müdîre değişti, sûret-i idare yine bâki kaldı*" [33].

Böylece Namık Kemal, Ziya Paşa'nın, Osmanlıların yetkileri sınırlı bir parlâmento ile işe başlamalarının daha uygun olacağı görüşünden çok uzaktır.

[31] KAPLAN, s. 107. Kemal'in birçok yerde ifade ettiği bu fikir, muhtemeldir ki SLADE'den gelmektedir (*Travels*, I. 276 yukarda s. 125 e bak). Slade'in Türkiye'de okunduğuna, Vefik Paşa'yı "doğruluğunu övdüğü Kaptan Slade'in 'Turkey'ini okurken" bulan N. W. SENIOR tanıklık etmektedir (s. 36).

[32] I. GOLDZIHER, *Vorlesungen über den Islam* (1925, s. 380 n. 20 ve 15 Kasım 1909 günlü Türk basını,

[33] KAPLAN, s. 108 (12 no:l u *Hürriyet*'ten iktibas).

1872 Kasımında *İbret*'te yayınlanmış "Terakki" adlı yazısında Kemal, Londra'dan sıcak sözlerle bahseder. "Bütün memâliki mütemeddineyi dolaşmıya ne hacet. İnsan yalnız Londra'yı im'anı nazarla temaşa eylese göreceği bedayi akla veleh getirir. Londra'ya enmuzeci âlem denilse mübalâğa değildir." Devam ederek, İngiliz başkentinin okulları, kolejleri, kitaplıkları, tiyatroları, hastaneleri ve hepsinin üstünde "dünyada gördüğümüz kavaidi siyasetten hemen bir çoğunun mehdi zuhuru bulunan... efkârı umumiyenin dehşet ve mukavemeti idareye karşı cismaniyet kesbetmiş" parlâmentosundan vecd ile söz eder[34].

Osmanlı İmparatorluğunu yıkılmaktan kurtarmak için ihtiyaç duyulan hükûmet şekli bu, kaynak ve yöntemler bunlar idi. Bunlar elde edilebilir miydi? Bu soruya Kemal, gerçek bir Victoriyen iyimserliğiyle cevap verir

Madem ki Avrupa bu hale topu topu iki asır içinde gelmiş ve madem ki esbabı terakkice onlar mucit olmuş, biz o vesaiti hazır bulacağız... hiç olmazsa iki asır içinde olsun biz de en mütemeddin memleketlerden sayılacak bir hale gelebileceğimizde hiç iştibah var mıdır?[35].

Yeni Haberleşme Aracı : Basın

Fakat Namık Kemal ve arkadaşlarının, bu arada yerinde sayacağı kabul edilen Avrupa'ya yetişmek için iki yüzyıl beklemeğe niyetleri yoktu. Tasarıları daha kesin bir modernleşme ile sosyal ve siyasal reform programını gerektiriyordu; bunların güçlüklerini acıklı bir şekilde küçümsüyorlardı. İlerleme hür kurumlara dayanıyor, hür kurumları da kamu oyu ayakta tutuyordu. Bu nedenle Osmanlı hürriyetçileri, bir kamu oyu yaratmak ve onu eğitmek işine koyuldular; bu kamu oyunun, Paris ve Londra'daki benzerleri gibi Türkiye'de de aynı rolü oynıyacağını ümit ediyorlardı.

Bu işte baş araçları, önemini Batı dünyasında çabuk kavradıkları basın idi. Resmî olmıyan ilk Türkçe periodik, haftalık *Ceride-i Havadis*, 1840 da William Churchill tarafından çıkarılmaya başlamış

[34] "Terakki", 1872 tarihli ve 45 no.lu *İbret*'ten, Şuralarda metni verilmiştir EBÜZZİYA, *Nümune*, s. 308 d. ve ÖZÖN, *İbret*, s. 176 d.

[35] İbid ; ÖZÖN, s. 187.

[36] Türkiye'de basının ilk tarihi hakkında bak EMİN, *Press*; GERÇEK, *Türk Gazet.*; İSKİT, *Türkiye'de Matbuat Rejimlari*; *İA* ("Matbuat II/I, Vedat GÜNYOL tarafından) TANPINAR, s. 224 d.; yukarda s. 95 no. 37.

ve 1864 te ölümünden sonra oğlu tarafından devam ettirilmişti[37]. Biçim ve üslûbuyla resmî gazeteye uyan bu gazete, uluslararası işlere ondan daha çok yer ayırıyordu. İlk yıllarında bazı güçlüklerle karşılaşmış ve 1843 te muhtemelen Rus baskısının bir sonucu olarak bir süre kapatılmıştı. Daha sonra yeniden yayına başladı ve galiba hükûmetten yardım da gördü. Bu yardım ve ilânların gittikçe artan geliri, gazeteyi, resmî gazete gibi düzenli çıkmayı başaramamakla beraber, yaşattı.

Kırım Savaşının patlaması yeni imkânlar getirdi. Gazeteci Churchill, İngiliz gazeteleri için savaş muhabirliğini aldı, *Ceride-i Havadis* tarafından da özel ilâvelerle yayınlanan haber yazıları, dört gözle haber bekleyen Türk okuyucuya, modern bir devlette gazetenin fonksiyonu ve değeri hakkında yeni bir kavrayış kazandırdı. Gittikçe büyüyen bu okuyucu çevresiyle teması sürdürmek için *Ceride-i Havadis*'in yayınlayıcıları daha önce resmî gazeteye uyarak kullandıkları sıkıcı, ağdalı üslûbu terkederek, daha sade ve kısa bir dili benimseyip gazetenin dilini basitleştirmeğe başladılar. Türk gazeteci üslûbu onların sütunlarında doğdu. Haberler kadar, çok kez seri halinde makale ve hikâyeler de yayınladılar ve böylece, belki Şinasi de dahil olmak üzere, bir çok Osmanlı edebiyatçısına edebî gazetecilikte ilk çıraklık imkânını verdiler.

Renksiz resmî gazete bir yana, *Ceride-i Havadis*, Türk dilinde yirmi yıl fiilî bir gazetecilik tekelinden yararlandı. Bu sürede, Türk okuyucuyu haberlere ve özel yazılara alıştırmak, bir gazeteciler, matbaacılar, dağıtıcılar, ve gazete ticareti için gerekli başka yan kollar kuşağı yetiştirmek suretiyle önemli bir öncü rolü oynadı. 1860 da Batı gazetecilik dünyasının diğer cephesiyle – rekabet ile – karşılaşmak durumunda kaldı. O yıl, aristokratik bir derebeyi ailesinden ve Bâbıâlî Tercüme Odasının kıdemli üyelerinden Çapanzade Agâh Efendi, yeni bir haftalık gazete *Tercüman-ı Ahval*'i çıkarmağa başladı. Yayınlayıcı ve yazar olarak onunla işbirliği eden, ozan ve yenilikçi İbrahim Şinasi idi. İlk başmakalesinin açış paragrafları ilk gazetecilerin ve hürriyetçilerin üslûp, fikir ve geleneklerinin karma şekline iyi bir örnektir:

Madem ki bir heyet-i içtimaiyyede yaşıyan halk bunca vezaif-i kanuniyye ile mükelleftir, elbette kaalen ve kalemen kendi vatanının menafiine dair beyan-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk-u müktesebesinden addeyler. Eğer şu müddeaya bir

[37] GERÇEK, s. 35 d.

sened-i müsbit aranılacak olsa maârif kuvvetiyle zihni açılmış olan milel-i mütemeddinenin yalnız politika gazetelerini göstermek kifayet edebilir.

Bu mebhas Devlet-i Aliyye'ce dahi nev'uma müeyyeddir ki Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın teşekkülü sırada kavânin ü nizâmata müteallik levayihin tahriren arzolunması için umuma mezuniyet-i resmiye verilmiş idi. Hattâ Hükûmet-i Seniyye'nin müsaadesiyle dahil-i Memâlik-i Osmaniyye'de tebaa-i gayri müslimenin lisanları üzere hâlen çıkardıkları jurnaller bile belki hukuklarından ziyade serbesttir. Fakat asıl Osmanlı gazetelerinin bahsine gelince gayr-i resmî bir varakanın devam üzere çıkarılmasında her nasılsa şimdiye kadar millet-i hâkimeden hiç bir kimse ihtiyar-ı zahmet etmemiştir. Hele şükürler olsun sâye-i adalet-i seniyye'de telâfi-i mâfat müyesser oldu. Şöyle ki bu yolda Türkçe bir gazetenin neşri istidasına dair geçenlerde takdim olunan müzekkerenin mealini musaddak Meclis-i Maârif-i Umumiye'den verilen mazbata üzerine Meclis-i Hass-ı Vükelâ-yi fihamda dahi keyfiyet istihsan ve ol babda müsaade-i cenab-i mülûkâne şayan buyurulmuştur[38].

Churchill bu rekabete gazetesini haftada beş gün yayınlamakla cevap verdi ve iki gazete arasında şiddetli rekabet bir süre devam etti. Fakat çok geçmeden yeni haftalık gazete güçlüklere uğradı. 1860'ların gittikçe artan otoriter havasında, Şinasi ve arkadaşlarının "belki de haklarından daha fazla hürriyet" kullanmakta olduklarını düşünenler vardı. Muhtemelen Ziya Paşa tarafından yazılan bir makaleden dolayı *Tercüman-ı Ahval* hükûmet emriyle iki hafta kapatıldı – Türkiye'de hükûmetin gazete kapatmasına ilk örnek.

Söz hürriyetinin kısıtlandığını gören Şinasi de yirmi beş sayıdan sonra *Tercüman-ı Ahval*'i terketti ve 1862 Haziranında kendi gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı yayınlamağa başladı. Bu gazete, radikalliği siyasal olmaktan çok kültürel idiyse de, biraz daha ileri bir durum takındı. Bununla beraber Şinasi siyasal konulara da dokundu ve zaman zaman malî ve hukukî reform ihtiyacından söz etti. Bu yolda onu, daha ünlü şâkirdi Namık Kemal izliyordu. Kemal gazeteciliğe 1863 Martında çıkan ve sadece üç sayısı yayınlanan *Mir'at* (Ayna)da başladı. Mânidar bir şekilde, Montesquieu'nün *Considérations sur les causes de la grandeur et de la décadence des Romains* (Romalıların Büyüklük ve Çöküşünün Nedenleri Üzerinde Düşünceler) adlı kitabının bazı bölümlerinin notlu çevirisiyle yayın hayatına girdi. Biraz sonra *Tasvir-i Efkâr*'a yazmağa başladı ve 1865 te Şinasi Paris'e gidince gazetenin

[38] ŞİNASİ, *(Türk Klâs.)* s. 72 d. da metni yayınlanmıştır.

başyazarlığını üzerine aldı. Şinasi'den çok daha az ihtiyatlı mizacıyla gazeteye daha açık sözlü bir politik nitelik vermeğe başladı ve iç ve dış sorunlar üzerindeki şiddetli başyazıları hükûmetin dikkatini çekmekte gecikmedi.

Ses tonu ve muhteva bakımından daha da radikal olanı, ilk sayısı 1867 nin 1 Ocağında, son sayısı da 8 Martta çıkan *Muhbir* idi. Bunu yayınlayan Ali Suavi Efendi (1838 - 78) idi[39]. Ali Suavi zamanın hürriyetçi ve aydınlarının bir çoğundan farklı olarak, toprak sahibi ve memur sınıfından gelmiyordu; İstanbul'a yerleşmiş ve kâğıt mühreciliği ile geçimini zor sağlayan bir köylünün oğluydu. Ali Suavi medresede geleneksel bir eğitim gördü. Meslekten bir öğretmen olarak, Bursa ve Filibe (Plovdiv) de yeni rüşdiyelerde öğretmenlik yaptı ve sonuncu rüşdiyeden demagoji yaptığı iddiasıyla azledildi. *Muhbir*'deki sert ve biraz sansasyonel yazıları Sadrazamı kızdırdı ve onun tarafından Anadolu'ya sürülmesine sebep oldu. Oradan Avrupa'ya kaçtı ve Londra'da kısa bir süre *Muhbir*'i yayınlamağa devam etti. Bu arada İstanbul'da diğer bir çok gazete daha çıkmaya başladı; bunlar arasında *Ayine-i Vatan* zikredilebilir. İlk sayısı 14 Ocak 1867' de çıkan bu gazete – kısa ömürlü *Mir'at* bir yana – ilk resimli Türkçe gazeteydi ve Vatan adını ilk olarak taşıyordu.

Basının sayı ve kuvvetindeki bu çabuk yükselme, 1861 de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla gittikçe müstebit hale gelen hükûmeti endişelendirmeğe başladı. 1 Ocak 1865 te Türkiye'de kendi türünde ilk kez bir basın kanunu yürürlüğe girdi[40]. Bu kanun basın için sıkı kurallar koydu ve kanunun uygulanmasında sulh mahkemelerine yardımcı olmak üzere Bâbıâlide bir matbuat dairesinin kurulmasını öngördü. 12 Mart 1867 günlü bir "tebliğname" hükûmetin niyetlerini açıklar

Mahallî basının, Doğuda gazeteciliğin ilham alması gereken ruhu tanımıyan bir kısmı, esas itibariyle ülkenin genel yararına karşı bütün aşırı takımların ve eğilimlerin ateşli organı haline gelmiştir. bu itibarla Bâbıâlî, ülkenin genel yararının gerektirdiği her zaman, uyulması millî basının esas

[39] Ali Suavi hakkında bak KUNTAY, *Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi* (1946). TANPINAR, s. 204 - 23; Falih Rıfkı ATAY'ın daha etkili bir dille yazılmış kitabı, *Başveren İnkılâpcı* (tarihsiz, önsözü 1951 tarihli); MARDİN, s. 360 d.

[40] *Düstur*, II. 220; YOUNG, II. 321 d.; ARISTARCHI, III. 320 d.

şartı olan yukarda belirtilen ilkeleri tanımıyan gazetelere karşı idarî yollarla matbuat kanunundan bağımsız olarak tedbir almak hakkını saklı tutar.... [41].

Bu tedbirler, bir çok gazetelerin kapatılması ve bunların ünlüce yazarlarının Avrupa'ya kaçmasıyla en son haddine ulaşan, şiddetli bir baskı devri getirdi. Bunu izliyen yıllarda en önemli Türkçe gazeteler Londra, Paris ve Cenevre'de yayınlandı. Bunlardan birinin ilk Londra sayısının sunma yazısının deyimiyle "*Muhbir* gerçeği söylemenin yasaklanmadığı bir ülke bulmuştur ve tekrar çıkıyor." [42].

Yeni bir sorunla karşılaşmış olan Türk memurları, basını etkileme ve kontrol tekniklerini öğreniyorlardı. Fakat Türk gazetecileri de, dikkati çekecek kadar kısa bir süre içinde, haberden yoruma, yorumdan tenkide, tenkidden muhalefete ve muhalefetten direnmeye geçme oluşumunu tamamladılar.

Örgütlü Muhalefet : Genç Osmanlılar [43]

II. Mahmut'un ve ondan sonrakilerin reformları imparatorlukta okumuş, idealist ve tutkulu bir yeni idareci ve egemen elit yaratmıştı.

[41] YOUNG, II. 326; ARISTARCHI, III. 325 - 6.

[42] *Muhbir*, no: 1, 31 Ağustos 1867 (ilk sayfanın resmi şurada yayınlanmıştır GERÇEK, *Türk Gazet.)*

[43] Genç Osmanlı hareketinin tek ayrıntılı tarihi Ebüzziya Tevfik tarafından yazılmış ve 1909 da *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanmıştır. Daha sonraki anlatımların çoğu buna dayanmaktadır. Yararlı kısa açıklamalar şuralarda bulunur Akçuraoğlu Yusuf (: Yusuf AKÇURA), "Türkçülük", *Türk Yılı*, 1928, s. 294 d.; Tarık Z. TUNAYA, *Türkiye*'de *Siyasî Partiler, 1859 - 1952* (1952, s. 91 d.; KAPLAN, s. 54 d.; Ahmed Bedevi KURAN, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele* (1956), s. 57 d.; KARAL, *Tarih*, VII. 299 d. Namık Kemal'in rolüne özel atıfla birlikte hareket hakkında en ayrıntılı belgeler KUNTAY'ın biyografisinin I. cildinde bulunur. Osmanlı prenslerinin Genç Osmanlılarla bağıntısı hakkında Abdülhamit'in *TTEM*, no 90 - 92 (1926) da yayınlanmış notlarına bak. Hareketin siyasal fikirlerinin incelemesi, onların yazılarından yapılan bir çok aydınlatıcı iktibaslarla birlikte İhsan SUNGU tarafından Tanzimat'ın yüzüncü yıl dönümünde yayınlanan *Tanzimat* adlı kitapta yazılmıştır ("Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", s. 777 - 857). Son olarak, Türkçe kaynaklar arasında, birincisi tarihî, ikincisi edebî iki mükemmel deneme zikredilmelidir ŞEREF, *Tarih Musahabeleri*, s. 172 d., ve TANPINAR, s. 189 d. İlk Batılı tarihler, Paris ve Londra'da Genç Osmanlılarla tanışan Türk dostları Léon CAHUN ve Arminius VAMBERY'nin eserleridir. LAVISSE ve RAMBAUD'nun *Histoire générale*'inde CAHUN onların kısa bir tarihçesini yazdı; VAMBERY ise Ekim 1893 tarihli *Deutsche Rundschau*'da onları bir makalede tanımladı (Paul FESCH, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, 1907, s. 323 de zikredilmiştir). Daha fazla Batılı bilgiler için bak GIBB, *Ottoman Poetry*, V. 60 d.; ENGELHARDT, II. 3 d.; SAX, s.

Osmanlı hükûmet ve toplumunun değişimi onlara yeni fırsatlar ve arzular vermişti; Avrupa eserlerinin çevirisi ve taklidi onların zihinlerini yeni inançlar ve fikirlerle doldurmuştu. Böylece, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Sultanın ve nazırlarının gittikçe artan istibdadı onları usandırmağa, ve yerlerine mıhlanmış kıdemli memurlar onların yükselme yolunu tıkamağa başladığı zaman, mücadele ve devrimin ideolojisinde de tekniğinde de bilgiden yoksun değillerdi.

Mutlakiyete karşı Türk hürriyetçi hareketinin tarihine, 1859 tarihli Kuleli Vakası diye bilinen olayla başlamak gelenek olmuştur. O yıl küçük bir tertipçi grup Sultan Abdülmecit'in hal'ini ve gerekirse öldürülmesini plânlamıştı. Suikast meydana çıkarıldı ve liderleri mahpus olarak Asya'ya sürüldü. Bir çok Avrupalı yazarlar, bu başarısız suikastı, meşrutî ve parlmanter hükûmetin kabul ettirilmesi için ilk teşebbüs olarak tanımlarlar. Fakat daha yeni araştırmalar, tertipçilerin kafasında böyle bir amaç veya program bulunmadığını, bilâkis Hristiyanlara verilmiş bulunan tavizlere karşı olduklarını belirtir görünüyor. Her hangi bir ilke için çalışmaktan çok, Sultana ve nazırlarına karşı hareket etmekteydiler ve böylece ortodoks yolda bir suikast ve hükûmet darbesi ile ilgiliydiler [44].

383 d.; G. L. LEWIS, *Turkey*, s. 36; E. ROSSI, "Dall Impero ottomano alla Repubblica di Turchia, Origine e Sviluppi del Nazionalismo Turco sotto l'Aspetto politico-culturale", *OM*, XXIII (1943), 361 d.; DAVISON, in *Am. Hist. R.*, 1954, s. 851 d. Genç Osmanlılar hakkında yegâne monografik incelemeler şunlardır : Yu. A. PETROSIAN, "*Novye Osmani*"i *Borba za Konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii* (1958); (Bu eser hakkında bilgimi Prof. A. TIETZE'ye borçluyum) ve Ş. MARDİN, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (1962).

[44] Kuleli Vakası bir çok yazarlarca tartışılmış ve çeşitli şekilde yorumlanmıştır. ENGELHARDT (I. 158 - 9), onu izliyen JORGA (V. 517), VAMBERY ve diğerlerine göre, Kuleli Vakası liberal bir hareket, ilk demokratik hükûmet kurma teşebbüsü idi. V. I. SHPILKOVA, *Problemy Vostokovedeniya* I (1959) daki yeni bir makalesinde (*MEJ*, XIII (1959), 347 de özetlenmiştir) daha da ileri giderek, onu, kitle desteğinden yoksunluğu sebebiyle başarısızlığa uğrayan bir "ilerici ve monarşiye karşı suikast" olarak tanımlar. Bu konuda tek monografi olan ve Türk belgelerine dayanan *Kuleli Vakası Hakkında bir Araştırma* (1937) adlı kitabın yazarı, Türk tarihçisi Uluğ İĞDEMİR, bu olayı, her hangi bir ideolojik muhtevadan yoksun, fakat daha çok Batılılaşma eğilimine ve şeriatın ihmaline karşı bir tepkiyi ifade eden, geleneksel yolda önemsiz bir suikast olarak görür. Türk arşivlerindeki belgelere dayanan İĞDEMİR'in bulguları, Batı diplomatik kayıtlarından çıkardığı kanıtlarla Roderic DAVISON tarafından da kuvvetlendirilmiştir (European Archives as a Source for Later Ottoman History", in *Report on Current Research on the Middle East, 1958*, s. 38 - 41). Ayrıca bak KARAL, *Tarih*, VI. 95 - 97; TUNAYA, *Partiler*, s. 89 - 90; KURAN, s. 49 d.; CEVDET, *Tezâkir*, II. 83 d.

Hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirler, şüphesiz Osmanlı İmparatorluğunda bir çok yıldan beri bilinmekteydiler. Belirsiz de olsa, Sadık Rifat Paşa'nın yazılarında gözükmüş ve Sultan Abdülmecit ile Mustafa Reşit Paşa'nın reformları üzerinde bazı etkisi olmuştu. Daha öncelerde, 1808 de, reformcu Sadrazam Bayraktar Mustafa Paşa, reform programını onaylamak üzere İstanbul'da bir meclis toplamıştı [45]; 1829 da da Mısır'da Mehmet Ali Paşa, her yıl bir kaç gün toplanan 156 üyeli bir Danışma Meclisi tayin etmek suretiyle bir adım daha ileri gitmişti [46]. 1845 te Abdülmecit'in kendisi de, taşra eşrafından kurulu bir meclis ile başarısız bir deneme geçirmişti [47]. Daha sonra 1861 de Tunus Bey'i Müslüman bir ülkede Avrupa tipinde ilk anayasayı ilân etmişti. Bu anayasa, yürütme yetkisini Bey için saklı tutarken, yasama yetkisini de Bey ile tayinli altmış üyeden kurulu bir Büyük Meclis arasında paylaştırıyordu [48]. En son 1866 da Mısır'da Hidiv İsmail, seçmenleri sınırlı ve fonksiyonları daha da sınırlı bir danışma organı kurarak, ilk seçimli meclis denemesinde bulunmuştu [49].

Hükûmet faaliyetinin açık bir liberal eleştirisini ve bir meşrutî reform programını Türkiye'de ilk kez 1860 larda buluruz. Bu fikirler önce Şinasi, Namık Kemal ve arkadaşlarının çevresinde gözükür ve o zamanın gazetelerinde biraz ihtiyatlı bir şekilde ifade edilir.

Kesin bir grup teşkili için ilk teşebbüs 1865 te gelmiş görünmektedir. O yılın Haziranında biri Namık Kemal olan altı kişilik bir küçük grup bir toplantı yaptı ve gizli bir dernek kurdu. Kurucu üyelerden Ayetullah Bey'in ilk toplantıya "Karbonari ve Lehistan gizli derneği ile ilgili iki önemli kitap"la geldiği [50] bildirilmekle beraber, onun ilk programı hakkında az şey bilinmektedir. Daha sonra, Karbonari'nin benimsemiş olduğu anlaşılan programa dayalı bir program kabul edildi. Dernek hızla büyüdü ve bir süre sonra üye sayısı, iddia edildiğine göre, 245 e yükseldi. Osmanlı hanedanından iki şehzade, Murat ve Abdülhamit – gerçi Abdülhamit'in niyetlerinin

[45] Yukarda s. 76 ya bak.

[46] J. LANDAU, *Parties and Parliaments in Egypt* (New York, 1954), s. 7.

[47] Yukarda s. 112 ye bak.

[48] EI², "Düstur".

[49] LANDAU, s. 7.

[50] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*'ın 20 Haziran 1909 sayısında; bak AKÇURAOĞLU, s. 295; KAPLAN, s. 58.

daha başlangıçtan beri düşmanca olduğu sonradan açık bir hale geldi – derneğe ilgi gösterdiler.

Harekette çok daha önemli bir rol oynayan diğer bir prens, Mısır hanedanından Mustafa Fazıl idi [51]. Mustafa Fazıl, korkunç İbrahim Paşa'nın oğlu ve Hidiv İsmail'in kardeşiydi ve 1866 Haziranında Hidiv'in Sultandan elde ettiği veraset kanunundaki bir değişiklikle saltanat silsilesinden çıkarılıncaya kadar onun vârisi bulunuyordu. Bundan dolayı Prens Mustafa Fazıl'ın Sultana ve Sadrazama muhalefet etmesi sebepsiz değildi ve zannedildiğine göre onu, Mısır Hidivi olmak yerine veya onunla birlikte, meşrûtî bir imparatorluğun ilk nazırı olmak tutkusu besliyordu. Fakat reformlara ilgisini sadece kızgınlığa veya kişisel tutkuya bağlamak şüphesiz bunların da etkisi olmakla beraber – haksız olur. Prens, Osmanlı hürriyetçilerine eylemli bir ilgi gösterdi. Paris'ten Sultana imparatorluğun durumu hakkında bir kaç acı gerçeği bildiren, meşrutî ve diğer türden reformlar teklif eden, Fransızca açık bir mektup gönderdi. Bu mektup hürriyetçiler arasında büyük heyecan uyandırdı; Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik ve Sadullah tarafından Türkçeye çevrildi ve *Tasvir-i Efkâr* idarecilerince büyük sayıda basılarak dağıtıldı [52].

Hükûmet, casusları aracıyla grubun teşekkülünden haberi olmakla beraber, o vakte kadar ona karşı hiç bir tedbir almamıştı. Fakat bu son hareket, Şubat 1867 de tekrar Sadrazam olan Âlî Paşa'yı üstü kapalı olsa bile çabuk harekete sevketti. Grubun liderlerinden Ali Suavi Anadolu'da Kastamonu'ya sürüldü; Kemal ve Ziya ise, sürgün kararnamelerinden farklı olmaksızın, taşra memuriyetlerine atandılar.

Bu sıralarda idi ki ilk devrimci komite kendine isim aldı. 1867 Şubatının başlarında Belçika gazetesi *Le Nord*, Prens Mustafa Fazıl'ın Türkiye'de bir bankacılık teşekkülü kurduğuna dair bir haber yayınlamıştı. Bu yanlışı düzelten bir mektupta, Prens Türkiye'deki destekleyicilerine, şüphesiz daha önce Avrupa'daki Genç İtalya, Genç Fransa ve Genç Almanya'dan esinlenmiş bir deyimle, "Genç Türkiye"

[51] Mustafa Fazıl hakkında bak Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 31 Mayıs, 1 Haziran 1909 ve devamı; M. COLOMBE, "Une Lettre d'un prince égyptien du XIXe siècle au Sultan Ottoman Abd al-Aziz", *Orient*, V (1958), 23 - 38; KUNTAY, *Namık Kemal*, I. 311 d.; MARDİN, s. 276 d.

[52] Metni, COLOMBE, s. 29 d. da; Türkçesi, 1 - 5 Haziran 1909 günlü *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da. Bak KUNTAY, s. 277 d.

(Jeune Turquie) diye atıfta bulunmuştu. Bu yalanlama, yayınlayıcısı Osmanlı hürriyetçileriyle dostça ilişkiler içinde bulunan Beyoğlundaki *Courrier d'Orient* gazetesi tarafından Belçika gazetesinden kopya edildi ve ondan sonra 21 Şubat 1867 günlü *Muhbir*'de Türkçeye çevrildi. "Jeune Turquie" adı Ali Suavi ve Namık Kemal'e hoş geldi; Türkçede ona çeşitli karşılık denediler ve sonunda *Yeni Osmanlılar* deyiminde karar kıldılar. Bu ad, Fransızcası *jeunes Turcs* ile birlikte, grubun yayınlarının başlığı olarak gözüktü [53].

Âlî Paşa'nın emirlerini haber alınca, büyük bir servet sahibi olan Prens Mustafa Fazıl "Genç Türkler"in liderlerini Paris'e çağırdı; onlar da Mayıs ortalarında bir Fransız vapuruyla İstanbul'dan ayrıldılar. Anadolu'daki sürgününden kaçan Ali Suavi Paris'te onlara katıldı ve sonra Londra'ya giderek orada 31 Ağustos 1867 de *Muhbir* gazetesini yayınladı. Fakat çok geçmeden Ali Suavi arkadaşlarıyla bozuştu. Koyu dindar ve hacı olan Ali Suavi, bir modern yazar tarafından liberal bir ilâhiyatçı, bir diğeri tarafından da belki daha doğru olarak, sarıklı ihtilâlci diye tanımlanmıştır. Namık Kemal ve Ziya da samimî ve sadık Müslümandılar; fakat onun İslâmî devletin ve hukukun yeniden ihyasını hareket noktası alan bir dinî reform üzerindeki ısrarını ve Hristiyanlara hücumlarını desteklemeğe eğilimli değildiler. Ali Suavi'nin tutkusu ve inatçılığı kısa sürede bozuşmaya yol açtı ve 1868 de Genç Osmanlılar kendi gazetelerini çıkardılar; bunun ilk sayısı 29 Haziranda çıktı. Adı *Hürriyet* idi [54]. Başlangıçtan itibaren Namık Kemal, Ziya Paşa bu gazetede sıkı işbirliği halindeydi ve, anlaşıldığına göre, yayın politikasının sorumluluğunu taşıyorlardı. İlk sayısında, Osmanlı programında iki esas noktayı belirleyen ve muhtemelen ikisi de Kemal tarafından yazılmış iki önemli makale vardı. "Vatan sevgisi imanın bir parçasıdır,, [55] başlığını taşıyan birincisi vatan sevgisinden bahseder ve Avrupa ülkelerininkine benzer bir

[53] 31 Mayıs 1909 günlü *Yeni Tas. Ef.*; COLOMBE, s. 25; SUNGU, in *Tanzimat*, s. 777 n. 1; KUNTAY *Namık Kemal*, I. 289 - 90; MARDİN, s. 32 d.; DAVISON, s. 201 d. Mektubun İstanbul'da dağıtılmasıyla ilgili olanlar arasında KUNTAY iki Avrupalıyı zikreder İslâmlığı kabul edip Türkiye'de yerleşen Fransız litoğrafyacısı H. Cayol, ve bir siyasî mülteci olan Macar kitapçısı Daniel Szilagyi.

[54] İlk sayısının baş sayfasının resmi şurada basılmıştır GERÇEK, *Türk Gazet.*. Kemal'in Londra'daki ikameti hakkında bak KUNTAY, I. 533. d.

[55] "Hubb al vatan min al İman", şüphe götürür bir şekilde Peygambere atfedilen bir Arap atasözü.

Osmanlı vatanseverliği fikrini ileri sürer. "Ve konu üzerinde onlarla danış"[56] başlıklı diğeri, Kur'an'dan alınan bu cümleyi, parlemanter ve temsilî hükûmet dâvasını dayandırdığı bir destek olarak kullanır. Bu iki tema gazetenin sonraki sayılarının çoğunda işlenmiştir ve Âlî Paşa'nın iç, dış ve özellikle malî politikası üzerindeki daha ayrıntılı ve özel eleştirilerle ilişkilidir.

Bu arada Ali Suavi'nin *Muhbir*'i Londra'da kapandı, o da Parise geldi; orada *Ulûm* adlı yeni bir gazete yayınlamağa başladı. Onunla Genç Osmanlılar arasındaki ayrılık genişledi ve onlar Âlî Paşa'nın ölümünden sonra Türkiye'ye döndükleri zaman, Ali Suavi, belki de Türkiye'deki koşulları daha doğru tarttığından, Fransa'da kalmayı tercih etti. Paris'te ve Fransa-Prusya savaşı sırasında Lyon'da yayına devam etti. İslâm ve Osmanlı bağlılığından ayrı olarak, ilk kez bir *Türklük* fikrini ileri sürmesi bu devrededir. Çeşitli kanallardan Türkiye'ye ulaşan yayınları ilgi uyandırdı. Resmî tarihçi Lütfi, *Muhbir*'den bahsederken şöyle der:

> *Mezkûr gazete beher hafta Londra'da vesait-i müteaddide ile, yani kâh tüccar mektupları ve kâh bilinmiyecek surette bazı şeyler arasında pek çok nüshaları dağılıb meallerine vakıf olmıyanlar nadir bulunurdu. Bunun illet-i gâiyesi devletin usûlünü tezyif ve vükelânın hatalarını tafsil ve tadât ile halkın ve belki Avrupa'nın ezhânını tedhiş idi. Halkın o kadar rağbetine düşmüş idi ki bir nüshası liraya satıldığı işitilmiştir*[57].

Ali Suavi, 1871 genel affından sonra Genç Osmanlıların geri kalanıyla birlikte sürgünden dönmedi; fakat 1878 olaylarına dramatik fakat başarısız bir müdahalenin içinde ölmek üzere İstanbul'a döndü.

Genç Osmanlılar arasında diğer bir ilginç ayrılıkçı Mehmet Bey (1834-74) idi[58] Ali Suavi'den farklı olarak, bir halk çocuğu değil, saray ve idareci çevresine mensup bir kişiydi. Babası Posta Nazırı, kayın babası eski Sadrazamlardan Mustafa Naili Paşa, amcası da Sultan Abdülaziz devrinde bir çok kez Sadrazamlığa gelmiş ünlü Mahmut Nedim Paşa idi. Mehmet Bey Fransa'da öğrenim görmüş

[56] Namık KEMAL, *Külliyat*, III. 165 - 75; yukarda s. 143 e bak.

[57] KAPLAN, s. 65 de iktibasen verilmiştir.

[58] Mehmet Bey hakkında bak KUNTAY, *Namık Kemal*, I. 414 d.; ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 173 d.; KAPLAN, s. 67; MARDİN, s. 12 ve çeşitli bölümler; DAVISON, s. 189; 210 d. Mahmut Kemal İNAL'ın *Son Asır Türk Şairleri* adlı kitabının 942 - 51 inci sayfalarında kısa bir biyografisi vardır.

ve Tercüme Odasında çalışmıştı; İstanbul'daki ilk gizli komitenin kurucu üyelerinden biri ve bazılarına göre, onun muharrik ruhu olmuştu. Genç Osmanlılardan daha radikal olduğundan, onlardan ayrıldı ve Türkçe, Rumca, Arapça ve Ermenice *İttihat* adında bir gazete çıkardı. Sonra Cenevre'ye gidip *İnkılâp* dergisinin yayınlanmasında Hüseyin Vasfi Paşa'ya katıldı. Böylece Türkçe siyasal sözlüğe yeni ve harikulâde bir sözcük girmiş oldu. Mehmet Bey'in Karbonari ile ilişkileri olduğu ve Fransız radikal gazetelere yazı yazdığı söylenir. Fransa-Prusya savaşında Fransız ordusunda, sonra da *Commune*'de gönüllü olarak çarpıştı ve 1874 de ölümünden az önce Türkiye'ye döndü.

Genç Osmanlıların Avrupalılarla ilişkileri hakkında fazla şey bilinmemektedir. Karargâhları, onları Fransız siyasal çevreleriyle ve özellikle Fransız Dışişleri memurlarıyla temasa geçiren Prens Mustafa Fazıl'ın Paris ikametgâhıydı. Tarihçi Abdurrahman Şeref'e göre, Paris'te tanıştıklarından biri de, *Introduction à l'histoire de l'Asie* (1896) (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabında Türk milliyeti ve tarihi hakkında ifade ettiği fikirleri daha sonra Türk siyasal düşüncesi üzerinde pek büyük etki yapacak olan Léon Cahun idi[59].

Haziran 1867 de Sultan Abdülaziz Fransa'ya resmî ziyarete gitti. Hâlâ İstanbul'da yüksek bir makam ele geçirmek ümidini besleyen Prens Mustafa Fazıl, Sultanın teveccühünü kazanmak için bu fırsatı kaçırmadı. Sultan Toulon'da karaya çıktığı zaman hürriyetçi prens, "zât-ı hümâyun-ı şahâneye hîn-i muvasalat-ı hümâyunlarında bir bende-i sadık sıfatıyla arz-ı ubûdiyet etmek"[60] ve selâmlamak üzere orada idi. Sultanın sevgisini kazanmayı becerdi ve Paris, Londra, Viyana ve Budapeşte'ye onunla birlikte gitti. Budapeşte'den, Sultanın izniyle İstanbul'a onun ardından gitmeden önce, Paris'teki işlerini düzenlemek üzere Paris'e döndü.

Bu "işler"in ucu Genç Osmanlılara dokundu. Sultan Paris'e gelince, Osmanlı Büyükelçiliğinin baskısı sonucu Genç Osmanlılardan

[59] ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 175 - 6. Cahun'dan Namık Kemal'e bir mektup hakkında bak : KUNTAY, I. 530 - 2.

[60] Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 17 Eylûl 1909; bak : KAPLAN, s. 63. Sultanın Avrupa gezisi hakkında bak: KUNTAY, I. 546 d. ve yukarda s. 121 Genç Osmanlıların yeni destekleyicisi, bu kez Hidiv İsmail'in kendisi oldu. Abdülkadir KARAHAN tarafından *Yeni Sabah*, 14 - 23 Mayıs 1961 de yayınlanmış belgelere bak.

Paris'i terketmeleri istendi, onlar da İngiltere'ye – Reşat, Nuri ve Mehmet Jersey'e, Ziya, Kemal, Ali Suavi ve Agâh Londra'ya – gittiler. Prens, Genç Osmanlıların maişetlerini sağlamak ve yayınlarını karşılıyacak fon tahsis etmek suretiyle onların malî işlerini düzenledi. İstanbul'a geldi ve daha sonra Nazır oldu.

Koruyucu Prensin dönmesi ve gitmesi Genç Osmanlıları dağınıklığa düşürdü. Bir ihanet olarak baktıkları hareketine karşı protesto olarak, Ali Suavi ve Mehmet Bey Prensin kendilerine tahsis ettiği ödenekleri almayı reddettiler. Diğerleri parasını kabul ettiler; her ne kadar Ziya Paşa daha sonra *Zafername* adlı hicviyesinde onun hakkında kırıcı bazı imalarda bulunmuş ise de, onun tayinini kendi dâvaları için bir ihanetten çok bir başarı saymış görünmektedirler. Bununla beraber, onun yöneltici ve otoriter idaresinden yoksun kalınca, bir grup olarak parçalanmaya başladılar ve *göçmen* politikacıların çok kez kaderi olan iç kavgalara düştüler. 1870 sonlarına doğru Namık Kemal aracılar yoluyla Sadrazam Âlî Paşa ile barışmayı becererek İstanbul'a döndü.

Eylûl 1871 de Âlî Paşa öldü. Savundukları ve karşı durdukları dâvalar hakkında daima safca bir kişisel görüş taşımak eğiliminde bulunan Genç Osmanlılar da yurda dönmek hazırlığına girdiler. Baş düşman, insafsız müstebit nihayet sahneden çekilmişti ve şimdi her şey yolunda gidecekti.

Namık Kemal Viyana'da bir kaç ay geçirdikten sonra 25 Kasım 1870 de İstanbul'a varmış bulunuyordu. Âlî Paşa'nın ölümünden cesaret bulan geri kalanı, 1871 ve 1872 de onu izledi. Yalnız Mehmet ve Suavi dışarda kaldılar. Birincisi Fransa için savaşıyor, ikincisi de Âlî Paşa'nın ölümünden sonraki rejim hakkında hâlâ güvensizlik besliyordu.

Olaylar onu tamamen haklı çıkardı. Âlî Paşa müstebit olabilirdi; meşrutî hükûmet ve basın hürriyeti gibi pek gösterişli yeni kavramları hor görmüş olabilirdi. Fakat yetenekli ve dürüst bir idareci, ve ileriye götürmek için bir şeyler yaptığı reformun samimî bir taraftarı idi. Bu şeylerin hiç biri ondan sonrakiler hakkında söylenemez; onların beceriksiz yönetimi altında imparatorluk iflâs, ayaklanma, baskı, savaş ve yenilgi yokuşundan aşağıya kaydı. İnatçı ve söz dinlemez Sultan gittikçe imparatorluğun fiilî idarecisi haline geldi; Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, onun masraflı ve yıkıcı kaprislerine aracılık etmekten başka çok az şey yaptı.

Türkiye'ye döndükten hemen sonra Namık Kemal gazetecilik faaliyetlerine tekrar başladı ve Haziran 1872 de *İbret* gazetesinin idaresini eline aldı. O zamana kadar İstanbul'da epeyce Türkçe gazete ve dergi vardı; fakat Namık Kemal'in *İbret*'teki makale ve denemeleri ona Türk basın tarihinde eşi bulunmayan bir önem kazandırdı[61]. Fakat başyazarlığı bir yıldan az sürdü; çünkü 1873 Nisanında yeni bir buhran bu sefer Kıbrıs'a ikinci bir sürgünle sonuçlandı. Bu buhran, Gedik Paşa tiyatrosunda Kemal'in *Vatan yahut Silistre* piyesinin oynanmasıyla patladı. İlk orijinal Türk piyesi, Şinasi'nin *Şairin Evlenmesi*, kadınların statüsü ve Türkler arasındaki evlenme usulünü yeren, gelenekler hakkında kısa bir komedi idi, ve bir dergide yayınlanmıştı. Bu ise daha sert bir tarzda daha patlayıcı bir konuyu işliyordu ve heyecanlı bir seyirci önünde oynanmıştı. Oyunun tema'sı vatanseverlik, yani Müslüman bir halk için yeni olan, insanın ülkesine borçlu olduğu sevgi ve bağlılık doktrini idi. Oyunun dört perdesi, 1854'te Ruslara karşı Silistre Türk kalesinin savunmasında bir menkıbeyi işler. Piyes vatan aşkıyla taşan cümlelerle yanar ve vatanlarını sevmeleri ve onu düşmanlarına karşı korumaları için Osmanlılara -- Türklere değil – heyecan verici çağrılarla doludur. Bu piyeste, Kemal'in *Hürriyet* ve *İbret*'teki başlıca yazılarında formülleştirdiği fikirler dramatik ve şairane ifadesini bulur.

Piyes ilk kez 1 Nisan 1873 te çılgınca heyecan sahneleri arasında oynandı; ertesi ve onun izliyen günlerde *İbret*'te övgü ve destek mektupları yayınlandı.

Bütün bunlar hükûmetçe iyi gözle görülmüyordu. Avrupa'daki sürgünden dönmesine yeni izin verilmiş olan Namık Kemal hâlâ şüphe altındaydı. Her halk heyecanının tezahüründen şüphe ediliyordu; hele bu, halkın Sultana, nazırlarına ve İslâm ümmeti ile onun yetkili temsilcilerine değil de, Vatan denilen soyut ve alışılmamış bir varlığa bağlılık borcu gibi yabancı ve yıkıcı fikirle birlikte olunca, daha da şüphe çekici idi. Piyesin oynanması sırasındaki sahneler hakkında *İbret*'teki heyecanlı ve etkili bir yazı, hükûmete harekete geçmek vesilesini verdi. 5 Nisanda sorumsuzluk, ayaklanmaya teşvik ve küstahlık sebepleriyle gazeteyi kapatan bir emir yayınlandı. Meydan okuyan bir veda başyazısının yayınlanmasından hemen sonra Kemal ve bir çok arkadaşı tutuklanıp sürüldü. Şüphesiz Kemal'in diğer faaliyetleri

[61] Başyazılarından seçmeler Özön'ün *Namık Kemal* adlı eserinde bulunur.

ve ilişkileri de bu sonucun doğmasına yardım etti[62]. Ziya ve Kemal 1867 de Avrupa'ya kaçtıkları sıralarda kendilerini tehdit eden en kötü ihtimal Kıbrıs ve Erzurum gibi uzak yerlerde taşra mutasarrıflığı idi. Fakat 1873 e kadar şartlar daha da güçleşmişti. Ziya'nın, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra başka şikâyeti kalmadığından, geçici olarak hükûmetle barışıp çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu doğrudur. Fakat Kemal düşünmeye, yazmaya ve tahrik etmeye devam etti. Bu faaliyetlere, veliaht şehzade Murat ile muhtemel temasları da eklenince, serbest bırakılamıyacak kadar tehlikeli bir kimse oldu. Bu yüzden, bu kez sıkı bir tutukluluk altında sürüldü ve Kıbrıs'ta Magosa'da otuz sekiz ay hapsedildi; bunun ilk kısmını tek başına hücrede geçirdi. Bu hapislik ancak Sultan Abdülaziz'in 1876 da tahttan indirilmesiyle sona erdi.

1870 lerde koşullar hızla değişti. Ordu ve donanma – yeni zırhlılarıyla kuvvet bakımından Avrupa'da üçüncü – büyük masraflara malolmuştu. Sultanın israfı ve nazırlarının pervasız borçlanmaları devlet maliyesini hercümerce sürükledi. Kötü ürün alınması sıkıntı ve hoşnutsuzluk getirdi; Avrupa'ya karşı düşmanlık duygusu yaygın ve yoğun hale geldi. Ekim 1875 te Sadrazam Mahmut Nedim Paşa Osmanlı borçlarının faiz ödemelerinin yarıya indirileceğini bildirdi ve bunun Osmanlı devletinin Avrupa'daki durumuna ve itibarına felâketli etkileri oldu. Taşra karışıklık içindeydi. Temmuz 1875 te Bosna ve Hersek'te ayaklanma başladı. Oradan Bulgaristan'a sıçradı ve bunun Osmanlı başıbozuk kuvvetleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılması bütün Avrupa'da zulüm feryatlarına yol açtı. 6 Mayıs 1876 da Selânik'te Fransız ve Alman konsoloslarının bir kalabalık tarafından öldürülmesi, Bâbıâlinin Avrupa devletleriyle arasını açarak, kuzey ufkunda gözükmekte olan savaş karşısında onu müflis, itibarsız ve yalnız bıraktı.

Mithat Paşa ve Meşrutiyet:

10 Mayıs 1876 da softalar, veya Fatih, Bayezit ve Süleymaniye medreselerinin ilâhiyat öğrencileri, Bâbıâlî önünde ayaklanarak Sad-

[62] Bu olaylar hakkında bilgiler Namık Kemal'in biyografilerinde, özellikle KUNTAY, II/1, bölüm 1 - 16 da bulunabilir. Çağdaş kaynaklardan alınan iktibaslarla açık bir özet, ÖZÖN'ün yayınladığı *Vatan yahut Silistre* (1943) nin eklerinde bulunur.

[63] 1876 - 8 in dramatik olayları geniş bir literatüre konu olmuştur; bunlardan sadece bir kaçı burada zikredilebilir. Devrin Türk hatırat yazarları arasında İsmail

razam Mahmut Nedim Paşa ile Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istediler. Söylendiğine göre, bunlardan bazıları Bâbıâlînin dış parmaklıklarının Sadrazamı asmaya elverecek kadar yüksek olup olmadıklarını ölçüyorlardı [64]. Kanıtlar, bu ayaklanmanın ânî olarak kendiliğinden ortaya çıkmadığını göstermektedir. Sultan Abdülhamit – tabiatıyla tarafsız bir tanık değildir – gösterilerin Mithat Paşa tarafından düzenlenip paraca desteklendiğini ve onun perde arkasındaki arkadaşları arasında Rüştü Paşa, Damat Mahmut, Halim Paşa, Hayrullah Efendi ve Murat'ın bulunduğunu söyler [65].

Gösterilerin, Mithat ve Şehzade Murat tarafından değilse bile, hiç olmazsa bunların isteklerinin lehinde olan diğerleri tarafından tertiplendiğine dair başka kanıtlar da vardır. Medrese öğrencilerinin ayaklanmaları Türkiye'de hiç de yeni bir şey değildi; en azından onaltıncı yüzyıldan beri Osmanlı işlerinde önemli ve bazan da tehlikeli bir rol oynamışlardı ve ülkenin sosyal tarihinde önemi olan bir feno-

KEMAL (*The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Sommerville STORY tarafından yayınlanmıştır), Ali Haydar MİDHAT (*The Life of Midhat Pasha*, 1903, ve Türkçesi, *Hatıralarım 1872 - 1946* (1946) ve hattâ dikte edilmiş notlarından bazısı Devrimden sonra Türk Tarih Encümeninin dergisinde yayınlanmış olan (*TTEM*, no 90 - 92, 1926) Sultan ABDÜLHAMİT vardır. Çağdaş Batılı gözlemciler arasında bazıları özellikle ilginçtir : A. D. MORDTMANN, *Stambul* (anonim olarak yayınlanmıştır); Sir Henry ELLIOT, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences* (1922); Sir Edwin PEARS, *Forty Years in Constantinople* (1916) ve *Life of Abdul Hamid* (1917); G. WASHBURN, *Fifty Years in Constantinople* (1909); Paul FESCH, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid*; E. de KERATRY, *Mourad V* (1878). Eski Türk tarihçileri arasında şunlar zikredilebilir : *Üss-i İnkılâb* (1294/1877) adlı eseri, Abdülhamit'in tahta çıkmasının resmî tarihi olan Ahmet MİTHAT; Osman NURİ, *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (1327 - 1909, tahttan indirilmesinden sonra yayınlanmıştır); RASİM, *İstibdaddan Hâkimiyet-i Milliyeye*; ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 187 d. Modern Türk yazarları arasında aşağıdakiler devrin çeşitli cepheleri üzerinde dururlar : KURAN, s. 82 d.; KUNTAY, *Namık Kemal*, II. 1 ve 2 nci kısımlar; KAPLAN, s. 96 d.; KARAL, *Tarih*, VII. 352 d.; Halûk Y. ŞEHSUVAROĞLU, *Sultan Aziz, Hayatı, Hal'i, Ölümü* (1949); I. Meşrutiyet devri hakkında monografik incelemeler için bak : Bekir Sıtkı BAYKAL, "93 Meşrutiyeti", *Bell.*, no 21 - 22 (1942), 45 - 83 ve no 96 (1960) 601 - 36; PETROSIAN, *Novye Osmani*, s. 71 d.; TEMPERLEY, in *Camb. Hist. J.*, s. 169 d.; R. DEVEREUX, *The First Ottoman Constitutional Period* (1963).

[64] ŞEREF, *Tar. Mus.*, 192 d.; KURAN, s. 82 d.; İsmail KEMAL, s. 108; MİDHAT. *Life*, s. 81; ŞEHSUVAROĞLU, s. 60 d.; "Abdülhamid-i Sani'nin Notları", *TTEM*, s. 92 d.; TUNAYA, *Partiler*, s. 96 - 97; İsmail Hami DANİŞMEND, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV (1955) 253 - 4.

[65] Notlar, çeşitli kısımlar, özellikle s. 93 - 94.

mendi[66]. Bununla beraber, hükûmet değişikliği sağlamak amacıyle önceden düzenlenmiş ve para verilmiş bir öğrenci gösterisi yeni bir şeydi. Bu durum, Avrupa'nın bazı kısımlarında kökleşmiş geleneği Türkiye'ye soktu ve özellikle Osmanlı devletinin vârisi olan devletlerde bir çok kereler uygulanan bir örnek oldu.

Sultan bunların baskısına boyun eğdi ve iki gün sonra hem Mahmut Nedim Paşa'yı hem Hasan Fehmi Efendi'yi azletti. Mütercim Rüştü Paşa Sadrazam, Hüseyin Avni Paşa Serasker, Hasan Hayrullah Efendi Şeyhülislâm, Mithat Paşa da – daha önce 1868-9 da kısa bir süre bulunduğu – Devlet Şûrası Başkanı oldu. Fakat Sultan ile yeni nazırları arasında güvensizlik vardı ve bir kuvvet çatışması uzun süre gecikemezdi. Sir Henry Elliot, bir mektubunda şunları bildiriyordu:

Herkesin ağzında "Meşrutiyet" sözcüğünün olması, başkentin uyanık kamu oyunu temsil eden ve millet – hem Müslüman hem Hıristiyan – tarafından desteklendiğini bilen softaların, zannımca bunu elde edinceye kadar çabalarını gevşetmiyeceği ve Sultanın bunu tanımayı reddetmesi halinde, onu tahttan indirme teşebbüsünün hemen hemen kaçınılmaz gözükmesi; Kur'anın gerektirdiği hükümet şeklinin tamamen demokratik olduğunu, şimdi Sultanın kullanmakta olduğu mutlak otoritenin halkın haklarının gaspı olduğunu ve Şeriat'ın bunu tasvip etmediğini müminlere kanıtlayan Kur'andan bazı metinlerin dolaştırılması; hem metinlerin hem teamüllerin, Devletin çıkarlarını ihmal eden bir Hükümdara itaatın gerekmediğini göstermek amacında olması... [67].

Sir Henry "kamu oyu"ndan, "milletin gövdesi"nden ve buna benzer şeylerden bahsederken belki biraz saftı, fakat olayların gidişini değerlendirmesi yeterlikle doğruydu. Zikrettiği kanıtlar ve bunların gösterdiği amaç, fikirlerinin etkisi hemen farkedilir olan Genç Osmanlıların öğretilerinin mantıkî sonucuydu.

30 Mayıs 1876 da, Şeyhülislâmdan Sultanın hal'ine cevaz veren bir fetva silâhını elde eden ve gerekli siyasî ve askerî hazırlıklarla kuvvetlenen nazırlar, Abdülaziz'in hükümdarlığının sona erdiğini resmen ilân ettiler ve onun yerine Murat'ı padişah yaptılar. Bunun başlıca sorumluları Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, ve Harbiye

[66] Örneğin bak Mustafa AKDAĞ, "Türkiye Tarihinde.... Medreseli İsyanları", *İst. Üniv. İktisat Fak. Mec.*, XI (1949 - 50) 361 - 87.

[67] ELLIOT, s. 231 - 2; MIDHAT tarafından da hafif değişikliklerle zikredilmiştir (*Life*, s. 81); karşılaştır TEMPERLEY, *Camb. Hist. J.*, s. 172.

Komutanı Süleyman Paşa idi[67a]. Eski Sultan halefi lehine tahttan feragat ettiğine dair bir mektup yazarak, yerini sükûnetle terketti; yenisi de derhal bütün nazırların yerlerinde kaldığını teyit eden bir ka arname çıkardı.

V. Murat'ın tahta çıkması hürriyetçiler için bir zafer gibi göründü. Murat yıllarca Genç Osmanlılarla temasta bulunmuş ve onlara sempati göstermişti; bunlardan bir çoğu şimdi saray memuriyetleri aldı. Kıbrıs'tan çağrılan Namık Kemal onun özel sekreteri oldu; Sadullah'a Mabeyn Başkâtipliği gibi kilit bir mevki verildi.

Fakat hürriyetçilerin yeni hükümdarlarından memnunlukları kısa sürdü. Murat hem Batı hem Türk eserlerini geniş ölçüde okumuş, Avrupa edebiyat, bilim ve işlerine kuvvetli ve bilgili bir ilgi duyan, yüksek zekâlı bir şehzade idi. 1867 de Avrupa gezisinde Abdülaziz'e refakat etmiş ve çok iyi bir izlenim bırakmıştı. Bu durum ve sürgün hürriyetçilerle gizli temasının haber alınması, Sultanın ona gittikçe artan bir şüpheyle davranmasına ve onu göz altında fiilî bir inziva hayatına zorlamasına yol açtı. Bu hayatın gerginlikleri ve teselli bulmak için başvurduğu içki, zaten sinir bozukluklarına mâruz bir bünyenin kaldıramıyacağı şeyler oldu ve Murat tahta çıktığı zaman artık iyice aklî bozukluk yolunda bulunuyordu.

Tahta çıkmasından hemen sonraki iki üzücü darbe aklî çöküşünü tamamladı. Birincisi, hal'inden bir kaç gün sonra Fer'iye sarayında * bilekleri kesilmiş olarak bulunan Abdülaziz'in feci ölümüydü. İkincisi, Abdülaziz'in oğlu Prens İzzettin'e yaverlik etmiş Kafkasya'lı piyade yüzbaşısı Çerkes Hasan'ın, kabine toplantısına delice dalarak Hüseyin Avni Paşa ile diğer nazırları öldürmesiydi. Bu olaylarla aklını kaçıran yeni Sultan halk karşısına çıkamıyacak ve her hangi bir resmî işte hazır bulunamıyacak hale geldi. Türk ve yabancı doktorların konsültasyonlarından sonra Sultanın durumunun şifa bulmaz olduğu kesin görünüyordu[68].

Dış savaş ve iç buhranlar ortasında böyle bir durum çok geçmeden göz yumulamaz hale geldi ve nazırlar, istemiyerek de olsa, ikinci bir saltanat değişimi ihtimalini düşünmeğe başladılar. İkinci veliaht

[67] a Tahttan indirme hazırlıkları ve onu örgütleyenlerin rolleri hakkında bak : DAVISON, *Reform*, s. 327 d.

* Kitabın İngilizce aslında "Çırağan Sarayı" denilmektedir.

[68] Çerkes Hasan olayı hakkında bak : UZUNÇARŞILI, "Çerkes Hasan Vakası", *Bell.*, no : 33 (1945); Murat'ın sağlık durumu hakkında bak : Aynı yazar, "Beşinci Sultan Murad...", *İbid.* No: 38 (1940).

Murat'ın küçük kardeşi Abdülhamit idi. 27 Ağustos 1876 da Mithat Paşa, Abdülhamit'in hürriyetçi dâvaya önceden sempati va'dini almak üzere Nişantaşı'ndaki annesinin sarayında onu görmeğe gitti. Şehzadeye, hükûmet üyelerinin teklif ettiği Kanun-u Esasi'nin bir taslağı gösterildi; Abdülhamit bunu tasvip etti ve desteklemeğe söz verdi. Bu ön hazırlık tamamlanınca, Sadrazam, Şeyhülislâmdan, aklî yetersizlik sebebiyle Sultanın hal'ine cevaz veren bir fetva aldı ve 31 Ağustos'ta talihsiz Murat hal'edilerek yerine Abdülhamit Padişah ilân edildi. Namık Kemal'in gözlerinden yaşlar akarak, Murat'ın hal'inin ertelenmesi için Mithat Paşa'ya yalvardığı, fakat kâr etmediği söylenir[69]. Hal'edilen sultan, yirmi sekiz yıllık bir tutsaklıktan sonra 1904 te öleceği Çırağan sarayına götürüldü.

Dört ay içinde iki kez nazırlarının kararıyle Sultan hal'edilmiş ve yerine diğeri getirilmişti. Bu olayların Osmanlı hanedanının tarihinde geçmiş örnekleri yok değildi; nazırların çoğu, halk gibi, geleneksel yolda politikacıların ön ayak olduğu ve dinî makamın onayladığı basit bir silâhlı kuvvet müdahalesiyle şüphesiz tatmin olmuştu. Fakat Mithat'ın başka fikirleri vardı.

Mithat Paşa, Rusçuklu bir Kadı'nın oğlu olarak 1822 de İstanbul'da doğdu[70]. Henüz genç bir oğlan çocuğu iken Sadaret makamında bir memuriyet elde etti ve ondan sonra Bâbıâlî hizmetinde hızla yükseldi. 1858 te altı aylık bir izinle Londra, Paris, Viyana ve Brüksel'i ziyaret ederek Avrupa'da inceleme yaptı. Döndükten sonra bir çok vâliliklerde bulundu, yetenekli ve dürüst bir idareci olarak ün kazandı. 1864 te taşra idaresi hakkında yeni kanun üzerinde fikrini almak üzere başkente çağrıldı ve aynı yıl, eski Silistre, Vidin ve Niş vilâyetlerinin birleştirilmesiyle yeni kurulmuş olan Tuna vilâyetine vâli yapıldı. Bu görevde ve 1869 da nakledildiği Bağdad valiliğinde, bu vilâyetlerin uzun zamandan beri görmedikleri bir güvenlik ve refah sağlıyarak göze çarpan bir yetenek gösterdi. Ağustos 1872 de Mahmut Nedim Paşa'nın düşmesinden sonra, Sultan Aziz tarafından Sadrazamlığa atandı. Fakat Abdülaziz'in kaprisli

[69] İsmail KEMAL, s. 118. V. Murat hakkında bak *İA* ve *EI*[1], daha fazla kaynakların gösterildiği ilgili maddeler.

[70] Midhat Paşa'nın, oğlu Ali HAYDAR (Yukarda s. 159 n. 63 e bak), İNAL (*Sadrıazamlar*, s. 315 - 414) ve PAKALIN (*Son Sadrazamlar*, I. 189 - 445) tarafından yazılmış biyografileri vardır. Ayrıca bak *EI*[1] ve *İA*, ilgili maddelerde.

mutlakıyetine âlet hizmeti görecek bir adam olmadığından, yalnız iki buçuk aylık bir görevden sonra azledildi. Onu izliyen bir kaç yıl sırasında Bâbıâlideki rakip kliklerin manevraları onu çeşitli nazırlıklara getirip götürdü; bunların hiç birinde uzun süre kalmadı ve hiç birinde büyük bir izlenim bırakmadı.

Daha 1875 kışında Mithat Paşa İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'a, grubunun amacının bir anayasa elde etmek olduğunu açıklamıştı

İmparatorluk (dedi) hızla yıkıntıya götürülüyor... Görebildiği tek çare, önce, nazırları özellikle maliye bakımından millî halk meclisine karşı sorumlu kılarak Hükümdar üzerinde kontrol sağlamakta bulunuyordu; ikincisi, bütün sınıf ve din farklarını ortadan kaldırarak, bu Meclisi gerçekten millî yapmakta.... üçüncüsü, yerinden yönetimle ve vâliler üzerinde taşra kontrolunun yerleştirilmesiyle... [71].

Yeni anayasa plânları 1876 Mayısında Mithat'ın hükûmete girmesinden hemen sonra başlatılmış görünmektedir. Devlet adamları ve ulemadan kurulu bir komisyona metni yazma görevi verildi; metin yıl sonuna doğru tamamlandı. Ondokuzuncu yüzyıl anayasalarının pek çoğu gibi, o da hem doğrudan doğruya hem de 1850 tarihli daha otoriter Prusya anayasa fermanı aracıyla, 1831 Belçika anayasasından büyük ölçüde etkilendi. Prusya anayasa fermanı gibi, o da bir kurucu meclisten çıkmadı, hükümran iktidar tarafından ilân edildi. Bu, Mithat Paşa'nın Sultan Abdülhamit tarafından tekrar Sadarete atanmasından bir kaç gün sonra, 23 Aralık 1876 günü oldu [72].

1876 da Osmanlı Kanun-u Esasi'sinin ilânı, Türk sorunlarında kanıtları ve yargıları çok kez Türklerin meziyet ve kusurlarından tamamen bağımsız düşüncelerle belirlenen Avrupa'daki Türk dostları ve düşmanları arasında çok tartışma konusu olmuştur. 1876 Kanun-u Esasi'sinin imparatorluk hükûmetini ıslah etmek veya değiştirmek için gerçek bir arzuyu temsil etmediği, sadece Batılı dev-

[71] ELLIOT, s. 228; 9 Mart 1876 günlü "Müslüman Vatanîler'in bildirisiyle (MORDTMANN, *Stanbul*, II. 90 d.) karşılaştır.

[72] Kanun-u Esasî hakkında bak BAYKAL; G. JÄSCHKE, "Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates", *WI*, V (1918) 5 d.; *İA* ("Kanun-u Esasî", Hüseyin Nail KUBALI tarafından); *EI*[2] ("Düstur", B. LEWIS tarafından). Türkçe metni *Düstur*'un çeşitli basımlarında bulunur; A. Ş. GÖZÜBÜYÜK ve S. KİLİ'nin *Türk Anayasa Metinleri* (1957) adlı kitabında s. 25 d. da yeni harflerle tekrar basılmıştır; bir çok çeviriler arasında en işe yararı, F. von KRAELITZ - GREIFENHORST'un yaptığı Almanca bilimsel çeviridir : *Die Verfassungsgesetze des osmanischen Reiches* (1919).

letlerin gözlerini boyamak ve tâbi milletler yararına müdahale plânlarını bozmak amacında olan bir manevra, bir göstermelik olduğu tenkidi sık sık yapılmıştır.

Kanun-u Esasi'nin ilân edildiği koşullar ve uygulanma tarzı, ilk bakışta, bu eleştirinin geçerliğini doğrular görünür. Balkan vilâyetlerindeki ayaklanmaların merhametsizce bastırılması, ondan sonra Sırpların imparatorluğa karşı Haziranda başlamış oldukları savaşta yenilmeleri, uluslararası bir bunalım yaratmıştı. Kasımda Rusya savaş hazırlığı içinde bulunuyordu. Disraeli de Osmanlı İmparatorluğunun paylaşılmasına İngiliz hükûmetinin razı olmıyacağını açıklamıştı. Aralık ayında, savaşı önlemek için son bir çaba olarak, Türkiye ile Sırbistan arasında barış şartlarını ve büyük devletlerin gözetim ve teminatı altında yapılacak reformlarla Balkan vilâyetlerinin yeniden düzenlenmesini görüşmek üzere, büyük devletlerin katılmasıyla İstanbul'da bir konferans toplandı. Konferansın açılmasından bir gün önce Mithat Paşa Sadrazam oldu;

Tam yetkili delegeler açılış formaliteleriyle uğraşırken, top gürlemeleri, Bâbıâli'nin şimdi geniş çaplı reformlara fiilen girişmiş bulunduğu ve büyük devletlerin teklif ettiği yardımdan vazgeçebileceği kanıtına dayanak sağlıyacak şekilde düzenlenmiş ve incelikle işlenmiş türden yeni bir Türk anayasasını başkente ilân etti[73].

Bu yorum belki mazur görülebilir. Büyük bir reformun tam Batılı devletlerin hayırhahlığına ihtiyaç duyulan bir anda gelmesi ilk defa olmuyordu. 1839 Gülhane Hatt-ı Şerifi, Osmanlı ordusunun Nizip'te feci yenilgisinden hemen sonra, muzaffer Mısır'lı Mehmet Ali'ye karşı Avrupa desteğine muhtaç olunduğu zamanda çıkarılmıştı; 1856 Hatt-ı Hümâyunu, Kırım savaşından hemen sonra, Türkiye'ye elverişli bir barış andlaşmasının sağlanması için Batının hayırhahlığının gerekli olduğu bir zamanda gelmişti; şimdi de bir reformcunun sadrazam olarak atanması ve liberal bir anayasanın ilânı, müdahale ve himaye plânlarını önlemek ve Rusya ile ufukta gözüken savaşta Batı desteğini sağlamak üzere mükemmel bir zamanda seçilmişti.

Bu düşünceler, 1839 ve 1856 daki reformcuların kafasında olduğu gibi, 1876 da şüphesiz Mithat'ın da kafasında idi. Reformların zamanının seçimi ve teatral bir tarzda takdimi, şüphesiz bunlardan siyasal

[73] R. W., SETON, - WATSON, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question* (1935), s. 122.

avantaj sağlamak arzusundan esinlenmişti. Fakat bundan, Kanun-u Esasi'nin ve daha önceki reformların, yabancıları aldatmak ve içerde hiç bir şey değiştirmemek niyetinde olan diplomatik desiselerden başka bir şey olmadığı sonucunu çıkarmak büyük bir hata olur. Şüphesiz ki gerek reformcular gerek hürriyetçiler, muhafazakâr karşıtlarından daha az olmamak üzre, imparatorluğun bütünlüğünü ve egemenliğini, nereden gelirse gelsin her tehditten korumak endişesinde olan sadık Müslüman ve Osmanlı idiler. Fakat onların pek çoğu, imparatorluğun yararına olduğuna inandıkları reformlara ve hür fikirliliğe bağlılıklarında nadiren daha az ciddî idiler. 1876 ya gelindiği zaman Türkiye'de reform dâvasının bir yüzyıllık geçmişi, belirlenmiş bir geleneği, bir itici gücü ve gerçekten tamamen kendisine ait bir eseri bulunuyordu. Hürriyetçi dâva çok daha gençti; fakat küçümsenemiyecek bir ideolojik edebiyat doğurmuş ve Osmanlı yönetici elit'i içinde dal budak salmış sağlam bir destek kazanmıştı. Mithat Paşa 1875 te Elliot'a Türkiye'nin sorumlu ve halka dayanan hükûmet ihtiyacından bahsederken, şüphesiz büyükelçiyi memnun etmek ve hükûmetini Türkiye lehine yöneltmek umudundaydı; fakat aynı zamanda, daha önceki on yılda Genç Osmanlıların yayınlarında beylik hale gelmiş ve Bâbıâlî hizmetindeki bir çok umutlu genç tarafından kabul edilmiş kanıtları ve fikirleri zikrediyordu. Aynı şekilde *Nineteenth Century*'deki bir makalesinde "İslâmlıkta hükûmet ilkesinin esasında demokratik temellere dayandığını, çünkü halkın egemenliğinin onun içinde tanınmış olduğunu" ileri sürerken, bir tarihçinin söylediği gibi, saf İngiliz okuyucusunu aldatmağa çalışmıyor[74], Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın yazılarından bilinen ve o zamandan beri Müslüman hürriyetçilerin, reformcuların ve romantiklerin bir akidesi haline geçen bir kanıtı tekrarlıyordu.

Fakat 1876 da başlıca hareketçiler arasında hürriyetçilik veya demokrasi için hiç bir sempatisi bulunmıyan ve meşrutiyet ile meşrutiyetçileri sadece menfaatçı ve fırsatçı amaçla kullanan bir kişi vardı. Bu kişi Sultan Abdülhamit idi.

Sultanın kozunu meydana çıkarmağa başlaması için fazla zaman geçmedi. Mithat'ın Sadrazamlığa atanması İstanbul'da elçiler konferansının toplantı zamanına raslıyacak şekilde ayarlanmıştı. 20 Ocak 1877 de konferans sona erdi; 5 Şubatta da Mithat çirkince azledildi

[74] SETON - WATSON, Haziran 1878 tarihli *Nineteenth Century*'yi zikreden s. 123.

ve ülkeyi terketmesi emredildi. Sultan devletlere verdiği bilgide, Sultana "hükûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabıtanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanları memâlik-i mahrusa-i şahâneden ihraç ve teb'id etmek" yetkisini veren Kanun-u Esasi'nin 113. maddesine atıfta bulunarak bu hareketi meşru gösterdi.

Zaman, genellikle olduğu gibi, iyi seçilmişti. İçerde Mithat Paşa, hem bütün reform programından nefret eden muhafazakârların, hem de onun tedbirlerini tamamen yetersiz bulan Namık Kemal ve Ziya'nın başında bulunduğu hürriyetçilerin iki yanlı hücumu altındaydı. İstanbul konferansı sırasında Sultan, Mithat'ın mevkiini yıkmak için zaten işe koyulmuş bulunuyordu; konferans sona erdiği zaman onun azline artık hiç bir engel kalmamıştı[75].

Kanun-u Esasi'nin kendisi biraz daha uzunca devam etti. Büyük debdebe ve tantana ile halka ilân edilmiş bulunuyordu. Avrupa devletlerini oyaladığı kadar, içine aldığı vaitler İstanbul halkının bazı kısımları arasında öyle bir yankı uyandırmıştı ki, onu hemen kaldırmak uygunsuz ve belki de tehlikeli olabilirdi. Bundan dolayı Sultan bir genel seçim – Osmanlı ve daha doğrusu İslâm tarihinde ilk kez – için düzenlemelerde bulunmak yolunu tuttu[76].

İlk Osmanlı parlâmentosu 19 Mart 1877 de toplandı. Etkileyici bir görünüşü yoktu. Tâyinle gelmiş yirmi beş üyeden kurulu bir Âyan Meclisi, resmî baskı altında, seçmenlerin genel ilgisizliği arasında ve zaten Kanun-u Esasi'ye aykırı bir yöntemle seçilmiş 120 milletvekilinden kurulu bir Meclis-i Mebusan vardı. Bunlar Sultanın, kendi rejimine liberal ve demokratik bir hükûmet görünüşü verecek ve yapmayı uygun bulduğu her şeye görünüşte halk desteği ve hukukî geçerlik sağlıyacak, bir kukla meclis ihtiyacına cevap verir görünüyordu.

Fakat bu uysal ve tecrübesiz milletvekilleri topluluğu bile, kendine öze bir canlılık göstermeğe başladı. Meclis, o zaman *Daily*

[75] Mithat Paşa'nın azli ve sürülmesi için bak : diğerleri arasında, SETON - WATSON, s. 146 - 7; İsmail KEMAL, s. 136 ve 149; MİDHAT, *Life*, s. 145; İNAL *Sadrıazamlar*, s, 350 d.; BAYKAL, s. 67 d.; DEVEREUX, s. 101 d.

[76] Osmanlı Meclis-i Mebusan'ındaki toplantıların tutanağı için bak Hakkı Tarık Us - *Meclis-i Meb'usân*, 1293 - 1877 (1940 - 55). Osmanlı Meclisi hakkında Batılıların izlenimleri MORDTMANN, PEARS, FESCH ve diğerlerinin daha önce zikredilen eserlerinde bulunabilir.

News'un İstanbul muhabiri olan Sir Edwin Pears tarafından iyi tasvir edilmiştir

Bağdad, Arnavutluk, Ermenistan ve Suriye gibi uzak yerlerden gelen temsilciler ilk kez bir arada toplandılar. Tartışmaları müstesna derecede ilginç ve hattâ şaşırtıcı idi. Üyelerin çoğu kendi bölgelerinde düzeltilmesi gereken ciddî bozukluklardan bahsetmekle beraber, kendi seçim bölgelerinin kötü idare alanı olarak yalnız olmadığını öğrenmekten de hayrete düşmüşlerdi. Kudüs, Bağdad, Erzurum ve Selânik'i temsil eden üyeler bir araya gelince, baştan başa bütün ülkede idarenin bozuk olduğunu gördüler ve şikâyet sebebi durumları ve bunlara çare bulmak için sistemdeki gerekli değişiklikleri açık kalplilikle tartışmaya koyuldular. Milletvekilleri arasında bir çok yetenekli ve kafası işliyen adam vardı. Parlemanter hükûmette hiç bir gelenekleri yoktu ve konuşmaların bazısı, İngiltere, Amerika veya bir İngiliz kolonisi yasama meclisinde söylense, başkan tarafından derhal kesilecek kadar bayağı idi. Çok kez kamu işleriyle ilgisiz, şahsiyata eğilimli idiler; fakat daha da sık olarak şu veya bu paşaya, suistimal, rüşvet alma ve para verilmediği takdirde haklı olan şeyleri yapmayı reddetme sebepleriyle hücum ediyorlardı. Eğer Sultan, dalkavuklarının kendisini takdim ettikleri kadar akıllı olsaydı, bu türlü konuşmaların değerini görür ve Meclisin müzakerelerinin devamını sağlardı. Nazırlarının bir çoğu belirli yolsuzluklar ve kötü hareketle şahsen itham edilmekle beraber, Sultana önce hiç bir suretle hücum yoktu. Tartışmalar Türk tebaasına bir ifşa niteliğindeydi. Ülkenin bir ucundan öteki ucuna kadar devlet idaresinin köklü reforma ihtiyacı olduğunu gösteriyorlardı. Meclisin başında, Başkan olarak, III. Napolyon'un sarayında Türkiye büyükelçiliği yapmış, vaktiyle mükemmel bir Fransız öğrencisi olan ve eğitim bakımından hemen bütün milletvekillerinden şüphesiz üstün bulunan Ahmet Vefik vardı. Fakat resmî ve özel hayatta despotlaşmıştı; Meclis Başkanı olarak baş muallim vâri hâkimâne tavırları kibirli ve bazan gülünç idi. Sık sık milletvekillerini, konuşmaların ortasında, konu hakkında hiç bir şeyi bilmediklerini ve saçmaladıklarını söyliyerek susturuyordu. Uzun ve sıkıcı bir konuşma yapmakta olan beyaz sarıklı bir milletvekili, Başkandan gelen "Sus eşek!"[77] *diye yüksek sesli bağırma ile birdenbire durdurulduğu zaman, Robert College'in Başkanı Dr. Washburn da oradaydı. Konuşmacı sanki vurulmuş gibi yerine oturmuştu.*

Vefik Paşa'nın beyaz sarıklı bir konuşmacı ile değil de, yeşil sarıklı bir müdahaleci ile uğraştığı şeklinde olayın çok az farklı hikâyesi için bak : WASHBURN, s. 119.

Zamanla nazırların ferdî suistimalleri hakkında üyelerin getirdikleri suçlamalar, şeklen daha ciddî ve kesin bir hal aldı. Nazırların kendileri aleyhindeki ithamlara cevap vermek üzere Meclis önüne çıkarılması isteğine, suçlanan nazırlar tabiatıyla karşıydı ve bu istek Abdülhamid'in de hoşuna gitmiyordu. Meclis ile paşalar arasındaki husumet ciddî bir durum aldı ve bir çok muhabirler kısa bir süre içinde ya Meclisin paşaların idaresini devireceğini ya da paşaların Meclisi başlarından defedeceklerini haber verdiler[78].

Gerçekte Meclisi başından defeden Sultan oldu. İlk Osmanlı parlâmentosu 28 Haziran 1877 de sona erdi ve ikincisi, yeni seçimlerden sonra 13 Aralıkta toplandı. Nisan 1877 de başlayan ve 31 Ocak 1878 de mütarekeyle biten Rus savaşı Sultanın işini kolaylaştırdı. 13 Şubat 1878 de milletvekilleri, aleyhlerinde özel suçlamalar bulunan üç nazırın kendilerini savunmak üzere Meclis önüne çıkmalarını istiyecek kadar ileri gittiler. Ertesi gün Sultan Meclisi dağıttı ve milletvekillerine seçim bölgelerine dönmelerini emretti. Parlâmento aşağı yukarı beş ay içinde topu topu iki toplantı yapmıştı. Otuz yıl bir daha toplanmadı.

Genç Osmanlıların Sonu

Bu, Genç Osmanlıların sonu oldu. Kendi hürriyetçi ve vatansever emellerine sempati göstermeksizin, imparatorluğun idarî yapısını modernleştirmek ve Batılılaştırmak istiyen Mithat Paşa'nın, haksız da olmayan bazı sebeplerle, Mustafa Reşit, Fuat ve Âlî Paşalar geleneğinde diğer bir müstebit reformcu olduğundan kuşkulanarak onu şiddetle eleştirmişlerdi. Şimdi, Sultanın kişisel istibdadında hem reform hem de hürriyet dâvaları kaybedilmiş görünüyordu. Büyük *Tanzimat* çağı sona ermiş ve onun en sert eleştirileri olan hürriyetçiler susturulmuşlardı.

Bu noktada, hürriyetçilerin *Tanzimat*'ın sultanlarına, devlet adamlarına ve fermanlarına karşı kullandıkları başlıca kanıtları kısaca gözden geçirmek uygun olur. Eleştirileri, basit gericilerinkinden çok uzaktır ve, muhtemelen Türkiye'de çok daha dar bir fikir grubunun görüşlerini ifade etmekle beraber, daha sonra olup bitenleri anlamak için çok daha önemlidir. Bu kanılar, 1860 ların başındaki İstanbul basınında önce ima edilmiş, sürgünde yayınlanan gazetelerde açıkca ve kuvvetle ifade edilmiş ve Türkiye'ye döndüklerinden sonra yayınlanan gazetelerde daha büyük ihtiyatla geliştirilmiştir[79].

[78] PEARS. *Abdul Hamid*, s. 49 - 51.

[79] Genç Osmanlıların fikirleri hakkında en iyi bilgi kaynakları, onların Türki-

Sürgünden İstanbul'a döndükten iki yıl kadar sonra Namık Kemal *İbret*'te "Tanzimat" başlıklı bir yazı yayınladı. Bu yazıda Gülhane Hatt-ı'nın uyandırdığı büyük umutlardan, kanlı ve keyfî idarenin nihayet sona ermekte olduğu inancından etkili bir dille söz eder.

"*Vâkıâ zâhirine bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur. Fakat hakikati halde devletin hayatını temin maksadiyle ilân olunmuş idi*" der[80].

Diğer bir deyimle, *Tanzimat*, hukukî ve sosyalden ziyade siyasal bir amacı gerçekleştirmek niyetinde olan, reformdan çok bir manevra idi. Buraya kadar Genç Osmanlılar, *Tanzimat*'ta Batıyı aldatmak için biçilmiş bir vitrin elbisesinden başka bir şey görmeyen ve onu "Bâbıâli'nin eşiğini hiç bir zaman aşmıyan" kâğıt üzerinde bir reform sayan Avrupalı eleştiricilerle fikir birliği içinde görünürler. Fakat Genç Osmanlıların gördükleri bunlardan da fazladır. Birbirini izliyen reformların Türkiye'de cidden bir çok gerçek değişiklikler yaptığını biliyorlardı, kendileri de ilerleme ve reforma bağlı olmalarına rağmen, bu değişikliklerde bir çok şeyleri beğenmiyorlardı.

Tanzimat'ın devlet adamlarına karşı ileri sürdükleri esas suçlama, keyfî ve mutlakıyetçi hükûmet suçlamasıydı. Hukuk ve örfün sağladığı eski teminat ve dengeler ve müktesep haklar kaldırılmış veya bertaraf edilmişlerdi. Namık Kemal'in bir çeşit silâhlı halk meclisi olarak görmekten hoşlandığı yeniçerilerin sınırlayıcı gücü yıkılmıştı; Şeriat'ın kendisi de ihmal veya ihlâl edilmiş ve yerine, gerçekte ne Batılı ne de İslâmî olan, gerçekci ve etkili olmaması sebebiyle hükümdar iktidarını bütün frenlerden serbest bırakan bir Batılı kanunlar karikatürü geçmişti. Reform fermanları idarî yöntemlerde bazı değişiklikler getirmiş, fakat tebaayı keyfî idareye karşı korumak için hiç bir şey yapmamıştı. Bu nokta Namık Kemal'in *İbret*'teki bir yazısında iyice belirtilmiştir

ye'de ve özellikle dışarda yayınladıkları yazılardır. Bu yazılardan bazıları daha sonra çeşitli kolleksiyon ve antolojilerde yeniden yayınlanmıştır. Fikirlerinin yararlı bir incelemesi, geniş iktibaslarla, SUNGU'nun *Tanzimat*'taki adı geçen makalesinde bulunabilir. Siyasal ve sosyal fikirleri şuralarda tartışılmıştır : TANPINAR, s. 189 d. KAPLAN, s. 105 d.; MARDİN, çeşitli bölümler; BERKES, s. 208 d. Montesquieu, Rousseau ve Voltaire'in siyasal felsefesinin etkisi hakkında inceleme için bak : Kâmıran BİRAND, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri* (1955).

[80] *İbret*, no; 46, yıl: 1872, SUNGU tarafından zikredilmiştir : s. 778.

"Gülhane Hattı bazılarının zannı gibi Devlet-i Aliyye için bir şartname-i esasî değildir. Yalnız şartname-i hakikimiz olan şer'i şerifin bazı kavaidini teyit ile beraber Avrupa'nın fikrine muvafık bir kaç tedbir-i idareyi müeyyit bir beyannameden ibarettir.

"Gülhane Hattı eğer mukaddemesinde tesis-i müddea ettiği ahkâm-ı külliye-i şer'iyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasretmiyerek hürriyet-i efkâr ve hâkimiyet-i ahali ve usul-ü meşveret gibi bir çok esasları dahi kâmilen ilân etmiş olsaydı o vakit hilâfet-i islâmiye için bir şartname-i esasî hükmünü alabilirdi" [81].

Genç Osmanlılar, gerçekte bunların hiç birinin yapılmadığını söylüyorlardı. Eski İslâmî düzende halkın yararlandığı hakları almışlar ve getirmekte oldukları Avrupalı hükûmet sistemine ait haklardan hiç birini de ona vermemişlerdi. Hareketleriyle Batıda İslâmî hükûmeti, Müslümanlar arasında da Batılı hükûmeti gözden düşürmüşlerdi.

Yabancı baskısı veya telkini altında yabancı bir hükûmet şeklini kabul ederken Tanzimat ricali, her türlü yabancı etki ve müdahaleye ülkenin kapısını ardına kadar açmışlardı. Yabancılara Türkiye'de toprak edinme hakkı verilmişti, onlar da imparatorluğun ekonomik ve kamusal hayatının her dalında kontrol mevkilerini ele geçiriyorlardı. Tanzimatçılar iç istibdada bir de yabancı sömürüsünü eklemişlerdi.

Bu politikanın doğrudan doğruya sonucu imparatorluğun iktisaden yıkılması idi. 1868 de *Hürriyet*'te yayınlanan bir yazıda Namık Kemal iktisadî durumu gözden geçirir. "Dünyada servet üç membadan hasıl olur" : Tarım, san'at ve ticaret. Osmanlı tarımı potansiyel olarak dünyada en zengin olanlardan biriydi, fakat amansız askerlik ve vergi ile eziliyordu. "İkincisi san'attır. San'at ise mahsul-i fetanettir. Hal böyle iken yazık değilmidir ki Osmanlılar gibi zekâvet-i fevkalâde ile muttasıf bir ümmet giyecek esvabına varıncaya kadar hariçten celbetmeğe mecbur olsun ...." Sebep, hürriyet-i ticaret gibi gösterişli bir isim altında, Osmanlı sanayiini boğan ve ülkeyi Avrupalı ihracatçıların ellerine atan malî intihar politikasıydı. Yolların ve eğitim imkânlarının yokluğunun daha da ağırlaştırdığı aynı sebepler, Osmanlı ticaretini geriliğe ve yoksulluğa sürüklemişti [82].

Genç Osmanlıların sık ve şiddetli hücumuna uğrayan bir konu da hükûmetin dışardan borç para alma politikasıydı. Kırım savaşı

[81] İbret, no 46, yıl 1872, SUNGU tarafından iktibasen verilmiştir, s. 844 - 5.
[82] SUNGU, s. 825 - 7 de iktibasen verilmiştir.

zamanına kadar Türkiye hiç bir dış borca girmemişti. Fakat 1854'ten beri Sultanın hükûmetleri, imparatorluk için yıkıcı olan ve tam bir malî çöküntüye yol açmış bulunan şartlarla, Avrupa'dan borçlanmayı artırmaya başlamışlardı.

Bu ve diğer sebeplerle, Tanzimatçılar, zayıflama günlerinde imparatorluğun üzerine binen yükü hafifletmek şöyle dursun, bunu büyük ölçüde arttırmışlardı. Ziya Paşa'nın deyimiyle devlet, "1000 tarihinden 1255 e (1592 - 1839) değin canib-i inhitata bir çift beygirli araba süratiyle yürümüş ise, ellibeşten seksen beşe kadar (1839—1869) şimendifer hızıyla koşmuş"tu[83].

Bütün bu hastalıkların çaresi meşrutî ve parlmanter hükûmet idi. Şeriat eski yerine konmalıydı; çünkü Müslüman bir halkın hem geleneklerine hem de ihtiyaçlarına yalnız o uyuyordu. Bununla beraber bu, Batılılaşmanın salt bir reddi ve hemen önceki geçmişe dönüş anlamına gelmiyordu; gerekli olan şey, halkın egemenliğini ve meşveret usulüyle hükûmet ilkesini tanıyan ilk İslâmlığın gerçek ruhuna dönüş idi. Bunlar en iyi şekilde, Avrupa modellerinden taklit edilmekle beraber, Tanrı'nın koyduğu İslâm hukuku altında yaşayan bir Müslüman halkın ihtiyaçlarına uydurulacak olan meşrutî bir meclis ve yüksek mahkeme cihazıyla sağlanabilirdi.

Genç Osmanlıların fikirleri açıkca başka kaynaktan çıkmadır ve bunların çıktığı kaynakları anlamak kolaydır. Montesquieu'nün hukukî, Rousseau'nun siyasî, Smith ve Ricardo'nun iktisadî görüşleri onların teorik temelini teşkil ediyordu; hattâ *Tanzimat* idaresi hakkındaki özel eleştirilerinin bir çoğu bile Avrupalı gözlemcilerin yorumlarından etkilenmiştir. Özellikle Slade'in yargıları, onlar üzerinde belirli bir etki yapmış görünüyor. Fikirleri, örneğin Türkiye'nin iktisadî geriliğini sadece Türk nazırlarının yetersizliğine ve Avrupalı tâcirlerin açgözlülüğüne atfederken veya farklı bir düzeyde, hukuk, iktidar ve demokrasi sorunlarını tartışırken, çok kez karışık ve safcadır.

Bununla beraber, görüşlerindeki bu çatlaklara ve sapmalara rağmen, kendi zamanlarının diğer Türklerinin çoğundan daha çok şeyleri ve daha ileriyi gördüler. Osmanlı toplumundaki değişme sorunlarını anlayışları Tanzimat'ın makinistlerinin anlayışından daha derindi ve fikirleri, dumanlı olsa bile, süflî değildi. Bir çok yeni ve önemli fikir-

[83] Hürriyet, no: 36, yıl: 1869; SUNGU, s. 816 da aynen verilmiştir.

ler Türkçe ifadesini ilk kez onların yazılarında buldu ve sonraki kuşakların düşünce ve hareketi üzerinde etkileri cidden büyük oldu.

1876 da Şeriat altında meşrutî hürriyet fikirleri gerçekleşmek üzere görünüyordu. Yeni bir anayasa – İslâmda ilki – Avrupalı öğretmenlerinden öğrendikleri bütün hakları ve hürriyetleri vâdetmiş ve bunu Şeriat'ın bekçisi Sultan - Halife adına yapmıştı

Anayasanın yıkılması ve onu izliyen sefil istibdad acı darbeler oldu. Genç Osmanlıların bazısı fikirlerini terkederek Sultanın hizmetinde memuriyet buldular. Diğerleri sürgün, hapis ve ölüme mâruz kaldılar. İçlerinde en parlak olanı Namık Kemal, âdi bir mücrim gibi altı aya yakın İstanbul'da hapsedildi ve ondan sonra iki yıl alıkonulduğu Sakız'a sürüldü. Daha sonra 2 Aralık 1888 de ölümüne kadar ömrünün geri kalan kısmını geçirdiği Ege adalarında kendisine küçük memuriyetler verildi. Ölümü, o zaman üzerinde çalışmakta olduğu Osmanlı tarihini basmasını veya ona devam etmesini yasaklayan bir padişah emrini aldıktan sonraki gece vukua geldi.

Ölümünden kısa süre önce yazılmış bir şiirinde, Namık Kemal o günlerde Genç Türkiye'yi saran üzüntü halini dile getirir

Sıdk ile terkedelim her emeli her hevesi
Kıralım hail ise azmimize ten kafesi
İnledikçe eleminden vatanın her nefesi
Gelin imdâda diyor bak budur Allah sesi.

Bize gayret yakışır merhamet Allah'ındır
Hükm-i âtî ne fakîrin ne şehinşâhındır
Dinle feryâdını kim terceme-i âhındır
İnledikçe ne diyor bak vatanın her nefesi.

Memleket bitti yine bitmedi hâlâ sen ben
Bize bu hâl ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i a'dâyız Allah için ey ehl-i vatan
Yetişir terkedelim gayri hevâ vü hevesi [84].

[84] "Murabba"; AKYÜZ, *Antoloji*, s. 58 - 59.

VI. BÖLÜM

İSTİBDAD VE AYDINLAMA

Her hangi bir reform tasarısında, dikkatinizin kâğıttan kurumlardan çok kişilere yönelmesinin çok daha yararlı olacağına inanıyorum. Uzun bir süre için itinayla seçilmiş iyi memurlar, tedricen müesseseleşecek olan uygun idare gelenekleri kuracak ve böylece yenilenmiş müesseseler yeni bir halk yaratacaktır. Fakat bunlar sadece gösterişli bir kanuna yazılmakla kalırsa, kalan bir kaç geleneği bozmaktan ve diplomatik çekişmelere daimî bir konu sağlamaktan başka hiç bir etkide bulunmaz.

LORD SALISBURY'den SIR HENRY LAYARD'a, *25 Haziran 1878*

Ahval-i hâzıra meclis-i umuminin tamamî-i cereyan-ı vazaifine müsaid olmadığından ve kanun-i esasî mantukunca meclis-i mezkûrun icabat-ı zamaniyyeye göre müddet-i içtima'ının temdîd veya tenkıysı hukuk-ı mukaddese-i şehriyarî cümlesinden bulunduğundan kanun-u mezkûr hükmünce müddet-i içtimaı zaten Mart ibtidasında münkazi olmak tabiî olan heyet-i âyan ü meb'usanın bugünden itibaren tâtili... emr-ü ferman-ı hazret-i padişahî iktiza-yi celilesinden bulunmuş

14 ŞUBAT 1878 GÜNLÜ RESMÎ İLÂN

Geleneklere uyan ve geleneklerle salt istibdaddan engellenen bir şef hükûmeti, belli kültür evrelerinde onun yerine konulabilecek diğer bir hükûmetten daha iyi olabilir. Temsil de, mümkün olduğu zamanda bile, değişmez bir şey değil, sonsuz sayıda çeşitlemeye elverişli bir çaredir.

GRAHAM WALLAS, "*Human Nature in Politics*", *1929*

Hükûmetle barışıp sürgünden dönen Genç Osmanlıların sonuncusu, sarıklı ihtilâlci ve halk adamı Ali Suavi idi. Abdülhamit'i devirmeğe çalışan ilk kişi de oydu.

Abdülaziz'in hal'inden sonra Ali Suavi nihayet Türkiye'ye döndü. İstanbul'a geldiği zaman, Murat tahttan indirilmiş ve yerine Abdülhamit geçmiş bulunuyordu. Sultanla ihtilâlcilerin arası ilkin iyi görünüyordu ve Ali Suavi'ye Galatasary Lisesi'nin müdürlüğü gibi önemli bir memuriyet verilmişti. Aralık 1876 da Ali Suavi ve İngiliz karısı, iddia edildiğine göre, Disraeli'nin şahsî bir görevlisi olarak Türkiye'yi ziyaret eden İngiliz parlâmento üyesi H. A. M.

Butler - Johnstone'ı misafir ettiler[1]. Bununla beraber çok geçmeden, Ali Suavi Üsküdar komitesi denilen ve evinde toplanan siyasî bir komite kurdu.

Ali Suavi ile yeni Sultan arasındaki ilişkiler çabuk bozuldu. Rusların hemen hemen İstanbul'un kapılarına dayandığı 19 Mayıs 1878 de *Basiret* gazetesinde Ali Suavi imzasıyla, ertesi günkü sayıda ülkenin güçlüklerinin çaresini anlatıp açıklıyacağını haber veren bir bildiri çıktı. Bu, daha önceden tertiplenmiş bir bildiri gibi görünüyor; çünkü ertesi gün sabah saat 11 sıralarında Çırağan Sarayı önünde, çoğu kaybolmuş vilâyetlerden gelmiş Müslüman göçmenler olan 500 kadar kişi toplandı. Bunlardan 100 kadarı başlarında Ali Suavi olmak üzere zorla saraya girdiler, Murat'ı kurtarıp Padişah ilân etmek istediler. Saray idarecileri tarafından çağrılan bir polis müfrezesi hemen yetişip hareketin hakkından pek çabuk geldi. Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa, hayatının sonuna kadar, bir sopa darbesiyle Ali Suavi'yi nasıl yere yıkıp öldürdüğüyle öğündü. Diğer yirmisi öldürülmüş, otuzu da yaralanmıştı. Bir harb divanı, sonradan müebbed hapse çevrilen bir idam. bir çok da sürgün cezası verdi. Abdülhamit idaresine karşı ilk ayaklanma sona ermiş oldu[2].

Tahttan indirilmiş sultanın hâlâ dostları vardı ve şimdi onları yeni bir doğrultuda arıyordu. Suavi teşebbüsünün kepaze olmasından sonra, Murat, Yıldız sarayının bahçesinde Malta Pavyonuna kapatıldığı zaman, onlardan birine "Beni bu yerden kurtarmazsanız, Malta Pavyonu benim mezarım olacaktır" diyerek, gizlice bir not verdi.

Bu dramatik yardım müracaatını alan, İstanbul'da yaşayan bir Yunan uyruğu Kelanti Skaliyeri idi. Onun önemi, Çengelköy mason locasının üstad'ı âzamı olarak sahip olduğu mevkiden ve bunun kendisine sağladığı övünç verici Avrupa ilişkilerinden ileri geliyordu. Skaliyeri hemen Abdülhamit'e bir açık mektup yazdı ve onu, tehditlerle birlikte, yayınlanması için İngilizce çıkan *Eastern Express* gazete-

[1] SETON - WATSON, s. 129. R. BLAKE (*Disraeli*, London, 1966, s. 616) bu iddiayı haklı çıkaracak bir kanıt görmez.

[2] Bu ilk ayaklanmanın, arşiv belgelerine dayanan ayrıntılı bir incelemesi UZUNÇARŞILI tarafından yayınlanmıştır "Ali Suâvi ve Çırağan Vak'ası", *Bell.*, no 29 (1944), 71 - 118. Ayrıca bak KUNTAY, *Ali Suavi*, s. 160 d.; TUNAYA, *Partiler*, s. 98 - 100; KURAN, s. 119 - 21; İsmail KEMAL, s. 120 - 1, 145 - 6; PEARS *Abdul Hamid*, s. 48

sine gönderdi. Gazetenin sahibi Whitaker mektubu Mâbeyin Başkâtibi Sait Paşa'ya gösterdi; Sait Paşa "omuzlarını silkip 'yayınla' dedi". Mektubun yayınlanması Sultanı gazeteye, sahibine ve hattâ, söylendiğine göre, Sait Paşa'ya karşı derhal misillemeye tahrik etti. Fakat yayın etkisini gösterdi ve Murat, Çırağan sarayında nisbî güvenliğe iade edildi [3].

Skaliyeri ve mason arkadaşları, meseleyi bu kadarla bırakmadılar. Sultan Abdülhamit'e sunulmuş olan bir rapordan, başlarında İmparator Wilhelm ve Gal Prensi'nin bulunduğu Alman ve İngiliz localarını, nüfuzlarını kullanmak ve İstanbul'daki Alman ve İngiliz elçilerinin Murat lehine müdahalesini sağlamak için ikna etme teşebbüsünde bulunulduğu anlaşılmaktadır.

Bu teşebbüsten hiç bir şey çıkmadı. Bunun üzerine Skaliyeri başında Murat'ın annesinin câriyelerinden Nakşibend Kalfa, Evkaf teftiş kurulunun yüksek bir memuru Aziz Bey, ve Devlet Şûrasının eski memurlarından ve Namık Kemal'in dostu Ali Şefkati'nin bulunduğu bir Türk komitesine katıldı. Bu grubun amacı, Ali Suavi'ninki gibi, Abdülhamit'i tahttan indirmek ve yerine tekrar Murat'ı geçirmekti. Üyeler "Milletin selâmeti için elimden geldiği kadar çalışmağa gayret etmeyi taahhüt ederim" diye yemin ettiler ve bir hükûmet darbesi plânı hazırladılar [4].

Bir hain onları Sultana ihbar etti. Sultan polisin harekete geçmesini emretti. Komitenin üyeleri, karargâhlarının bulunduğu Aziz Bey'in evinde basıldılar. Bizzat Skaliyeri, Nakşibend Kalfa ve Ali Şefkati de dahil olmak üzere bunlardan bazıları dışarı kaçmağı başardılar. Geri kalanlar tutuklandı, bir harb divanında yargılandı ve çeşitli sürede hapis ve kalebentlik cezalarına çarptırıldı [5].

Bu Murat'ı tekrar tahta çıkarma teşebbüsünün, Ali Suavi'ninki gibi, belki Sultanın müstebit eğilimlerini kuvvetlendirmek müstesna, pek az etkisi oldu. Fakat Skaliyeri – Aziz Bey Komitesi, önemsiz

[3] UZUNÇARŞILI, "V. Murad tedâvisine ve ölümüne dair", *Bell.*, no : (1946), 320, n. 6

[4] UZUNÇARŞILI, "V. Murad'ı tekrar padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", *Bell.*, no : 30 (1944), 264.

[5] Skaliyeri'nin fesat tertibi hakkında UZUNÇARŞILI'nın yukarıdaki notta sözü edilen makalesine bak. Ayrıca bak : TUNAYA, *Partiler*, s. 100 - 2; KURAN, c. 121 - 4; MARDİN, in *MEJ* (1962), 171. 1879 da Ali Şefkati sürgünde ilk Abdülhamit aleyhtarı gazeteyi çıkardı.

olmakla beraber, bir çok yeni ve ilginç özellikleri açığa vurdu. Ne kadar yetersizce olursa olsun, bir hükûmet darbesini plânlamak ve yerine getirmek üzere bir tertipçiler grubunu örgütlediler; amaçları sadece bir prensin yerine bir diğerini geçirmek değil, fakat bir müstebiti devirmek ve onun yerine, görüşlerinde daha hürriyetçi ve ilerici olduğuna inandıkları birini getirmek idi. Bu inanç Murat'ın geçmişte masonlukla ilişkisine dayanıyordu ve komite üyeleri çabalarının bazısını mason kanallarından yönetmişlerdi. Son olarak – bu belki de en ilginç özelliktir – fesat tertibi, bir Hıristiyanı ortak bir dâvada – "millet"in selâmeti – Müslümanlarla birleştirdi ki, "millet"in bunlardan bazısı için hiç olmazsa lâik bir anlamı olmalı ve artık salt dinî bir anlamı bulunmamalıydı.

Sürgünden dönen Ali Suavi'nin önayak olduğu ayaklanma ve Yunan masonu Kelanti Skaliyeri'nin fesat tertibi, Sultanın yeni ve hürriyetçi fikirlere karşı kuşkusunu artırdı ve otoritesini her hangi bir şekilde gevşetmek veya bölmek hususunda onu daha az isteksiz hale getirdi, Kanun-u Esasî rafa kaldırıldı, meşrutiyetçiler ya sürgün edildi ya da, istiyenler, istibdad cihazına dahil edildi. İngiliz baskısıyla Türkiye'ye dönmesine izin verilmiş olan Mithat Paşa, 1881 de tutuklanıp İstanbul'a getirildi ve orada yargılanıp, Sultan Abdülaziz'in öldürülmesine sebebiyet vermekte suçlu bulundu.

Bu uydurma suçlama üzerine verilen idam cezası yabancıların baskısıyla müebbed hapis ve sürgün cezasına çevrildi ve Nisan 1883'te Arabistan'daki hapishanesinde öldürüldü[6]. Sultan, her hangi bir hukukî veya sosyal frenle sınırlanmıyan ve her hangi bir muhalefet hareketiyle tehdit edilmiyen – ve yeni ve büyük ölçüde geliştirilmiş bir baskı cihazıyla pek kuvvetlenmiş hâkimiyetiyle – yine müstebit bir hükümdar olmuştu.

Yeni Sultan, hürriyetçi ve meşrutiyetçi fikirlere şiddetle düşman olmakla beraber, hem Osmanlı İmparatorluğunu hem de devlet içinde kendi mevkiini kuvvetlendirme araçlarını gördüğü Batılılaşmaya ve reformlara, akıllıca seçmek ve uygulamak şartiyle, tamamen karşı da değildi. Abdülhamit, tarihsel masallardaki anlayışsız, uzlaşmaz ve tüm gerici olmaktan uzaktı; tam tersine, istekli ve eylemli bir yeni-

[6] Mithat Paşa'nın tutuklanması ve ondan sonraki kaderi hakkında bak : UZUNÇARŞILI, *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dair Vesikalar* (1946), ve *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları* (1950).

likçi, Sultan Abdülaziz'in ve otokratik reformculuklarına karşı Genç Osmanlıların müstebit idare devresinde ilk Türk hürriyetçi eleştirisini yükselttikleri Tanzimat devlet adamlarının gerçek vârisiydi. Politika bir yana, Abdülhamit idaresinin ilk on yılları, yüzyılın başından beri her hangi bir dönem kadar aktif bir değişme ve reform dönemiydi; ve reformcu şevkleri dolayısiyle önceki daha ünlü hükümdarlar sırasında başlatılmış veya tasarlanmış pek çok şeyler bu dönemde tamamlandı. Bütün *Tanzimat* hareketinin – hukuk, idare ve eğitim reformunun – Abdülhamit idaresinin bu ilk yıllarında gerçekleştiğini ve zirvesine eriştiğini söylemek bir mübalâğa olmaz. Keza, daha Tanzimat rejimleri sırasında farkedilir hale gelen yeni, merkezî ve kısıntısız bir istibdada doğru eğilimler de öyle oldu.

Sultanın reformlarında önemli bir sima, bazan Küçük Sait diye de bilinen Mehmet Sait Paşa (1838 - 1914) idi [7]. Bir ulema ailesinden, bir diplomat oğlu olarak Erzurum'da doğdu [8]. Devlet hizmetinde başarılı bir meslek hayatından sonra, ilk kez Ekim 1879 da Sadrazam oldu ve bu makamda hemen hemen sürekli olarak 1885 e kadar kaldı. 1895 te, 1901 - 3 te ve 1908 devriminden sonra üç kez daha Sadrazam oldu.

Sait Paşa'nın fikirlerinin ve politikasının iyi bir belirtisi, İmparatorluğun muhtaç olduğu reformlar hakkında, yerleşmiş bir Osmanlı geleneğine uygun olarak, 1880 de Sultana sunduğu uzun lâyihadan elde edilebilir [9].

Daha önceki lâyihacıların eserlerine çok şeyler borçlu olduğu açıkca görülen tarihçe halindeki uzun bir başlangıçta Sait Paşa, "bir devletin irtifaı münhasıran marifet ve istikametle hasıl olur" [10]

[7] Sait Paşa hakkında bak : *EI*² (Th. MENZEL'in bu başlık altındaki yazısı); *İA*, ilgili madde (E. KURAN tarafından); İNAL, ve PAKALIN. Sait Paşa'nın hâtıraları üç cilt halinde yayınlanmıştır - *Sait Paşa'nın Hâtıratı*, Hicrî 1328 (K. SÜSSHEIM tarafından şurada eleştirilmiştir : "Die Memoiren Küçük Said Paşa's...", *Orientalische Studien Fritz Hommel*, II (1916), 295 - 312). Sait Paşa hâtıralarını yayınlayan ilk modern Türk devlet adamlarından biriydi. Onu diğer bir çokları izledi.

[8] Sait Paşa'nın sahih Türk soyundan olmakla gurur duyması – Türk politikasında bu temanın ilk görünüşlerinden biri – ilginçtir. Bak: SÜSSHEIM, s. 301, no: 4.

[9] Lâyiha, *Hâtırât*, I. s. 418 - 36 da mevcuttur. Bunun çevirisi, hâtırattan diğer bazı belgelerle birlikte, müteveffa Harold BOWEN tarafından yapılmıştır ve basılmayı beklemektedir.

[10] *Hâtırat*, I. 423.

dedikten sonra, bu niteliklerin zayıflaması veya ortadan kalkmasıyla Osmanlı İmparatorluğunun bir çöküşe girdiğini belirtir. Çare, bunları ihya etmektir ve araçları da eğitim ile adalettir.

Eğitim reformu, diğer her hangi bir gelişmenin ilk önşartıdır.

Bu hali düzeltmek için evvel be evvel terbiye-i umumiyeye cidden ve kaviyen gayret etmek lâzım gelir. Maarif-i umumiye intişar etmedikçe Devlet-i Aliyeleri umur-u dahiliye ve hariciyesini hüsnü idareye muktedir rical, hukuk-u âmmeyi hakkiyle hal ve fasledecek hükkâm, askeri hüsnü idare eyliyecek kumandan ve varidatın menbaını fennî tedbir ve servete göre âmal ve tevsi esbabını gösterecek mal memuru bulamaz. Ve servet ve saadet-i âmmeye hizmet eden kâffe-i tesisat ve ameliyat maarif münteşir olmadıkça vücuda gelemez...[11].

Sait Paşa açıklamasına devamla, kısaca, kamu işlerinin ehliyetle yönetimi, uygar bir toplum hayatı, yabancı düşmanlara karşı savunma "ve hattâ, bundan böyle, şimdi zihinleri eğitimle açılmış olan Hıristiyan halkları kontrol altında tutmak için..." eğitimin zorunlu olduğunu söyler.

Bununla beraber eğitim tek başına yeterli değildir; doğruluğa da ihtiyaç vardır; onun yokluğu riyakârlık, yalan, ve yurtseverlik (Hubb-i vatan) ten yoksunluk doğurur. Bu kötülüklerin yayılıp imparatorluğu yıkmasını önlemek için, devlet bozukluğu ortadan kaldırmalı ve şimdiye kadarkinden daha iyi bir namuslu ve doğru davranış örneğini kendisi vermelidir. "Din-i mübin-i İslâm, adaleti himaye ettiği halde hükûmetin bir zamandan beri bu vazife-i mübremede vâki ihmali inkâr olunamaz dereceye gelmiştir"[12]. Buna çare bulmak için mahkemeler yeniden düzenlenmeli ve hukuk usulleri gözden geçirilmelidir; ayrıca yeni bir hukukçular ve yargıçlar kuşağı yetiştirmek üzere hukuk okulları açılmalıdır.

Sait Paşa bir çok sivil, askerî ve idarî konuları tartışmaya devam ederek, sonunda sözü, kendi deyimiyle "Devlet-i Âliyelerinin mesele-i esasiye-i hayatiyesi... mesele-i maliye"ye getirir[13]. Vâdelerinin insaflı olması, Osmanlı haklarının ihlâl edilmemesi, ve paranın bütçe açığını kapatmaya değil de sermayenin geliştirilmesine harcanması şartiyle, daha çok istikraz yapılmasına karşı değildir. Fakat esas noktalar para değerinin rasyonelleştirilmesi, uygun yıllık bütçe ve müvaze-

[11] İbid. s. 423.
[12] İbid. s. 424.
[13] İbid. s. 433.

nelerin yayınlanması, âdil ve verimli bir vergi sisteminin kabulü ve devletin malî işlemleri için uygun bir muhasebe sisteminin getirilmesi olduğundan, gerçek çözüm malî reorganizasyon ve reformdur. Bu, aynı zamanda, tarım, sanayi ve ticaretin gelişmesi ve ulaştırmanın yayılması için ivedilikle gerekli olan bayındırlık işlerini de mümkün kılacaktır[14].

Eğitim Reformu[15]

Sait Paşa'nın görüşünde eğitim reformu, bütün diğer gelişmelerin esas önşartı idi ve Abdülhamit rejimi ilk ve en büyük çabalarını bu alanda gösterdi.

En göz alıcı başarısı, hem okul hem öğrenci sayısının önemli ölçüde arttığı yüksek öğretimde idi. 1859 da devlet memurlarının eğitim merkezi olarak kurulan *Mülkiye* Mektebi, özellikle üst sınıflarda 1877 de yeniden düzenlendi ve ders programları modern konuları kapsamak üzere düzeltildi. Taşradan gelen öğrenciler için yatılılık kolaylıkları da eklendi[16]. 1861 de 33 kişilik ilk mezunlardan itibaren sayılar 1885 e gelindiği zaman 295 i yatılı olan 395 e yükseldi. Türkiye'de yüksek öğretimin yeni modern merkezleri arasında tamamen sivil ilk kurum olan bu okul, Abdülhamit rejiminin son yıllarındaki baskılar altında bile önemli bir entellektüel merkez ve yeni fikirlerin yeşerdiği yer olarak kaldı. Öğretmenleri arasında, daha sonra Genç Türkler arasında bir lider olan Murat Bey (ölümü 1912), şair ve edebî yenilikçi ve Namık Kemal'in şakirdi Recaizade Mahmut Ekrem (1846 - 1913), tarihçi Abdurrahman Şeref (1835 - 1925) gibi adamlar vardı. Bunların hepsi çapı yüksek ve nüfuzları derin kişilerdi[17].

Mülkiye gibi, Pangaltı'daki *Harbiye* ve keza önceki reformculardan miras alınan askerî ve sivil tıb okulları, topçuluk, deniz ve kara mühendis (istihkam, makine) okulları gibi bazı diğer kuruluşlar muhafaza edilip genişletildi. Fakat hepsi bu kadarla kalmadı. Mevcut okullara Abdülhamit, sayısı onsekizden aşağı olmayan yeni yüksek ve meslekî okullar ekledi. Bunlardan bazısı kısa ömürlü olduysa da genel

[14] İbid. s. 434.

[15] Bu dönemde eğitim gelişmeleri hakkında en ayrıntılı bilgi ERGİN'in *Maarif*'inde bulunur. Türk eğitimi hakkında 1907 Büyükelçilik Yıllık Raporundan çıkarılmış kısa bir İngiliz açıklaması için bak : C. P. GOOCH ve H. W. V. TEMPERLEY, *British Documents on the Origins of the War*, V (1928), 29 - 31.

[16] Ve 1902 de kaldırıldı (ERGİN, *Maarif*, s. 516).

[17] İbid., s. 510 d. ve Ali ÇANKAYA, *Mülkiye ve Mülkiyeliler* (1954).

olarak etkileri önemliydi. Bunlar arasında maliye (1878), hukuk (1878), güzel sanatlar (1879), ticaret (1882), mülkî mühendis (1884), baytar (1889) polis (1891), gümrük (1892) okulları ve geliştirilmiş bir yeni tıb okulu (1898) vardı.

Hepsinden daha büyüğü, bir Türk üniversitesinin kurulmasıydı. Önce 1845 te görüşülen bu tasarı bir çok güçlüklerle karşılaşmış ve bir takım sonu çıkmayan başlamaların kurbanı olmuştu. Uzun hazırlıklardan sonra, daha sonra İstanbul Üniversitesi diye tanınan Darülfünun, ancak 1900 Ağustosunda kapılarını açabildi. Nihayet Türkiye bir Üniversiteye sahip olmuştu – Müslüman dünyasında ilk gerçekten yerli modern üniversite[18].

Bütün bu yeni yüksek okullara öğrenci sağlamak için, ilk ve orta dereceli okulların ve aynı şekilde bunlara personel sağlamak üzere öğretmen yetiştirici okulların geniş çapta yayılması zorunlu hale geldi. En eski öğretmen okulu 1848 de açılmıştı; 1908 devriminden sonra yayınlanan ilk istatistik raporu başkent, vilâyet ve sancak merkezlerinde bunlardan 31 tanesinin faaliyette olduğunu gösterir.

Modern ilk eğitim, ilki 1847 de İstanbul'da açılmış olan *rüşdiye* okullarında veriliyordu. 1875 den itibaren, yüksek askerî okullara ve Harbiye'ye öğrenci hazırlamak üzere, ayrı askerî rüştiye okulları açıldı. Abdülhamit idaresinde imparatorluğun bütün 29 vilâyet, 6 mutasarrıflık ve esas Türkiye kısmında bir çok kaza merkezlerinde rüşdiye okulları kuruldu. Bunlar, orta ve lise öğrenimi sağlayan *idadî* okullarına öğrenci yetiştiriyordu. İlk idadî 1875 te İstanbul'da açıldı. 1884 te konan özel bir eğitim vergisi, bütün imparatorluk yüzeyinde vilâyet merkezlerinde yedi sınıflı, sancak merkezlerinde de beş sınıflı okullar açılmasını mümkün kıldı. Aynı zamanda askerî okullar örgüsü de genişletildi ve 1904 te Şam, Bağdad, Erzincan, Edirne ve Manastır'da askerî okullar açıldı.

Orta öğretim sisteminin zirvesinde iki büyük sultanî olan Galatasaray ve Darüşşafaka bulunuyordu[19]. Birincisi devlet, ikincisi de özel bir dernek tarafından kurulmuş olan bunların ikisi de Tanzimat devrinden intikal etmişti. Başlangıcında bir Fransız - Türk teşebbüsü olan Galatasaray okulu, Abdülhamit devrinde daha Türkleşmiş bir nitelik aldı. Lâtince ders programından çıkarıldı, Türk öğrencilerin

[18] Ergin, *Maarif.* s. 997 d.
[19] İbid., s. 400 d. ve 743 d.; Sungu, *Bell.*, no 28 (1943), 315 - 47.

oranı yükseltildi ve okul egemen sınıfların – başkentin toprak sahibi, asker ve memur aileleri – çocukları için gittikçe gözde hale gelen bir eğitim yeri oldu. Öğretmenleri arasında Türk bilim ve edebiyat önderlerinin bazıları bulunuyordu. Öğrencileri de, yerlerini almak için hazırlandıkları idareci elit'in çocuklarıydı.

Adlî ve Hukukî Reform[20]

Bütün bir öğrenci kuşağı Türkiye'nin okullarında, Sait Paşa'nın çarelerinin birincisini – bilgiyi – kazanmaya çalışıyordu. Bilgilerinin kullanılmasının geniş ölçüde bağlı olduğu ikinci çareye, Adalete, erişmenin daha zor olduğu görüldü.

Abdülhamit çağının en önemli hukuk reformları, Sultanın idaresinin ilk bir kaç yılı sırasında oldu ve gerçekte bunlar *Tanzimat* devrinde başlamış bir sürecin tamamlanması idi. Bunlar, 1879 Mayıs ve Haziranında ilân edilen ve ikisi adliyenin ve mahkemelerin örgütü, ikisi de hukuk usulüyle ilgili dört kanun idi. Fermanla bir Adliye Nazırlığı kurulmuş ve ticaret mahkemeleri üzerinde bu nazırlığa yetki verilmişti. Diğer bir kanun *nizamiye* mahkemelerinin – Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki dâvalara bakmak için bir kaç yıl önce kurulmuş karma mahkemeler – düzenlenmesini sağladı[21]. Aynı zamanda iki kanun daha usul konularını düzenledi – birincisi ilâmların yerine getirilmesiyle ilgiliydi, ikincisi bir hukuk usulü kod'-unu topluyordu.

Bu değişikliklerin başlıca amaçlarından biri, Osmanlı adliyesi hakkında yabancı eleştirilere cevap vermek ve böylece, kapitülâsyonlarla tanınmış olan yabancı adlî imtiyazların kaldırılmasına veya sınırlanmasına yol hazırlamak idi. Bu amaçta Osmanlı kanun yapıcıları başarılı olmadılar. İlâmların icrası ve hukuk muhakeme usulü hakkındaki kanunlar yabancı elçiliklerce tanınmadı ve bunun sonucu olarak, karma hukuk dâvalarında hiç bir zaman eylemli olarak uygulanmadı[22]. Yabancı cemaatların „haricez memleket" imtiyazları sıkıca yerleşmiş olarak kaldı ve yargı hakkı sadece Osmanlı uyruklularını ilgilendiren dâvalarla sınırlanmış olan Osmanlı adliyesi de yabancı gözlem ve eleştirilerle rahatsız edilmedi.

[20] Bu dönemin hukukî ve adlî reformları hakkında bak ENGELHARDT, II. 237-4; *EI*, "Tanzimat" (J. H. KRAMERS tarafından); NURİ, *Abdülhamid-i Sani*, II. 700 d.; MARDİN, *Ahmet Cevdet*.

[21] KARAL, VI. 167 d.

[22] *EI*[2], IV. 658.

Yabancı eleştirilere cevap verme işleminin başarısızlığı, hukuk reformunu sona erdirmiş görünüyor; iç eleştiriler o zaman daha az önemli görünüyordu. 1869 da kurulmuş ve *Mecelle*'yi meydana getirmiş olan hazırlık komitesi, 1888 de Sultanın emriyle dağıtıldı. Diğer hukuk dallarında değişiklik ve kodifikasyon, 1908 devrimi sonrasına kadar bir daha ele alınmadı[23].

Adliye Nezareti çalışmasına devam etti ve Ahmet Cevdet Paşa gibi yetenekli adamlar idaresinde hukuk, ticaret ve ceza dâvaları için şer'î olmayan mahkemeler sisteminin yayılması ve rasyonelleştirilmesinde bazı gelişmeler sağladı. Fakat gittikçe artan bir mutlakıyet ve baskı devrinde, adalet ilk kurban oldu ve reformcuların yüksek ümitleri acı bir şekilde kırıldı.

Ulaştırma ve Haberleşme

Sultanın baskıları, Sultanın okullarında yetişmekte olan gençlerin ifade etmek yolunu bulduğu hoşnutsuzluk ve kızgınlığı besledi. Yeni ulaştırma yolları, yeni fikirlerin ve akımların hızla yayılmasına araç sağladı.

En iyi bilinen gelişme demiryolunda idi[24]. Abdülhamit tahta çıktığı zaman Türkiye'de birkaç yüz millik demiryolu vardı. Bir İngiliz imtiyazı olan ilk hat, Menderes vâdisi yoluyla İzmir'i Aydın'a bağladı; 80 mil uzunluğundaki bu hat 1866 da işletmeye açıldı ve güney - batı Anadolu'nun gelişmesine yardım etti. Diğerleri arasında, 1873 te tamamlanan Haydarpaşa'dan İzmit'e 58 millik bir hat ve İstanbul ile Edirne arasında 198 millik bir bağlantı – Doğu Ekspresi'nin ilk aşaması - vardı.

1885 ten itibaren, çoğu yabancı imtiyaz sahipleri tarafından, hummalı bir demiryolu yapımı Türkiye'nin demiryollarını bir kaç yüz milden bir kaç bin mile çıkardı. Rakamlar bizatihî göz alıcı değildir; 1913 te bile Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ve Asya'da 3.882 millik – Belçika kırallığındakinden az – demiryoluna sahipti[25].

[23] MARDİN, s. 151 d.

[24] Türk demiryolları hakkında geniş bir literatür vardır. Çeşitli görüş noktalarından kısa bilgiler için bak : R. HÜBER, *Die Bagdadbahn* (1943); B. M. EARLE, *Turkey, the Great Powers, and the Bagdad Railway* (1923); NURİ, *Abdülhamid-i Sani,* II 715 d.

[25] E. G. MEARS ve diğerleri, *Modern Turkey* (1924), s. 222. NURİ, II. 717 ye göre 1878 de 1.145 km.lik demiryolu vardı.

Fakat bu hatların önemi hakkında sadece uzunluğuna göre bir yargıda bulunulamaz. 12 Ağustos 1888 de ilk doğru tren Viyana'dan İstanbul'a hareket ettiği zaman, Türkiye'yi Batıdan ayıran ve yıkılmakta olan duvarda yeni bir gedik açıldı. Bu gedik durmaksızın genişledi. O zamana kadar İstanbul ile Avrupa başkentleri arasında ulaştırma, Marsilya veya Odessa'dan yavaş ve dolaylı deniz yollarıyla sağlanırdı. Bundan böyle düzenli ve doğrudan doğruya demiryolu hizmeti vardı. Yeni hat üzerinde yolcu sayısı her yıl arttı ve Doğu Ekspresi (Orient Express) diye tanınan özel bir uluslararası trenin hizmete konmasıyla bu artış daha hızlandı. Trenin adı, onu plânlayan, yapan ve işleten Avrupalıların görüş noktasını yansıtır; fakat Türklerin bütün bir yeni kuşağı için o Avrupa Ekspresi idi; İstanbul'daki Sirkeci Garı da hürriyet ve modernliğe açılan dış sofa idi.

Şam'ı Medine'ye bağlayan Hicaz Demiryolu da karşı yöndeki bir hareketin timsali oldu. 1900 de başlayan bu hat bütün dünyadaki Müslümanların yardımlarıyla ödendi ve Sultanın Panislâmik politikasında önemli bir rol oynadı.

Karayolu inşaatı demiryoluna göre çok yavaş gidiyordu ve hattâ eski karayollarının yerine yeni demiryolu hatları geçip bunlar bakımsızlığa terkedilince, bazı yerlerde karayolu uzunluğunda düşme bile oldu. Limanlarda ihmale ve verimsizliğe uğradı. 1877 de Lord Salisbury'nin tavsiye ettiği reformlardan biri, gelişmiş bir posta hizmetiydi; modern ve merkezî bir posta hizmetinin örgütlenmesine yardım etmek üzere İngiliz Genel Posta İdaresinden Türkiye'ye Mr. Scudamore adlı bir memur da gönderildi. Çabalarının başarısı çok sınırlı oldu ve pek çok kimse yine kapitülâsyonların imtiyazları altında yabancı diplomatik misyonların muhafaza ettiği "haricez memleket" postahaneleri kullanmayı tercih etti[26].

En göze çarpanı, telgrafın – sadece halk için bir kolaylık değil, savunma ve iç güvenlik bakımından doğrudan doğruya hükûmet için de değerli bir hizmet – yayılışı idi[27]. Diğer pek çok yenilikler ve icatlar gibi, telgraf da önce savaş amacıyla getirildi. Türkiye'de

[26] PEARS, *Abdul Hamid*, s. 189 - 191.

[27] Türkiye'de telgrafın en iyi tarihi, ERGİN tarafından telgrafçılık okulları hakkında verdiği bilgidir (*Maarif*, s. 517 d.). Ayrıca bak : KARAL, *Tarih*, VII. 273. Halifeler tarafından posta sisteminin kullanılmasıyla ortaçağdaki parallel için bak : *EI*[2] ("Barîd", D. SOURDEL tarafından).

ilk hatlar Kırım Savaşı sırasında İngilizler ve Fransızlar tarafından kuruldu; 1855 Ekiminde, Edirne aracıyla Şumnu'dan İstanbul'a ve İstanbul'dan Avrupa'ya gönderilen ilk mesaj "Müttefik askerleri Sivastopol'a girmişlerdir" diyordu.

Türkler bu yeni haberleşme aracının değerini çabuk kavradılar. Savaş sona erince, Edirne - İstanbul hattını kurmuş olan Fransız Dolaro'ya, hizmeti imparatorluğun diğer kısımlarına yayması için imtiyaz verildi. 1864 e gelindiği zaman kullanılmakta olan 267, inşa halinde de 304 fersahlık bir hat ile 76 telgraf merkezi vardı[28]. Abdülhamit tahta çıktığı zaman, imparatorluğun büyük kısmı telgraf şebekesiyle başkente bağlanmış bulunuyordu[29].

Türk telgrafçılığının kurulmasında iki kişinin şeref payı vardır: İlk Türk muhabere memuru olan Bâbıâlî Tercüme Odası üyesi Feyzi Bey, ve Türk mors alfabesinin mucidi ve Türk telgrafçılarının ilk grubunun yetiştiricisi Mustafa Bey. Edirne telgraf merkezi müdürlüğüne atanan Mustafa Bey 1861 de 128 kelimelik ilk Türkçe telgrafı İstanbul'a gönderdi.

Hükûmet o zaman telgraf personeli sorununu ciddiyetle ele aldı ve aynı yıl İstanbul'da bir telgrafçılık okulu açmağa karar verdi. Dersler iki yıl süreliydi ve teorik, teknik ve uygulamalı öğretimi kapsıyordu. Okul 1880 sıralarında kapanmış görünüyor; fakat telgrafçıların yetiştirilmesi için başka tedbirler alındı. 1870 lerde ve 1880 lerde telgrafçılık dersi Galatasaray ve Darüşşafaka sultanilerinin ders programlarına bile alındı ve 1883 ten itibaren özel olarak seçilmiş öğrenciler, daha ileri öğrenim için Paris'e gönderildi. Bu hareket, Paris'teki Türk öğrencilerin bir çoğunun Genç Türklerin siyasal gösterisine katılmaları üzerine hepsinin geri çağrıldığı 1892 de durdu. Öğretim Türk okullarında, özellikle Darüşşafaka'da devam etti; yirminci yüzyılın ilk yıllarında da bir uygulamalı öğrenim merkezinin açılmış olduğu görülüyor. Telgraf şebekesi ayrı bir bakanlığın – Posta ve Telgraf Nezaretinin – denetimi altındaydı[30]. İlk nazır Agâh Efendi Türkiye'de modern posta hizmetlerinin öncüsüdür.

Osmanlı resmî makamlarının, diğer faaliyetleriyle göze çarpar bir çelişme halinde, telgrafın bu geniş şekilde yayılmasında gösterdikleri

[28] KARAL, *Tarih*, VII. 273. Osmanlı fersahı 3 milden biraz fazladır.
[29] ERGİN, *Maarif*, s. 518.
[30] İbid. s. 517 - 23.

sürat ve etkinliğin nedenlerini anlamak güç değildir. Durum, 1900' de yayınlanmış bir kitapta Sir Charles Eliot tarafından gayet iyi belirtilmiştir

Türkler demiryolunu az sevmelerine karşılık, telgrafın büyük müşterileridirler; çünkü telgraf, kendi memurlarını kontrol etmek istiyen bir despot için en güçlü âlettir. Artık bir vilâyeti bir vâlinin takdirine terketmek ve arzuya değer göründüğü zaman başı kesilmek üzere merkeze geleceğine güvenmek zorunluluğu yoktur. Telgrafla vâli oradan oraya koşturulabilir, ne yapmakta olduğu tespit edilebilir, takdir edilebilir, geri çağrılabilir, onun hakkında rapor vermeleri için maiyetine talimat verilebilir ve genel olarak bütün gerçek yetkilerinden yoksun bırakılabilir[31].

Diğer bir deyimle, telgraf merkezîleştirilmiş ve müstebit idarenin güçlü bir âletiydi; Abdülhamit de, kendinden öncekilerin örneğini izliyerek, ondan olabildiğince yararlandı. Daha yüzyılın sonunda bütün imparatorluğu kaplıyan ve İstanbul merkezine bağlanan geniş bir telgraf muhabere şebekesi vardı. Ne kadar uzak olursa olsun, her telgraf merkezinde, el kitabını okuyacak kadar modern eğitime ve işini görecek kadar maharete sahip, genellikle genç – Genç Türk komiteleri için tabiî bir üye – bir telgrafçı vardı.

Basın ve Yayın

Abdülhamit yönetimi sırasında başka bir haberleşme aracı daha önemli bir gelişme gösterdi: Basın. Burada da sonuçlar, bir çok bakımlardan Sultanın amaç ve niyetlerinden pek uzak idi.

Daha Abdülaziz zamanında konulmuş olan sansür muhafaza edilip kuvvetlendirildi ve gazetelerden başka hemen bütün basılı şeylere uzatıldı. Önce, gazete ve dergilere belli ölçüde bir yorum hürriyeti verildi – fakat bu çabuk kısıtlandı ve çok kez komiklik derecesine varan sıkı bir sansür kondu[33]. Hal'edilen Sultan V. Murat'ın adı zikredilemezdi – bu yüzden Bursa'da II. Murat'ın onbeşinci yüzyıla ait camiinin 1904 de restorasyonuna ait gazete haberi, "Ebülfetih Sultan Mehmet Han Hazretlerinin peder-i cennet makar-

[31] Odysseus (Sir Charles ELLIOT), *Turkey in Europe* (1900), s. 158 - 9.

[32] Türk basınının tarihi hakkında başlıca eserler s. 95 n. 37 de zikredilmiştir. Abdülhamit idaresindeki basın hakkında özellikle FESCH'e bak. Türkiye'de yayın hareketinin yararlı bir incelemesi şurada bulunur: İSKİT, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış* (1939). 1906 - 7 de Türk basının bir incelemesi için (G. H. FITZMAURICE tarafından) bak: GOOCH ve TEMPERLEY, 24 - 29.

[33] Bak: FESCH, s. 36.

larının camii şerifi" diye söz ediyordu[34] Hükümdar katli daha da tehlikeli bir konuydu; öyle ki 1903 te Sırp kıral ve kıraliçesinin ânî ve aynı zamanda ölümlerini Türk gazeteleri mide fesadına atfetmişlerdi[35]. Aynı şekilde Avusturya İmparatoriçesi Elizabeth zatürrieden, Cumhurbaşkanı Carnot inmeden, Başkan Mc Kinley şirpençeden ölüyorlardı[36]. Türkiye'de basının içinde bulunduğu durum, Genç Türk Devriminin arefesinde yayınlanmış olan bir eserde Paul Fesch tarafından iyi özetlenmiştir

Otuz yıldır Türkiye'de basın varlığını yitirmiştir. Bir çoğu düzenli çıkan, gerçekten gazeteler var; fakat sansürün makası onları o kadar iğdiş edercesine keser ki artık hiç bir güçleri kalmaz. Tabir caizse, bunlara hadım edilmiş gazeteler – veya daha doğrusu, mahallî çeşniye uyarak, harem ağaları – diyebilirim. Herkesten önce kendilerinin kederlendikleri ve hiç bir çare bulamadıkları bir sakatlıkla alay etmekten Hak beni esirgesin. Acınacak durumdadırlar. Ezacıların ortadan kalktıkları gün erkekliklerinin kendiliğinden filiz vereceği ve bunu kanıtlamak için sadece o günü bekledikleri şeklinde daha da teslimiyetli bir sabırla, bu küçültülmüş hayatı toptan ölüme tercih etmelerini – ben de aynı şeyi yapardım – anlıyorum[37].

Bununla beraber, Abdülhamit çağının hadım edilmiş ve etkisiz gazeteleri bile, sadece sayılarını ve okuyucularını artırmak ve böylece daha fazla Türkü haber okumak gibi Avrupalı âdetine alıştırmakla da olsa, Türkiye'nin modernleşmesine katkıda bulundular. Yeni okumuş sınıfların iştihasını doyurmak – ve yeniden kabartmak – için basımevlerinden gittikçe artan sayıda çıkan dergiler ve kitaplar gazetelerden daha az önemli değildi. Abdülhamit padişah olduğu zaman İstanbul'da hâlâ ancak bir kaç basımevi vardı. 1883 resmî Osmanlı yıllığı şehirde 54 basımevi gösterir; 1908 de ise 99 dan aşağı değildi[38].

Kitap basımı, gazeteler gibi, sıkı sansür altındaydı. Yine de basılan kitap sayısı durmaksızın arttı; 1890 da Genç Türk lideri Murat[39]'ın hazırladığı bir bibliyografyada Abdülhamit idaresinin ilk onbeş yılı süresince Türkçe basılmış 4.000 kitap kaydeder. Bunlardan 200 kadarı din ile ilgili, 500 e yakını dil okuma kitapları, gramer,

[34] Gerçek, *Türk Gazet.*, s. 77.
[35] İbid., s. 78.
[36] Fesch, s. 54.
[37] İbid. s. 50.
[38] İskit, *Neşriyat*, s. 97 d. ve 113 d.
[39] Aşağıda s... ya bak.

sözlük v.s., 1.000 i bilim ve fen konularıyla ilgili, 1.000 den aşkını roman, şiir, tiyatro eseri v.s. den ibaret, 1.200 den fazlası da çeşitli kanun, tüzük ve yönetmelikleri ihtiva ediyordu[40].

Bunlardan en önemlileri, edebî eserler ile popülerleştirilmiş bilim ve fen eserleriydi. Politikadan ve politik düşünceden yasaklanan Türk aydınları ya "salt edebiyat" a ya da bilime döndüler. Her iki alanda da Abdülhamit devri, böylece saptırılan enerji ve yetenekler sayesinde, çabuk ve önemli gelişme dönemlerinden biri olmuştur.

Devrin karakteristik bir siması, gazeteci, romancı, tarihçi ve halk yazarı Ahmet Mithat (1844 - 1912) tır[41]. Yoksul bir İstanbul bez satıcısının ve bir Çerkes ananın oğlu olan Ahmet Mithat, ağabeyinin memuriyette bulunduğu Niş'te rüşdiye eğitimi gördü. Ahmet Mithat'ın kendisi de olağan tavsiye ve çıraklık yoluyla memuriyete girdi ve bir Hıristiyan meslekdaşının rehberliğiyle Fransızca ve "Batı bilgisi"ne de çalışarak, öğrenimini özel olarak devam ettirdi. Mithat Paşa'nın himayesinden yararlandı ve onun emrinde hem Tuna vilâyetinde hem Irak'ta hizmet etti.

1871 de devlet hizmetinden ayrıldı ve kendini tamamen yazı ve basın hayatına verdi. Gazetecilik faaliyetleri sırasında bazı şekillerde Genç Osmanlılarla işbirliği etmiş görünmektedir; 1872 de Rodos'a sürüldü. 1876 da Abdülaziz'in hal'inden sonra İstanbul'a dönmesine izin verildi ve orada yazar, matbaacı ve yayınlayıcı olarak işine tekrar başladı. Onu izliyen kritik aylardaki ihtiyatlılığı sayesinde Abdülhamit'in hayırhahlığını kazandı ve korudu; 1877 de Abdülhamit'in saltanata istihkakını ve gelişini haklı gösteren bir kitabın yayını, kendisine "Takvim-i Vakayi" ve "Matbaa-i Âmire" müdürlüğünü kazandırdı. Ondan sonra bir çok resmî görevlerde bulundu.

Bütün bunlar, kaçınılmaz olarak, Genç Osmanlılar ve onların hürriyetçi ve devrimci halefleri ile onun arasında devamlı bir gedik açtı. 1908 devriminden sonra, görünüşte yaş haddi dolayısiyle resmî görevlerden emekliye sevkedildi ve sert eleştirilere uğradı. Uzun süreden beri resmî mesleğine feda ettiği edebî çalışmasına tekrar girişme teşebbüsünden de, düşman kanılar ve değişmiş zevkler karşısında,

[40] İSKİT, s. 100 d.

[41] Bak: *EI*[2] ("Ahmed Midhat", B. LEWIS tarafından); *İA* ("Ahmed Midhat Efendi", Sabri Esat SİYAVUŞGİL tarafından); TANPINAR, s. 433 - 66. Yazılarından seçmeler *Türk Klâsikleri* serisinde yayınlanmıştır.

vazgeçti ve son yıllarını üniversite ve diğer yerlerde ders vermekle geçirdi.

Ahmet Mithat büyük edebî yeteneği olan bir adam değildi; Abdülhamit rejimiyle sıkı ilişkisi, yeni Türk aydınlar kuşağında ona karşı nefret ve küçümseme uyandırdı. Yine de, bu uysal alelâde kişiliği, Türkiye'nin entellektüel ve kültürel gelişmesine, önemi hiç de az olmıyan bir katkıda bulunmak gücünü gösterdi.

Renkli gazetecilik faaliyetlerinin en önemlisi, küçük bir arkadaş grubuyla çıkardığı *Tercüman-ı Hakikat* adlı günlük gazetenin yayımıydı. 1878 de Ahmet Mithat'ın kurduğu bu gazete bir çok yıllar devam etti ve Abdülhamit devrinin en önemli gazetelerinden biri oldu [42]. Bir süre, 1882 den 1884 e kadar ünlü yazar Muallim Naci (1850 - 93)[43] tarafından yazılan bir edebî ilâve de çıkardı ve şiddetli edebî tartışmalara girdi. Belki daha önemli olan diğer bir ilâve, okul çocukları için çıkarılan ve *rüşdiye* öğrencileri arasında dağıtılan bir haftalık idi [44]. *Tercüman-ı Hakikat* nüshalarının büyük kısmı telif, adaptasyon veya çeviri şeklinde kesintisiz bir hikâye, makale, tefrika ve özel yazılar çeşmesi halinde boyuna akan Ahmet Mithat'ın kendisi tarafından yazıldı. Ayrıca, 150 yi aşkın olduğu tahmin edilen, muazzam sayıda kitap yayınladı. Bunlar iki ana gruba ayrılır Roman ve genel bilgi. Birincisi yaygın olarak okundu ve Batılı edebî şekillere ve tema'lara hâlâ hemen tamamen yabancı olan halk arasında yeni zevk ve ilgilerin geliştirilmesinde büyük bir rol oynadı. İkincisi tarih, felsefe, din, ahlâk, bilim ve diğer konular üzerinde büyük sayıda eserleri kapsar; bunlar aracıyla Ahmet Mithat sade ve çekici bir şekil içinde Türk okuyucuya modern Avrupa bilgisinin bazı fikirlerini getirmek yeteneğini gösterdi. Bunlar arasında, İslâmlık dünyası dışındaki dünya tarihi hakkında Türk okuyucuya bazı bilgiler veren ilk eserler arasında olan, üç ciltlik bir Dünya Tarihi (Tarih-i Umumî) (1880 - 2) ile ondört cilt halinde (1871 - 81) Avrupa ülkelerinin ayrı ayrı tarihlerinden meydana gelen bir seri, özellikle ilginçtir [45].

[42] EMİN, *Press*, s. 63.

[43] Muallim Naci hakkında bak : *EI*[1] ("Nadji", Th. MENZEL tarafından) ve TANPINAR, s. 596 d.

[44] GERÇEK, s. 75 - 76; *İA*, VII. 370.

[45] Bak: B. LEWIS, "History-writing and National Revival in Turkey", *MEA*, IV (1953), s. 218 - 27.

Ahmet Mithat'ın bir çağdaşı, mesleği azıcık farklı bir çizgi izliyen Ebüzziya Tevfik (1849 - 1913) idi [46]. Genç yaşta Şinasi ve Namık Kemal'le tanışan Ebüzziya Tevfik, daha sonra tarihçisi olduğu Genç Osmanlılarla birlik oldu ve 1872 de diğerleriyle birlikte Rodos'a sürüldü. O da Abdülhamit'le barıştı ve onun devrinde Devlet Şûrası üyesi ve Sanayi Mektebi Müdürü oldu. Bununla beraber, Ahmet Mithat kadar uysal olmadı ve bir kaç kez önce Rodos'a, sonra Konya'ya sürüldü. Bu sürgün sayesinde, 1908 de İstanbul'a döndükten sonra, Genç Türk devrinde parlâmentoda ve basında rol oynıyabildi.

Abdülhamit idaresinde Ebüzziya'nın faaliyetleri, zorunlu olarak edebî idi. Bunlar, başlıca, onbeş günlük bir derginin (1879 dan sonra) çıkarılması ile, çeşitli yazarlarca yazılan ve çevrilen ve Ebüzziya Kütüphanesi diye tanınan yüzü çok aşkın bir kitap dizisinin yayını idi. Kendi yazıları, Türk edebiyat ve tarih konularından başka, Gutenberg, Buffon ve Napolyon gibi konularla ilgilidir. Bütün bu eserler geniş ölçüde yayılıp okundu ve yeni kuşağın fikir ve görüşlerini şekillendirmeğe yardım etti.

Entellektüel bakımdan daha ihtiraslı olanı, gelecek vadeden bir mesleği gazeteciliğe feda eden bir mülkiye mezunu Ahmet İhsan (Tokgöz) (1869 - 1942) ın çabaları idi [47]. Bir İstanbul akşam gazetesinde, *Servet*'te, çevirici olarak çalışırken *Servet-i Fünun* adıyla resimli bir bilimsel ilâve çıkardı; bir yıl sonra bunu kendisinin sahibi olduğu ve yazdığı bağımsız bir dergi haline getirmeği başardı. 27 Mart 1897 de çıkan ilk sayısı kendisini edebiyat, bilim, sanat, biyografi, seyahat ve romana hasretmiş bir "resimli Osmanlı dergisi" olarak tanımladı. İlk evresinde, Fransız dergisi *L'Illustration*'u örnek almıştı, ve hem metin hem resimlerde daha çok yabancı kaynaklara dayanan bir çeşit resimli haber magazini idi. Baştan beri, Batılılaşma eğilimiyle birlikte, edebiyata ilgi gösterdi, Daudet'den ve diğer Fransız yazarlarından çeviriler yayınladı.

Bu yeni dergi, çabucak zamanın genç yazarlarının ilgisini ve desteğini kazandı. Ocak 1895 te, onlar arasında en seçkinlerden biri olan Tevfik Fikret (1867 - 1915) [48] derginin başyazarlığını üzerine

[46] *İA*, (Fevziye Abdullah'ın bu ad altındaki yazısı).

[47] *EI2* ("Ahmad İhsan", K. Süssheim - G. L. Lewis tarafından).

[48] Tevfik Fikret hakkında bak : *EI*[1] ("Tewfik Fikret", Th. Menzel tarafından); Akyüz, *Tevfik Fikret* (1947); Bombaci, s. 449 - 54. Seçilmiş yazıları için bak : *Türk Klâs.*

aldı ve o tarihten sonra derginin karakteri köklü bir değişikliğe uğradı. Ahmet İhsan'la anlaşmazlıktan sonra istifa ettiği 1901 e kadar derginin denetimini elinde tuttu. Aşağı yukarı aynı yıl dergi, gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın)[49] tarafından Fransızcadan çevrilen ve "1789 rejimi"ne rasgele bir atıfta bulunan bir makaleyi fitneci olarak mahkûm eden sansürcülerin hışmına uğradı[50]. Bir kaç haftalık bir kapanıştan sonra, yine Ahmet İhsan'ın sorumluluğu altında derginin yeniden çıkmasına izin verildi. Fakat en iyi yazarlar gitmiş, dergi ilginçliğini ve nüfuzunu yitirmişti. 1908 Devriminden sonra bir süre günlük gazete olarak çıktı.

Tevfik Fikret'in altı yıllık başyazarlığı sırasında *Servet-i Fünun*[51], zamanın en yetenekli yazarlarının işbirliğiyle, Türk kamu oyunda gerçek etkisini gösterdi. Bir anlamda *Servet-i Fünun* grubu ve kendilerine verdikleri adla *Edebiyat-ı Cedide*, muhafazacı, hattâ gerici idi. Daha önceki dönemde ortaya çıkmış olan dilin sadeleştirilmesi yönündeki eğilimleri reddederek, bilgince Fars ve Arap sözcükleri ve deyimleriyle yüklü ve sadece yüksek derecede eğitimli bir elit'e hitap eden, özellikle ağdalı ve anlaşılmaz bir üslûpla yazdılar.

Bununla beraber bu bile, kısmen, o zamanki Türk edebiyatında o kadar kuvvetle gözüken Batı etkisinin bir ifadesi idi. "Edebiyat-ı Cedide"ciler "avamın ağzında yıpranmış" sözcükleri küçük görerek, sadeliği reddediyorlardı[52]. Batı edebiyatını reddetmiyorlardı ; tam tersine, Fransız Sembolist'lerinin hâkim etkisi altında, Batı edebiyatında, Abdülhamıt sansürünün kendilerini zorladığı fildişi kuleye çekilmekte estetik bir haklılık bulabiliyorlardı. Dil muhafazacılığına rağmen, Tevfik Fikret ve arkadaşları Fransız örneklerini taklit ve adaptasyonda kendilerinden öncekilerden çok daha ileri gittiler. Siyasal eleştiri yasaklanmakla beraber, zamanın toplumsal hayatını roman içinde eleştirmek yoluyla toplumsal yorum yapılabilirdi ve yapıldı. *Servet-i Fünun*'un başlıca ödevlerinden biri, Avrupa'nın, özellikle Fransa'nın, kültürel ve entellektüel hayatından Türk okuyucuya bir şeyler öğretmekti. Böyle bir iletiş, Parnasiyen ve Sembolist

[49] Hüseyin Cahit Yalçın, seçilmiş yazılar (İbid. XLIX).

[50] İbid. s. 4

[51] Servet-i Fünun hakkında bak "Servet-i Fünun Edebiyatı Antolojisi", *Türk Klâs.*; BOMBACI, s. 447 d.

[52] U. HEYD, *Language Reform in Modern Turkey* (1954), s. 15.

edebî şekiller içinde bile, hâlâ derin bir devrimci muhteva taşıyordu; çevrilmiş bir makalede Fransız Devrimine rasgele bir telmihten dolayı dergi kapatılmasında – ayrıca belki çeviricinin onu izliyen meslek hayatında – sembolik bir nitelik vardır [53].

Servet-i Fünun, yazarlarının çoğu kuvvetli siyasal görüşlere sahip olmalarına ve bizzat Tevfik Fikret'in bir kaç kere resmî makamlarla başının derde girmesine rağmen, politikadan kaçındı. 1886 da çıkmaya başlayan haftalık *Mizan* dergisi daha cesur bir yol izledi [54]. *Mizan* 1890 da kapatıldı ve daha sonra sürgünde tekrar çıkmağa başladı. İlk sayısında başyazar, uygar ülkelerde basının önemini, şeklini ve kapsaması gerekli şeyleri tartışıyor ve siyasal sorunları tartışmak, Türkiye hakkında Avrupalıların yanlış anlayışlarını düzeltmek ve okuyucusuna haber sağlamak vâdinde bulunuyordu..

Mizancı diye tanınan başyazar Murat Bey (1853 - 1912) ilginç bir kişiydi [55]. Kafkasyalı bir Dağistan yerlisi olan Murat Bey 1873 te Türkiye'de yerleşmeden önce, belki üniversite de dahil olmak üzere, eğitimini Rusya'da tamamladı. Rus İmparatorluğundan gelen bir çok Müslüman göçmen gibi, Murat da yetenekleri ve nitelikleri için Türkiye'de hazır bir açılış yeri buldu ve bir süre Düyunu Umumiye Komiserliğinde bulundu. Daha sonra, öğrencilerinden bazısının tanıklığına göre, yetişen kuşak üzerinde derin bir etkide bulunduğu Mülkiye'de tarih hocası oldu. Kitapları ve daha da önemli olarak haftalık *Mizan* aracıyla bu etkisini ders odalarının çok ötesine yaymayı başardı. Türk basınının tarihçisi Ahmet Emin (Yalman) onu "zamanın basınında başta gelen sima... aydın sınıfların mabudu" olarak tanımlar [56]. Abdülhamit idaresi altında beklenen safhalar – *Mizan*'ın kapatılması ve bir fasıladan sonra, yazarının Mısır'a ve Avrupa'ya kaçması – kaçınılmaz olarak birbirini izledi. Dışardaki Genç Türkler arasında hâkim ve önder bir mevki kazandı; bu mevkii ancak Sultanın iltifatlarına teslim olup resmî bir görev almak üzere 1887 de İstanbul'a dönünce sona erdi.

1890 - 1 den sonra sansürün gittikçe artan şiddetiyle Türk gazeteciliğinin en önemli ve en ilginç ürünleri Fransa, İsviçre, İngiltere,

[53] *Türk Klâs.* arasında seçilmiş eserlerine bak.

[54] *İA*, VII. 371.

[55] Murat Bey hakkında bak : E. E. RAMSAUR, *The Young Turks* (1957), dizin; Fevziye ABDULLAH, "Mizancı Mehmed Murad Bey", *Tar. Derg.*, III - IV. 67 - 88.

[56] EMİN, *Press*, s. 65.

Mısır ve diğer yerlerdeki Genç Türkler tarafından gittikçe artan sayıda yayınlanan gazeteler ve dergiler oldu. Bununla beraber, İstanbul'daki basın bile, her hangi ciddî bir yorumdan ve hattâ haber bildiriminden yasaklanmış olduğu halde, okuyucularını yeni düşünüş yollarında şekillendirmeğe, Avrupalı sosyal fikirleri ve durum alışları, şüphesiz bilinçsiz olarak, aşılamağa ve onlara Türkiye'nin artık bir parçası olduğu daha geniş modern dünyadan – ne kadar değiştirilmiş olursa olsun – yeni kavramlar getirmeğe devam etti.

1891 de, dışardaki Genç Türk faaliyetlerinin artışının içerde basının durumunun kötüleşmesine yol açmasından önce, altı Türkçe günlük gazete vardı. Bir kaç yıl içinde yukardan gelen baskı bunların sayısını, hepsi hükûmetten yardım almak ve sıkı bir saray kontrolu altında olmak üzere, üçe indirdi. *Tercüman-ı Hakikat* daha önce zikredilmiş bulunuyor. Diğer ikisinin – *İkdam* ve *Sabah* – oldukça iyi tirajı vardı birincisi 15.000, ikincisi 12.000 kadar[57]. Bu rakamlar şimdiki İstanbul gazetelerinin 100.000 - 200.000 lik tirajıyla karşılaştırılınca küçük görünebilir. Fakat o zaman, yardımlar kesilse bile gazeteleri yaşatmağa, sayıca küçük öğrenimli elit üyelerine erişmeğe ve onları etkilemeğe ve yeni bir mesleğe – gazeteciliğe – girenlere yetişme imkânı, mahreç ve geçim sağlamağa yeterli idi. Her iki gazetenin de 1908 devriminden sonra yaşaması ve onu izliyen rejimlerde önemli bir rol oynamayı başarması anlamlıdır.

İlk devrimciler[58]

Bu değişikliklere rağmen, Türkiye'nin yönetimi hâlâ, muhalefet de dahil olmak üzere, bütün politika haklarını ve ödevlerini elinde tutan bir profesyoneller elitinin kabul edilmiş ve tanınmış imtiyazı idi. Bu nedenle, devrimci değişikliğin öncülerinin ortaya çıkması, devletin hizmetlileri arasından oldu; devrimin tohumları okullarda – Sultanın o kadar dikkatle gözetlediği bu sivil ve askerî elit yuvalarında – ekilmişti.

[57] EMİN, *Press*, s. 78.

[58] Abdülhamit yönetimi altındaki muhalefet hareketleri hakkında, hem Türk hem Batı kaynaklarına dayanan ayrıntılı bir monografik inceleme RAMSAUR'un *Young Turks* adlı eserinde bulunur. İlâve materyel, Ş. MARDİN, "Libertarian movements in the Ottoman Empire 1878 - 1898", *MEJ* (1962), 196 - 82; aynı yazar, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1898 - 1908* (1964); BERKES, *Development*, s. 289 d. da ve bir çok Türkçe eserlerde, TUNAYA, KURAN ve BAYUR'da bulunur.

Özellikle sarayın doğrudan doğruya kontroluna daha az tâbi olan vilâyet merkezlerinde, Abdülhamit okullarındaki hoşnutsuzluk ve devrimci kaynayış atmosferini bir çok Türk yazarı tasvir etmiştir. İstanbul'daki Galatasaray Sultanisinde bile Sultan aleyhinde duygular çok kuvvetliydi. 1909 da Sultaniden mezun olan Hikmet Bayur, Genç Türk Devriminden iki yıl önce öğrencilerin çeşitli bayramlarda şeker dağıtımı için nasıl bir araya toplandklarını ve "Padişahım çok yaşa" diye bağırtıldıklarını anlatır.

Bizler ise, hiç olmazsa büyük çoğunluğumuz "Padişahım başaşağıya" diye bağırırdık. Böyle bağıranlar arasında vükelânın (bakanların) ve hele mâbeyinci gibi Padişahın yakınlarının çocukları da bulunuyordu.... padişahı, ona en yakın çevreler gençlerinin bile sevmedikleri ve saymadıkları görülüyordu[59].

Bu yaygın nefretin Hikmet Bayur'un anlattığı düzeye erişmesi şüphesiz biraz zaman aldı. Fakat Abdülhamit yönetiminin daha ilk on yıllarında, öğretmenlerin ve öğrencilerin birlikte Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın yasaklanmış eserlerini okudukları, vatan ve hürriyetten konuşup düşündükleri okullarda, hoşnutsuzluk ve hayal kırıklığı vardı. Temmuz 1908 devriminin kahramanı Niyazi Bey, 1880 lerde henüz genç bir öğrenci iken nasıl Fransızca ve tarih öğretmenlerinden – bu öğretmenlerin seçilmesi anlamlıdır – şu fikirleri öğrendiğini hâtıralarında anlatır

Hamiyet, terakki, insaniyet, vatan muhabbeti... Eski Osmanlıların ve Fransızların vatanperverliklerine dair hikâyeler naklediyorlardı. Mektep arkadaşlarımla ve efrad-ı ahali ile ahval-i âlemden dem vuruldukça Kemal Bey (Namık Kemal), bu edib-i âzam ve muhteremin namı. asârı mevzu-u bahis oluyor... du.

Vazifemiz muhafaza-i vatan, def'i tecavüzat-ı düşman olacak değil mi? Neden usul-ü tedrisimizde, programlarımızda vatandan, terbiye-i fikriyeden eser yok. Bizi dînen, aklen, mantıken mukaddes olan bir takım hissiyatı gizlemeğe mecbur ediyorlar. Bunların nema vü tealisine hâdim olacak eserleri okutmuyorlar?

Bununla beraber, gerçekte, etkisi altında "beni sermest eden muhabbet-i vataniye kalbimi, kalb-i mâsumânemi inkılâblara hazırlıyordu..." diye bahsettiği Namık Kemal'in şiirleri de dahil olmak üzere, bu çeşit eserlere Niyazi'yi ve arkadaşlarını bir öğretmen yöneltmişti.

[59] Hikmet BAYUR, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerinde Bazı Düşünceler", *Bell.*, no : 90 (1959), s. 269. Bayur, Kâmil Paşa'nın torunudur.

Niyazi 1882 de Pangaltı'da Harbiye'ye gittiği zaman, eserlerinin kendisini "eazimi millet, ekâbir-i siyaset, fedakâran-ı ümmet" arasına yükselttiği Namık Kemal, hürriyetçilerin geri kalanıyla birlikte menkûb bulunuyordu. "Asârını ve isimlerini ağıza almak günah-ı kebairden sayılıyordu" [60].

Fakat bir çok ehl-i kebâir (çok büyük günahlar işliyen) vardı. Ali Kemal, Rıza Tevfik ve diğerleri, *Mülkiye* ve diğer okullardaki hocalarının kendilerine nasıl hürriyetten bahsettiklerini ve yasaklanmış Genç Osmanlı yazarlarının eserlerini nasıl tanıttıklarını tasvir etmişlerdir. Resmî merciler bundan haberdarlar ve onların yerine daha emin ve uysal hocalar getirmeğe çalışıyorlardı. Ali Kemal şunu belirtir : "O esnada Murat Bey, hattâ Ekrem Bey gibi hocalar Mekteb-i Mülkiye'den hürriyet-i fikriyelerine mebni çıkarılmıştı. Onların yerine tatsız tuzsuz adamlar getirilmişti" [61].

Zamanın bir emri, öğretmenleri ders programı dışına çıkmaktan yasaklar ve "Şaairi sadakata muhalif hareket eden muallimlerin ibretenlissairîn şiddetle tedip" edilmesini öngörür [62]. Fakat bu tedbirlerin pek az etkisi oldu ve öğrenciler ile Harbiyeliler arasında yıkıcı görüşlerin yayılmasını önliyemedi. İmparatorluğun gelecekteki askerleri ve idarecileri olan bu gençlere, devletin sağlıyabileceği en ileri ve en modern eğitim veriliyordu; bunların ve öğretmenlerinin, hizmet edecekleri devletin yönetimi hakkında, er geç, bazı köklü sonuçlara ulaşmaları kaçınılmaz idi.

Örgütlenmiş Muhalefet

İlk örgütlenmiş muhalefet kümesi 1889 da, bir Türk tarihçisinin belirttiği gibi, Fransız Devriminin yüzüncü yıldönümünde kuruldu [63]. Kurucuları, eski padişah sarayı ile yeni demiryolu garı arasındaki mesafenin orta yerinde, askerî tıbbıyenin bahçesinde, Mayıs ayında toplanan dört tıbbıyeli idi. Kurucular, Ohri'li bir Arnavut

[60] *Hâtırat-ı Niyazi* (Hicrî 1326), s. 14 - 15). Namık Kemal'in etkisi diğer Genç Türk hâtıratçıları tarafından da belirtilmiştir. Örneğin, Kâzım Nami Duru'nun, Manastır askerî idadisinde bir öğrenci iken nasıl Namık Kemal'i okuduğunu ve elyazısı olarak eline geçen onlardan birinin nasıl gizlice kopyasını çıkardığını hikâye eden eserine bak (*İttihat ve Terakki Hatıralarım* (1957), s. 6).

[61] ERGİN *Maarif*, s. 504 d. da zikredilmiştir.

[62] İbid. s. 513.

[63] TUNAYA, *Partiler*, s. 104.

İbrahim Temo, Kafkasyalı bir Çerkes Mehmet Reşit, Arapkir'li ve Diyarbakır'lı iki Kürt olan Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti idiler. Bazı kaynaklar, beşinci bir ismi – Rus Çarlığından Baku'lu Hüseyinzâde Ali– de ilâve eder[64].

Yeni dernek İstanbul'daki sivil, askerî, bahrî, tıbbî ve diğer yüksek okulların öğrencileri arasında taraftar kazanarak süratle büyüdü. Kendinden önceki 1865 in Genç Osmanlıları gibi, bu yeni gizli örgüt üyeleri de İtalyan Karbonari örgütünü örnek almış görünüyor; numaralı hücreler halinde örgütlenmişler, her hücre içinde de her üye bir numara almıştı. Birinci hücrenin birinci üyesi Temo 1/1 idi.

Dernek üyeleri, Galata Fransız postahanesi aracıyla, bu arada sürgündeki ilk örgütlü grubun kurulduğu Paris'le teması sürdürmeyi başardılar. Abdülhamit tarafından Meclisin kapatılmasından beri orada küçük bir Osmanlı hürriyetçiler grubu oturmaktaydı. Bunlardan bir Lübnanlı Marunî ve Osmanlı parlâmentosunun eski üyelerinden olan Halil Ganim[65] adında biri, Fransa'da *La Jeune Turquie* adında bir gazete çıkarmaya başladı. İsim şüphesiz 1860 lardaki Genç Osmanlı sürgünlerinin hatırasının bilinçli bir çağrısıydı.

1889 da Bursa Millî Eğitim Müdürü Ahmet Rıza Bey Paris'teki sergiyi görmek iznini elde etti. Oraya varınca sürgünler grubuna katıldı ve çok geçmeden onlar arasında hâkim bir sima oldu.

Genç Türklerin en sebatlı ve en korkusuzlarından biri olan Ahmet-Rıza (1859 - 1930) bir çok bakımdan onlar arasında bir baş simadır[66]. İstanbul'da doğmuştur ve İngilizce bilmesinden ve Kırım Savaşı sırasında İngilizlerle dostluğundan dolayı "İngiliz Ali" lâkabını alan Ali Rıza Bey'in oğludur; anası Müslüman olmuş bir Avusturya veya Macar hanımıydı. İngiliz Ali ilk Âyan Meclisi üyelerinden idi ve vefat ettiği Ilgın'a sürülmüştü. Ahmet Rıza Galatasaray'da okudu

[64] RAMSAUR, s. 14; TUNAYA, *Partiler*, s. 104; KURAN (1956), s. 134 d. Bu kişiler hakkında biyografik bilgiler, İbrahim Alâettin GÖVSA'nın yararlı özeti *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'nde (tarihsiz) bulunur. Abdullah Cevdet hakkında ayrıca bak *EI*[1] ilâvesi ("Djewdet", K. SÜSSHEIM tarafından).

[65] Bu Suriyeli Osmanlı Hıristiyanının rolü, hem Türk hem de Arap milliyetçiliğinin tarihçileri tarafından gözden kaçırılmış görünüyor. Bak : RAMSAUR, s. 22

[66] Ahmet Rıza hakkında bak RAMSAUR, TUNAYA, KURAN (1956), BAYUR, çeşitli bölümler, ve MARDİN, *Jön T.* (1964), 123 s. d. Hem Türk hem de Leiden İslâm Ansiklopedilerinde adının bulunmaması hayret vericidir.

ve ondan sonra tarım öğrenimi için Fransa'ya gönderildi. Öğreniminden sonra Türkiye'ye dönünce Bursa Millî Eğitim Müdürlüğüne atandı. Dışarda daha geniş bir yeni öğrenim projesine girişmek için bu mevkii terketti.

Ahmet Rıza Paris'te, Auguste Comte'un şâkirdi olan ve ona düşünüşüne hâkim olacak pozitivist felsefeyi öğreten Pierre Lafitte'in etkisi altında kaldı. 1895 te diğer sürgünlerle işbirliği halinde, onbeş günlük *Meşveret*'i yayınlamağa başladı. İsim – danışma anlamına gelen Arap asıllı bir sözcük— istişareli (danışmalı) devlet idaresi lehinde Kur'an'dan çıkarılan daha önceki kanıtların bir yankısıdır[67]. Onun altındaki slogan – İntizam ve Terakki – Pozitivistlerin sloganıdır. Muhtemelen bu pozitivist etkiyle o zaman İstanbul'daki grup, adını *İttihad-ı Osmanî*'den İttihat ve Terakki'ye çevirdi[68].

Meşveret yabancı postahaneler ve diğer kanallarla kaçak olarak girerek İstanbul'da dağılmaya başladı; hem derneğin üye sayısını artırmaya hem de, kaçınılmaz bir sonuç olarak, ona resmî makamların dikkatini çekmeğe yardım etti. Aşağı yukarı bu sıralarda Murat Bey zorunlu reformlar üzerinde Sultana bir lâyiha sundu; sonra, şüphesiz görüşlerinin Sultanın erişemiyeceği bir yerden daha etkin olarak savunulubileceğini hissederek, İngiliz işgalindeki Mısır'a kaçtı. Orada, bu kez Sultanı ve rejimini açıkca yerici bir şekilde *Mizan*'ını yayınlamağa başladı.

Sultan buna, Murat'ın İstanbul'daki bazı arkadaşlarını ve muhalefet gruplarının tanınmış liderlerini tutuklamak veya sürgün etmekle karşılık verdi. Ezilmiş olmaktan uzak olan dernek üyeleri bu kez teoriden uygulamaya geçtiler ve 1896 Ağustosunda Sultanı devirmek için bir hükûmet darbesi hazırladılar. Fakat plân Sultana ihbar edildi ve süratli polis hareketi hemen bütün tertipçilerin tutuklanmasına yol açtı. Suçlama gerçekte ayaklanma veya ihanet şeklinde idiyse de, tertipçileri yargılayan mahkeme hiç bir idam cezası vermedi. Bunun yerine, başarısız tertipçiler, eski Osmanlı uygulamasına uygun olarak, imparatorluğun uzak vilâyetlerine – Anadolu, Musul, Suriye - en tehlikelileri de Fizan ve Libya'ya sürüldü. İstanbul'daki birinci tümen komutanı ve darbenin lideri seçilmiş olan Kâzım Paşa, Arnavutluk'ta İşkodra vâliliğine atanmaktan daha ağır bir ceza görmedi[69].

67 Yukarda s. 143 ve 154 e ya bak.
68 RAMSAUR, s. 23 d.
69 İbid., s. 31 - 34.

Sultanı devirmek için bu ilk teşebbüsün başarısızlığına rağmen, Genç Türklerin tahriki İstanbul'da özellikle öğrenciler arasında artmağa devam etti. Hareket, yayınları Türkiye'de dağılan ve başlıca yabancı postahaneler aracıyla yurt içindeki arkadaşlarıyla teması sürdürmeyi başaran Mısır ve Avrupa'daki sürgünler tarafından eylemli olarak teşvik edildi. Fransa'ya kaçmış olan Harbiye'nin eski hocalarından Çürüksulu Ahmet eski öğrencilerinden bazılarıyla gizlice mektuplaştı ve Harbiye'de iki hücre veya komitenin teşkilinde parmağı oldu. Sultan Abdülaziz'in hal'ine katılmış olan Serasker'in ve Harbiye Komutanının adlarına izafeten, anlamlı bir şekilde Hüseyin Avni ve Süleyman Paşa grupları olarak tanınıyorlardı[70].

Haziran 1897 başlarında, "memleket gençliğinin eziyetçisi[71]" Tümgeneral Reşit Paşa'nın başkanlık ettği özel bir askerî mahkeme kuruldu. Amacı askerî öğrenciler arasında hürriyet hareketlerini ezmekti; böylece zâlim ve ağır bir tutuklamalar, hapisler ve sürgünler geçidi Taşkışla barakalarının soğuk koridorlarını doldurdu. Daha önce Tersanede ve diğer yerlerde alıkonulan siyasî mahpuslar soruşturma ve yargılama için Taşkışla'ya nakledildi ve sonra sürgüne yollandı. 28 Ağustosta yirmi sekiz kişilik bir mahkûmlar kümesi – kara, deniz subayları, askerî doktorlar, askerî akademi öğrencileri – 102 gün sonra Taşkışla'dan çıkarılarak Kabataş iskelesine götürülüp orada hale uygun olarak *Şeref* adlı bir vapura bindirildiler. 3 Eylûl Çarşamba günü Trablus'a vardılar ve askerî hapishanelere gönderildiler[72].

Bu baskılara rağmen Genç Türk hareketi korku verecek surette büyümeğe devam etti. Sultan esas itici gücün dışardaki sürgünlerden geldiğini anlıyarak yeni bir yaklaşıyı – barışma yaklaşısını – denedi.

Sürgünler arasındaki durum tamamen hoşnutluk verici değildi. Bir sürü merkezler arasında parçalanmışlardı– en önemlileri Paris, Cenevre ve Kahire'de, daha küçük gruplar ise Folkestone, Londra ve başka yerlerde idi. Aralarında hem kişisel hem ideolojik farklar görünmeğe başlamıştı. Bunlar, 1896 sonlarına doğru Murat Bey Mısır'dan Avrupa'ya gelip çok geçmeden Genç Türklerin liderliği için Ahmet Rıza'ya karşı başarılı bir rakip olarak ortaya çıkınca, daha da şiddetlendi. Murat, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre

[70] RAMSAUR, s. 45; FESCH, s. 341; TUNAYA, *Partiler*, s. 104.
[71] KURAN, s. 143.
[72] TUNAYA, *Partiler*, s. 105; KURAN, s. 144 d.

kolunun lideri oldu ve bu kez onun Cenevre'de çıkmağa başlayan *Mizan*'ı Genç Türk fikriyatının organı olarak Ahmet Rıza'nın *Meşveret*'ine rakip oldu ve onu gölgede bıraktı [73].

İşte bu nazik zamanda Sultan sürgündeki liderlere yanaşma hareketlerine başladı. Yusuf Ziya Paşa ve Ebüzziya Tevfik'ten kurulu ilk elçiler hiç bir sonuç alamadılar; fakat 1897 Ağustosunda, Sultanın Çerkes sırdaşı Tümgeneral Ahmet Celâleddin Paşa, Cenevre'de Murat'ı bir mütareke yapmağa ve İstanbul'a dönmeğe ikna etmeyi başardı.

Bu ayrılma Genç Türklere yıkıcı bir darbe idi. Bir süre bunu, pazarlıklı ve silâhlı bir samimî mütareke olarak takdim etmeğe çalıştılar O zamanki bir söylentiye göre, Murat "her hangi bir kişisel lûtuf kabul etmeksizin bir rehine olarak İstanbul'a yalnız gidecek. Bu onun tarafından yeni fedakârlıktır; çünkü muhasamatın yeniden başlaması halinde, şüphesiz ki bu hareketini hayatiyle ödeyecektir." [74].

Gerçekte Murat bunu hayatiyle ödemedi; onun yerine Devlet Şûrası üyesi oldu. İstanbul'a dönüşü ânında niyetlerinin dürüst olduğu genellikle kabul edilir; fakat onun ayrılması ile, bunun Sultan tarafından istismarı ve bazı arkadaşlarının daha kötü ihanetleri dolayısiyle, özellikle Türkiye içinde, bütün harekete maneviyat kırıcı bir dalga yayıldı. Daha da kötü olanı, hareketin kahramanı ve putu Murat'ın diğerlerinin de izliyeceği bir uzlaşma ve teslimiyet örneği vermiş olmasıydı. Cemiyetin Tıbbiyedeki dört aslî kurucusundan ikisi, İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet o sıralarda Avrupa'ya geldiler. 1896 da Cenevre'de "Osmanlı İhtilâl Fırkası"'nı kuran Tunalı Hilmi, Cemiyetin kurucu üyelerinden Mehmet Reşit ve diğer Genç Türk mücahitleriyle birlikte, Aralık 1897 de Cenevre merkezini tekrar canlandırmayı başardılar ve *Osmanlı* adında yeni bir gazete çıkardılar. Bununla beraber Sultanla temas halinde kaldılar ve 1899 da – galiba daha önce Murat'la yapılan anlaşmanın yenilenmesi şeklinde – bir uzlaşmaya vardılar; bu uzlaşma gereğince Sultan Libya'daki siyasî mahpusları salıvermeyi, onlar da Sultana hücumdan kaçınmayı yükümlendiler. Bundan başka, Sükûtî, Cevdet ve Hilmi devlet memu-

[73] RAMSAUR, s. 37 - 39; FESCH, s. 338; MARDİN, *Jön T.*, s. 46 d.

[74] RAMSAUR, s. 49 - 50; FESCH, s. 343; Fevziye ABDULLAH, s. 84. Ahmet Celâleddin Paşa misyonunun ve Murat'ın ayrılmasının pek ayrıntılı hikâyesi için bak KURAN, s. 151 d.

riyetlerinc girdiler; ilk ikisi sırasıyla Roma ve Viyana'daki Osmanlı Büyükelçiliklerinin doktorluklarına, üçüncüsü de Madrid Elçilik kâtipliğine atandılar. Abdullah Cevdet, entellektüel üstünlüğüne ve Genç Türk ideolojisine olan şüphesiz katkılarına rağmen bu ihaneti unutturmakta güçlük duydu. Fakat bu görünüşten ibaretti. *Osmanlı* gazetesi İngiltere'de tekrar çıkmağa başladı ve 1904 e kadar orada kararsız bir şekilde devam etti. Dönekler onun malî destekçileri arasındaydı ve daha sonra yine aktif muhalefete geçmişlerdi [75].

Bu arada, Paris'te Ahmet Rıza ve arkadaşları Sultanın ve elçilerinin ne tatlı sözlerine, ne de tehditlerine aldırdılar, ve artık Genç Türk dâvasının hemen tek organı olan *Meşveret*'i yayınlamağa ve dağıtmağa devam ettiler. Ondan sonra, Aralık 1899 da, Genç Türk umutlarının gerek Türkiye'de gerek Avrupa'da en düşük noktasında göründüğü bir zamanda, beklenmiyen bir kaynaktan – bizzat hükümdar ailesinden – küçük bir üyeler grubunun İstanbul'dan Fransa'ya dramatik kaçışı, hareketi birdenbire tekrar canlılığa kavuşturdu.

Damat Mahmut Celâleddin Paşa (1853 - 1903) bir vezirin oğlu ve ana tarafından Sultan II. Mahmut'un torunuydu [76]. Karısı Abdülmecit'in kızı ve Abdülhamit'in kız kardeşiydi; böylece Abdülhamit'le iki yanlı akraba idi. Oğulları Sabahattin ve Lûtfullah ile Genç Türklere katılması Sultana ağır bir darbe oldu.

Hükümdar ailesinden âsilerin gelişi şüphesiz Genç Türklerin gücüne ve prestijine büyük bir katkı idi Aynı zamanda onlar arasındaki parçalanmayı şiddetlendirici etkisi de oldu. Murat ve Abdullah Cevdet'in her ikisi de bir süre Ahmet Rıza'nın liderliğine başarıyla meydan okumuşlar ve sonra kendilerini önemsizliğe teslim etmişlerdi. Şimdi ise *Meşveret*'in positivist peygamberinin karşısına çıkmak üzere, prestiji yüksek ve ilkesi sağlam yeni ve daha dayanıklı bir rakip belirmişti. İkisi arasında, Genç Türkleri sürgünde Devrime kadar, iktidarda da imparatorluğun sonuna kadar ikiye ayıran bir fikir kutuplaşması doğdu.

Bu yeni lider süratle Ahmet Rıza'nın önce kişisel, sonra ideolojik rakibi olarak ortaya çıkan Prens Sabahattin (18877-1948) idi [77]. İki kanat arasındaki ayrılık, hareketin birliğini yeniden kurmak ve doğru-

[75] RAMSAUR, s. 53 - 4; FESCH, s. 346. Karşılaştır : KURAN, s. 204 d.; K. SÜSSHEIM, "Djewdet", in *EI*¹ ek; "Tunalı Hilmi", in *EI*²; MARDİN, *Jön T.*, s. 93 d.

[76] Damadın ve oğullarının işe karışması hakkında bak RAMSAUR, s. 54 d.; FESCH, s. 356; KURAN, s. 228 d.

[77] Sabahattin hakkında bak RAMSAUR, s. 81 - 89; KURAN, s. 317 d. ve 400 d.; FESCH, çeşitli bölümler; MARDİN, *Jön T.*, s. 215 d.

lamak için 1902 de Paris'de toplanan Genç Türk Kongresinde açık ve sürekli bir hâl aldı. Böyle bir kongre fikri, 1900 de Mısır'a yaptıkları bir ziyaret sırasında iki prens tarafından ortaya atıldığı zaman düşünülmeğe başladı[78]. Kongre nihayet 4 Şubat 1902 de bir Fransız destekleyicisinin evinde Prens Sabahattin'in başkanlığında toplandı[79].

Yayınlanan raporlara göre, kongrede ve kongreden sonra iki önemli sorun ortaya çıktı. Birincisi, İsmail Kemal'in ileri sürdüğü "yalnız propaganda ve yayınlarla bir devrim yapılamaz. Bu nedenle silâhlı kuvvetlerin devrim hareketine katılmasını sağlamağa çalışmak zorunludur" yargısı idi[80]. İsmail Kemal hâtıralarında Prens Sabahattin'in tasvibiyle bir askerî darbe örgütlemek için nasıl çalışmaya koyulduklarını ve İngiliz hükûmetini plânlarıyla ilgilendirmeyi eylemli olarak başardıklarını anlatır. Ama hiç bir sonuca erişemediler[81].

Öteki sorun – müdahale sorunu – üzerinde ciddî bir ayrılık baş gösterdi. 1894 - 96 katliamını unutamayan Ermeni üyeler, Osmanlı İmparatorluğunda etkin reformların teminatı olarak, Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlamayı şiddetle arzuluyorlardı. Ahmet Rıza ile İttihat ve Terakki Cemiyetindeki Türklerin çoğu buna karşı idi; onların görüşüne göre, bu tamamiyle bir iç sorundu ve her hangi bir dış müdahale gereksiz ve hattâ zararlı olurdu. Prens Sabahattin bu konuda Ermenilere katıldı ve bir karar alındı. Karar Avrupalılara

Kendileriyle Bâbıâlî arasında aktedilmiş andlaşmalar ve uluslararası anlaşmalardaki maddelerin Osmanlı İmparatorluğunun bütün bölümlerini yararlandıracak bir tarzda yürürlüğe konmasını sağlamanın, insanlığın genel çıkarı bakımından ödevleri olduğunu da hatırlatıyordu[82].

Ahmet Rıza ve arkadaşları bu politikaya amansız bir şekilde muhalif kaldılar ve onun grubu ile Prens Sabahattin'inki arasındaki ayrılık, ondan sonra Türk milliyetçiliği ile Osmanlı liberalizmi arasındaki ayrılıklardan biri olarak billûrlaşmağa başladı. Azınlık bildirisinde ilginç düşünceler vardır

[78] RAMSAUR, s. 65; KURAN, s. 267 d.

[79] 1902 Paris kongresi hakkında bak : RAMSAUR, s. 66 d.; FESCH, s. 364 d.; KURAN, s. 317 d.; TUNAYA, *Partiler*, s. 106 d.

[80] KURAN, s. 321.

[81] İsmail KEMAL, *Memoirs*, s. 308 d.; karşılaştır : RAMSAUR, s. 76 d. Biraz farklı bir anlatış için bak : KURAN, s. 326 d.

[82] FESCH, s. 371; RAMSAUR, s. 71.

Devletlere çıkarın rehberlik ettiği ve bu çıkarın (menfaatın) her zaman kendi ülkemizinki ile uyuşmadığı kanısında olan biz azınlıktakiler, bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunun bağımsızlığını ihlâl eden bir hareketi kesinlikle reddederiz. Bununla beraber biz, iddia edildiği gibi, Avrupa'ya hasım değiliz; bilâkis, bizim başlıca arzularımızdan biri, Avrupa uygarlığının, özellikle bilimsel gelişmesinin ve yararlı kurumlarının ülkemizde yayıldığını görmektir. Biz Avrupa'nın çizdiği yolu izliyoruz ve, hattâ yabancı müdahelesinin kabulünü reddetmemizde, bağımsızlıklarına kıskanç bütün Avrupa uluslarının haklı olarak gurur duydukları yurtsever azimden ilham alıyoruz[83].

Prens bu kez Paris'te "Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti" gibi azametli bir isimle yeni bir dernek kurmak yoluna gitti. Rakibi İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi, bu cemiyet de Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli bölümlerinde ve sürgünde dağılmış Türkler arasında kollar kurdu. Bunlar Asya Türkiye'sinde toplanmış görünüyor; Erzurum, Trabzon, İzmir, Alanya'da, Suriye'de de Şam ve Lâzkiye'de kolları olduğu belirtilmiştir[84]. Cemiyet İstanbul'da bir öğrenci grubu tarafından Eylûl 1904 te kurulmuş *Cemiyet-i İnkılâbiye* tarafından temsil edilmiş görünüyor[85].

Cemiyetin biraz ağır adı, Prens Sabahattin'in derin etkisinde kaldığı Fransız yazarı Edmond Demolins'in yazılarından gelmektedir[86]. Demolins'in "*A Quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?*" (Anglo-Saksonların Üstünlüğü Neden İleri Geliyor?) adlı kitabı 1897 de yayınlanmış ve hemen İngilizceye çevrilmişti. Kitap o zaman çok dikkati çekti ve özellikle kendi toplumlarının geriliğinin izahını arayan Müslüman reformcular, hürriyetçiler ve yenilikçiler arasında ilgi uyandırdı. Kitap süratle Arapça olarak Mısır'da yayınlandı[87] ve öyle görünüyor ki Arap ve Türk düşünüşündeki etkisi hiç de küçük olmadı. Demolins'in tezi, kısaca, Anglo-Saksonların üstünlüğünün, kişiliği ve ferdî teşebbüs yeteneğini geliştiren üstün eğitimlerine – diğer insan toplumlarında yaygın olan topluma güven yerine kendine güvene – dayandığı şeklindeydi. Bu tarihsel ve eğitimsel teoriler çerçevesi içinde, Prens Sabahattin federal ve ademi merkezîleşti-

[83] FESCH, s. 372-3; RAMSAUR, s. 69.
[84] TUNAYA, *Partiler*, s. 142 d.
[85] İbid., s. 149 d.
[86] RAMSAUR, s. 82 d.
[87] Ahmet Zağlûl Paşa tarafından çevrilmiştir; bak : C. C. ADAMS, *Islam and Modernism in Egypt* (1933), s. 312.

rilmiş bir Osmanlı devleti fikrini geliştirdi. İngiliz tarzında meşrutî bir monarşi, merkezî hükûmetin asgarî derecesini sağlıyacaktı; geri kalan tarafına gelince, imparatorluğun farklı halkları ve toplumları bölgesel ve mahallî idare altında ve kollektif veya hükûmet kontrolundan kurtulmuş bir kamu hayatı içinde isteklerini gerçekleştirebilir ve haklarını koruyabilirlerdi. Alman şarkıyatçısı C. H. Becker, bu doktrini 1916 da merhametsizce yorumluyordu :

Bu teoriciler fikirlerini uygulamaya koyabilselerdi, İngiliz ferdiyetçiliği, Türkiye'nin çeşitli Avrupa nüfuz alanlarına çaresiz bir şekilde ayrılması gerçeği bir yana, sakinlerinden milyonlarcası hâlâ etnik bir kollektivizm durumunda olan bir ülkeye sokulunca nasıl bir sonuç doğardı, tasavvur edilebilir[88].

Prens Sabahattin'in fikirleri, başlangıçtaki bazı başarılarına rağmen, gerçekten iflâsa mahkûmdu. Gönüllerini kazanmak için o kadar çaba harcadığı Ermeniler ve Hıristiyanlar, bir Osmanlı federasyonunda kendilerini çekecek pek az şey buldular ve siyasal arzularını hep birlikte imparatorluğun dışında gerçekleştirmeğe çalışmayı tercih ettiler. Ermeni komiteleriyle çarpışmalardan ve onların iddialarından zaten kızgın olan Türkler için özel teşebbüs ve ademi merkeziyet, İttihat ve Terakkiden çok daha az tatminkâr bir slogan olarak göründü. Ayrılıkçı milliyetçiliğin ve yabancı emperyalizmin imparatorluğun bütünlüğüne karşı teşkil ettiği gittikçe artan tehdit, ademi merkeziyeti bir intihar formülü değilse bile, tehlikeli bir formül olarak gösterdi. Devrim hareketinde ordunun gittikçe artan üstünlüğü, devrimin yönetimini, kaçınılmaz olarak otoriter bir merkeziyet ruhuyla dolu bir müesseseye ve mesleğe verdi. Prusya terbiyesi görmüş Türk ordusunun subaylarına ne özel teşebbüs ne de ademi merkeziyet fazla çekici geldi.

1902 ve 1906 arasında Genç Türk hareketi yayılınağa ve dal budak salmağa devam etti. Cenevre ve Kahire'de yeni gruplar ortaya çıktı. İstanbul'da bile, herhalde Murat'ın düşmesinden beri ilk kez, askerî ve sivil okulların öğrencileri arasında devrimci gruplar yine görünmeğe başladı[89].

Ondan sonra, 1906 da gerçek önemli gelişme – kıta hizmetindeki subaylar arasında devrimci hücrelerin kuruluşu – başladı. Bu çeşit

[88] C. H. BECKER, *Islamstudien*, II (1932), s. 355.

[89] TUNAYA, *Partiler*, s. 107. İstanbul'daki faaliyetin bu canlanması RAMSAUR tarafından zikredilmemiştir.

örgütlerin ilkinin, aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu küçük bir subay grubu tarafından 1906 sonbaharında Şam'da kurulan "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" olduğu görülüyor. Yafa'da ve Kudüs'te Beşinci Ordu subayları arasında da şubeleri açıldı.

Önemi daha sürekli olanı, aşağı yukarı aynı zamanda, Üçüncü Ordu subayları arasında Selânik'te kurulan komiteydi. Bu grubun ilk tarihi bellisizdir; fakat Mustafa Kemal ve Şam grubu bunu başlatmakta rol oynamış gözüküyor. Canlı evre Eylûl 1906 da İsmail Canbulat ve Mithat Şükrü (Bleda) tarafından "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti"nin kurulmasıyla başladı. On kişilik ilk yüksek komitesinde Selânik'teki Askerî Rüşdiye Müdürü ve tanınmış bir bilim adamı olan Bursalı Tahir, Selânik Posta ve Telgraf Müdürlüğünün Tahrirat Kalemi Başkâtibi Talât ve bir çok subay vardı [90].

Olaylar artık çabuk gelişti. Eski askerî öğrenciler şimdi komutaları altında asker ve silâh bulunan yüzbaşılar ve binbaşılar olmuşlardı; silâhlı kuvvetlerin müşkül durumu ve gittikçe artan ayrılık ve tecavüz tehlikeleri, bütün yurtsever ve yüksek emelli genç subayların gözünde, bir rejim değişikliğini açık ve ivedili bir zorunluluk haline getirmişti. Bunlar, daha sonraki Orta Doğu ihtilâllerinde âşina olacağımız türden subaylar –eski bir toplumsal düzeni yıkmak ve ihtilâlci bir karışıklığa girişmek için ordu disiplini ve birliğinden yararlanan, yükselmekte olan yeni toplum katlarından gelen, tutkulu ve küçük rütbeli subaylar– değillerdi. Bunlar, eğitimle kumanda ve idare etmek için hazırlanmış, bir idareci elit'in üyeleriydiler; bunların şikâyeti, bunu etkili bir şekilde yapmalarına imkân verilmemesiydi. Sultanın güvensizlik duyduğu ordu para ve teçhizat sıkıntısındaydı; modası geçmiş bir ordu için en modern eğitimle yetişmiş zeki ve genç subaylar, ufukta görünen tehlikeler karşısında imparatorluğun savunma gücünün yetersizliğini acıyla farketmezlik edemezlerdi. Siyasal fikirleri sade ve ilkel idi– hürriyet ve vatan, meşrutiyet ve millet.

Aralık 1907 de Ermeni Taşnak Cemiyeti, Abdülhamide karşı kuvvetleri birleştirmek için ikinci bir teşebbüse girişti. Paris'te Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in ikisinin de hazır bulunduğu bir kongre daha toplandı; Prens Sabahattin kongreye başkan seçildi [91]. Bu

[90] RAMSAUR, s. 95 d.; TUNAYA, *Partiler*, s. 113 d. ve 150 - 2; KURAN, s. 377 d. Bu olaylarda Mustafa Kemal'in rolü hakkında bazı kanıt uyuşmazlıkları vardır.

[91] İkinci Paris kongresi hakkında bak RAMSAUR, s. 124 d.; TUNAYA, *Partiler*, s. 107 - 8; KURAN, s. 408 d.

kongre toplantılarını kısmen kapalı yaptı ve görünüşe göre ivedili pratik konularla meşgul oldu. Teorik ve ideolojik sorunlar bir tarafa bırakıldı ve âcil bir faaliyet programı üzerinde geniş ölçüde fikir birliğine varıldı. Yalnız bir ideolojik konuda birbirine karşı kanatlar birleşti; pozitivist Ahmet Rıza'nın teklifi üzerine, liberaller ve milliyetçiler Halifelik ve Saltanatın haklarının teyidini kabul ettiler[92].

Bununla beraber, olayların gerçek merkezi artık sürgünler arasında değil, Makedonya ve Anadolu'da yeni grupların teşekkül etmekte olduğu Türkiye'de subaylar arasında idi. Eylûl 1907 de Selânik grubu Paris'teki eski İttihat ve Terakki örgütüyle birleşti; böylece ikincisi yeni bir güç ve prestij kazandı[93]. Fakat Selânik subayları, Türkiye'deki mason localarını kullandıkları gibi, Paris'teki komiteyi de kullanarak – çünkü böyle yapmak uygun geliyordu – fakat her iki yerdeki ideolojilere pek aldırmaksızın, kendi işlerinde gayet bağımsız kalmış görünüyorlar.

1908 e gelindiği zaman Türkiye'de devrimcileri cesaretlendirecek pek çok şey vardı. Uzak Doğuda Doğulu fakat meşrutî bir Japonya bir kaç yıl önce Avrupalı fakat istibdadla yönetilen bir Rusya'yı yenmişti; ve hem Rusya hem İran bunu demokratik kurumların üstünlüğünün bir tezahürü olarak kabul etmiş ve biri ihtiyatla, diğeri de devrimle, meşrutî ve parlemanter rejimleri getirmişlerdi. Avrupa'da 9 - 10 Haziran 1908 de İngiliz ve Rus hükümdarlarının Reval buluşması, Avrupa'nın Hasta Adamı'nın cenaze törenini haber veriyor gözüktü ve her derde devâ meşrutiyete âcilen ihtiyaç bulunduğunu telkin etti[93a]. İmparatorluk içinde de Abdülhamid'in parası ödenmiyen, yeterince beslenmiyen ve elbisesi paçavra halinde askerlerinin, bir kaç temel ve asgarî insanî ihtiyaçlarının tatminini istemek üzere kızgınlıkla başkaldırmaları ile, bir ayaklanma veya daha doğrusu grev dalgası Anadolu'dan Rumeli'ye yayıldı.

Meşrutiyet devrimi[94]

1908 in ilk aylarında bu gailelerin Makedonya'daki Üçüncü Ordu birliklerine yayılmakta olduğu görülüyordu. Sultanın İstanbul'-

[92] TUNAYA, *Partiler*, s. 108.

[93] RAMSAUR, s. 121 d.

[93a] Bak : JAESCHKE, in *WI*, VI (1961), 265.

[94] 1908 devrimi hakkında bir çok siyasal, kişisel ve gazete yazıları halinde açıklamalar vardır. Pek yararlı materyel KURAN *(Inkılâp)*ın ilgili bölümlerinde ve Hikmet

daki hükûmetine tehlikeyi haber veren raporlar gelmeğe başladı ve ilkbahar sonlarında, durumu incelemek üzere Selânik'e bir komisyon gönderildi. Sultan yıllardan beri casuslarından gelen tehlike bildirici raporlardan büyük bir arşiv yığmıştı; bu nedenle telâş etmek için başlangıçta her hangi bir sebep görmemiş görünüyordu. Bu kez yanılıyordu. O vakte kadar, içerden ve dışardan imparatorluğa karşı gittikçe artan tehlikeye endişelenen Genç Türk subayları, imparatorluğun savunmasında bu kadar yetersiz bir rejimi devirmeğe hazır idiler. Sultan harekete geçmeğe hazır olduğu zaman artık çok geç idi.

Soruşturma ve cezalandırma göreviyle iki komisyonun daha atanması durumu kıvamına getirdi. Hilmi Paşa kurmayına bağlı bir genç subay şüphe uyandırmış göründü ve, karakteristik bir şekilde, "durumu açıklamak ve bir terfi almak" için İstanbul'a çağırıldı. Bahis konusu subay, çağrının arkasındaki saiklere akıllıca güvensizlik duyarak Resne dağlarında gözden kaybolmayı tercih etti. Adı Enver Bey idi [95].

4 Temmuzda başka bir subay, Kolağası Ahmet Niyazi – o zaman Genç Türk komitelerinde çok daha önemli bir kişiydi – Enver'in peşinden dağa çıktı. Fakat Niyazi tek başına ve gizlice gitmedi. Önemli miktarda asker, silâh, mühimmat ve bölük mağazalarından ele geçirilen parayla gitti. Aynı zamanda Mabeyin Başkâtipliğine, Rumeli Genel Müfettişliğine ve Manastır vilâyetine bir bildiri, Manastırda'ki Jandarma Alay Komutanı ile Resne'deki Jandarma mülâzımına da itham mektupları gönderdi [96]. Durum alışı, ailesini emanet ettiği Manastır kaymakamı ve kayın biraderi İsmail Hakkı Bey'e hareketinin arefesinde yazdığı bir notta iyice özetlenmiştir

Bir saate kadar inayet-i Bârî ile hareket edeceğim cihetle muhtasaran yazacağım... Tatvil-i makali zaid görüyorum. Sebeb malûm. Alçakca yaşamaktan ise ölmeği tercih ettim. Bunun için mavzer tüfenkleriyle müsellâh şim-

BAYUR'un Türk devrimi hakkında geniş kapsamlı tarihinde – *Türk İnkılâbı Tarihi* (1940 ve sonrası) – verilmiştir. Siyasal gelişmelerin pek güzel bir özeti TUNAYA, *Partiler*, s. 161 d. da ve kısa bir tarihçesi aynı yazarın *Hürriyetin İlânı* (1959) adlı eserinde bulunur. Belgeli yeni bir inceleme için bak : UZUNÇARŞILI, "1908 yılında ikinci Meşrutiyetin ne suretle ilân edildiğine dair vesikalar", *Bell.*, no : 77 (1956), 103 - 74.

[95] RAMSAUR, s. 134; KURAN, s. 425 d.

[96] NİYAZİ, s. 83. d.

dilik iki yüz vatan fedaisiyle vatan namına ölmeğe çıkıyorum... Ailemi dünkü mâruzatım veçhile yarın olmazsa Pazar günü her halde yeğenim Şevki ile Dersaadet'e gönderiniz. Bâki ya ölüm, ya selâmet-i vatan! [97].

Sonunda, ölen Niyazi değildi. Bu âkıbet Sultan tarafından âsileri bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa'yı bekliyordu. 7 Temmuzda Şemsi Paşa Manastır telgraf merkezinden çıkarken güpegündüz vuruldu; kumanda ettiği kuvvetlerden bir subay olan kâtili kılına bile dokunulmaksızın sakince uzaklaştı [98].

Ayaklanma artık süratle Makedonya'daki Üçüncü Ordunun çeşitli birlikleri arasında yayıldı ve Edirne'deki İkinci Ordu birliklerini etkilemeğe başladı. İttihat ve Terakki Komitesi, âsileri benimsiyerek ve meşrutiyetin tekrar kurulması için açık bir siyasal istek ilân ederek açık faaliyete geçti.

Sultan önce bu isteğe karşı direnmeğe ve eskiden beri artık rezalıti çıkmış casusluk, rüşvet ve baskı yollarıyla hareketin liderlerinin icabına bakmağa teşebbüs etti. Fakat bu kez bunların hiç biri kâr etmedi [99]. Makedonya'daki subayların bağlılığı hakkında rapor vermek üzere Sultanın gönderdiği casuslar keşfedilip yakalandılar ve bu çeşit kötü ve utanç verici hareketlere karşı ordunun kızgınlığını artırdılar. Nişan, terfi ve gecikmiş maaşların ödeme emri yağmuru, muhalif subaylardan hiç bir karşılık görmedi; âsileri bastırmakla görevli paşalara bizzat kendi adamları ateş ettiler [100].

Selânik ve Manastır'daki ordular artık Sultana açıkça cephe aldılar ve Edirne'deki İkinci Ordu'dan da destek teminatı sağladılar. İzmir'den Selânik'e yollanan sadık Anadolu'lular bile Genç Türk propagandasıyla kandırıldılar [101]. 20 Temmuz günü Manastır'ın Müslüman halkı ayaklandı ve askerî depoları ele geçirdiler [102]. Bunu Kosova vilâyetinde, özellikle Firzovik'te, diğer ayaklanmalar izledi ve burada öfkeli bir topluluk Meşrutiyeti tekrar kurmağa and içti. Padişahtan bunu istiyen ve aksi takdirde İstanbul'a yürüyüp kendisini

[97] İbid., s. 73; karşılaştır UZUNÇARŞILI, *Bell.*, no : 77, s. 107 d.

[98] PEARS, *Forty Years*, s. 229; RAMSAUR, s. 135; Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, 2. bası, I/1, 455 d.; KURAN, s. 427; UZUNÇARŞILI, s. 109 d.

[99] PEARS, *Forty Years*, s. 234.

[100] İbid., s. 231 - 2.

[101] İbid., s. 203 - 4; NİYAZİ, s. 220; UZUNÇARŞILI, s. 111; BAYUR, I/1, 468 - 9.

[102] CEVAT, *İkinci Meşrutiyetin İlânı* (1960), s. 160; KNIGHT, *The Awakening of Turkey* (1909).

hal'edeceklerini bildiren bir ültimatom gönderdiler[103]. Bazıları benzer tehditlerle desteklenen benzer istekler diğer Rumeli merkezlerinden de telgrafla Yıldız Sarayına geliyordu. En tehditkârlarından birinin Serez'den geldiği söylenir; buradan gelen telgraf Meşrutiyetin derhal iadesini istiyordu. Padişah reddederse, veliaht Rumeli'de padişah ilân edilecek ve 100.000 kişilik bir ordu İstanbul'a yürüyecekti[104]. Diğer merkezler işi bizzat ele aldılar. Ayın 23 ünde Manastır'da Meşrutiyet ilân edildi ve bir kaç saat içinde bunu diğer kentler izledi. Nihayet iki günlük bir tereddüt ve tartışmadan sonra Sultan boyun eğdi ve 23 Temmuzda Meşrutiyetin tekrar yürürlüğe girdiğini bildirdi. Ayaklanma bir devrim haline gelmiş ve devrim amaçlarını yerine getirmişti. Geriye yalnız uzun bir mutluluk devrinin ayrıntılarını düzenlemek kalıyordu.

[103] UZUNÇARŞILI, s. 124 - 7; BAYUR, I/1, 469 - 72.

[104] UZUNÇARŞILI, s. 132 - 4. Fakat Kâmil Paşa *(Kâmil Paşa'nın ... Said Paşa'ya Cevabları* (1327), s. 51), Tahsin Paşa (*Abdülhamit ve Yıldız Hâtıraları* (1931), s. 263) ve Memduh Paşa (*Esvat-ı Sudur* (1328), s. 78) tarafından belirtildiği şekilde bu gibi tehditlerin ifade veya ima edildiği hiç bir telgraf UZUNÇARŞILI tarafından Yıldız evrakı arasında bulunamamıştır. Bak BAYUR, I/1, 477.

VII. Bölüm

İTTİHAT VE TERAKKİ

Hükûmet-i hazıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-u beşeriyeyi ihlâl eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut ve itizabına düşüren usul-i idaresini İslâm ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadiyle kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Nizamnamesi, *1890*

Ve zaman bu kadar cömert ümitleri ancak kısmen yerine getirmiş veya onları acılığa çevirmiş olmakla beraber, bunların tamamen samimiyetsiz olduğuna inanmayı reddederim. Bilâkis 1908 de İstanbul'da bulunmuş olmayı ve bir halkı o nadir ânlardan birini gerçekten yaşarken görmüş olmayı, daima hayatımın en zenginleştirici tercübelerinden biri sayacağım.

H. G. Dwight, "Constantinople, Settings and Traits", *1926*

Devrimden on yıl kadar önce, Şair Tevfik Fikret, Abdülhamit istibdadı altında İstanbul'un düşkünlüğünü anlatan ünlü *Sis* manzumesini yazmıştı

Sarmış yine âfâkını bir dûd-ı muannid

Bir tozlu ve heybetli kesâfet ki nazarlar
Dikkatle nüfûz eylemez gavrine, korkar.
Lâkin sana lâyik bu derin sütre-yi muzlim,
Lâyik bu tesettür sana, ey sahn-ı mezâlim!
. . . .
Örtün evet ey hâile... örtün, evet ey şehr;
Örtün, ve müebbed uyu, ey fâcire-i dehr!...[1].

1908 de devrimin muzaffer iyimserliğini yine aynı şair şöyle terennüm ediyordu

[1] Akyüz, *Antoloji*, s. 236.

O mel'anet gecesinden uzaktayız şimdi
Karıştı leyl-i musîbet leyâl-i nisyâna,
Açıldı gözlerimiz bir sabâh-ı rahşâna.
Sen, ey muhît-i teceddüd, o leyl-i menhûsun
Seninle nisbeti yok; sen şereflisin, ulusun.
Ne sis yüzünde, ne zül; bil'akis, sefâ ve vekaar
Doğan güneş gibi sâfî bir infilâkın var[2].

Abdülhamit istibdadının uzun gecesi bitmiş, hürriyet şafağı sökmüştü. Meşrutiyet tekrar ilân edilmiş, seçimlerin yapılması emredilmişti. Türkler ve Ermeniler sokaklarda kucaklaşıyorlardı; hürriyet ve kardeşlik çağı gelmişti. O zamanın yazıları, şüpheci Avrupa basınında bile yankısını bulan âdeta çılgın bir sevinci yansıtıyordu.

İkinci Meşrutiyet rejimi birincisinden daha uzun sürdü; fakat o da başarısızlık, acı ve hayal kırıklığı ile sona erdi. İçerde ve dışarda, tehlikeler ve güçlükler pek büyüktü; Meşrutiyetin savunucuları pek az, pek zayıf, pek yeteneksiz idiler. Anayasa yürürlükte kalmış ve seçimler yine yapılmış olmakla beraber, rejim, Genç Türk liderlerinin, ancak 1918 de Osmanlı İmparatorluğunun yenilgisiyle sona eren, bir çeşit askerî oligarşisi halinde dejenere oldu.

Türk devriminin bir Türk tarihçisi 1940 da yayınlanan bir kitabında "Dünyada pek az hareket Osmanlı meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur ve keza pek az hareket doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kat'î olarak boşa çıkarmıştır" düşüncesini belirtmiştir[3].

O zaman bile, ve hattâ ondan sonra, peşin hüküm, yanlış anlama ve hayal kırıklığı saikiyle, bütün Genç Türk hareketini ve devrimini, Türk hayatının temel gerçeklerini değişmemiş ve belki de değişemez olarak bırakır iken, sadece bir değişiklik gösterisiyle Batıyı aldatmak için yapılan bir yeni teşebbüs, bir göstermelik olarak tanımlayıvermeğe hazır bir çok yabancı gözlemci vardı. Diğerleri daha da ileri gittiler ve Genç Türk hareketini yabancı ve yersiz bir şey, ne kendinden önceki ne de sonraki perdelerle ilişiği olmayan, yabancı oyuncular tarafından oynanan bir ara faslı olarak açıklamağa çabaladılar. Bu tarzda, çoğu, olayların ardında tertip arayan tarih anlayışına katılan

[2] İbid. s. 239. "Rücu" adını taşıyan şiir 24 Temmuz 1908 tarihlidir. Aynı şairin hayal kırıklıkları, bir iki yıl sonra, ünlü *Hân-ı Yağma* şiirinde ifade edilmiştir.

[3] Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, I. 225.

çeşitli yazarlar, 1908 devrimini Yahudilere, masonlara, Roma Katolik Kilisesine, pozitivistlere, Orléans hanedanına, Alman Genel Kurmayına ve İngiliz Dışişleri Bakanlığına atfetmişlerdir[4].

[4] Bu çeşitli hikâyeler hakkında bak RAMSAUR, s. 88 d., 103 d., 107 d., 140 d. Bir Yahudi mason entrikası hikâyesi, özel şartlar dolayısiyle, bu tarih yaklaşısının genellikle geliştiği çevreler dışında bir süre yaygın bir şekilde revaç buldu; bu nedenle üzerinde kısaca durmak gerekir. Avrupa Kıtasında malûm olan dinî ve milliyetçi düşünceden kaynak alan bu hikâye bazı İngiliz çevrelerine geçmiş, bir kaç yıl sonra da İtilâf propagandacıları tarafından ele alınarak, düşmanları Türkleri gözden düşürmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Genç Türkler, devrimden beri Osmanlı olmayan Müslümanlar arasında hem Pantürkist hem de Panislâmik propagandalarında göze çarpar bir başarı sağlamışlardı (aşağıda s. 341 e bak). Bu nedenle, bizzat kendilerinin ne Türk ne de Müslüman olmadıklarını göstermek iyi bir fikir olarak gözüktü. R. W. SETON - WATSON'un *Rise of Nationality in the Balkans* (1917, s. 135-6) adlı eserinde karakteristik bir ifade bulunur : "İttihat ve Terakki Komitesi hakkında ana gerçek, onun esas itibariyle Türk ve Müslüman olmayan karakteridir. Ta başlangıcından beri onun gerçek liderleri arasında saf Türk kanı taşıyan bir kişi zor bulunur. Enver bir Polonyalı dönmenin oğludur. Cavit Yahudi dönmelerindendir. Karaso Selânik'li bir Sephardim Yahudisidir. Talât Müslüman olmuş bir Bulgar çingenesidir. Grubun geçici olarak baş simalarından biri olan Ahmet Rıza yarı Çerkes ve yarı Macar'dır ve Comte okulundan bir pozitivisttir." Genç Türklerin, romanlaştırılmış olduğu herkesce müsellem bir tasviri, John Buchan'ın *Greenmantle* adlı ünlü romanında bulunur; orada Enver Paşa basbayağı bir Polonya Yahudisi yapılmıştır. Enver Paşa'nın Polonya asıllı olduğu hakkındaki garip rivayet, muhtemelen Polonyalı dönme Kont Konstantin Borzecki (onun hakkında aşağıda s. 343 e bak) nin oğlu ve bir kurmay subay olan Enver Celâleddin Paşa ile karıştırmadan ileri gelmektedir.

Genç Türk devrinin Türkleri, "saf kan Türkler" gibi bir kavram içinde düşünmekten pek uzaktılar; şüphesiz ki Balkanlı, Kafkasyalı ve diğer asıllı Türkçe konuşan Osmanlı Müslümanları harekette önemli bir rol oynadılar. Fakat, Genç Türkler hakkındaki ciltler dolusu Türkçe literatürde, Yahudilerin Devrimden ne önce ne de sonra, onların komitelerinde herhangi bir zaman her hangi bir önemde bir rol oynadığına, veya mason localarının onların gizli toplantıları için arızî bir örtüden başka bir şey olduğuna dair her hangi bir kanıt gözükmez. Genç Türklerin Avrupalı hasımları tarafından adı sık sık zikredilen Selânik'li avukat Karaso önemsiz bir simaydı. Gerçekten önemli bir rol oynamış olan Cavit *dönme* (onyedinci yüzyılda kurulmuş Yahudi - Müslüman birleşimi bir mezhep) idi ve gerçek bir Yahudi değildi; her halükârda cemaatının ön safa erişmiş tek üyesi görünüyor (dönmelerin rolü ve onlara karşı Türk tepkisi hakkında ilginç gözlemler için bak Leskovikli Mehmet RAUF, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi?* (Hicrî 1327), s. 79 d.). Siyonizm hakkında bir çok kereler endişe belirtmiş olan Ebüzziya Tevfik, Ekim 1911 de ilk kez mason locaları ile Yahudi amaçları arasında ilişki kurar. İttihatçıları tenzih etmeye dikkat eder; onların locaları kendi amaçlarına kullanması, gizliliğin her şeyden önemli olduğu bir zamanda haklı idi. Bak : "İtalyan Farmason Locaları ve Siyonizm", *Mecmua-i Ebüzziya*, no : 121 (Hicrî 1329) s. 129 - 34).

Genç Türk Devrimi gerçekte bunların hiç biri değildi; o, başlıca ereği beceriksiz ve yeteneksiz bir hükümdarı uzaklaştırmak ve onun yerine, imparatorluğu tehdit eden tehlikelere karşı daha iyi koruyabilecek ve savunabilecek bir hükûmet getirmek olan, çoğu asker Müslüman Türklerin yurtsever bir hareketi idi. Osmanlı gayrimüslimleri, harekette ve ondan çıkan rejimlerde küçük ve gittikçe azalan bir rol oynadılar; yabancılar ise hemen hiç. Genç subaylar ideolojilerle ve her derde devâ sosyal formüllerle bizatihî pek az ilgiliydiler. Onları ilgilendiren esas sorun, kendilerinin ve atalarının kuşaklar boyu hizmet ettiği Osmanlı devletinin bekasıydı ve hem faaliyetleri hem de tartışmaları şu merkezî problem etrafında dönüyordu *Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*

Belki de bu problem için tasarlanan ve girişilen farklı çözümler dolayısiyle, Genç Türk Devrimi, hayal kırıklıklarına ve başarısızlıklarına rağmen, modern Türkiye'nin gelişmesinde bu kadar önemliydi. Abdülhamit istibdadının sona ermesini izliyen bir kaç hürriyet yılı içinde, ülkenin daha önce hiç bir zaman tanımadığı bir tartışma ve deneme fırsatı oldu. Bir dergi ve kitap sağanağı içinde, modern devlette din ve milliyetin, hürriyet ve sadakatin temel sorunları tartışıldı ve incelendi. Devrimi izliyen yeni parlemanter ve idarî cihazlarda yeni hükûmet yöntemleri düşünüldü ve denendi. Ve tartışmalar sükûtla, denemeler de diktatörlükle sona ermiş olmakla beraber, sonsuz olarak reddedilemiyecek yeni ümitler ve yeni istekler yaratılmıştı.

Genç Türkler İktidarda [5]

Başlangıçtan beri Genç Türkler iktidarda, daha önce muhalefet ve sürgün safhasında ortaya çıkmış bulunan iki eğilim arasında bölündüler. Bir yandan bazı ademi merkeziyet tedbirlerinin, dinî ve millî

[5] 1908 - 18 yılları hem Türkçe hem de yabancı kaynaklarda iyice belgelenmiştir. Devrim zamanından bu yana, çok kez önemli materyel ihtiva eden bir hatırat, lâyiha, gazete yazıları, diplomatik ve siyasî tarihler tufanı oldu. Zamanın bir kaç büyük ve pek çok önemsiz siması, Avrupalı bilim adamlarının şimdiye kadar hemen hiç dokunmadığı hâtıratlar bırakmışlardır. Tek geniş tarih incelemesi, Y. H. BAYUR tarafından Türk Devriminin geniş çaplı tarihinde yapılmıştır. Daha kısa incelemeler arasında şunlar zikredilebilir DANİŞMEND tarafından hazırlanan, biraz kasıtlı olsa da yararlı olaylar kronolojisi (*Kronoloji*, IV. 356 - 455); SAX, s. 545 - 654 (Türk tarihini "Şark Meselesi" çerçevesi içinde ele alanlar arasında,

azınlıklar için bazı özerklik haklarının lehinde olan liberaller vardı; öte yanda da gittikçe daha açık bir şekilde merkezî otorite ve Türk hâkimiyeti fikrini tutan milliyetçiler. İkincilerin aracı önce perde arkasında kendini gizliyen bir iktidar, daha sonra da üstün ve pervasız otorite iddiacısı olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti idi. Liberaller bir çok farklı gruplara ayrıldılar, kısa ömürlü bir sürü partiler kurdular; bunların en önemlisi *Ahrar* veya 1908 in liberal partisi ve 1911 in Hürriyet ve İtilâf denen partisi idi[6]. Hiç biri fazla bir başarı gösteremedi.

Önce liberal ve ılımlı fikirler gerçekten hâkim olmak üzere gibi göründü. Meşrutiyet döneminin ilk iki Sadrazamı Sait Paşa ve Kâmil Paşa[7], hem Osmanlı hürriyetçilerinin desteğine, hem diğer bir çoklarının saygısına sahip yaşlı devlet adamlarıydılar. Fakat Genç Türklerin niyetleri ne olursa olsun, âdeta derhal imparatorluğun içinden ve dışından kendilerini öfke, üzüntü ve hayal kırıklığına düşüren bir darbeler dizisine mâruz kaldılar. Genç Türklerin hürriyet ve eşitlik vaatlerinde ve ilânlarında ne kadar samimî oldukları hakkında bir yargıda bulunmak güçtür; fakat şurası inkâr edilemez ki Temmuz 1908 in gönülleri coşturucu olaylarına karşı Avrupa ve Balkan Hıristiyanlarının doğrudan doğruya tepkisi, Türklerin gözünde ancak tecavüz ve ihanet olarak tanımlanabilirdi. Avusturya, Bosna - Hersek'in ilhakını ilân etmek fırsatını kaçırmadı; Bulgaristan bağımsızlığını ilân etti; Girit Yunanistan'la birleştiğini bildirdi. Bu ilk örnekleri Eylûl 1911 de İtalya'nın Osmanlı Trablusgarb'ına tecavüzü, Ekim 1912 de de Balkan devletlerinin hep birlikte Türkiye'ye saldırısı izledi.

Türklerin Hıristiyan tebaası ve komşuları, çok uluslu bir Osmanlı devletinin işlemezliğini kanıtlamaya çalışırken, Türklerin kendileri

Türk iç gelişmeleri hakkında en bilgilisi); EMİN, *Turkey in the World War* (1930); TUNAYA, *Partiler*, s. 161 - 398 (siyasî partilerin ve ideolojilerin, belgeleriyle birlikte, paha biçilmez açıklamalar, için); Feroz AHMAD, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908 - 1914", *MES*, II (1966), 302 - 29. En son olarak, İNAL tarafından *Sadrıazamlar*'da verilen sadrazamaların ayrıntılı ve belgeli biyografileri zikredilmelidir.

[6] Bu partiler hakkında aşağıda s. 374 ve d. na bak.

[7] Sait Paşa hakkında yukarda s. 177, n. 7 ye bak. Kâmil Paşa, *EI*[1] ve *İA* nın her ikisinde de yoktur. Bununla beraber, torunu H. K. BAYUR'un *Sadrazam Kâmil Paşa, Siyasî Hayatı* (1954) nda ve İNAL'ın *Sadrıazamlar* (s. 1347 - 472)'ında biyografileri vardır. Kâmil'in 1911 de yayınlanan kendi hâtıratı, Abdülhamit devrini ele alır.

de zayıflamış merkezî kontrolün bazı tehlikelerine canlı örnek oldular. Kâmil Paşa hükûmetinden çeşitli nedenlerle hoşnutsuz olan İttihat ve Terakki, 13 Şubat 1909 da onun düşmesini ve yerine, eski rejimin diğer bir kalıntısı olmakla beraber o an için milliyetçi Genç Türklere daha makbul gelen Hüseyin Hilmi Paşa[8]nın Sadarete geçmesini sağladı.

Şimdi hem Sultan hem de hürriyetçiler rejime karşıydı ve her ikisi de, görünüşte bazı haklı dayanaklarla, sonraki olaylarda suç ortaklığıyle itham ediliyorlardı. Daha önceki aylar esnasında, hemen toprak ve prestij kaybı ve beklenen uzun mutluluk devrinin bir türlü gözükmemesi, Meşrutiyet devrimini halkın gözünde acı bir şekilde karartmıştı. Perde arkasında kalarak hükûmet atamalarını el altından idare etmek suretiyle tuttuğu lâübali yoldan dolayı, İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı da kızgınlık artıyordu. Siyasî muhaliflerine karşı yıldırma ve öldürme yöntemlerini kullanmakla da itham ediliyorlardı; 7 Nisanda *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi İstanbul'da Galata köprüsünde esrarlı bir şekilde öldürülünce, bunun Cemiyetin işi olduğuna yaygın bir şekilde inanıldı ve Cemiyet pek çok yergi ve hakaretlerin konusu oldu[9].

Bir haftalık artan bir gerginlikten sonra, 12 Nisanda İttihat ve Terakki Cemiyeti basında bir bildiri yayınlıyarak, artık gizli bir cemiyet olmadığını ve olağan bir siyasî parti haline geldiğini tekrarladı[10]. Aynı gece, Kâmil Paşa'nın düşmesinden sadece bir ay sonra, gerici bir silâhlı ayaklanma patlak verdi. Bu ayaklanmada, 5 Nisan günü Ayasofya camiindeki bir toplantıda kurulmuş aşırı bir dinî örgüt olan İttihad-ı Muhammedî'nin rolü vardı[11]. Vahdetî adlı bir Bektaşî dervişi tarafından yayınlanan *Volkan* gazetesi, Müslüman ortadoksluğunun ve "ihtilâlci İslâm beynelmileliyeti"nin[12] şampiyonu olarak göründü. Bu fikrin diğer bir temsilcisi, eski radikal ve dönek, şimdi ise mücahit Panislâmizmin besleyicisi ve İttihad-ı Muhammedî

[8] Hüseyin Hilmi Paşa hakkında bak İNAL, *Sadrıazamlar*, s. 1654 - 703, ve *EI²*, ilgili madde (F. AHMAD tarafından).

[9] Bu olayların çağdaş Batılı açıklamaları için bak: Francis McCULLAGH, *The Fall of Abd-ul Hamid* (1910), s. 23 d., 71 d.; PEARS, *Forty Years*, s. 274-5.

[10] McCULLAGH, s. 74.

[11] TUNAYA, *Partiler*, s. 261.

[12] İbid., s. 226-3; GOOGH ve TEMPERLEY, V. s. 319 da LOWTHER'in yorumlarıyla karşılaştır.

Fıkrası'nın ateşli üyesi Murat Bey[13] den başkası değildi. İstanbul'daki Birinci Ordunun çoğu Arnavut olan askerlerinin ayaklanmasıyla, sivil ayaklanma askerî bir renk aldı. Ayaklanma, 12 - 13 Nisan gecesi bazı avcı ve piyade birliklerinin barakalarında baş kaldırıp sabahın erken saatinde Galata köprüsünü geçerek Meclis binasının dışında Ayasofya Meydanında toplanmalarıyla başladı. Çok az direnmeyle karşılaştılar; kendilerine diğer birliklerden de âsiler, bazı mollalar ve medrese öğrencileri katıldı. Diğer gürultular kentin belli başlı merkezlerinde toplandılar. Ayaklananların istekleri basitti "Şeriat tehlikededir, Şeriat isteriz!" Bazıları da mektepli subayları istemediklerini ekliyorlardı.

Bu bunalımda hükûmet çaresizlik içinde çırpınıyordu; Sultan zorba hoşnutsuzluğa geleneksel karşılığı vermek zorunda kaldı – bir sadrazam değişikliği. Ayrıca Şeriat'ın korunacağını ve onu savunmak için ayaklanmış askerlerin affedileceğini vâdetti. 15 Nisanda bütün vâlilere Şeriat'ın korunması talimatını veren bir genelge gönderildi. Meclis-i Mebusanda Ahmet Rıza, Devrimden beri bulunduğu başkanlıktan düşürülerek, yerine İsmail Kemal seçildi[14].

Karşı darbe çok gecikmedi. Gerici ayaklanma haberleri derhal Selânik'e telgrafla bildirildi ve Mahmut Şevket Paşa'nın komutasında bir "Kurtuluş Ordusu"[15] İstanbul'a yürüdü. Onunla birlikte Niyazi, ve haberleri işitince pek acele Berlin'deki Türk elçiliğinden dönen, Enver de vardı. Mahmut Şevket Paşa'nın kurmay başkanı Mustafa Kemal idi. Kurtarıcılar 23 Nisanda başkente ulaştılar ve ertesi gün ayaklanıcılarla bazı çarpışmalardan sonra başkenti işgal ettiler[16].

[13] Yukarda s.191, no: 55 e ve Fevziye ABDULLAH, s. 85 d. na bak.

[14] İsmail KEMAL, *Memoirs*, s. 335.

[15] Bu, Avrupalıların genel olarak kullanıdıkları addır. Türkçe sadece *Hareket Ordusu* denmektedir.

[16] Ayaklanma Türk tarihlerinde, çeşitli amaçlarla o zaman kullanılmakta olan eski Rumî takvime göre "31 Mart Vak'ası" diye bilinir. Çağdaş açıklamalar şu eserlerde bulunur : McCULLAGH; A. SARROU, *La Jeune-Turquie et la Révolution* (1912), s. 77 d.; PEARS, *Forty Years*, s. 257 d.; H. G. DWIGHT, *Constantinople; Settings and Traits* (1926) s. 425; Sir W. M. RAMSAY, *The Revolution in Constantinople and Turkey* (1909), s. 11 d. ve ayrıca GOOCH ve TEMPERLEY gibi yabancı diplomatların raporları. Türk tarihleri arasında : İsmail KEMAL, *Memoirs* s. 329 d.; Ali Fuat TÜRKGELDİ (1867 - 1935 - hâtıraları Genç Türk Devriminden imparatorluğun sonuna kadar saraydaki ve kabinedeki olayları kapsıyan, eski Mâbeyin Başkâtibi ve Sadaret Müsteşarı), *Görüp İşittiklerim* (1951), s. 25 d.; HASAN AMCA (müstear ad), *Doğmayan Hürriyet* (1958),

Gerici hareket hiç de İstanbul'la sınırlı değildi. Aynı anda olması şüphe çekici bir şekilde bir feveran dalgası Anadolu'ya yayıldı. Binlerce Ermeninin katliâmıyla son kertesine ulaşan Adana bölgesindeki olaylar özellikle kötüydü. Bunun sorumluluğu farklı şekilde belirlenmiştir. Avrupa Türk gaddarlığıyla dehşete düşerken, Müslüman kamu oyu da, kendisine Ermenilerin küstahlığı ve Hristiyan Avrupa'nın iki yüzlülüğü olarak gözüken şeyle nefrete gelmişti.

Bununla beraber, Türkler bu katliâmların henüz Abdülhamit istibdadının dehşetlerini unutmamış Avrupa'da yarattığı üzücü etkilerin iyice farkındaydılar. Bu etkileri silmek için bazı çabalara da girdiler. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinden sonraki Pazar günü, çarpışmalarda ölen elli kadar kişi resmî bir törenle ortak bir mezara saygıyla gömüldü. Mezar başında verdiği bir söylevde Enver Bey, "Müslümanların ve Hıristiyanların yaşarken ve ölürken, bundan böyle hiç bir ırk ve inanç ayrımı tanımaksızın, yurtsever arkadaşlar olduklarının nişanesi olarak yanyana yattıklarını ... önemle belirtti." [17].

Hürriyetçiler ayaklanmayı desteklemiş ve yenilgisine ortak olmuşlardı. İttihatçılar fena halde sarsılmış, şimdi eski durumlarını kazanmak için işe koyulmuşlardı. İlk ödevleri, 1908 devriminden sonra'da tahtını kurtarmayı beceren Sultan Abdülhamit'i hal'etmek ve Selânik'e hakaretle sürgüne göndermek oldu [18]. Yeni Sultan Mehmet Reşat,

s. 67 d.; Yunus NADİ'nin gayet ayrıntılı, *İhtilâl ve İnkılâb-ı Osmanî* (Hicrî 1325) adlı eseri (bunun kısaltılmış bir metni *Cumhuriyet* gazetesinde Mart-Nisan 1956 tarihlerinde yirmi sayıda yayınlanmıştır). En ayrıntılı tarihler McCULLAGH'ın ve Yunus NADİ'ninkilerdir. Ayrıca bak KURAN, s. 460 d.; Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, 2. bası, I/2, 182 - 217; DANİŞMEND, IV. 370; Ali CEVAT, *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi* (Yayınlayan : Faik Reşit UNAT), (1960).

[17] PEARS, *Forty Years*, s. 282.

[18] Abdülhamit'in hal'i birçok yazarlar tarafından anlatılmıştır; bunların çoğu son safha – onun hal'i için parlâmentonun oybirliğiyle aldığı karar; ikisi Meb'us ikisi âyan dört kişilik bir heyetin parlâmentonun kararını Sultana bildirmek üzere gönderilmesi – üzerinde durmuştur. Daha önceki safha hakkında ilginç bilgiler, isteksiz Şeyhülislâmdan hal' fetvası almak için Talât Paşa'nın yaptığı baskıları anlatan Ali Fuat TÜRKGELDİ'nin hâtıralarında verilmiştir. Talât, Şeyhülislâmdan Meclise kendisiyle birlikte gelmesini isteyince, beriki çok hasta olduğunu söyliyerek itiraz etmiş. Talât "Neniz var?" diye sormuş. Şeyhülislâm" İdrarımı tutamıyorum" deyince, Talât da "ördeğini de beraber al" demiş (TÜRKGELDİ, s. 36). Ayrıca bak CEVAT, s. 79 d.; PEARS, *Forty Years*, s. 284 d. ve *Abdül Hamid*, s. 295 d.; McCULLAGH, s. 265 d.; DANİŞMEND, IV. 376 d.

saray personelini baştan aşağı temizleyen ve orada kilit mevkilere kendi adamlarını getiren İttihat ve Terakki'nin elinde oyuncaktı[19]. Ondan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti Türkiye'nin gerçek hâkimi oldu. "Hiç bir ırk ve inanç ayrımının olmıyacağı" ile ne kastettikleri, bir kaç ay sonra, 23 Ağustosta "Cemiyetler Kanunu"nun, 27 Eylûlda "Şekavet ve Mefsedetin Men'ine dair Kanun"nun[20] yayınlanmasıyla daha açık hale geldi. Bunlardan birincisi etnik veya ulusal gruplara dayanan veya onların adını taşıyan siyasal dernekler kurulmasını yasakladı ve bunu hemen Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık kulüp ve derneklerinin kapatılması izledi. İkincisi, ordudan özel "tâkip müfrezeleri"nin teşkiline yetki verdi ve silâhlı güruhlar ile ünlü Balkan *komitacı*'larının silâhsızlandırılması ve bastırılması için şiddetli tedbirler öngördü. Komitacı faaliyetlerini resmî makamlara bildirmeyenler ve izinsiz silâh taşıyanlar için ağır cezalar kondu. Manzarayı tamamlamak için, ilk kez, gayrimüslimleri askere almak üzere adımlar atıldı.

Osmanlı Meşrutiyetinin vaatlerinin arkasında yatan samimiyet derecesi ne olursa olsun, olayların akışı çok geçmeden bu vaatleri gerçekleştirilemez hale getirdi. İmparatorluğun tâbi halkları arasında milliyetçiliğin yayılması ve hâkim ulus Türklerin bile sonunda milliyetçi virüse yakalanması ile, çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluğun hükümdar hanedanına ortak bir bağlılık içinde yaşayacak hür, eşit ve barışçıl bir uluslar birliği şeklindeki "Osmanlıcı" rüya da edebiyen sona erdi[21]. Ağustos 1910 da Manastır'daki İngiliz Konsolos vekili, Talât Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selânik "gizli meclisi"nde yaptığı iddia edilen bir konuşmayı şu deyimlerle bildiriyordu

Meşrutiyet'in şartlarıyla Müslüman ve gâvurun eşitliğinin teyit edildiğinden haberdarsınız; fakat siz ve herkes bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu biliyor ve hissediyorsunuz. Şeriat, bütün geçmiş tarihimiz, yüzbinlerce

[19] İttihat ve Terakki Cemiyetinin adayı olarak o zaman Mâbeyin Başkâtipliğine atanmış olan Halit Ziya UŞAKLIGİL, saray personeli ve hattâ bizzat Sultan tarafından kendisinin nasıl korku ve endişeyle beklendiğini canlı bir şekilde anlatır (*Saray ve Ötesi*, I (1940), 12 d.).

[20] Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, I. 306.

[21] Genç Türk dönemi Meclisinde Balkanlı bir Hıristiyan mebus olan Yorgi Boşo, "Ben Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım" müstehzi sözüyle Türkleri pek öfkelendirmişti (TALÂT, *Hâtıralar* (1946), s. 15, DURU, *Hâtıralarım*, s. 3; ERGİN, *Maarif*, IV. 1132, n. 1).

Müslümanın duyguları ve hattâ kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılan bütün teşebbüslere inatla direnmiş olan bizzat gâvurların duyguları, gerçek eşitliğin kurulmasına aşılmaz bir engel teşkil etmektedir. Biz gâvuru sadık bir Osmanlı haline getirmek için başarısız kalan teşebbüsler yaptık; Balkan Yarımadasında küçük bağımsız devletler, Makedonya sakinleri arasında ayrılıkçı fikirleri yaymak mevkiinde kaldıkları sürece de bütün bu çabalar kaçınılmaz olarak başarısızlığa mahkûmdur. Bundan dolayı, imparatorluğu Osmanlılaştırma görevimizi başarıncaya kadar – Balkan devletlerinin tahrik ve propagandasına nihayet son verdikten sonra, sonunda başaracağımızı şimdiden söylemeğe cesaret ettiğim uzun ve zahmetli bir görev – eşitlik bahis konusu olamaz.

Birkaç gün sonra yazılmış bir yorumda, İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowther, Sir Edward Grey'e şunu belirtiyordu

Komitenin, Türk olmayan bütün unsurları sempatik ve meşrutî yollarla Osmanlılaştırma fikrini tamamen terketmiş olduğu uzun süreden beri âşikârdır. Onlar için "Osmanlı" açıkca "Türk" anlamına gelir ve şimdiki "Osmanlılaştırma" politikaları Türk olmayan unsurların bir Türk havanında döğülmesinden ibarettir... [22].

Genç Türklerin merkezî ve bastırıcı politikası hiç de sadece imparatorluğun Hristiyan tebaasına karşı değildi. Rumeli ve Asya vilâyetlerinin her ikisinde de bir Türkleştirme politikası güttüler ve Arap, Arnavut ve diğer Türk olmayan Müslümanlara Türk dilini zorla kabul ettirmeğe çabaladılar. Uzak vilâyetlerde mütevazi gâvurlara karşı her türlü gaddarlığı hoş gören Sultan Abdülhamit, Türklere ve Müslümanlara ölüm cezası vermekte daima tereddüt etmişti; bazı zamanlarda kendisine karşı silâhlı fitne hareketleriyle uğraşırken bile, idareci elit mensuplarının kanını dökmektense, ılımlılığın son sınırına kadar gitmeyi tercih etmişti. Genç, yurtsever, asker ve becerikli Genç Türklerin bu çeşit tereddütleri yoktu. 1909 Nisanındaki gerici ayaklanmanın bastırılışını, bir harb divanının kurulması, bir âsi ve gericinin alenen asılması ve hürriyetçilerin tutuklanması izledi. İlk asılan saray Baş Haremağası Nadir Ağa idi[23]. Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa şehirde sıkıyönetim ilân etti ve bu iki yıl daha uzatıldı. İlk üç ordunun Umumî Müfettişi olarak yeni

[22] GOOCH ve TEMPERLEY, IX I. 207 - 9 (şurada zikredilmiştir Z. N. ZEINE, *Arab - Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism* (1958), s. 75). Yayınlayıcılar bu raporun sahihliği hakkında muhterizdirler (s. VII - VIII).

[23] PEARS, *Forty Years*, s. 302 - 3

kurulan görevinde büyük bir kudret mevkii işgal etti ve bazı çağdaşlar tarafından bir diktatör, hattâ "Oliver Cromwell'in bir türü" olarak tanımlandı [24].

Bununla beraber, Mahmut Şevket Paşa'nın esas ilgisi politika değil, savunma idi ve faaliyetinin siyasal etkisi de İttihat ve Terakki'nin iktidara dönmesini kolaylaştıracak nitelikte idi. 1909 ve 1911 arasında İttihat ve Terakki, önce yüksek subaylar ve yaşlı devlet adamlarıyla ittifak yoluyla, daha sonra da hükûmet içindeki ve arkasındaki kendi adamları aracıyla, imparatorluğun etkin kontrolunda hâkim siyasal kuvvet haline geldi. Egemenliği hiç de itirazsız değildi; kişisel veya politik nedenlerle hâkim gruptan ayrılan rakip hizipler Cemiyet örgütünün dışında olduğu kadar içinde de ortaya çıktı. Temmuz 1910 da Jandarma subayı Ali Kemal'in başında bulunduğu bir gerici fesat hareketinin keşfedilmesinin gösterdiği gibi, muhalefet tek bir türden değildi [25].

Bununla beraber, İttihat ve Terakki'nin egemenliği, 1911 de ilk ciddî bir tehditle karşı karşıya gelmek mevkiinde kalıncaya kadar, ciddî olarak sarsılmadı. Meclis içindeki muhalefetin ilk belirtileri, II. Meşrutiyetten sonraki ilk Mecliste gözükmeğe başlamıştı. Fakat ondan sonraki bunalımlar ve başarısız ayaklanmadan sonra konan ve uzatılan sıkıyönetim, çok etkin her hangi bir demokratik muhalefetin gelişmesini önledi. 1911 başlarında, bir çok çevrelerde, olayların gidişinden gittikçe artan bir şekilde duyulan hoşnutsuzluk, İttihatçı saflarında ilk büyük ayrılıkta ifadesini buldu. Cemiyetin izlediği siyasal ve toplumsal politikaları ciddî olarak eleştiren, Miralay Sadık ve Abdülaziz Mecdi Bey'in liderliği altında "*Hizb-i Cedid*" adıyla bir grup teşekkül etti [26]. Parti içinde hızla artan bir destek bulan grup, 23 Nisanda kendi isteklerine dayanan on maddelik bir muhtıranın yayınlanmasını sağladı [27]. Bunların çoğu demokratik ve meşrutî usullere daha çok uyulması ve benzer ıslahatla ilgiliydi. Bununla beraber bazıları başka bir düşünüş çizgisini işaret ediyordu. Nitekim 6 ncı madde, "Ahlâk ve âdab-ı umumiye-i diniyye ve milliyenin muhafazasiyle beraber Garbın terakkiyat ve tekemmülât-ı medeniyesinin

[24] RYAN, *The Last of the Dragomans* (1951), s. 43; karşılaştır : AHMAD, 316 - 7; SAX, s. 573.

[25] SAX, s. 574 - 5.

[26] TUNAYA, *Partiler*, s. 186; SAX, s. 588.

[27] Metin, TUNAYA tarafından verilmiştir.

Memâlik-i Osmaniyede inkişafı''nı arar; 7 nci madde, "Kanun-u Esasî dairesinde an'anat-ı Osmaniye-i tarihiyyenin idame ve muhafazası"nı ister; 9 uncu madde ise daha da ileri gider ve "hukuk-u mukaddese-i hilâfet ve saltanat"ı pekiştirecek şekilde Kanun-u Esasî'deki bazı maddelerin değiştirilmesini ister, Mecdi Bey bir konuşmasında amacı daha da açıkladı [28]. Ülkede üç eğilim olduğunu söylüyordu – gerici taassup, pervasızca çabuk ilerleme, ve mevcut örf ve gelenekleri koruyarak kültürel ilerleme hareketi. Kendisinin ve arkadaşlarının istediği üçüncüsüydü. Bu daha çok sağ - kanat grubun ortaya çıkmasına parallel olarak, *Hizb-i Terakki* adıyla küçük bir sol - kanat grup da doğdu; bununla beraber Hizb-i Terakki, İttihat ve Terakki Fırkasına ve programına daha sıkı olarak bağlı kaldı [29].

Bu konuların hepsi Ağustos - Eylûl 1911 de toplanan bir fırka kongresinde çözüme bağlandı. Bu, bir rastlantı eseri olarak, kısa bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğunun elinden çıkan Selânik'te gizli olarak yapılmış son fırka kongresiydi. İttihat ve Terakki Fırkasının geri kalan kongreleri 1912, 1913, 1916, 1917 ve İstanbul'da toplanan son 1918 kongreleridir [30]. 1911 kongresi – bir Türk yazarına göre "hararetli ve tartışmalı" ilk kongre – uluslararası tehlikeli durumun doğurduğu çok gergin bir atmosfer içinde toplandı [31]. Kongrenin toplantı halinde olduğu bir sırada vâki olan İtalya'nın Trablus'a saldırısına karşı ateş püskürdükten sonra, delegeler, millî birliğin hamasî bir beyanı şeklinde bir uzlaşmaya ulaşmayı becerdiler.

Bu kararlar, sorunları pamuk ipliğine bağlamaktan fazla bir şey yapmadı. Muhaliflerin bazıları fırka dışında kaldı ve diğer bazıları da istifa etti; bunlar, bir zamanlar kadir-i mutlak olan Fırkanın otoritesini zayıflattı ve prestijini düşürdü. 21 Kasım 1911 de İttihat ve Terakki Fırkasına karşı hemen bütün grup, parti ve kişilerin birleşmesiyle Liberal Birlik (Hürriyet ve İtilâf) [32] adlı yeni bir parti kuruldu.

Hürriyet ve İtilâf kurucularının çoğu zaten parlâmento üyesi olduklarından, hemen Meclis içinde bir muhalefet kurmayı başardılar. İttihatçılarla ilk gerçek mücadeleleri, parti ancak yirmi günlük iken

[28] SAX, s. 589.
[29] TUNAYA, *Partiler,* s. 187.
[30] İbid., s. 189.
İbid., s. 191.
Türkçede *Hürriyet ve İtilâf.* Fransızca resmî adı *Entente Libérale* idi.

oldu. Dışişleri Bakanı Rifat Paşa'nın Londra elçiliğine atanmasıyla İstanbul için bir mebusluk sandalyası boşalmıştı. Bunun için yapılan ara seçiminde iki aday vardı İttihatçıların adayı İçişleri Bakanı Memduh Bey, İtilâfçıların adayı İtilâfçı gazeteci Tahir Hayreddin[33]. İtilâfçıların adayı seçmenler heyetinin tek bir oy çoğunluğuyla seçildi.

11 Aralık 1911 de yapılan bu ara seçimi, her biri farklı bir partiyi ve programı temsil eden iki aday arasında ilk gerçek seçim mücadelesiydi. Muhalefet adayının zaferi daha önce görülmemiş yeni bir durum yarattı ve o zaman bir çoklarına bizzat 1908 devrimi kadar önemli bir zafer olarak göründü. Uzun mutlu Meşrutiyetin ardından demokratik kurtuluş geliyordu ve Hürriyet ve İtilâfçıların lideri Damat Ferit Paşa bu rol için kuvvetle hazırlanıyordu[34].

Başkentte kamu oyu göze çarpar bir şekilde İttihatçı rejime karşı olduğunu belli etmişti. Şimdi diğer bir ses – ülkenin en ileri gelen iki yaşlı devlet adamlarından biri ve İttihatçılara karşı İtilâfçıların keskin destekleyicisi, saygıdeğer Kâmil Paşa'nın sesi – yükselmişti. Mısır'da kışı geçirmekte olan Kâmil Paşa 20 Aralık 1911 de sultana, imparatorluğun başına gelen felâketlerden dolayı İttihatçıları kınayan ve sıkıyönetimin kaldırılması ile İttihat ve Terakki Fırkasının dağıtılmasını istiyen bir mektup gönderdi. Aynı zamanda, daha fazla felâketleri önlemenin en iyi çaresi olarak İngiltere ile İttifak teklif ediyordu[35].

Hürriyet ve otoritenin kendilerine karşı bu tehlikeli birleşmesi karşısında, Fırka her ikisine karşı da süratle harekete geçti. Ocak 1912 de İttihatçılar Meclisin dağıtılmasını sağladılar. Şubatta Kâmil Paşa'nın lâyihasını yayınladılar ve onu gözden düşürmek için kullandılar; bunu "Mezardan Bir Ses"[36] adlı bir baş makalede tartışan Hüseyin Cahit (Yalçın), İttihatçıların ses tonunu belirtti. Nisanda da o kadar iyi hazırlanmış ve yönetilmiş bir genel seçim oldu ki 275 kişilik bir toplam içinden ancak altı muhalif üye Meclise girmeyi becerebildi. Bir ara seçiminde ilk muhalefet zaferini, hâkim

[32] Liberal Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa (ölümü 1889) nın oğluydu. Hayreddin Paşa hakkında bak İNAL, *Sadrazamlar*, s. 894 - 960 ; PAKALIN, *Son Sadrazamlar*, IV. 313 - 77; ve *EI*[1], "Khair al-Din" maddesi.

[34] Damat Ferit Paşa hakkında bak İNAL, *Sadrazamlar*, s. 2029 - 94 ve *EI*[2] (D. A. RUSTOW'un yazdığı aynı adlı madde).

[35] Y. H. BAYUR, *Kâmil Paşa*, s. 307 - 12; SAX, s. 589 - 90.

[36] Y. H. BAYUR, *Kâmil Paşa*, s. 308 ve n. 1.

partinin baskısı altında yapılmış ilk genel seçim izlemişti. İkinci bir örnek yerleşmişti. Bu seçim Türk tarihinde "sopalı seçim" diye bilinir[37].

İttihatçılar nihayet merkezlerini Selânik'ten İstanbul'a naklettiler; orada, itaatkâr bir Meclis ve uysal bir Sultan ile, tam ve tartışmasız bir kontrol mevkiinde görünüyorlardı. Fakat güçlükler artıyordu; İtalya'ya karşı savaş kötü gidiyordu ve bir çok vilâyetlerde, özellikle Selânik'te, karışıklıklar vardı. Fırka, eski Meclisi feshetmek ve hayâsız derecede dürüstlükten uzak bir seçimle bir yenisini kendi adaylarıyla doldurmak suretiyle, Meclis içi muhalefeti ezmişti. Fırka, meşru muhalefeti meşru olmayan yollarla kaldırmakla, kaçınılmaz bir şekilde, demokratik veya Meclis içi olmayan, fakat askerî ve gizli yeni bir muhalefetin – kendi mazisinden gelen bir hayaletin – ortaya çıkmasına sebep oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul'a gitmiş ve müstebit olmuştu – bu durumda Rumeli'deki genç subaylar yine dağlara çıktılar; bu kez Arnavut âsilerinin desteğine güvenebiliyorlardı.

Mayıs - Haziran 1912 de açıkca Rumeli'deki âsi subaylarla ilişkili olarak İstanbul'da bir "Halâskâr Zabitan" grubu kuruldu[38]. Amaçları gayri meşru bir hükûmet ve meclisi bertaraf etmek, İttihat ve Terakki Fırkasının iktidarını yıkmak, yeni ve serbest seçimler yapmak ve anayasa meşruiyetine dönmekti. Genç Türk devrindeki bütün muhalefet partileri gibi, bu askerî ihtilâlci grup da ordunun politikadan çekilmesini istiyordu. Şüphesiz ordu, yine ordunun bozduğunu onarmak zorunda kalabilirdi; ondan sonra hükûmetini politikacılara ve memurlara bırakarak imparatorluğu savunma aslî görevine dönebilirdi. Grup bu ilkeye bağlı kalarak hiç bir sivili üyeliğine almadı ve üyelerinin hiç bir devlet memuriyeti kabul etmesine izin vermedi[39].

Haziran sonunda Arnavutluk'taki durum ciddî endişeler doğurmuş ve Sait Paşa'nın başında bulunduğu İttihatçı hükûmet hakkında eleştirici hareket süratle büyümüş bulunuyordu. 14 Temmuzda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa istifa etti. Bu fedakârlık, eleştirileri yatıştıramadı ve 16 Temmuzda hükûmet Mecliste güven oyu almak zorunluluğunu duydu. Sadrazamın ve Dışişleri Bakanının Arnavut-

[37] TUNAYA, *Partiler*, s. 322. Karşılaştır : KURAN, s. 496 - 7.

[38] TUNAYA, *Partiler*, s. 345 d.; SAX, s. 590; Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, II/1, 253 - 8.

[39] İbid., s. 347.

luk'taki karışıklıklar hakkında açıklayıcı konuşmalarından sonra, sadece dört muhalife karşı güven oyu aldılar[40].

Halâskâr Zabitan bunun üzerine harekete geçti. Basında yayınlanan bir Grup Beyannamesi, Şûrayı Askerî kanalıyla Padişaha gönderilen bir bildiri ve, herşeyin üstünde, uğursuz bazı askerî hazırlıklar ve hareketler, çabuk sonuç doğurdu. 17 Temmuzda, Meclisten ezici çoğunlukla güven oyu almasının üstünden yirmi dört saat ya geçmiş ya geçmemiş iken, Sait Paşa ve kabinesi çekildi. Bir kaç gün sonra Padişah, Sait Paşa'ya "Size emniyetleri vardır. Niçin istifa ettiniz?" diye sorunca, Sait Paşa şu cevabı verdi "Onların bana emniyetleri var, ama benim onlara emniyetim yoktu"[41]. Kabinenin çekildiği gün Halâskârlar Bostancı'da bir toplantı yaptılar; bu toplantıya Halâskârların şartlarını öğrenmek üzere, çekilen kabineye dahil üç paşadan kurulu bir heyet de geldi. Bu şartlar basitti Nâzım Paşa Harbiye Nazırı olacak, Kâmil Paşa da kabineye girecekti. Sadrazamın seçimi Padişaha bırakılmıştı.

Tevfik Paşa'nın kısa bir geçici hükûmetinden sonra, yeni kabine 21 Temmuz 1912 de kuruldu. Sadrazam, bilgin ve asker Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839 - 1918) idi[42]. Nâzım Paşa ve Kâmil Paşa sırasıyla Harbiye Nazırı ve Devlet Şûrası Başkanı oldular. Sonunda Kâmil Paşa tekrar sadarete geldi.

Türkler arasında "Büyük Kabine"[43] diye bilinen Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmetinin kurulmasıyla, muhalefetin ilk ve temel isteği – İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaştırılması – karşılanmış oldu. Sıkıyönetim kaldırıldı ve hemen ertesi gün 5 Ağustosta İttihatçıların hâkim olduğu Meclis feshedildi; hizmet başındaki bütün subaylar politikaya karışmıyacaklarına dair yemin ettirildi ve kendilerinden aynı mealde bir senet de alındı "Hafî ve celî hiç bir cemiyet-i siyasiyeye dahil olmıyacağımı ve devletin umur-u dahiliye ve hariciyesine hiç bir suretle kat'iyen müdahale etmiyeceğimi Cenabı Hakka kasem ve namusumla temin ederim"[44].

[40] İbid., s. 348 - 9.

[41] TÜRKGELDİ, s. 35.

[42] Bak : İNAL, *Sadrıazamlar*, s. 1803 - 68.

[43] Sadrazamın oğlu Mahmut Muhtar Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak kabinede bulunması dolayısiyle "Baba - oğul Kabinesi" de denir (Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, IV/4, s. 219 d.; DANİŞMEND, IV. 388; SAX, s. 591.).

[44] TUNAYA, *Partiler*, s. 350, no 30.

2 Ekim 1912 de yeni bir darbe – Balkan müttefiklerinin ültimatomu geldiği zaman hükûmet zaten tamamen İtalyan savaşıyla meşgul bulunuyordu. 17 Ekimde İtalya ile acele barış imzalandı; ertesi gün Balkan Savaşı başladı. "Halâskâr Zabitan" şimdi tamamen savaşmakla meşguldü; iktidardan uzaklaştırılmış, fakat hiç yıkılmamış olan İttihat ve Terakki de iktidara dönmeye hazırlanıyordu. Ümitsiz bir durumla uğraşan Kâmil Paşa kabinesi, bir çoklarına zayıf ve yeteneksiz görünüyordu; Balkan orduları İstanbul duvarlarına yaklaşınca İttihat ve Terakki de plânlarını tamamladı.

23 Ocak 1913 günü, kabinenin Edirne'nin Bulgarlara verilmesi teklifini düşünmekte olduğunun – görünüşe göre yanlış – zannedildiği bir zamanda, İttihatçılar Bâbıâli'ye baskın yaptılar. Başlarında Enver Bey'in bulunduğu küçük bir subaylar grubu zorla kabine odasına girdiler ve Harbiye Nazırı Nâzım Paşa'yı vurdular. Onların silâhlarının tehdidi altında yaşlı Kâmil Paşa hemen istifasını yazdı ve Enver Bey bunu muzaffer bir edayla saraya götürerek Padişaha sundu [45].

İttihat ve Terakki Fırkası ordu, polis ve devlet dairelerinde hazırlıklarını yapmıştı. Şimdi tekrar sağlam bir şekilde iktidara geldiler ve Mahmut Şevket Paşa'nın sadarete getirilmesini sağladılar. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913 te öldürülmesi, onlara son hürriyet ve demokrasi kırıntılarını da ortadan kaldırmak bahanesini verdi. O tarihten 1918 e kadar Türkiye, üç adamın egemenliğinde – Enver, Talât ve Cemal Paşalar – fiilî bir askerî diktatörlükle yönetildi. Mahmut Şevket Paşa'nın yerine geçen sadrazam, Mısır Hidiv hanedanına mensup ve İslâmlığın canlandırılmasını savunan bir çok eserlerin yazarı Mehmet Sait Halim Paşa (1863 - 1921) idi. Fakat o İttihatçı liderlerin bir esiri idi; sonunda Şubat 1917 de Sadrazamlığı Talât'a, ülkenin kontrolunu da açıkca triomvira'ya bırakarak, Âyan üyeliğine çekildi [46].

[45] Hükûmet darbesi hakkında bak SAX, s. 591; KURAN, s. 519 d.; DANİŞMEND, IV. 398 (burada olayların farklı hikâyeleri tartışılmıştır); Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, II/4, s. 271 d.; İNAL, s. 1411 d. ve 1874 d.; H. K. BAYUR, *Kâmil Paşa*, s. 386 d. Çağdaş açıklamalar TÜRKGELDİ, s. 77 d.; CEMALÜDDİN EFENDİ (1891 - 1908, 1908 - 9, 1912 - 13 de Şeyhülislâm idi; hükûmet darbesinden sonra görevinden atıldı ve hâtıralarını yazdığı Mısır'a gitti), *Hâtırât-ı Siyasiye* (1336/1917), s. 52 d.; PEARS, *Forty Years*, s. 331; CEMAL PAŞA, *Memoirs*, s. 1 d.

[46] Mehmet Sait Halim Paşa hakkında bak İNAL, *Sadrıazamlar*, bu isim üzerin-

Enver Paşa[47] 1881 de İstanbul'da doğdu. Babası, dostları veya düşmanları tarafından demiryolu memuru veya hamal olarak farklı nitelendirilmiştir. İstanbul'da Harbiye'yi bitirdikten sonra çok geçmeden Genç Türklere katıldı ve 1908 devrimindeki rolüyle önce "hürriyet kahramanı" ününü kazandı. Berlin'de askerî ataşe ve çok popüler bir kıta subayı olarak hizmet gördükten sonra İstanbul'a döndü ve Bâbıâlî baskınına önderlik etti. 1913 te Harbiye Nazırı ve Paşa oldu; 1914 te bir Osmanlı prensesiyle evlenerek Damat ünvanını bile aldı.

1872 de İstanbul'da bir asker ailesinin oğlu olarak dünyaya gelen Cemal Paşa[48] ateşli, pervasız ve ihtiraslı Enver'den pek farklı tabiatta bir adamdı. O da Harbiye mezunuydu ve Genç Türklerin ilk üyelerindendi. Ocak 1913 hükûmet darbesinden sonra İstanbul Muhafızı oldu, polis kuvvetlerinin örgütlendirilmesinde ve onların faaliyetini rejimin korunması için yönetmekte büyük maharet gösterdi. Sonra Bahriye Nazırı ve Suriye ordu komutanı oldu. Askerî işlerde yüksek bir meslekî yetenek, şahsî otorite ve sorumluluk sahibi, hizmet ettiği dâva için zorunlu olduğuna hükmettiği zaman, soğukkanlı, fanatik derecede insafsız bir adam olarak tanınmıştı.

Triomvira'nın üçüncüsü ve hepsinin çok ötesinde daha yetenekli olan Tâlat Paşa[49], 1874 te Edirne'de yoksul bir evde doğdu. Mahallî okullara devam ettikten sonra, Edirne telgrafhanesine memur olarak girdi ve zamanla Selânik'te Posta ve Telgraf Müdürlüğü başkâtipliğine yükseldi. Oradaki mevkii ona Genç Türk dâvasına büyük hizmet görmek imkânını verdi. Devrimden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti

deki bölüm. Sait Halim'in Fransızca yazılmış bazı eserleri, şair Mehmet Akif tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Yazılarından bir grubu *Buhranlarımız* adıyla yeniden basılmıştır (Hicrî 1330).

[47] Genç Türk Triomvira'sı içinde yalnız Enver Paşa hiç bir yazılı hâtırat bırakmamıştır. Onun hakkında *EI*² de "Enwer Pasha" maddesi altında D. A. Rustow tarafından önemli bir yazı yazılmıştır.

[48] Cemal Paşa'nın hâtıraları Türkçe (*Hâtırat*, 1913 - 22, 1922), Almanca, Fransızca ve İngilizce (Ahmed Djemal Pasha, *Memoires of a Turkish Statesman, 1913 - 1919*, 1921 –Türkçesi, Cemal Paşa, *Hâtıralar ve Vesikalar*, 1933 ile karşılaştır–) olarak basılmıştır. Modern ve notlu bir çevirisi Behçet Cemal tarafından yayınlanmıştır (*Hatıralar*, 1959). Bak : *EI*² de "Djemal Pasha" (D. A. Rustow tarafından).

[49] Talât Paşa'nın hatıraları Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yayınlanmıştır : *Talât Paşa'nın Hatıraları* (1946). Sadarete ulaşmış olduğundan İnal tarafından bir biyografiye yetenekli görülmüştür *Sadrıazamlar*, s. 1933 - 72.

meclislerinde çabuk yükseldi ve bir süre Dahiliye Nazırlığı da dahil olmak üzere çeşitli görevlerde bulundu. 1917 de Sadrazam oldu. Süratli ve nüfuz edici bir zekâ sahibi, gerektiği zaman şiddetli fakat hiç bir zaman fanatik ve kindar olmayan bir adamdı. Çağdaş bir Avrupalı gözlemciye göre "Türk Devriminin Danton'u" idi[50].

Bu üç adamın yönetimi altında devlet gücünün mekanizmasının vidaları gittikçe sıkıştırıldı. Muhalefet partileri yıkıldı, liderleri sürüldü veya zararsızlaştırıldı ve bazan bir terrör idaresi oranlarına yaklaşan insafsız bir baskı uygulandı.

Bunların idaresi, ancak 1918 de Türkiye'nin yenilgisiyle, İttihat ve Terakki Fırkası kendi kendini dağıtıp liderlerinin dışarıya kaçtığı ve İtilâfçı temsilcilerinin, Osmanlı İmparatorluğunun dağılışına başkanlık etmek imtiyazı için çekişmek üzere sürgün, saklanma ve inzivadan çıkıp ortaya atıldıkları zaman sona erdi.

Genç Türklerin Başarıları

1908 den 1918 de Osmanlı İmparatorluğunun nihaî yenilgisine kadar İttihatçılar, kısa fasılalar müstesna, hâkim siyasal grup idiler. Çoğu zaman ismen hükûmet liderliğini Sait Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, gibi ortanca kuşaktan bir simaya bırakmayı tercih ettilerse de, ülkenin gerçek efendileri yaşlı Türkler değil, Genç Türklerdi[51].

İttihatçılar, tamamen sebepsiz de olmaksızın, tarih tarafından haşin bir şekilde yargılanmışlardır. Bir çok şeylerden dolayı kınanmışlardır — zor, baskı ve dehşetle kamu hayatının vahşileştirilmesi; ordunun politikaya sokularak, askerîleşmiş hükûmet ve siyasîleşmiş kumanda gibi ikiz musibete yol açılması; içerde ve dışarda doğrudan doğruya imparatorluğun yıkılışına yol açan politikalar güdülmesi gibi.

1908 den 1918 e kadar olan yılların sicili, ilk bakışta cidden karadır. Devrimin yüksek ümitleri çabucak suya düşmüş ve meşrutî hükûmetin düzenli ilerlemesi, tertip ve karşı tertip, baskı ve fesat, tiranlık, sindirme ve yenilginin perişan silsilesi içinde sona ermiştir.

Yine de hikâyenin, Genç Türk dramının alârm zilleri ve perde araları arasında çok kez gözden kaybedilen diğer bir tema'sı vardır. Bütün Genç Türk hizip ve komitelerinin nihaî ve en büyük endişesi, o vakte kadar açık bir tehlike içinde olan imparatorluğun bekasıydı;

[50] J. ØSTRUP, *Det Nye Tyrki* (1931), s. 77 - 78.
[51] Y. H. BAYUR, *Bell.*, no 90 (1959), 272.

kendilerinden önceki reformcular ve devrimciler gibi, kendilerini iç yıkılmadan ve yabancı saldırıdan korumak için Osmanlı devlet ve toplumunda bazı köklü ıslahata ihtiyaç bulunduğuna inanıyorlardı. Bu yılların bütün hararetli mücadeleleri arasında Fırka ve hükûmet, bu sorunların bazılarına dikkatlerini çevirmek ve bunları teşriî ve idarî faaliyetle çözmek zamanını buldu. Gerçi çalışmaları çok kez yanlış kavranmış, olaylar tarafından boşa çıkarılmış ve eksik idi; yine de, bir çok bakımlardan, kendileri sahneden çekildikten sonra ortaya çıkacak yeni Türkiye'ye yol hazırladılar.

İvedilikle üzerine eğilinmesi gereken bir konu, taşra idaresi ve mahallî idare idi. Vilâyetlerde eski güçlüklere yenileri eklenmişti ve reform kanunları durumu düzeltmekten çok daha da ağırlaştırmıştı. Yeni bir vilâyet ve belediye idaresi sistemi o zaman hazırlanıp yürürlüğe kondu; bu sistem, sadece ufak değişikliklerle, Türkiye Cumhuriyetinin il idaresinin ve mahallî idaresinin kanunî ve idarî çerçevesini sağladı.

Genç Türkler İstanbul'da da önemli ve sürekli değişiklikler yaptılar. Yeni bir belediye örgütü, imparatorluğun başkentine daha etkin bir yönetim sağladı; enerjik bir bayındırlık programı kentin güzelliklerini geniş ölçüde artırdı. Genç Türkler Türkiye'ye demokratik bir idare sağlamakta başarısızlığa uğramış olabilirler. Fakat İstanbul'a lâğım kanalları sağladılar. Diğer gelişmeler arasında polis, itfaiye, ulaştırma ve diğer kamu hizmetlerinin örgütlenmesi de vardı. Yüzyıllarca şehrin sokaklarında devriye gezen ünlü köpek sürüleri, belediye encümeninin bir kararıyla toplandı ve yok edilmek üzere susuz bir adaya gönderildi. Onların yerine çöpçüler kondu [52].

Polis örgütünün kurulduğu yer sadece İstanbul değildi. Abdülhamit zamanında Makedonya'da başlanan yeni stil jandarma örgütü o zaman imparatorluğun diğer bir çok bölümlerine de uzatıldı; İzmir ve Beyrut'ta da Selânik'teki gibi yetiştirme okulları açıldı. Şubat 1912 tarihli bir kanunla jandarma, Harbiye Nezaretinden alınıp Dahiliye Nezaretine bağlandı ve illerdeki jandarma kuvvetleri vâlilerin emrine verildi. Osmanlı jandarmasında bir çok yabancı, özellikle İngiliz, subay ve müfettişleri hizmet etti [53].

[52] NURİ, *Mec. Um. Bel.* I. 960 d.
[53] PEARS, *Forty Years*, s. 318 - 19; SAX, s. 606.

Genç Türkler, zamanlarındaki hükûmetlerin çoğu gibi, ekonomik sorunlara, siyasî ve idarî sorunlardan daha az önem verdiler. Bununla beraber, bir büyük ekonomik sorunu – toprak sorununu [54] – karma sonuçlarla, çözmeğe uğraştılar ve cumhuriyet devrinde gelişecek olan iktisadî milliyetçilik politikasında ilk adımları attılar; her iki alanda da büyük bir başarı sağlıyamadılar.

Toplumsal hayatta daha önceki yüzyılda başlayan Batılılaşma hareketi hız kazandı. Zamanı ölçmenin eski yöntemi yerine, yirmi dört saatlik Avrupalı gün esas alındı. Giyim ve âdetlerdeki Batılılaşma, dinî otoritelelerden endişeli bir karşılık getirecek kadar ileri gitti; Nisan 1911 de Şeyhülislâm, Müslüman kadınların Avrupalı gibi giyinmemeleri üzerine bir ihtar yayınladı ve aynı yıl kabine, alenen oruç yiyenlerin tutuklanmasına ve para cezasına çarptırılmasına yetki veren bir kararname çıkardı [55].

Fakat bu tedbirler, toplumun gittikçe artan modernleşmesini durdurmakta pek az işe yaradı. Önemli bir faktör, Genç Türklerin en büyük başarılarını gösterdikleri eğitim idi. Kendilerinden öncekilerin çalışmalarını devam ettirerek, başta yeniden örgütlenmiş İstanbul Darülfünunu olmak üzere, yeni bir lâik ilk ve orta dereceli okullar sistemi, öğretmen okulları ve özel kurumlar kurdular. Büyük bir değişiklik de kızlar için eğitim fırsatlarının genişletilmesi idi. Toplumun en üst katlarına mensup kadınlar zaten daima iyi bir özel eğitim imkânına sahip olmuşlardı; *Tanzimat* reformcuları bunlara bir kaç kız okulu, kadın öğretmen okulları ve sanat okulları eklemişti. Genç Türk rejimleri önce orta dereceli okulların, sonra da üniversitenin kapılarını kız öğrencilere açtılar ve böylece onların mesleklere ve kamu hayatına girmesine yolu hazırladılar. Savaş yıllarında erkeklerin ordu tarafından çekilmesi, onların hizmetlerine ivedili bir ihtiyaç doğurdu ve o zamana kadar sadece hemşirelik, ebelik veya öğretmenlik mesleklerinde çalışabilen Türk kadınları, ondan sonra doktor, memur, hukukçu ve iş adamı olarak ortaya çıktı.

Böylece, eğitim gören ve memur olarak çalışan kadınlar için, eski zamanın erkekten kaçma âdeti ve bunu sembolleştiren kıyafetler, sinirlendirici ve utanç verici bir anakronizm oldular. Eğitim görmüş

[54] Arazi kanunları hakkında bak E. NORD, *Die Reform des türkischen Liegenschaftsrechts* (1914); aşağıda s. 42 ve d. na bak.

[55] SAX, s. 589.

kadın sayıca hâlâ azdı, fakat Genç Türkler arasındaki erkeklerin çoğundan sempati ve destek görüyorlardı; sonuç olarak, kadın eğitim ve kurtuluşu dâvası dikkate değer bir gelişme gösterdi. 1917 de, kadın haklarının sağlanması yönünde önemli bir ileri adım teşkil eden, yeni bir Aile Hukuku Kararnamesi kabul edildi. Aile ve ahval-i şahsiye işlerine bakan şer'î mahkemeler Adliye Nazırlığının yetkisi altına – yani, dinî hiyerarşinin üstünde modern ve lâik bir otorite altına – konuldu. Bir İslâmî devlette kadınların başlıca iki yetkisizlik konusunu – çok karılılık ve boşanma – ortadan kaldırmak mümkün olmamakla beraber, yeni Kararname, boşanma ve tek karılılık hakkı da dahil olmak üzere, kadınlara evlenme akdine bazı şartlar koydurmak ve uygulatmak hakkı vermek suretiyle, onlar lehinde bir çok değişiklikleri içine alıyordu. Muhtemelen bir parlâmento çoğunluğunun oyunu hiç bir zaman sağlıyamıyacak olan bu Kararname, olağanüstü bir kararname (kanun-u muvakkat) şeklinde yürürlüğe kondu ve eğitim görmüş az sayıda kadınlar ondan eylemli olarak yararlandı[56].

Entellektüel ve Kültürel Hareketler[57]

Genç Türk döneminin en ilginç ve en önemli yanı, belki de entellektüel ve kültürel hayatındadır. Kanun-u Esasî'nin ilânı, Padişahın

[56] Osmanlı Aile Hukuku Kararnamesi hakkında bak : JÄSCHKE, "Der Islam in der neuen Türkei", *WI*, n. s. I (1951), 13; Halide EDİB, *Turkey Faces West* (1930), s. 130 - 1. Toplumsal ve kültürel gelişmeler hakkında, Genç Türk döneminde Türkiye'yi incelemiş veya gezmiş Avrupalı şarkıyatçıların, özellikle şu yazarların eserlerinden değerli görüşler elde edilebilir M. HARTMANN, *Der Islam ische Orient*, III; *Unpolitische Briefe aus der Türkei* (1910); C. SNOUCK - HURGRONJE, *Verspreide Geschriften*, III (1923) (özellikle no : 37); BECKER, *Islamstudien*, II (özellike no: 37 ve 38).

[57] Genç Türk dönemindeki ideolojik hareketlerin ve çatışmaların en kapsayıcı ve en aydınlatıcı incelemeleri Tarık Z. TUNAYA'nın, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (1960), *İslâmcılık Cereyanı* (1962) adlı kitapları ve kamu hukuku bakımından Batıcılık ve Panislâmik eğilimler hakkında yaptığı incelemeler ("... Garpçılık Cereyanı", *İst. Üniv. Hukuk Fak. Mec.*, XIV (1948), 585 - 630, ve "... İslâmcılık Cereyanı", *İbid.* XIX (1954), 1 - 41) ile Y. H. BAYUR'un *Türk İnk. Tar.* (II/4, s. l d.) adlı eseridir. TUNAYA'nın daha kısa ve daha geniş incelemeleri İstanbul Hukuk Fakültesi'nin Prof. Tahir Taner'e armağan ettiği kitaptaki (*Prof. Tahir Taner'e Armağan*, 1956) "Türkiye'nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikrî Esasları" adlı yazısında ve *Partiler*, s. 167 d. da bulunabilir. Diğer Türkçe eserler arasında Peyami SAFA'nın *Türk İnkılâbına Bakışlar* (1938) ına, ve ilk eserler arasında Ziya GÖKALP'ın *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* (1918) adlı eserine ve sonraki basılarına bak. Batı dillerinde kısa bilgiler için bak EMİN,

sansür damgasının o kadar uzun süre baskı altında tutmuş olduğu geniş bir fikir ve ifade selinin boşalmasına yol açtı. 25 Temmuz 1908 günü *İkdam* 60.000, *Sabah* 40.000 nüsha bastı; ikindi üzeri bu nüshalar satış fiyatlarının kırk misli bir fiyatla elden ele dolaştı[58]. Bütün bir yeni edebî, siyasî ve diğer türden dergiler dizisi yayınlanmağa başladı ve büyük Genç Türk yayın organlarından bazıları sürgündeki yerlerinden İstanbul'a naklettiler. Uzun süre susturulan veya kısılan sesler gür ve açık bir şekilde çıkmağa başladı. Uzun süre kapalı tutulan fikirler girdap gibi basına döküldü. Nisan 1909 askerî ayaklanmasından sonra baskı tedbirleri ve basın kontrolü Türkiye'ye tekrar döndü ise de, İttihatçıların şiddet ve zorbalıkları ve savaş yıllarının haşin koşulları bile yeni fikir, ifade ve tartışma akışını hiç bir zaman gerçekten söndüremedi.

Bu dönemin literatüründe, yabancı öğretiler yine siyasal ve toplumsal eleştirilerin teorik temellerini sağladı. Bu yabancı entellektüel etkilerin ana kaynağı yine Fransa'dır; fakat onsekizinci yüzyılın Aydınlanma felsefesi yerine, ondokuzuncu yüzyılın sosyal bilimi Türk reformcu ve devrimcilerinin düşüncesine hâkim oldu. Ortaya çıkan ilk etki Auguste Comte'unki idi; onun positivist sosyolojisi Ahmet Rıza'ya İttihat ve Terakki'nin ilk yorumlamalarını ilham etti ve Türkiye'de lâik radikalizmin daha sonraki gelişmesini derinden etkiledi. Prens Sabahattin kendi rakip okuluna bir felsefe ararken, bunu Le Play'in ve özellikle Demolins'in öğretilerinde buldu; onların fikirleri Sabahattin'in şahsî teşebbüs ve ademi merkeziyet doktrininin temelini teşkil etti. Son olarak, Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliğinin ilk işlenmiş teorik formüllendirmesini kurduğu fikrî çerçeveyi sosyolojide, özellikle Emile Durkheim sosyolojisinde buldu.

Bütün bu ekollerin bir ortak özelliği, sosyolojiyi bir tür felsefe ve hattâ din olarak ele almak, ve ahlâkî, toplumsal, siyasal ve hattâ dinî

Press, s. 86 d. ; Rossı, "Dall, Impero ottomano...", *OM*, (XXIII (1943), 371 d.; K. H. KARPAT, *Turkey's Politics* (1959), 19 d.; ve *RMM*, XXII (1913) de üç anonim makale "Doctrines et programmes des partis politiques ottomans", s. 151 - 64; "Les Rapports du mouvements politiques et du mouvement social dans l'Empire ottoman", s. 165 - 78; ve "Le Panislamisme et le Panturquisme", s. 179 - 200. Mlle A. M. GOICHON'a göre (Jamâl ad-Din al Afghânî, *Réfutation des matérialistes* (1942), s. 9) son makale S. H. Taghizade tarafından yazılmıştır. Prof. TUNAYA, BERKES, MARDİN ve ÜLKEN'in daha yeni eserleri bibliyografyada gösterilmiştir.

[58] EMİN. *Press*, s. 87.

sorunlar üzerinde sanki vahiy kudretinde bir kaynak olarak görmek eğilimleridir.

Genç Türkler siyasal teoriyle, ondokuzuncu yüzyıldaki seleflerinden daha az ilgilenmiş görünüyorlar. Muhalefet devresinde, karşı çıkmakta oldukları iktidar görüşleri çok kez safca şahsî idi. Abdülhamit bir müstebitti; ya tövbe etmeli ya da çekilmeliydi. Onun müstebitliğine değişik tanımlamalar verilmişti. Müstebitliği bazan, şeriatı ve iyi bir Müslüman hükümdarın geleneksel davranış standardlarını ihlâl etmesinden ibaretti. Daha çok –ve muhtemelen daha samimî olarak– Genç Türkler onu anayasayı askıya almak ve parlemanter hükûmetin gelişmesini durdurmakla suçluyorlardı. Her iki halde de, "uygarlık ışığı"nı ülkeye sokmamak ve halkı geri, bilgisiz ve yoksul tutmak suretiyle ülkenin siyasal hayatını bozan onun kişisel istibdadı idi.

Abdullah Cevdet 1897 de Cenevre'de şöyle yazıyordu

nurun bizim diyarımıza girmesini padişahımız, hükûmetimiz arzu etmiyorlar ki bütün halk cehalet içinde, mezellet, meskenet mezbelesinde uyusun dursun. Efradı vatanın yüreğinde bir şule-i intibah parlamasın. Hükûmet arzu ediyor ki ahali hayvan gibi hem de böyle bir hayvan gibi değil koyun gibi münkat, köpek gibi mütemellik, mütezellil kalsın. Doğru, ulvî yeni bir fikir, bir söz işitmesin. Cahil jandarmaların kırbaçları, namussuz, terbiyesiz zalim memurların tadilleri altında ezilsinler... [59].

Böyle bir rejime karşı ayaklanma hem meşru hem de zorunlu idi. Kurulacak yeni rejim yine daha önceki hürriyetçilerin rejimi – meşrutî monarşi ve parlemanter hükûmet – idi. Bu, Türkiye'ye Batı'nın saygısını – Genç Türkler için daima önemli bir nokta idi – kazandıracak ve ülkenin muhtaç olduğu siyasal, toplumsal ve ekonomik reformlara yol açacaktı.

1908 devriminden sonra, tabiatıyla bol olan siyasal tartışma, genel ilkelerden çok, günlük sorunlarla ilgilenmeye başladı. Siyasal yorum ve eleştiriler, Avrupa basınından alınan çok kez eksik anlaşılmış siyasal deyimler ve cümlelerle sarılı olmakla beraber, esas olarak bir tek sorunla ilgiliydi —İttihat ve Terakki'nin ya lehinde ya da aleyhinde. Fırka bu eleştirilere karşı gittikçe hoşgörüsüz olunca, günlük konuların tartışması da sathî ve baştan savma hale geldi [60].

[59] *İki Emel* (1906), s. 4; TUNAYA, *Prof. Taner'e Armağan*, s. 3.
[60] EMİN, *Press*, s. 95.

Fırkanın eleştirilere karşı genel bir itirazı yoktu; yalnız kendisinin ve mevcut işlemlerinin eleştirisine karşı idi. Daha büyük toplumsal, felsefî ve hatta – ilk kez – dinî konuların tartışılması engellenmedi ve Genç Türklerce sürgünde iken başlatılmış olan, Türkiye'nin geleceği hakkındaki büyük tartışmaya, o zaman yeni bir kuvvet ve daha geniş bir çapla girişildi.

Esas itibariyle sorunlar, onaltıncı yüzyıldan beri Türk devlet adamlarını ve lâyihacılarını meşgul etmiş olan sorunların aynıydı – İmparatorluğun nesi aksıyor ? Kâfir rakiplerle yarışta niçin geri kalıyor – Onu kurtarmak için ne yapmalı ? Bir çok cevaplar verildi ve tartışıldı; bunlardan bazıları ondokuzuncu veya daha önceki yüzyıllarda da iyice bilinen aynı çizgiler üzerinde, bazıları da garip ve yeni idi.

İmparatorluğun çöküntüden veya devrilmekten nasıl kurtarılacağı sorunu, teklif edilen formüller ve çözümler sosyolojik bir nitelik ve alışık olunmayan bir veçhe taşısa bile, eski ve bilinen bir şeydi. Bununla beraber, bunu tartışırken o zamanın yazarları ve düşünürleri, daha önce pek az gözönüne alınan, yeni ve radikal bir sorunla karşı karşıya kaldılar : Kurtarılacak olan bu varlığın tabiatı ne idi ? Resmî sözcüler ve diğerleri "İttihad-ı anasır"dan[61] – ırk, inanç veya dil ayrımı yapılmaksızın Padişahın bütün tebaasını tek bir milliyet ve bağlılık içinde birleştirecek ortak Osmanlı vatandaşlığı – büyük saygı ile bahsetmeye devam ediyorlardı. Daha Abdülhamit devrinde Genç Türkler arasında, yeterli bir anlayışla – ve yeterli bir samimiyetle – Osmanlılığı imkânsız bir fantezi olarak reddedenler vardı. Bunların yargısı, devrimi izliyen yıllarda hem Türklerin hem de onlara tâbi ulusların davranışıyla fazlasıyla doğrulandı. Mevcut olan, bir ulus değildi; bir imparatorluk fâtihlerinin fethettikleri uluslar üzerindeki bir hegemonyası idi. Egemen grubun sadık üyelerinin ödevi bu grubu – üstünlüğünü ya da, bu olmadığı takdirde, bizzat varlığını – onu tehdit eden tehlikelere karşı korumak idi.

Bu tehlikelerin en âcillerinden biri, bu grubun bizzat tabiatı hakkındaki belirsizlik idi. Onlar Müslüman mıydı, yoksa Türk müydü? Onların çoğu açıkca her ikisiydi de. Fakat Müslüman ümmetinin mi yoksa Türk ulusunun mu özdeşlik temeli ve bağlılık mihrakı olacağı sorunu, o zaman en hararetle tartışılan konulardan biriydi.

[61] "İttihad-ı anasır" Unsurlar birliği.

Pek çok şey, verilecek cevaba – devletin toplumsal ve kültürel politikalarına, uluslararası dostluk ve ittifaklarına, hattâ, muhetemelen de, toprak sınırlarına – bağlıydı.

Bu tüzel bir siyasal varlıkla özdeşlik sorunu, daha derin ve daha geniş uygarlık sorunları ile bağıntılıydı. Türkler hangi uygarlığa mensuptu – ve gelecekleri hangi uygarlıkta bulunuyordu? Geçmiş bin yıl süresince Türk budunları İslâm ümmetinin bir parçası – uzun süre de hâkim parçası – olmuş, bütün kültürleri de – din ve politika, hukuk ve sanat, toplum ve devlet – İslâmî kalıplarla şekillenmiş ve ortak İslâm geçmişinin damgasını almıştı. Geçen bir yüzyıl boyunca Avrupalı kültür ve örgüt kalıplarına uymak suretiyle imparatorluğu çöküntüden kurtarmak ve Avrupa'nın saygısını kazanmak amacıyla – esas itibariyle başarısız olarak – Batıyı taklit etmekte bulunmuşlardı. Bununla beraber, Batılılaşma hareketi bütün başarısızlıkları ve hayal kırıklıklarıyla birlikte devam ediyordu ve Türk halkı bir uygarlık bunalımına – uzak ve yarı unutulmuş bir zamanda Orta Asyalı atalarının Çin ile İslâm arasında bir tereddüt geçirdikten sonra yine Batı şıkkını seçmelerine benzer bir şekilde, yönü itibariyle, tarihlerinde bir dönüm noktasına – gelmişti.

Genç Türk döneminin yazılarında bu kültür bunalımına teklif edilen bir çok çözümler arasında iki genel eğilim ayırdedilebilir – kendi aralarında geniş bir uzlaşma ve karışıklık silsilesi içinde, İslâmcılar ve Batıcılar. İslâmcılar arasında aşırı muhafazacılar vardı; onlara göre din ve şeriat bütün akıllılığın başı ve sonuydu ve ondan sapma Türkiye'nin bütün dertlerinin sebebiydi. Sessiz kütleler ve aşağı katlardaki din adamları arasında, yazıp çizen aydınlara göre daha yaygın olan bu görüş, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi (1858-1919)[62] gibi simaların yazılarında da ifadesini buldu.

Daha önemli olanlar ılımlı İslâmcılardı. Bunların çoğu, bazı ölçülerde islâmlıkta reform ihtiyacı gören ve İslâmın dinî ve kültürel mirası ile İslâm dünyasının birliğini tehlikeye sokmaksızın azimle bunu başarma yollarını arayan, az çok Batılı eğitimden geçmiş kimselerdi. Panislâmik birlik üzerindeki direnmelerinde, İslâmlığın modern uygarlığa bir engel olmadığı, gerçekte Avrupa kültürünün kaynağı ve başlangıcı olduğu şeklindeki endişeli ısrarlarında, ondokuzun-

[62] Musa Kâzım'ın yazıları hakkında bak Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, II/4, s. 377 d.; TUNAYA, "İslâmcılık Cereyanı", çeşitli bölümler.

cu yüzyıl Müslüman Hindistanının savunucularını ve romantik yazarlarını kuvvetle andırıyorlardı ve şüphesiz onlardan az etkilenmemişlerdi. Onlara göre Osmanlı İmparatorluğunun çöküş nedeni İslâmlığın terki idi. İslâmlık ile, sünnî ulema gibi tarihî hukuk ve gelenek İslâmlığını değil, bizzat kendilerinin yeniden keşfedip yorumladıkları eski ve gerçek İslâmlığı kastediyorlardı. Siyasal ve toplumsal konularda rehberlik için Batıya gitmeye hiç gereklilik yoktu; çünkü siyasal ve toplumsal gelişmenin bütün unsurları, bunları bizzat Batının da kendisinden iktibas ettiği İslâm geçmişinde bulunabilirdi. Bilim ve teknoloji Batıdan alınabilirdi; bunların benimsenmesine ve ilerlemesine İslâmlık hiç bir engel göstermezdi. Fakat devlet, hukuk, toplumsal gelenek, eğitim, temel bağlılıkta İslâmlık egemen kalmalıydı[63].

Batıcıların ılımlı kanadı, ılımlı İslâmcılardan, gerçek muhtevadan çok ruh hali ve önemseme bakımından ayrılıyordu. Onların ileri gelen sözcülerinden Celâl Nuri (İleri)[64] (1877 - 1939) uygarlığın teknik ve gerçek olmak üzere iki çeşit olduğunu söyler. Batı, teknik uygarlığın zirvesine erişmişti; fakat "gerçek" uygarlığa erişmemişti ve hiç bir zaman da erişemezdi. Teknik uygarlık bir ülkeden diğerine nakil ve iktibas edilebilirdi; gerçek uygarlık nakil edilemezdi ve Osmanlı reformcuları ikisini birbirine karıştırmakla büyük bir hata işlemişlerdi. İktibaslarını teknik konularla sınırlıyacakları yerde, İslâmlığın gerçekte üstün olduğu bir alanda Batıyı kopya etmeğe çabalamışlardı[65].

Tanzimat reformcularına karşı aynı sathilik ve Avrupalı olan her şeyi körü körüne ve anlamsızca kopya etme suçlaması, bu dönemin diğer yazarları tarafından da ileri sürüldü.

İsmail Hami, aşikâr bir şekilde Moltke'yi izliyerek şöyle diyordu:

Avrupa'da görülen her şeyin taklid edilebileceği kanaati bizim için bir "an'ane-i siyasiye" haline gelmişti ve daima da bu hata işlenmiştir. Meselâ Rus kıyafetini, Belçika tüfenklerini, Türk sarıklarını, Macar eğerlerini, İngiliz

[63] Mehmet Sait Halim Paşa (yukarda s. 224 e bak)nın yazıları bu eğilime bir örnek olarak gösterilebilir.

[64] Bu önemli yazar hakkında hâlâ monografik bir inceleme yoktur. Fikirleri hakkında bazı açıklamalar yukarda (s. 229, no : 57) zikredilen eserlerde bulunabilir.

[65] TUNAYA, "Garpçılık", s. 594.

kılıçlarını ve Fransız terbiye-i askeriyesini bir araya getirerek Avrupavâri alelâcayip bir ordu teşkil ettik[66].

Aşırı Batıcılar için çare, daha az değil, fakat daha çok Batılılaşma idi. Onların dediğine göre, daha önceki reformcuların kusuru, yeter derecede ileri gitmemiş olmalarıydı. Batılılaşma bir tercih meselesi değil, bir beka meselesiydi. Ahmet Muhtar 1912 de "ya Garplılaşırız ya mahvoluruz" diye yazıyordu[67]. Bu görüşün en tutarlı savunucusu, fikirleri şu üç cümlede özetlenen Abdullah Cevdet idi "Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile dikeni ile isticlâs etmek mecburidir[68]". İktibas etmek anlamsız, kopya etmek sathî ve tehlikeli idi. Tek cevap, Avrupa uygarlığının tamamen kabulü, Türkiye'nin uygar Avrupa'nın bir parçası haline gelmesiydi.

O zaman bu kadar ileri gitmeğe hazır kimseler çok değildi. Bunu yaptıkları ve Batılılaşmış bir Türkiye'de İslâmlığın yeri hakkında mantıkî sonuçlar çıkardıkları zaman, hem dindarların hem yurtseverlerin şiddetli düşmanlığını uyandırıyorlar ve hattâ bazan kanunî kovuşturmaya bile uğruyorlardı.

1912 de Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İçtihat* dergisi, Türkiye'de Batılılaşmanın geleceği hakkında görülen bir rüyayı anlatan "Pek Uyanık Bir Uyku" adında iki makale yayınladı. Bu, gerçekten çılgınca ve fantezik bir rüya idi. Sultanın bir karısı olacak ve hiç bir cariyesi olmıyacaktı; şehzadeler harem ağalarının ve hizmetçilerinin bakımından uzaklaştırılacak ve, askerlik hizmeti de dahil olmak üzere, tam bir eğitimden geçeceklerdi; fes kaldırılacak ve yeni bir başlık kabul edilecekti; mevcut kumaş fabrikaları genişletilecek ve yenileri açılacak, Padişah, şehzadeler, âyanlar, milletvekilleri, subaylar, memurlar ve askerler bunların imalâtını giymek zorunda kalacaklardı; kadınlar israfa kaçmamak üzere diledikleri gibi giyinecekler ve bu hususta softa, polis ve külhanbeylerin müdahalesinden masun olacaklardı; tekkeler ve zaviyeler kaldırılarak gelirleri eğitim bütçesine eklenecekti; bütün medreseler kapatılacak ve yeni modern edebî ve teknik kurumlar kurulacaktı; sarık, cübbe v.s. giymek hakkı yalnız

[66] *İçtihat* dergisi, no 69 (Hicrî 1329), s. 1508 de; TUNAYA, "Garpçılık", s. 591 de zikredilmiştir. Karşılaştır MOLTKE, *Briefe*, s. 418.

[67] *İkdam*, no 5716 (Hicrî 1328), s. 3 - 4; *İbid.*, s. 590, no: 18 de zikredilmiştir.

[68] *İçtihat*, no 89 (Hicrî 1329), s. 1890 - 1984; *İbid.*, s. 590 da zikredilmiştir.

şahadetnameli din adamlarına verilecek ve diğerlerine yasaklanacaktı; evliyaya adak ve hediyeler yasaklanacak ve bundan tasarruf edilen para millî savunmaya tahsis edilecekti; muskacılar, üfürükçüler ve bunlar gibi kimseler ortadan kaldırılacak ve sıtma tedavisi zorunlu olacaktı; ahalinin şer'i şerife aykırı inançları düzeltilecekti; yaşlılar için amelî okullar açılacaktı; dilcilerden ve ediplerden kurulu bir heyet tarafından sağlam ve arılaştırılmış bir Osmanlıca Türkçesi sözlüğü ve grameri yapılacaktı; Osmanlılar, hükûmetlerinden ve yabancılardan hiç bir şey beklemeksizin yollarını, köprülerini, limanlarını, demiryollarını, kanallarını, vapurlarını ve fabrikalarını kendi teşebbüs ve çabalarıyla vücuda getireceklerdi; Arazi ve Evkaf kanunlarından başlanarak bütün kanunlar ıslah edilecekti [69].

Çağdaşları için, uyanık uykucunun rüyası, genellikle süslü bir fantezi parçasının da ötesinde bir şey görünmüş olmalıdır; yine de sonraki olayların akışını daha sahih olarak önceden gösteren, o zamanın başka bir belgesi yoktur.

Muhafazacılarla radikaller, ılımlılarla aşırılar arasındaki tartışmalar, eğitim konusundaki bir görüş teatisinde iyi bir özetini bulmuştur. Daha çok okul mu, yoksa medrese mi olmalı? Sonuncular muhafaza mı edilmeli, ıslah mı edilmeli, yoksa kaldırılmalı mı? Bir İslâmcı dergi, yeni okullar açmak yerine medereseleri ıslah etmenin daha iyi olacağını ileri sürdükten sonra şunu işaret ediyordu "Bugün bütün dünyanın iki büyük darülfünunu olan Oxford ile Sorbonne da vaktiyle birer medreseden başka bir şey değildi. İcabatı zamana göre tekemmül ede ede bugünkü hali kemali buldular."

Radikal *İçtihat*, bu iddiaya karşılık olarak okuyucularına Batı üniversitelerinin bu gelişiminin ağır ve tedricî bir oluşumla dört veya beş yüzyılı aşkın bir süre içinde meydana geldiğini hatırlatıyor ve sonuçta şunu soruyordu : "O kadar beklemeğe vaktimiz var mı?" [70].

Türkler hâlâ bu sorunu tartışmakta iken Ekim 1914 te, büyük bir Avrupalı devletler grubunun müttefikleri olarak diğer gruba karşı, büyük bir Avrupa savaşına yuvarlandılar. 1918 de vakitlerinin kalmadığı artık açıktı.

[69] SAFA, s. 51 - 55 de zikredilmiştir; karşılaştır TUNAYA, "Garpçılık", s. 493, 601 - 3, 606, 622.

[70] SAFA, s. 33.

Türkiye zaten 1911 den 1913 e kadar savaşta bulunmuştu; fakat büyük devletlerin çarpışmasına karışması yeni ve yıkıcı bir tecrübe oldu. Diğer yerlerde olduğu gibi, modern savaşın baskıları, süratli değişiklikleri zorunlu kıldı; büyük Avrupa devletleriyle birdenbire yakın ilişki ve ittifak içine girmiş Türkiye gibi bir Doğulu ve İslâmî ülkede, bu değişiklikler özellikle şiddetli ve altüst edici idi. Genel seferberlik milyonlarca Türkü evinden barkından koparıp onları yeni yerlere, ödevlere ve birliklere götürdü ve büyük, modern ve askerî bir örgütün parçası yaptı. Onların bıraktığı boşluğu doldurmak için, onbinlerce Türk kadını inzivadan çıktı ve onlara iş hayatına girmek için müphem imtiyazlar tanındı. Savaşın iktisadî baskıları yeni ihtiyaçlar ve fırsatlar – hem felâket derecesinde ihtikâr ve vurgunculuk, hem de yeni ticarî ve sınaî teşebbüs fırsatları – yarattı. Almanya ve Avusturya ile sıkı ittifak askerî ve malî desteğe ek olarak, bir çok alanlarda eğitimsel, teknik ve idarî rehberlik de getirdi[71]. Savaşın darbesi altında, Osmanlıların bitkin imparatorluğu daha önce görülmemiş ölçüde silkelenip çalkandı. Realiteler değiştikçe, insanların kendileri hakkındaki bilinçleri de değişti ve bu değişiklikler birden, çabuk, geniş ve derin oldu.

Bir süre, işler pek kötü gitmedi. Kutülamara ve Gelibolu'da İngilizlere, Doğu Anadolu'da Ruslara karşı askerî zaferler kazanıldı ve 1917 de Rus Çarlığının çöküşü ile, Doğuda büyük ve yeni bir Türk kaderi hakkında büyük ümitler uyandı.

Bunlar boş ümitlerdı. Her iki yanda da, bitkin, çok dilli hanedan imparatorlukları modern savaşın darbesi altında çöktü. Türkiye'de askerî yenilgi, iktisadî yıkıntı ve siyasal basiretsizlik, sonunda Müslüman Türklerin bile moralini ve bağlılığını çökertti.

[71] Türkiye, birinci dünya savaşından, mağlûpları ve galiplerin çoğunu etkileyen kötürüm edici borç yükünden kurtularak çıkmak talihine erişti. Mağlûp müttefiklerine olan borçları Versailles ve Saint-Germain andlaşmalarıyla iptal edildi; galiplere savaş tazminatı borçlarından Lausanne andlaşmasında feragat edildi.

VIII. BÖLÜM

KEMALİST CUMHURİYET

Hürriyetin de, müsavatın da, adaletin de dayanağı millî hâkimiyettir.

MUSTAFA KEMAL

Korku üzerine hâkimiyet bina edilmez. Toplara istinat eden hâkimiyet pâyidar olmaz. Böyle bir hâkimiyet ve diktatörlük ancak ihtilâl zuhurunda muvakkat bir zaman için lâzım olur.

MUSTAFA KEMAL, *1930*

Devrimler ulusların hayatında kaçınılmazdır. Bunlar despotizmle sonuçlanabilirler; fakat ulusları daha önce kendilerine kapanmış olan yollara da atarlar.

MILOVAN CILAS, "*Yeni Sınıf*", *1957*

1918 sonlarında Avrupa'nın Hasta Adamı artık ölmek üzere görünüyordu. Genç Türk liderlerinin diktatörlüğüne karşı kızgınlık bir süreden beri kabarmış bulunuyordu; İtilâf ordularının ilerlemesi, bu kızgınlığa artık önüne durulamıyacak bir güç vermişti. Temmuzda Osmanlı tahtına yeni bir padişah, Abdülhamit'in küçük kardeşi Mehmet Vahdettin, geçmişti. Genç Türk nazırları istifa etmişler, ve Padişah bir mütareke sağlamak göreviyle Ahmet İzzet Paşa'yı sadrazamlığa atamıştı[1].

Üç günlük ön görüşmelerden sonra, Bahriye Nazırı Rauf Bey'in[2] başkanlığında bir Türk heyeti 29 Ekimde, Limni adasında Mondros'ta demirlemiş olan H. M. S. *Agamemnon*'un bordasına çıktı ve ertesi gün bir mütareke imzaladı[3]. Genç Türk paşaları Talât, Enver ve Cemal,

[1] İzzet Paşa hakkında bak İNAL, *Sadrıazamlar*, s. 1973 - 2028.

[2] 1881 de doğmuş olan Hüseyin Rauf (Orbay), *Hamidiye* kruvazörünün kumandanı olarak kahramanlıklarıyla millî kahraman olmuş bir deniz subayı idi. Daha sonra millî mücadelede belli önemde bir rol de oynadı.

[3] Mütareke hakkında bak JÄSCHKE, "Die Vorgeschichte des Waffenstillstandes von Mudros", *Or. - Rund.*, XVIII (1936), 49 - 51 ile burada ve *WI*, n. s. II (1952), 126 - 8 de zikredilen kaynaklar; TÜRKGELDİ, *Mondros ve Mudanya Müzakerelerinin*

bir Alman ganbotuyla Karadeniz'in öteki kıyısına kaçtılar. Altmış gemilik bir itilâf donanması, Çanakkale Boğazının susmuş topları arasından geçerek 13 Kasımda Istanbul limanına demir attı.

İzzet Paşa'nın sadareti ancak yirmibeş gün sürdü. Görevlendirildiği mütarekeyi sağlayarak, yerini eski bir Sadrazam ve Londra Büyükelçisi olan ve İngilizlerin teveccühünü kazanabileceği umulan Ahmet Tevfik Paşa'ya bıraktı. Bu arada, 8 Aralıkda İstanbul'da bir İtilâf askerî idaresi kuruldu. İtilâf askerleri şehrin çeşitli bölümlerini işgal ettiler; liman, tramvay, savunma, jandarma ve polis üzerinde sıkı bir İtilâf kontrolu kondu. 8 Şubat 1919 da Fransız Generali Franchet d'Esperey, yüzyıllar önce Fatih Sultan Mehmet'in yaptığı gibi, yerli Rumların hediyesi olan bir beyaz at üzerinde şehirde dolaştı. İmparatorluğun Arap eyaletleri zaten İtilâf devletlerinin elindeydi ve kendilerine bağımsızlık vadedilmişti. İtilâf kuvvetleri şimdi bizzat Türk vilâyetlerini de tehdide başlamıştı. Fransız askerleri Suriye'den Çukurova ve Adana bölgesine ilerlediler. İngiliz kuvvetleri bütün Anadolu demiryoluyla birlikte, Çanakkale Boğazını, Samsun, Antep ve diğer stratejik noktaları işgal ettiler. 29 Nisanda İtalyan askerleri, İtilâf devletlerinin savaş sırasındaki gizli anlaşmalarıyla kendilerine ayrılan alanların bazısını ele geçirmek üzere Antalya'ya çıktılar.

İstanbul'da yeni Padişah ağabeyinin izinde yürümek ve işleri kişisel kontrolu altına almak eğilimi gösteriyordu. İttihat ve Terakki Fırkası yıkılmış, liderleri dışarıya kaçmıştı. 21 Aralıkta Padişah Meclis-i Mebusan'ı dağıttı ve 4 Mart 1919 da eniştesi Damat Ferit Paşa'yı Sadrazam yaptı. Ekim 1919 dan Mart 1920 ye kadar altı aylık bir fasıla dışında, Damat Ferit Paşa, Ahmet Tevfik Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğunun son Sadrazamı olarak iki yılı aşkın bir süre bu makamı işgal etmek üzere Bâbıâliye dönmesine kadar (Ekim 1920), iktidarda kaldı.

Tarihi (1948), s. 23 d. Mütarekeden sonraki dönem için, JÄSCHKE'nin Türk basınına ve resmî kaynaklarına dayanan tarih takvimi (tarihi belirtilmek suretiyle JÄSCHKE, *Kalender*, olarak atıfta bulunulmuştur), *MSOS*'un daha sonraki sayılarında ve ayrı yayınlarındaki devamıyla paha biçilmez bir kaynaktır (JÄSCHKE ve E. PRISCH, "Die Türkei seit dem Weltkriege; Geschichtskalender 1918 - 28", *VI*, X (1929), DANIŞMEND'in Osmanlı kronolojisi de Osmanlı İmparatorluğunun son yılları bakımından yararlı bulunabilir (yukarda s. 212 n. 5).

Padişahın ve nazırlarının ilk ödevlerinden biri, Genç Türklerin kalıntılarını ezmekti. 26 Kasımda Enver ve Cemal Paşalar hakkında gıyaben divan-ı harb muhakemeleri açıldı. 1 Ocak 1919 da ordudan tardedildiler. Ayın sonunda da İttihat ve Terakki Fırkasının eski liderleri ve destekleyicilerine karşı bir dizi yeni tutuklamalar ve kovuşturmalar başladı [4]. Başkentteki yeni liderler arasında bağımsız yaşama arzusu bile iflâs etmiş görünüyordu ve siyasal tartışma Türk bağımlılığının alacağı şekil ile Amerikan veya İngiliz mandasından hangisinin daha iyi olduğu noktasında toplanıyordu.

Ümide gerçekten pek az yer vardı. Hemen hemen sekiz yıllık sürekli bir savaşla bitkinleşmiş, bir zamanların büyük Osmanlı İmparatorluğu, yenilerek sırt üstü yere serilmiş, başkenti işgal edilmiş, liderleri firarda idi. Ülke parçalanmış, yoksullaşmış, nüfusu azalmış ve maneviyatı kırılmıştı. Yenik ve şevki kırılmış Türk halkı, galiplerin hemen hemen bütün isteklerini kabule hazır görünüyordu.

Hemen hemen, ama hepsini değil; çünkü İtilâf donanmasının koruyuculuğu altında bir Yunan ordusu Mayıs 1919 da İzmir'e çıkınca, Türklerin için için yanmakta olan öfkesi artık söndürülemez bir alev halinde tutuştu. Yabancı ulusların yaşadığı uzak illerin elden çıkarılması sineye çekilebilirdi; hattâ başkentin işgaline bile katlanılabilirdi; çünkü işgalciler nihayet yenilmez Batı'nın muzaffer büyük devletleriydi ve askerleri er veya geç geldikleri yerlere döneceklerdi. Fakat komşu ve eski tâbi bir ulusun Türk Anadolu'nun kalbine itilmesi katlanılmaz bir tehlike – ve utanç – idi.

İzmir kentinde ve bölgesinde önemli bir Rum nüfusu vardı. Daha 1919 Şubatında da Yunan Başbakanı Venizelos Paris'teki Barış Konferansında onlar üzerinde resmen hak iddiasında bulunmuştu. İtalyanların da İzmir üzerinde, iptal edilen St. Jean de Maurienne anlaşmasına dayanan iddiaları vardı ve İtalyanlardan çok önce davranmak amacıyladır ki İtilâf devletleri bir Yunan çıkarmasını kabul etmişlerdi. 15 Mayıs 1919 günü İngiliz, Fransız ve Amerikan savaş gemileriyle korunan bir Yunan ordusu İzmir'e çıktı; şehri ve civar bölgeleri sistematik bir şekilde işgal ettikten sonra, doğuya doğru İç Anadolu'ya ilerlemeğe başladı.

[4] DANİŞMEND, IV. 455 - 6; JÄSCHKE, Kasım 1918 - Şubat 1919. 27 Nisan 1919 da açılmış olan Genç Türklerin yargılanmasına ait tutanağın sureti için bak *Tarihî Muhakeme I* (1919).

Yunanlılar daha başlangıçta, geçici bir işgal için değil, daimî bir ilhak için – Batı Anadolu'yu Ege'nin her iki yakasında kurulacak, büyük Yunanistan'a katmak ve böylece "Megalo İdea" ya (Büyük Fikir'e) yani Hıristiyan Bizans İmparatorluğunun geçmiş ihtişamının ihyasına yaklaşmak için – geldiklerini açığa vurdular.

Bizans "Megalo İdea"sının Osmanlı Türk devleti için gösterdiği büyük tehdit, onu görebilenler için yeter derecede açıktı; Yunan işgalinin Türk halkı üzerindeki sadmesi, işgal ettikleri bütün alanlarda hissedildi. Türk tepkisi şiddetli ve birden oldu. İstanbul'da işgal ordularının silâhları altında büyük protesto mitingleri ve gizli direnme hareketinin ilk başlangıçları oldu. 23 Mayısta Sultan Ahmet Meydanında büyük bir kitle gösterisi yapıldı. Anadolu'da, küçük bir Türk grubunun Yunan kuvvetlerini durdurmak için başarısızca çarpıştığı Ödemiş'te, 28 Mayısta ilk silâhlı çatışma vukua geldi ve Yunan ileri hattı boyunca gerilla savaşı birden alevlendi. Türkler istilâcıya karşı ayağa kalkmağa hazırdı– yalnız lider bekleniyordu.

Mustafa Kemal[5]

İzmir'e Yunan çıkarmasından dört gün sonra, 19 Mayıs 1919 da, geriye kalan Türk kuvvetlerinin dağıtılmasını teftiş etmeğe değgin

[5] Daha sonra Kemal ATATÜRK adını alan Mustafa Kemal, bir çok popüler biyografilerin kahramanıdır; fakat onun hakkında hâlâ ciddî bir bilimsel monografi çıkmamıştır. Kemal ve Kemalist devrimler üzerinde Türkçe ve yabancı eserlerin bir bibliyografyası M. Muzaffer GÖKMAN tarafından *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası* (1963; 2157 eser) adıyla yayınlanmıştır. En iyi kısa biyografi *İA*'da "Atatürk" maddesinin ortak yazarlarınca yazılan biyografidir (şimdi İngilizcesi çıkmıştır *Atatürk*, Ankara, 1963). Fransızca adaptasyonu Jean DENY tarafından "Les 'Souvenirs' du Gazi Moustafa Kemal Pacha" adıyla *R. Ét. islâm.* I (1929), s. 117 - 36, 145 - 36, 145 - 222, 459 - 63 de yayınlanan Kemal'in anılarından bir grup, özel ilginçliktedir. Bağımsızlık Savaşının ve onu izliyen mücadelelerin kapsayıcı hikâyesi, bizzat Mustafa Kemal tarafından Ekim 1927 de verilen altı günlük ünlü nutuk'tur (sadece *Nutuk* adını taşıyan Türkçe metni bir çok kereler basılmıştır. Burada Millî Eğitim Bakanlığı'nca 1950 - 1952 de yayınlanan iki ciltlik baskıya atıfta bulunulmuştur. *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal* adlı bir İngilizce çevirisi 1929, da Leipzig'de yayınlanmıştır; bu çeviri açıkca onanmış olmakla beraber, tatminkâr değildir). Bu nutukta verilen ve Mustafa Kemal'in diğer söylevlerinde ve *Histoire de la République turque* (1935) gibi Türk resmî yayınlarında tamamlanan olayların açıklanması, Türk Devrim ve Cumhuriyeti'nin daha sonraki açıklamalarının çoğunu esinledi. Mustafa Kemal'in Nutuk'u, dikkate değer bir eser olmakla beraber, kaçınılmaz bir şekilde yazarının güçlü kişiliğini ve girişmiş olduğu mücadeleleri yansıtır. Bağımsız tanıklıklarda bulunarak, kabul edilmiş tarihî

İstanbuldan verilen emirle, Mustafa Kemal Anadolu'nun Karadeniz kıyısında Samsun'a çıktı. Bu görev yerine, hemen bir hareket örgütlemek ve bir ordu kurmak çift ödevine koyuldu.

Daha sonra Kemal Atatürk olan Mustafa 1881 de Selânik'te mütevazi bir evde doğdu. Büyük babası Selânik'te bir ilkokul öğretmeniydi; babası daha sonra kereste tâciri olan ufak bir memurdu. Yedi yaşında yetim kalan Mustafa, annesi Zübeyde Hanım tarafından büyütüldü. 1893 te, annesinin isteğine aykırı olarak Selânik'te askerî rüşdiye okuluna girdi; burada, yaygın bir Türk geleneğine uygun olarak, öğretmeni tarafından kendisine ikinci bir ad verildi ve böylece Mustafa Kemal oldu. 1895 te Manastır askerî idadisine gitti ve 13 Mart 1899 da İstanbul'daki Harbiye'ye piyade öğren-

genişletmeyi ve düzeltmeyi mümkün kılan bazı başka Türk kaynakları elde vardır. Mehmet ARİF'in Anadolu'daki mücadele tarihi, *Anadolu İnkılâbı* adıyle 1923 te İstanbul'da yayınlanmıştır. Daha yakın bir tarihte General Ali Fuat CEBESOY, Bağımsızlık Savaşı (*Millî Mücadele Hatıraları*, 1953), 1920 - 1922 deki Moskova elçiliği (*Moskova Hatıraları*, 1955) ve dönüşünden sonraki siyasal mücadele (... *Siyasî Hatraları*, 1957 - 1960) hakkında önemli bir hatıralar dizisi yayınlamıştır. Kâzım KARABEKİR'in kısaltılmış olarak yayınlanan *İstiklâl Harbimizin Esasları* (1951; 1933 de yasaklanmıştı; tam metin olarak yayını: *İstiklâl Harbimiz*, 1960) da dahil olmak üzere, son yıllarda Türkiye'de diğer bir çok anılar ve belgeler yayınlanmıştır. Bağımsızlık Savaşının siyasî ve askerî yaşlıları tarafından yazılan otobiyografik hikâyeler yığınından belirli olarak farklı ve büyük bir edebî değeri olan eser, Yakup Kadri KARAOSMANOĞLU'nun *Vatan Yolunda, Millî Mücadele Hatıraları* (1958) dır. Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyetinin ilk yılları hakkında şimdi elde bulunan Türkçe ve yabancı belgeler yığınının tam olarak eleştirili bir incelemesi hâlâ ele alınacak bir iş olarak beklemektedir. Türk Bağımsızlık Savaşının genel incelemeleri arasında JÄSCHKE'nın iki eski incelemesi ("Der Freiheitskampf des türkischen Volkes", *WI*, XIV (1932), 6 - 21) ile A. J. TOYNBEE'nin *RIIA, Survey*, 1925 deki incelemesi ve Elaine D. SMITH'in *Origins of the Kemalist Movement* adlı yeni bir eseri zikredilebilir. Özel sorunlar ve dönemler hakkında yararlı bilgiler şu eserlerde bulunabilir : JÄSCHKE, "Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit", *WI*, n. s., V (1957); Dankwart A. RUSTOW, "The Army and the Founding of the Turkisch Republic", *Wld. Polit.*, XI (1959), 513 - 52; Tevfik BIYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu'da, 1919 - 21*, I (1959); aynı yazar, *Trakya'da Millî Mücadele* (1955 - 6); M. Tayyib GÖKBİLGİN, *Millî Mücadele Başlarken* (1959 - 1965), ve Sabahattin SELEK, *Millî Mücadele: Anadolu İhtilâli* (1965). İrfan ORGA adlı bir Türk yazarının yeni bir eseri (*Phoenix Ascendant* (1959), Kâzım Karabekir ve Rauf'un rollerini takdim bakımından kabul edilmiş tarihten ayrılır. Son olarak, Devrimden beri Türkiye'deki olaylar için *OM*, *WI*, ve *RIIA Survey*'deki sürekli incelemelere atıfta bulunulabilir. Atatürk hakkında AYDEMİR, BAYUR ve Lord KINROSS'un daha yeni eserleri bibliyografyada gösterilmiştir.

cisi olarak girdi. 1902 de kurmay sınıfına ayrıldı ve Ocak 1905 te kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu.

Mustafa Kemal'in Harbiye'deki yılları Abdülhamit'in en sert baskılarına rasladı ve Harbiye gizli muhalefetin başlıca merkezlerinden biri oldu. Bütün disiplin tedbirlerine rağmen harbiyeliler Namık Kemal'in, Genç Türk sürgünlerinin eserlerini yatakhanelerinde gizlice okuyorlar, ülkelerinin kötü durumunu ve çarelerini kendi aralarında tartışıyorlardı. Harbiye'deki öğrencilik yıllarından bahsederken, daha sonra Mustafa Kemal şunları belirtmiştir

Mûtad olan derslere iyi çalışıyordum. Bunların fevkinde olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler peyda oldu. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeğe başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harb Okulu talebesine bu keşfimizi anlatmak hevesine düştük. Mektep talebesi arasında okunmak üzere mektepte el yazısıyle bir gazete tesis ettik. Sınıf dahilinde ufak bir teşkilâtımız vardı. Ben heyeti idareye dâhildim. Gazetenin yazılarını ekseriyetle ben yazıyordum[6].

Kaçınılmaz olarak, çıraklık çağındaki tertipçiler ihbar edildiler ve tutuklandılar. Bir kaç aylık bir tutuklamadan sonra Mustafa Kemal serbest bırakıldı ve -yarı görev yarı sürgün olarak- Şam'daki Beşinci Ordu kurmayına katılması emredildi. O zaman Dürzî âsilere karşı ilk fiilî hizmet zevkini tattı. 1906 da, bir kaç arkadaşıyla birlikte, gizli bir muhalefet grubu kurdu. Selânik'teki Genç Türk hareketinde de rolü olmuş olabilir. 1907 de binbaşılığa yükseldi ve Makedonya'daki Üçüncü Orduya atandı. Ondan sonra gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle temas kurdu ve onların çalışmasına katıldı. Fakat Genç Türk liderleriyle ilişkileri pek samimî olmamış görünüyor; 1908 devrimi de onu fazla ön safa geçirmedi. Devrimden sonra bir süre politikayı bıraktı ve General Litzmann'ın takım talimi (1909) ve muharebe talimi (1910) üzerindeki talimnamelerinin çevirilerini yayınlıyarak, kendini askerlik mesleğine verdi[7]. 1910 da Picardie'deki büyük Fransız askerî manevralarında bulunmak üzere ilk Avrupa seyahatına çıktı. İtalyan ve Balkan savaşlarında bir çok cephelerde seçkin bir hizmet gördü ve ondan sonraki huzursuz barış sırasında askerî ataşe olarak Sofya'ya gönderildi. 1915 başında kendi âcil isteğiyle, savaşa katılmak üzere Türkiye'ye çağrıldı ve kendisine, Marmara Denizi'nin

[6] *İA*, I. 720.
[7] *Atatürk'ün Askerliğe dair Eserleri* (1959).

Avrupa kıyısında Tekirdağ'da, o zaman teşkil edilmekte olan "âdeta hayalî" 19. Tümen komutanlığı verildi. Oradan da tümeniyle birlikte, 1915 teki büyük İngiliz taarruzuna karşı Boğazların başarıyla savunmasında hayatî bir rol oynadığı, Gelibolu yarımadasına gitti. Başkenti istilâdan kurtaran bu zafer, savaş boyunca Osmanlı ordularının kazandığı bir kaç büyük başarıdan biriydi. Zafer Mustafa Kemal'e yükseliş, şöhret –ve muzaffer bir millî kahramanın can sıkacak kadar göze çarpabileceği İstanbul'dan yüzlerce mil uzakta Doğu cephesine atanma– getirdi.

27 Şubat 1916 da paşa rütbesiyle Diyarbakırda bir kumandanlığı yüklendi. Ruslara karşı süratli bir hamle ona, Türkiye'ye Bitlis ve Muş'u (7 - 8 Ağustos 1916), kendisine de yeni şerefler kazandırmak imkânını verdi.

Suriye ve Kafkaslar'da da hizmet gördükten sonra, 5 Temmuz 1917 de Suriye'de Alman Generali Falkenhayn'ın komutası altındaki "Yıldırım Orduları Grubu"nun bir bölümü olmak üzere yeni kurulan Yedinci Ordu komutanlığına atandı. Falkenhayn ile anlaşmazlıkları istifasına ve Ekim 1917 de İstanbul'a dönmesine sebep oldu. Ondan sonra Avrupa'ya iki yolculuk yaptı. Birincisi, Veliaht Mehmet Vahdettin ile Almanya'ya, ikincisi tedavi için Avusturya'ya. Temmuz 1918 de hâlâ hastalığın zafiyeti içinde İstanbul'a döndü ve 7 Ağustosta Filistin'de Yedinci Ordu komutanlığını tekrar aldı. Altı hafta sonra, 17 Ekimde Kudüs'ün kuzeyinden Allenby nihaî taarruzuna başladı ve Türk ve Alman kuvvetleri Filistin ve Suriye'den atıldı. Mustafa Kemal Halep'in kuzeyinde son bir ümitsiz mücadeleye hazırlanırken Mondros mütarekesinin imzalandığını duydu. Ertesi gün, 31 Ekimde, Liman von Sanders'in yerine Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına atandı. İki hafta sonra Ordular Grubu dağıtıldı, kendisi de İstanbul'a çağrıldı. 13 Kasımda, İtilâf donanmasının geldiği gün İstanbul'a ulaştı.

Türkiye'de kalan tek muzaffer general olarak prestijine rağmen, Mustafa Kemal'in fazla bir şey yapacak imkânı yoktu. Padişah ve dostları, imparatorluğun başına gelen felâketlerin sebebi gördükleri milliyetçi ideolojilere karşıydı; bu yüzden istilâcıyı olduğu kadar mevcut düzeni de tehdit edebileceğini hissettikleri her halk hareketinin şevkini kırmak endişesi içindeydiler. Böylece Türk kuvvetlerinin silâhtan arınmasına devam ettiler, İtilâf devletlerinin mütareke şartlarına aykırı bir dizi davranışlarını kabul ettiler; İzmir'deki Türk

birliklerine Yunanlılara karşı hiç bir direnme göstermemelerini emrettiler ve şehirdeki her hangi bir karşı koyma veya direnme eğilimini bastırdılar. Devrim hakkında 1927 de verdiği tarihî söylevinin başlangıç cümlelerinde, Mustafa Kemal durumu karakteristik bir güçle tasvir etmiştir

Millet ve memleketi Harbi Umumiye sevkedenler, kendi hayatları endişesine düşerek memleketten firar etmişler. Saltanat ve Hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin, mütereddi, şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği denî tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa'nın riyasetindeki kabine, âciz haysiyetsiz, cebîn, yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek her hangi bir vaziyete razı[8].

Mustafa Kemal başkentin umutsuz durumunu anlıyarak, bazı canlanma belirtilerinin görülmeğe başlamış olduğu Anadolu'ya geçmeğe karar verdi. Aralık 1918 de "Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri" adıyla ilk direnme grupları teşekkül etmişti. Bunlar ilk kez Trakya'da ve İzmir'de ortaya çıktı; Manisa'da ve Anadolu'nun diğer yerlerinde bunları başkaları izledi ve düşmanın tehdit veya işgal ettiği alanlarda millî direnme hareketlerinin örneğini teşkil etti[9].

İşgal altındaki başkentten nasıl ayrılıp Anadolu'ya geçeceği sorunu, beklenmiyen bir şekilde basitleşti. Onun niyetlerinden habersiz olan Padişah, ona Anadolu'nun Karadeniz kıyısında Samsun'da üslenmiş Dokuzuncu Ordu (Haziran 1919 da Üçüncü Ordu oldu)nun Genel Müfettişlik görevini vermeğe ikna edildi. Ona verdiği talimat, düzeni tekrar kurmak, Müslüman - Hıristiyan çatışmalarını yatıştırmak, bölgede faaliyet halinde olan yarı askerî çeteleri silâhsızlandırmak ve dağıtmak ve, genel olarak, geriye kalan Osmanlı kuvvetlerinin silâhsızlandırılmasına ve terhisine nezaret etmek idi. O, bunun yerine, mevcut direnme grupları arasında bağ kurmak, yenilerini teşkil etmek ve Türk anayurdunun istilâya karşı silâhlı savunmasını hazırlamak işine koyuldu[10].

[8] *Nutuk*, I. 1; karşılaştır *Speech*, s. 9.

[9] Bu cemiyetler hakkında bak RUSTOW, in *Wld. Polit.*, XI, 541 - 2; TUNAYA, *Partiler*, s. 481 d.; JÄSCHKE, in *WI*, n. s. V. 19 d.

[10] Kemalist hareketin yarı efsanevî ilk yıllarının tarihi – Kasım 1918 den Mayıs 1919 a kadar Kemal'in İstanbul'daki faaliyetleri – hakkında bak JÄSCHKE, Ibid., s. 27 d. ve RUSTOW, s. 537 - 8. Ayrıca bak JÄSCHKE, "Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien", in F. TAESCHNER ve G. JÄSCHKE, *Aus der Geschichte des islamischen Orients* (1949), s. 17 d.; Y. H. BAYUR, *Atatürk: Hayatı ve Eseri*, I (1963), 224 d. İleri

Bu arada Batıda İtilâf devletleri, Hasta Adam'ın terekesinin tasfiyesi için aralarındaki anlaşmalarını nihayet tamamlamakta idiler. Londra'da ve San Remo'da bir dizi konferanslardan sonra bir andlaşma hazırlandı ve İtılâf devletlerinin ve Padişahın temsilcileri tarafından 10 Ağustos 1920 de Sèvres'de imzalandı.

Sèvres andlaşması pek insafsızdı ve Türkiye'yi, en zengin illerini ilhak eden devletlerin ve ulusların insafına dayanarak yaşayabilecek, çaresiz, kötürüm ve gölge bir devlet halinde bırakacaktı. Yenilmiş Almanya'ya empoze edilenden çok daha ağırdı ve Türkiye'de bir ulusal yas günüyle karşılandı.

Fakat hiç bir zaman uygulanamadı. İtilâf devletleri Sultanın uysal hükümetine şartlarını dikte ederken, Anadolu'da, andlaşmayı ve ona temel olan ilkeleri tamamen reddeden ve onu kabul eden Türkleri hain olarak mahkûm eden adamların önderlik ettiği, yeni bir Türk devleti doğuyordu.

Mustafa Kemal, Samsun'a çıktığı andan beri, millî bir ordunun kadrolarını örgütleyerek ve bir kurtuluş savaşının temelini hazırlıyarak çetin bir çalışma içine girmişti. Haziranda Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Hüseyin Rauf (Orbay) ve Albay Refet (Bele) ile Amasya'da gizli bir toplantı yapmış ve Erzurum'da 15. Kolorduya komuta etmekte olan Kâzım Karabekir Paşa ile bağ kurmuştu[11]. Vakit kaybetmeksizin ülkedeki bir çok sivil ve askerî makamlara görüşlerini ortaya koyan şifreli bir telgraf tamimi gönderdi. Bu tamimin başlangıç cümleleri, onu izliyen yıllarda temel kabul edilen milliyetçi programın anahtar notasını kuvvetle belirtir

1. *Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir.*

2. *Hükûmeti merkeziye deruhde ettiği mesuliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıttırıyor.*

gelen bir Türk gazetecisi tarafından kaydedilen Atatürk'ün kendi hatıraları için bak Falih Rıfkı ATAY, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları* (1955), s. 83 d.

[11] KARABEKİR, hatıralarında (*İstik. Harb.*, s. 17 d.; *Esaslar*, s. 35 d.) Erzurum'da komutanlığı üzerine almak üzere Nisan 1919 başlarında İstanbul'dan ayrılmadan önce, Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret ettiğini, Erzurum'daki Kolorduyu bir millî direnme aracı olarak kullanmak ve böylece bizzat Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gelip faaliyete geçmesine zemin hazırlamak niyetini bildirdiğini anlatır (karşılaştır GÖKBİLGİN, I. 79; ORGA, s. 73 - 74). Genel olarak, Karabekir'in hatıraları, Anadolu'daki harekette, Mustafa Kemal'in, hatırlanacağı üzere aralarının açılmasından sonra yazdığı, tarihî nutkunda kendisine ayrılandan daha büyük bir rol oynadığını belirtir.

3. *Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.*

Telgraf devamla, dünya önünde milletin haklarını belirtmek üzere her türlü etki ve denetimden azade bir kongre toplanmasını ister ve her livayı "Anadolu'nun bilvücuh en emin mahalli olan" Sivas'a murahhas göndermeğe çağırır[12]. Aynı zamanda, Kâzım Karabekir de, Doğu illeri murahhaslarının Temmuzda Erzurum'da toplanması için çağrılar gönderir.

Mustafa Kemal'in faaliyet haberi İstanbul'a ulaştı ve bazı çevrelerde sevinç, bazılarında da endişe uyandırdı. Harbiye Nazırı onun İstanbul'a dönmesini bildirdi; Mustafa Kemal bunu dinlemeyince de Padişahtan görevine son veren bir *irade* çıkarttı. Meşru Osmanlı hükûmetine karşı her hangi bir açık isyan hareketinden kaçınmaya dikkat eden Mustafa Kemal görevinden istifa etti ve sivil elbiselerini giydi[13]. Ondan sonra 3 Mart 1919 da Erzurum'da kurulan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne döndü; daha sonra Erzurum ilinde gerekli kanunî kaydını yaptıran bu cemiyet, hem bir kanunî devamlılık unsuru hem de örgüt aracı oldu.

23 Temmuz 1919 da, Cemiyetin çağırdığı Doğu illeri murahhasları Erzurum'da toplandılar. Mustafa Kemal ilk gün Kongre başkanı seçildi. 17 Ağustosa kadar devam eden Kongrenin en önemli başarısı, daha sonra *Millî Misak* olarak tanınan demecin ilk nüshasını hazırlamak oldu. Kongre sırasında Kâzım Karabekir İstanbul'dan Mustafa Kemal'i ve Rauf'u tutuklamak ve Kemal'in Genel Müfettişlik görevini yüklenmek emrini aldı. Bu emre uymayı reddetti[14].

İkinci ve daha önemli kongre, ülkenin her tarafından gelen murahhasların katıldığı Sivas'ta 4 Eylülde açıldı. Mustafa Kemal

[12] *Nutuk*, I. 30 - 31; *Speech*, s. 31. *Documents* (*Die Dokumente zur Rede*, 1927), no 12. Amasya görüşmeleri hakkında CEBESOY'un daha ayrıntılı açıklamaları için hatıralarının I. cildinin 69. sayfasına ve devamına bak. Ayrıca KARABEKİR, *İstik. Harb.*, s. 57 d.; ORGA, s. 77; GÖKBİLGİN, I. 145; SMITH, s. 14 d.; ve *WI*, n. s., II (1952), 130 a bak.

[13] İstifası hakkında bak UNAT, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası...", *Tar. Ves.*, n. s. I (1955), 3 - 8; ayrıca RUSTOW, s. 546; SMITH, s. 16.

[14] Erzurum Kongresi hakkında bak Cevat DURSUNOĞLU, *Millî Mücadelede Erzurum* (1946), s. 107 d.; *Nutuk*, I. 64 d.; *Speech*, s. 57 d.; ARİF, *Anadolu İnkılâbı*, s. 30.; CEBESOY, I. 110 d.; KARABEKİR, *İstik. Harb.*, s. 83 d.; *Esaslar*, s. 66 d.; GÖKBİLGİN, I. 167 d.; ORGA, s. 78 d.; SMITH, s. 17 d. Millî Misakın tarihi için bak JÄSCHKE, "Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts", *MSOS*, XXXVI/2 (1933), 101 - 16.

yine başkan seçildi ve toplantının tartışmalarını yönetti. Kongrenin başlıca işi Erzurum'da alınan kararları bütün ülkeye yaymak ve orada buna uygun olarak kurulan örgütü değiştirmek idi. "Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", Mustafa Kemal'in başında bulunduğu bir Heyet-i Temsiliye ile "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" haline geldi ve bu yeni örgüt ilerdeki siyasal mücadelelerin aracı oldu.

Sivas Kongresinde ifade edilen siyasal amaçlar ne açıktı ne de birlikli idi. Murahhaslar, İttihat ve Terakki Fırkasını diriltmemek için yemin etmek ve Padişaha bir ariza göndermekle işe başladılar; işi siyasetle uğraşmalarının gerekip gerekmediğini tartışmaya kadar götürdüler; bu konuda kendi aralarında hiç de fikir birliği yoktu [15]. Orada da, İstanbul'da bazı çevrelerde yaygın olan bir Amerikan mandası fikri bazı murahhaslar tarafından ortaya atıldı; fakat büyük çoğunlukla reddedildi [16]. Bunun yerine Kongre, toprak bütünlüğünün ve ulusal bağımsızlığın korunmasını istiyerek ve gerektiğinde işgal devletlerine karşı silâhlı hareketi öngörerek, Erzurum bildirisinin ilkelerini yeniden doğruladı ve bazı noktalardan ifadeyi gerçekten kuvvetlendirdi.

Kongre, Sadrazamı ve kabineyi kınayarak, Padişaha bağlılığını yeniden teyit etmek fırsatını kaçırmadı. 10 Eylûlde Mustafa Kemal İçişleri Bakanı Adil Bey'e şu telgrafi gönderdi

"*Milleti, padişahına mâruzatta bulunmaktan menediyorsunuz. Alçaklar, cânilerl! Düşmanlarla millet aleyhinde tertibatı hainanede bulunuyorsunuz. Milletin kudret ve iradesini takdirden âciz olduğunuza şüphe etmiyordum. Fakat vatan ve millete karşı hainane ve mezbuhane harekette bulunacağınıza inanmak istemiyordum. Aklınızı başınıza toplayın...* [17]".

Ertesi gün Padişaha, ordu kumandanları tarafından tahta ve hükümdara bağlılıklarını teyit eden ve "Zat-ı akdes-i hümûyunlarına, makam-ı muallâ-yi saltanat ve hilâfete bihakkın tâzimkâr" yeni bir hükûmet kurulmasına emir buyurmasını [18] dileyen bir telgraf gönde-

Nutuk, I. 88; karşılaştır *Speech*, s. 76.

[16] *Nutuk*, CEBESOY'un açıkladığı, Sivas'tan Washington'da Senato Başkanına bir araştırma misyonu gönderilmesini isteyen bir telgrafın gerçekten gönderilmesi olayını örtülü geçer. Telgrafın metni daha sonra Washington'da yayınlanmıştır. Bak RUSTOW, in *MEJ.*, X (1956); 325-6; CEBESOY, I. 175-6.

[17] *Nutuk*, I. 131; karşılaştır *Speech*, s. 114.

[18] *Documents*, no. 82.

rildi. "Umumî Kongre Heyeti" tarafından imzalanan ve kendisini hem milletin haklarını çiğnemek hem de Padişahın şeref ve haysiyetini ihlâl etmekle itham eden başka bir telgraf da Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya yollandı:

Milletin padişahımızdan başka hiçbirinize emniyeti kalmamıştır. Bu sebeple hal ve istirhamlarını ancak zat-ı hümâyuna arz etmek ıztırarındadırlar. Heyetiniz... millet ile padişah arasında hail oluyor. Bu babdaki temerrüdünüz daha bir saat devam ederse millet artık kendisini her türlü harekât ve icraatında serbest telâkkide mazur görecektir ve bütün vatanının heyeti gayrimeşruanızla sureti katiyede alâka ve irtibatını katedecektir. Bu son ihtarımızdır... [19].

Bu galeyanın doğrudan doğruya sebebi İstanbul hükûmetinin, İngiliz yardımıyla, doğudaki Kürt aşiretlerini Mustafa Kemal'e karşı ayaklandırma teşebbüsüydü. Bu çabaların pek az etkisi oldu ve Kemalistlerle İstanbul arasında ilişki kesintisini çabuklaştırdı.

Bununla beraber, başkent ile ilişkiler ilk başta iyileşme belirtileri gösterdi. 1 Ekimde Damat Ferit Paşa çekildi ve onun yerine, Kemalistlerin lehinde olmasa bile eylemli olarak onlara karşı olmayan Ali Rıza Paşa geçti. Ali Rıza Paşa onlarla görüşme açacak kadar ileri gitti ve 20 - 22 Ekimde Amasya'da, Mustafa Kemal ile başında Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın bulunduğu İstanbul hükûmeti temsilcilerinden bir grup arasında konuşmalar yapıldı. Kemalistlerin hükûmetçe pratik olarak tanınmasını ve Kemalist programın başlıca siyasal ilkelerinin İstanbul tarafından kabulünü içine alan bazı anlaşmalara varıldı [20]. Milliyetçi inandırma ve baskının bir sonucu olarak, 12 Ocak 1920 de İstanbul'da toplanacak olan Osmanlı Meclis-i Mebusanı için Aralık 1919 da yeni seçimler yapıldı. Kemalistler ve onları tutanlar çoğunluğu kazandılar; yeni üyeler arasında Rauf Bey de dahil olmak üzere, Anadolu'daki milliyetçi cepheden bazı kimseler vardı. Onbeş gün kadar sonra Meclis, Erzurum ve Sivas bildirilerine dayanan ve toprak bütünlüğü ile millî bağımsızlık üzerindeki temel istekleri ifade eden Millî Misak'ı kabul etti.

Artık Ankara'ya yerleşen Mustafa Kemal ve "Heyeti Temsiliye", İstanbul'da kendisine taraftar bir Meclis ile ve belirli derecede hükû-

[19] *Nutuk*, I. s. 139 - 40; karşılaştır : *Speech*, s. 121. Sivas Kongresi hakkında ayrıca bak ARİF, *Anadolu İnkılâbı*, s. 31 d.; SMITH, s. 19 d.

[20] Amasya buluşması hakkında bak *Nutuk*, I. 242 d. ve Vesikalar, 157 - 9; karşılaştır *Speech* s. 208 d.; CEBESOY, I. 252 - 4; KARABEKİR, *İstik. Harb.*, s. 355 d.; GÖKBİLGİN, II. 103 d.; *Hist. Rep. turque*. s. 42 d.

metçe tanınmakla kuvvetli bir durumda görünüyordu. Başkentteki milliyetçi hareket taraftarları daha aktif hale geldiler ve Kemalistleri sadece sözle değil, İtilâf devletlerinin silâh depolarını basıp ganimetlerini Anadolu'ya göndermek suretiyle yardım ettiler. Bu gelişmelerden telâşlanan İtilâf devletleri sert tepki gösterdiler. 3 Mart'ta Ali Rıza Paşa istifaya zorlandı ve yerine 8 Martta Bahriye Nazırı Salih Paşa getirildi. Aynı gün İtilâf Yüksek Konseyi İstanbul'un işgalini pekiştirmeye karar verdi. 16 Martta İngiliz kuvvetleri İstanbul'un Türk mahallelerine girdiler ve İtilâf devletleri komutanı General Wilson, Genç Türklerin ve diğer şüpheli milliyetçi taraftarlarının tutuklanmasını ve sürülmesini emretti. Toplam olarak 150 kişi kadar tutuklandı ve aralarında Rauf Bey de olmak üzere bir çok milletvekili Malta'ya sürüldü. Anadolu'da milliyetçiler tarafından tutuklanan ve rehine olarak alıkonan İngiliz subaylarıyla değiştirilmek suretiyle, 1921 sonlarında serbest bırakıldılar.

18 Mart 1920 de son Osmanlı Meclisi İstanbul'da son toplantısını yaptı. Üyelerinden bazılarının tutuklanmasına karşı bir protesto kararını oybirliğiyle kabul ettikten sonra Meclis, süresiz olarak kendini tatil etti. Bir daha toplanmadı ve 11 Nisanda Padişah tarafından nihaî olarak feshedildi.

Bunun üzerine işler artık kıvamına girdi. 19 Mart'ta, İstanbul'da Meclisin tatilinden bir gün sonra, Mustafa Kemal olağanüstü yeni bir meclis için seçim yapılmasını istedi. Meclis, bizzat "Heyeti Temsiliye"nin 27 Aralık 1919 da yerleşmiş olduğu Ankara'da toplanacaktı. Tepe üzerindeki bu küçük Anadolu kasabası artık milliyetçi direnmenin karargâhı – Türk bağımsızlığının fiilî başkenti – haline geldi.

23 Nisanda, Büyük Millet Meclisi olarak tanınan bir murahhaslar heyeti Ankara'da toplandı. O zaman bile, murahhaslar âsi olarak anlaşılabilecek her hangi bir adım atmakta gayet isteksiz idiler ve hukukî devamlılığın korunmasına pek dikkatle çalıştılar. Bu mümkün olduğu sürece milliyetçiler, İmparatorluğun Padişahı ve İslâmın Halifesi Mehmet Vahdettin'e bağlılıklarını ilân ettiler ve onu düşman elinden kurtarmak arzularını teyit ettiler.

Çok geçmeden bu mümkün olmaktan çıktı. 5 Nisan 1920 de Padişah, Damat Ferit Paşa'yı tekrar Sadarete getirdi ve milliyetçilere karşı yeni ve sert bir saldırıya geçti. 11 Nisanda Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendi, Halifenin emri üzerine âsilerin öldürülmesinin dinî bir ödev olduğunu bildiren bir fetva çıkardı; Sadrazam "mille-

tin sahte temsilcileri"ni itham eden bir bildiri yayınladı; Eylûlden beri milliyetçilerle çarpışmakta olan Çerkes Anzavur'a paşa ünvanı verildi. 18 Nisanda milliyetçilerle çarpışmak üzere *Kuvva-i İnzibatiye* teşkil edildi ve 11 Mayıs'ta Mustafa Kemal ve diğer milliyetçi liderler hakkında İstanbul'daki bir harb divanı tarafından gıyaben idam cezası verildi. Padişah ve hükûmeti, Anadolu'da yükselmekte olan yeni güce karşı son ümitsiz saldırılarında bütün silâhları – dinî, siyasî, askerî – kullanmaya hazırlanıyorlardı.

Milliyetçiler de ayniyle karşılık verdiler. 3 - 4 Mayıs'ta Büyük Millet Meclisi bir Bakanlar Kurulu (Heyeti Vekile) atadı. 5 Mayıs'ta Ankara Müftüsü Börekçizade Mehmet Rifat Efendi, yabancı baskı altında çıkarılan bir fetvanın geçersiz olduğunu bildiren ve Müslümanları "Halifelerini esaretten kurtarmak"a çağıran, Anadolu'daki diğer 152 müftünün onayladığı bir fetva çıkardı. 19 Mayıs'ta Meclis, Damat Ferit Paşa'yı hain ilân etti[21].

Bununla beraber, bu tedbirler, Padişah, Sadrazam ve Şeyhülislâm gibi eski ve sayılan makamların muazzam prestijine karşı ancak sınırlı bir etki gösterebildi. Bir çok yerlerde milliyetçilere karşı ayaklanmalar baş gösterdi ve İstanbul hükûmetinin teşvik ve yardım ettiği çeşitli türden düzensiz kuvvetler, Ankara yakınlarında bile milliyetcilere dert çıkardılar.

Yunanlılara, Ermenilere ve Fransızlara karşı askerî harekâta girişmiş bulunan milliyetçiler, bir de kendilerini "Hilâfet Ordusu"na karşı korumak gibi bir zorlukla çenkleşmek durumunda idiler. Fakat 1920 sonlarında ve 1921 de olaylar kendi lehlerine döndü. Sèvres andlaşmasının imzalanması, Türkiye'de onu kabul eden rejime karşı büyük bir duygu değişikliğine sebep oldu; eski müttefikler arasında gittikçe artan anlaşmazlıklar, Mustafa Kemal'e ayrı ayrı akıllıca görüşmelerle durumunu kuvvetlendirme imkânını verdi. İstanbul'da 17 Ekim 1920 de Damat Ferit Paşa, İtilâf devletlerinin kuvvetli baskısı altında son defa olarak istifa etti ve yerini Tevfik Paşa'ya bıraktı. Ankara'da Ocak 1921 de, Heyeti Vekile, Osmanlı Harbiye Nazırlığından istifa etmiş ve önceki Nisanda milliyetçilere katılmış olan

[21] Bu dinî bildiri teatileri hakkında bak JÄSCHKE, "Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege", *WI*, XVIII (1936), 54 - 69 ve özellikle 63; RUSTOW, "Politics and Islam in Turkey" 1920 - 1955", in FRYE, s. 69 - 107, özellikle 76.

Fevzi Paşa (Çakmak) yı kendi başkanlığına seçti[21a]. Yunanlılara karşı mücadelenin gelişmesi Ankara rejimini millî dâva ile özdeşleştirdi ve ona karşı muhalefeti Türklerin gözünde, destekten çok hıyanet ve dinsizlik olarak gösterdi.

Türk - Yunan savaşı, her biri aşağı yukarı 1920, 1921 ve 1922 taarruzlarına tekabül eden üç devreye (safhaya) ayrılır. Birincisinde sayıca ve silâhca üstün bir düşmanla ümitsizce karşılaşan Türkler fena halde yenildi ve Yunan kuvvetleri hem Rumeli'de hem Anadolu'da ilerlediler, 1921 de ikinci Yunan taarruzu, istilâcılar için iyi başladı ve onlara önemli kazançlar sağladı. Fakat Türkler toparlandılar. 10 Ocakta Albay İsmet komutasında bir Türk kuvveti İnönü yakınında bir vâdide Yunanlıları durdurdu. 31 Mart - 1 Nisanda İnönü'nde yapılan daha önemli ikinci bir muharebede, o zaman tuğgeneralliğe yükselmiş olan İsmet istilâcıları yine püskürttü. Mustafa Kemal'in işbirlikçisi ve halefi İsmet İnönü, daha sonra soyadını bu savaştan aldı.

Temmuzda yeni bir Yunan ilerlemesi başladı ve Sakarya nehri üzerinde Türklerle karşılaşıncaya kadar devam etti. Ondan sonra, 24 Ağustos'ta büyük bir muharebe oldu ve Mustafa Kemal'in şahsî komutası altında Türk kuvvetleri kesin bir zafer kazandı. Yunanlılar batıya doğru yeni bir hatta çekildiler. Muzaffer general Büyük Millet Meclisi tarafından "Gazi"[22] ünvanıyla selâmlandı.

Sakarya zaferinin etkileri önemli oldu. Milliyetçiler artık uluslararasında güçlü bir faktör olarak, bazılarınca da Türkiye'nin gerçek hükûmeti olarak tanındı. Sovyetler zaten onlarla 1921 Martında, sınırları tespit eden ve dostane ilişkiler kuran bir andlaşma imzalamışlardı[23]. Bu kez Fransızlar da aynı şeyi yaptılar. Ekimde, Türkiye'nin Sèvres andlaşmasında tespit edilenden çok daha fazla lehine olan yeni bir Türkiye - Suriye sınırı çizen ve Fransızların Kilikya'dan çekilmesini öngören yeni bir Fransız - Türk andlaşması imzalandı. İtalyanlar da sadece Oniki Adayı ellerinde tutmak şartını koyarak

[21a] Onun oldukça tereddütlü karşılanışı hakkında bak CEBESOY, I. 367 d.; KARABEKİR, *İstik. Harb.*, s. 675 d.

[22] Bu ünvanın Türk tarihinde başlangıçtaki anlamı hakkında yukarda s. 11 ve d. ne bak.

[23] Rus andlaşmasının tarihi hakkında bak JÄSCHKE, in *WI*, n. s. V (1957), 44 d. JÄSCHKE, diğerleri arasında, Sovyetlerin Kemalistlere silâh ve para yardımı hakkında Cebesoy'un önemli tanıklığını zikreder.

Güney Anadolu'daki bölgelerinden çekildiler. Bu çekilmeler ve anlaşmalar, o zaman ayrıca büyük miktarda silâh edinmeye başlayan milliyetçi kuvvetlerin askerî durumunu büyük ölçüde güçlendirdi.

Türklerin gücü artmakta iken, Yunanlılar içerde fikir ayrılığı, rejim ve politika değişiklikleriyle zayıfladılar. Ağustos 1922 de savaşın üçüncü ve son evresi başladı. Türkler Dumlupınar'da ezici bir zafer kazandılar ve Yunanlıları önlerine katarak 9 Eylülde İzmir'i tekrar aldılar ve böylece Anadolu'nun yeniden fethini tamamladılar.

Mustafa Kemal mücadeleye şimdi Avrupa Türkiye'sinde devama ve Yunanlıları Doğu Trakya'dan atmaya hazırlanıyordu. Bunu yapmak için hâlâ İtilâf kuvvetlerinin işgalinde bulunan Çanakkale Boğazını geçmek zorundaydı. Fransız ve İtalyan birlikleri çekildi; fakat İngilizler kaldı ve bir süre bir İngiliz - Türk çarpışması yakın gözüktü. Nihayet İngilizler Mustafa Kemal'in isteklerine boyun eğdiler ve 11 Ekim 1922 de Mudanya'da bir mütareke imzalandı. Mütareke şartlarınca İtilâf hükûmetleri İstanbul'da, Boğazlarda ve 8.000 Türk jandarması tarafından bir anda işgal edilen Doğu Trakya'da Türk egemenliğinin tekrar yerleşmesini kabul ettiler. Tam Türk işgali bir barış andlaşmasının imzalanmasına kadar ertelendi. Yunanlılar 14 Ekimde mütarekeyi kabul ettiler; Ekimin 19 unda Refet Paşa Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nden özel bir komisyonla birlikte, *Gülnihal* vapuruyla Mudanya'dan hareketle İstanbul şehrine girdi.

Lausanne Andlaşması :

Barış konferansı 20 Kasım 1922 de Lausanne'da açıldı. 24 Temmuz 1923 te andlaşma nihayet imzalanıncaya kadar, aylarca diplomatik çekişmeler oldu. Onun Türkiye için baş önemi, bugünkü Türkiye Cumhuriyetinin içine aldığı hemen bütün topraklarda tam ve bütün Türk egemenliğini yeniden kurmasıydı. Aynı zamanda, uzun süreden beri bir aşağılık ve kölelik sembolü olarak kızılan kapitülâsyonlar kaldırıldı. Böylece Türkiye, Birinci Dünya Savaşının yenilmiş devletleri arasında tek olarak, kendi perişanlığından ayağa kalkmayı başardı ve galipler tarafından kendisine dikte edilen barışı reddederek kendi şartlarının kabulünü sağladı. Çünkü Lausanne andlaşması aslında, Türk Millî Misak'ında ifade edilmiş isteklerin uluslararası tanınmasıydı.

Askerî savaş kazanılmıştı; milliyetçilerin siyasal programı başarılmış, uluslararası bir andlaşma da dünyaca kabul edilmişti. Bundan

sonra ne yapılacaktı? İşte bu soruya cevabında Mustafa Kemal gerçek büyüklüğünü gösterdi.

Bu nokta, Türk gazetecisi Falih Rıfkı Atay tarafından Mustafa Kemal ile Genç Türk lideri Enver Paşa arasındaki bir karşılaştırmasında iyi belirtilmiştir

Enver'in hassası cüret, Mustafa Kemal'in hassası basiretti...

Mustafa Kemal 1914 te Harbiye Nazırı olsaydı, devleti Birinci Dünya Harbine sokmazdı. 1922 de Enver İzmir'e girmiş olsaydı, o hızla döner, Suriye ve Irak üstüne yürür, kazanılanı da kaybederdi[24].

Cidden o zaman, bir savaşçı kahramanı baştan çıkarabilecek bir çok çekici şeyler vardı. Avrupa ve Asya'da kaybedilmiş Osmanlı vilâyetleri vardı ki oralarda Osmanlı idaresinin yerine geçen rejimlerin gittikçe artan güçlükleri Türk isteklerinin teyidine elverişli olabilirdi[25]. Türk milliyetçilerinin kalbine daha yakın olmak üzere, devrim, müdahale ve iç savaş sancıları içinde siyasal macera için çekici bir alan arzedebilecek, çökmüş Rus çarlığının 20 milyonu aşkın Türkçe konuşan Müslümanları vardı.

Fakat Mustafa Kemal bunların hiç birini yapmadı. Savaş biter bitmez Yunanlılarla, insafsız fakat etkin bir nüfus değişimi yoluyla eski anlaşmazlıkları çözümliyerek barış yatptı. Boğazların gayri askerî hale getirilmesini, ancak yıllarca sonra görüşme ve anlaşmayla sona ermek üzere, kabul etti. Bütün dış tutkuları ve bütün Pantürkist, Panottoman veya Panislâmik ideolojileri reddederek, bilinçli bir şekilde eylemlerini ve umutlarını andlaşmada tanımlanan ulusal topraklarla sınırladı ve hayatının geri kalan kısmını çetin, yorucu ve zahmetli yeniden kuruluş ödevine adadı. 1923 deki bir konuşmasında Türk ulusuna şunu ihtar etti

Ordumuzun şimdiye kadar istihsal ettiği muzafferiyetler memleketimizi halâsı hakikiye sevketmiş sayılamaz. Bu zaferler ancak müstakbel zaferimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Muzafferiyatı askeriyemizle mağrur olmıyalım. Yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım[26].

[24] ATAY, *Niçin Kurtulmamak* (1953). s. 6.

[25] Mustafa Kemal'in, doğduğu şehir Selânik'i geri almak teşebbüsünü bile reddetmesi hakkında bak : ORGA, s. 131 - 2.

[26] . . . *Millî Eğitimle ilgili Söylev ve Demeçleri,* I (1946), 10.

Siyasal Reform

Fakat çözülecek ilk sorun siyasal idi – Türk devletinin şekil ve yapısı. Milliyetçiler başlangıçtan beri hükümdara bağlılıklarında ısrar etmişlerdi; onun kendilerine ve millî dâva olarak gördükleri şeye karşı hareketleri, kendisini kurtarmayı teklif ettikleri kötü danışmanlara ve yabancı kontroluna atfedilmişti. Fakat aynı zamanda, uzun vâdede saltanatın bekasıyla bağdaşamıyacak bazı siyasal ilkeler de formüllenip benimsenmişti. Daha 1920 Temmuzunda Mustafa Kemal Büyük Millet Meclisine alkışlar arasında şunu belirtmişti "Zannederim bugünkü mevcudiyetimizin mahiyeti asliyesi, milletin temayülâtı umumiyesini ispat etmiştir, o da halkçılıktır ve halk hükûmetidir. Hükûmetlerin halkın eline geçmesidir" [27]. Aynı yılın Ağustosunda aynı şeyi yine belirtti " bizim noktai nazarlarımız – ki halkçılıktır – kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır" [28]. İşte bu sıralarda Meclis, aşikâr bir isteksizlikle anayasa sorunlarını tartışmaya başladı. 20 Ocak 1921 de, "Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir" ilkesini kesinlikle beyan ederek başlayan bir "Teşkilâtı Esasiye Kanunu"nu kabul etti. Ondan sonraki maddeler Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin mevkiini şöyle belirlendiriyordu "İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder." [29].

Yunanlıların ve İtilâf devletlerinin sonunda sahneden çekilmesiyle Türkiye'de iki kuvvet karşı karşıya kaldı; bir tarafta askerî zafer ve halk desteğinin yükselttiği halkçı, milliyetçi hükûmet ve Meclis; öte yanda, yenilgi ve düşmanla işbirliği sebebiyle itibarı ne kadar düşmüş olursa olsun, her sınıftan Müslüman Türkün gözünde,

[27] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I (1945), 87.

[28] İbid., s. 97 - 98.

[29] Metin, GÖZÜBÜYÜK ve KİLİ tarafından toplanan Anayasa belgelerinde, s. 85 - 87 de ve Kemal ARIBURNU'nun Bağımsızlık Savaşıyla ve Devrimle ilgili kanunları toplayan *Millî Mücadele ve İnkılâplarla ilgili Kanunlar*, I (1957) adlı kolleksiyonunda s. 11d. da bulunabilir. 1921 Nisanının sonlarında Osmanlı şehzadesi Ömer Faruk Anadolu'da milliyetçilere katılmağa teşebbüs ettiği zaman, Mustafa Kemal'in kibarca fakat azimli bir şekilde İstanbul'da kalmasını tavsiye etmesi ilginçtir (JÄSCHKE, "Auf dem Wege zur Türkischen Republik", *WI*, n. s. V (1958), s. 215-16, özel bir mektuplaşmadan).

kendilerini tutanlara halâ büyük bir prestij ve otorite sağlıyabilen Müslüman devlet ve itikadının eski üstün makamları.

İkisi arasındaki nihaî çatışma, halâ Sultanın İstanbul hükûmetini tanımakta ısrar eden ve Lausanne barış konferansına milliyetçilerle birlikte onları da çağıran İtilâf devletleri tarafından çabuklaştırıldı. Bu ikili çağrı ve hayatî bir zamanda Türkiye'de parçalanmış bir otoriteye yol açma ihtimali üzerine, Mustafa Kemal saltanatın siyasal iktidarına birden ve kesin olarak son vermeğe karar verdi.

İş kolay değildi. Bizzat Mustafa Kemal en yakın arkadaşlarından bazılarını nasıl yokladığını ve onları halâ saltanata bağlı bulduğunu anlatır. Temmuz 1922 de Başbakan olarak Fevzi Paşa'nın yerine geçen Rauf Bey şöyle demişti

Ben makamı saltanat ve hilâfete vicdanen ve hissen merbutum... Padişaha muhafazai sadakat borcumdur. Halifeye merbutiyetim ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumî mütalâam da vardır. Bizde vaziyeti umumiyeyi tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemiyeceği kadar yüksek görülmeğe alışılmış bir makam temin edebilir. O da makhamı saltanat ve hilâfettir. Bu makamı lâğvetmek, onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak, felâket ve hüsranı muciptir. Asla caiz olamaz.

Onun yanında oturmakta olan Refet Paşa da aynı fikre katılarak "Filhakika bizde padişahlıktan, halifelikten başka bir şekli idare mevzuubahs olamaz" diye eklemişti[30].

Fakat Mustafa Kemal kararını vermişti. saltanat ve hilâfet birbirinden ayrılacak ve birincisi kaldırılacaktı. Bundan böyle Sultan diye bir şey kalmıyacak, bir Osmanlı şehzadesi, siyasal iktidarı olmaksızın, dinî yetkilerle sadece halifelik makamında oturacaktı. Bu uzlaştırma ile Mustafa Kemal, dinî unsurların siyasal değişikliğe karşı muhalefetini yatıştırmak, meşru ve sayılan bir otoritenin faydalarını politikanın üstünde tutmak ve aynı zamanda Padişahın şahsî hâkimiyetine son vermek umudundaydı.

Mustafa Kemal 31 Ekimde tekliflerini Müdafaai Hukuk Grubunun bir toplantısında ortaya koydu. Ertesi gün bu teklifler, uzun ve hararetli tartışmalara konu olduğu Meclise sunuldu. Tekliflere karşı bir anda şiddetli bir muhalefet uyandı ve Meclisin, çoğu din adamlarından kurulu Şer'iye Encümeninde, her türden hukukî ve teolojik itirazlar yükseldi. Kalabalık encümen odasının bir köşesinde oturmak-

[30] *Nutuk*, II. 684; karşılaştır *Speech*, s. 573.

ta olan Mustafa Kemal, bu tartışmalardan kendisini tatmin edecek bir sonuç çıkmasının muhtemel olmadığını anladı. Hikâyenin gerisi en iyi şekilde kendi sözleriyle anlatılmıştır

Nihayet, müşterek encümen resisinden söz aldım. Önümüzdeki sıranın üstüne çıktım. Yüksek sesle, şu beyanatta bulundum: "Efendim, dedim, hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıulyed olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuubahs olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmıyacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemahal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.

İşin ciheti ilmiyesine gelince, hoca efendilerin hiç merak ve endişelerine mahal yoktur. Bu hususta ilmî izahat vereyim" dedim ve uzun uzadıya bir takım izahatta bulundum. Bunun üzerine Ankara Mebuslarından Hoca Mustafa Efendi, affedersiniz Efendim, dedi, biz meseleyi başka nok'ai nazardan mütalâa ediyorduk; izahatınızdan tenevvür ettik. Mesele, Müşterek Encümence halledilmişti.

Süratle kanun lâyihası, tesbit olundu. Aynı günde Meclisin ikinci celsesinde okundu. Tâyini esami ile reye vaz'ı, teklifine karşı, kürsüye çıktım. Dedim ki, buna hacet yoktur, memleket ve milletin istiklâlini ebediyen mahfuz kılacak esasatı Meclisi Âlinin, müttefikan kabul edeceğini zannederim. "Reye sesleri" yükseldi. Nihayet, reis, reye koydu, ve müttefikan kabul edilmiştir, dedi. Yalnız menfi bir ses işitildi; "ben muhalifim!". Bu sada "söz yok!" sadalarıyle boğuldu. İşte Efendiler; Osmanlı saltanatının, inhidam ve inkıraz merasiminin son safhası bu suretle cereyan etmiştir[31].

1 Kasım 1922 de kabul edilen kararda iki madde vardır. Birincisi "Türkiye halkı Hâkimiyeti Şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki

[31] *Nutuk*, II. 690 d.; karşılaştır : *Speech*, s. 577 d. Saltanatın kaldırılması CEBESOY'un hikâye edişi, hatıralarında, III/1, s. 110 d. da yer almıştır. Kanunun genel olarak incelenmesi için bak : JÄSCHKE, "Das Ende des osmanischen Sultanats", *Studien zur Auslandskunde, Vorderasien* I/1.

şekli hükûmeti 16 Mart 1336 (1920) den itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir" diyordu; ikincisi, Hilâfetin Osmanlı hanedanına ait olduğunu kabul ediyor, fakat onun Türkiye devletine dayandığını ve Meclisin "bu hanedanın ilmen ve ahlâken erşet ve eslah olanı" Halife seçeceğini belirtiyordu[32].

Vahdettin, Meclisin kendi ilmi ve ahlâkı hakkındaki hükmünü beklemedi. 17 Kasım günü saraydan sıvışıp bir İngiliz savaş gemisiyle Malta'ya kaçtığı haberi geldi. Ertesi gün Büyük Millet Meclisi onun hal'edildiğini bildirdi ve kuzeni Abdülmecit'i Halife seçti.

Mustafa Kemal şimdi siyasal mücadelenin gelecek evrelerine hazırlanıyordu. İlk ihtiyacı bir siyasal örgüt idi. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti ulusal kurtuluş mücadelesinde yeterlikle işe yaramıştı. Fakat barış ve bağımsızlığa kavuşmuş bir ülkenin ihtiyaçlarına yeterli değildi. Mustafa Kemal şimdi onu gerçek bir siyasî parti haline getirmek işine koyuldu. Daha 6 Aralık 1922 de, Halk Partisi (Fırkası) adını alacak yeni bir partinin teşkili hakkında basına ilk bildiriyi yaptı ve ülkenin eğitimli sınıflarını doğrudan doğruya kendisine görüşlerini bildirmeğe çağırdı. Yeni yılda Anadolu'da uzun bir geziye çıktı ve 8 Nisan 1923 te dokuz umdelik bir bildiri yayınladı[33]. Bu dokuz umde onun egemenlik, temsilî hükûmet ve saltanatın ilgası hakkındaki görüşlerini tekrarlıyor ve özellikle malî ve idarî konularda bir çok zorunlu reform tasarıları çiziyordu. 1927' deki söylevinde Mustafa Kemal bu bildiri (beyanname) den şöyle bahsediyordu

Bu program, bugüne kadar icra ve intac ettiğimiz esaslı bilcümle hususatı ihtiva ediyordu. Maahaza, programa ithal edilmemiş, mühim ve esaslı bazı meseleler de vardı. Meselâ cumhuriyetin ilânı, hilâfetin ilgası, Şer'iye Vekâletinin lâğvı, medreseler ve tekkelerin kaldırılması, şapka iksası gibi

Bu meseleleri programa ithal ederek, vaktinden evvl, cahil ve mürtecilerin, bütün milleti tesmime fırsat bulmalarını muvafık bulmadım. Çünkü, bu mesailin, zamanı münasibinde hallolunabileceğinden ve milletin binnetice memnun olacağından katiyen emin idim[34].

Programın kısa ve yetersiz olduğuna dair bazı şikâyetlere rağmen, yeni bir siyasal gelişmeye başlangıç noktası oldu. Üç yıl içinde bir

[32] Metin GÖZÜBÜYÜK - KİLİ, z. 90 - 91; ARIBURNU, s. 311 - 12.
[33] Metin TUNAYA, *Partiler*, s. 580 - 2.
[34] *Nutuk*, II. 718; *Speech*, s. 598.

âsi topluluktan bir millî parlâmento haline gelen Büyük Millet Meclisi, yeni seçimlere gitmek için – uzun yıllardan beri ilk genel seçim – 16 Nisanda kendi kendini feshetti. Temmuzda yapılan seçimlerden, çalışmalarına 11 Ağustos 1923 te başlayan 286 üyeli yeni bir meclis ortaya çıktı. İki gün önce, 9 Ağustosta, Halk Fırkasının açılış kongresi Mustafa Kemal'in başkanlığı altında görüşmelerine başladı[35]. Meclis Mustafa Kemal'i Cumhurbaşkanı seçti; Fethi (Okyar) Başbakan olarak Rauf'un yerine geçti.

Yeni Meclisin ilk büyük siyasal eylemi, 23 Ağustos 1923 te, yeni Türkiye'ye uluslararası bir statü sağlayan Lausanne andlaşmasını onaylamak oldu. Yurt içinde de bunu önemli sonuçlar izledi. 2 Ekimde son İtilâf askerleri İstanbul'u terketti; 6 Ekimde Şükrü Nailî Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri imparatorluk şehrine girdiler. Garip bir raslantıyla Damat Ferit Paşa da aynı gün Nice'de öldü.

Ankara hükûmeti şimdi temel önemde yeni bir karar karşısında bulunuyordu. Cevabı fazla gecikmedi. 9 Ekimde İsmet Paşa Halk Fırkasının bir toplantısında "Türkiye devletinin makarrı idaresi Ankara'dır" şeklinde bir anayasa değişikliği önergesi verdi. Dört gün sonra Meclis bunu resmen kabul etti.

Karar, geçmişten yeni bir uzaklaşma – saltanatın kaldırılmasının mantıkî bir sonucu – anlamına geliyordu. Padişah gitmişti; imparatorluk şehri onu deviren devrimciler için hâlâ elverişli bir yer değildi. Beş yüzyıla yakın bir süre İstanbul bir İslâm imparatorluğunun başkenti olmuştu; muhteşem bir geçmişin solgun hayaletleri Sarayın ve Bâbıâlinin koridorları arasında hâlâ uğursuzca çırpınıp duruyorlardı. Bir yanda câmileri ve sarayları, kutsal yerleri ve saray maiyetiyle Türk İstanbul; öte yanda müteahhitlerin ve kompradorların kozmopolit tüccar topluluğuyla tatlısu Frenklerinin dış mahallesi Beyoğlu; bunlar, gerçekte ve Türk halkının zihninde, Mustafa Kemal'in kurmak istediği yeni Türkiye'ye bir merkez sağlıyamıyacak kadar geçmişle yakın ortaklık içindeydi. Böylece, meydana gelmekte olan değişiklikleri sembolleştiren ve iyice belirten yeni bir başkent seçildi. Yeni devlet bir hanedan, imparatorluk veya din üzerine değil, Türk ulusuna dayanıyordu ve başkenti Türk anayurdunun kalbinde idi[36].

[35] Aşağıda s. 377 ye bak.

[36] G. JÄSCHKE, "Ankara wird Hauptstadt der neuen Türkei", *WI*, n. s. II (1954), 262 - 7; CEBESOY, III/2, 26-7; aşağıda s. 374 - 5 bak.

Bu arada Mustafa Kemal daha da köklü bir değişikliğe – Cumhuriyetin ılânına – hazırlanmakta idi. Saltanatın kaldırılması ve Hilâfetin alıkonulması, devlet başkanlığında tehlikeli bir belirsizlik yaratmıştı. Mecliste ve dışında Halifenin şahsında meşru hükümdarı ve devlet başkanını – bir çeşit meşrutî hükümdar ve özellikle dinin savunucusu – gören bir çok kimseler vardı. Ama Mustafa Kemal'in fikirleri başkaydı. Ekim başlarında onun Cumhuriyeti ilân edeceğine dair haberler dolaşmağa başladı ve bunlar ateşli bir muhalefet ve tartışma uyandırdı. Ekim sonlarında dikkatle plânlanmış bir dizi siyasal manevralardan sonra, Mustafa Kemal Meclise geldi ve siyasal sistemlerindeki belirsizlikleri ve karışıklıkları ortadan kaldıracağını söylediği bazı anayasa değişiklikleri teklif etti. Bir önceki gece hazırlanmış değişiklik tasarısı şu cümleleri içine alıyordu

Türkiye Devletinin şekli hükûmeti Cumhuriyettir... Türkiye Reisicumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi heyeti umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından intihap olunur... Türkiye Reisicumhuru devletin reisidir... Başvekil, Reisicumhur tarafından... intihap olunur.

Saatlerce süren görüşmelerden sonra, gece 8.30 da, bir çok çekimserle fakat hiç bir aleyhte oy olmaksızın karar 158 oyla kabul edildi. Onbeş dakika sonra, 8.45 te, milletvekilleri Mustafa Kemal'i ilk Cumhurbaşkanı seçtiler. O da İsmet Paşa'yı ilk Başbakanı olarak atadı. Haber aynı gece bütün ülkeye yayınlandı ve gece yarısından sonra her tarafta 101 pare top atışıyla kutlandı[37].

Teokrasiye Taarruz

Anayasa değişikliği üzerindeki görüşmelere katılanlar arasında, son Osmanlı imparatorluk tarihçisi, Tarih-i Osmanî Encümeninin ilk başkanı ve o zaman Büyük Millet Meclisi'nde İstanbul milletvekili olan, seçkin tarihçi Abdurrahman Şeref de vardı ve şunları söylemişti

Eşkâli hükûmetin tâdadına lüzum yok. Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir, dedikten sonra kime sorarsanız, bu cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama, bu ad, bazılarına hoş gelmezmiş, varsın gelmesin[38].

Nutuk, II. 815 d.; karşılaştır *Speech*, s. 657 d. CEBESOY, III/2, 38 d.; karşılaştır İbid. 59 - 60. Metinler ve görüşmeler GÖZÜBÜYÜK - KİLİ, s. 95 d.; ve ARIBURNU, s. 32 d. Ayrıca bak ORGA, s. 140 d.

[38] *Nutuk*, II. 812; karşılaştır : *Speech*, s. 655.

Padişahın bütün eski tebaası olayların gidişini aynı tarihî gerçekçilik ile görmediler. Cumhuriyetin ilânı bir çok çevrelerde yeni bir çağın başlangıcı olarak heyecanla karşılandı. Diğerlerinde şaşkınlık ve gelecek hakkında derin endişeler yarattı. Cumhuriyet ne demekti ? Sadece Sultanın hâkimiyeti yerine Mustafa Kemal'inkini mi geçirecekti? Halifelik ve onunla birlikte İslâm dünyasının lideri olarak Türkiye'nin durumu üzerindeki etkisi ne olacaktı? 11 Kasım 1923 günlü *Tanin*'in bir makalesi şunları yazıyordu

Hilâfet bizden giderse, beş on milyonluk Türkiye Devletinin, âlemi İslâm içinde hiç ehemmiyeti kalmıyacağını, Avrupa siyaseti nazarında da, en küçük ve kıymetsiz bir hükûmet mevkiine düşeceğimizi anlıyabilmek için büyük bir dirayete lüzum yoktur... Hanedanı Osmanide kabul edilmiş ve binaenaleyh ve ilelebet Türkiye'de kalması tahtı temine girmiş hilâfeti elden kaçırmak tehlikesini icad etmek akıl ve hamiyet ile, hissi milliyet ile zerre kadar kabili telif değildir[39].

Hilâfet sorunu Türkiye sınırlarının çok ötesinde ilgi uyandırdı ve özellikle Hindistan'dan, Cumhuriyet rejiminin nimetleri hakkında endişeli soruşturmalara yol açtı. Bunlar, sonunda, Mustafa Kemal'den "Hilâfete taarruz edenler, mileli İslâmiyeden Türkü çekemiyenler değildi. Fakat Çanakkale'de, Suriye'de, Irak'ta, İngiliz bayrakları altında Türklerle vuruşan mileli İslâmiye idi." şeklinde sert bir yorumla karşılık gördü[40].

Türkiye'deki muhafazacı muhaliflerin Cumhuriyete karşı esas itirazı, onun Türk ulusunun hem kendi İslâmî ve imparatorluk geçmişiyle, hem de bu kadar uzun süre liderleri oldukları daha geniş Müslüman dünyasıyla bağlarını tehlikeye koyacağı idi. Gelenekçi kuvvetlerin her ikisine de bağlılıklarının canlı sembolü olan Halifenin şahsı etrafında toplanmaları kaçınılmaz idi. Herkesin dediğine göre, ılımlı ve bilgin bir adam olan Halife Abdülmecit, yine de kendini bu role uygun gördü ve Ocak 1924 te Cumhurbaşkanının iğneli bir itabına uğradı :

Halife hayatı dahiliye ve bilhassa hayatı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir... Türkiye Cumhuriyetini, nezaket ve safsata kurbanı edemeyiz. Halife, kendisinin ve makamının ne olduğunu sarih olarak bilmeli ve bununla iktifa etmelidir[41].

[39] *Nutuk*, II. 830; karşılaştır: *Speech*, s. 669.
[40] *Nutuk*, II. 829; karşılaştır *Speech*, s. 668.
[41] *Nutuk*, II. 864 - 8; karşılaştır : *Speech*, s. 682 - 3.

Öyle görünüyor ki Hilâfetin kaldırılmasıyla sonuçlanan bulıranı patlatan, Hint Müslümanlarının ona ilgisi oldu. 24 Kasım 1923 günü üç büyük İstanbul gazetesi Hint Müslümanlarının iki ileri gelen lideri Ağa Han ve Ameer Ali'nin imzasıyla İsmet Paşa'ya yazılan bir mektubun metnini yayınladılar. İki imzacı Halifeliğin saltanattan ayrılmasının, onun genel olarak Müslümanlar için önemini artırdığını belirtiyor ve Türkiye hükûmetinden Hilâfeti "Müslüman ulusların güven ve saygısına hâkim olacak ve böylece Türk devletine yekta kudret ve vekar sağlıyacak bir temel üzerine" yerleştirmesini diliyordu[42].

Mustafa Kemal, Hilâfette geçmişle ve İslâmlıkla bir bağ görmekte muarızlarıyla aynı kanıdaydı. İşte açıkça bu nedenledir ki bu bağı koparmağa kararlıydı.

Yeni hazırlıklar dikkatle plânlandı. 1924 başlarında Mustafa Kemal, geniş çaplı askerî manevralara başkanlık etmek üzere İzmir'e gitti ve orada iki ay kaldı. Yanında Başbakan İsmet Paşa, Millî Savunma Bakanı Kâzım Paşa ve Genel Kurmay Başkanı Fevzi Paşa vardı. "Hilâfetin ilgası lüzumunda kanaatlarımız mutabık idi. Aynı zamanda Şer'iye ve Evkaf Vekâletini de ilga ve tedrisatı tevhideylemek kararında idik."[43].

1 Mart 1924 te Mustafa Kemal, Meclisin yeni toplantısını açtı. Konuşmasında üç ana nokta üzerinde önemle durdu: Cumhuriyetin korunması ve istikrara kavuşturulması, birleştirilmiş bir millî eğitim sisteminin kurulması, ve "diyaneti İslâmiyeyi, asırlardan beri müteamil olduğu veçhile bir vasıtai siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek" ihtiyacı[44].

Bu üçüncü noktanın anlamı, ertesi gün Halk Fırkasının bir toplantısında açıklığa kavuştu. Cumhurbaşkanının teklifleri tartışıldı ve bir dizi önergeler üzerinde karara varılıp, bunlar 3 Martta Büyük Millet Meclisine sunuldu. Bunlar halifenin hal'ini, hilâfetin kaldırılmasını ve Osmanlı hanedanının ileri gelen mensuplarının Türk topraklarından sürülmesini öngörüyordu. Ertesi sabah şafakta, üzgün Abdülmecit bir arabaya konup Doğu Ekspresi (Orient Express) ne bindiril-

[42] *RIIA, Survey*, 1925, s. 571; karşılaştır : CEBESOY, III/2, 77 - 78.

[43] *Nutuk*, II. 848; karşılaştır *Speech*, s. 683; CEBESOY, III/2, 64 - 65. Ayrıca bak : *WI*, X (1924), s. 81.

[44] *Nutuk*, II. 849; karşılaştır : *Speech*, s. 684.

mek üzere bir tren istasyonuna – gidişinin gösterilere sebep olabileceği büyük Sirkeci garına değil, şehir dışında küçük bır istasyona – götürüldü. Halifelerin sonuncusu, sürgünde sultanların sonuncusunu izledi [45].

Hilâfeti kaldırırken Mustafa Kemal, İslâmî ortodoks'luğun tahkimatlı kuvvetlerine ilk açık taarruzu yapıyordu. Geneleneksel İslâmî devlet, teoride ve halk anlayışında, Tanrı'nın, iktidar ve hukukun tek meşru kaynağı olduğu, hükümdarın da yeryüzünde onun vekili bulunduğu bir teokrasi idi. Din, yerleşmiş siyasal ve toplumsal düzenin resmî ilkesi idi. Aynı kaynaktan gelen ve aynı yargı organı tarafından uygulanan aynı Şeriat, ibadet ve itikat kuralları yanında, medenî, cezaî ve anayasasal kuralları da kucaklıyordu. Hükümdar, Şeriatın en yüksek timsali idi ki o, Şeriatı, Şeriat da onu idame ediyordu. Ulema onun yetkili savunucuları ve sözcüleri idi.

Osmanlı reformlarının başlangıcından beri, birbirini izliyen reformcular tarafından hukukî, toplumsal ve eğitimsel konularda geniş yetki alanlarını terke zorlanan ulemanın iktidarına büyük akınlar yapılmıştı. Bununla beraber, ellerinde hâlâ büyük bir güc, ondan da büyük nüfuz bulunduruyorlardı. Ülkenin eğitim imkânlarının büyük bir bölümü onların kontrolu altındaydı; aile ve kişi işleriyle iligili kanunlar hâlâ onların uyguladığı Şariatın egemenliğinde idi; saltanatın ve eski rejimin diğer kurumlarının ortadan kalkmasından beri bunlar birlik, örgüt ve otoriteleriyle Türk toplumunda yeni rejimin liderliğine meydan okuyabilecek tek güc olarak kalmışlardı.

Ulema, geçmişte bir çok kereler reformcuların işini geciktirmiş veya bozmuştu; Mustafa Kemal, onların kendi devrimini engellememesi gereğinde kararlıydı. Hilâfetin kaldırılması, onların bütün hiyerarşik örgütüne ezici bir darbe idi. Bunu, eski Şeyhülislâmlık makamını ve Şer'iye Vekâletini kaldıran, ayrı dinî okulları ve medreseleri kapatan ve, bir ay sonra, kadıların Şeriatı uyguladıkları *Şer'iye* mahkemelerini ilga eden bir dizi diğer darbeler izledi. Yeni düzen, Meclisin yasama yetkisini teyit eden ve yargı fonksiyonunu "millet

[45] Osmanlı Hilâfetinin son evresi ve kaldırılışı hakkında bak JÄSCHKE, "Das osmanische Scheinkalifat von 1922", *WI*, n. s. I (1951), 195 - 217, 218 - 28; C. A. NALLINO, "La fine del cosi detto califfato ottomano", *OM*, IV (1924), 137 - 53 (*Raccolta di Scritti*, III, 1941, s. 260 - 83) de tekrar basılmıştır). Metinler GÖZÜBÜYÜK - KİLİ - s. 98 d. ve ARIBURNU s. 329. İsmet Paşa'nın bu vesileyle yaptığı konuşma, *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, I (1946), s. 87 - 93 dedir.

adına" eylemde bulunan bağımsız mahkemelerin tekeline veren, 20 Nisan 1923 te Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilen Cumhuriyet Anayasasında tespit edildi[46].

Bu türden köklü değişiklikler, kaçınılmaz olarak eylemli ve yaygın bir kızgınlık uyandırdı. Bundan başka, Mustafa Kemal'in kişisel yükselişine karşı muhalefet, millî mücadelenin ilk evrelerinde onunla yakın işbirliği yapmış olanlar arasında gittikçe artıyordu. Başkentte Mustafa Kemal'in bir çok eski destekleyicileri ondan ayrılarak "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" adıyla bir muhalefet grubu teşkil etmeğe başladılar. Liderleri arasında, 1919 Haziranında Amasya'daki gizli toplantıda onunla birlikte olan Rauf Bey, Ali Fuat ve Refet Paşalar ile Kâzım Karabekir Paşa ve eski milliyetçi savunucular gurubunun diğer ileri gelen sivil ve askerî mensupları vardı. 21 Kasım 1924 te Mustafa Kemal, liberal tanınan eski arkadaşı Fethi (Okyar)yi İsmet'in yerine Başbakanlığa atadı[47].

Parti içinde ayaklanma bir sorundu; silâhlı ayaklanma ise başka bir sorundu ve Şubat 1925 te doğu illerinde bir Kürt ayaklanması baş gösterince Mustafa Kemal süratle ve şiddetle harekete geçti. Âsilerin lideri, Nakşibendi dervişlerinin irsî başkanı Palu'lu Şeyh Sait idi. Mart başında ayaklanma güney-doğunun çoğu yerine yayılmıştı ve Cumhuriyetçi rejime ciddî bir tehdit teşkil eder görünüyordu. Ankara'da Cumhurbaşkanının sadık muhalefeti ile hükûmet sistemi denemesi terkedildi. 3 Martta Fethi Bey görevden alınıp İsmet Paşa Başbakanlığı tekrar üzerine aldı ve ertesi gün, iki yıl için hükûmete olağanüstü ve gerçekte diktatörlük yetkileri veren zecrî bir "Takriri Sükûn Kanunu" acele Meclisten geçirildi[48]. Bu kanun 1927 de tekrar uzatıldı ve Mart 1929 a kadar yürürlükten kalkmadı. Aynı zamanda doğuda ve Ankara'da özel "İstiklâl mahkemeleri" kuruldu; doğudaki istiklâl mahkemelerinin kısa yargı sonucunda kesin idam yetkisi de vardı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziranda kapatıldı. Bu arada Fethi Bey 11 Martta Paris büyükelçiliğine atanmıştı.

[46] Anaysa hakkında aşağıda s. 539 ve devamına bak.

[47] Bak: RUSTOW, s. 547 - 8; ORGA, s. 153 d. ve aşağıda s. 378. General Ali Fuat CEBESOY'un hatıralarının üçüncü cildinin ikinci bölümü (*Siyasî Hatıralar*, 2, İstanbul 1960, özellikle s. 108 d.) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının çıkış ve düşüşünün hikâyesini içine alır. Ayrıca bak F. W. FREY, *The Turkish Political Elite* (1965), s. 323 - 35.

[48] Metin ve görüşmeler ARIBURNU, s. 174 d.

Doğuda süratli askerî harekât, ayaklanmayı bastırdı; "istiklâl mahkemeleri" âsilerin liderlerini süratle yargıladı. Şeyh Sait Nisanda yakalandı ve Diyarbakır'daki bir "İstiklâl mahkemesi" tarafından kırk altı arkadaşıyla birlikte 29 Haziranda idam cezasına çarptırıldı. Cezalar ertesi gün infaz edildi.

Kürt ayaklanmasını, müritleri Allahsız Cumhuriyeti devirmeyi ve Halifeyi geri getirmeyi istiyen derviş *şeyhler* yönetmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal, tekkelerini kapatarak, birliklerini dağıtarak ve toplantılarını, âyinlerini ve özel kıyafetlerini yasaklıyarak dervişlere karşı harekete geçti.

İşte bu zamanda ve bu ilişki içinde Mustafa Kemal büyük sembolik devrimlerinden – hemen canlı ve derin bir tarzda, bütün bir ulusun zorla bir uygarlıktan bir diğerine geçirilmesini ifade eden dış şekillerin dramatik değişikliklerinden – ilkini yaptı. Bir Batılıya, bir başlık yerine bir diğerinin zorla geçirilmesi komik veya sinirlendirici ve her iki halde de saçma görünebilir; bir Müslüman için ise, komşularıyla ve atalarıyla ilişkisini, toplum ve tarih içindeki yerini ifade eden – ve etkileyen – temel önemde bir konu idi. İslâmlık, Müslümanı diğer Müslümanlarla birleştiren ve onu hem putperest cedlerinden hem de kâfir komşularından ayıran bir din ve uygarlık idi. Kıyafet ve özellikle başa geçirilen şey, bir Müslümanın İslâm topluluğuna bağlılığını ve diğerlerini reddini belirttiği, gözle görünür dış alâmet idi. Geçen yüzyıl sırasında modernleşme ve reformlar, kıyafet konularında Müslüman tekelciliğinde büyük gedikler açmış ve Batılılaşmış ile Batılılaşmamış arasında – birincisi, idareci elit'in erkek ve lâik unsurlarını, ikincisi de nüfusun geri kalanınını kapsar – yeni bir toplum saluçurum yaratmıştı. Fakat başkentin kusursuz pantalonlu ve caketli züppe (dandy)'leri arasında bile bir ayırım belirtisi – fes – kalmıştı. Ancak bir yüzyıl önce kabul edilmiş ve bir kâfir bid'atı olarak şiddetle karşı konulmuş olan bu başlık[19], Türkiye'de ve diğer bir çok ülkelerde Müslümanlarca benimsenip kabullenmiş ve Müslüman özdeşliğinin son sembolü olmuştu. Müslümanın vücudunun geri kalan kısmı Batılılaşabilirdi; fakat başı – Batıya uymayı reddetmesni ve engelsiz alnını Tanrı önünde eğmeğe amâdeliğini ilk bakışta ifade, uzun, kırmızı ve meydan okuyucu fes ile – İslâm kalmıştı.

[19] Yukarda s.101. e bak.

Daha Genç Türk döneminde, hem modern hem de farklı ayrı bir İslâm uygarlığının mümkün olacağını reddeden daha tutarlı bazı Batıcılar vardı. Abdullah Cevdet 1911 de "medeniyet Avrupa medeniyetidir" diye yazmıştı[50]. Mustafa Kemal tamamen aynı kanıdaydı. Teokrasiye karşı kanunlar yürürlüğe girdikten sonra Kasım 1924 te Mecliste konuşurken şunu belirtmişti "Asırlardan beri mütemadiyen terakki yolunda ilerlemekte bulunan medenî milletlerden Türkiye'yi alıkoymuş olan mevaniin ortadan kalktığını Türk milleti büyük bir ferahla idrak eyledi"[51]. Başka bir vesileyle de "Medenî olmıyan insanlar, medenî olanların ayakları altında kalmaya mahkûmdurlar"[52] diyordu. Uygarlık ise, yaşayabilmek için Türkiye'nin bir parçası olması gerekli olan Batı, modern dünya idi. "millet, muasır medeniyetin alelumum milletlere temin eylediği hayat ve vesaiti, esasta ve eşkâlde aynen ve tamamen tahakkuk ettirmek kararı katisini vermiştir."[53].

1925'in olayları gerici kuvvetlerin hâlâ güçlü bir şekilde siperde olduğunu ve Batılılaşmanın gelişmesine ciddî bir direnç gösterebileceğini anlattı. Hilâfetin uzaklaştırılması yeterli gelmemişti; daha ileri bir şok – ülkedeki herkesi sarsıp eski düzenin gittiğini ve onun yerine bir yenisinin geldiğini anlatacak traumatik bir darbe - zorunlu idi. Fes Müslüman özdeşliğinin ve ayrılığının son tabyasıydı. Fes gitmeliydi.

1927 Ekiminde Mustafa Kemal, hareketini şu deyimlerle açıkladı:

"*Efendiler, milletimizin başında, celül, gaflet ve taassubun ve terakki ve temeddün düşmanlığının alâmeti farikası gibi telâkki olunan fesi atarak onun yerine bütün medenî âlemce serpuş olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle, Türk milletinin, medenî hayatı içtimaiyeden, zihniyet itibariyle de, hiç bir farkı olmadığını göstermek bir lâzıme idi*[54].

Hareket, karakteristik bir hız ve etkinlikle yürütüldü. 1925 Ağustosunun son haftasında, Kastamonu'ya ve İnebolu'ya yaptığı bir gezide Mustafa Kemal fese ve hâlâ Anadolu illerinde giyilmekte olan geleneksel kıyafetlere ilk taarruzunu açtı. Bir dizi konuşmada

[50] Yukarda s.235. e bak.
[51] *Söylev*, I. 320.
[52] Mustafa BAYDAR, *Atatürk Diyor ki* (1957), s. 46.
[53] *Söylev*, I. 325.
[54] *Nutuk*, II. 895; karşılaştır *Speech*, s. 721 - 2.

bunlarla israflı, rahatsız ve her şeyin üstünde uygar bir ulusa yakışmayan barbarca kıyafetler diye istihza etti. 28 Ağustosta İnebolu'da bir topluluğa yaptığı konuşmada şunları söyledi

Efendiler, Türkiye Cumhuriyetini tesis eden Türk halkı medenîdir. Tarihte medenîdir, hakikatte medenîdir. Fakat ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi medenîyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, zihniyetiyle medenî olduğunu isbat ve izhar etmek mecburiyetindedir. Medenîyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medenolduğunu göstermek mecburiyetindedir. Velhasıl medenîyim diyen Türkiye'nin, hakikaten medenî olan halkı... vaz'ı hariciyesiyle dahi medenî ve mütekâmil insanlar olduğunu fiilen göstermeğe mecburdurlar. Bu son sözlerimi vazıh izah etmeliyim ki, bütün memleket ve cihan ne demek istediğimi sühuletle anlasın. Bu izahatımı heyeti aliyenize, heyeti umumiyeye bir sualle tevcih etmek istiyorum, soruyorum:

Bizim kıyafetimiz millî midir? (Hayır sadaları).

Bizim kıyafetimiz medenî ve beynelmilel midir? (Hayır, hayır sadaları).

Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millîdir ve ne de beynelmileldir... Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medenî ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâyık bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz. Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantalon, yelek, gömlek kravat, yakalık, caket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta siperi şemsli serpuş, bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir[55].

Sır açığa çıkmıştı. Mustafa Kemal iki gün sonra Kastamonu'da meramını tam açıkladı

Meselâ karşımda kalabalığın içinde bir zat görüyorum (eliyle işaret ederek). Başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir caket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medenî bir insan bu alelacaip kıyafete girip dünyayı kendine güldürür mü?[56].

2 Eylûlde teokrasiye karşı çıkarılan yeni bir kararnameler grubu, resmen kabul edilmiş dinî makamlarda bulunmayan kişilerin dinî kıyafet veya alâmet taşımasını yasakladı[57] ve bütün memurlara

[55] *Söylev*, II. 212 - 213; *Hist. Rép. turque*, s. 230.

[56] *Söylev*, II. 219 d.

[57] Aralık 1934 te diğer bir kanun, hangi dinden olursa olsun, bütün ruhanilerin, ibadet yerleri ve dinî törenler dışında, her hangi bir dinî kıyafet giymelerini yasakladı. Bu kanundan sekiz belli dinî başkan istisna edildi.

"dünyanın uygar uluslarının ortak" kıyafetini, yani Batılı kıyafet ve şapka giymek zorunluluğunu koydu. Önce alelâde vatandaşlar istedikleri gibi giyinmekte serbest idi; fakat 25 Kasım 1925 te yeni bir kanun bütün erkekler için şapka giymek zorunluluğunu koydu ve fes giyilmesini cezayı gerektiren bir suç haline getirdi [58].

Bu devrime karşı Müslüman muhafazacıların tepkisi, Mart 1926 da, "Mısır Kırallığı İslâm Dini Başkanlığı" adına çıkarılan, El Ezher Üniversitesi Rektörü ile Mısır Şeyhülislâmının imzasını taşıyan bir bildiride en iyi şekilde görülebilir

Şurası açıktır ki bir gayri müslime, onun ayrı kıyafet şeklini benimsiyerek benzemek istiyen bir Müslüman, sonunda onun inançlarında ve eylemlerinde izlediği aynı yolu da tutacaktır. Bunun içindir ki başkasının dinine eğilimi ve kendisininkini küçümsemesi dolayısıyle şapka giyen kimse, Müslümanların oybirliği halindeki kanısına göre kâfirdir. Gayri müslimlere benzemek için şapka giyen, kiliseye gitmek gibi onların dininin bazı uygulamalarını da benimserse, bir kâfirdir; bunu yapmazsa, yine de bir günahkârdır... Başka ulusunkini benimsemek üzere insanın kendi ulusal giyinme tarzını terketmesi, bu taklit arzusu kendi milliyetimizin ortadan kalkmasına, kendi özdeşliğimizin onlarınki içinde yok olmasına – ki zayıfın kaderidir – yol açabileceği zaman ahmaklık değil midir?... [59].

Bu çeşit demeçlere, açık nedenlerle, Türkiye'de raslanmaz; fakat Mısırlı ilâhiyatçıların bildirisinin, reforma karşı Türklerin görüşünü esas itibariyle deyimlendirdiği pek az şüphe götürür. Halife, nihayet uzak ve yarı efsanevî bir simaydı; şapka kanunu ise her Türkü kendi kişiliğinde etkiledi, karşılığı da ona göre daha büyük oldu. Doğuda yeni karışıklıklar, başka yerlerde uğursuz kaynaşmalar oldu. Kürt ayaklanmasiyle uğraşmak üzere 1925 Martında kabul edilmiş olan olağanüstü "Takriri Sükûn Kanunu" hâlâ yürürlükteydi ve hükûmet, silâhlı kuvvetler ve "istiklâl mahkemeleri" aracıyla iradesini zorla kabul ettirmek ve yürütmek gücündeydi. Mustafa Kemal'in boyun eğmez bir şekilde belirttiği gibi

Bunu (fesin kaldırılmasını), Takriri Sükûn Kanunu cari olduğu zamanda yaptık. Bu kanun cari olmasaydı, yine yapacaktık. Fakat, bunda, kanunun

[58] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. (1951), 45 - 46. Mustafa Kemal'in Kastamonu ve İnebolu gezisi hakkında bak Mustafa Selim İMECE, *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatları*, 1925 (1959).

[59] CANARD tarafından *A. l'Inst. d'Et. or.*, VIII, 219 - 23 de iktibas edilmiştir.

meriyeti de, sühuletbahş oldu denirse bu, çok doğrudur. Filhakika, Takriri Sükûn Kanununun meriyeti, bazı mürtecilerin, milleti vâsi mikyasta tesmim etmesine meydan bırakmamıştır[60].

Mustafa Kemal, fesle birlikte diğer bazı sembolleri de değiştirdi. Grek aylarıyla hicrî yılın karışımına dayanan Türk malî takvimi, onsekizinci yüzyıl sonlarından beri Osmanlı idaresinde gittikçe artan bir şekilde kullanılmakta bulunmuş ve 1917 de, yine değiştirilmiş bir hicrî yıl ile, Gregorien aylara uydurulmuştu. 26 Aralık 1925 te bu takvim kaldırıldı ve Gregorien takvim ve yıl resmen kabul edildi. Aynı zamanda yirmi dört saatlik "uluslararası" gün birimi, kanunen geçerli tek zaman ölçme yöntemi olarak tespit edildi.

Diğer, ve daha nazik, bir konu da kadın kıyafetiydi. 30 Ağustos 1925 günü Kastamonu'daki konuşmasında Mustafa Kemal fes kadar çarşafa da hücum etmişti

Bazı yerlerde kadınlar görüyorum ki, başına bir bez veya bir peştemal veya buna mümasil bir şeyler atarak yüzünü gözünü gizler ve yanından geçen erkeklere karşı ya arkasını çevirir veya yere oturarak yumulur. Bu tavrın mana ve medlûlü nedir? Efendiler medenî bir millet anası, millet kızı bu garip şekle, bu vahşi vaziyete girer mi? Bu hal milleti çok gülünç gösteren bir manzaradır. Derhal tashihi lâzımdır[61].

Takriri Sükûn Kanununun desteğine dayanan büyük reformcu bile, çarşafa karşı kanun çıkarmağa cüret etmedi. Büyük şehirlerde eğitimli sınıflar arasında zaten benimsenmiş bulunan çarşafsız gezme âdeti, diğer yerlerde ancak yavaş bir gelişme gösterdi. Ancak 1935 te Halk Partisinin bir kurultayında çarşafın yasaklanması için bir teklif yapıldı ve o zaman bile hiç bir harekete geçilmedi[62].

Hukuk Reformu[63]

Türk halkının "dış görünüşü", veya hiç olmazsa onun temas edilebilir erkek mensupları, değişmişti. Onun "uygar ulusların ortak uy-

[60] *Nutuk*, II. 895; karşılaştır : *Speech*, s. 722.

[61] *Söylev*, II. 220; *Hist.*, s. 234.

[62] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. 47. Bununla beraber bazı yerlerde çarşafa karşı belediye yasakları kondu.

[63] Hukukî sistem değişikliğinin en iyi açıklaması ve yorumu şurada bulunur Count Leon OSTROROG, *The Angora Reform* (1927). Ayrıca bak Ali Fuat BAŞGİL ve diğerleri, *La Turquie* (1939), (no : VII, *La Vie juridique des peuples*, yayınlayıcılar LEVY - ULLMANN ve B. MIRKINE - GUETZEVITCH); JÄSCHKE, *WI*, n. s. I ve Bülent DAVER, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Lâyiklik* (1955), ve UNESCO, *International Social Science Bulletin*, IX/1 (1957), s. 7 - 81 de çeşitli yazarların yazılarının kolleksiyonu.

gulaması"na uygun olarak "aile hayatını ve yaşama tarzını" değiştirmek gibi daha güç görev ortada duruyordu. Bunun için, ülkenin bütün hukuk sisteminin kökünden düzenlenmesi zorunlu idi.

Ondokuzuncu yüzyıl reformları geniş hukuk alanlarını Şeriatın ve onu uygulayanların yargı yetkisinin egemenliğinden uzaklaştırılmış bulunuyordu. 8 Nisan 1924 te Mustafa Kemal daha da ileri gitmiş ve özel Şer'iye mahkemelerini kaldırmıştı. Fakat bütün bu değişikliklerden sonra bile, Şeriat, kişi ve aile hukukunun çoğu alanlarında halâ yürürlükte kalmış ve, lâik mahkemelerde yer almakla beraber, yetişme ve dünya görüşleriyle, geniş ölçüde halâ Şeriat allâmesi olan yargıçlarca uygulanmıştı.

Reform devreleri boyunca aile ve kişi hukuku konularında Şeriat hukukçularının tekelci yetkisine dokunulmamıştı. Mustafa Kemal buna son vermeğe kararlıydı. 1924 başlarında Adalet Bakanı Seyyid, geliştirilmiş bir şekil içinde, 1917 nin Aile Hukuku Kararnamesinin yeniden kabulünü teklif etti. Fakat Mustafa Kemal, yorum hüneriyle ne kadar liberalleştirilmiş ve modernleştirilmiş olursa olsun, Şeriata dayanan bir kanuna ilgi duymuyordu. Dumlupınar'da 30 Ağustos 1924 te[64] yaptığı bir konuşmada şunları söylemişti

şunu da katiyetle beyan etmeliyim ki, medeniyetin esası, terakki ve kuvvetin temeli, aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak içtimaî, iktisadî, siyasî aczi mucip olur. Aileyi teşkil eden kadın ve erkek unsurların hukuku tabiiyelerine malik olmaları, aile vazifelerini idareye muktedir bulunmaları lâzımedendir[65].

Bir kaç gün sonra, 11 Eylûl 1924 te, yirmi altı hukukçudan kurulu bir komisyon, İsviçre Medenî Kanununu Türk ihtiyaçlarına adapte etmek göreviyle işe koyuldu. Tamamlanan Medeni Kanun 17 Şubat 1926 da Meclisce oylandı ve 4 Ekimde yürürlüğe girdi.

Türkiye'nin gelişmesinde bu değişikliğin önemi üzerinde ne kadar durulsa, yine de pek mübalâğa olmaz. Tanzimat ve Genç Türk rejimleri altında, daha önceden bir çok hukuk reformları yapılmış ve özellikle idare, ticaret ve ceza hukuku alanlarında Şeriatın zımnen kaldırılan hükümleri az olmamıştı. Fakat şimdi ilk defadır ki bir reformcu, Şeriat bilginlerinin dokunulmaz tekel alanı olan ailevî ve dinî hayatın mahremiyetine girmeye cesaret etmişti; – hem de giz-

[64] Veya *Hist.* a göre 26 Ağustos'ta.

[65] *Söylev*, II. 183, *Hist.*, s. 223.

gizlice değil, açıktan açığa bir hücumla – Tanrı vergisi Şeriat Meclisçe kaldırıldı, kuralları hükümsüz ve geçersiz ilân edildi ve yerine yeni Türk Medeni Kanunu kondu[66]. Çok karılılık, talâk –kadın hürriyet ve vakarına karşı bütün eski engeller– kaldırıldı. Onların yerine, her iki taraf için de eşit haklarla medeni evlilik ve boşanma geldi. Müslüman kanısına karşı en sarsıcı darbe olarak, Müslüman bir kadının Müslüman olmayan bir erkekle evlenmesi kanunen mümkün kılındı ve bütün reşitlere arzularına göre dinlerini değiştirmek kanunî hakkı verildi.

İsviçre Medeni Kanununun Türkiye meclisi tarafından kabulü şüphesiz Türkiye'yi bir gece içinde bir Orta Doğu İsviçre'si haline getirmedi. Ana kara ve demiryollarına yakın kasaba ve köylerde yeni Medeni Kanun çoğunlukla uygulandı. Fakat ülkenin geri kalanını teşkil eden sayısız köylerde eski uygulamalar yaşamağa devam etti. Evlilik, meşruluğu ve kanunî mirasçılığı sağlamak için, genellikle resmî makamlara tescil ettiriliyordu. "Kanunî " zevce, böylece, lâik devletçe kabul edilmemekle beraber, kocalarına din ve gelenek bağlarıyla bağlı diğer zevcelerin çocuklarının da anası oluyordu. Kanun kadınlara yeni ve geniş haklar vermiş olmasına rağmen, bunları kocalarına, babalarına ve kardeşlerine karşı kullanmaya cüret eden –veya bunu isteyen– pek az köylü kadını vardı. Taşra şehirlerinde bile, çok karılılık kalkmış olmakla beraber, Batılılaşmamış sınıfların kadınları uzun süre, kendi statülerinde gerçek bir gelişmeden pek az yararlandılar.

Bununla beraber kale yarılmıştı. Müslüman bir ülkede daima pek önemli olan devlet otoritesi şimdi kesinlikle reform taraftarıydı ve gelenek savunucuları, güç ve alışık olunmayan yeraltı direnme rolüne zorlanmıştı. Diğer bir dizi yenilgilerden sonra, ulema son kudret ve etki kalelerinden de atılmışlardı; hukuk cihazı ve onu uygulayıcı yürütme mercileri, onların gücünü ebediyen kırmak üzere kararlı bir çabayla kullanılıyordu. Mustafa Kemal'in amaçları, 5 Kasım 1925 te Ankara'da yeni Hukuk Okulunun açılışında yaptığı konuşmada açıklanmıştır

Talebe Efendiler ve hukuk müntesibi Efendiler!

Yeni hukuk esaslarından, yeni ihtiyacımızın talep ettiği kanunlardan bahsederken "her inkılâbın kendisine mahsus müeyyidesi bulunmak zaruridir"

[66] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. 36 - 37.

hikmetine, yalnız bu hikmete işaret etmiyorum. Beyhude bir sitem temayülünden nefsimi tahzir ederek, fakat Türk milletinin muasır medeniyetin vasıtalarından ve feyizlerinden müstefid olmak için lâakal üç yüz seneden beri sarfettiği gayretlerin ne kadar elemli ve ıstıraplı mevani karşısında heba olduğunu kemali teessür ve intibahla gözönüne alarak söylüyorum.

Milletimizi inhitata mahkûm etmiş ve milletimizin feyyaz sinesinde devir devir eksik olmamış olan erbabı teşebbüsü, erbabı cehd ve himmeti en nihayet meftur ve münhezim etmiş olan menfi ve kahir kuvvet şimdiye kadar elinizde bulunan hukuk ve onun samimî muakkipleri olmuştur Beynelmilel umumî tarihin cereyanında Türklerin 1453 zaferini, yani İstanbul'un fethini tasavvur buyurunuz. Bütün bir cihana karşı İstanbul'u ebediyen Türk câmiasına maletmiş olan kuvvet ve kudret, takriben aynı senelerde icad edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye kabul için erbabı hukukun meş'um mukavemetini iktihama muktedir olamamıştır.

Köhne hukukun ve müntesiplerinin, matbaanın memleketimize girmesine müsaade etmeleri için üç yüz sene müşahede ve tereddüt etmelerine ve leh ve aleyhte pek çok kuvvet ve kudret sarfetmelerine ıstırar hasıl olmuştur.

Eski hukukun çok uzak ve çok eski ve kuvvei ihyaiyesi madum bir devrini ve müntesiplerini intihap ettiğime zahip olmayınız. Eski hukukun ve onun müntesiplerinin yeni fevrei inkılâbiyemizde bizzat bana ika ettikleri müşkülâttan misal getirmeğe kalksam sizi tasdi etmek tehlikesine mâruz kalırım... Bütün bu hâdisat, erbabı inkılâbın en büyük fakat en sinsi hasmı canı, çürümüş hukuk ve onun bîderman müntesipleri olduğunu gösterir...

Büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek eski esasatı hukukiyeyi temelinden kal'etmek teşebbüsündeyiz... [67].

Bu yeni kanunların en önemlisi şüphesiz Medenî Kanun idi. Aynı zamanda, hukukçu komisyonları, çeşitli Batılı hukuk sistemlerini alarak ve Türk ihtiyaçlarına adapte ederek, diğerleri üzerinde de çalıştılar. Bir kaç yıl içinde Türkiye yeni borçlar, ticaret, deniz ticareti, ceza, hukuk ve ceza yargılama usulleri kanunlarına ve onları uygulayan yeni bir yargı sistemine sahip oldu.

Suikast ve Bastırılması [68]

Bu reformlar, Kürt ayaklanmasının ezilmesinden beri sessiz duran rejim düşmanlarının tekrar faaliyete geçmesine yol açtı. 15

[67] *Millî Eğ. Söylev.* I. 29 - 30; Hist., s. 207 - 8.

[68] Bu olaylar hakkında ayrıntılar, JÄSCHKE'nin *Kalender*, *RIIA*, *Survey*, *OM*, *WI* ve sair yerlerdeki yazılarında, resmî açıklama da *Hist.* da bulunur. Rauf Orbay'ın

Haziran 1926 da, bir ihbarcı sayesinde, polis İzmir'de bir suikast tertibini ortaya çıkardı. Suikastın lideri, 1924 te Hilâfetin kaldırılmasına karşı koymuş olan eski milletvekili Ziya Hurşit idi; tertibin amacı Mustafa Kemal'i İzmir'e geldiği zaman arabasına bir bomba atarak öldürmek idi.

Suikastçılar tutuklandı ve 16 Haziranda Gazi salimen İzmir'e girdi. İki gün sonra, acele Ankara'dan nakledilen "İstiklâl Mahkemesi" İzmir'de toplandı ve Gazi millete "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet pâyidar kalacaktır!" diyen bir demeç yayınladı.

Yargılama 20 Haziranda İzmir'de Elhamra sinemasında başladı; mahkemenin başkanı, Kemalist dâvanın başından beri mücahidi, eski asker, milletvekili ve daha çok Kel Ali diye tanınan Ali (Çetinkaya) idi. 13 Temmuzda sanıklar hakkında idam cezaları verildi ve ertesi gün infaz edildi. "İstiklâl Mahkemesi" bundan sonra Ankara'ya döndü ve 1 Ağustosta yeni bir tutuklular grubunun yargılanmasına başladı. 26 Ağustosta bir çok sanık hakkında idam hükmü verildi ve aynı gün infaz edildi.

"Takriri Sükûn Kanunu" Mustafa Kemal'e sadece Doğudaki âsilerle değil, Ankara, İstanbul ve diğer yerlerdeki siyasî hasımlarıyla da uğraşmak için kanunî yetki vermişti. Kürt ayaklanmasından sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatıldı ve muhalif basın üzerine sıkı bir denetim kondu. İzmir suikastı, onun liderleri kadar diğer muhalif simaların da icabına bakmak fırsatını verdi[69]. İzmir ve Ankara'da "İstiklâl Mahkemeleri", soruşturmalarını çok geçmeden suikastın ve suikastçıların çok ötesine genişlettiler ve hukuk kurallarına ve usullerine fazla aldırış etmeksizin, gerçekte Mustafa Kemal'in bütün ileri gelen siyasal muhaliflerine karşı kovuşturmaya giriştiler. Bazıları beraat etti; hepsi de yasaklanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile ilişkili olan dört general, Kâzım Karabekir, Refet,

Londra ve Paris'te yazdığı kendi geçmişini savunan mektupları da içine alan CEBESOY'un açıklaması (s. 226 - 42), hatıralarında III/2, 195 d. dadır. Olaylara diğer karışanlar arasında olan Kılıç Ali hatıralarını yayınlamıştır (*İstiklâl Mahkemesi Hatıraları, Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, 1955). Yeni tartışmalar için bak KARPAT, s. 46 d.; ORGA, s. 165 d.

[69] Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerinin Kürt ayaklanmasına ya da İzmir suikastına her hangi bir şekilde katılmış olup olmadıkları Türkiye'de hâlâ bir tartışma konusudur. Örneğin bak : KARPAT, s. 47, n. 47.

Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar, mahkûm edilemiyecek kadar saygı görüyorlardı; serbest bırakılmaları ordunun ve pek çok sivilin büyük ve "meş'um" sevincine vesile oldu. Diğer mahkûmlar daha az talihliydi. İdam edilenler arasında Cavit Bey gibi Genç Türk hareketinden arta kalan ileri gelenler ve hattâ Albay Arif gibi bağımsızlık savaşı sırasında Gazi'nin yakın arkadaşları vardı. Baş tertipçi olarak nitelenen ve tertip ortaya çıkarılmadan önce Avrupa'ya gitmiş olan Rauf Bey gıyaben on yıllık sürgün cezasına çarptırıldı.

1927 ye gelindiği zaman rejime karşı bütün muhalefet – askerî, dinî, veya siyasî – susturulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti Meclisinin üçüncü dönemi için 1927 Ağustos ve Eylûlünde yapılan seçimlerde, buna katılacak yalnız bir parti, Cumhuriyet Halk Fırkası, kalmıştı. Bu seçimden sonradır ki Mustafa Kemal 15 Ekimden 20 Ekime kadar Halk Partisi kurultayına ünlü nutkunu okudu. Okunması otuzaltı saat süren Nutuk, Gazi'nin 19 Mayıs 1919 da Samsun'a çıktığı andan itibaren eylemlerinin anlatımını ve kanıtlanmasını kapsar. Bu Nutuk halâ Kemalist Devrimin klâsik açıklamasıdır.

Lâikleşme : Lâtin Yazısının Kabulü[70]

Meclisin yeni toplantısı, olağan olarak, Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığına yeniden seçilmesi ve İsmet Paşa'nın yeniden Başbakanlığa atanmasıyla başladı. Bununla beraber, Türk devletine ve halkına daha lâik, daha millî, daha modern – ve daha az İslâmî – bir karakter vermek amacıyla yeni tasarılar hazırlanıyordu.

İlk adım, zaten tamamlanmış bulunan değişikliklerin resmen onaylanmasından fazla bir şey değildi. 1924 Anayasasının ikinci maddesi "Türkiye Devletinin dini, Dini İslâmdır" sözleriyle başlıyordu– 1876 daki ilk Osmanlı Kanun-u Esasi'sinden beri, uygun değişikliklerle muhafaza edilmiş bir formül. 5 Nisan 1928 de Halk Partisi bu hükmün Anayasadan çıkarılmasına karar verdi ve beş gün sonra, 10 Nisanda, Meclis bu yolda bir kanun kabul etti. Aynı zamanda dinî deyimleri ve atıfları kaldırmak üzere üç hüküm daha değiştirildi.

İslâmlığın devletten ayrılması tamamlanmış ve Türkiye şimdi hukuken ve anayasasal olarak, Anayasasında, kanunlarında ve emellerinde lâik ve modern, lâik bir devlet olmuştu. Fakat, onu Doğuya bağlıyan ve Batılı uluslar topluluğundan ayrı tutan güçlü ve evrensel bir sembol – Arap yazısı – kalmıştı. Hilâfetin ve Şeriatın ardından

[70] Ayrıca aşağıda s. 420 ve devamına bak.

unutulmaya bırakılacak olan, Müslüman özdeşliğinin bu son belirtisi idi.

Yazı reformu yeni bir konu değildi. Arap yazısının ıslahı için, sonuçta fazla bir şey çıkmamakla beraber, Tanzimat zamanından beri teklifler olmuştu. Daha köklü bir fikir olarak, Arap harflerinin tamamen terki ve yerine Lâtin alfabesinin konulması Türkiye'de 1923 ve 1924 te öne sürülüp tartışılmış, fakat kesinlikle reddedilmişti.

Fakat 1927 ye kadar durum değişmişti. Kemalist rejim şimdi iyice duruma hâkimdi ve gerçek diktatörlük yetkilerine sahipti. Bir dizi ezici darbelerle dinî muhalefet sindirilmiş ve umudu kırılmıştı. Önemlice bir yeni etken de, Türkiye Cumhuriyeti hükûmetine hem örnek hem de cesaret verecek olan, Sovyet makamlarının S. C. S. B. deki Türk dilleri için Arap harfleri yerine Lâtin alfabesini kabul etmeğe karar vermeleriydi.

Daha 1926 Martında, Sovyet kararından hemen sonra, Millî Eğitim Bakanı Necati, Lâtin yazısını kabul etmenin siyasal öneminden söz etmişti. 1927 yılı boyunca hazırlıklar ilerledi, fakat 1928 Ocak'ında başlangıç baraj ateşinin ilk tanzim atışları başlayıncaya kadar alenen bir şey işitilmedi. 8 Ocak günü, şeriatın kaldırılmasında büyük bir rol oynamış olan Adalet Bakanı Mahmut Esat, Lâtin yazısının meziyetlerini öven bir konuşma yaptı. İki hafta kadar sonra Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi daha da ileri gitti; "Lâtin harflerinin kabulü bizim için bir zarurettir. Eski edebiyat çürümeğe mahkûmdur" dedi[71]. 24 Mayısta ilk yasama adımı – Türkiye'nin diğer Müslüman ülkelerle birlikte kullanmış olduğu Arap rakamları yerine "uluslararası" rakamların bir kanunla kabulü – atıldı. 26 Haziranda "Lâtin harflerinin kabulü imkânını ve tarzını incelemek" ödeviyle İstanbulda Dolmabahçe Sarayında özel bir komisyon toplandı. Yaz boyunca İstanbul'da olan Mustafa Kemal tartışmaları yönetti ve şüphesiz komisyonun işini çabuk ve becerikli bir şekilde yürütmesinde etkili oldu.

Altı hafta içinde yeni alfabe tamamlanmıştı ve Mustafa Kemal bunu millete sunmağa hazırdı. 9 Ağustos 1928 de, bir zamanlar Gazi, şimdi Cumhurbaşkanı, yeni bir rolde – baş öğretmenlikte – göründü. Cumhuriyet Halk Partisi o gece Sarayburnu Parkında bir şenlik yapıyordu ve bir çok ileri gelen simalar oradaydı. Saat onbire doğru

[71] JÄSCHKE, *Kalender*, 21 Ocak 1928.

Cumhurbaşkanı da geldi ve bir süre sonra onlara bir konuşma yapmak üzere ayağa kalktı

Arkadaşlar bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmıyan ve anlamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak ve bu lüzumu anlamak mecburiyetindeyiz.

Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki bir milletin, bir heyeti içtimaiyenin yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni, doksanı bilmezse bu ayıptır.

bu hatâ bizde değildir. Türk'ün seciyesini anlamıyarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Bu hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim.. Milletimiz yazısiyle, kafasiyle bütün âlemi medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir [72].

Bu seferberlik çağrısından sonra Gazi ülke içinde gezilere çıktı; köy meydanlarında, sınıflarda, belediye dairelerinde ve kahvehanelerde halka ders verdi ve halkı sınavdan geçirdi. Başbakan ve diğer ileri gelenler onun örneğini izlediler ve kısa zamanda bütün Türkiye, halka yeni yazıyı okuyup yazmayı öğreten, kara tahta ve sehpalarla donatılmış bütün aydınlarıyla bir ders odasına döndü. Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1928 de, yeni toplantı döneminin ilk günü, yeni alfabeyi bir altın levha üzerinde Mustafa Kemal'e sunmağa karar verdi; 3 Kasımda yeni Türkçe yazıyı yerleştiren ve yılın sonundan sonra Türk dili için alenen Arap harflerinin kullanılmasını yasaklıyan bir kanun kabul etti. Bir kaç gün sonra, memurların yeni yazıda okur yazarlığını yoklamak üzere sınavlar yapıldı ve 11 Kasımda bir Bakanlar Kurulu kararı "Millet Mektebi"nin nizamnamesini düzenledi. 3 üncü ve 4 üncü maddeleri şöyle diyordu "Erkek ve kadın her Türk vatandaşı bu teşkilâtın âzasıdır"; "Millet Mektebinin baş muallimi Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Hazretleridir" [73].

Harf devrimini açıklamak ve haklı göstermek için çeşitli kanıtlar öne sürülmüştür. Arap harfleri Türk dilinin seslerini deyimlendirmeğe

[72] *Millî Eği. Söylev.*, I. 32 - 33; *Söylev*, II. 254 - 5; *Hist.*, s. 248 - 9 da değişik ifadeler.

[73] JÄSCHKE, *Kalender*, 11 Kasım 1928.

elverişli değildi; öğretimi güç, basımı zahmetli idi ve bundan dolayı eğitim ve kültürün yayılmasına engel teşkil ediyordu. Bu ithamlar yersiz değildir ve açık, sade ve fonetik yeni yazının okur yazarlıkta büyük bir artışa ve yayınların geniş yayılışına yol açtığı şüphesizdir. Fakat değişimin asıl amacı pratik ve pedagojik nedenlerden çok, toplumsal ve kültürel nedenlere dayanıyordu ve Mustafa Kemal halkını onu kabule zorlarken, geleceğe bir kapı açıp, geçmişe bir kapı kapıyordu. Geçmişle ve Doğu'yla ilişiğin kesin olarak kesilmesi – Türkiye'nin nihaî olarak modern Batı uygarlığı içine alınması – için şimdi yol açıktı. Bu arzu, kendi içinde taşıdığı tehlikeyle birlikte, seçkin Türk yazarı Halide Edip Adıvar tarafından iyi deyimlendirilmiştir :

Garb medeniyetini bir bütün olarak idrak edebiliriz. Demek ki, Garb medeniyetine tam olarak ne İngiliz, ne Fransız ne de İtalyan diye bir marka koyabiliriz. Yani bu medeniyete geç olarak iltihak eden bir millet de bunların sadece muakkıbı değil, Garb medeniyetinin bir parçasıdır. "Bir örneklik" ve topyekûn taklit Garb medeniyetinin ruhunun tamamen zıddı olmak gerektir. Bu noktayı, bilhassa bu medeniyete geç iltihak etmişler durup düşünmelidirler [74].

Demokrasi Denemesi

Olağanüstü yetkiler veren Takriri Sükûn Kanunu 1927 de iki yıllık bir süre için daha uzatıldı. 4 Mart 1929 da yürürlükten kalkmasına müsaade edildi ve hükûmet onun uzatılmıyacağını bildirdi. Önce, idarî kontrolun bu gevşemesine karşı bir hareket görülmedi. Sonra, Aralık 1929 da, *Yarın* adlı yeni bir gazete çıkınağa başladı ve eleştirileriyle hükûmetin dikkatini çekti. 1924 te olduğu gibi, saldırı Mustafa Kemal'e karşı değil, Başbakan İsmet'e ve özellikle onun iktisadî politikasına karşı idi. Nisanda gazete bir günlüğüne kapatıldı ve 17 Mayısta başyazar Arif Oruç "tahrik edici makaleler yazmak" suçuyla bir ay hapse mahkûm oldu. Oruç çok geçmeden eski işine döndü; hükûmete ve ferden devlet memurlarına karşı eleştirilerine devam etti [75].

Bu ılımlı tepki, ikinci bir hoşgörülen muhalefet denemesini haber veriyordu. İlk ima, Yalova'da bir baloda yeni bir partinin kurulmak üzere olduğunu söyliyen bizzat Mustafa Kemal'den geldi. Paris elçiliğinden Türkiye'ye dönmüş olan Fethi Bey, 9 Ağustos 1930 da Mustafa Kemal'e, hükûmetin malî ve iktisadî politikalarındaki başarısızlığın-

[74] Halide Edib ADIVAR, *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan Tesirleri* (1946), s. 11.
[75] JÄSCHKE, *Kalender*, ve *OM* (ilgili tarihler altında).

dan, Mecliste serbest eleştirinin yokluğundan ve bunun sonucu olarak kabinenin sorumsuzluğundan yakınan bir mektup yazdı. İhtiyaç duyulan şeyin bir muhalefet olduğunu söylüyor ve, buna dayanarak, yeni bir parti kurma teklifi hakkında Cumhurbaşkanının görüşlerini rica ediyordu. Mustafa Kemal, hürriyet ve tartışmaya inancını tekrar teyit ederek ve Fethi Bey'in lâik Cumhuriyetin temel ilkelerini kabul etmesine memnuniyetini belirterek cevap verdi. Mektup ve cevap tamamen yayınlandı ve 12 Ağustosta Fethi Bey Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın tüzüğünü, Cemiyetler kanunu uyarınca tescil edilmesi istemiyle İstanbul Vâli vekiline verdi. Program daha fazla hürriyet, daha az vergi, daha iyi ve daha az hükûmet ilkelerini içine alıyordu [76].

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kısa ve mutsuz ömrü Türkiye Cumhuriyeti tarihinde karanlık bir olay olarak durmaktadır ve bir çok farklı açıklamalara yol açmıştır. Bazıları Mustafa Kemal'in çok partili bir demokrasiyi Türkiye'de kurmayı gerçekten istediğine, yalnız gerici hareket bunun erken olduğunu gösterince teşebbüsten vazgeçtiğine inanır. Diğerleri, onun iktisadî bunalım sırasında gerginliği yatıştırmak için uslu, idare edilebilir bir muhalefet kurmak amacında olduğunu, bu muhalefet şirazeden çıkıyor görününce de onu ezdiğini söylemişlerdir. Diğer bazıları da olayı Mustafa Kemal ile İsmet arasında bir fikir ayrılığı olarak yorumlamış, birincisinin İsmet'e ve Halk Partisine bir karşı ağırlık aradığını, ikincisinin de bu denemenin tehlikeli olduğunda nihayet Mustafa Kemal'i ikna ettiğini ileri sürmüşlerdir. Şüphesiz Mustafa Kemal'in izniyle kurulan ve onun yakın gözetimi altında çalışan Serbest Cumhuriyet Fırkası, 1924 ün Terakkiperver Fırkasından çok daha az bağımsızdı ve hattâ iktidardaki partiye karşı daha az ciddî bir alternatif olarak görünüyordu [77].

Konunun gerçek yanı ne olursa olsun, çok geçmeden bu denemenin hem erken hem de tehlikeli olduğu açık hale geldi. Fethi Bey ve İsmet Paşa birbirlerine karşı gayet nazik ve dostça ilişkilerini korumaya itina gösterdiler; fakat izinli bir muhalefetin ortaya çıkması, bir çok farklı çevrelerde birikmiş nefretlerin ve kızgınlıkların patlamasını tahrik etti. Fethi Bey'in konuşmalarını ayaklanmalar ve karışıklıklar izledi;

[76] TUNAYA, *Partiler*, s. 622 d.; Ahmet AĞAOĞLU, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul, tarihsiz), Süreyya İLMEN, *Zavallı Serbest Fırka* (1951); FREY, *Elite* (1965), s. 335-43.

[77] İbid.

doğu illerinde de uğursuz kaynaşmalar vardı. Sonunda, Kasımda Gazi'nin sadık muhalefeti dağıtıldı. 15 Kasımda Fethi Bey Mecliste hükûmeti seçim yolsuzluklarıyla itham etti ve kısa bir süre sonra, "Gazi'ye karşı mücadele imkânsız olduğu için"[78] Serbest Cumhuriyet Fırkasını feshetme kararını açıkladı. Bu karar 17 Kasım 1930 günlü bir mektupla İçişleri Bakanlığına bildirildi. Aynı sıralarda ortaya çıkmış olan diğer iki küçük parti, Ahali Cumhuriyet Fırkası ve Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi, doğrudan doğruya hükûmet emriyle feshedildi[79].

Ekonomik Gelişme[80]

1929 Ekiminde New York esham ve tahvilât borsasının âni düşmesi, ticaret durgunluğu ve fiyat düşüklüğü, işsizlik ve yıkıntı getirerek, çabucak bütün dünyaya yayılan büyük depresyon haline geldi. Türkiye kapitalist serbest teşebbüscü Batı dünyası içinde halâ iyice kaynaşmamış olmasına rağmen, dış ticaretinin geniş ölçüde bağlı olduğu tarım ürünlerindeki fiyat düşüklüğünden büyük zarar gördü. Besin maddeleri bakımından esas itibariyle kendi kendine yeter olduğundan, kendi halkını beslemeye ve depresyonun en korkunç sonuçlarından korumaya yetenekliydi. Fakat diğer bakımlardan ekonomik durumu pek nazikti. Lausanne andlaşmasının ekonomik hükümleri Türkiye'nin bazı tarifeler koyma yetkisini kısıtlamış ve onu gelişmemiş geri bir endüstri ile ve tehlikeli derecede aleyhte bir ticaret dengesiyle başbaşa bırakmıştı. Karşılığını ham madde ihracatıyla ödediği bir çok hayatî maddeler bakımından, daha ileri endüstri ülkelerinden yaptığı ithalâta bağlı bulunuyordu. Fiyatların düşmesiyle Türk liderleri çok geçmeden, kendi kontrolları dışındaki olayların sebep olduğu, fakat onlardan ivedili tedbir istiyen, ağır bir ekonomik bunalımla karşı karşıya kaldılar.

Türk hükûmetince alınan ilk tedbirler – bunalımdan etkilenen çoğu diğer hükûmetler gibi – etkileri bakımından köklü olmaktan

[78] JÄSCHKE, *Kalender*, 17 Kasım 1930.

[79] TUNAYA, *Partiler*, s. 635.

[80] Kemalist iktisadî tedbirlerin eleştirili bir değerlendirilmesi için bak : Z. Y. HERSHLAG, "Turkey Achievements and Failures in the Policy of Economic Development during the inter - war period 1919 - 1939", *Kyklos* (1954), s. 323 - 50 ve aynı yazarın kitabı *Turkey; an Economy in Transition* (*tarihsiz*, önsöz 1958 tarihlidir).

çok, olağan, kısıtlayıcı ve hafifletici nitelikteydi ve dış ticaret hacmi ile devlet harcamalarını kısmak amacındaydı. Daha Haziran 1929 da, Lausanne andlaşmasının koyduğu kısıntıların süresinin bitmesinden sonra, Meclis yeni bir tarife kanununu kabul etmişti; kanun, Kemalist rejimin başlangıçtan beri kurmağa çalıştığı, fakat genişletmekte fazla başarılı olamadığı, oluş halindeki Türk endüstrisine zorunlu himayeyi sağlamak amacındaydı. Yeni tarife, depresyonun başlamasından hemen önce 1 Ekim 1929 da yürürlüğe girdi ve Türk malî politikası başlangıçta önem verdiği endüstrinin genişletilmesinden çaresiz vazgeçerek, âcil kısıtlama ve himaye amacına kaydı. 4 Aralıkta kambiyo işlemleri, dış satın almalar üzerine kısıntılar kondu ve bir sterlin karşılığındaki Türk parası rayici 11.10 T.L. na düşürüldü.

Bunlar ve bunları izliyen diğer tedbirler, Türkiye'nin ticaret dengesini lehe çevirdi ve iç mamûllere belli bir himaye sağladı; zamanla ülkenin bütün dış ticaretini hükûmet denetimi altına koydu. Bununla beraber, Türk liderleri bu kısıtlamaların, ilk etkileri yararlı olmakla beraber, ülkenin en çok ihtiyaç duyduğu şeyi – kaynaklarını geliştirecek, onu sanayileştirecek, halkın hayat düzeyini yükseltecek ve onu uluslararası ticaretin dalgalanmalarından daha az yaralanabilir hale getirecek bir ekonomik genişlemeyi – meydana getirmekte hiç bir işe yaramadığının iyice farkındaydılar. Fakat böyle bir genişleme nasıl başarılacaktı ?

1929 depresyonu ve ondan doğan sıkıntılar, Batı aleyhtarı ve anti-kapitalist duyguları canlandırdı. Bağımsızlık savaşının ilk günlerinde olduğu gibi, yine bir çok Türke kapitalizm ve emperyalizm – bu ikisi az çok özdeşti – gerçek düşmanlar olarak göründü; geri kalmış ulusları, onların geriliklerini koruyarak ve sömürerek köleleştiren, hem aç gözlü hem de ehliyetsiz Batı idi. Osmanlı borçları, Lausanne kısıtlamaları ve ticaret açığından sonra, şimdi de beceriksiz ve yaralı Batının kontrol etmekte veya çare bulmakta son derece yeteneksiz göründüğü ve masum seyirci Türklerin de acıyla içine bulaştığı korkunç bir buhran gelmişti.

Gelişme için sermaye ve teşebbüs gücüne ivedilikle ihtiyaç vardı; bunları kim sağlıyabilirdi? Yabancı denetim ve müdahalesine son verme savaşından sonra, yeni Cumhuriyet rejimi yabancı sermayeye iyi gözle bakmadığı gibi, yabancı sermayedarlar da bundan dolayı

Türkiye'ye para yatırmakta fazla bir istek göstermiyorlardı [81]. Yerli kapitalist sektörün de ne sermayesi ne de teşebbüsü vardı; uzun savaş, işgal ve devrim yıllarından sonra halâ servet sahibi olan kimseler de, paralarını yeni ve alışılmamış türden teşebbüslere yatırmağı göze almakta isteksizdiler. Rejim bir asker ve memur rejimi olduğundan, ticarete ve tacirlere karşı geleneksel küçümsemeden çok şeyler muhafaza ediyordu; büyük kentlerdeki tâcir sınıfın halâ geniş ölçüde Hıristiyanlardan ve Yahudilerden ibaret olması bu duyguyu özellikle devam ettiriyordu.

Batı başarısızlığa uğramıştı; bir çok gözün, tamamen farklı rakip bir ekonomik örgüt sisteminin denenmekte olduğu dünyanın diğer bir parçasına dönmesi kaçınılmaz idi. Sovyet Rusya, bütün kendi güçlüklerine rağmen, kapitalizmin buhranından pek az etkilenmişti. Onun devletçe yönetilen ve işletilen ekonomisi depresyona karşı bağışık görünüyor ve kapitalist Batı devletleri bile, açıkça kendi ilkelerine aykırı olarak, ekonomik konularda gittikçe artan devlet müdahalesiyle buhranı çözmeğe uğraşıyorlardı. Türkiye çok geçmeden onların örneğini izliyecek ve onları geçecekti.

Rus Etkileri

Türk devletçilik politikasının kabulünün, Sovyetler Birliği'nin örnek ve öğütünden esinlendiği görüşü çok kez söylenmiştir. Şüphesiz, benzeyiş noktaları ve hattâ doğrudan doğruya ilişki vardı. Kemalist hareketin ilk günlerinden beri, ikisi de kanun dışı ilân edilmiş bu devrimci rejimlerin "her iki halkın emperyalizmin müdahalesine karşı giriştiği ortak mücadele" [82] de birbirine yakın gelmesiyle, Türk ve Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler dostça olmuştu. Lausanne döneminde geçici bir soğukluktan sonra, bu ilişkiler, 1924 - 5 te Musul sorunu üzerinde İngiltere ile ortaya çıkan çatışma, Türk duygularını

[81] Kısa vadeli ticaret kredileri dışında, 1933 ten önce Türkiye Cumhuriyeti tarafından sadece bir yabancı istikraz kabul edildi. Bu, Türkiye'de kibrit üretimi tekeli karşılığında Ivar Kreuger'le aktedilen 10 milyon dolarlık bir istikrazdı. Bu tek deneme cesaret verici değildi (HERSHLAG, *Turkey*, s. 121 - 2. Orhan CONKER ve Emile WITMEUR, *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie*, 1937, s. 198 - 200.)

[82] 16 Mart 1921 günlü Türk - Rus dostluk andlaşması. Metin J. C. HUREWITZ, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II (1956), 95. Bak JÄSCHKE, "Der Weg zur russisch - türkischen Freundschaft", *WI.* XVI (1934), 23 - 28; HERSHLAG, *Turkey*, s. 77 d. ve yukarda s. 253

yine Batıdan uzaklaştırıp Sovyetlere yaklaştırdığı ve 17 Aralık 1925 te bir Türk - Rus dostluk andlaşmasına yol açtığı zaman tekrar sıcaklaştı.

Bu diplomatik dostluk hiç bir ideolojik etki getirmedi. Mustafa Kemal, Rusya'daki komünizm lehine kanıtlar ne olursa olsun, Türkiyede ona hiç bir lüzum görmediğini ta başlangıçtan beri açıklamıştı. Bir çok kereler Kemalist ve komünist ideolojiler arasında her hangi bir yakınlığı özellikle yalanladı ve daha Ocak 1921 de Türkiye'de komünist faaliyetlere karşı tedbirler aldı. 1922 de Rauf hükûmeti komünist propagandayı yasakladı; Türk Komünist Partisinin yarı kanunî kalıntıları da nihaî olarak 1925 de kanun dışı ilân edildi[83]. Rusya'da, komünist dâvasına karşı bu hakaretler politik nedenlerle sineye çekildi; Komintern ideologları da Mustafa Kemal'in, antikomünist olmakla beraber, liberal bir tarım politikası gütmesi,, endüstri gelişmesine girmesi, kapitalist Batının tasallutuna karşı direnmesi ve feodalizm kalıntılarını yıkmakta olması dolayısiyle, ilerici ve hatta devrimci sayılabileceğini izahla meşguldüler[84].

1928 - 9 da, Moskova'da ideolojiye yeniden genel bir yön verme sırasında, yeni bir yorum yolu benimsendi ve Mustafa Kemal birdenbire bir devrimci kahramandan bir gerici tiran haline geçirildi.

Kemalizm bir kitle hareketi olmaktan çıkmıştı ve topyekûn bir kapitülâsyon yolundaydı. Türk köylerinde feodal kalıntıların bazısını –fakat hiç bir suretle hepsini değil– yıkmıştı ve onun sosyal temeli burjuvazinin üst katlarıyla, "kulak"lara ilâveten, büyük toprak sahipleri arasında bir ittifak idi. Mustafa Kemal'in, "millî faşizm" veya "tarımsal Bonapartizm"in özel bir Türk çeşnisi olan, kendine özel bir dehşet ve sosyal demagoji aracıyla hüküm sürdüğü söyleniyordu.

Mustafa Kemal bir faşist idi; onun idaresi altında Türkiye tekrar emperyalist egemenlik ve toplumsal gerilik içine düşüyordu[85].

Bu değişiklikler iki hükûmet arasındaki ilişkileri kaçınılmaz olarak etkiledi. Kemalist rejim hakkında Rus değerlendirmesindeki değişme, rejime karşı Türk komünist hareketinin yenilenmesine yol açtı; buna karşı Türk makamları da daha şiddetli bastırıcı yeni tedbirlere giriştiler. Bunlar 1929 yazında, Türk hükûmetinin eylemlerini ve ekonomik politikasını şiddetli bir dille mahkûm eden Sovyet basınında

[83] TUNAYA, *Partiler*, s. 552; W. Z. LAQUEUR, *Communism and Nationalism* (1956), s. 210 - 11 ve *The Soviet Union and the Middle East* (1959), s. 25 - 29.

[84] LAQUEUR, *Soviet Union*, s. 87 - 88.

[85] İbid., s. 105.

bildirildi. Türk basını bu tedbirleri savunarak ve Rusların dikkatini kendi sıkıntılarının bazılarına çekerek karşılık verdi. Her iki tarafta da gazeteler hükûmet organları olduklarından, basın polemikleri kolayca uluslararası bir tartışma halini aldı[86].

Bu şartlar altında, bir kaç ay sonra Türk - Rus ilişkilerinde dramatik bir düzelme meydana gelebilmesi daha da dikkati çekicidir. İlk belirti Kasım 1929 da, S.S.C.B. ile bir ticarî anlaşmaya girişildiği zaman göründü. 11 Aralıkta, Ziraat Bankası ile Sanayi ve Maden Bankası tarafından, S.S.C.B. ile ticaret için kurulan bir şirket işe başladı. 13 Aralıkta Sovyet Dış Ticaret Komiser Yardımcısı Karahan Ankara'ya gelip Mustafa Kemal tarafından kabul edildi ve 17 Aralıkta, 1925 andlaşmasını yenileyen bir "Rus - Türk Protokolü" imzalandı. Ekim 1930 da Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Moskova'yı ziyarete gittiği zaman ilişkiler daha da sıkılaştı. Bunu diğer ziyaretler izledi– Ekim 1931 de Litvinov'un Ankara, Nisan – Mayıs 1932 de İsmet Paşa'nın Moskova, Ekim 1933 te Voroşilof'un Ankara, Temmuz 1935 te Celâl Bayar'ın Moskova ziyaretleri. Bu ziyaretlerin en önemlisi, 1932 de Türk Başbakanının ve Dışişleri Bakanının Moskova'ya yaptığı ve orada 8 Mayısda S.S.C.B. ile 8 milyon dolarlık bir istikraz anlaşması imzaladıkları geziydi. Bunun çoğu, Kayseri'de Sovyet rehberliğiyle kurulan kombina ile, tekstil sanayiinin geliştirilmesi için kullanıldı.

Batının halâ depresyon çukurunda acı çektiği bir zamanda, Sovyetler bir ekonomik genişleme yöntemi, onu başlatacak sermaye ve onun uygulanmasına yardım edecek uzman sunmağa yetenekli idi. Kemalizmin devletçilik ilkesini benimsemesi, Sovyetler Birliği'ne veya komünizme her hangi bir politik veya ideolojik eğilimden değil, fakat zamanın tamamen pratik zorunluluklarından doğmuştu. Daha önceki mücadelelerin ve karışıklıkların getirdiği yıkıntı ve yoksulluktan halâ tamamen kurtulmamış ülke, şimdi de Türk liderlerinin ne sorumluluğunda ne de denetiminde olan dünya çapında yeni bulıranın sonuçlarından yaralanmıştı. Yardıma ivedilikle ihtiyaç vardı; nereden bulunabilirse oradan alınması gerekliydi.

Devletçilik

Yeni ekonomik politikanın ilk belirtisi, İsmet Paşa'nın 1930 da Sivas'da devletin daha büyük ekonomik faaliyetine olan

[86] Ahmet Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih, 1919 - 39*, (1953), s. 204 - 5.

ihtiyacı üzerinde önemle durduğu konuşmasında görüldü. Ondan sonra, 20 Nisan 1931 de Mustafa Kemal, ertesi ay Cumhuriyet Halk Partisi kongresinde kabul edilecek ve daha sonra Anayasaya konacak olan altı "temel ve değişmez ilke"yi ilk kez ortaya koyduğu ünlü bildirisini yayınladı. Bunlar halâ parti flâmasında altı okla temsil edilir. Bildirinin birinci maddesi "Cumhuriyet Halk Fırkası cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır" der.

Bu ilkelerden yalnız biri – devletçilik – yeni idi. Bildirinin üçüncü maddesinde şu deyimlerle tanımlanmıştı

Hususî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadî sahada Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır[87].

Bunu izliyen yıllarda parti, hükûmet ve bizzat Mustafa Kemal tarafından devletçiliğin başka tanımlamaları yapıldı. Devletçilik sözcüleri, sosyalist olmadıklarını belirtmeğe çaba gösteriyorlardı. Ekonomiyi kollektifleştirmek veya devlet tekelleri kurmak niyetleri yoktu; tarıma hiç dokunmıyacaklardı ve özel teşebbüsü sanayi ve ticaretten elemek isteğinde değillerdi. Amaçları, ulusun güc ve refahı için hayatî önemde olan ve özel sermayenin yeteneksiz, eylemsiz veya yavaş olduğu alanlarda, projelere girişmek ve geliştirmek idi.

1933 te Türk endüstrisinin genişletilmesi için ilk Türk beş yıllık plânı hazırlandı; 9 Ocak 1934 te onaylandı ve 1939 da tamamlandı. Bu plân şüphesiz Rus örneğinden esinlendi ve tabiatıyla Rus ikraz ve öğütünden yardımlandı. Plânın ereği, aynı zamanda, başta tekstil olmak üzere tüketim malları endüstrisi ile kâğıt, cam, seramik ve temel endüstri gücünü, özellikle demir, çelik, kimya endüstrisini geliştirmek idi. En önemli başarılar Sovyetlerin planladığı Kayserideki 33.000 iğlik tekstil fabrikası (kombina) ile İngilizlerin Karabük'te kurdukları demir ve çelik fabrikasıydı[88].

Beş yıllık plân ilerledikçe, Türk iktisat plânlayıcıları, yine özel teşebbüse saygılarını teyit etmekle beraber, onun genişlemesine ve

[87] *OM*, Mayıs 1931, s. 225 - 6; 1935 programından yapılan resmî İngilizce çevirisi C. SMITH, *Modern Turkey* (1940), s. 238. Karşılaştır HERSHLAG, *Turkey*, s. 86.

[88] M. W. THORNBURG ve Diğerleri, *Turkey, an Economic Appraisal* (1949), s. 109 d. daki yorumlara bak.

hatta yaşamasına pek az ilgi gösterdiler. Sebepler yine doktrinden gelmiyordu. Ağustos 1935 te İzmir Fuarında Mustafa Kemal şöyle diyordu

"Fertlerin hususî teşebbüslerini ve şahsî kabiliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve bir çok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket ekonomisini devletin eline alması esasına dayanarak Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi, ondokuzuncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir..." [89].

İktisatçılar, Türk devletçiliğinin başarıları üzerinde bütünüyle sert yargılarda bulunmuşlardır. Şüphesiz ki devletçilik ülkeye bir çok sanayi teşebbüsleri kazandırdı. Kayseri, Ereğli, Nazilli, Malatya ve Bursa'da tekstil, İzmit'te kâğıt ve selüloz, Gemlik'te sun'î ipek, Paşabahçe'de cam ve şişe, Kütahya'da çini, Keçiborluda sülfür, Sivas'ta çimento fabrikaları kuruldu. Ağır sanayide Zonguldak'ta antrasit, Karabük'te demir ve çelik tesisleri vardı. Fakat Türk plâncılarının –ve onların yabancı danışmanlarının– çabaları pek çok kez uygunsuz, karışık ve yanlış yöneltilmiş idi; yüksek fiyatlarda âdi şeyler üreten müsrif ve verimsiz fabrikalar hakkında bir çok hikâyeler de vardır. Thornburg raporunda şöyle diyor

Türkiye'de gördüğümüz şey, plânlı ekonomiye değil, sermayenin çoğunun hükûmetçe sağlandığı kötü yönetilmiş bir kapitalist ekonomiye benzer... (Rus etkisinin) sonucu, ana ve babasının en iyi imkânlarının hiç birisini tevarüs etmiyen bir melezdir [90].

Thornburg raporu devletçi plâncıları yalnız kendi çalışmalarında acemilikle değil, özel teşebbüsün mümkün genişlemesini önlemekle de itham eder. "Özel teşebbüs başarısız olmadı; kasten şevki kırıldı" [91]. Öte yandan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası'nın raporu şunu teslim eder : "Devletçilik yöntemi altında Türkiye büyük ilerlemeler yapmıştır. Osmanlı mirasıyla malûl yerli özel teşebbüs tarafından bu devrede bununla kıyas edilebilek bir başarı sağlanabilecek olduğu şüphelidir" [92].

[89] BAYDAR, s. 87; bak HERSHLAG, *Turkey*, s. 89 ve aşağıda s. 463
[90] THORNBURG, s. 39.
[91] İbid., s. 34.
[92] *The Economy of Turkey* (1951), s. 9.

Belki de bütün hareketin en ciddî kusuru tarımın hemen hemen tamamen ihmali idi. Hershlag, "bu nedenle" der, "ülkenin en büyük doğal serveti işletilmemiş olarak kaldı, tarım üretimi artmadı ve sadece sınırlı bir iş gücü şehir endüstrisine aktarıldı" [93].

Son Yıllar

1930 larda Cumhuriyet hükûmeti esas itibariyle ekonomik konularla, daha sonraları da ufukta görünen Mihver saldırısı tehdidiyle ilgiliydi. Bununla beraber Mustafa Kemal, daha bir kaç Batılılaşma ve reform tedbiri için zaman buldu. 1930 daki ikinci Batılı demokratik hükûmet denemesi kısa bir süre sonra terkedilmiş ve bu teşebbüs 1945 e kadar yenilenmemişti [94]. Fakat diğer Batılılaşma şekilleri devam etti. Aralık 1934 de kadınlara Meclis seçimlerinde oy vermek ve milletvekili seçilmek hakkı tanındı ve 1935 seçimlerinde onyedi kadın milletvekili seçildi.

Yine 1935 yılı iki kayda değer yenilik daha getirdi. Birincisi bütün Türkler tarafından soyadı almak zorunluluğu idi; ikincisi bütün devlet ve kamu dairelerinde Cumartesi saat 13.00 ten Pazartesi sabahına kadar bir hafta tatilinin kabulü idi.

Bu tedbirlerin ikisi de, daha önce başarılmış olanlara kıyasla küçük önemde olmakla beraber, İslâm geleneğinden köklü bir ayrılmayı gerektiriyordu. Haftalık dinlenme günü bir Yahudi ve Hıristiyan âdeti idi, fakat İslâm âdeti değildi; Müslümanların Cuması toplu bir ibadet günüydü, fakat bir Sabbat değildi; geleneksel olarak da camiler etrafında kurulan pazarlarda en büyük faaliyet günüydü. Cuma günü hafta tatili Meclis tarafından 1920 de önce demiryolu işçileri için kabul edilmiş ve 1924 te nüfusu 10.000 i aşan bütün kentlerde genelleştirilmişti. Haftalık tatil gününün Müslüman Cumasından Hıristiyan Pazar'ına naklinin aşikâr iktisadî ve idarî yararları vardı ve Batı saat ve takviminin kabulünün mantıkî bir sonucuydu [95]

Türklerin, diğer Müslüman ulusların çoğu gibi, aile adı kullanmak geleneği yoktu. Bir kimse doğumunda kendisine verilen kişisel adıyla ve çocukluğunda verilen ikinci bir adla veya babasının adıyla bilinirdi. Soyadları vardı, fakat nadirdi ve genel bir şekilde kulla-

[93] *Kyklos*, s. 324; *Turkey* adlı kitabının s. 143 d. ile karşılaştır.

[94] Yukarda s. 278 e ve aşağıda s. 378 e bak.

[95] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. 50 d.

nılmıyordu. Modern bir toplumun daha karışık ve geniş ilişkileri, aile adı sistemini arzuya değer kılıyordu; yeni Medenî Kanunun kabulü bunu hemen zorunlu hale getirmişti. 28 Nisan 1934 günlü bir kanun 1 Ocak 1935 ten itibaren yürürlüğe girmek üzere, her Türk vatandaşına bir soyadı almak zorunluluğunu koydu[96]. Aynı zamanda, eski rejimden kalan bütün gayri askerî rütbeler ve ünvanlar kaldırıldı ve yerine *Bay*, *Bayan* sözcükleri kondu. Başbakan, Cumhurbaşkanından zafer kazandığı yerin adını aldı ve İsmet İnönü oldu. Cumhurbaşkanı, ünvanlarını terketti ve Meclisden Atatürk adını aldı. Aynı zamanda fazla Arapça olan "Mustafa"yı atıp, hayatının geri kalan kısmında ve sonrasında tanındığı Kemal Atatürk oldu[97].

1938 in ilk aylarında Anadolu'da bir gezi sırasında Atatürk hastalandı.

Kısa bir iyileşmeden sonra durumu süratle kötüleşti ve 5 Ekimde vasiyetnamesini yapmanın yerinde olacağını düşündü. 1 Kasımda Meclisin yeni toplantı dönemi açıldığında Cumhurbaşkanının demeci ilk kez onun adına Başbakan tarafından okundu, 10 Kasımda da şiddetli elem içinde donup kalmış bir ulus, kendisine yirmi yıla yakın rehberlik etmiş büyük liderin öldüğünü öğrendi. Hükûmet bildirisi "Türk vatanı büyük yapıcısını, Türk Milleti Ulu Şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti" diyordu[98]. 16 Kasımda tabutu, Türk bayrağına sarılmış bir katafalk üstünde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayının büyük kabul salonuna kondu; orada üç gün üç gece sonu gelmez bir yaslılar akıntısı, ona son saygılarını sunmak üzere geçti. 19 Kasımda seçkin bir İslâm bilgini ve ilâhiyatçısı Prof. Şerafettin Yaltkaya Müslüman usulünce onun vücudunu yıkayıp duasını yaptı ve oniki general katafalkı sarayın önünde beklemekte olan bir top arabasına taşıdı. Büyük bir cenaze korteji tabutu Gülhane Parkına kadar izledi; orada tabut bir torpito botuna kondu ve sonra eski adıyla *Göben* olan *Yavuz* zırhlısına nakledildi. Oradan İzmit'e çıkarıldı ve özel bir trenle Ankara'ya götürüldü, büyük bir askerî törenle Etnoğrafya Müzesinde geçici bir kabre tevdi edildi. 1953 te Ankara varoşlarında Rasattepe'de yeni tamamlanan anıt-kabirinde son istirahat yerine nakledildi.

[96] İbid., s. 53.

[97] Kemal yerine, daha Türkçe göründüğü iddia edilen Kamal'ın konması kısa sürdü ve genel bir kullanıma erişemedi.

[98] *IA*, I. 798.

Kemal Atatürk çabuk ve kesin hareket, âni ve çok kez sert karar adamıydı. Sert ve parlak bir asker, çetin bir içici ve çapkın olan Atatürk, her şeyde muazzam bir irade ve tükenmez bir hayatiyet sahibiydi. Çağdaşları tarafından çok kez diktatör olarak adlandırılmıştır. Ve bir anlamda şüphesiz öyleydi. Fakat bunu söylerken, onun idaresinin, Avrupa ve Orta Doğu'da dün ve bugün aynı deyimin kullanıldığı diğer adamlarınkinden pek farklı olduğunu hatırlamak gereklidir. Şahsî ve meslekî eğilimleriyle bir otokrat, mizaç itibariyle mütehakkim ve emredici olan o, daha az veya daha çok azametli insanların davranışıyla şaşırtıcı bir zıtlık halinde, yine de nezaket ve kanuniliğe, insanî ve siyasî standardlara saygı gösterirdi. Onun diktatörlüğü, rahatsız edici omuz üzerinden gözetlenme, kapı zili korkusu, toplama kampının karanlık tehdidi bulunmayan bir diktatörlüktü. Kuvvet ve baskı, devrimci değişiklikler dönemi sırasında Cumhuriyeti yerleştirmek ve korumak için şüphesiz kullanıldı, fakat daha sonra kullanılmadı; 1926 idamlarından sonra, hayat ve kişi hürriyeti için pek az tehlike vardı. Rejime karşı siyasal faaliyet yasaklanmıştı ve gazeteler sıkı denetim altındaydı. Fakat bunun dışında, konuşmalar ve hatta kitaplar ve dergiler nispeten serbestti. Rejimin alt tabakalar tarafından eleştirisi kendi haline bırakılmıştı; idareci elit arasındaki eleştiriler, daha önceki Osmanlı uygulamasına uygun olarak, uzak yerlere valilik veya elçilikle cezalandırılmıştı. Şiddet nadirdi ve genellikle şiddete başvuran muhalefete karşılık olarak kullanılmıştı.

Daha sonra Orta Doğu'da diğer Müslüman ülkelerinde askerî rejimlerin ortaya çıkması, bazı gözlemcileri Atatürk'te ve onun Devriminde, bu sonraki hareketlerin prototipini görmeğe yöneltmiştir. Fakat bunlar arasında pek az benzerlik vardır. Atatürk, hükûmet darbesiyle iktidarı ele geçiren bir küçük subay değil, fakat derin bir millî buhran ânında, âdeta isteksiz adımlarla, tedricen kontrolu ele alan bir general, bir paşa idi. O ve arkadaşları, yeni fikirlerle dolu olmakla beraber, statü ve tabiat itibariyle, yüzyıllarca askerlik ve imparatorluk tecrübesine sahip eski Osmanlı idareci elit'inin adamları idiler. İmparatorluğun yıkılmasından ve hanedanın sürülmesinden sonra bile, ne halka dalkavukluk etmeye ne de onu boyun eğmeğe zorlamaya ihtiyaç duymaksızın, yine de itaat istemek – ve görmek – güven ve otoritesine sahip idiler. Böylece de, Avrupa diktatörlüklerinde ve onların başka yerlerdeki taklitlerinde raslanan

müthiş demagoji cihazına başvurulmaksızın, bir çeşit pederşahî rehberlikle Devrimlerini tamamlamağa muktedir oldular.

Atatürk önce asker olarak ulusuna önderlik etmek üzere – Avrupanın Hasta Adamını yatağından kaldırıp ona yeni bir hayat ve canlılık zerkeden parlak ve ilham verici bir lider olarak – yükseldi. İlk büyük başarıları – bir ordu, bir millet ve parçalanmış imparatorluğun yıkıntılarından bir millet kurarak ve millî topraklardan istilâcıları sürerek – kahramanca üsluptaydı.

Yine de Atatürk'ün gerçek büyüklüğü, bizatihi büyük olmalarına rağmen, bu başarılarda yatmaz. Onun gerçek büyüklüğü daha çok, bu kadarının yeter olduğunu, fakat yine de tek başına yeterli olmadığını, askerî ödevin tamamlandığını ve pek farklı başka bir ödevin kaldığını kavramasında yatar. 1923 te onun zaferi sırasında, bir askerî komutanı daha çok şan ve şeref aramağa veya bir milliyetçi lideri yeni ihtiraslar uyandırmağa teşvik edebilecek bir çok fırsatlar vardı. O bunların hepsini reddetti ve kahramanlar arasında istisna olarak görülen bir gerçekçilik, kendini tutma ve ılımlılıkla, bu çeşit sarhoşça maceralara karşı halkını uyardı. Bundan sonraki ödev yurt içinde idi; çünkü askerî, malî ve siyasî bütün istilâcılar gittiği zaman, zaten geri olan ve şimdi uzun savaş ve iç savaş yıllarıyla daha da zayıflamış bulunan ülkenin yeniden kuruluş sorunu duruyordu. Osmanlı askeri ve muzaffer kahraman olarak Kemal Atatürk'ün bunu görebilmesi ve bunun kendisinden istediği büyük hayal gücü ve cesareti gösterebilmesi onun en yüksek meziyetidir. Teknik hünerin bir kâfir özelliği ve askerî meziyetlerin genellikle benimsenen tek standart olduğu, çalışma ve ticareti küçük gören bir toplumda, Gazi Paşa sivil bir Cumhurbaşkanı oldu ve üniformasını bir kenara bırakarak, halkına silindir şapka ve gece elbisesi ile göründü. Sosyal sembolizmin üstadı Kemal Atatürk, kendisinin bu yeni imajı ile halkına şunu açıkladı ki, şimdi kutsal savaşçı yiğitlik çağı geçmiştir; çetin, zahmetli, fakat âcil olan ülkeyi kalkındırma ve halkının hayat düzeyini yükseltme ödevi için gerekli endüstri, hüner ve tasarruf gibi sağlam burjuva meziyetlerine sıra gelmiştir.

Siyasal fikirlerinde Kemal Atatürk Genç Türklerin – özellikle onlar arasında milliyetçi, pozitivist ve Batıcı kanadın – bir vârisi idi. Hayatının iki, hâkim inancı Türk ulusuna ve ilerlemeye olan inancı idi; her ikisinin de geleceği, onun için Batının modern uygarlığından başka bir şey demek olmıyan uygarlıkta yatıyordu. Milliyetçiliği

sıhhatli ve makul idi; diğer ulusların haklarını veya emellerini kibirle çiğneme, ulusal geçmişin sorumluluğunu sinirlilikle reddetme gibi şeyler yoktu. Türkler, kendi içlerindeki bazı unsurların ve kuvvetlerin kötü etkileriyle yanlış yola sapmış, büyük başarılar sahibi büyük bir ulus idi; uygar uluslar topluluğunda yerini bulmak üzere tekrar ilerleme yoluna konmaları gerekliydi. 1924 te "*Türkler*" diyordu, "*bütün medenî milletlerin dostlarıdır. Memleketler çeşitlidir, ama medeniyet birdir ve bir milletin ilerlemesi için de bu biricik medeniyete iştirak etmesi lâzımdır* [99].

Pek çok reformcudan farklı olarak, Kemal Atatürk salt bir modernleşme görünüşünün değersiz olduğunu ve Türkiye zamanımız dünyasında tutunacaksa, toplumun ve kültürün bütün yapısında temelden değişikliklerin zorunlu olduğunu iyi biliyordu. Onun bazı siyasal davranışlarının başarısı ve makulluğu konusunda fikir ayrılığı vardır. Bir yanda, reformların uygulanmasının kentlerle, kentli sınıflarda sınırlı kaldığı ve nüfusun köylü kitlesine pek az değişiklik getirdiği şeklinde yakınanlar varsa, öte yandan da reformların fazla şiddetli ve anî olduğunu ve ulusun dinî ve kültürel geleneklerinden kopmaya sebep olduğunu ve bunun etkilerinin genç kuşaklar üzerinde zararlı olduğunu düşünen bir çok kimseler de vardır.

Bu konular üzerinde nasıl bir görüşe sahip olunursa olunsun, şu kadarı tartışma götürmez Tarihlerinin en karanlık ânında Kemalist Devrim Türk halkına yeni bir hayat ve umut getirdi, onların enerjilerini ve kendine güvenlerini iade etti ve onları sadece bağımsızlık yoluna değil, daha nadir ve daha değerli bir şey olan hürriyet yoluna sağlamca yerleştirdi.

99 BAYDAR, s. 49.

IX. Bölüm

ATATÜRK'TEN SONRA CUMHURİYET

Bütün insanlığın varlığını kendi şahıslarında gören adamlar bedbahttırlar. Besbelli ki o adam fert sıfatiyle mahvolacaktır. Her hangi bir şahsın yaşadıkça memnun ve mesut olması için lâzım gelen şey, kendisi için değil kendisinden sonra gelecekler için çalışmaktır.

Kemal Atatürk, *Mart 1937*

Bir toplumsal mücadelenin nihaî sonuçları hiç bir zaman onu yürütenlerin tasarladıkları çeşitten olamaz. Bu gibi bazı mücadeleler insan zekâsının ve eyleminin denetim alanının ötesinde sayısız ve karışık koşullar dizisine bağlıdır. Bu, insanüstü çaba istiyen ve toplumda çabuk ve köklü değişiklikler yapan devrimler için özellikle doğrudur.

Milovan Cilas, *Yeni Sınıf, 1957*

11 Kasım 1938 de, Atatürk'ün ölümünün ertesi günü Türkiye Büyük Millet Meclisi, hayat boyunca arkadaşı ve en yakın işbirlikçisi İsmet İnönü'yü oybirliğiyle onun halefi seçti. Bu hayatî karar üç adama dayanmış görünüyor: İsmet İnönü'nün kendisi, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, ve Eylûl 1937 de İsmet İnönü'nün yerine Başbakan olan bankacı ve iktisatçı Celâl Bayar. Bunlar İnönünün Cumhurbaşkanlığında anlaştılar ve geçiş döneminin sakin, rejimin kararlı ve devamlı olmasını sağlamakta işbirliği ettiler. Türkiye Cumhuriyetinin ilk başkanı ölmüştü, fakat Cumhuriyet yaşıyordu ve ikinci Cumhurbaşkanı kesintisiz ve aralıksız olarak seçilmiş ve göreve başlamıştı. 25 Ocak 1939 da Celâl Bayar'ın yerine Başbakanlığa, Haziran 1942 de ölümüne kadar bu makamda kalan, Dr. Refik Saydam geçmişti.

Atatürk'ün ölümünde büyük halk kitlesinin kendiliğinden ve içli elem gösterileri, geçmişteki uyuşmazlıklar ve baskılar ne olursa olsun, onun Türk halkının saygısını ve gerçek sevgisini kazanmayı başardığını açıkca gösterdi. Eski gerici muhalefet ezilmişti; sadece geçmişe dönüşü değil, farklı bir ilerleme yolunu savunan her hangi bir yeni muhalefet de henüz gözükmemişti – ve bu arada okullarda

Cumhuriyetten başka bir rejim tanımamış olan yeni bir kuşak yetişmekte idi.

İnönü de, ilerdeki güç ve tehlikeli zamanlar için sakin ve sadık bir ülkeye güvenebilirdi. Atatürk öldüğü zaman Avrupa üzerinde savaş bulutları toplanmakta idi ve onun ulusuna son siyasal vasiyetinin "mümkün olduğu kadar hazır bulunulması ve, ne olursa olsun, İngiltere tarafında kalınması, çünkü bu tarafın uzun vâdede kazanmasının muhakkak olduğu"na dair sözlü bir rivayet vardır[1].

Gerçek olsa da olmasa da, bu hüküm, hiç olmazsa, 19 Ekim 1939' da Büyük Britanya ve Fransa ile bir ittifak andlaşması imzalayan İsmet İnönü'nün görüşlerini ifade eder görünüyor. Fakat 1940 yazında Türk hükûmet çevrelerinde bunları paylaşan az kimse vardı. O zaman Türkiye'nin La Haye elçisi olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, 1940 Mayısında büyük müşkülâttan sonra Ankara'ya döndüğü zaman, İngiltere'nin hiç bir zaman yenilmiyeceği inancını söylemek "cüretini" gösterdiğini anlatır ve "bütün devlet adamlarımız arasında, beni yalnız İsmet İnönü ile rahmetli Refik Saydam ciddiye almışlardı" der. Dışişleri Bakanlığı Umumî Kâtibi, onun görüşlerine her hangi bir önem atfetmek şöyle dursun, onu yanlış bilgilerle Cumhurbaşkanını yanıltmakla itham ediyordu[2].

Fransa'nın düşmesi, Rusya'nın düşmanca tutumu ve Avrupa'nın çoğu üzerinde Alman kudret ve nüfuzunun yayılması, Türk hükûmetini, bir Alman istilâsını ve hemen hemen muhakkak olan bir Alman fethini tahrik etmekle hiç bir şey kazanılmıyacağı sonucuna yöneltti. Bu nedenle 1940 Haziranında ittifak andlaşmasının gerektirdiği yükümlülüklerini yerine getirmemeğe karar verildi. Bunun yerine, güç ve müphem bir tarafsızlık politikasına girildi; bu politikanın sıkı ve rehber ilkesi, 1914 Ekiminin trajik hatasını tekrarlamamak kararlılığı idi. Türk kamu oyu geniş ölçüde Müttefiklere sempati duyuyordu; fakat 1940 dan itibaren bu sempati, Mihver'in kazanacağı hakkındaki yaygın kanı ile bozuldu; 1941 Haziranında, Balkanlarda Alman yayılması Alman ordularını İstanbul'a 100 millik bir yakınlığa getirdiği zaman, Türkler Almanya ile bir dostluk ve ticaret anlaşması imzalıyarak kendilerini güven altına almaya çalıştılar.

[1] Lewis V. THOMAS ve R. N. FRYE, *The United States and Turkey and Iran* (1951), s. 89.

[2] KARAOSMANOĞLU, *Zoraki Diplomat* (1955), s. 34 - 35.

Bununla beraber, bu anlaşmaya Türkiye'nin İngiltere'ye karşı andlaşma yükümlülüklerini muhafaza ettiği şartını koydurdular.

1941 de Almanya'nın Rusya'ya saldırısından sonra, Türklerin Mihver'e karşı duyguları daha da olumlu bir şekil almağa başladı. Rusya ne de olsa, güneye doğru amansız ilerlemesine karşı yüzyıllarca korkunç bir artçı savunma savaşı verdikleri eski tarihî düşmanlarıydı; devrimci kardeşlik dönemi sırasında kurulan kısa bir iyi niyet birikintisi de, 1939 da Sovyet kabadayılığı ile dağılmıştı. Rusya'ya saldırmakla, Almanlar Türk kamu oyunun önemli bir bölümünün desteğini kazandılar ve daha önceki tahminlere gerçek bir sempati eklediler.

Müttefikler, tabiatıyla, o zaman Büyük İttifak haline gelmekte olan ittifaka katılması için Türkiye üzerinde baskılarını arttırdılar. 3 Aralık 1941 de ödünç verme ve kiralama yardımını Başkan Roosvelt Türkiye'ye de genişletti; Şubat 1943 te Churchill Türkiye'yi ziyaret etti ve Adana'da Türk devlet adamlarıyla buluştu; Aralık 1943 te Cumhurbaşkanı İnönü İngiliz ve Amerikan liderleriyle buluşmak üzere Kahire'ye gitti. Fakat İnönü yine geri durdu ve Türk kamu oyu genel olarak tarafsızlık politikasında onu destekledi. Ana düşüncelerden biri Rusya'ya güvensizlik, Nazi fethi ile Sovyet kurtuluşunun aynı derecede korkulacak şeyler olduğu hakkındaki yaygın duygu idi. Savaş sırasında bir Türk şunu belirtmişti "Bizim gerçekten istiyeceğimiz şey, Almanların Rusya'yı, Müttefiklerin de Almanya'yı yıkmasıdır. O zaman güven duyarız." Bunu düzenlemenin imkânsız olduğu görüldü ve 1943 te Ankara'daki hâkim çevreler Mihver dâvasının yenilgiye mahkûm olduğunu kavramağa başladılar. Bundan sonra Türkler Batı ile daha da sıkı iktisadî ve askerî ilişkilere girme yolunu tuttular ve Müttefik dâvasına çeşitli yollarla yardım ettiler. 1944 Ağustosunda Almanya ile diplomatik ilişkileri kestiler ve San Francisco'da Birleşmiş Milletler Konferansına katılmanın formalitelerine uymak için 23 Şubat 1945 te Almanya'ya savaş ilân ettiler.

Savaş yılları Türkiye'yi şiddetli iktisadî zorluklara uğrattı ve iktisadî hayata devlet müdahalesinin çapını ve şiddetini artırdı. Zaten bir savaş zamanı kontrol sisteminin çerçevesini sağlamış olan devletçi kanunlar ve 18 Ocak 1940 da kabul edilen "Millî Korunma Kanunu" hükûmete olağanüstü geniş iktisadî yetkiler verdi. 1939 da başlanılmış olan ikinci beş yıllık plân, askerî harcamaların yüksek nispeti

ve ham madde kıtlığı dolayısiyle iptal edildi ve kısmî seferberliğin sürdürülmesi tarım üretimini bile düşürdü[3].

Öte yandan dış ticaret genişledi. Türk ürünlerine büyük talep vardı ve ticarî fiyatlardan çok stratejik fiyatlarla satılıyordu. Bu gelişme, yüksek devlet masrafları ve temel malların kıtlığıyla birlikte, önemli bir enflâsyonist baskıya yol açtı[4]. İstanbul'da tâcirler, simsarlar ve acentalar büyük servetler yapıyorlardı. Kısmen vergi kaçakçılığı, fakat en çok, modern ve etkili bir vergi tarh ve tahsil sisteminin yokluğu dolayısiyle, bu servetler vergilendirmenin ya da hükûmet kontrolunun büyük ölçüde dışında kalıyordu.

Bu koşullar altında, hükûmet olağanüstü bir malî tedbire – varlık vergisine – karar verdi. Böyle bir vergi, iktisadî ve malî bunalım geçiren bir ülkede, gelir toplama ve millî ekonomi üzerinde kontrol aracı olarak normal ve haklı görülebilirdi. Gerçekte ise, vergi normal ve haklı bir şekilde anlaşılıp uygulanmadı[5].

Kendisine verilen adla, *Varlık Vergisi*, 11 Kasım 1942 de Meclisçe onandı ve ertesi gün yürürlüğe girdi[6].

Savaştan en büyük kârı iki grup sağlamıştı; tarım fiyatlarının yükselmesinden muazzam kazanç sağlayan büyük çiftçiler, ve hem Türk ihracat maddelerinin yüksek değerini hem de zarurî ithal mallarının korkunç kıtlığını istismar edecek mevkide olan İstanbul tüccar ve komisyoncuları. Çiftçiler hemen tamamen Müslüman Türklerden ibaretti; tâcirler, tamamen olmamakla beraber, geniş ölçüde üç azınlık topluluğuna mensup, Rum, Yahudi ve Ermeni idiler.

[3] HERSHLAG, *Turkey*, s. 177 d.

[4] İbid., s. 179 - 80.

[5] Varlık Vergisi hakkında bir çok açıklamalar vardır; en kolay elde edilebilir olanı L. V. THOMAS ve G. L. LEWIS'in daha önce zikredilen kitaplardaki açıklamalarıdır. Yüksek bir maliye memurunun ayrıntılı ve belgeli açıklaması için Faik ÖKTE'nin aşağıda zikredilen eserine bak.

[6] İstanbul Defterdarı Faik ÖKTE, kanunun ayrıntıları basında yayınlandığı zaman İktisat Fakültesi'nde eski bir hocasının sabah erken kendisine telefon edip açıklama istediğini yazar. Anlattığına göre aralarında şöyle bir konuşma geçer

"— *Faik, oğlum, bu sabah gazetede Varlık Vergisinin metni çıktı.*

— *Evet hocam.*

— *Tabiî gazeteciler işi kavramamış, metni eksik yazmışlar.*

— *Hayır benim okuduğum gazetelerin hepsinde metni tamamdır...*

— *Nasıl tamam? İtiraza, temyize mütealik bir hüküm yok!*

— *İşte bu da böyle bir vergi hocam!*

— *Oğlum siz toptan deli mi oldunuz!*" (*Varlık Vergisi Faciası* (1951), s. 64).

Vergi kanunu, mülk sahiplerinden, büyük çiftlik sahiplerinden, iş adamlarından ve maaş veya ücret üzerinden vergi ödemekte olan bazı vergi mükellefi kategorilerinden vergi alınmasını öngörüyordu. Büyük çiftlik sahipleri, sermayelerinin yüzyde 5 inden daha fazla vergilendirilemiyordu; limited şirketlerden 1941 yılı net kârlarının yüzde 50 si ile 70 i arasında vergi istenecekti. Diğer mükellefler için vergi tarhı özel komisyonlarca "kendi takdirlerine göre" yapılacaktı.

Bu son kategori için hiç bir vergi nispeti bildirilmemiş, hiç bir gelir veya sermaye beyanı istenmemişti. Mahallî vergi daireleri tahminlerini yapıp ödeme emirlerini bildirdiler. Kararları kesin olup itiraza tâbi değildi. Ödemeler onbeş gün içinde yapılacak, ödemiyenlere para cezası konacaktı. Bir ay içinde ödemiyenler zorla çalıştırılmak üzere başka yerlere sürüleceklerdi.

Çok geçmeden anlaşıldı ki bir mükellefin vergi matrahını belirleyen gerçek önemli unsur, onun dini ve milliyeti idi. Sonraki açıklamalardan, vergi mükelleflerinin iki ayrı listeye, Müslümanların M listesine, gayrimüslimlerin de G listesine ayrıldığı bilinmektedir. Daha sonra bunlara iki liste daha eklendi: ecnebiler için E, Müslüman olmuş Yahudiden Sabbatay Sevi mezhebine mensup dönmeler için D listesi. Dönmeler Müslümanların iki katı kadar, gayrimüslimler ise on katına kadar vergi ödediler. Ecnebiler, Ankara'dan verilen talimat üzerine, Müslümanlar kadar vergilendirileceklerdi[7]; fakat kötü kayıtlar ve yetersiz bir yönetim, bir çok ecnebilerin gayrimüslim Türk vatandaşları kadar vergilendirilmesine ve böylece de onların uyrukluğu adına yabancı elçilik ve konsoloslukların müdahalesine yol açtı.

Ocak 1943 başlarında basın, vergilerini ödemiyenlerin adlarını, ödeyecekleri vergi miktarıyla birlikte yayınlamağa başladı ve bunların Aşkale'de yeni yol yapımı için taş kırmaya gönderileceklerini bildirdi. 12 Ocakta basın, maaşlılar, küçükler, kadınlar, yaşlılar ve hastalar için hafifletme yapıldığını bildirdi. Geri kalanlar sürülecek, kendi taşıt, yiyecek ve gerekirse tıbbî tedavi masraflarını ödeyeceklerdi. Askerlik hizmetinde olan vergi borçluları askerî hizmetlerini tamamlar tamamlamaz zorunlu çalışma kamplarına gönderileceklerdi.

Bu imtiyazın dışında bırakılmış olan Mihver uyrukluğundaki Yahudiler, bu hükümden istisna edilmişti (ÖKTE, s. 81).

İtirazlara izin verilmemiş olmakla beraber, vergi mükelleflerinin Anayasa'da tanınan dilekçe hakları vardı ve Ocak ayına kadar Maliye Bakanlığına, hemen hepsi reddedilen 10.000 i aşkın dilekçe gelmişti. Sadece ölmüş veya iflâs etmiş kişilere ait bir kaç vergi tahakkuku iptal edildi. Tutuklamalar ve hacizler günlük olaylardan oldu ve satış salonları müsadere edilen mallarla doldu. Otuz iki kişilik ilk sürgün kafilesi 27 Ocakta İstanbul'dan Aşkale'ye hareket etti.

Vergi borçlularının, tutuklanan veya sürülen kimselerin basında gözüken isim listeleri hemen tamamen gayrimüslimlerden – Rum, Yahudi, Ermeni'lerden – ibaretti. Mihver taraftarı *Cumhuriyet* ve *Tasvir-i Efkâr*'ın önayak olduğu basın, bunları candan onaylıyor, sadakatsizlikleri ve nankörlükleri dolayısiyle cezalandırılması gereken "yabancı kan"dan, "yalnız adı Türk" olan kimselerden bahsediyordu.

Gerçekte, cezalananlar sadakatsizlerden çok sadakatliler idi. Mütareke ve İtilâf işgali sırasında yabancı himayesini muhafaza eden ya da kazanan azınlık mensupları, vergilerini Müslümanlarınkine veya ona yakın seviyeye indirtebildiler; yeni Cumhuriyete inananlar ve kaderini ona bağlıyanlar aldanmış oldular ve cezalandılar[8].

İlkbahar ve yaz boyunca, hemen bütünü gayrimüslim olan kimselerin tutuklanması, sürülmesi ve mallarının haczi devam etti. Bir çok iş adamı kendi servetlerinden daha fazla vergilerle mahvoldu; diğerleri ödeyecek kadar zengin olmakla beraber, nakit para bulmalarına yetecek zaman verilmediğinden iflâs ettiler[9]. En acıklı olanı, pek çok yoksulun – zanaatkârlar, gündelikçiler, hattâ dilenciler, eskiciler ve kundura boyacıları, kaldırım büfecilerinin – durumuydu. Bunlardan gayrimüslim olanlar, çok kez, ödeme güçlerinin çok ötesinde vergilendirildiler, borçlarını ödemeyince de hacze uğradılar. Daha sonra bu kategoriye bazı aflar bahşedildi.

Haziran 1943 te, Varlık Vergisinin 31 Temmuza kadar tasfiye edileceği ve o tarihe kadar borçlarını ödemiyenlerin iş kamplarına sürüleceği bildirildi. Başbakan 15 Haziranda Halk Partisi kurultayındaki bir konuşmasında, Varlık Vergisinin azınlıkları ezmek için bir araç olarak kullanıldığını hiddetle yalanladı. O zamana kadar tahsil edilmiş 270 milyondan 105 milyonunun azınlık mensupları ve ecne-

[8] Bak ÖKTE, s. 123 - 4.
[9] İbid., s. 149.

biler tarafından ödendiğinin doğru olduğunu, fakat mülk ve servet kaynaklarını ellerinde bulundurmaları dolayısiyle bunun makul olduğunu söyledi.

O zaman Almanya'nın yıldızı sönmeğe yüz tutmuş ve Batılıların vergiyle ilgilenmeleri bir rahatsızlık kaynağı olmağa başlamıştı [10]. 21 Eylûlde Maliye Bakanlığının af listeleri hazırladığı bildirildi ve 1 Ekimde *Vatan* başyazarı Ahmet Emin Yalman, vergi hakkında Türk basınında ilk eleştiriyi yayınladı [11]. Ekim sonunda Başbakan, İstanbul'daki bir Rumca gazetenin başyazarıyla bir mülâkat yaptı ve azınlıkların haksızlığa uğradığını yalanladı. Aralık 1943 te Roosevelt ve Churchill ile buluşmak üzere İnönü'nün Kahire'ye gitmesinden hemen önce, son sürgünler İstanbul'a geri getirildi. 15 Mart 1944 te – Müttefiklerin Monte Cassino üzerine nihaî taarruza geçtikleri gün – Meclis, halâ tutuklu bulunan vergi borçlularını salıveren ve ödenmemiş bütün vergi miktarlarını affeden bir kanunu kabul etti. Bu suretle, Varlık Vergisi, sona ererken de, vergilerini ödeyenleri cezalandırmak, ve her hangi bir şekilde bundan kaçınmayı becermiş olanları da mükâfatlandırmak gibi son uygunsuzluğunu tamamladı.

1947 de yazılan ve 1951 de yayınlanan bir kitapta, İstanbul Defterdarı Faik Ökte, isteksiz ve gönülsüz olmakla beraber, makamının kendisinden istediği baş rolü oynadığı Varlık Vergisinin kaynaklarının, uygulanışının ve sona erişinin hikâyesini tam bir samimiyetle anlatır. Türkiye'nin o zaman içinde bulunduğu durumda, sermaye üzerinde olağanüstü bir vergiye muhtaç olduğunu söyler. Alman ırkçılığının Osmanlı taassubuyla birleşmesinden doğan bu veled-i zinaya ise ihtiyacı olmadığını belirtir [12].

Vergi hasılatı 314.920.940 lirayı – o zamanki rayice göre aşağı yukarı 28 milyon sterlini – buldu. Bu istenen miktarın yüzde 74.11 i idi [13]. Eski İstanbul Defterdarı kitabının son bölümlerinde Hazinenin

[10] Almanya'da bazı münferit pederane tasvip ifadeleri dışında, Türk Varlık Vergisi o zamana kadar dünya basınında yorumsuz ve eleştirisiz olarak geçmişti. Müttefiklerin kasıtlı sessizliği, önce Boston'da 30 Haziranda "Hayvan Yine İpini Çözüyor" başlığı altında, vergiyi Türk barbarlığının yeni bir örneği olarak ilân eden *Hairenik* adlı bir Ermeni haftalık dergisi tarafından bozuldu. Daha dengeli bir tartışma, 9 - 13 Eylûlde *New York Times*'ta, vergiyi ve uygulanışını ayrıntıyla anlatan ve yapılan şeylerin siyasal sonuçlarını ele alan beş makalelik bir seride gözüktü.

[11] ÖKTE, s. 195 - 6.

[12] İbid., s 38 - 39.

[13] İbid., s. 197.

bu miktarda zenginleşmesinin gerektirdiği "kanunsuzluk ve nizamsızlık"ın sonuçlarını inceler[14]. İstanbul'un iş dünyası sarsılmış ve yerinden oynamıştı[15]. Vergi, sağladığı fırsatlarla büyük borsacıları zenginleştirerek ve meşru küçük iş yerlerinin yıkılması ve geçimini bunlardan sağlıyanların yoksullaşmasiyle küçük borsacıların sayısını artırarak, fiilen karaborsanın yararına çalışmıştı[16]. Vergi, ekonomik ereklerine ulaşmakta başarısızlığa uğramış ve onu esinleyen fiyat politikasının tam bir iflâsıyla sonuçlanmıştı.

Malî dönemde bu vergi ile kaybettiğimiz en kıymetli döviz, Vatandaşın devlete olan itimadının sarsılmasıdır... Endüstri, ticaret, bütün ikdisadî hayat, emniyet havasını teneffüs ederek yaşayabilir. Varlık Vergisi ile bu hava zehirlenmiştir.... [17]

Türkiye'nin dış itibarı üzerindeki etki daha da kötüydü. Türkiye Cumhuriyetinin, kuruluşundan beri malî politikasının dürüstlüğü, dinî hoşgörüsü dolayısiyle kazanmış olduğu iyi ün tahrip edilmişti. Onu yeniden kurmak kolay değildi.

Türk vatanseveri için, Varlık Vergisinin en affedilmez yanı, Türkiye'nin egemenliğini ve vekarını düşürmesiydi. Ecnebi vatandaşlarına haksız ve ayrıcalı vergiler koymak suretiyle, Türkiye diğer devletlerin kendi iç işlerine müdahalesini davet etti; sonra yabancı baskısıyla bu vergileri düzeltmekle de Atatürk cumhuriyetinin hükûmeti, çok önce kaldırılmış olan Kapitülâsyonların en utanç verici ve küçültücü durumlarına yeniden düştü.

Faik Ökte kitabını şu son düşünceyle bitirir "Ben kendi hesabıma bu mevzuda devletin vekar ve haysiyetine vurulan bu darbe dolayısiyle, başta Başbakan olmak üzere, hepimizin toptan Yüce Divana sevkedilmeyişimize hâlâ hayret ederim."[18].

Varlık Vergisi acıklı bir işti. O zamandan beri yabancı gözlemciler tarafından anlatılmış ve tartışılmıştır. Uzun vâdede, muhtemelen, Türk Devletinin "haysiyet ve vekarı"na, Verginin doğrudan doğruya kurbanlarından daha zararlı idi. Bununla beraber, etkileri mübalâğa edilmemelidir. Hitler Almanya'sının hâkim olduğu bir Avrupa'da, Cum-

[14] İbid., s. 209.
[15] İbid., s. 202.
[16] İbid., s. 203.
[17] İbid., s. 210.
[18] İbid., s. 213.

huriyet Türkiye'sinin tek bir işkence denemesi yumuşak ve ılımlı bir olaydı. Hatırlanmalıdır ki Türkler için Almanya, o kadar hayranlık duydukları ve bir yüzyılı aşkın bir süreden beri benzemeye çalıştıkları Avrupa'nın aslî ve merkezî parçasıydı. Nazilerin Almanya'-da nasıl davrandıklarını görmüşlerdi; fakat aynı zamanda Avrupa devlet adamlarının onları kabul ettiğini ve onlarla yakın arkadaşlık ettiğini de görmüşlerdi. Savaşın patlamasından sonra Nazi zulmüne karşı ithamlar, taraftarlar nezdinde ikna yeteneğinden çok şeyler yitirmişti ve siyasal savaş eylemlerinden ibaret görünüyordu. Dış gözlemcilerin gözünde, Avrupa artık Almanya'yı, Almanya'nın Nazileri reddedebileceğinden daha fazla rededemezdi.

Varlık Vergisinin tasfiyesini, Alman etkisinin azalmasının diğer belirtileri izledi. 1944 Mayısında Ankara'da yapılan öğrenci gösterileri, faşist ve ırkçı doktrinleri tutmak – ve daha ilginç olarak – rejimi ve Anayasayı devirip Türkiye'yi Almanya'nın yanında savaşa sürükliyecek bir hükûmet kurmayı tertiplemekle itham edilen Panturanist grupların polis tarafından kovuşturulmasına yol açtı[19].

Panturanistlerin 1944 Eylülünde yargılanıp mahkûm edilmeleri, aşikâr bir şekilde Sovyetler Birliği'ni yatıştırma çabası idi; çaba boşa gitti. Buna ve Türk hükûmetinin diğer adımlarına rağmen Sovyetler yatışmadı ve 1925 te imzalanmış olan ve yenilenmesi gereken Türk - Sovyet dostluk ve tarafsızlık andlaşmasını yenilemiyeceğini 19 Martta bildirdi. Bu hareketi, toprak terki, üs ve Boğazların statüsünü düzenliyen Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesi konularında, bir dizi isteklerin öne sürülmesi izledi; bunların hepsini Türkiye bükülmez bir şekilde reddetti.

Nazi Almanya'sının yenilerek sönmesi ve siyasal anlaşmazlık sebebiyle Sovyet Rusya'yla bozuşma, 1930 larda ve 1940 ların başında bir süre liberal ve demokratik Batı'nın yerine geçmekte ve Türkiye'yi modernleşme yolunda bir totaliter otokrasi örneği haline getirmekte görünen iki etkiyi uzaklaştırdı. 1918 deki gibi bir kere daha demokrasiler otokratik düşmanlarını yenmişlerdi ve ilerleme ile kalkınmanın hâkim sesini teşkil ediyorlardı. Bunu izliyen çetin yıllarda bir çok

[19] Bu hareketler hakkında bak JÄSCHKE, "Der Turanismus und die Kemalistische Türkei", in R. HARTMANN ve H. SCHEEL (Derleyenler), *Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft* (1944), s. 468 - 83; R. Oğuz TÜRKKAN, "The Turkish Press", *MEA*, I (1950), 142 - 9; C. W. HOSTLER, "Trends in Pan-Turanism", ibid. III (1952), 3 - 13 ve *Turkism and the Soviets* (1957); KARPAT, s. 264 d.

uluslar ve hükûmetler, kuvvet dengesi hesaplarını ve umutlarını yeniden gözden geçirip bağlılıklarını ona göre yeniden ayarlamış oldukları halde, Türkler dış politikalarında Batı çizgisini ya da iç gelişmelerinin Batılı eğilimini terketmek için bir sebep görmemişlerdir.

Demokrasinin Gelişi [20]

Atatürk sonrası Türkiye'nin demokratik gelişiminde belki en önemli tek olgu, 1950 Mayısında muhalefetin iktidara karşı ezici bir zaferiyle sonuçlanan gerçekten serbest ve dürüst bir seçimin yapılmasıdır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin, çoğu kez kendisine meydan okuyacak her hangi bir muhalefet partisi olmaksızın, hemen hemen kesintisiz yirmi yedi yıllık idaresinden sonra, bu partinin bir hükûmeti, kendi yenilgi ve düşmesiyle sonuçlanan serbest ve sakin bir seçimi yönetti. Ülkenin ve bölgenin tarihinde daha önce bir örneği bulunmayan bu önemli olay, Kemalist rejimin yapıcı çalışmasına ve onun sayesinde Türk halkının siyasal olgunlaşmasına, dikkate değer bir kanıt teşkil eder. Bir anlamda, Halk Partisinin seçim yenilgisi, onun en büyük başarısı – Partinin kendisinin içinden fışkırdığı önceki devrimi tamamlayan ikinci bir devrim – idi.

Demokrasi Türkiye'ye kolay gelmedi. Fikir ve istek yeni değildi. Hürriyetin bağımsızlıkla eş anlamda olduğu pek çok Doğu ülkelerinden farklı olarak, Türkiye'de, sadece ulusların diğer uluslara karşı haklarıyla değil, ulus içinde kişilerin haklarıyla da ilgili gerçek bir demokratik hareket var idi. Fakat bu hareket, yaygın entellektüel nüfuzuna rağmen, pek az bir siyasal başarıya ulaşmıştı. 1876 ve 1908'deki iki meşrutî rejim yüksek ümitlerle başlamış, hayal kırıklığı ve iflâsla sonuçlanmıştı; hattâ Kemal Atatürk'ün halkçı rejimi bile, hoşgörülen muhalefet ile iki denemesinde başarısızlığa uğrayarak, devlet başkanının kişisel otokrasisi haline dökülmüştü.

[20] Türkiye'de savaş sonrası siyasal gelişmelerin açıklamaları, bir çok genel kitaplarda, özellikle L. V. THOMAS ve G. L. LEWIS'in kitaplarında bulunabilir. En yeni ve kapsayıcı inceleme KARPAT'ınkidir. Olayların ayrıntıları hakkında, JÄSCHKE'nin *Kalender*'i (*Die Türkei in den Jahren 1942 - 51*, 1955), *OM*, *WI*, ve *RIIA*, *Survey* yararlı bilgiler vermeğe devam ediyor. Bunlara bir çok yeni dergiler, özellikle *MEJ* (1947 den beri), *MEA* (1950 - 1963), *MER* (1960 dan beri), *MES* (1964 ten beri), *Orient* (1957 den beri) ve *C. Or. contemp.* (1944 ten beri) eklenebilir. En kapsayıcı bilgiler, sonuncusunda bulunur. Türkçe yayınlar arasında, esas itibariyle Türkiye'deki parti politikalarıyla ilgili belgeleri toplayan, fakat pek değerli yorumları ve sunuşları da içine alan, TUNAYA'nın *Partiler*'i emsalsiz değerdedir. Ayrıca bak FREY, *Elite* (1965), s. 348 d.

Atatürk'ün ölümünden sonra biraz bozulma oldu. Ondan daha küçük çapta kişilerin elinde, onun otoriter ve pederşahî hükûmet tarzı, kelimenin genel olarak anlaşıldığı şekliyle diktatörlüğe daha yakın bir niteliğe düştü. Atatürk'ün hâkim kişiliğinin ortadan kalkması ve muzaffer Batının demokratik fikirleriye etkilenmiş yeni bir kuşağın yükselmesi, geçmişten tevarüs edilen otoriter hükûmetin halk tarafından kabulünü zayıflattı ve rejimi, gittikçe artan bir şekilde, baskıya bağlanmağa zorladı. Savaş yıllarının sıkıntıları ve gerginlikleri, seferberlik yükü, yabancı casusluk ve sızmasının yaygın tehdidi, hep birlikte kuvvetli bir hükûmet ihtiyacını artırdı ve alınan bastırıcı tedbirlere biraz haklılık görünüşü verdi. Bu tedbirler sıkıyönetimi, basın ve yayının sıkı denetimini, polis yetki ve eylemlerinin genişletilmesini de kapsıyordu.

Savaştan sonra, Türkiye'de tek parti idaresini sona erdiren ve o zaman göründüğü gibi, ülkeyi liberal ve parlemanter demokrasi şosesine oturtan hızlı ve ani değişiklik geldi.

Bu süreç, 1945 te Türkiye Birleşmiş Milletler'e katıldığı ve San Francisco'da yeni kabul edilmiş olan Birleşmiş Milletler Anayasasının onaylanmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisine geldiği zaman başladı.

Zaman ve atmosfer demokrasiye elverişli görünüyordu; bizzat Cumhurbaşkanı da Ankara'da 19 Mayıs spor bayramında, toprak dağıtımı ve demokratik gelişmeden bahsetmiş ve "siyasî hayatımızda demokratik prensipler daha büyük ölçüde hâkim olacaktır" demişti[21]. Halk Partisinin bir grup üyesi bu fırsattan yararlanarak, Türk hükûmetinin Birleşmiş Milletlerde teorik olarak onayladığı hak ve hürriyetleri Türkiye içinde teminat altına alacak bir çok kanunî reform teklifinde bulundu. Grubun liderleri şunlardı: Bağımsızlık Savaşında rol oynamış ve 1937 - 9 da Başbakanlık yapmış, bankacı ve iktisatçı, İzmir milletvekili Celâl Bayar; seçkin bir bilgin ve tarihçi ve Türkiye'nin entellektüel hayatında önde gelen bir sima, Kars milletvekili Fuat Köprülü; hukukçu ve pamuk yetiştirici, Aydın milletvekili Adnan Menderes, ve yargıç ve vâli olarak geniş tecrübesi olan İçel milletvekili Refik Koraltan. Köprülü dışında, bunların hepsi Halk Partisinin ileri gelen ve tecrübeli parlâmento üyesiydi.

C. Or. contemp. II (1946), s. 294.

Parti daima belli bir ölçüde iç tartışma ve eleştirmeye müsaade etmiş ve bir konu Mecliste aleniyete konmadan önce, kapalı parti toplantısında çok kez serbest oya gidilmişti. Bu vesileyle de konu önce parti içinde ortaya atılmıştı; 17 Haziran 1945 te altı ara seçimi yapılacaktı ve hükûmet resmen aday göstermemek kararını almıştı. Bir hafta önce, 12 Haziranda, seçimleri görüşmek üzere bir parti grup toplantısı yapılmış ve bu vesileyle dört âsi, parti programında ve kanunlarda bazı değişiklikler teklif eden ortak bir önerge sunmuştu. Önerge (dörtlü takrir), onu imzalayan dört kişi dışında, oybirliğiyle reddedildi[22]. Fakat bu kez azınlık geleneği bozdu ve önergeyi Meclis önüne getirmekte direndi. 15 Ağustosta Birleşmiş Milletler Anayasası onaylanmak üzere Meclise geldiği zaman, Menderes, "Türkiye, Anayasayı imzalamakla, gerçek demokrasiyi uygulamayı kesinlikle taahhüt etmiştir" kanıtını ileri sürdü[23].

Bu kanıtlar hükûmeti veya onun uysal çoğunluğunu etkilemedi. Bunun üzerine âsiler, köklü bir yenilik olarak, halka dönmek yolunu tuttular. *Vatan* gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, hem otoriteye hem de halka yapılan haksızlığa meydan okumaya hazır olduğunu bir çok kez göstermişti; bu kez de gazetesinin sütunlarını âsilere açtı; onlar da 1945 Eylûlünün üçüncü haftasında, hükûmet ve partinin izlemekte olduğu "totaliter" yolu eleştiren ve kendilerinin demokrasiye inançlarını ilân eden imzalı makaleler yayınladılar[24].

Bunu şiddetli bir siyasal gerginlik dönemi izledi. 21 Eylûlde gizli bir parti toplantısında, parti disiplinine aykırı hareketten dolayı, Menderes ve Köprülü'nün atılmasına karar verildi; o zaman Koraltan *Vatan*'da, Menderes ve Köprülü'yü savunan ve şunu belirten bir makale yazdı "Ben ve üç arkadaşım, millî hâkimiyet esaslarının ve Parti prensiplerinin kuvvetlenmesine çalışmaktan başka bir şey yapmadık. Prensiplerden ayrılan biz değiliz, iki arkadaş hakkında ihraç kararı verenlerdir"[25]. Parti, bu meydan okumaya karşılık verdi ve 27 Kasımda 1 e karşı 280 oyla grup, Koraltan'ın da partiden atılmasını kararlaştırdı. Bu arada Celâl Bayar 26 Eylûlde milletvekilliğinden

22 TUNAYA, *Partiler*, s. 648, n. 8.

23 YALMAN, "The Struggle for Multi-Party Government in Turkey", *MEJ*, I (1947), 53.

24 YALMAN, *Turkey in my Time* (1956), s. 223.

25 TUNAYA, *Partiler*, s. 649, n. 11.

çekilmişti. 3 Aralıkta, üç arkadaşıyla dayanışma halinde, Cumhuriyet Halk Partisinden de istifa etti[26].

Partiden ayrılanlara karşı basında şiddetli saldırılar yer aldı ve bir süre sanki hükûmet güçlü bir bastırma hareketi düşünüyormuş gibi göründü. Sonra, birdenbire tam bir politika değişikliği oldu. 1 Kasım 1945 te Cumhurbaşkanı İnönü, Meclisin yeni toplantısını açış konuşmasında bir çok önemli değişiklikler tavsiye etti : iki dereceli seçim yerine, doğrudan doğruya tek dereceli ve gizli oylu seçim yapılacaktı; vatandaşın Anayasa hürriyetlerini kısıtlayan kanunlar, özellikle basın, dernek ve polis yetkileriyle ilgili kanunlar kaldırılacaktı. Türkiye'nin bir diktatörlük olmadığını, fakat bir muhalefet partisinden yoksun olduğunu söyledi; kanunlar o şekilde değiştirilmeliydi ki arkadaşlarından farklı düşünenler, bir klik veya hizip olarak çalışmak yerine kanılarını ve programlarını ilân edebilmeli ve açıkca bir parti olarak çalışabilmeliydi. Bu, " *siyasî hayatımızın gelişmesi için daha doğru yol; Milletin menfaatı ve siyasî olgunluğu için daha yapıcı bir tutumdur. Siyasî kanaat ayrılıklarından dolayı vatandaşlarımız arasında düşmanlık olmaması için bütün kuvvetimizle çalışacağız*"[27].

7 Ocak 1946 da Demokrat Parti'nin Ankara'da kuruluş kaydını yaptırmasıyla, Cumhurbaşkanının muhalefet isteği yerine geldi[28]. Kurucuları Halk Partisinin geçen yılki âsileriydi. Çok geçmeden bunlara diğerleri de katıldı; böylece bunlar demokratik muhalefet rolüne hazırlanmağa ve iktidara geçmeğe çalışmağa başladılar.

Görevlerinde onlara kolaylık gösterilmedi. Cumhurbaşkanı İnönü Kasım söylevinde, gelecek seçimlerin Meclisin mevcut döneminin tamamlanması üzerine 1947 de yapılacağını söylemişti. Fakat 1946 Nisanında Halk Partisi kurultayı, belli bir şekilde yeni parti seçime hazır olmadan önce davranmak amacıyla, seçim tarihini öne almaya karar verdi. Genel seçimler 21 Temmuz 1946 da, belediye seçimleri de hemen yapılacaktı.

Demokrat Parti belediye seçimlerini boykot etmeğe ve 465 sandalya için 273 aday gösterdiği genel seçimlere girmeğe karar verdi. Altısı bağımsız olmak üzere altmış bir sandalya kazandı. Demokrat Parti gürbüz bir çocuk olduğunu göstermişti. Demokrat adaylar büyük

26 İbid., s. 649, n. 12.

27 İNÖNÜ, *Söylev*, I. 400; karşılaştır *C. Or. contemp.*, III (1946), 669 d.

28 Nuri Demirağ'ın çok az önceki muhalefet partisi hakkında aşağıda s. 379-80 e bak.

şehirlerde önemli başarılar kazandılar ve eğer parti ve hükûmet memurları ülkenin çeşitli yerlerinde seçmenleri korkutmak ve oyları düzenlemek teşvikine karşı koyabilselerdi, bir çok yerlerde daha şüphesiz kazanacaklardı.

7 Ağustosta, partinin otoriter kanadının temsilcisi sayılan Recep Peker'in başkanlığında Halk Partisinin yeni kabinesi kuruldu. Peker fazla zaman kaybetmedi; 20 Eylûlde basın ve ceza kanunlarında yapılan değişiklikler hükûmete yeni denetim yetkileri verdi; seçim yolsuzluklarına karşı yükselmekte olan eleştiri dalgasını, halâ yürürlükte olan sıkıyönetime başvurmak suretiyle durdurmaya teşebbüs edildi[29].

Teşebbüs boşa çıktı. Artık Türkiye'de kuvvetli ve kararlı bir parlâmento içi muhalefet, canlı ve etkin bir bağımsız ve muhalif basın vardı. Her ikisi de gelecek dört yılın demokrasiye doğru gelişiminde önemli bir rol oynadı. Mücadele kolay olmadı; fakat demokratik kuvvetler Halk Partisinin kendi içinde yeni ve daha liberal unsurların yükselmesinden çok yardım gördü.

Hükûmetle muhalefet arasındaki ilişkiler ilk başta kötüydü; Mecliste ve basında karşılıklı suçlamalar ve şikâyetler siyasal gerginliği en yüksek derecesinde sürdürüyordu[30]. Sonunda, bizzat Cumhurbaşkanı İnönü Haziran 1947 de tarafsız bir nitelikle araya girdi. Başbakanla ve Demokrat liderlerle, karşılıklı fikir ve özellikle yakınmalarını bildirmeleri için, birlikte veya ayrı ayrı bir çok toplantılar yaptı. Ondan sonra 12 Temmuz 1947 de bu tartışmaları ve bunlara karşı kendi tepkilerini anlatan bir bildiri yayınladı[31]. Çok partili devlette, Cumhurbaşkanının politika üstü bulunması ve her iki partiye karşı eşit ödevlerle partizan olmayan bir devlet başkanı olması gerektiğini söyledi. Görüşmelerde hükûmet, Demokratları halkı ayaklanmaya tahrikle, Demokratlar da hükûmeti veya onun bazı ajanlarını baskıyla suçlamıştı. İnönü birinci ithamı yersiz, ikincisini de büyütülmüş buluyordu; her halü kârda her iki taraftan da iyi ve demokratik davranış teminatını almıştı[32].

Cumhurbaşkanının hareketi Türkiye'de parlemanter hükûmetin pürüzsüz işlemesine çok yardım etti. Fakat aynı zamanda, 26 Ağustos

[29] YALMAN, *Turkey*, s. 229.
[30] İbid., s. 239 - 40.
[31] Metin : TUNAYA, *Partiler*, s. 688.
[32] YALMAN, *Turkey*, s. 240.

1947 de parti Meclis grubunun yaz toplantısında aşikâr hale gelen, iktidar partisi içindeki bunalımı çabuklaştırmakta da doğrudan doğruya etkili oldu. Sekiz saatlık hararetli bir tartışmadan sonra grup, Recep Peker'e istemiş olduğu güveni verdi– fakat artık oybirliğiyle değildi. Çoğu genç olan otuzbeş milletvekili Peker'e karşı oy kullandı. Basın derhal onları kahraman olarak alkışladı ve Peker açık oyda direnmeseydi bunların sayısının daha da çok olacağını belirtmekten geri kalmadı[33]. 3 Eylûlde altı bakan istifa etti ve ertesi gün Başbakan gruptan kabineyi yeniden kurmak yetkisi istediğinde muhaliflerin sayısı 47 ye, çekimserlerinki de aşağı yukarı 100 e çıktı. Recep Peker'in ikinci kabinesi, parti dışındaki kadar parti içindeki kararlı muhalefet karşısında, ancak bir kaç gün sürdü. 9 Eylûlde Recep Peker Başbakanlıktan çekildi ve yerine 16 Ocak 1949 a kadar iktidarda kalan Hasan Saka geçti. Saka'nın dört ve daha da çok, onu izliyen Prof. Şemsettin Günaltay'ın kabinesinde Halk Partisi içindeki liberal grup önemli bir mevki işgal etti.

Bu arada Demokrat Parti de aşırı ve ılımlı kanatlar arasında parçalanmıştı. Bir veya iki küçük ayrılma ve anlaşmazlıktan sonra, daha ciddî bir ayrılma, 1948 yazında çoğu milletvekili olan ayrılıkçı bir Demokratlar grubu, partiyi hükûmete karşı muhalefette yeter bir güc göstermemekle itham edip yeni bir parti kurdukları zaman oldu. 20 Temmuz 1948 de kurulan Millet Partisi de Halk Partisinin bazı hoşnutsuz üyelerinin desteğini topladı ve eski Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak[34] ı ikna ederek, adının ve liderliğinin prestijini sağlamayı başardı. Yeni parti çabucak daha muhafazacı ve hattâ bazen lâikliğe karşı fikirlerin odak noktası oldu[35].

Bu ve diğer ayrılmalarla Demokrat Parti'nin 1946 da Meclisteki 61 sandalyalık gücü, 1950 de sadece 31 e indi[36]. Bununla beraber ülkedeki gücü ve etkisi büyümeye devam etti ve siyasal faaliyet üzerindeki kısıntılar birer birer gevşedikçe bu büyüme daha da hızlandı. Cemiyetler Kanunu muhalefet gruplarına müsaade edecek şekilde değiştirildi ve 20 Şubat 1947 de işçilerin ve işverenlerin sendika ve bölgesel federasyonlar kurmasına izin veren bir kanun kabul edildi[37].

[33] TUNAYA, *Partiler*, s. 563 - 4; YALMAN, *Turkey*, s. 243.
[34] Bak : *EI²* ("Çakmak, Fevzi").
[35] TUNAYA, *Partiler*, s. 712 - 3 ve n. 8.
[36] İbid., s. 657.
[37] Aşağıda s. 469 ve d. na bak.

Aralık 1947 de sıkıyönetim nihayet sona erdi ve basın daha önce görülmeyen bir ifade ve eleştiri hürriyetinden yararlanmağa başladı. Prof. Şemsettin Günaltay'ın yeni kabinesi 23 Ocak 1949 da hükûmet programında şunu ilân etti: "Batı demokrasilerinin mevzuatını örnek tutacağız... Vicdan hürriyeti bizim için mukaddestir..." Ertesi gün Başbakan Meclise şunu bildirdi: "Demokrasinin yerleşmesine samimiyetle çalışacağım... Bir tarihçi sıfatiyle sizleri temin ederim ki, bu memleketin istikbali için, kendi kanaatıma göre yegâne çare, sağlam esaslara müstenit bir demokrasinin bu memlekette kurulması ve işlemesidir... Eğer demokrasiye demagoji hâkim olursa... bunun vereceği netice ikidir, ya inhilâl ya diktatörlük"[38].

Bununla beraber, bazı kısıntılar yürürlükte kaldı. Hükûmetin dış politikası gerçekte eleştirilemiyordu; fakat bu hususta bütün partiler arasında büyük ölçüde görüş birliği olduğundan, bu kısıntı fazla kızgınlık yaratmıyordu.

Bir kararsızlık fasılasından sonra komünizmin bütün şekilleri yasaklandı. 1945 te, sansürün gevşemesinden yararlanarak, bir çok solcu yayınlar gözükmeğe başlamıştı. Bunların ilki, bir kapatılma fasılasından sonra Mayısta yeniden çıkan ve Zekeriya Sertel'in baş yazarlığında pembemsi fikirler ileri sürmeye başlayan günlük *Tan* gazetesiydi. Yılın sonuna doğru daha açıkca Sovyet yanlısı gazeteler, özellikle haftalık *Görüşler* ve günlük *Yurt ve Dünya* çıktı.

Rus taraftarı duyguların Türkler için hiç bir zaman pek çekiciliği olmamıştı; Sovyet hükûmetinin Türkiye'ye, toprak talebi ve diğer türden istekler ileri sürdüğü bir zamanda bu duygular özellikle nefret vericiydi. Kasım sonunda İstanbul basınının büyük kısmı, bir günlük tereddütten sonra muhalif *Vatan* gazetesinin de katılmasıyla, solculara karşı bir kampanya açtı, 4 Aralıkta öğrenci kitleleri *Tan* ve *Yurt ve Dünya* matbaalarına ve komünist eserler bulundurmakla tanınan bir çok kitapçı dükkânına saldırıp tahrip ettiler[39]. Rus ajanlarından ancak bir gömlek daha iyi sayılan komünistlere ve yoldaşlarına karşı Türkiye'de pek az sempati vardı. Öte yandan, onların icabına bakmak için, basın demagojisi ve kitle tecavüzü gibi demokrasi sapıklıklarına başvurulmuş olmasına esef eden bir çok kimseler de vardı[40].

[38] JÄSCHKE, *Kalender*, 23 Ocak 1949.
[39] YALMAN, *Turkey*, s. 226.
[40] THOMAS ve FREY, s. 111.

1946 da, tek parti idaresinin sona ermesiyle, sol kanat partiler kurmak teşebbüsleri yapıldı; bunların hiç biri başarılı olmadı. Bunlardan hiç olmazsa biri – 20 Haziran 1946 da kurulan ve eski devirden yaşlı bir komünistin liderliğinde bulunan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi – komünist eğilimli idi. Parti 1 Aralık 1946 da, sıkıyönetim komutanlığınca kapatıldı ve liderleri komünist tahriki suçlamalarıyla tutuklandı. Aynı zamanda komünist yanlısı bazı gazeteler ve sendikalar yasaklandı [41].

Bundan sonra, Türkiye'ye karşı Sovyet düşmanlığının artması karşısında, komünist eylem ve fikirlerin şiddetle bastırılması – bu kısıtlamalar, zaman zaman toplumsal sorunların her ciddî tartışmasını tehlikeli bir teşebbüs haline getirmek şeklinde yorumlanmış ise de – genel bir destek gördü. Diğer bakımlardan basın hürriyetini sınırlamak için zaman zaman girişilen çabalar, kamu oyunun yeni etkin gücü karşısında başarısız kaldı.

Toplumsal değişiklik

Türk politikası daha etkin bir parlemanter demokrasi yönünde ilerlerken, Türk toplumu da geleneksel düzenin köklü ve kapalı bağlılığından, serbest hareket eden ve devlet idaresine katılan vatandaşların modern topluluğuna geçiş dönemine girmişti [42].

Türkiye nüfusu Cumhuriyet idaresi altında hızlı bir artış göstermekte idi – 1927 de 13,5 milyon, 1935 te 16 milyon, 1940 da 18 milyon civarında, 1945 te 19 milyon, 1950 de de 21 milyon kadar. Aynı zamanda, aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, şehirlerde yaşayan Türklerin oranı önemli derecede yükselmekte idi.

Şehirleşme oranının artışı tabiatıyla okur yazar oranının artışını da beraberinde getirdi – resmî rakamlara göre 1927 de %10.6 dan 1935 te %20.4 e, 1945 te %30.2 ye ve 1950 de %34.6 ya yükseldi. Son rakamın daha ayrıntılı dökümü, okur yazarlığın onaltı yaşın altındakiler arasında %43.2, genel olarak erkekler arasında %48.4 ve bütün köylerde – yani nüfusu 5.000 in altında olan yerlerde – % 13.4 olduğunu gösterir. Şehirlerde erkek nüfus içinde bu rakam % 72 ye kadar çıkar.

[41] TUNAYA, *Partiler*, s. 704; LAQUEUR, *Communism*, s. 215.

[42] Türkiye'deki bu sürecin anlamı hakkında bak D. LERNER, *The Passing of Traditional Society* (1958); FREY, *Elite* (1965).

Şehirlerde nüfus oranı

	20.000 i aşkın yerler	50.000 i aşkın yerler	100.000 i aşkın yerler
		(yüzde)	
1927	12.5	7.7	6.2
1935	13.0	8.0	6.4
1940	13.7	8.6	6.4
1945	14.1	9.5	7.4
1950	14.7	10.2	8.3

Okur yazar şehirli nüfus, yeni ilgiler ve alışkanlıklar edinir, ve kendisi hakkında işlerin gidişinden devamlı haberdar olmaya arzuludur. Gazetelerin sayısı ve yayılması devamlı yükseldi. Çoğu özel kişilere ait radyo sayısı 1938 de 46.230 dan 1945 te 176.262 ye, 1948 de 240.525 e, 1951 de de 412.270 e çıktı. Aynı dönem içinde, gönderilen özel mektupların sayısı iki katını aştı; telefon sayısı hemen hemen beş kat arttı[43]. Roman ve daha fazla olarak hikâye türü serpilip gelişti; tiyatrolar küçük, sinemalar ise daha büyük seyirci kitlesi çekmeğe başladı; futbol geniş ve tutkulu kalabalıklar topladı.

Ulaştırmanın modernleşmesi, İstanbul orta sınıfına Avrupa stili faytonların girişiyle ondokuzuncu yüzyılda başlamıştı. Bunları kapalı kupa, Viktorya arabaları, omnibüsler, tramvaylar ve en son otomobiller izledi. İstanbul ve diğer şehirlerin sokaklarında artan trafik, daha fazla isteklere ve reformlara – kaldırımlı yollar, süpürme ve kanalizasyon, aydınlatma, zâbıta ve bu hizmetleri yürütecek ve sürdürecek modern bir belediye idaresi – yol açtı[44].

Türk kenti, sokakları dolduran yeni ve genişleyen trafikle başa çıkmak için, yeniden kurulur ve düzenlenirken, aynı şekilde bütün ülke de demir ve kara yolları ağıyla değişti. Kervanın yerini trenin, at, eşek ve devenin yerini de otomobil, otobüs ve kamyonun alması, şimdiye kadar akla hayale gelmeyen bir çapta insan, mal ve fikir

[43] Ayrıntılar, Türk hukûmetince yayınlanan İstatistik yıllıklarındadır. Yukardaki bilgi, A. B. D. Ticaret Bakanlığı tarafından yayınlanan *Investment in Turkey* (1956) adlı kitapta LERNER tarafından verilen pek yararlı tablolardan toplanmıştır.

[44] Aşağıda s. 389 ve devamına bak.

hareketini mümkün kıldı ve Türk halkına, onları modern dünya içinde yer almağa hazırlamış olan, fizikî olduğu kadar toplumsal ve zihnî bir seyyallik verdi[45].

Seçim[46]

15 Şubat 1950 de, uzun görüşmelereden sonra Meclis, hem Halk Partisinin hem Demokrat Partinin uyuştuğu şekilde yeni bir seçim kanununu kabul etti. Az bir süre sonra partiler, radyoda eşit konuşma zamanı, toplantılar için salonlardan yararlanma ve bütün basın kolaylıklarıyla, seçim kampanyalarına başladılar. Halk Partisi tarım reformundan ve özel teşebbüs imkânlarından bahsediyor ve daha fazla demokrasi vaadediyordu; Demokratlar onların yavaşlığına hücum ediyor ve, hem siyasal hem ekonomik, daha fazla hürriyet – devletçiliğin gevşetilmesi, daha çok özel teşebbüs, ve işçiler için grev hakkı – istiyorlardı. Millet Partisi lâikliğin gevşetilmesi ve İslâmlığın canlandırılması ile daha çok ilgiliydi.

Her iki büyük rakip, Demokratlar ve bu kez Halk Partisinin hâkim liberal kanadı, hürriyet ve ilerleme vaadediyordu. Fakat iki partinin vaatlerinden belki daha da önemli bir olgu, her ikisinin de bunları yapmakta olmasıydı; muhalefet gibi hükûmet de seçmenleri tehdit etmek yerine, onların gönlünü kazanmağa çalışıyordu. Bu yeni uygulamada muhalefet tabiatıyla daha usta idi[47].

14 Mayısta Türkiye, seçim sandıklarına gitti. 8.5 milyona yakın seçmenin yüzde 88 i oyunu kullandı. 408 Demokrat, 69 Halk Partili, 1 Millet Partili ve 9 bağımsızdan kurulu bir Meclis seçtiler. Yirmi yedi yıl sonra Halk Partisi gerçekten serbest ve dürüst bir seçimde kendisinin yenilmesine müsaade etmiş, yenilgiden sonra da iktidarı sakince galiplere devretmişti. Niçin böyle yaptığı – partinin, büyük kontrol ve baskı yetkileri uzun süre rakipsiz kalan üstünlüğü ile, niçin bu şekilde kendi düşüşünü hazırlamaya, örgütlemeye ve kabul etmeğe yatkın olduğu – pek âlâ sorulabilir.

Bir çok açıklamalar ileri sürülmüştür. Türk kelbî (cynic)leri – pek kelbîdirler – bütün hikâyenin bir yanlış hesap sonucu olduğunu

[45] Çeşitli cephelerinde seyyallik hakkında bak : LERNER, çeşitli bölümler.
[46] 1950 seçiminin çağdaş değerlendirmeleri için bak : S. J., WEINBERGER, "Political Upset in Turkey", *MEA*, I (1950), 135 - 42; B. LEWIS, "Recent Developments in Turkey", *Int. Aff.*, XXVII (1951), 320 - 31.
[47] THOMAS ve FRYE, s. 108.

söylerler. Derler ki, Halk Partisi liderleri serbest bir seçimde zaferden emin idiler ve yalnız bu nedenle seçimin serbest olmasına müsaade ettiler. Olacağı anlasalardı, gerekli tedbiri alırlardı.

Böyle bir açıklama sathî ve yetersiz gözüküyor. Seçimden önceki aylarda Türkiye'deki gözlemcilerin çoğu gerçekten serbest bir seçimde ülkenin her tarafında Demokratların kazanacağına kanık idiler; ne var ki, yeni seçim kanunundan sonra bile, serbest bir seçimin gerçekten yapılacağına inanamıyorlardı. Halk Partisi liderlerinin, ülkede kamu oyu eğilimlerinin farkında olmamaları mümkün değildir. Üstelik seçim, tek başına tecrit edilmiş bir olay değil, bir çok yıllara uzanan demokrasiye adımlar serisinin sonuncusuydu.

Yabancı kelbîler ve bazı Türkler, bu değişiklikleri, Batıyı ve özellikle Amerikalıları hoşnut etmek arzusuna atfederler. Savaş sonunda ekonomik sıkıntıları ve Türkiye'nin tecrit edilmiş ve himayesiz durumunu işaret ederler ve daha önceki liberalleştirici reformların Türkiye'nin kuzey komşusuna karşı Batının desteğine ihtiyaç duyduğu zaman geldiğini ileri sürerler. 1945 te, Rusya eski silâh arkadaşlarının desteğini değilse bile uysallığını halâ ümit edebilirken, Türkiye, fazla uzamış tarafsızlığının bir sonucu olarak, Batıda biraz gözden düşmüş idi. 1945 ve 1946 da Rusların Boğazlarda üs istekleri ve Doğu sınırındaki tehditleri karşısında, Türk devlet adamları Batı kamu oyunu kendi taraflarına çekmek için bazı dramatik jestleri zorunlu görmüş olabilirler.

Batı desteği gerçekte ufukta görünüyordu. Türk hükûmeti, İngiliz ve Amerikan teşvikiyle, Rus isteklerine karşı bükülmezcesine direniyordu. Mart 1947 de Truman doktrininin ilânı Amerikan desteğinin yeni bir teminatını getirdi. Ağustos 1949 da Türkiye Avrupa Konseyi'nin üyesi oldu.

Türkiye, en azından dış politikada, tamamen ve açıkca kendini Batı ile özdeşleştirmişti. Bu, ülke içinde demokrasi yönünde ilerlemenin, dışarda izlenen bir politikanın içerdeki bir yankısından başka bir şey olmadığı, veya daha dobra bir deyimle, Türkiye'nin Batılı müttefiklerini hoşnut etmek ve onlara dalkavukluk etmek amacını güden bir gösteriş olduğu anlamına mı gelirdi ?

Şüphesiz ki İsmet İnönü'yü 1945 te otoriter rejimi gevşetmeye yönelten saikler arasında, Batıyı etkilemek ve kazanmak arzusunun da yeri vardı– tıpkı Kırım Savaşı ve Berlin Kongresi sıralarında gelen büyük Osmanlı reformları, Rusya'ya karşı Osmanlı İmparator-

luğunun Batı Avrupa'nın yardımına ihtiyacı ile ilişkisiz olmadığı gibi. Fakat bundan, Türk reformunun bu çeşitli evrelerinin diplomatik desiselerden başka bir şey olmadığı sonucuna varmak ağır bir hata olur. Türkiye'nin idarecilerinin, sırf bir yabancı devletin hoşuna gitmek için, hükûmet şekillerini değiştirmeleri ve iktidarı bir muhalefete teslim etmeleri, olacak iş değildi. Ve, başlangıçta bilmiyordularsa bile, Türkiye'de demokratik hürriyetlerin genişletilmesinin veya kısılmasının Washington'da onlara yardım veya terk kararı üzerinde ancak sınırlı bir etkisi olacağını, çok geçmeden anlamamış olmaları imkânsızdır.

Türkiye'de liberal ve meşrutî hareketin, Türk aydınları üzerinde Batılı siyasal fikirlerin ilk etkisine kadar geri giden uzun bir tarihi vardır. 1945 i izliyen dönemde, uluslararası ilişkilerin geçici ittifaklarından çok daha derine giden, Batı ve dolayısiyle demokrasi taraftarı bir eğilimin bir çok belirtileri vardı. En alt düzeyde bu eğilim, Boğaz plâjlarında ve İstanbul sokaklarında ciklet ve leopar desenli gömleklerin hüküm sürmesinde kendini belli ediyordu; en üst düzeyde ise, üniversitede, okulda ve evde İngilizce, İngiliz ve Amerikan edebiyat ve tarihi öğreniminde ve o zamanki bozukluk hakkında kendi kendini eleştiri eğiliminde kendini gösteriyordu.

Batı ve demokrasi yanlısı duygunun büyümesinde bir çok çeşitli etkenlerin katkısı oldu. Hareket, şüphesiz ki askerî zafere ve dolayısiyle onu kazananların karakteristik kurumlarına atfedilen prestije çok şeyler borçluydu. Ayrıca, Türklerin gözünde, Amerika Birleşik Devletleri'nin, eski Rus tehdidine karşı dirençlerinde ana istihkâmları ve dolayısiyle modelleri olarak Almanya'nın yerini alması da buna yardım etti. Fakat hepsi bundan ibaret değildi. Kemalist Cumhuriyette yeni bir kuşak olgunluk çağına gelmişti; bunlar için milliyetçi inancın ana erekleri yerine gelmişti ve milliyetçilik tek başına yeterli değildi. Yoğun bir Batılılaşma çağında yetişmiş bu yeni kuşaklar, Batının liberal geleneğinin derin etkisindeydi ve demokraside, sadece bir moda veya diplomasi sorunu değil, Türkiye'nin eşitlik ve karşılıklı saygı esası üzerinde, Batı dünyasında nihaî olarak yerini almasını başarma aracını görüyorlardı.

Amerikan etkisi hakkındaki teorinin daha aşırı bir şekli, değişikliğin doğrudan doğruya Amerikan müdahalesine atfıdır. Şüphe yok ki Amerikan baskısı özel teşebbüs lehine ve devletçiliğe karşı oldukça kuvvetli olarak kullanıldı ve Halk Partisi hükûmetinin bu yöndeki

hareketlerinin nedeni, geniş ölçüde şüphesiz, Amerikan ödünç verme şartları ve Amerikan danışmanlarının öğütüdür. Bununla beraber, siyasal değişiklik lehinde doğrudan doğruya bir Amerikan hareketi teorisini destekleyen hiç bir kanıt yoktur. Bu konuda, onların elverişli bir atmosfer yaratılmasına yardımcı olduklarından daha fazla bir şey söylenemez.

Halk Partisinin savunucuları, demokrasi ideallerine daima bağlı kaldıklarını ve sadece savaş yıllarının çetin şartlarının kendilerini bunları daha önceden gerçekleştirmekten alıkoyduğunu öne sürerler. Savaş yılları sırasında Türkiye'yi idare eden kabineleri göz önüne getirince, bu iddiayı ciddiye almak güçtür; fakat çok şeyler, gerçekleşmesini muhakkak ki Kemal'in partisinin, tabiri caizse, Kemalist kanadına – Cumhuriyet döneminde yetişen, kurucularının ideallerine ve vaatlerine ciddiyetle sarılan ve Halk Partisi idaresinin son evresinde hâkim olmaya başlayan gençlere – borçludur.

Değişiklik için pratik nedenler de vardı. 1945 e gelindiği zaman, savaş yıllarının sıkıntıları gerçekten ciddî bir hoşnutsuzluğun yükselmesine sebep olmuştu; Cumhurbaşkanı İnönü, Atatürk'ün 1924 ve 1930 daki örneğini izlemek ve izinli ve sınırlı bir muhalefetle bir emniyet supapı açmak istemiş olabilir. Demokrat Parti çevrelerinde bazen, İnönü'nün bundan daha öte bir niyeti olmadığı, fakat muhalefet bir kere başlayınca, hükûmetin tasarladığı sınırlı rolün çok ötesine gittiği ve köklü değişiklikleri zorlayacak kadar kuvvetlendiği iddiası ileri sürülmüştür. Bu açıklamada muhtemelen bir gerçek payı vardır; bununla beraber, şunu hatırda tutmak gerekir ki, Türkiye'nin fikir ikliminde ve, daha az önemli olmamak üzre, bizzat Halk Partisi saflarında genel bir değişiklik olmasaydı, bu gelişme mümkün olmazdı.

1950 deki Demokrat Parti zaferi bir parti değişikliğinden daha fazla bir şeydi; bu bir plebisitti. Halk Partisinden hoşnutsuz olan herkes – yirmi yedi yıldan sonra böyleleri çoktu – ona karşı şikâyetini tescil etmek fırsatını buldu ve kullandı. Bu kadar uzun bir dönemden sonra meleklerden kurulu bir parti bile herhalde iktidardan atılırdı.

Bununla beraber, 1950 de Demokrat Parti'nin geniş destekleyici kitleleri arasında, partinin ve politikasının şekillenmesinde rol oynayan bazı önemli çıkarlar ve gruplar ayırdedilebilir. Bunlardan biri, özellikle Anadolu'da, ağalar, büyük ve orta toprak sahipleridir. Cumhuriyetten önce, Anadolu'nun köy bölgelerinde toprak sahipleri ve zengin köylüler, doğu ve güney sınırlarının ötesindeki benzerleri-

ninkinden farklı olmayan, hâkim bir durumları vardı. Bazı bölgelerde, özellikle doğuda, fiilî toprak ağası sülâleleri Osmanlı reformlarından etkilenmeden arta kalmış ve geniş mülkler üzerinde halâ yarı feodal imtiyazlardan yararlanır idiler. Kemalist devrim köklü değişiklikler getirdi. II. Mahmut ve Tanzimat devlet adamları gibi Atatürk de kararlı bir merkeziyetçi idi ve onların büyük derebey ailelerinin imtiyazlarını ve özerkliklerini bertaraf etme politikasını yeniden ele alıp sürdürdü. Onun zamanına kadar, bunlar, sayıları ne olursa olsun, sadece doğuda kalmışlardı; orada da, ayaklanmalardan sonra, Atatürk büyük mülkleri parçalamak için kararlı bir çaba göstermişti.

Bu ağaların kızgınlıkları, uzun tartışma ve mücadeleden sonra, bir toprak reformu kanunu[48] Meclisten geçip, garip bir raslantıyla Dörtlerin reform önergelerini Halk Partisi grubuna sunmalarından bir gün önce, 11 Haziran 1945 te, yürürlüğe girdiği zaman, etkin bir korkuyla daha da kuvvetlendi.

Yeni kanundan en çok korkanlar, tabiatıyla, feodal olsun olmasın, toprak sahipleri idi. Fakat, kanun ağaların Halk Partisine karşı kızgınlıklarını taşıran son damla olduğu halde, Halkçılara köylünün gönlünü kazandırmakta hiç bir işe yaramadı. Halk Partisi memurlarının yıllarca eziyetinden bezmiş olan ve yeni kanunda hiç bir belli çıkar görmeyen köylüler, toprak ağalarının ve zengin köylülerin gösterdiği yolda hareket etmeğe ve Halk Partisi rejimine karşı baş kaldırmada onları izlemeğe hazırlardı. Köylüler hükûmete karşı oy verme fikrine zaten yatık bulunuyorlardı; fakat kendi köy liderlerinin rehberliği altında özellikle böyle yaptılar.

Ağaların nüfuzu, Halk Partisine karşı köylülerin birikmiş kızgınlığını seferber eden tek güç değildi. Bir kaç yıldan beri güc ve çap bakımından durmaksızın büyümekte olan dinî canlanmanın liderleri de bir değişiklik lehindeydi. 1946 ile 1950 arasında Halk Partisi, Türkiye'de görünmekte olan dinî canlanma belirtilerine karşı gittikçe artan bir hoşgörülü tutum almıştı; fakat dinî liderler 1920 lerin ve 1930 ların zorlu lâikleştirme hareketinden dolayı Atatürk'ün partisini hiç bir zaman gerçekten affetmediler ve Halk Partisine karşı çıkmak fırsatı gelince buna dört elle sarıldılar. Dinî liderler ülkede, özellikle köylerde, küçük kasabalarda, ve büyük şehirlerin zanaatkâr ve küçük

[48] Aşağıda s. 467 ve devamına bak.

esnafi arasında halâ önemli bir desteğe hâkim idiler. Garip bir paradoks olarak, modern ulaşım ve iletim araçlarının girişi dinî muhafazacılığın etkisini genişletmişti. Köylü kadınlar yalnız kasabaya indikleri zaman çarşaf giyerlerdi. Yolların ve otobüs hizmetlerinin gelişmesiyle, bütün Türkiye yüzeyinde bir çok köyler şehrin daha yakın etki alanına girdi; fakat bunların çoğu için, etki yayılma merkezleri İstanbul, Ankara veya İzmir değil, geleneksel olarak ve halâ bugün de dinî ve toplumsal muhafazacılığın kaleleri olan küçük taşra kasabalarıydı. Çarşafın ilk kez teknik gelişmenin sonucu olarak ortaya çıktığı pek çok köy vardır.

Demokrat yanlısı kampta oldukça farklı diğer bir unsur, önceki on yıllarda Türkiye'de yetişmiş olan ticarî ve sınaî orta sınıf idi. Bunlar, demokrasi ve serbest teşebbüs adına şimdi baş kaldırdıkları Halk Partisinin devletçi politikası altında gittikçe sabırsızlaşmışlardı. Bir bakımdan, devletçiliğe karşı baş kaldırma, onun başarısının ölçüsüydü; çünkü bu yeni Türk orta sınıfının ortaya çıkmasına yol açan, dünya savaşında altı yıllık tarafsızlığın eklediği fırsatlarla birlikte, devletçi itici güç idi. Bu sınıf için, Halk Partisinin az ya da çok iyiliksever pederşahiliği sıkıcı bir anakronizm olmuştu. Teşebbüs hürriyeti ve Batının kapitalist genişlemesine daha yakın bir ekonomik sistem vâdeden bir partide, bunlar heyecanla bir araya geldiler.

Ağalar, köylüler, yeni ticarî sınıf ve eski dinî sınıf 1950 de Demokrat Parti destekleyicileri arasında muhtemelen en önemli unsurlardı. Diğerleri de vardı. Gayrimüslim azınlıklar, savaş sonrası yıllarında çok daha liberal politikadan kendileri de yararlanmış olmakla beraber, 1942 nin malî katliamından sorumlu partiye karşı pek yakınlık duyamadılar ve ticarî çıkarlara olan sempatik tutumundan dolayı Demokrat Partiyi daha istekle desteklediler. Halk içindeki söylentiler, Demokratlara meyleden ordu ve bürokrasi mensupları arasına kadar yayıldı —sonuncusu artan hayat pahalılığı karşısında gülünç derecede yetersiz hale gelen maaş düzeyiyle gerçekten pek sıkıntılı durumdaydı Son olarak, birbirinden ayırdedilmeyen bir halk kitlesi – Halk Partisinin yirmi yedi yıllık idaresi boyunca hükûmete veya onun dairelerine karşı şu ya da bu türden kaçınılmaz olarak şikâyetçi olan, ve Demokrat Partinin her hangi bir hükûmet geçmişiyle sırtında kamburu olmadığından, Demokratların vaatlerine daha çok eğilim duyan herkes – vardı.

Demokrat desteğinin gücüne ve çeşitliliğine rağmen, gerçek olan zafer herkese bir süpriz oldu– özellikle, Türklerin ve yabancıların, bu kadar uzun süre iktidar tekelinden yararlanmış bir partinin yenilgiye uğramağa müsaade edeceğine veya, yenilse bile, sükûnetle galiplere boyun eğeceğine açıkça inanamaması sebebiyle.

Sonunda, şeamet kâhinlerinin hepsi mahcup çıktı. Seçim dürüst, düzenli ve sakin oldu ve iktidarın el değiştirmesi, en eski ve en güvenli demokrasilerde genel olarak görülenlerden daha fazla telâş veya olay olmaksızın cereyan etti.

Seçimden hemen sonra atmosfer âdeta bir muamma idi. Ankarada Tacüddin câmiinde bir vaiz Cuma namazında, Türkiye'yi Allahsız Halk Partisinin idaresinden kurtadığı için Allah'a şükretti. Bursa yakınında bazı köylüler büyük mülkleri bölmeğe başladılar ve ne yaptıkları soruldukta "şimdi demokrasi var!" karşılığını verdiler. İstanbul taksi şoförleri polislere burun kıvırdılar ve emirlerine uymayı reddettiler– ve polislerin kendileri bile, ellerinde halâ ne gibi yetki kaldığı konusunda biraz şüpheye düşmüş göründüler. Bir zamanlar İnönü'nün portresinin bulunduğu sayısız duvarlar üzerinde parçalanmış ve lekelenmiş kâğıt parçaları görünüyordu; seyyar satıcılar sokaklarda "Demokrat limonata" satıyorlardı ve tanınmış bir Türk tarihçisi seçimler hakkında "Türk tarihinin en büyük devrimi kansız.... ve, ilerlemeye başka bir engel bırakmaksızın gerçekleşti" diye yazıyordu.

Serbest bir seçimle iktidarın devri, 1876, 1908 ve 1923 devrimleriyle oluş şekli bakımından karşılaştırıldığında, şüphesiz kansız bir devrimdi. Fakat çok geçmeden anlaşıldı ki, bu devrim de yine bin yıllık bir mutluluk devri değildi. Köylüler, taksi şoförleri ve demokrasiyi yorumlamalarında fazla gayretkeşlik gösteren başkaları, siyasî ilimlerde esaslı bir ders aldılar. Polis tekrar canlandı ve copunu eskisi gibi şevkle salladı. Tarihçi de, Türkiye'nin ilerleme ve hürriyet yolu üzerinde nihayet halâ bir kaç engel kaldığını yavaş yavaş anladı.

II. KISIM

DEĞİŞME YÖNLERİ

X. Bölüm

ÜMMET VE MİLLET

Bir Müslümanın vatanı, Şeriat'ın hüküm sürdüğü yerdir.

M. Said Halim Paşa, 1917

Millet, ne ırkî, ne kavmî, ne coğrafî, ne siyasî, ne de iradî bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlâkça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir.

Ziya Gökalp, 1923

Vatan; Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleriyle yaşadığı bugünkü siyasî sınırlarımız içindeki kudsî yurddur.

Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 1935

Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca andlaşmasında Sultan, iki küçük düşürücü tâviz vermeğe zorlanmıştı. Birincisi, dokuz yıl sonra Rusya tarafından yutulmağa başlangıç olmak üzere bağımsız hale gelen Karadeniz'in kuzey kıyısındaki Kırım Hanlığı ve Müslüman Tatarlar üzerinde, eski Osmanlı hükümranlığının terki idi; ikincisi, Osmanlı İmparatorluğundaki Ortodoks Hıristiyan Kilisesi üzerinde Rusya devletinin fiilî bir himaye hakkı haline gelen, bazı müdahale haklarının tanınmasıydı [1].

Bu şekilde dışarda hükümranlık hakkının yitirilmesini ve içerde egemenliğin azalmasını karşılamak için, bizzat Sultan, yeni bir istek ileri sürdü. Küçük Kaynarca andlaşmasınıda Tatarlar hakkında şöyle bir hüküm vardı : "... *lâkin mezhebleri ehli islâmdan olup zat-ı madeletsimat-ı şehriyaranem imamülmüminin ve halifetülmüvahhidin olduğuna binaen taife-i merkume akdolunan serbestiyeti devlet ve memleketlerine halel getürmiyerek umur-i diniyye ve mezhebiyelerini taraf-ı hümayunum hakkına şeriat-ı islâmiyye muktezasınca tanzim ideler* ... [2].

[1] Metinde belirtilenden çok öteye giden müdahale hakkı iddialarına zemin yaratan, andlaşmanın 7 nci ve 14 üncü maddelerine bak.

[2] Madde 3. Andlaşmanın İtalyanca aslî metninde gözüken "Supremo Califfo Maomettano" ünvanı Fransızca çevirisinde "Souverain calife de la religion mahomé-

Osmanlı Padişahının, tebaasından başka Müslümanlar üzerine genişletilen bir nevi papalık yetkisi iddiası, yeni ve daha önce örneği bulunmayan bir şeydi. Orta çağlarda klâsik İslâm Halifeliğinin sönmesinden beri, bütün İslâm ümmetinin genel olarak tanınmış resmî tek bir başı olmamıştı; her hükümdar, sadece dünyevî egemenliğine bir ek olarak, Halifeliğin bazı imtiyazlarını ve bazı ünvanları kullanarak, gerçekte, kendi mülkünde bir Halife olmuştu. Sınırlar ötesinde dinî otorite iddiası köklü bir yenilik —Abbasilerin yıkılmasından beri ilk kez, evrensel bir İslâm liderliği kurmak ve bunu Osmanlı hanedanına maletmek çabası— idi. Son Abbasî Halifesinin 1517 de Kahire'de Halifeliği Osmanlı Sultanı I. Selim'e nasıl devrettiği hikâyesi ilk kez işte bu sıralarda ortaya çıktı[3]. İlerdeki güç zamanlarda, Müslüman liderliği üzerindeki Osmanlı iddiası, yurt içinde gittikçe artan bir heyecan uyandıracak, dışarda da artan bir kabul görecekti.

Askerî ve ticarî üstünlüklerini zaten göstermiş olan Avrupa devletlerinin, doğrudan doğruya hâkimiyetlerini kurmak için harekete geçtikleri ondokuzuncu yüzyıl başları, İslâm halkları için bir yenilgi ve küçük düşme dönemi oldu. Napolyon, 1798 de Mısır'ı çabucak fethetmekle, aynı zamanda, İslâmın anavatanlarından birini bile feth ve idare etmenin ne kadar gülünç derecede kolay olduğunu ve daha önce davranıp Avrupa'lı bir rakibin fethini önlemek için bunun ne kadar zorunlu olabileceğini kanıtlıyarak, yolu gösterdi.

Bundan çabuk ders alındı ve Avrupa devletleri Asya, Avrupa ve Afrika'daki bütün İslâm dünyası boyunca, süratle kazıklarını çakarak oraları paylaştılar. Hindistan'da İngiliz egemenliği 1818 de yarımadanın çoğunda yerleşmişti. 1849 a gelindiği zaman tamamen bağımsız olan hiç bir Hint devleti kalmadı. Güney doğu Asya'da İngilizler ve Felemenkler son bağımsızlık kalıntılarını silip süpürdüler ve Malez-

tane" şeklinde büyütülmüştür; Türkçe çevirisinde "İmam el-Müminin ve Halife-t-el Muvahhidîn" (CEVDET, *Tarih*, I. 359) şekline indirgendi—yabancılar için yapılan çevirilerde beyan edildiği gibi, bu türlü genel bir hakkı ifade etmeyen bir ünvan. Bu sorun hakkında bak : BECKER, "Bartholds Studien über Kalif und Sultan", *Der Islam*, VI (1916)408 d.; NALLINO, *Raccolta di Scritti*, III (1941), 245-6; JÄSCHKE, in *WI*, n. s. I. 196 - 7.

[3] Önce d'OHSSON'un *Tableau général de l'Empire ottaman*, I (1788) adlı eserinde (s. 269-70) gözüken bu hikâye, muhtemelen bu iddiayı desteklemek için uydurulmuştu; Ayrıca bak : BECKER, "Bartholds Studien" ve R. TSCHUDI, *Das Chalifat* (1926), s. 20.

ya'yı Avrupa koloni sistemi içine iyice yerleştirdiler. Vatana daha yakın yerlerde Türkler, önemli Müslüman topraklarını Avrupa egemenliğine geçiren ve Türkiye ile İran'ın güvenliğine doğrudan doğruya bir tehdit teşkil eden, Avusturya ve Rusya'nın güneye doğru ilerleyişine tanık oldular. Güney doğu Avrupa'da Besarabya Rusya'ya kaptırıldı; Yunanistan ve Sırbistan'da yeni bağımsız Hıristiyan devletler yer aldı. Kuzeyde uzun süreden beri Volga Tatar Hanlıklarını ve Hazer kıyılarını tasfiye edip yutmuş olan Rusya, 1783 te Kırım Hanlığını ilhak etti ve Kafkaslara doğru daha da ilerlemeye hazırlanıyordu. 1806 da Ruslar Baku'yu aldı; buranın Derbend, Şirvan ve diğer yerlerle birlikte terki, yenik düşmüş İran ile yapılan 1813 Gülistan andlaşmasıyla teyit edildi. İran topraklarından diğer Rus ilhakları da 1828 Türkmençay andlaşmasıyla onaylandı.

Bu Türkçe konuşulan bu İslâm topraklarının İran'dan Rus kontroluna geçmesi, Hıristiyan Gürcistan kırallığının Rusya tarafından yutulmasıyla birlikte, Rus gücünü Osmanlı İmparatorluğunun hem doğu hem de batı sınırlarına getirdi. Bu yeni durumda, yalnız uzak eyaletleri nin mülkiyeti değil, imparatorluğun bizzat varlığı da tehdit altındaydı.

Bu tehlikelerin İstanbul'da farkına varılmamış değildi. 1822 de, daha sonra Reisül Küttab olan Akif Efendi, imparatorluğu tehdit eden tehlikeleri ve imparatorluğun karşısında bulunan üç seçim şıkkını ortaya koyan bir tezkire yazdı. Hıristiyan ulusların İslâmlığa karşı tutumlarını ve Müslüman devletlerin halâ en güçlüsü olan Türkiye ile ilişkilerini inceledikten sonra Akif, Osmanlı İmparatorluğunun ve genel olarak Müslümanların Avrupa'ya karşı ve daha özellikle esas düşman olarak gördüğü Rusya'nın tecavüzlerine karşı, bağımsızlıklarını nasıl koruyabileceğini göstermeğe çalıştı. Sonuçta şunu belirtiyordu :

Müslümanlar üç karardan birini seçmelidirler: ya, Allah'ın emrine ve Muhammed'in kanununa bağlı olarak, mülk ve hayatımıza önem vermeksizin, halâ elimizde bulunan eyaletleri sonuna kadar savunmalıyız; ya onları terkedip Anadolu'ya çekilmeliyiz; ya da sonuncu olarak – ki Allah bunu yasaklar – Kırım, Hindistan ve Kazan halklarının örneğini izleyip kölelik menzilesine ineceğiz. Kısacası, söyliyeceğim şuna indirgenebilir: Muhammed'in dini ve Ahmed'in kanunu adına Kutsal Cihad ilân edelim ve topraklarımızdan bir karış bile terketmiyelim[4].

[4] Şurada zikredilmiştir : V. D. SMIRNOV, *Manuscrits turcs de l'Institut des langues orientales* (1897), bent 26. Bana bunu işaret ettiği için Prof. P. Wittek'e teşekkür borçluyum.

Akif böylece, kendi zamanındaki Türkiye'nin önünde üç muhtemel yol görüyordu. – İslâmın şampiyonları olarak, bütün imparatorluğun savunulması; sömürge idaresine girme; ya da Türklerin Avrupa'ya ilk geçtikleri Anadolu'ya çekilme. Ondan sonraki yüzyılda Türkler birincisine başarısızca çalıştılar; ikincisinden başarıyla korundular ve sonunda, fikirlerden çok olayların baskısı altında, üçüncüsünü başarıyla benimsediler. Ailesi Türkiye'ye yerleşmiş, Rus Çarlığından genç bir Tatar, Akçuraoğlu Yusuf (daha sonra Yusuf Akçura olarak tanınmıştır) tarafından 1904 de ortaya konulan üç farklı bağlılık ilkesi arasında gösterilen seçim, 1822 de Akif Efendinin tanımladığı çözüm şıklarıyla ilginç bir zıtlık halindedir. Yusuf Akçura Fransa'da eğitimini tamamladıktan sonra Abdülhamit Türkiyesini kendisine kapalı bularak Rusya'da doğduğu köye dönmüştü. Buradan, İngiliz işgalindeki Mısır'da sığınak bulan bir Türk siyasal sürgünler grubunca Kahire'de çıkarılan *Türk* dergisine bir yazı gönderdi. Yusuf'un *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı denemesi, 1904 Mayıs ve Haziran sayılarında yayınlandı ve kitapçık halinde ayrıca basıldı. Sürgündeki Genç Türkler tarafından yayınlanan bir çok ideolojik tartışmalar arasında, bu yazı yeni ve önemli bir nota – Müslüman veya Osmanlı notasından farklı, Türk milliyetçiliği notası – çalıyordu[5].

Daha sonra Türkiye'de büyük etkisi olacak bu denemede, Yusuf Akçura, Osmanlı İmparatorluğunda üç mümkün birlik temelini inceler ve formüllendirir. Birincisi, din ve ırka bakmaksızın ortak bir Osmanlı vatandaşlığı ve bağlılığı kurulması konusunda ondokuzuncu yüzyıl liberal reformcularının emeli olan Osmanlılık'tır. İkincisi, Abdülhamit'in Panislâmik politikasında tazelendiğinden beri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve ondan önceki Müslüman devletlerin geleneksel temeli olan İslâmlık'tır. Yusuf, bunların ikisini de enine boyuna tartışır ve başarısız olarak reddeder. Osmanlılık, Osmanlı uyruklularının devlete borçlu oldukları siyasal bir bağlılıktır; fakat bir Osmanlı ulusu yoktur ve yaratmaya çalışmak da boşuna bir çabadır. İslâm halklarının birliği amacında olan bir Panislâmik politika fazla iç engelle karşılaşmaz. Fakat Hıristiyan devletlerce şiddetle ve her ihtimalle de başarıyla karşı konulur ve Türkler çabalarını yersiz ve

[5] Bu kitapçığın aslı ve etkisi hakkında Yusuf'un kendi açıklaması, Türkçü hareket hakkında onun şu paha biçilmez incelemesinde bulunabilir : "Türkçülük", *Türk Yılı*, I (1928), 396 d.

muhtemelen gerçekleştirilemez bir ideale israf etmekle hiç bir şey kazanmaz, fakat çok şey kaybederler. Üçüncüsü, bir imkân olarak, Türkçülüğü – "Türk ırkına dayanan bir Türk millî politikası"nı – salık verir. Böyle bir politika için, Osmanlılıktan daha az iç, Panislâmizmden daha az dış engel olduğunu ileri sürer. Türkçü bir politika, Osmanlı İmparatorluğu içinde hâkim Türk ırkının bağlılıklarını birleştirir, Osmanlı sınırları ötesinde, Rusya ve diğer yerlerdeki milyonlarca Türkün bağlılığıyla da onu kuvvetlendirir.

Akif Efendi'nin şıkları ile Akçuraoğlu Yusuf'unkiler arasındaki farklar, aradaki yıllarda Türkçü fikirlerin ve ideolojilerin oluşumunu gösterir. Akif için, özdeşlik ve bağlılık temeli gibi bir sorun yoktur. İmparatorluk, bütün İslâmın şampiyonu olan bir İslâm imparatorluğudur ve içinde bulunduğu savaş, eski İslâm - Hıristiyan çarpışmasıdır. Öne sürdüğü seçim – savunma, çekilme ve teslim arasında – salt pratik bir seçimdir. Öte yandan, Akçuraoğlu Yusuf için bir şüphe ve tartışma konusu haline gelmiş olan şey, bir varlık olarak Türk özdeşliğinin bizzat temelidir. İslâmlık şimdi üç imkândan sadece biridir – ve bu nitelikle bile o artık, eski zamanların Dar-ül İslâmına duyulan sade, kuvvetli ve kendiliğinden bağlılık değildir; daha karışık ve daha zayıf yeni bir şey, yabancı meydan okuma ve etkilere karşı, kendisine verilen melez bir isimle Panislâmizm diye bilinen, siyasal bir cevap ve hissî bir tepkidir. Yusuf'un diğer iki şıkkı – Osmanlılık ve Türkçülük – Akif ve çağdaşları için anlamsız olurdu. Bununla beraber, bu fikirlerin çatışması, karşılıklı etkileşmeleri ve çağrıştırdıkları bağlılıklar, geçen yüzyıl boyunca Türk siyasal düşüncesine egemen oldu ve Türk devleti ile ulusunun oluşumu üzerinde derin bir etki yaptı. Türk halkının önünde uzanan farklı yollar arasında nihaî seçimi yapmış olduğunu söylemek acele bir yargı olur. Fakat şu kadarı söylenebilir : Akif'in ikinci en iyi şıkkı olan Anadolu'ya çekilme, Akif'in kavrıyamıyacağı ve Akçuraoğlu Yusuf'un üçüncü şıkkında bir örneğini bulan Türkçü ideolojilerden, bazı önemli değiştirmelerle, çıkarılan teorik nedenlere dayanmak suretiyle, Türkiye Cumhuriyetinde başarıyla benimsenmiştir.

İslâmlıkta Özdeşlik ve Bağlılık

Büyük Arap tarihçisi İbni Haldun, *Mukaddime*'sinin ünlü bir pasajında, Halife Ömer'in Araplara şöyle dediğini anlatır : "Soyu nuzu öğrenin, ve asılları sorulduğunda "şu ya da bu köy-

den geldim" diye cevap veren Mezopotamyalı Nabatîler gibi olmayın" [6].

Ömer'e atfedilen bu sözün gerçek olup olmadığı şüpheli olabilir; fakat İbni Haldun, büyük İslâm fetihleri zamanında Arapların duygularının bir ifadesi olarak bunu zikrettiği zaman, keskin tarih anlayışı onu yanıltmıyordu. Arap fatihler, oturdukları yerlere göre sınıflanan, toprağa bağlı köylülere karşı küçükgörüyle dolu, soy ve akrabalıkla özdeş bir aşiret aristokrasisi idiler.

Bu kan özdeşliği, inanç özdeşliği – İslâmlığın ortak benimsenmesi ve İslâm ümmetinin ortak üyelik bağı – ile önce kuvvetlendi, sonra onunla yer değiştirdi. Daha sonraki İslâm devletinin çekirdeği, Peygamberin Medine'de kurup önderlik ettiği dinî - siyasî ümmet – *Umma dûn al-nâs* (insanlığın geri kalanından ayrı seçkin ümmet) – idi [7].

Bu çeşit ayrımlar yeni değildi; Yunanlılar ve Barbarlar, Yahudiler ve Dinsizler (Yahudi olmıyanlar), eski çağ dünyasının bilinen örnekleridir. Eski Araplar da insanlığı "*Arap*" ve "Arap olmıyan *Acem*" diye ikiye ayırmış ve bu duygu İslâm çağında da devam etmişti. Ayırım toprak esasına değil, etnik esasa dayanıyordu; Arap ülkesi veya yarımadası denen Arabistan için Arapçada bir sözcük bile yoktur. Zamanla Arabistan Arapları, kendi yarattıkları kozmopolit İslam imparatorluğu içinde eriyince, "*Arap - Acem*" ayrımı, "*Müslim - Kâfir*" ayrımı – inançlı ile inansız, Müslimler ile diğerleri arasında canlı ve sürekli ayrım – ile gölgelendi. Bu, Müslüman halk arasında – akrabalık, dil, ülke veya siyasal bağlılıktan daha önemli olarak – insanlığın temel ayırımı oldu ve öyle kaldı. Dünya, *Dâr-ı İslâm* (İslâm ülkesi) ve *Dâr-ı Harb* (savaş ülkesi ya da kâfir'in egemenliğinde ülke) olarak ikiye ayrılmıştı ve ikisi arasında, mütarekelerle kesintiye uğrayan ve bütün dünya *Dâr-ı İslâm* içine girince sona ereceği önceden takdire bağlanmış olan, sürekli bir savaş vardı. Sınır ötesindeki *Harbî* veya kâfirden başka, Müslüman devletin *Zimmî* denen, himaye altında gayrimüslim tebaası vardı; Bu *Zımmî*'lerin durumu, *millet* denen kendi cemaatı ile egemen İslâm ümmeti arasındaki *zimme* veya pakt ile belirleniyordu.

[6] *Muqaddima*, Quatremère basısı, I. 237; karşılaştır: F. ROSENTHAL'in İngilizce çevirisi, New York, 1958, I. 266.

[7] *Umma*'nın bir sosyal bilimci tarafından yeni bir incelemesi için bak : C. A. O. van NIEUWENHUIJZE, "*The Ummah*; an Analytic Approach", *Studia Islamica*, X (1959), 5 - 22.

İslâm politikasının asıl amacı, *Dâr-ı Harb*'ı *Dâr-ı İslâm* içine almak ve kâfir *harbî*'leri müslüman veya, bu mümkün olmazsa, *zimmî* yapmak idi. Siyasal, toplumsal ve hatta ekonomik temel sınıflandırma, *Müslim-Zimmî-Harbî* şeklinde idi. İnançlı, tâbi inançsız ve düşman inançsız arasındaki bu üçlü ayırım, Balkanlardaki Türk, Yunan ve Slav; Asyadaki Türk, İranlı ve Arap gibi ayırımlardan çok daha önemli idi. Bir yere bağlılık, biliniyordu; fakat bu bağ bir köye veya çevreye, en fazla bir vilâyete idi; bir ülkeye değildi. Bir kimsenin soy bağı eski ve kuvvetli idiyse de, bir ulusa değil, bir aileye veya aşirete idi. Bir kimseyi kardeş ve yabancıdan ayıran ölçü olarak en yüksek bağlılık, din idi. Bir Müslüman için dindaşı, hangi ülke, ırk veya dilden olursa olsun, bir kardeş idi; Hristiyan komşusu ve kendi kâfir ataları, yabancı idi.

İslâmlığı kabul eden uluslar arasında hiç biri, kendi ayrı özdeşliğini İslâm ümmeti içinde eritmekte, Türklerden daha ileri gitmedi. Gerçi, göreceğimiz gibi, bir Türk grubun bazı benlik izleri kaldıysa da, Türkler İslâmlık öncesi geçmişlerinden ancak bir kaç hatıra korudular ve Türk ile Türk olmayan arasına hiç bir ırk engeli koymadılar. İçinde yaşadıkları devlet ve ümmetin niteliğine uygun geleneksel Osmanlı Türkü anlayışı, iki farklı düzeyde, tarih yazıcılığında ve gümrük tarifelerinde görülebilir.

Ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Türkü, içinde yaşadığı topluma, iki gelişme çizgisinin –veya, geleneksel İslâmî düşünce kalıplarında gelişme kavramının ne derece mevcut olduğu söz götürür olduğundan, daha doğrusu iki tarihî olaylar serisinin– doruğa ulaşmış şekli olarak bakardı. Bunlardan birincisi, Muhammet'in risâletiyle, İslâmlığın çıkışıyla ve Halifeliğin kuruluşuyla, ikincisi de, Osmanlı Hanedanının ve Osmanlı İmparatorluğunun ortaya çıkışıyla başlamıştı. İkisi arasında bağlantı Selçuk Türklerinin istilâlarıyla ve önce İran'da, sonra Anadolu'da Selçuk Sultanlıklarının kuruluşuyla sağlanmıştı. Tâbi *millet*'lerin tarihi ancak Osmanlı Tarihini etkilediği ölçüde ele alınmıştır. Türkiye'nin Hıristiyan komşularının ve düşmanlarının tarihi biraz ilgi görmüş; Türklerin ve Türkiye'nin İslâmlık öncesi tarihine ise hiç bir ilgi gösterilmemiştir[8]. Klâsik Osmanlı tarihçileri ileri ve bilgili bir uygarlığın ürünleridir

[8] Bak.: B. LEWIS, "History - writing and National Revival in Turkey", *MEA*, IV (1953), 218 d.

ve onların eserleri Osmanlıların en büyük başarıları safında yer almalıdır. Bunların kendi uluslarının İslâmlığı kabul etmeden önceki, ülkelerinin de İslâmlık tarafından fethedilmeden önceki tarihlerine tamamen ilgisiz kalabilmeleri daha da dikkate değer bir olaydır.

Aynı değer ölçüsü, daha maddî bir şekilde, eski Osmanlı gümrük tarifelerine de yansımıştır. Bu tarifelerde, İslâmî malî kanunların çoğunda olduğu gibi, ayırımcı değerlendirme oranları vardır. Osmanlı kanunları şu oranları kabul etmişti – Müslümanlar için en düşük, *Harbî*'ler için en yüksek, ve *Zimmî*'ler için orta[9]. Mümin, düşman kâfir, tâbi kâfir – bunlar, siyasal bağlılık bakımından önemi olmayan, kabul edilmiş üç kategori ve milliyet idi.

İslâm ümmetine temel bağlılıktan sonra, ikinci derece bağlılık İslâm devletinin kanunî başına olan sıyasal bağlılık idi. Orta Doğunun Türkler ve Moğollar tarafından istilâlarını izliyen dönemde hanedan ilkesi sağlam olarak yerleşti ve özellikle Osmanlı İmparatorluğunda Osmanlı Hanedanı, yüzyıllarca süren uzun egemenliği boyunca, Müslüman tebaasından çoğunun – ve hatta bir çok Hıristiyan tebaasının – tartışmasız ve kendiliğinden bağlılığından yararlanır duruma ulaştı. Sultan, tebaası tarafından her zaman sevilmiş olmıyabilir; fakat bir Müslüman imparatorluğun meşru Müslüman başı, ve Müslüman geçmişinin büyük imparatorlarının vârisi olarak genel bir kabul gördü.

Osmanlı İslâm imparatorluğu içinde egemen grup Türk idi. Ulema sınıfının yüksek kademelerinde Arapların ve İranlıların başlangıçtaki egemenliğine ve zaman zaman zarif ve kibar bir dil olarak Farsçanın etkisine rağmen, imparatorluğun hâkim dili Türkçe idi ve saray, ordu ve bürokrasi onu kullandı. İmparatorluğun kozmopolit idareci elit'i bir çok ırktan kimseler arasından seçildi; fakat Türkçe konuşma, bu gruba mensup olmanın normal bir ek şartıydı ve Türkçe genellikle onların çocuklarının konuştuğu dil oldu.

Öte yandan Türk ulusal özdeşliğinin her hangi bir anlamda belirtisine, ancak arasıra raslanır. Müslümanlığı kabul eden ilk Türkler, daha önce belirtildiği gibi, kendilerini yeni dinleriyle tamamen özdeşleştirdiler ve, görüldüğüne göre, kendi ayrı Türk geçmişlerini şaşılacak bir hızla ve tümlükle unuttular. Müslüman olmayan bir step halkının

[9] Osmanlı kanunnamelerinde, özellikle Ö. L. BARKAN tarafından derlenen ve 1943 te İstanbul'da yayınlanan kolleksiyonda (indekste *harbî* maddesi) sayısız örnekler bulunur.

üstünlüğünü, yerleştirmiş olan Mogol fetihleri, eski dinini izliyerek, İslâmlığın anayurtlarında, step gelenek ve törelerine egemenliğin prestijini getirdi ve Mogollarda olduğu gibi Türklerde de kendi ayrı geçmiş mirasları hakkında yeni bir gurur ve ilgi uyandırdı. Bu gelişme, özellikle onbeşinci yüzyıl sırasında dikkati çeker. Mogol fetihlerinin ikinci büyük dalgasını başlatmış olan Timur (ölümü 1405) bir Türk'tü, Mogol değildi ve onun zamanında Türkler step budunlarının imparatorluklarında hâkim duruma ulaşmışlardı. Timur'un hem Türkçe hem Farsça evrak hazinesi vardı ve zaferleri maalesef ortadan kaybolan Türkçe vakayinamelerde kutlanmıştı[10]. Timur'un halefleri zamanında Şiraz, Semerkand ve özellikle Herat sarayları, Türk kültür canlanmasının merkezleri oldular. Mogol öncesi Türkçe yazılar toplandı ve incelendi ve yeni bir Türk edebiyatının başlangıcını belirleyen bir dizi yeni çeviriler ve orijinal eserler meydana getirildi. Yazarlar arasında pek büyük ölçüde en önemlisi, bir anlamda Türklerin Chaucer'i denebilecek olan, büyük ozan Ali Şir Nevaî (1441 - 1501) dir. Türk ana dilini kullanan ilk büyük ozan olan o, Türkçenin edebî bir araç olmaya elverişliliğini hem ileri sürdü hem kanıtladı ve Türkçe konuşan bütün ülkelerde derin bir etki yaptı.

Ali Şir Nevaî'nin kullandığı dil, doğulu veya Çağatay Türkçesiydi ve onun zamanında Türk hayatının ve kültürünün ana merkezleri, uzak ve yarı sömürge Anadolu toprağında değil, halâ Doğudaydı. Fakat Çağatay dili Anadolu Türkleri arasında iyice anlaşılıyor, Nevaî ile diğer Doğulu yazarların eserleri biliniyor ve beğeniliyordu. Osmanlı ve Timur sarayları arasında çeşitli temaslar vardı ve Doğudaki eski uygarlık merkezlerinin prestiji Batı sınırının sert öncüleri arasında yüksekti. Türkiye'de Türk milliyetçi canlanmasının ilk belirtileri II. Murat devrinden itibaren görülür. Onun hükümdarlığı sırasında Raşid el Dîn (ölümü 1318) Tarihi'nin, Türk aşiretlerinin ilk tarihini ele alan birinci kitabı, Farsçadan Türkçeye çevrildi ve Türklerin ilk çağları hakkında diğer eserler adapte veya telif edildi. O zaman ilk kez Orta Asya Türk efsane ve gelenekleriyle bağıntı kuran ve Osmanlı Hanedanına efsanevî kahraman Oğuz Han'dan gelen bir soy çizgisi veren hikâyeler, hanedanın tarihî gelenekleri arasına girdi[11].

[10] BOMBACI, s. 125.

[11] P. WITTEK, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *R. Et. isl.* (1928), d. 27 s.; ve "yazıjıoghlu Alî...", *BSOAS*, XIV (1952), 644 d.

Oğuz menkibesi ta imparatorluğun sonuna kadar resmî olarak yazılan tarih efsanesinin bir parçası olarak kaldı; fakat bunun dışında, Türklerin eski tarihlerini araştırma evresi ve Türk özdeşliği fazla sürmedi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk özdeşliğinden tekrar İslâm özdeşliğine sapması, hiç olmazsa kısmen, birbirini izliyen üç olaya atfedilebilir. 1453 te İstanbul'un fethi, Rum Sultanlığının defterini dürerek, Türklere, salt bir aşiret misyonundan farklı olarak, daha fazla bir imparatorluk bilinci verdi. İran'da Safevilerin Türk fakat Şii gücünün yükselmesi, onların Doğu dünyasıyla ilişiğini kesti ve onları en yakın Türk komşularıyla şiddetli bir dinî çatışma içine itti. 1516 - 17 de Suriye ve Mısır'ın, 1534 te Irak'ın fethi İslâm imparatorluğunun eski merkezlerini onların idaresine soktu ve onlara bir İslâmî imparatorluk miras ve görevini yükledi.

İmparatorluk ve İslâmlık geleneklerinin çift ağırlığı altında, Hıristiyanlığa ve heretiklere (sapkınlara) karşı ikili mücadelede, doğuş halindeki Türk millî özdeşlik duygusu ezildi ve silindi. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadarki Osmanlı yazılarında ve ondan sonrakilerin bir çoğunda, "Türkiye" sözcüğü kullanılmamıştır. Bu sözcük, Türklerin kendilerinin genellikle "memâlik-i İslâm",' 'Memâlik'-i Şâhâne", "memâlik-i mahrusa", veya daha yersel bir tanımlama gerektiğinde "Diyar-ı Rum" dedikleri bir ülkeyi belirtmek için Batılılarca kullanılan bir Batılı deyim idi. Nispeten modern zamanlara kadar, Osmanlı İmparatorluğu için Diyar-ı Rum ismi, Türkçede yaygın olarak kaldı ve tedricen "Memâlik-i Osmaniye"ye yer verdi. Bütün bu deyimler, sadece Türk ulusunun oturduğu alanı değil, bütün imparatorluğu kapsar şekilde anlaşılıyordu[12]; Türk ulusunun bizzat varlığı ketmedilmişti. Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Genç Osmanlılar, Avrupa etkisi altında, kendi ülkelerinden "Türkiye" olarak söz etmek istediklerinde, bu isme bir Türkçe karşılık bulmakta güçlük duydular. Önce, Türk ülkesi anlamına gelen Farsça kuruluşlu Türkistan sözcüğünü kullandılar. Daha sonra, muhtemelen bu deyim Orta Asya'ya maledilmiş bulunduğundan, bunu terkettiler ve Avrupalı addan adapte edilen ve 1923 te ülkenin resmî adı olan *Türkiye*'yi aldılar.

"Türk" sözcüğü gerçekte kullanılıyordu, fakat sadece Anadolu göçebelerini ya da köylülerini ifade etmek üzere. Koçu Bey 1630 da

[12] Bazen Rum deyimi, örneğin Anadolu ve Rumeli gibi eski Osmanlı eyaletlerini, 1516 dan sonra ele geçirilen Arap ülkelerinden ayırdetmek için kullanıldı.

Yeniçeri birliklerini dışardan gereksiz kimselerin kapladığından yakınırken "Türkler, Çingeneler, Tatarlar, Lazlar, katırcılar, deveciler, hamallar, eşkıya, ve yankesiciler"den söz eder[13]. 1802 de Paris'e giden Halet Efendi bile, kendisine "Türk elçisi" denmiş olmasından üzülmüş görünür ve kendisini hasım bir manevra ile karşı tertibe gitmekle kutlarken, "Amma bu defa sanıyorum ki inşallah istedikleri Türk elçisine -yani cahil köylüye- düşmediler" diye belirtir[14]. 1897 gibi ileri bir tarihte bile, Türkiye'de tecrübeli bir İngiliz gezgini halâ şunu işaret edebiliyordu :

Hali hazırda "Türk" adı nadiren kullanılır; onun iki yolda kullanıldığını işittim: ya bir ırkı ayırdeden deyim olarak (örneğin, bir köyün "Türk" veya "Türkmen" olup olmadığını sorarsın, ya da bir hakaret deyimi olarak (örneğin, İngilizce söyliyeceğin "eşek kafalı" anlamında,, "Türk kafa" diye homurdanırsın) [15].

Bununla beraber, Halet'in ölümünü izliyen bir asır içinde, Osmanlı hanedanı devrildi, İslâmlık devletten ayrıldı, Türk ulusu ve Türk yurdu temeli üzerinde lâik bir Cumhuriyet ilân edildi. Bu yeni kavramlar ve yeni bağlılıklar – millet ve vatan – Türkiye'de derine kök saldı ve, biraz değişiklikle, Müslüman Türk halkının en derin içgüdüleriyle birleşti. Fakat bunların kaynakları ve ilk gelişmesi Avrupa etkisinin işleyişinde izlenmelidir.

Avrupa Etkisi : Vatancılık (Vatanseverlik) ve Milliyetçilik

Modern vatancılık anlayışı, önce İngiltere'de, sonra Fransa'da kıralın devlet olmaktan çıktığı ve onun yerine ulus, halk veya vatanla özdeşleştiği Batı Avrupa'da doğdu. Rönesans ve Reformasiyon zamanlarında Devletle Kilisenin ve Kilise ile Kilisenin çatışmaları arasında boğulmuş olan Yunan *Polis*'inin ve Roma *patria*'sının yankıları, Akıl Çağında daha iyi işitildi. Yeni millet ve ülke duygusu, bağımsız Batılı uluslar arasında başladı; buralarda, egemenlik ve milliyet zaten bilinen gerçeklerdi ve iyi tanımlanmış ulusal topraklarıyla millet - devlet'ler, daha millet - devlet (millî devlet) fikri doğmadan mevcut bulunuyordu. Bu ülkelerde, yurtsever hürriyet âşıkları, bir grubun başka bir gruba karşı haklarından çok, otorite

[13] Koçu Bey, 5 ve 9 uncu bölümler.
[14] E. Z. Karal, *Halet*, s. 55.
[15] Sir W. M. Ramsay, *Impressions of Turkey* (1897). s. 99.

hâkimiyetine karşı kişinin haklarını teyit etmekle – diğer bir deyimle, zaten malik oldukları bağımsızlıkla değil, kazanmak için mücadele ettikleri hürriyetle – ilgiliydiler.

Bu ilk evrede, Batı Avrupa tipi milliyetçilik, faydacı, kılgılı (pratik) ve liberal idi; toprak ve egemenlik gibi gözle görünen ve objektif ölçüyle .tanımlanmış uluslarla (milletlerle) ilgiliydi. Onsekizinci yüzyılda İngiltere de Fransa da çok dilli ülkeler olduklarından, kesin olmamakla beraber, buralarda dil de bir dereceye kadar bir ölçü idi. Daha önemli olanı, ortak bir egemen otoritenin yetki alanıyla belirlenmiş ortak bir toprağın işgaliydi. Bu nedenle ona milliyetçilikten çok vatancılık, vatanseverlik demek daha uygun düşebilir.

İslâm dünyasını ilk etkileyen ve, sonunda başarısız kalarak, bağlılığı bir Osmanlı vatanı ve belirsizce tanımlanmış bir Osmanlı milleti üzerinde toplama çabasına yol açan, bu Batı tipi vatancılık idi.

Türkçede kullanılan *vatan* ve *millet* sözcüklerinin semantik gelişmesini incelemek bir çok şeyler öğretir. *Vatan*, doğum veya ikamet yeri anlamına gelen klâsik bir Arapça sözcüğün Türkçeleştirilmiş şeklidir. Bir kimsenin *vatanı*, kullanıldığı anlama göre, bir ülke, il, kent veya köy olabilir. Bu anlamda *vatan*, duygu ve bağlılık esinliyebilir ve bunlar klâsik edebiyatta sık sık ifadesini bulur; fakat sözcüğün İngilizce "home" sözcüğünden daha fazla bir siyasal anlamı yoktu.

Ondokuzuncu yüzyıl sırasında Fransızca "*patrie*" sözcüğünün daha üstün anlamı, İslâmî *vatan* sözcüğünü etkilemeğe başladı. Daha 1790' da *Directoire* nezdindeki Türk elçisi Ali Efendi, sakatlanmış askerlerin bakımı konusunda Fransız düzenlemelerini anlatırken "Cumhur uğrunda ve *vatan* gayretinde" vücudlarını vermiş kimselerden söz eder[16]. Bu, Ali Efendi'nin zamanı için yeni bir kavramdı ve muhtemeldir ki o, veya tercümanı, anlamadığı aslından – çünkü kavrayışlı bir adam değildi – bunu sadece kelime anlamıyla çeviriyordu. Fakat 1841 de Hançeri'nin Türkçe - Fransızca sözlüğü, *vatan* = *patrie* eşdeğerliğini, salt Batılı anlamda, vatansever ve vatanseverlik, türevlerini Türkçe ve Fransızca örnekleriyle birlikte içine alır. Yüzyılın ortasına gelindiği zaman, Türk basınında *vatan* sözcüğü siyasal anlamında

[16] Ahmet REFİK (yayınlayan), Ali Efendinin Sefaretnamesi", *TOEM* (Hicrî 1329), s. 1459.

yaygın bir şekilde kullanılıyordu ve 1866 da *Ayine-i Vatan* (Vatanın Aynası) adında bir gazete bile vardı.

Belki ilk başında Aramî kaynaklı olan, Arapça *Milla*'dan gelen *millet* sözcüğü, Kuran'da din anlamıyla kullanılır. Daha sonra dinî cemaatı, özellikle İslâm ümmetini ifade edecek şekilde genişledi. Osmanlı İmparatorluğunda, Rum ve Ermeni Hıristiyanları ile Yahudiler gibi örgütlü ve kanunen tanınmış dinî cemaatlara, daha da genişletilerek, Frenklerin farklı milletleri için kullanılır oldu. Frenk milletleri için kullanılırken bile, deyimin başlangıçta esas itibariyle dinî bir anlamı vardı. Nitekim onaltıncı yüzyılda İngilizler "Luther milleti" diye biliniyor ve İngiliz olmayan Protestanlar, onların himayesi altındaki kimseler olarak görülüyordu. İmparatorlukta bir Müslüman *millet* vardı, fakat Türk, Arap veya Kürt milletleri yoktu. Rum, Ermeni ve Yahudi milletleri vardı; fakat etnik milletler olarak değil, dinî cemaatlar olarak. Ondokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar, Gregoriyen ve Katolik Ermeniler ayrı milletler teşkil ederken, öte yandan Rumlar ve Slavlar, Rum Ortodoks milletinin birbirinin aynı birer parçası oluyorlardı. Nispeten geç bir tarihe kadar ulusal varlıklar fikrinin, dinî ayrımlar üstüne çıkışına raslanmaz. O zaman bile bu fikir, bellisiz ikamet haklarıyla, farkedilir şekilde yabancı bir niteliktedir.

Her iki sözcük *–vatan* ve *millet–* 1839 Gülhane Hattında, eski İslâmî bağlılıkla yenisi arasındaki fikir karışıklığını ve eksik benimsenmiş vatancılığı dikkati çekici bir şekilde belli eder bir tarzda, kullanılır. Hattın metni "devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti"nden, dinine bakılmaksızın bütün Osmanlı tebaasına atıfta bulunduğu açıkca belli bir anlam içinde söz eder. Yine de aynı belge biraz sonra, imparatorluk içinde ayrı ve farklı varlıklar olarak "ahali-i İslâm ve milel-i saire"den söz eder. "Milel-i saire" ve "ecnebi milletler" zamanın Türkçe idarecilik ve gazetecilik dilinde kullanılan yaygın deyimlerdir. Her ikisi de açıkca İslâm'dan başka uluslar anlamına gelir; "ecnebi milletler" müslüman idaresinde olmayanlar anlamına gelir ve dolayısiyle eski günlerin "Dâr-ı Harb"ının karşılığıdır. Bu deyimler, yabancı olması mümkün olmakla beraber, Osmanlı olmayan fakat İslâm imparatorluğunda ecnebi sayılmayan Müslümanları hiç bir zaman kapsamaz. 1860 lara kadar bir Osmanlı milletine sık sık atıf yapıldığına raslamayız; o zaman bile bununla bütün Osmanlıların mı kastedildiği, yoksa Müslümanların yeni bir adı mı

olduğu açıklıktan uzaktır. *Tercüman-ı Ahval*'in 1860 da yayınlanan ilk baş yazısında Şinasi, *vatan*'ın çıkarlarını tartışır ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasının kendi gazeteleri var iken, "Hâkim millet"in hiç bir mensubu bir gazete çıkarmak isteği duymadığından, hiç bir "hakikî Osmanlı" gazetesinin bulunmadığını belirtir[17]. Aynı ruh içinde, 1862 de *Tasvir-i Efkâr*'da bir makale "memleketin sahibi ve efendisi Osmanlı milleti"nden söz eder[18].

Hürriyetçi vatancılığın havarisi Namık Kemal, daha ılımlı bir ifade kullanır; fakat o da vatanseverce yazılarında, Osmanlı ile İslâm arasında hiç bir zaman gerçek bir ayırım yapmadığını gösterir. Bunun iyi bir örneği, Genç Osmanlılar tarafından sürgünde çıkarılan gazetelerden biri olan *Hürriyet*'te 1868 de yayınlanan, vatanseverlik hakkında ünlü bir başmakaledir. Etkin bir üslûpla okuyucularının vatanseverlik gururuna seslenişinde, onlara ülkelerinin Kanunî Sultan Süleyman ve Halife Ömer gibi büyük hükümdarlar ve Farabî, İbni Sina, Gazalî ve Zamahşeri gibi bilginler yetiştirdiğini hatırlatır; ve "Osmanlı" gururuna seslenişi içine, Orta çağ Arabını ve İranlı Müslümanları ve eski bir Arap Halifesini katmakta hiç bir uygunsuzluk görmez. Namık Kemal'in bağlılıklarının vatanı, eski hükümdarları arasına İstanbul sultanları kadar Medine Halifelerini de almıştır. Daha sonraki bir makalede şöyle der :

... vatan öyle bir galibin şimşiri veya bir kâtibin kalemiyle çizilen mevhum hatlardan ibaret değil, millet, hürriyet, menfaat, uhuvvet, tasarruf, hakimiyet, ecdada hürmet, aileye muhabbet, yadı şebabet gibi bir çok hissiyatı ulviyenin içtimaından hasıl olmuş bir fikri mukaddestir[19].

Zamanın pratik bir sorunu, Osmanlı vatancılığının yolu üzerindeki engelleri gösterdi. Mayıs 1855 te Osmanlı hükûmeti, o zamana kadar Müslümanlara hasredilmiş olan askerlik ödev ve imtiyazının, imparatorluğun Hıristiyan tebaasına da yaygınlaştırılacağını ilân etti. Avrupa devletlerinin elçilerine bildirilen bu beyanat, Kırım Savaşı sonunda yapılacak barış konferansı için diplomatik hazırlığın bir parçası idi. Bâbıâlinin vaatleri gayrimüslimlerden alınan ciz-

[17] *Tercüman-ı Ahval*, no: 1, 21 Ekim 1860. ÖZÖN, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (1941), 419-20 de ve *Türk Klâs.* nin Şinasi cildinde, s. 72-74 de tekrar basılmıştır.

[18] *Tasvir-i Efkâr*, 27 Temmuz 1862. ÖZÖN, *son Asır...*, s. 420-1 de ve ŞİNASİ *(Türk Klâs.)*, s. 74 de tekrar basılmıştır.

[19] *İbret*, 22 Mart 1873, ÖZÖN, *Namık Kemal*, s. 265 te yeniden basılmıştır; karşılaştır: Rossı, in *OM*, XXIII (1943), 364-5.

yenin kaldırılması ve Hıristiyanların, albay rütbesine kadar yükselebilecekleri orduya, ve en yüksek dereceye kadar yükselebilecekleri devlet memuriyetine alınmalarını kapsıyordu[20].

İlk zamanlarda, Osmanlı sultanları Hıristiyan yardımcılar kullanmakta ve hattâ, kısa bir süre, timar sipahileri arasına Hıristiyan timarlıları da almakta hiç bir tereddüt göstermemişlerdi[21]. Fakat bütün bunlar çok eskidendi ve artık unutulmuştu; çünkü yüzyıllar boyunca Osmanlı orduları, Müslüman bir devletin Müslüman orduları olmuşlardı ve onlar arasına Hıristiyan askerler almak, söz götürmez bir saçınalık olurdu. Gerçekte, bu serbestlik hareketinin Hıristiyan yararlananları, askerlik imtiyazını kabul etmek hususunda, Müslümanların bunu vermesinden daha az istekliydi; nitekim Hıristiyan asker alımına çok geçmeden son verilmesi, genel bir hoşnutluk yarattı. Orduda hizmet yerine, imparatorluğun gayrimüslim tebaasına, askerlik hizmetlerini, tarh ve tahsil yöntemi bakımından kaldırılan cizyeye tamamen uyan *bedel*[22] ödemek suretiyle yerine getirmelerine müsaade edildi. Liberal reformcular, bu suretle, hem içgüdülerine, hem de ideallerine hizmet etmek imkânını buldular.

Bu vaat ve sonra onun terki, Avrupa'da, sadece Osmanlı samimiyetsizliğinin diğer bir örneği olarak karşılandı. Fakat gerçekte, Osmanlı hükûmeti, Batılı ve liberal kamu oyunu etkilemekten başka, zayıflamış Osmanlı ordularına yeni insan gücü bulma bakımından, çekici bir kaynak olan gayrimüslimlerin askere alınması sorunu üzerinde uzun zamandan beri ciddiyetle duruyordu. Fuat Paşa'nın sadareti zamanında özel bir komisyon konuyu tartıştı. Cevdet Paşa, komisyonda belirttiği kanısında, esas güçlük üzerine parmağını bastı. Âcil ve özel önemi haiz anlarda, bir komutan emri altındakilerden üstün sabır ve fedakârlık istiyeceği zaman, onlara hangi temele dayanarak hitap edeceğini sordu. Müslümanlar için hitap edilecek en etkili şeyler dinî şeylerdi – kutsal savaş, şehit olma, kâfire karşı din uğruna mücadele. Bunlar, onların çocukluktan beri alıştığı seslenişlerdi ve onların gözlerini kırpmadan cevap vermeğe hazır oldukları şeylerdi. Müslüman askerlerin bağlılığı, cesareti ve sabrı geniş ölçüde dinî duygulara ve vefaya dayanıyordu.

20 ENGELHARD, I. 126.
21 Bak : Yukarda s. 5.
22 Bak: Yukarda s. 116.

Mahlût bir taburun binbaşısı ledelhace askeri gayrete getirmek için ne diyecek? Vakıa Avrupa'da gayret-i diniye yerine gayret-i vataniye kaim olmuş. Lâkin bu da feodalite asırlarının inkizasından sonra çıkmış ve onların çocukları da küçük iken bu sözü işiterek pek çok senelerden sonra vatan uğruna kelâmı efrad-ı askeriyelerine tesir eder olmuştur. Ama bizde vatan denilirse askerin köylerindeki meydanlar hatırına gelir. Biz şimdi vatan sözünü ortaya koyacak olursak mürur-u zaman ile bizde de efkâr-ı nâsda yer ederek Avrupa'daki kadrini bulacak olsa bile gayreti diniye kadar kuvvet olamaz. Onun yerini tutamaz. Husulü de çok vakitlere muhtaç olur. Ol vakte kadar ordularımız ruhsuz kalur [23].

Namık Kemal Osmanlı vatanı kavramını saran güçlükleri ve çelişmeleri bilmiyor değildi. Diğer ulusların yurtlarını sevdiklerini, fakat hiç birinin gelecekleri hakkında tamamen güven duyamadıklarını ve bunu sağlıyamadıklarını söylüyordu. Her ülkenin kendine özel tehlikeleri ve güçlükleri vardı. İngilizler, İrlandalıların ayrılıkçılığından ve Rusların Hindistan'a (ki açıkca İngiliz vatanının bir parçasını teşkil ediyordu) yaklaşmasından korkuyorlardı. Fransızlar düzen ve hürriyeti bağdaştırmaya uğraşıyorlardı. Almanlar ve İtalyanlar yeni kazanılmış birliklerinin, Ruslar geniş fetihlerinin endişesi içindeydiler. "Biz ise ebnayı vatan arasında mevcut olan cins ve mezheb ihtilâfının ileride vatanca bir inhilâlı küllîyi mucip olabilmesi vahimesinde bulunuyoruz." [24].

Bu önseziye karşı Namık Kemal, okuyucularına, sadece görünüşte güzel gözüktüğünü olayların kanıtladığı, bir takım teminat sunuyordu. Çeşitlilik muhakkak zayıflık demek değildi; akıllıca bir politikayla bir ilerleme etkeni bile olabilirdi. Her halü kârda, çeşitli ırklar ve dinler o kadar birbiri içine karışmıştı ki, bir tek istisna dışında, imparatorluğun ayrı bir hükûmet teşkil edebilecek veya başka bir devlete katılabilecek hiç bir eyaleti yoktu; çünkü bu kavimler, Osmanlı İmparatorluğundaki kadar hürriyet ve hoşgörüyü nerede bulabileceklerini ümit edebilirlerdi? İstisna Arap ülkeleriydi. Oralarda, ayrı bir dil konuşan ve ayrı bir ırka mensup olduğunu hisseden milyonlarca nüfus yaşıyordu. Fakat Araplar İslâm kardeşliği ve Hilâfete tâbiiyet ile impratorluğa bağlanmışlardı ve onların ayrılığından korkulmamalı idi [25].

[23] CEVDET, "Maruzat", *TOEM* (Hicrî 1341), s. 273; Ayrıca bak: *Tarih-i Cevdet*, VI. 18.

[24] *İbret*, 22 Mart 1873; ÖZÖN, *Namık Kemal*, s. 267-8 de yeniden basılmıştır.
İbret, 2 Temmuz 1872; ÖZÖN, *Namık Kemal*, s. 84-85 de yeniden basılmıştır.

Gerçek bağ yine İslâmlık idi. Hıristiyanlar ayrılmazlardı, çünkü bu onlar için elverişli olmazdı; Araplar, İslâm kardeşliği ve bağlılığı nedeniyle imparatorluk içinde kalırlardı. "Osmanlı Vatanı"nı öven bir şiirinde, Namık Kemal, okuyucularına, İsa'nın doğduğu ve cennete çıktığı, Tanrı'nın ışığının Musa'ya indiği, Âdem'in Cennet yerine geçen bir yer bulduğu, Nuh'un gemisinin selâmete ulaştığı, "Nağme-i Dâvûd sesinden nâle-i Sokrat ile – Din-ü aklı eylemiştir birbirine yâdigâr" – yani Tevrat ve Hellenizm miraslarının İslâmlıkla kaynaştığı yerin kendi vatanları olduğunu hatırlatır ve sonunda der ki:

Git vatan Kâ'be'de siyaha bürün
Bir kolun ravza-i Nebî'ye uzat[26].

Şairin gerçek bağlılık anlayışı, ifadesini son beyitte bulur. Bir Osmanlı milleti yoktu ve, daha sonra Akçuraoğlu Yusuf'un belirttiği gibi, bunu yaratmağa çalışmak beyhude bir çabaydı. Osmanlı vatanı, bir zamanlar, aralarında gayrimüslimler de olduğu halde, hanedan egemenliğine ortak bir bağla bir arada tutulmuş bir çok milletleri içine alıyordu. Osmanlı hürriyetçileri ve onlardan sonra Osmanlı meşrutiyetçileri, bu bağlılığın yerine, imparatorluğun bütün çeşitli kavimlerini tek bir bağlılık ve özdeşlik içinde toplayacak olan yeni bir Osmanlı vatancılığını geçirmeye çalıştılar. Ahmet Mithat, "yeni bir Osmanlı milleti var... ve Osmanlılık, temel bir siyasî bağlılık olarak, Padişahın tebaalığını kabul etmekten ibarettir" diyordu[27]. Aynı ilke, İttihat ve Terakki Cemiyetinin programında gözükmüş ve 1908 de Genç Türk hükûmetinin temel politikasını teşkil etmiştir. Fakat bu ümitsiz bir davaydı. Eski hanedan bağlılığı, Avrupa'dan gelen ve önce imparatorluğun Hıristiyan uluslarını etkileyen yeni milliyet fikirleriyle gerçekten yıkılmakta idi. Fakat millî fikir onların benliğini sarınca, kendilerini Osmanlı değil, Yunanlı, Sırp, Bulgar ve Ermeni olarak görmeğe başlamışlardı. Bu baş döndürücü ilhamlara karşı, Türklerin kendileri tarafından bile o kadar kararsızlıkla desteklenen soluk Osmanlılık doktrininin pek az başarı şansı vardı. Hıristiyan halkların ulusal bağımsızlık mücadelesi ve ona karşı Türk tepkisi – silâhlı ayaklanma ve silâhlı bastırı – Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yeni bir nefret yarattı. 1876 Bulgar ayaklanması, 1890 ların Ermeni devrimci hareketi, 1896 - 7 Girit ayaklanması,

[26] *Vatan-ı Osmanî*, KAPLAN, s. 113 te zikredilmiştir.
[27] ROSSI, in *OM*, XXIII. 367.

Balkanlarda ünlü devrimci *komitacıların* faaliyetleri, hep birlikte, Türklerde Hıristiyan yurtdaşlarına ve onların arkasında gözüken Avrupalı büyük devletlere karşı derin bir güvensizlik yaratılmasına yardım etti; aynı zamanda Türklerin karşılık olarak yaptıkları bastırmalar ve katliamlar, imparatorluğun Hıristiyan uluslarının, kurtuluşlarını yurtdaşlıkta değil, ayrılıkta arama azimlerini kuvvetlendirdi. Sonunda, imparatorluğu yıkmakta olan milliyetçi fikirler, imparatorluğun efendilerine bile ulaşacaktır. Fakat bu arada, onların bağlılıkları hakkında eski bir iddia yeniden ortaya atıldı.

Panislâmizm[28]

Namık Kemal, Arapların Osmanlı imparatorluğuna bağlılığına şüphe düştüğünü hissedince, İslâm kardeşliği ve Hilâfete – Türk Süleyman gibi Arap Ömer'in de işgal ettiği bu tahta – bağlılık düşüncelerinde tekrar güven buldu.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca yeni küçük-düşmeler, dünyadaki Müslümanları, himaye ve liderlik için Türk Padişahına dönmeğe daha hazır kıldı. Hindistan'da 1857-8 askerî ayaklanmasından sonra, Moğol İmparatorluğunun son kalıntılarının kaldırılması, bu ülkenin Müslümanlarını bir bağlılık odağından, dualarında adını zikredecekleri bir Müslüman hükümdardan yoksun bıraktı. Orta Asya'da Ruslar Semerkand'ı 1868 de fethettiler ve Buhara Emirliğini, Rus Çarlığı içinde bir "iç devlet" statütüsüne indirgediler. Afrika'da 1881-2 de İngilizler Mısır'ı, Fransızlar da Tunus'u işgal ettiler; 1891 de Almanlar, Dar es Salâm üzerinde hâmilik ilân ettiler.

Namık Kemal daha 1870 lerin başında, İslâm dünyasına karşı hem kültürel hem emperyalist Batı tehdidinin farkındaydı. İslâmlığı ona karşı korumak için, Osmanlıların liderliği ele almasını istiyordu. Fakat onun Panislâmizmi siyasal olmaktan çok kültürel idi; "ehli İslâm, sureti ittihadını politika ağrazında veya mezhep mücadelelerinde değil, vâız önlerinde, kitap sahifelerinde aramıya muhtaçtır."[29]. Onun Panislâmizmi, modernleşme arzusuyla bağıntılı idi. Osmanlılar, Müslümanların Avrupa'ya en yakını olduklarından, modernleşme

[28] Panislâmizm hakkında literatür geniştir; fakat hepsinin değeri aynı derecede değildir. Osmanlı tarzı hakkında kısa girişler için bak: Rossi, s. 366 d.; B. Lewis, in *MES*, I (1965), 291-4; ve daha geniş olarak Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı* (1960); anonim bir inceleme olan "Le panislamisme et le panturquisme", *RMM*, XXIII (1913), 179-220.

[29] *İbret*, 13 Haziran 1872; Özön, *Namık Kemal*, s 77-78 de yeniden basılmıştır.

yolunda en ilerde idiler ve dolayısiyle bu yolda İslâmlığın tabiî lideriydiler. Müslümanlar bir gün muhakkak ilerleme yolunda birleşeceklerdi. Fakat aynı zamanda,

Madem ki hilâfet buradadır ve madem ki... mevkiin kabiliyetinde ve halkın istidadında, zamanımızın vatanı medeniyeti olan Avrupaya kurbiyette ve hattâ servette, marifette burası memaliki İslâlmiyenin kâffesine mukaddemdir, bahsettiğimiz içtimaın elbette merkezi burası olacaktır... İşte o vakit envarı marifet bu merkezden Asya ve Afrika cihetlerine dahi yayılır. O halde Avrupa muvazenesine karşı bir de Şark muvazenesi hâsıl olur. O halde ise âlemi insaniyyette bir mizanı itidal vücuda gelir...[30].

Namık Kemal İslâm birliğinden, kendi zamanının genel bir ereği olarak söz eder. Kırım Savaşı, Hindistan'daki askerî ayaklanma, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İslâm ülkelerindeki fetihleri, hep birlikte bu fikirleri beslemekte yardımcı oldu. 1870 e doğru Rus emperyalist yayılışının büyük dalgası içinde yutulmak üzere olan Orta Asya'daki Türk Hanları, yardım için Müslüman kardeşlerine başvurdular. Orta Doğuya ajanlar gönderildi ve Padişahla temas sağlandı. 1877 - 8 savaşları ve hürriyetçi meşrutî hükûmet sıralarında unutulan bu çabalardan hiç bir sonuç çıkmadı. Fakat Panislâmizm ölmemişti ve 1876 Kanun-u Esasi'sinin üçüncü maddesi, "hilâfeti kübrayı İslâmiyeyi" resmen Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye'ye malediyordu. Abdülhamit idaresinde Panislâmizm – Namık Kemal'in hürriyet ve ilerleme öğretilerinden pek farklı bir kapsamda olmakla beraber – resmî politika oldu[31]. Panislâmik ideolojilerin, resmî Osmanlı görüşünden, Batıya karşı İslâm tepkisinin havarisi ünlü Cemaleddin Afganî (1839 - 97) nin daha radikal öğretilerine kadar geniş bir çeşitliliği vardı. Bu ideolojileri izleyenlerin çoğuna göre, İslâmın çökmesinin nedenleri, her hangi bir iç zayıflıkta veya kusurda değil, Müslümanları köleleştirmek ve İslâmlığı yıkmak peşinde olan Hıristiyan Avru-

[30] İbid. Özön, *Namı Kemal*, s. 33 de yeniden basılmıştır.

[31] O. Depont ve K. Coppolani, (*Les Confréries religieuses musulmanes* (1897), s. 257 d.) panislâmik propagandada, İstanbul'da oturan bazı liderlerini bu alanda Sultanın başlıca ajanları olarak gördükleri, derviş tarikatlerine önemli bir rol atfederler. Daha sonraki birçok yazarlarca da benimsenen bu yorum (örneğin, Nallino, *Enciclopedia Italiana*'da "Panislamismo" makalesi), Snouck - Hurgronje tarafından kesinlikle çürütülmüştür: "Les Confréries religieuses, la Mecque et le Panislamisme", *Verspreide Geschriften*, III. 189 d. Afgani'nin rolü hakkında bak : Nikki R. Keddie, in *MES*, III (1966), 46 - 67.

pa'nın saldırgan emperyalizminde aranmalıydı. Tehlike ikili idi; Müslüman ülkelerinde siyasî, askerî ve iktisadî yabancı üstünlüğünü yerleştirmek ve yabancı kültürel etkilerle İslâmlığın temel inançlarını ve değerlerini dinamitlemek. Yapılacak iş, yabancı istilâcıları kovmak, yabancı imtiyazları ve dokunulmazlıkları kaldırmak, gerçek İslâm itikadını eski haline getirmek– ve bazılarının eklediğine göre, bütün Müslümanları, meşru hükümdarı Halife'nin idaresinde tek bir devlet halinde birleştirmek.

Böyle bir ödev, Osmanlı İmparatorluğunun yeteneklerinin açıkca ötesindeydi; fakat böyle bir programın benimsenmesi Abdülhamit'e bir çok avantajlar sağladı. İmparatorluk içinde Müslüman bağlılığına seslenme, hürriyetçileri, milliyetçileri, reformcuları ve müstebit iktidarın diğer muhaliflerini bastırma çabalarında, ona destek kazandırabiliyordu. İmparatorluk dışında, Sultana, önemli bir Müslüman kamu oyunu kendi desteğine kazanmak, ve emperyalist devletlerin Müslüman topraklarında karışıklıklar yaratarak Türkiye'ye karşı mümkün bir hareketi önlemek ümidini verebiliyordu.

Abdülhamit'in politikası bir süre göze çarpacak derecede başarılı oldu. Sultanın ajanları, Cezayir, Mısır, Hindistan ve hatta Japonya'da faaliyete geçip, Müslüman kamu oyunu kışkırtıyor, Osmanlı Saltanatına yeni destekler kazanıyor ve ellerindeki yeni ulaştırma ve iletme araçlarından iyice yararlanıyorlardı. Başarılarının ölçüsü, 1897 Türk - Yunan savaşının bütün İslâm dünyasında uyandırdığı yaygın ilgide görülebilir– daha önceleri önemsenmeden geçilecek bir mahallî konu idi. Osmanlı zaferleri bir çok ülkelerde kutlandı ve bunları Hindistan, Batı Hint Adaları, Türkistan, Madagaskar ve Cezayir'deki Müslümanlar arasında karışıklıklar ve ayaklanmalar izledi. Abdülhamit'in hal'inden sonra bile, Genç Türkler, Balkanlı düşmanlarına karşı mücadelelerinde İslâm dünyasının desteğinden yararlanmaya devam ettiler ve Panislâmik dayanışma, Birinci Dünya Savaşında İtilâf Devletleri için ağır bir endişe – gerçekten mübalâğalı – oldu[32]. Panislâmik duygunun son titreşimleri 1923 te Hint Müslüman liderlerinin Hilâfet sorununa acıklı müdahalesinde görülebilir[33].

[32] Genç Türklerin Panislâmik faaliyetleri ve propagandaları hakkında bak : Y. H. Bayur, *Türk İnk. Tar.*, II/4, s. 88 d.. 314 d., 374 d. Hicaz demiryolu hakkında s. 183'e ve *EI*[2] de "Hidjaz Railway" (Z. H. Zahidi tarafından) ye bak.

[33] Yukarda s. 263 e bak.

Türkçülük[34].

1897 de, kısa Türk - Yunan savaşının doğurduğu şiddetli bir bağlılık duygusu içinde, Mehmet Emin adında genç bir ozan *Türkçe Şiirler* adlı bir şiir kitabı yayınladı. Mehmet Emin, Osmanlı divan şairlerinin resmî dilini ve aruz veznini terkederek, sade halk Türkçesiyle ve halk şiirlerinde kullanılan hece vezniyle yazdı. Daha da dikkati çekici olarak, günlük Türkçede kaba, cahil köylü veya yörük anlamına gelen bir sözcüğü benimsedi ve kendinin bir Türk olduğunu iftiharla ilân etti

Ben bir Türk'üm dinim, cinsim uludur[35]

Başka bir yerde de

Biz Türküz, bu kanla ve bu adla yaşarız diyordu.

Mehmet Emin, bağlılık duygusunu önce yine dinle tanımlıyordu ve kendisi gerçekten koyu bir dindardı; fakat bu yeni sözcük ile, Türkçe konuşan Osmanlı Müslümanlarının kollektif benliğine, yeni bir özdeşlik kavramı girdi.

Osmanlılığın iflâsı belli olmuştu. İslâmî bağlılık, geçmiş yüzyıllar boyunca olduğu gibi, büyük Türk kütlelerinin duygularına halâ hâkimdi; fakat onun modern siyasal şekillenmesi olan Panislâmizm, ancak sınırlı başarılar sağlamış ve, üstelik, Batılı eğitim görmüş, Batılı görüşlü genç aydınlara gittikçe daha az çekici hale gelmişti.

Batı Avrupa'nın topraksal ve siyasal ulus (millet) kavramının Osmanlı İmparatorluğuna uygulanmasının güç olduğu kanıtlanmıştı ve bu kavram onun tarihsel durumuna ve hali hazır ihtiyaçlarına esasında uygunsuz idi. Bununla beraber, Avrupa'da, Osmanlı İmparatorluğu halkı üzerinde çok daha büyük etki yapacak başka türden bir millî duygu vardı. İngiltere ve Fransa gibi iyi belirlenmiş ve uzun süreden beri yerleşmiş toprak esasına dayanan ulus-devlet'lerin bulunmadığı Merkezî Avrupa'da, millet olmanın gözle görünür ve dış ölçüsü – toprak ve devlet – yetersiz idi. Kıta imparatorluklarında Almanlar, Çekler, Polonyalılar ve Macarlar vardı, fakat Almanya,

[34] Türkçü hareketin klâsik tarihi, Akçuraoğlu Yusuf'un *Türk Yılı*, I (1928), 290 - 455 deki yazısıdır. Ayrıca bak: U. HEYD, *Foundations of Turkish Nationalism* (1950); GÖKALP, *Turkish Nationalism and Western Civilization* (1959 da Niyazi BERKES tarafından çevrilmiş ve yayınlanmıştır); KARPAT; ROSSI, in *OM*, XXIII. 381 d.

[35] MEHMET EMİN, *Türk Klâs.*, s. 18; AKYÜZ, *Antoloji*, s. 20 de yeniden basılmıştır. Bak: ROSSI, s. 371.

Çek devleti, Polonya yoktu; Macaristan'ın da ancak bir gölgesi vardı. Bu ulusların hiç biri egemen devletler olarak belirlenemezdi; hatta hiç biri toprak sınırlarıyla sıhhatli olarak tanımlanamazdı. Batı Avrupa'nın vatancılığı yerine, farklı bir duygu uyanmıştı– özdeşlik ölçüsü olarak romantik ve sübjektif, bütünüyle de çok kez dar fikirli, şoven ifadeli milliyetçilik.

Bu çeşit milliyet duygusu, din ve hısımlık gibi elle dokunulmaz bir ölçüye göre gruplanmış karmaşık nüfusuyla, Osmanlı İmparatorluğunun etnik karışıklığına daha uygun geldi. Milliyetçilik –bir gruba bağlılık– hazır bir karşılık buldu; vatanseverlik –insanın ülkesine bağlılığı– uzun süre yabancı ve anlaşılmaz kaldı[36].

Osmanlı İmparatorluğunun halkları arasında, milliyetçi fikirden en son etkilenecek olan, tabiatıyla, imparatorluğun bizzat efendileri idi. Ancak yavaş yavaş ve yabancı etkisi altındadır ki Türkler, Osmanlı devletinden ve İslâm dininden ayrı –içinde olmakla beraber– bir Türk ulusu olarak, Türkler olarak, ayrı bir ulusal özdeşlik duygusunu yeniden kazanmağa başladılar.

Bu fikirlerin en önemli kaynaklarından biri, Avrupalı yeni bir Türkoloji bilimiydi. Onsekizinci yüzyıldan bu yana bir dizi Şarkıyatçılar, Çin ve İslâm kaynakları üzerinde çalışarak, İslâmlıktan önceki ve doğulu Türklerin tarihini ve dillerini incelemişlerdi. Bunların çalışmalarının sonucu olarak, Asya ve Avrupa'nın tarihinde Türk budunlarının rolü hakkında yeni bir görünüm ortaya çıktı ve Türklerin İslâmiyete girmeden önceki ve o âna kadar karanlık tarihine yeni bir ışık serpildi. Tarihlerinin unutulmuş ve reddedilmiş bölümüne ait bu yeni bilgiler, zamanla Türklerin kendisine de ulaştı. Ve bu bilgiler, onların kendilerinin ayrı bir varlık olarak özdeşliklerini, geçmişte ve

[36] İngilizce "nationality" ve Fransızca "nationalité", bir insanın vatandaşı veya uyruğu olduğu ülkeyi ve devleti belirtir. Almanlar bu anlamda "Staatsangehörigkeit"ı, ve hukukî değil de etnik anlamda "Nationalität"i kullanırlar. Aynı durum Doğu Avrupa dillerinde de görülüyor –örneğin, Stalin'in "milliyet sorunu" üzerindeki yazılarında ve Sovyet vize formülerlerinde. Bu konuda Türkçe, iktibas edilen veya yeni uydurulan sözcüklerde, genellikle olduğu gibi Fransızcaya değil, Almancaya uyar. Resmî Türkçe formülerlerde genellikle iki hane vardır: biri Almanca "Staatsangehörigkeit'a uyan *tâbiiyet*, diğeri *millet*'in soyut bir şekli olan *milliyet*. Türkiye Cumhuriyetinin bütün vatandaşları Türk tâbiiyetlidirler; fakat milliyetleri Yunan, Ermeni, Yahudi veya, çoğunluk için aynı anlamda, Müslüman ve Türk olabilir. Bugün için, milliyet hakkındaki soruya daha genellikle verilen cevap, "Müslüman" şeklindedir.

halde diğer gruplarla ilişkilerini, ve insanlığın durumu üzerinde tarihî ve felsefî iki temel görüş içindeki yerlerini kavrayış yollarında büyük bir değişiklik meydana gelmesine yardım etti[37].

Bu yeni fikirlerin Türklere ulaştığı bir kanal, dışarıya gönderilen öğrencilerdi; yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, bunlar gittikçe artan sayıda Avrupa üniversitelerine ve akademilerine gidiyorlar ve, kaçınılmaz olarak, orada yayılan fikirlerden etkileniyorlardı. Diğer bir kanal, başarısız 1848 devrimlerinden sonra Türkiye'ye yerleşen ve kendileriyle birlikte Orta Avrupa'nın romantik milliyetçiliğini de getiren Macar ve Polonyalı sürgünlerdi. İslâmlığı kabul eden ve sürekli olarak Türkiye'ye yerleşen bunların bir çoğu, yeni fikirlerin Türkiye'ye girişinde önemi olan bir rol oynadı. *Terakki* ve *Basiret* gazetelerine bir çok makale yazan ve Galatasaray okulunun kuruluşunda rol oynayan Polonyalı Hayreddin buna bir örnekti[38]. Diğer bir örnek, 1869 da İstanbul'da yayınlanan *Les Turcs anciens et modernes* (Eski ve Çağdaş Türkler) adlı Fransızca kitabın yazarı, asıl adı Constantine Borzecki olan, Mustafa Celâleddin Paşa idi; bu kitapta, yazar, Türklerin etnik olarak Avrupa halklarıyla hısım olduklarını ve "Touro - Aryan" dediği bir ırka – Ârî ırkın Turan kolu— mensup olduklarını ileri sürüyordu. Bu teorilerin amacı, Türklerin Avrupalı olduklarını göstermek ve onları Avrupalı tebaalarından ayıran farklılıkların önemini düşürmekti. Kitabın tarih bölümü, bir çok Avrupalı Türkoloji bilgininin eserlerine dayanan, eski Türk tarihinin bir incelemesini içine alır ve insanlık tarihinde Türk budunlarının büyük rolünü önemle belirtir[39].

Batılı Türkoloji eserlerinden özellikle ikisi – hiç birinin büyük bir bilimsel değeri yoktu – önemli bir etki yapmış görünüyor. Biri, 1832 de Londra'da Arthur Lumley Davids tarafından yayınlanan

[37] B. Lewis, in *MEA*, IV. 218 d.

[38] Sungu, *Bell.*, no: 78 (1943), 328.

[39] Akçuraoğlu Yusuf, s. 304 d.; Rossi, in *OM*, XXIII. 362. Mustafa Celâleddin Paşa'nın oğlu Enver Paşa, Osmanlı Genel Kurmayı'nın bir üyesi idi. Yüksek bir Osmanlı subayı olan Macar mültecisi Ömer Naili Paşa, Genç Osmanlıların nüfuzlu ve etkin bir destekleyicisi olarak belirtilmiştir (Ebüzziya Tevfik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1909 sayısı; karşılaştır: Kuntay, *Namık Kemal*, I. 359); Daniel Szilagyi adlı diğer bir Macar, İstanbul'da Genç Osmanlı risalelerini dağıtanlar arasında zikredilmiştir (Kuntay, *Namık Kemal*, I. 281). Göçmen Türk komünist ozanı Nazım Hikmet'in Polonya uyrukluğunu ve Borzecki soyadını aldığını görmek ilginçtir. Ayrıca bak: Davison, *Reform* (1963), s. 76-77.

ve Türk budunları üzerinde uzun bir tarihî girişi bulunan *Grammar of the Turkish Language* (Türk Dili Grameri) idi. 1836 da Fransızca çevirisi çıktı ve Türklerin dikkatini çekti. Bunun gramer bölümleri, 1851 de yayınlanan ve Türkiye'de ilk modern Türk grameri olan Fuat ve Cevdet Paşa'ların *Kavaid-i Osmaniye*'sini esinlemeye yardım etti. Konumuz bakımından daha önemli olarak, 1869 da Paris'te yayınlanan *Ulûm*'un ilk sayısı için, Ali Suavi tarafından yazılan Türkler hakkında bir savunmaya –o zaman normal olacağı gibi Müslümanların ya da Osmanlıların değil– Davids'in kitabının giriş kısmı temel oldu [40].

Türkler arasında Türklük bilincinin büyümesini etkileyen diğer bir yazar, Genç Türklerle 1860 larda Fransa'da kalmaları sırasında dostluk kuran ve Türk konularında yoğun bir şekilde yazmış olan, Fransız öğretmen ve yazarı Léon Cahun idi. En ünlü kitabı, büyük öneminin Orta Asya steplerindeki Türk göçebelerinin rolüne verildiği Asya tarihinin, yarı bilimsel ve yarı romantik açıklaması olan 1869 da yayınlanmış, *Introduction à l'histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) idi. Cahun'un kitabının Türkçe çevirisi 1899 da yayınlandı ve bir çok Türk yazarında onun şekillendirici etkisi görüldü.

Bir bilim adamı olarak bunların her ikisinden de çok daha önemli olanı, Türkiye'de kaldığı sırada bir çok Türk aydınıyla temasa gelen, ve sonra da yıllarca onların dostluklarını ve dikkatlerini muhafaza eden, Macar Arminius Vambéry (1832 - 1913) idi. Türkoloji, Macaristan'da özellikle işlenmişti; orada Türkoloji, Macarlarla Türklerin ortak asıldan olduklarına dair eski bir teoriden ve Macarların ortak Panislâvizm tehlikesine karşı Türk desteğini sağlamak arzusundan şevk alıyordu [41].

Daha 1839 da Macar bilim adamları, İran'ın Kuzey Doğusundaki ülkeye verilen eski bir Farsça isim olan Turan sözcüğünü, Orta ve Güney Doğu Asya'daki Türk topraklarını tanımlamak için kullandılar ve Türk ve Mogol'dan başka Fin, Macar ve diğer uluslar ve diller grubuna Turanlı adını verdiler. Bir dil ve etnoloji sınıflandırması olarak bu teori çoktan terkedilmiştir. Siyasal bir fikir olarak, Turancılığın ve Panturanizmin halâ biraz gücü vardır.

[40] TANPINAR, s. 220 d. Davids'in etkisi hakkında ayrıca bak KÖPRÜLÜ, *Millî Edebiyat*, s. 45 - 46, ve HEYD, *Foundations*, s. 105.

[41] LEWIS, in *MEA*, IV. 218 d.; HEYD, *Foundations*, s. 104 d.

Türkiye'de siyasal çevrelerde, Türk milliyetçi fikirlerin etkisi uzun süre önemsiz kaldı. Gerçi, Fuat Paşa'nın Stratford Canning ile yaptığı bir konuşmada, imparatorluğun hiç birinden vazgeçilemiyecek dört temel üzerine dayandığını belirttiğine tanık oluruz: "Milliyet-i İslâmiyye, devlet-i Türkiyye, selâtin-i Osmaniyye, pâyitaht-ı İstanbul" [42] Fuat Paşa bununla, muhtemelen, imparatorluk içinde Türkçe konuşan hâkim grubun, belki Avrupalı teamülün etkilediği bir şekil içinde, kültürel özdeşlik duygusundan başka bir şey ifade etmiyordu. Muhakkak ki her hangi bir ırkî veya etnik Türk özdeşliği veya egemenliği fikrini öne sürmüyordu.

Osmanlı Müslümanları arasında Türk millî bilincinin ilk belirtileri için, ondokuzuncu yüzyılın entellektüel hayatına, özellikle, tarih ve dil yazarlarına dönmemiz gerekir. Molière'in çeviricisi ve ilk Osmanlı Meclisinin ilk başkanı, bilgin ve devlet adamı Ahmet Vefik Paşa (1823 - 91), Türklerin ve dillerinin Osmanlı'dan ibaret olmadığını, Pasifik'e kadar bütün Asya'da uzanan büyük ve eski bir familyanın Batı kolu olduğunu önemle belirten ilk kimse sayılır. Süleyman Paşa (ölümü 1892), başlıca Davids'e ve diğer Avrupalı yazarlara dayanan, İslâmlık öncesi Türklere ait bir bölümü – modern Türk tarihçiliğinde ilk kez – içine alan ve 1876 da yayınlanan bir dünya tarihinin yazarı idi. Şemseddin Sami Fraşeri (1850 - 1904), uğraşılarının hikâyesi o zaman Batı etkilerine açık Balkan uluslarının nasıl yeni fikirleri taşıyıcı hizmeti gördüklerine iyi bir örnek teşkil eden, bir Arnavut idi. Tarihçiden çok bir dilci olmakla beraber, Şemseddin Sami, ansiklopedik sözlük (kamus) çalışmalarıyla, yeni Türk benliği duygusunun gelişmesine çok yardım etti. Belki en önemli sima, Türkiye'de gerçek ilk Türkolog olan Necip Asım (1861 - 1935) idi. Eserlerini Türkçeye çevirdiği Cahun'dan ve yakın kişisel bağıntılar kurduğu Avrupa'daki, özellikle Macaristan'daki Türkoloji bulgularından ve yayınlarından çok etkilenmişti.

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına ve yirminci yüzyılın başlarına doğru, Türkçülük hareketi, diğer bir kaynaktan, Rusya Türklerinden – bir çoğunun Osmanlı İmparatorluğuna yerleşmeğe geldiği Volga, Orta Asya, Azerbaycan ve Kırım'lı Müslüman Tatarlar ve Türkler – siyasal bir hız kazandı. Rusya'dan gelen bu mülteciler, çok kez yüksek standardda eğitimli idiler; bazıları Rus lise ve Üniver-

[42] CEVDET, *Tezakir*, I. 85.

sitelerini bitirmişlerdi. Rus Türkolojisini npek önemli başarılarına aşina idiler; Panislâvizm hareketi ve mistiği ile karşı karşıya kalmışlar ve ona karşı tepki göstermişlerdi; Rus Çarlığının, mensubu oldukları intelligentsiy'ası arasında yaygın olan halkçı ve devrimci eğilimlerden etkilenmişlerdi. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğunda bazı çevrelerde geçerli olan yeni siyasal ve toplumsal fikirlerle de tanışık idiler.

Balkan ayrılıkçılığına karşı Osmanlı tepkisi, Rus Panislâvizmine karşı Tatar ayaklanması, Avrupa milliyetçiliğinin ortaya koyduğu yeni fikirler ve örnekler karşısında Türk ve Tatar aydınlarının etkilenmeleri, Türkoloji bulgularıyla Türk gururunun beslenmesi gibi etkenler, Osmanlıların yenildiği ve Müslümanların küçük düştüğü bir zamanda, bir hanedan, din veya devlete değil de, bir halka – Avrupa'dan Pasifik'e uzanan geniş topraklarında Türk halkına – dayanan yeni bir siyasal akım olan Türkçülüğün büyümesini hep birlikte teşvik ettiler[43].

Turan ve Panturanizın deyimleri seyrek kullanılmakla beraber, hareket gerçekte Pan - Türk idi; çünkü Türkiye ve Orta Asya'daki Müslüman Türkler, Macaristan'daki veya Mogolistan'daki farazî Hıristiyan ve putperest kardeşlerine pek ilgi göstermediler. Kırım'lı Gaspıralı İsmail veya İsmail Gasprinski (1814 - 1914) nin önderliğinde Rusya'daki Tatar aydınları, başlangıçta esas itibariyle kültürel, sonra gittikçe artan şekilde siyasal, bir çeşit Pantürkist hareketine giriştiler. Pantürkist fikirler, Akçuraoğlu Yusuf (1876 - 1939), Ağaoğlu Ahmet (1869 - 1939) ve Hüseyinzade Ali (1864 - 1941) gibi Rusya'dan gelen göçmenler tarafından, Türkiye'deki Türkler arasında da yayıldı.

Pantürkist fikirler, sürgündeki Genç Türkler arasında pek az destek buldu ve Akçuraoğlu Yusuf'un yukarda bahsedilen makalesi gibi arızî ifadeler ya önemsenmedi ya da çürütüldü. Genç Türkler, Türkçülükten çok, 1908 devriminden sonra resmî amentüleri olarak kalan Osmanlılığa ve Osmanlı İmparatorluğunun birliği – veya ortaklığı – fikrine bağlıydılar. Fakat olayların gidişi başka bir yöndeydi. Avrupa'daki eyaletlerin birbiri ardına kaybı, Hıristiyan uyrukların sorununu, onların bağımlılığını sona erdirmek yoluyla çözümlüyor ve geriye, yalnız Müslümanların egemen olduğu değil, aynı zamanda

[43] Bak : V. MINORSKY, "Turan", *EI*².

üstün sayıda Müslümanların oturdukları bir imparatorluk bırakıyordu. Müslüman Arnavutların ayrılması ve Müslüman Araplar arasında ayrılıkçı kışkırtmalar, geriye kalanların Türklük direncini hem teşvik etti hem de onun tarafından teşvik edildi. Bir yandan, gerek yurt içinde ve gerek dışında, Osmanlılığın, idarî uygulamada zorlayıcı bir Türkleştirme anlamına geldiği hakkında kuvvetlenen bir izlenim vardı; öte yandan, canlı bir gazete ve dergi edebiyatı ve Türkçü kulüpler ağı ile, kültürel ve daha az ölçüde siyasal Pantürkist faaliyetlerinin yükselen dalgası vardı.

Bunların ilki, 24 Aralık 1908 de İstanbul'da kurulan *Türk Derneği* idi. İlân edilen amacı "Türk diye anılan bütün Türk kavimlerinin mazi ve haldeki âsar, ef'al, ahval ve muhitini öğrenmeğe ve öğretmeğe çalışmak" olan bu dernek ile, "Türk" adı gizli kaldığı karanlıktan çıktı ve Türkçü akım Türkiye'de ilk kürsüsünü kazandı[44].

Türk Derneği'nin erekleri, bilimsel ve kültürel – "Türklerin âsarı atikasını, tarihini, lisanlarını, avam ve havas edebiyatını, etnoğrafya ve etnolociyasını, ahvali içtimaiye ve medeniyeti hazıralarını, Türk memleketlerinin eski ve yeni coğrafyasını araştırıp taraştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yayıp dağıtmak" – idi. Üyeleri arasında, tanınmış Türkçüler gibi, Osmanlı gayrimüslimleri ve yabancı Şarkıyatçılar da vardı; derneğin başkanı, veliaht şehzade Yusuf İzzettin idi. 1911 de *Türk Derneği*, ancak yedi sayısı çıkmış olan, aynı adlı bir aylık dergi çıkarmağa başladı.

Aylık *Türk Derneği*'nin kapanmasını, çok kısa bir süre sonra, çabucak Türkçülüğün daha sistematik ve siyasal biçimde bir organı haline gelen *Türk Yurdu* adlı yeni bir derginin çıkması izledi. Kurucuları, ozan Mehmet Emin, yazar Ahmet Hikmet, Dr. Âkil Muhtar, Ağaoğlu Ahmet, Hüseyinzade Ali ve Akçuraoğlu Yusuf idi. Son üçünün hepsi Rusya Türkleriydi; Akçuraoğlu Yusuf derginin baş yazarıydı. Eylûl 1912 de Ahmet Hikmet Viyana'ya konsolosluk görevine gidince, *Türk Yurdu*'ndaki yerini, süratle Türkçü akımın önde gelen teoricisi haline gelmekte olan, Ziya Gökalp (1876 - 1924) aldı[45]. Bu yazı

[44] Akçuraoğlu Yusuf, s. 435 d.

[45] Ziya Gökalp hakkında, daha fazla literatürün zikredildiği HEYD'in *Foundations*'ına bak. Eserlerinden seçmeler, İngilizceye çevrilmiş olarak, Niyazi BERKES tarafından yayınlanmıştır. Genel olarak, Gökalp'ın etkisinin, yayınlanmış eserlerinden çok, kişisel ilişkileri yoluyla olduğu görülüyor.

kurulunun yönetimi altında *Türk Yurdu*, kültürel ve siyasal Türkçülüğün büyük teorik konularının tartışılıp işlendiği önemli ve etkili bir organ ve kürsü oldu.

1912 de kurulmuş bir tür kulüp olan *Türk Ocağı*, *Türk Yurdu* ile yakın işbirliği halindeydi. *Türk Ocağı*'nın amaçları "İslâm kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin millî terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terfi ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak" idi. Bunu, Türk Ocakları denilen kulüpler açmak, kurslar, konferanslar ve tartışmalar düzenlemek, kitap ve broşürler yayınlamak ve okullar açmak suretiyle yapacaktı. Ocak kendini sadece ulusal ve toplumsal amaçlara adayacak, politikaya karışmadığı gibi, hiç bir siyasî partiyle de ilişki kurmıyacaktı. *Türk Yurdu*, onun başlıca organı olmuştu [46].

Türk Ocaklarının sayısı yalnız İstanbul'da değil, bir çok il merkezlerinde de hızla arttı. Bir çok ileri gelen edebî simalar harekete katıldılar ve hem onun dergisine yazılar yazdılar, hem de Ocağın kollarının eylemlerine katkıda bulundular. Bu merkezlerde, ilk kez kadın ve erkek dinleyiciler zaman zaman bir araya geldiler ve kadınlar, hem konuşmacı hem de amatör tiyatro piyeslerinde oyuncu olarak, kamu plâtformunda ilk kez görünmek imkânını buldular [47].

İttihat ve Terakki hareketinin Rumeli merkezi Selânik'te bile, bir Türkçü eğilim çok geçmeden belirdi ve 1911 de kurulan *Genç Kalemler* edebî dergisinde ifadesini buldu. Sürekli yazarlarından biri de, 1911 de yayınlanan "Turan" şiirinde, Panturanizmin çok zikredilen formülünü bir beyit halinde ortaya koyan Ziya Gökalp idi

Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan [48].

Rus Çarlığından gelen Türk sürgünler ve göçmenler için, Panturanizm veya Pantürkizm, en aşırı şeklinde, Türkiye, Rusya, İran, Afganistan ve Çin'deki bütün Türkçe konuşan halkların tek bir devlet halinde siyasal birliğini ifade eden, gerçekten bir siyasal program idi. Bu programın ana engeli olan Rusya'nın gücü, Batı devletlerinin yardımıyla alt edilebilirdi.

[46] Akçuraoğlu Yusuf, s. 439 d.; Rossı, 377 d. *Türk Yurdu* hakkında ayrıca bak: Esmeralda Yu Gasanova, *Ideologiya burzuaznogo natsionalizma v Turtsii* (1966).
[47] Edib, *Turkey Faces West*, s. 116 - 17.
[48] *OM* (1924), s. 576; Heyd, *Foundations*, s. 126; Rossı, s. 378.

Türkiye Türkleri arasında bu program ancak sınırlı bir destek kazandı. Bu harekete karşı ilgileri sosyal, kültürel ve edebî – Türk olarak kendi ayrı özdeşlik bilinçlerinin artması, yeniden keşfedilmiş ataları ve uzak kuzenleri ile yeni bir hısımlık duygusu, Türk folklör ve geleneğine yeni bir ilgi – nitelikte idi. Bu kuzenlerle daha yakın bir siyasal işbirliği sorunu üzerinde, Osmanlı Türk kamu oyu önce daha ihtiyatlıydı. Türkiye ile, iki güçlü askerî imparatorluğun müttefiki olarak Rusya arasında 1914 te savaşın patlaması, daha büyük ve daha geniş ümitler uyandırdı ve 1914 te Ziya Gökalp *Kızıl Destan* şiirine şu beyitle başladı

Düşmanın ülkesi viran olacak,
Türkiye büyüyüp Turan olacak[49].

Osmanlı ordularının yenilgilerinin sebep olduğu bir gerilemeden sonra, 1917 de Rus Devriminin vukuu ve Rus Çarlığının çökmesi, Türk budunlarını kurtarmak ve birleştirmek ve böylece, Pantürkist rüyayı gerçekleştirmek için çekici bir fırsat arzeder göründüğü zaman, bu ümitler tekrar alevlendi. Enver Paşa'nın, kötü kaderli projelerine, 1918 de Kafkas ötesinin istilâsına ve Orta Asya'da daha sonraki maceralarına dalması, kısmen bu çeşit fikirlerin esinlemesiyle oldu.

Üç marka – İslâmcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük – arasındaki farklar her zaman kolaylıkla görülmez. Osmanlıcılar, aleniyetteki iddialarına rağmen, gayrimüslimlere gerçek bir eşitlik vermeye hazır olmadıklarını açığa vurdular; Türkçüler, savundukları daha büyük Türk ailesinin, İslâm dininde olanlarla sınırlı olduğunu açıkladılar ve gerisini bunun dışında bıraktılar. Bu raddeye kadar her iki grup da İslâmcıydı; Osmanlıcı liderler de, işlerine geldiği zaman, hem Panislâmizmi hem pantürkizmi kullanmaya gerçekten hazır idiler.

Osmanlıcılık açıkça can çekişiyordu; ortadaki sorun, Türk halkının bağlılık ve birliğinin temeli olarak, onun yerini İslâmlığın mı yoksa Türklüğün mü alacağı idi. Osmanlılık, bir imparatorluğa ve hanedana bağlılık olmuştu – fakat imparatorluk parçalanıyor ve hanedan sürgüne gidiyordu. İslâmcılığın ve Türkçülüğün her ikisinin de toprak esasına dayanmamak gibi ortak bir yönü vardı; bunların biriyle belirlenen hiç bir ülke ve hiç bir devlet mevcut değildi. Türkiye'nin Müslüman Türkleri dinen ve hukuken kendilerini Müslüman,

[49] HEYD, *Foundations*, s. 43. Ayrıca bak: G. JÄSCHKE, "Der Turanismus der Jungtürken", *WI*, XXIII (1941), 1-54.

dil ile gerçek veya hayalî soy bakımından da Türk olarak sınıflandırabilirlerdi; henüz kendilerini bir ülkenin – Türkiye'nin – halkı olarak tanımlamayı düşünmemişlerdi.

Vatanseverlik

Kemalist Devrimin ilk günlerinde ilk kez gözüken, bu yeni fikir – Türkiye'deki Türk ulusuna dayanan topraksal bir ulus - devlet fikri – idi. Anadolu'daki milliyetçilerin temel isteklerini içine alan 1919 - 20 nin Misak-ı Millî'si, üzerinde tam ve bölünmez egemenliğin istendiği "dinen, ırkan, emelen müttehit... Osmanlı İslâm ekseriyetiyle meskûn" alanlardan söz eder.

Misak, halâ Türklerden değil, "Osmanlı İslâmları"ndan söz eder ve Türk sözcüğü belgenin hiç bir yerinde gözükmez. Fakat Mustafa Kemal, çok geçmeden, ister dinen ister ırkan belirlenmiş olsun, ulusal sınırlar ötesinde müphem ve daha geniş her hangi bir varlık için değil, Türkiye halkı için savaştığını açıklığa kavuşturdu. 1 Aralık 1921 de yaptığı bir konuşmada, bu hareketleri yararsız ve tehlikeli olarak açıkca reddetti :

Efendiler! Vatandaşlarımızdan, dindaşlarımızdan, hemşerilerimizden her biri kendi dimağında bir mefkûre-i âliye besliyebilir, hürdür, muhtardır. Buna kimse karışmaz! Fakat Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin sabit, müspet, maddî bir siyaseti vardır: O da efendiler... muayyen hududu millîsi dahilinde hayatını ve istiklâlini temin etmeğe matuftur. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti temsil ettiği millet namına çok mütevazıdır ve hayalden tamamen uzak ve tamamen hakikatperesttir...

Efendiler... büyük hayaller peşinden koşan, yapamıyacağımız şeyleri yapar gibi görünen sahtekâr insanlardan değiliz. Efendiler; büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz Panislâmizm yapmadık. Belki "yapıyoruz, yapacağız" dedik. Düşmanlar da "yaptırmamak için bir an evvel öldürelim!" dediler. Panturanizm yapmadık! "Yaparız, yapıyoruz dedik, yapacağız dedik" yine "öldürelim" dediler! Bütün dava bundan ibarettir... Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın adedini ve üzerimize olan tazyikatı tezyidetmekten ise haddi tabiîye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim. Binaenaleyh efendiler, biz hayat ve istiklâl istiyen milletiz. Ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz[50].

[50] *Söylev*, I. 193, 195 - 6.

Osmanlı İmparatorluğu ölmüştü. Türk halkı yüzyıllarca yabancı toprakları ve halkları fethetmek için faydasız bir mücadelede enerjilerini ve kanlarını boş yere harcamışlardı. Şimdi imparatorluk gitmişti ve onun göçüşü, Türkler için de dayanılmaz bir yükten kurtuluş idi. Diğer yerlerdeki Müslüman ve Türk kardeşlerine karşı Türkiye halkının en büyük sempatisi ve en sıcak duyguları vardı – fakat bundan fazlası değil. Kaderleri ve sorumlulukları, kurtarmak, savunmak ve yeniden kurmak ödevinde oldukları kendi doğdukları ülkelerinde yatıyordu. Ya modası geçmiş ya da vakti gelmemiş İslâmcı ve Turancı birliğin geniş ve hayalî plânlarıyla, bu ödevden şaşmamalıydılar.

1908 den beri kültürel milliyetçiliğin büyümesi, yeni Türk kuşaklarını Türklük – Türk ulusuna dayanan özdeşlik ve bağlılık – fikrine alıştırmıştı. Kemalist Cumhuriyet yeni bir fikir – Türklerin ülkesi Türkiye fikri – getirdi. Bu fikir o kadar yeniydi ki Türk dilinde bununiçin bir ad bile yoktu. Genç Osmanlılar, Farsca terkipte Türkistan'ı kullanmışlardı; Mehmet Emin *Türkeli*'nden söz etmişti; ancak Genç Türkler döneminde *Türkiye* adı yaygın olarak kullanılmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğunun geriye kalan ve Türklerle meskûn merkezî nüvesini ifade etmek üzere, bu ad resmen ilk kez Anadolu'daki Kemalist devlet tarafından benimsendi. 1921 Anayasasında ve 1924 Cumhuriyet Anayasasında, ülkenin adı olarak kullanıldı. Peyami Safa'nın güçlü anlatımıyla "İslâmlık İstanbul'dan İtilâf donanmalarıyla beraber uzaklaştı, Vahdeddin'le beraber kaçtı ve Osmanlılık politikası, İzmit'te Ali Kemal'le beraber asıldı"[51].

Bu yeni toprak esasına dayanan Türkiye devleti – Türk denen bir ulusun vatanı – fikrinin, bu kadar uzun süre din ve hanedan bağlılıklarına alışmış bir halkın zihnine sinmesi hiç de kolay değildi. Yeni devletin bizzat sınırları, Batıda ülkelerinin sevgili haritalarının kuşaklar ve öğrenciler üzerinde yarattığı heyecandan tamamen yoksun, yeni ve alışılmamış şeylerdi; ülkenin adı – Türkiye – bile kavram olarak yeni, şekil olarak yabancı idi; o kadar ki Türk otoriteleri, onun çeşitli telâffuzları arasında bir süre tereddüt geçirdiler[52].

[51] SAFA, s. 87; bak: ROSSI, in *OM*, XXIII. 381. Ali (1867 - 1922), Damat Ferit Paşa kabinesinde İçişleri Bakanıydı ve milliyetçilerin amansız bir düşmanıydı. Kasım 1922 de Beyoğlu'nda tutuklanıp, yargılanmak için Ankara'ya yola çıkarılmıştı; fakat İzmit'te bir kalabalık tarafından yakalanıp linç edildi.

[52] *WI*, n. s. II (1953), 279; III (1954), 278-9, IV (1955) 61.

Dinî Azınlıklar

O zaman hüküm süren kavram ve bağlılık karışıklığının iyi bir örneği, Lausanne andlaşmasından sonra düzenlenen Türk - Yunan nüfus mübadelesinde görülebilir. Türkiye ve Yunanistan, uyuşmazlıklarını sona erdirmişler ve aralarındaki ayrı bir anlaşma ile, zorunlu bir nüfus mübadelesiyle azınlık sorunlarını sürekli bir çözüme kavuşturmayı öngörmüşlerdi. 1923 ile 1930 arasında 1.125.000 kadar Rum Türkiye'den Yunanistan'a, ve bundan oldukça küçük sayıda Türk de Yunanistan'dan Türkiye'ye gönderilmişti.

İlk bakışta bu mübadele, her iki tarafta da milliyetçi ve vatancı fikirlerin ve ulus ile vatana daha büyük bir birlik ve bağlılık verme arzusunun hüküm sürmesine bir belirti gibi görünür. Fakat olup bitenler daha yakından incelendiğinde, diğer fikirlerin ve diğer bağlılıkların halâ işin içine karıştıkları görünmeğe başlar. Yunanistan'a gönderilen Karaman Rumları, din itibariyle Hıristiyan Rumlardı – yine de bunların çoğu Rumca bilmiyordu. Dilleri – Grek yazısıyla yazdıkları – Türkçe idi; Karaman'da bıraktıkları kilise ve mezarlarındaki yazılar, halâ onların dil bakımından Türklüğüne tanıklık eder. Aynı şekilde, Yunanistan'dan gönderilen Türkler pek az Türkçe biliyor veya hiç bilmiyor ve Rumca konuşuyorlardı. – Rumcayı da eski Türkçe yazıyla yazıyorlardı. Yapılan iş bir Türk ve Rum mübadelesi değil, daha çok bir Rum Ortodoks ve Osmanlı Müslüman mübadelesi idi. Farklı bir toplumsal ve ulusal sınıflandırma sistemine alışmış olan bir Batılı gözlemci, bunun hiç bir şekilde bir vatana iade olmadığı, iki sürgüne gönderme – Hıristiyan Türklerin Yunanistan'a, Müslüman Yunanlıların da Türkiye'ye – olduğu sonucuna bile varabilir.

Genel olarak, Türkiye'deki dinî azınlıkların statüsü, bu yeni fikirlerin gelişmesinin – ve gerilemesinin – iyi bir belirtisidir. Hoşgörü, şüphesiz ki izafî bir sorundur. Modern demokrasilerin savunduğu ilkelere göre hoşgörü, ayrım yokluğu demektir. Bu anlamda, eski Osmanlı İmparatorluğu hoşgörülü değildi; çünkü gayrimüslimler, egemen din saliklerine medenî ve toplumsal bakımdan eşit değil, bir çok hukukî ehliyetsizliklere tâbi idiler. Fakat tam hoşgörü en aydın modern demokrasilerde bile yenidir ve ona güvenilmez; ondan korkunç sapmalar olmuştur. Bu anlamda hoşgörüyü Osmanlı İmparatorluğunda aramak pek makûl olmaz. Eğer hoşgörüyü, ayrımın değil

de, din sebebiyle işkencenin yokluğu şeklinde tanımlarsak, bu takdirde Osmanlı şöhreti ondokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar mükemmeldir. Onbeşinci yüzyıl Yunanlılarının, Müslüman idaresini Frenk idaresine ünlü tercihi sebepsiz değildi. Onbeşinci ve onaltıncı Yüzyillarda İslâmlığın ve Hıristiyanlığın karşılaşması, bazen yirminci yüzyıl ortasın daki soğuk harb ile mukayese edilmiştir. Mukayeseyi yaparken, mülteci akımının o zaman Batıdan Doğuya olduğunu hatırlamalıyız.

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı gücünün gözle görülür çökmesi ve Avrupa nüfuzunun yükselmesi ile, Osmanlı gayrimüslimlerinin durumunda kötüye doğru felâketli bir değişme oluyordu. Müslim ile Hıristiyan arasındaki maddî ilişki tanınmaz hale gelmişti. Ortaklığın teorik temeli bile gitmişti. Müslümanlar ile Zimmî'ler arasında mevcut olan ve ikincisine kesin ve uzlaşılmış bir statü ve haklar veren karşılıklı benimsenmiş eski ilişki, yeni fikirler ve yeni tutkular tarafından dinamitlenip yıkılmıştı. Liberal ilkeler, Türklerin tâbi uluslara devlette tam hukuk eşitliği vermesini gerektiriyordu; ulusal ilkeler bu uluslara devlete karşı ayaklanmak ve kendi bağımsız devletlerini kurmak hakkı veriyordu; Hıristiyanlık ve imparatorluk ilkeleri Avrupa devletlerine, bu ulusların hem vatandaşlık hem ayrılma isteklerini destekliyerek, onlar adına müdahale yeteneğini veriyordu. Bu koşullar altında, şüphe, korku, nefret – ve bazen Batılı hoşgörüsüzlüğün göze çarpar örneğini de bunlara ekliyebiliriz – tâbi uluslara karşı Türk tutumunu değiştirdi. Türk zayıflığı ve güvensizliği, yabancı istilâ ve iç ayaklanma karşısında, çok kez müthiş baskı ve gaddarlığa yol açtı.

En trajik olanı, ondokuzuncu yüzyıl başlarında halâ *Millet-i Sadıka* olarak tanınan ve bilgili bir Fransız gezgini tarafından Osmanlı İmparatorluğuna en bağlı ve Türklerin en güvendiği azınlık grubu olarak tanımlanan Ermenilerin durumuydu. Değişiklik, ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasların Ruslar tarafından fethiyle ve Türkiye'nin Doğu sınırında Ermeni Kilisesinin yerleşip tanındığı, Ermeni vali ve generallerin iller yönetip ordulara komuta ettiği bir Rus Ermenistanı'nın kuruluşuyla başladı. Bir yandan Rus Ermenistanı'nın siyasal ve kültürel sadmesi, öte yandan Avrupa'dan gelen yeni milliyetçi ve liberal fikirler, Osmanlı Ermenilerini, özellikle yükselen orta sınıfları güçlü bir şekilde etkiledi ve ateşli ve aktif bir Ermeni milliyetçi hareketinin gelişmesini tahrik etti.

Türkler için, Ermeni hareketi bütün tehditlerin en öldürücüsü idi. Fethedilmiş Sırp, Bulgar, Arnavut ve Yunan topraklarından,

uzak eyaletleri terkederek ve imparatorluk sınırlarını yurda yaklaştırarak, isteksiz de olsa, çekilebilirlerdi. Fakat Kafkaslardan Akdeniz'e kadar bütün Asya Türkiye'sinde yayılmış olan Ermeniler, Türk yurdunun kalbinde uzanıyorlardı – ve bu toprakları terketmek, bir kırpılma değil, Türk devletinin dağılması anlamına gelirdi. Ayrılamaz derecede birbirine karışmış Türk ve Ermeni köyleri, yüzyıllarca komşuluk birliği içinde yaşamışlardı. Şimdi bunlar arasında müthiş bir mücadele – bir buçuk milyon Ermeninin yokolduğu korkunç 1915 felâketiyle sonuçlanan, tek bir anayurdun sahipliği uğruna iki ulus arasındaki bir mücadele – başlamıştı.

Türkiye Cumhuriyetinde Anayasa ve kanunlar bütün vatandaşlara tam eşitlik tanıdı. Yine de resmî alanda bile, devletin yapısında ve politikasında, lâikliğe ve milliyetçiliğe rağmen, Müslümanı Türk'le, gayrimüslimi de gayri Türk'le bir tutan eski fikrin devam ettiğine dair belirtiler vardı. Kâğıt üzerindeki hukukî statüleri her zamankinden daha yüksek olmakla beraber, bazı bakımlardan gayrimüslimlerin Türkiye'nin kamu hayatına katılması, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra fiilen azaldı. Bazı ayırımlar devam etti – örneğin, gayrimüslimler askere alındı, fakat kendilerine silâh ve görev verilmedi; öte yandan, devlet memuriyetinde gayrimüslimlerin sayısı hızla düştü. Bütün bunlar, Türkçe bilmemeleri ve Türklerin toplumsal ve kültürel dünyasından kendi kendilerini tecrit etmiş olmalarıyla, tamamen değil, fakat kısmen izah edilebilir. Kozmopolit İslâmî imparatorluk, gayrimüslim azınlıklara belli bir yer ve görev ayırmıştı; milliyetçi Cumhuriyet ise, egemen gruba ya katılmak istemiyen ya da katılamıyan kimselere pek az şey verebilirdi. Bir yanda, Anadolu'lu Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanlar, Rum olarak sınıflanıp Yunanistan'a gönderilirken, İstanbul'da yerleşmiş Müslüman Boşnak, Arnavut, Kürt veya Arap çocukları Türk olarak kabul edilmişti. Anlamlı bir şekilde, din, kimlik cüzdanlarında ve diğer resmî belgelerde halâ gözüküyor ve Türk niteliği genel kullanımda yalnız Müslümanlara hasrediliyordu; geri kalanı Türk vatandaşları olarak tanınıyor, fakat hiç bir zaman Türk kabul edilmiyordu.

Gayrimüslimlere karşı duygular değişmeler gösterdi. İmparatorluğun son yıllarının şiddetlenmiş nefretleri 1918 mütarekesinden sonra, bir çok Osmanlı Hıristiyanları İtilâf işgalinden pek sevindiklerini gizlemeyince, en yüksek noktasına erişti. Ondan sonra işgal ve savaş anıları geçmişe doğru uzaklaştıkça, Müslümanlarla gayrimüslimler

arasındaki ilişkiler iyileşti. Sonuncular, statülerinde birbirini izliyen düzelmelere rağmen, ayrı ve farklı ve ulus bütününün dışında kaldılar. Durumlarının temel zayıflığı 1942 - 1943 varlık vergisi macerasında bir kez daha ortaya çıktı [53].

Anadolu Vatanı

Fikir ne kadar yabancı, güçlükler ne kadar büyük olursa olsun, bir ulusal Türk devleti, gerçek olarak vücut bulmakta idi. Uzun süre Osmanlı İmparatorluğunun ağırlık merkezi olan Balkanlar yitirilmişti. İslâmın anayurdu Arap ülkeleri kendi ayrı yollarına gitmişlerdi. Anadolu, Ermeni ve Rumlara karşı son kanlı mücadeleden sonra Türk ülkesi olarak elde tutulmuş ve başkent bile, kozmopolit ve levanten imparatorluk İstanbul'undan, üzerinde bir Selçuk kalesi bulunan bir Anadolu tepe şehrine nakledilmişti.

Bir Türk ulusu fikri, Türk okumuş sınıfları arasında çabuk gelişmişti. Fakat kendisiyle birlikte yeni bir tehlike de getirmişti. İmparatorluğun kaybı yeniydi, ve nispeten küçük Ulus - devlet'i tatminkâr ve çekici görmeyen bir çok kimselerin halâ yüreğini yakıyordu. Pantürkist çevrelerde ve özellikle Tatar sürgünler arasında, ereği çok dilli ve çok uluslu Osmanlı İmparatorluğunu ihya etmek değil de, Ege'den Çin denizine kadar Türk ve Tatar halklarından yeni bir pan - Türk İmparatorluğu kurmak olan, yeni bir imparatorluk kaderinin Türkleri beklediği fikri yaygındı.

Bütün bu çeşit tasarılara ve tutkulara Mustafa Kemal kesinlikle karşıydı. Türklerin Türkiye'de yapacakları uzun ve çetin bir görevi vardı. Diğer yerlerdeki Türk kardeşleri, onların sempatik ilgi ve dostluğundan yararlanabilirlerdi; fakat kendi siyasal kaderlerini kendileri yaratmalı, Türkiye Cumhuriyetini kendi işinden alıkoyup, uzak ve tehlikeli maceralara sürüklemeğe çalışmamalı idiler.

Gerekli olan şey, milliyetçilikten çok vatancılık – ulus gibi iyi tanımlanamıyan ve çeşitli şekilde yorumlanan bir varlıktan çok, mevcut, hukuken tanımlanmış, egemen Türkiye Cumhuriyetine bağlılık – idi.

Vatan deyiminin modern Türkiye'de inişli çıkışlı bir tarihi olmuştu. Cevdet Paşa'ya göre, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında bu deyim, bir Türk askerine köy meydanından daha fazla bir şey ifade etmezdi;

[53] Yukarda s. 296 ve devamına bak.

ondokuzuncu yüzyıl sonlarında, Namık Kemal'e, Arabistan'ın Kutsal Şehirleri de dahil olmak üzere – belki de özellikle bunlar – bütün Osmanlı İmparatorluğunu ifade ediyordu. 1911 de Pantürkist Ziya Gökalp için vatan ne Türkiye ne de Türkistan'dı, geniş Turan ülkesi idi. Yine de Ağustos 1917 gibi yakın bir tarihte bile, Sadrazam Sait Halim Paşa, "bir Müslümanın vatanı, Şeriatın hüküm sürdüğü yerdir" fikrini halâ kuvvetle ileri sürebiliyordu[54].

Bu renk renk gelenekler ve fikirler temeline karşı, Mustafa Kemal yeni bir Anadolu Türk vatanı fikrini zihinlere yerleştirmek istedi. Amacı, halen İslâmî ve Osmanlı bağlılık duygularını yıkmak, Panislâmik ve Pantürkist heveslere karşı koymak ve Türk ulusunda vatanına karşı yeni bir bağlılık yaratmaktı. Bunun için seçtiği araç tarih idi. Tarih-i Osmanî Encümeni tasfiye edilmişti. Bazı tarih teorilerinin ortaya konması için bir devlet politikası aracı olarak çalışmak üzere, 1930 da yeni bir Türk Tarih Kurumu kuruldu. Görevleri, okullarda ve üniversitelerde kullanılmak üzere, vatancı bir yönde yeni tarih ders ve okuma kitapları yazmayı içine alıyordu.

1932 de Ankara'da, Mustafa Kemal'in esinlediği ve bütün Türkiye'deki tarih profesörleri ve öğretmenleri ile yabancı bilgin ve delegelerin de katıldığı bir Türk tarih kongresi toplandı.

Mustafa Kemal'in ve tilmizlerinin ortaya koydukları teori, kısaca, Türklerin bütün insan uygarlığının beşiği olan Orta Asya'dan çıkmış, beyaz ve Ariyen bir ulus olduğu idi. Bu bölgenin gittikçe kuraklaşması dolayısiyle Türkler, uygarlık sanatlarını da birlikte götürerek, dalgalar halinde Asya ve Afrika'nın çeşitli yerlerine göç etmişlerdi. Çin, Hint ve Orta Doğu uygarlıkları hep bu şekilde kurulmuştu; son zikredilen uygarlıkların öncüleri, her ikisi de Türk budunları olan Sümerler ve Etiler idi. Bu suretle Anadolu ilk çağdan beri bir Türk ülkesi olmuştu. Bu gerçek, yarı gerçek ve yanlışlık karışımı, resmî doktrin olarak ilân edildi ve araştırma ekipleri bunun çeşitli önermelerini kanıtlama işine koyuldular[55].

[54] İNAL, *Sadrıazamlar*, s. 1892 de zikredilmiştir.

[55] LEWIS, *MEA*, IV. 224 d. "Tarih tezi", Türk Tarih Kurumunun ilk yayınlarında ve Türkiye hakkındaki genel kitapların çoğunda yoğun bir şekilde tartışılmıştır. İlk resmî amacın, genellikle tutulmamış olan yeni bir açıklaması için bak : AHMET CEVVAT EMRE, *Atatürk'ün İnkılâp Hedefi ve Tarih Tezi* 1956.

Bütün bunları bir otokratın kaprisi olarak alaya almak ağır bir hata olur. Mustafa Kemal, sadece bir kapris veya basit bir ulusal öğünme arzusu uğruna, bu çeşit incelikle işlenmiş bir kampanya örgütlemiyecek kadar büyük bir adamdı. Kampanyanın nedenlerinden biri, son bir veya iki yüzyıl boyunca fena halde tahrip edilmiş bulunan Türk ulusal özsaygısına kuvvet vermek ihtiyacı idi. Önce, Osmanlı İmparatorluğu kuvvetlerinin, hemen hemen kesintisiz uzun bir yenilgi ve çekilme döneminin maneviyat kırıcı etkisi vardı. Sonra, Batı garazına karşı kaçınılmaz olan tepki vardı. Aydınlanmaya can atan ve Batı dilleri öğrenmeğe koyulan genç Türk'ün, bu dillerin çoğunda adının bir hakaret olduğunu görünce uğradığı hayal ve şevk kırıklığına anlayış duymamak güçtür. İngilizce sözlükte Türk adı, Yahudi[56] ve Gal'li gibi, bir küfür deyimine verilmiştir. Türkler hakkındaki Avrupalı yazıların çoğunu çirkinleştiren garaz, bilgisizlik ve kelbîlik, bir Türk'e, Avrupalının tarafsız tarihî inceleme ve gerçeği arama ideali hakkında hiç bir güven veremezdi. Bazı Avrupalı kurum ve bilginlerin, siyasal nedenlerle, resmî Türk tezini desteklemeye amade olması, onun güvenini yükseltmiş olmıyacaktır. Vaktiyle Türk, üstün din ve imparatorluk otoritesinin rahatlık verici yüksek tepesinden komşularına ve düşmanlarına hakaretle bakmağa alışmıştı. İmparatorluk gitmiş ve lâikliğin gelişmesi onu din tesellisinden de yoksunlaştırmıştı.

Türk gururunun ve özsaygısının şevklendirilmesi şüphesiz Mustafa Kemal'in amacının esas bölümü olmakla beraber, muhtemelen onun birinci ereği değildi. Birinci ereği, Türklere Anadolu'nun – Türkiye'nin – kendi gerçek vatanları, çok eski zamanlardan beri millet olma niteliklerinin merkezi olduğunu öğretmek ve bu suretle ulus ile ülke arasındaki, şimdi mistik ve pratik olan eski ve yakın ilişkinin – yani Batının egemen ulus - devlet'lerindeki vatancılık temelinin – gelişmesini hızlandırmaktı.

Ondan sonraki yıllarda, tutar yanı olmayan tarih teorileri sessizce terkedilip nezihçe gömüldü, fakat kuvvetlenmesine hizmet ettikleri vatan bağlılığı durmaksızın büyüdü. Cumhuriyetin okullarında ve üniversitelerinde yeni bir kuşak yetişti; bunlar için imparatorluk çok şükür artık sırttan atılmış bir yük, ve Türkiye Cumhuriyetinin şimdi alışılan dörtgen şeklindeki vatanı, bağlılıklarının ve emellerinin odağı idi.

[56] Avrupa'da başka yerlerde de benzeri bulunan bu kötülenme ortaklığı, kısmen, Avrupalı Türkologlar ve Türk severler arasında Davids, Cahun, Vambéry ve farklı bir türden, Disraeli gibi Yahudilerin önde gelişinden ileri gelebilir.

Türkiye ile Doğulu İslâm dünyası arasındaki uçurumun genişlemesi, Batılılaşma ve modernleşmenin kazandığı hız, Türkiye Cumhuriyetini, ülke ve halkın nihaî meyvası olarak kabul etmek üzere yetiştirilmiş yeni bir lâik eğitimli kuşağın yükselişi, hep birlikte toprak özdeşliğinin derinleşen bilincini besledi; İkinci Dünya Savaşının girdapları ve kasıp kavurucu fırtınaları ortasında Türkiye'nin savaşa hazır tarafsızlığı, bunu bir kat daha canlı ve daha somut hale getirdi.

Müslüman Türklerin daha büyük çaplı bağlılıkları, şimdiye kadar çözülmemiş olan İslâm, Türkçülük ve Türkiye denklemine intikal edip onun içinde değişikliğe uğrarken, daha küçük ve daha mahallî çaptaki hısımlık, meslek, aşiret ve kardeşlik gruplarına karşı daha küçük ölçüdeki bağlılıkları, halâ eskisi gibi sürmektedir. Bunlar, mücadeleli seçimlerin gelişiyle yeni bir fonksiyon bile bulmuşlardır. Geleceğin en yüksek umudu, bütün gruplardan, hür bir modern toplumda yerini, haklarını ve ödevlerini gittikçe daha iyi anlayan, daha bilgili ve daha kendine güvenli ferdin, bazen zahmetli olan doğuşunda yatmaktadır.

XI. BÖLÜM

DEVLET VE HÜKÛMET

Siz ey müminler, Allah'a, Peygamber'e ve aranızdaki yetki sahiplerine itaat edin.

KUR'AN, IV. 62

Tatbik ve icra eden, karar verenden daima daha kuvvetlidir.

MUSTAFA KEMAL, 1921

MERKEZÎ HÜKÛMET

Anayasa [1]

Ondokuzuncu yüzyıl boyunca, Türk reformcuları yasama işlemleriyle Türkiye'ye bir Avrupalı devlet şekil ve yapısı vermeğe çalıştılar. Avrupalı kanunlar ve yargı örgütü, Avrupa tarzında bakanlıklar ve idarî usuller, genellikle Fransız kaynaklarından, az veya çok değişikliklerle kopya edilip, padişah fermanı veya hattı ile ilân edildi. Bu süreç, liberal reformcuların en büyük başarısı olan ve Osmanlı İmparatorluğunu bir parlemanter demokrasi, Osmanlı Sultanını da bir meşrutî monark haline getirecek olan 1876 Osmanlı Kanun-u Esasî'si ile en yüksek noktasına erişti. Bu kez kaynak Fransız değil, Belçikalı, liberal, monarşik ve Fransızca yazılmış olmak üstünlüklerini bir araya toplayan 1831 Belçika anayasası idi.

Fakat Osmanlı İmparatorluğu Belçika değildi. Belçika anayasası, Belçika'da yeter derecede iyi işliyordu; orada bu anayasa Belçika tarihinin yüzyıllarının sonucuydu ve orada Belçika parlâmentosu, temelinde komün ve il meclislerinin bulunduğu bir seçilmiş sorumlu

[1] Osmanlı ve Türk anayasalarının gelişimi hakkında bak: *EI*[2] ("Dustûr", B. LEWIS tarafından; gözden geçirilmiş metni: Dustûr, Leiden 1966, s. 6-24 de) ve *İA* ("Kanun-i Esasî", H. N. KUBALI tarafından). Anayasa gelişmelerinin tartışmaları şuralarda bulunur : *WI*, V. 5-56; PRITSCH, "Die türkische Verfassung vom 20 April 1924", *MSOS*, XXVI - XXVII/2 (1924), 164 - 251, ve JÄSCHKE, "Auf dem Wege zur türkischen Republik", *WI*, n. s. V (1958), 206 - 18. Ayrıca yukarda. s. 158 d., 256 d., 265 e bak.

meclisler piramidinin tepesinde idi. Türkçeye adapte edilen benzer anayasa, kaçınılmaz olarak Türk şartlarıyla ilgisiz ve bağdaşmaz ve sonunda işlemez idi.

Bu anayasa resmen kaldırılmadı, fakat 14 Şubat 1878 de Abdülhamit tarafından Meclisin kapatılmasıyla, gerçekte zımnen otuz yıl askıya alındı. 1908 Genç Türk Devrimiyle tekrar yürürlüğe kondu; hemen sonra, 1 Ağustosta, Padişahın Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği bir Hatt-ı Hümâyun, Kanun-u Esasî'nin tamamen geçerli ve yeniden yürürlükte olduğunu bildirdi ve ona tebaanın kişisel hürriyetini genişleten ve bunların dokunulmazlığını güven altına alacak diğer bir çok hükümler ekledi. Hatt-ı Hümâyun, kanunî usuller dışında tutuklama ve aramayı yasakladı, bütün özel ve istisnaî mahkemeleri kaldırdı, ilk kez seyahat hürriyeti ilkesini getirdi ve haberleşme güvenliği ile basın hürriyetini teminat altına aldı. Bu hürriyet ziyafetinde göze çarpan bir eksiklik, padişaha devlet için tehlikeli kişileri sürme yetkisi veren 1876 Kanun-u Esasî'sinin ünlü 113 üncü maddesinin o zaman değiştirilmeden bırakılmasıydı. Ertesi yıl kaldırıldı[2].

Kanun-u Esasî'yi tekrar yürürlüğe koyan Ağustos 1908 Hatt-ı Hümâyunu, bunu yaparken gerçekte ona önemli eklemelerde bulundu. 17 Aralık 1908 de Meclisin açılmasından sonra, anayasa değişiklikleri için daha başka teklifler yapıldı ve tartışıldı. Değişiklik ihtiyacı üzerinde genel olarak anlaşmaya varıldı ve taslaklar hazırlamak üzere bir anayasa komisyonu kuruldu. İlk Genç Türk parlâmentosunnun heycanlı ve hareketli faaliyetleri arasında, bütün anayasa metninin ayrıntılı ve sistematik olarak gözden geçirilmesi için zaman yoktu. Bunun yerine, hazırlık komisyonu, bazı maddeleri değiştirerek, diğerlerini yeniden yazarak veya yerini değiştirerek, olayına göre parça parça değişiklikler dizisi ortaya koydu. Tasarı 21 Ağustos 1909 da kanunlaştı.

Bu değişiklikler, parça parça olmakla beraber, bütünüyle amacı açık olan bir anayasa değişikliğini ifade ediyordu. İttihat ve Terakki Fırkası parlâmentonun her iki meclisine de egemendi; Abdülhamit'in hal'inden sonra bile, gerici darbenin muhtemel bir kaynağı olarak Saraydan hâlâ korkuluyordu. Bu yüzden, değişiklikler parlâmentoyu güclendirmek, tahtı da zayıflatmak amacındaydı. Hem Sultanın hem onun atadığı Sadrazamın statü ve yetkisi kısıldı. Parlâmentonun egemenliği muzafferce belirtildi.

[2] Bunlar ve sonraki anayasa değişiklikleri için bak JÄSCHKE, *WI*, V. 20 d.; metinler : GÖZÜBÜYÜK - KİLİ (çeviriler, KRAELITZ - GREIFENHORST'ta).

Bunun sonucu olarak yürütme organının zayıflaması, bizzat Genç Türklere uygunsuz geldi ve onların, bazen şiddetle karşı konulan, yürütme gücünü eski haline getirme çabaları gelecek on yılın anayasa mücadelelerine sebep oldu. Yeni padişah V. Mehmet, zararsız ve bağlı bir işbirlikçi olduğunu gösterdi, İttihatçılar da, çok geçmeden, kendi kontrollarındaki sarayın ve sadaretin zayıf olmasından çok kuvvetli olmasını istiyecek kadar güven duymağa başladılar. 1911 sonlarına doğru, bu yönde Meclise teklifler sundular. Muhalefet, bu tekliflere, Sultanı değil, İttihat ve Terakki Fırkasını güçlendireceği ayan beyan olduğu sebebiyle şiddetle karşı koydu. Bunu izliyen parlâmento ve anayasa bunalımında, Meclis feshedildi. Nisan 1912 seçimlerinden sonra İttihatçılar sağlam bir şekilde iktidarda kaldılar ve 18 Mayısta, Kanun-u Esasî'nin bir çok maddelerinin değiştirilmesi teklifi de dahil olmak üzere, 100 den fazla kanun tasarısı sundular. Padişahın Meclis üzerindeki yetkisini artıran bu değişiklikler 28 Mayıs 1914 te kanunlaştı. Daha sonra Ocak 1915 ve Mart 1916 daki değişiklikler, padişahın yetkilerini daha da artırdı ve ona, hemen hemen takdirine göre, Meclisi toplantıya çağırmak, tatil etmek, süresini uzatmak veya dağıtmak yeteneğini verdi.

Eski anayasaya son değişiklik Nisan 1918 de geldi. Mayıs 1914 te göreve başlayan Meclis, kanunî dönemini doldurmuştu ve yeni seçimlerin yapılması gerekiyordu. Bu seçimlerin yapılması o zaman açıkca mümkün olmadığından, bir anayasa değişikliği, savaş zamanında, olağanüstü kararnamelerle Meclisin süresinin uzatılmasına yetki verdi.

21 Aralık 1918 de yeni padişah VI. Mehmet Meclisi feshetti ve Sadrazam aracıyla hükûmet etmeğe başladı. Yeni seçimler – Osmanlı İmparatorluğunda altıncı ve son genel seçim – Aralık 1919 da başladı ve 12 Ocak 1920 de toplanan Meclis-i Mebusan, 18 Martta kendi kendini tatil etti, 11 Nisanda da Padişah tarafından feshedildi. Son Osmanlı parlâmentosu son toplantısını sona erdirmişti. Oniki gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Ankara'da açılış toplantısını yaptı.

Mustafa Kemal ve Anadolu'daki milliyetçiler, önce, onun hukukî devamlılığını korumağa pek dikkat ettiler. Yabancı istilâcıya ve işgalciye karşı savaşıyorlardı, gerekli saygıyı göstermeğe dikkat ettikleri meşru hükümdara ve onun hükûmetine karşı değil. Kemal önce Anadolu'ya padişahın bir memuriyetiyle geldi. Bundan yoksun

bırakılınca, yeni bir statü zorunlu idi; bunu, merkezi Erzurum'da olan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aracıyla buldu. 24 Ağustos 1919 da "Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi, askerlikten müstafi" Mustafa Kemal, aynı şekilde "müstafi" arakadaşlarından kurulu bir grupla birlikte Erzurum vilâyet makamına "Cemiyetler Kanununa tevfikan", "Heyeti Temsiliye"nin kanunen tanınmasını istiyen beyannameyi verdi[3].

Kanunen tanınan bu "Heyeti Temsiliye", eski ve yeni meşruiyet arasında bağıntı sağladı. İstanbul'daki son meşru Meclisin üyelerinin artık serbest olmadığı açık hale gelince, Mustafa Kemal ve arkadaşları Ankara'da toplanacak olağanüstü yetkili bir Meclis için seçim kampanyasına giriştiler. Bu devrimci eylemde bile, Mustafa Kemal yine hukukî devamlılık aradı; vilâyetlere, bağımsız sancaklara ve ordu komutanlarına gönderdiği emir, yabancı baskısı altında Meclisin dağıtılmasına ve bunun sonucu olarak milletvekillerinin görevlerini yerine getirme yeteneksizliğine atıfla başlar. Bu nedenle, ulusal çıkar, "selâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir meclisin, Ankara'da içtimaa daveti ve dağılmış olan mebusandan Ankara'ya gelebileceklerin dahi bu meclise iştirak ettirilmesi"ni zorunlu kılıyordu. Böylece Mustafa Kemal, müntehipler meclislerince yönetilecek seçimlerin yapılmasını, yalnızca "Heyeti Temsiliye namına" emreder[4].

Meclis toplanınca, Mustafa Kemal başkan seçildi; anlamlı bir şekilde başkan yardımcısı, son Meclis-i Mebusan reisi Celâlettin Arif idi. Üçüncü gün, 25 Nisanda, Meclis kendi yürütme kolunun kurulmasına karar verdi. Uzun bir tartışmadan sonra, iki komisyon, bir icra komisyonu ve bir lâyiha komisyonu seçildi; ikincisi, bu arada faaliyet gösterecek ilk organ olan sürekli bir yürütme kolu için kanun teklifleri hazırlıyacaktı. 1 Mayıs 1920 de kanun teklifi Meclise sunuldu. Hararetli bir tartışmadan sonra kabul edildi ve hemen yürürlüğe girdi.

[3] *Nutuk*, I. 67; *Documents*, no: 41; karışılaştır: *Speech*, s. 59. Ayrıca bak: JÄSCHKE, "Die ersten Verfassungsentwürfe der Ankara - Türkei", *Mitt. Aus. Hoch. Univ. Berlin*, XLII/2 (1939), 58.

[4] *Nutuk*, I. 420 d.; *Speech*, s. 364 d.; JÄSCHKE, s. 59. Büyük Millet Meclisinin kurulması ve gelişmesi hakkında ayrıca bak: TUNAYA'nın iki önemli incelemesi: "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Giriş", *Prof. Muammer Raşit Sevig'e Armağan* (1956); ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri" (ayrı basi, İstanbul, tarihsiz); ve BIYIKLIOĞLU, in *Bell.*, no: 96 (1960), 637 - 63.

Onun hükümleri gereğince, onbir kişilik ilk "İcra Vekilleri Heyeti" seçildi. Meclis, bir hükûmet sahibi olmuştu[5].

22 Nisanda, Meclisin açılmasından bir gün önce, Mustafa Kemal orduya ve vilâyetlere "Büyük Millet Meclisi"nin ertesi günden itibaren "bilûmum makamatı mülkiye ve askeriyenin ve umum milletin mercii" olacağını bildiren bir genelge gönderdi[6].

Meclisin kendisi, statüsünden ve görevlerinden daha az emin idi. 125 devlet memuru, 13 belediye memuru, 53 asker (bunların 10 u paşa), 53 din adamı (14 müftü dahil) ve 5 aşiret başkanından kurulu karma bir heyetti. Geri kalan 120 küsur üye ticaret, çiftçilik ve çeşitli mesleklerde – 40 tacir, 32 çiftçi, 20 hukukçu, 1 gazeteci, 2 mühendis ve tek bir zanaatkâr olarak bir tüfekçi ustası – çalışan kimselerdi. Son Meclis-i Mebusandan gelen üyelerin sayısı 92 den aşağı değildi[7].

Üyelerin bir çoğu Halife - Sultana sıkıca bağlıydı ve bütün işlemlerinin geçici ve olağanüstü bir nitelikte olduğunda ısrar ediyordu. Meclis, başlangıçtan beri, geçici bir devlet başkanı tanıyamıyacağını veya bir naiplik kuramıyacağını ileri sürdü ve Halife - Sultanın, mevcut baskıdan kurtarıldığı zaman, Meclisin kabul edeceği kanunların belirlediği çerçeve içinde görevini tekrar ele alacağını, belki biraz kapalı bir şekilde, ifade etti[8]. O sırada, Halife - Sultanın düşman elinden kurtarılması Meclisin birinci ereği idi ve muhafazacılar "başsız bir hükûmet kurmak zaruretinde bulunuyoruz" diyecek kadar ileri gidiyorlardı[9]. Gerçekten, hükûmet deyimini kullanmaktan kaçınarak, aynı amacı yerine getirmek üzere bir "İcra Vekilleri Heyeti" kurulmasını onayladılar.

Böylece, geçici bir hükûmet kurmak fikrinden bile ürken Meclis, bir anayasa yapmak arzusundan uzaktı. Fakat liderinin güclü mahareti ve olayların amansız baskısı, onu karşı konulamaz bir şekilde bu yöne sürükledi.

Mustafa Kemal, başlangıçtan beri bir kurucu meclis fikrindeydi. Sultanın hükûmetinin ve Anadolu'daki düzensiz kuvvetlerinin, yabancı orduların Anadolu'nun bazı kısımlarını işgalinden bile daha

[5] TUNAYA, "Karakter", s. 6 - 11.

[6] *Nutuk*, I. 432; *Speech*, s. 375.

[7] TUNAYA, "Karakter", s. 5. Bu ve sonraki meclislerin kuruluşu hakkında bak; FREY, *Elite* (1965), s. 161 d.

[8] JÄSCHKE, *Mitt. Aus. - Hoch. Univ. Berlin*, XLII/2, s. 60; *Hist.*, s. 52 - 53.

[9] TUNAYA, "Karakter", s. 7.

fazla olarak, Meclise karşı şiddetli bir mücadele sürdürmesi, milletvekillerini gittikçe artan bir şekilde onun liderliği arkasına sürükledi.

Yeni bir Türk anayasası hazırlayıcılarının tutabilecekleri bir çok yol vardı. Batıcıların ve İslâmcıların 1908 den sonra aleniyete çıkardıkları tartışmalar ve kanıtlar biliniyordu. Batılı parlemanter demokrasi şekilleri, o zaman için Batının Türkiye'ye karşı düşmanlığı ile karartılmış olmakla beraber, iyi biliniyordu ve üstelik istibdatçı hasımlarına karşı zafer çelengini taşıyordu. Doğuda, Rus Devriminin kaosundan yeni bir hükûmet sistemi yükselmekte idi. Eylûl 1920 de, Asya halklarına devrimci komünizmin bildirisini ilân etmek üzere, Baku'da bir "Doğu Halkları Kongresi" toplandı. Enver Paşa, Moskova'da ve diğer yerlerde göründü ve Yeşil Ordu diye bilinen bir komünist hareket, genellikle Anadolu işlerinde belli bir rol oynadı.

Türklerin maddî çıkarları, o sıralarda Batıya karşı Sovyetlerle birlikte harekette yatıyordu; nitekim Mart 1921 de Mustafa Kemal ile Bolşevikler arasında bir dostluk anlaşması imzalandı. Fakat Mustafa Kemal'in Türkiye'yi bir komünist devlet yapınağa hiç niyeti yoktu ; korkulan yeni komşusuyla daha yakın ilişkiye girmekten kaçınınayı dikkate değer bir maharetle becerdi[10].

Daha Ağustos 1920 de Meclis, anayasa tekliflerini tartışmağa ve Batı siyasal düşüncesinin kuvvetler ayrılığı – Genç Türk parlâmentolarının da büyük ilgi gösterdiği bir konu – gibi sorunlar üzerinde durmağa girmiş bulunuyordu. Sonra, 20 Ocak 1921 de Büyük Millet Meclisi – gerçekte yeni Türkiye'nin geçici anayasası olan – "Teşkilâtı Esasiye Kanunu"nu kabul etti. Kanun, egemenliğin ulusa ait olduğunu beyan ettikten sonra şöyle devam ediyordu :

İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükûmeti "Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" ünvanını taşır...

Geri kalan maddeler, seçimlerin yapılması ve devlet işlerinin yönetimi üzerinde durur[11] *Halkın egemenliği... Türkiye devleti....*

[10] Kemalistlerle Bolşeviklerin ilk ilişkileri hakkında bak : LAQUEUR, *Communism*, s. 205 d. Bu açıklama şimdi, Moskova'ya gönderilen ilk Kemalist elçi olan Gen. CEBESOY'un hatıralarının ışığı altında genişletilebilir (*Hatıralar*, II); karşılaştır : JÄSCHKE, *WI*, n. s. V. 44 d.

[11] JÄSCHKE, *Mitt. Aus. - Hoch. Univ. Berlin*, XLII/2 ve *WI*, n. s. V. 206 - 18. Metin : GÖZÜBÜYÜK - KİLİ, s. 85 d.

bunlar yeni ve devrimci fikirlerdi; ve bir anayasa kanununda yer alması, Türkiye'yi evrensel bir İslâmî imparatorluktan lâik bir millî devlet haline geçiren hukuk sürecinde ilk kesin adımı belirler.

Büyük Millet Meclisinin kurulmasıyla başlayan geçiş safhası, Cumhuriyetin ve yeni bir anayasanın ilânıyla tamamlandı[12].

Müslüman topraklarında Cumhuriyet fikri yabancı idi, fakat tamamen yeni değildi[13]. Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarındaki devlet ve hükûmet teorileri karışıklığı içinde, cumhuriyetçi fikirler gözükmemişti, bunları ifade etmenin mümkün olduğu da cidden şüpheliydi[14]. Fakat 1918 den beri bir çok yerlerde birden cumhuriyetler ortaya çıkmıştı. 1918 yazında, talihsiz Kafkas-ötesi Federasyonu'nun dağılmasından sonra, Rus Azerbaycanı'nın Türkçe konuşan Müslümanları bir cumhuriyet – modern çağın ilk Müslüman cumhuriyeti – ilân ettiler. Onların örneğini, kısa ömürlü hürriyetlerine bu şekli vermeyi tercih eden, Rus Çarlığının Başkır, Kırgız ve diğer Türk halkları izledi. Bu cumhuriyetlerin hepsi komünistlerce fethedilip yeni bir şekilde kuruldu ise de, cumhuriyet adı ve özerkliği kaldı ve o zaman birçoklarına büyük ümit oldu.

Cumhuriyet fikri, çok geçmeden Rusya dışında gözükmeğe başladı. Daha 1918 Kasımında, Kuzey Afrikalı lider Süleyman el Barunî, Trablus'ta bir Arap cumhuriyeti kurmak için başarısız bir teşebbüste bulunmuştu. Suriye'de de cumhuriyetçi fikirler bazı çevrelerde yaygındı ve Fransız manda otoritelerinin Suriye ve Lübnan'da kurdukları kurumlar, Türk örneği kuruluncaya kadar resmen ilân edilmemiş olmakla beraber, açıkca cumhuriyete eğilimli idiler.

Dünya durumu açıkca cumhuriyetçi dâvanın lehine idi. Dünya Savaşında her iki taraftaki büyük otokratik monarşiler – Almanya,

[12] Görüşmeler: GÖZÜBÜYÜK - SEZGİN, *1924 Anayasası hakkındaki Meclis Görüşmeleri* (1957); karşılaştır: E. C. SMITH, *Ank. Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Derg.*, XIII (1958), 82 - 105.

[13] Bak : *EI*[2] de "Djumhuriyya" ve "Hurriyya" maddeleri (B. LEWIS tarafından).

[14] Bak: EMRE'nin iktibasen verdiği Atatürk'ün yorumları; s. 5. Cumhuriyetçiliğin ilk belirtileri hakkında KARABEKİR'in yorumlarına bak : *İstik. Harb.* (1960), s. 978, 1136 - 7 v.s. KARABEKİR, Mustafa Kemal'in çok geç bir safhaya kadar cumhuriyete karar vermediği ve Padişahlık ve Halifeliği, zorunlu olarak Osmanlı hanedanında olmakla beraber, muhafaza etmeyi düşündüğü şeklinde şaşırtıcı bir iddiada bulunmaktadır.

Avusturya, Rusya– yıkılmışlardı. Fransa ve Amerika, güçlü, zengin ve muzaffer eski cumhuriyetlerin örneğini veriyorlardı; Almanya ve Rusya'nın yeni cumhuriyetleri, yıkıntı ve yenilgiden daha iyi bir duruma yükselmeğe çabalıyorlardı. Hem başarılı hem demokratik bir monarşi örneği sağlıyabilecek olan İngiltere, şiddetli bir siyasal çatışma dolayısiyle, geçici olarak Türk görüşünden uzak kalmıştı. Türk Meclisi, egemenliğin halka ait olduğunu zaten kabul etmiş bulunuyordu. Başarının cumhuriyetçilere ait olduğunu da görebiliyorlardı.

Türkiye'de Cumhuriyet ilânı, hiç de dirençsiz olmadı. Bununla beraber, hiç bir zaman ciddî bir meydan okumayla karşılaşmadı; ve bir büyük, bir çok da küçük değişikliklerle Anayasa 1960 a kadar yürürlükte kaldı.

Devletin Başı

İlk bakışta, Kemalist Devrimin sonucu olarak meydana gelen en göze çarpıcı değişiklik devlet başkanlığında idi. Bir hanedandan gelen, ilâhî onay'a dayanan Halife - Sultan yerine, lâik ve seçilmiş bir yürütme başı vardı; sakallı ve sırmalı bir imparatorun yerinde, tamamen traşlı ve ona uygun olarak sivil elbiseli bir Cumhurbaşkanı bulunuyordu.

Fakat değişiklik, görünebileceğinden daha tedricî ve daha az ânî oldu. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Türk devletinde eğilim, artan bir kişisel despotizm yönünde olmuştu. Eski Osmanlı sultanları, İslâm hukukunun ve imparatorluğunun toplumsal sisteminin sınırları içinde, müstebit hükümdarlar olmuşlardı. Bununla beraber, onyedinci ve onsekizinci yüzyıl sultanları etkin iktidarlarından çoğunu başkentte vezirlere ve saray maiyetine, vilâyetlerde de paşalara ve eşrafa kaptırmışlardı ve ortaçağ Avrupa'sındaki bir feodal kıraldan biraz daha etkili bir güçleri vardı. Üçüncü Selim ve halefleri, özellikle II. Mahmut ve Abdülaziz idaresinde, hükümdarın kişisel yükselişi eski haline getirilmiş, hattâ yalnız eski haline getirilmekle kalmamış, daha önce bilinmeyen seviyeye çıkarılmıştı. Bu, artık eski İslâmî otokrasi değil, reformcuların ortadan kaldırdığı sınırlayıcı aracı iktidarlardan kurtulmuş ve telgraf, demiryolu ve jandarma gibi modern icatların desteklediği, geniş ölçüde kuvvetlenmiş bir kişisel despotizm idi.

Kişisel idare dikkatle izlendi, direnildi ve – uzun sürmemekle beraber– zaman zaman kesintiye uğratıldı. 1876 - 8 Meşrutiyet

fasılası, Abdülhamit'in güclenmiş kişisel yönetimiyle sonuçlandı; 1908 meşruti saadet devri Enver, Talât ve Cemal paşalardan kurulu Genç Türk triumvira'sının diktatörlüğünde son nefesini verdi.

Bu kez hüküm süren, artık Sultan değil, onun adına hareket eden küçük bir bakanlar grubuydu. Gölge sultandan, sultansızlığa geçmenin pek zor olmadığı olaylarla görüldü. Cemal ve Enver'in ikisi de askerdi; keza Mustafa Kemal'le İsmet de öyleydi. Anayasa, parlâmento, parti ve seçim kurumlarının sihirli gelişimi, Cumhuriyetin, muzaffer bir orduya liderlik eden ve, hiç olmazsa ilk evrelerde, kişisel ve askerî gücün işbirliğiyle tutunan, meslekten bir asker tarafından kurulmuş olduğu temel gerçeğini gizlemez[15].

Mustafa Kemal'in son yıllarında, onunla silâh arkadaşı İsmet Paşa'nın arası açılmış görünüyor; İsmet'in yerine Başbakanlığa, bankacı ve sivil bir kimse olan Celâl Bayar geçmişti. Fakat 1938 de Mustafa Kemal ölünce, onun yerine Cumhurbaşkanlığına geçen, asker İsmet idi – ve nihaî seçimi belirleyenin ordu olduğu hakkında ısrarlı bir söylenti vardır.

Yine de rejim, kaynağı askerî ve karakteri uzun süre otoriter olmakla beraber, hiç bir zaman salt bir askerî diktatörlük olmadı. Belki Mustafa Kemal'in kişisel otokrasisi yaşayan bir geleneğe aşılanabildiğinden, o, militarizmin süslerinden sarfınazar edebildi ve yeni bir cumhuriyet ve sivil meşruiyet kurmağa çalıştı. Hem o, hem İsmet askerî ünvanlarından ve üniformadan vazgeçtiler; Anayasa, askerleri açıkca sivil iktidara tâbi kıldı ve ordu sessiz bir bağlılık içine çekildi. 1950 genel seçimlerinde Demokrat Partinin zaferiyle, sivil bir Cumhurbaşkanı ve sivil bir Başbakan Türkiye'nin yönetimini ele aldı.

1923 ile 1950 arasında Türkiye Cumhuriyetinin yalnız iki Başkanı oldu. Mustafa Kemal'in Meclisçe hep yeniden seçilmesi, bir şekil sorunun dan başka bir şey değildi. Gerçekte, her hangi bir Sultanınki kadar büyük yetkilerle, istediği gibi başbakanlar ve bakanlar atayarak ve azlederek, kayd-ı hayat şartiyle Cumhurbaşkanlığı yaptı. İsmet İnönü aynı yetkileri tevarüs etti ve bir süre, II. Dünya Savaşı'nın güç ve tehlikeli yılları sırasında, bunları daha da kuvvetlendirdi. Fakat 1945 ten sonraki dönemde, otoritede önemli bir yer değişimi vardı. Demokrasi yeni zafer çelenkleri kazanmıştı; savaş sonrası yıllarının Meclisi de kendinden öncekilerden daha aktif ve daha istemli idi.

[15] RUSTOW, *Wld., Polit.* XI (1959), 513 - 52 ve özellikle 545-6.

Yıllardan beri ilk kez bir muhalif üyeler grubunun ortaya çıkması, iç politikadaki faaliyet merkezini, Cumhurbaşkanlığı köşkünün bekleme odasından Meclis koridorlarına naklederek, durumu kökten değiştirdi. İsmet İnönü'nün kendisi de, bu yıllarda gerçek bir parlemanter demokrasinin gelişmesini teşvik ederek veya buna izin vererek, ve Cumhurbaşkanlığı makamını siyasal kavgaların üzerine çıkarmağa çalışarak, bu sürece yardım etti.

Mayıs 1950 de, 1923 ten beri egemenliğe sahip olan halk bunu ilk kez kullandı. Onlar bir Meclis, Meclis bir Cumhurbaşkanı seçti; Cumhurbaşkanı da bir Başbakan atadı. Her ikisi de sivil eğitim ve mesleklerden gelen sivil kişilerdi. Cumhurbaşkanı devletin başı olarak kaldı; aynı zamanda hükûmetin başı olarak da mı kalacağını, yoksa bu görevi Başbakana bırakıp geniş ölçüde şeklî bir başkanlığa mı çekileceğini, politika ve şahsiyet etkenleri tayin edecekti.

Bakanlar ve Bakanlıklar

Eski Osmanlı İmparatorluğunda, Sultan devlette tek iktidar kaynağı olmuştu. Sadrazamı, diğer vezirleri, defterdarı, ordu ve deniz komutanlarını ve devletin diğer yüksek memurlarını o atamıştı. İlk zamanlardan beri, *Divan-ı Hümâyun* diye bilinen bir devlet meclisi, Topkapı Sarayında *Kubbe altı* denen odada haftada dört kez toplanırdı. Buna Sadrazam (veya Vezir-i âzam) başkanlık ederdi. Buna katılanlar "Kubbe Vezirleri" idi. Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri, Nişancı, Defterdar, vezir rütbesinde ise Yeniçeri Ağası, ve eğer şehirde ise Kaptan Paşa, bu divana katıldıklarından, onlara böyle denirdi. Divan, böylece, her birinin kendi personeli ve örgütü olan, hazine-i evrak, maliye, yargı ve silâhlı kuvvetlerin başlarını içine alıyordu.

Onyedinci yüzyılda bu sistem terkedildi. Sultan IV. Mehmet'in İstanbul'dan Edirne'ye çekilmesi ve Köprülü'lerin enerjik sadareti, uygulamada bir değişikliğe yol açtı. 1654 te Sadrazam, *Paşa Kapısı* veya daha yaygın olarak *Bab-ı âli* diye bilinen, resmî bir konut ve daire sahibi oldu. Ondan sonra burası, Osmanlı Hükûmetinin eylemli merkezi, Sadrazam da onun eylemli başı oldu. Divan-ı Hümâyun, sadece merasimle ilgili konular için ara sıra yine sarayda toplanıyor, fakat esas hükûmet işleri başka yerde yönetiliyordu. O zaman düzenli bir bakanlar kurulu sistemi görünmüyor; fakat gerektiğinde sivil, askerî ve dinî başkanlar, Bâbıâlide Sadrazamın başkanlığında toplanırlardı. Sadrazam seferde ise, ya Şeyhülislâmın ya da Sadaret Kaymakamının konağında toplanabilirlerdi.

İlk kez Avrupa bakanlıklar sistemini getirmeğe çalışan II. Mahmut'un reformlarıyla, yeni bir düzen başladı[16]. Onun ilk bakanlıkları gerçek Batılılaşma denemeleri değil, fakat bir iç mücadelede, ulema sınıfını sıkı devlet gözetimi altına getirme hareketleriydi. Ancak bir kaç yıl sonra, 1836 - 8 de Sultan, Bâbıâlinin bazı görevlilerine ve sonra bizzat Sadrazama Batılı ünvanlar vermek suretiyle, Batılı tarzda bakanlıklar kurulmasına doğru ilk adımları attı[17].

Sadrazam'dan Başvekil'e yapılan ünvan değişikliği, ancak ondört buçuk ay sürerek, kısa ömürlü oldu ve eski ünvan iade edildi. Avrupalı ünvanın kabulü için ikinci teşebbüs I. Meşrutiyet döneminde yapıldı, dört ay geçmeden terkedildi; sonra ertesi yıl Abdülhamit tarafından tekrar kondu ve üç buçuk yıl kadar sonra, 1882 de, yine terkedildi. Ondan sonra, Sadrazam sıfatı imparatorluğun sonuna kadar resmen kaldı.

Başvekilin ünvanında yapılan değişikliklerin büyük bir önemi yoktu ve Türk tarihçisi Abdurrahman Şeref, bunları samimî olmamakla kınarken, muhtemelen haklıdır. Bununla beraber, hükûmet faaliyetlerini Avrupa örneğinin telkin ettiği alanlara yayma ve bunlarla meşgul olmak üzere yeni merkezî hükûmet kolları kurma süreci devam etti. 1839 da ticareti, tarımı ve genel olarak iktisadî hayatı geliştirmek göreviyle bir Umur-u Nafia Nezareti kuruldu. 1870 de, zaten Bâb-ı Seraskerî'den alınmış olan zabıta görevleri, ayrı bir Zaptiye Nezaretine verildi; Seraskerliğin kendisi ise, gittikçe Harbiye Nezaretine doğru oluşum içindeydi. Nitekim 1879 - 80 de, bu ad kısa bir süre için kabul edildi, sonra bırakıldı; 1908 devriminden sonra tekrar kabul edildi.

Diğer iki yenilik, ulemanın otoritesini büyük ölçüde azalttı. 1857 de bir Umur-u Maarif Nezareti işleri üzerine alıp, hükümdarın eski kişisel ilgisini okullara ve meslekî eğitim kurumlarına uzattı ve bu önemli alanı dinî kontroldan çıkarıp lâik kontrol altına aldı. 1879' da Adliye Nezareti, reformcuların kurdukları yeni mahkemelerin ve yargıçların yönetimini üzerine aldı ve yine, böylece, dinî yargı alanını daralttı[18].

[16] Yukarda s. 96 ve devamına bak.

[17] ŞEREF, *Tarih-i Devlet-i Os.*, II. 470 - 5 (Umur-u Dahiliye), 507 (Umur-u Hariciye) ve *Tarih Mus.*, s. 264 ve d. (Başvekil ünvanı hakkında).

[18] Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki bakanlıkların yararlı bir genel incelemesi için bak ŞEREF, *Tarih-i Devlet-i Os.*, II. 464 d.

Bunlarla imparatorluğun ana devlet örgütleri kuruldu. Sonradan bunlara eklenenler, Bahriye Nezareti, Umur-u Nafia Nezaretinden ayrılan Ticaret ve Ziraat Nezareti, Posta ve Telgraf Nezareti ve 30 Temmuz 1918 de bir kararnameyle kurulan İaşe Nezareti idi.

Cumhuriyet önemli değişiklikler getirdi. Bakanlıkların hepsi, tabiatıyla yeni başkent Ankara'ya taşınıp, zamanla ayrı binalara yerleştiler. Dış ve İç İşleri bakanlıkları gibi bunlardan bazıları, ilk kez maddeten ayrı varlıklar oldular. Fakat eski imparatorluk şehrinden, saray ve Bâbıâlî gibi eski merkezlerin gölge edici baskısından uzaklaşmak, cumhuriyetçi lâik Ankara'da onların hepsine yeni bir gelişme evresinin yolunu açtı.

Yeni rejim, hükûmet faaliyetlerinin alanının, özellikle sosyal ve ekonomik konularda, genişlemesini bir kez daha yansıtan bir çok yeni bakanlıklar kurdu. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının tarihi, ilk Ankara hükûmeti günlerine kadar gider. Ocak 1946 da bir Çalışma Bakanlığı kuruldu ve o zamandan beri hızla gelişti[19].

Devlet Memurluğu

Ondokuzuncu yüzyılda, aşağı yukarı sivil anlamına gelen *mülkiye* deyimi, devletin diğer iki ayrı dalı olan *askeriye* ve *ilmiye*'den farklı olarak, hem merkezî hem mahallî sivil hizmeti belirtmek üzere genel olarak kullanılmaya başladı. 1836 da II. Mahmut tarafından kurulan Umur-u Dahiliye Nezaretine önce *mülkiye* denirdi; ertesi yıl bu ad *dahiliye*'ye çevrilmiş olmakla beraber, *mülkiye* deyimi devletin askerî ve malî olmayan memurları için genel olarak kullanılan bir deyim olarak kaldı.

Yeni ve tekrar düzenlenen bakanlıklar ve devlet daireleri için bir sivil bürokrasi sınıfının işe alınıp devam ettirilmesi, çeşitli sorunlar ortaya çıkardı. 1833 ile 1846 arasında bir dizi emirnameler, yeni hizmetler için rütbe, kıdem, ünvan ve paye tablolarını tespit etti ve, bu arada, bunları memurların şahsı yerine makamlara tanımak suretiyle yeni bir örnek kurdu[20]. Fakat modern bir devlet hizmetinin kuruluşunda çözülecek daha fazla pratik sorunlar vardı.

Ana sorunlardan biri, işe alma sorunuydu. II. Mahmut'un ve ondan sonrakilerin kurdukları yeni lâik okullar sistemi, daha fazla

[19] A. GORVINE ve L. L. BARBER, *Organization and Functions of Turkish Ministries* (1957).

[20] *İA* ("Bala", Cavid BAYSUN tarafından) ve orada zikredilen kaynaklar.

memur sağlıyordu, fakat yine de pek yetersizdi. 1872 sıralarında Sadrazama sunduğu bir tezkirede, Cevdet Paşa şunları belirtiyordu

Eğerçi memurin-i adliyece dahi noksanımız var ise de icra memurlarınca noksanımız daha ziyadedir ve günden güne tenakus etmektedir. Mülkiye Mektebi icab-ı vakit ve hale göre tevsi ve ders cedvellerini ona göre tertib ile buradan çıkarılacak zevatı derece derece hidemat-ı mühimmede istihdam ile hüsnü idareye muktedir bendegân yetiştirmek zaruriyat-ı asırdandır ve şimdiki halde oldukça mücerreb olanları hüsnü intihab ve istihdam ile icraat-ı devleti yoluna koymak feraiz-i haliyedendır.

Adama iş aramaktan vazgeçip de işe adam aramak kaidesi mesluk-u kıdem itibar olunursa az vakit zarfında idare-i memlekete muktedir bendegân yetişeceği müsellemattandır... [21].

Bu doktrinin ve bu memurlara düzenli ve uygun maaş verilmesi gereği hakkında Cevdet Paşa'nın bunu izliyen kanıtının, çok devrimci ve çok zor olduğu görüldü. Himaye ve çıraklık yoluyla işe alınma, filiyatta devam etti. 13 - 19 yaşları arasındaki bir genç, yakın bir hısımının tasviyesiyle bir devlet dairesine giriyordu. Her türlü işi görerek ve maaş almaksızın, bir süre bir çeşıt çırak olarak çalışıyordu. Sonunda kendisine bir rütbe ve maaş derecesi verileceğini ve böylece memuriyet merdivenine ayak basacağını ümit edebilirdi. Daha sonraki yükselmeleri ancak kısmen liyakatine, kısmen de kıdemine, ve her şeyin üstünde iltimasa bağlı idi.

Maaşlar az ve düzensizdi; fakat devlet memuriyeti yine de büyük bir istekle aranıyordu. Başka hiç bir sivil meslek eşit bir prestij, hatta eşit bir görev teminatı vermiyordu. Daha sonra, memurun ehliyetinden çok güvenliğiyle ilgili birbirini izliyen reformlar, onu hemen hemen azledilemez hale getirdi.

Cumhuriyet yönetiminde devlet memurlarının durumu, en önemlisi Mart 1926 tarihli olan yeni kanunlarla bir çok kereler değiştirildi [22]. Bu kanunlar düzenli hizmet şartları, kurumsal bir yapı ve artırılan bir

[21] "Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı", *TOEM*, no: 44 (Hicrî 1333), s. 103.

[22] BAŞGİL, s. 64. Çok daha geniş bir imparatorluktan miras alınan yetişmiş insan gücü kaynaklarının, genç Cumhuriyet için değeri hakkında D. A. RUSTOW'un nüfuz edici gözlemlerine bak: "Foreign Policy of the Turkisch Republic", in R.C. MACRIDIS (derleyen), *Foreing Policy in World Politics* (1958), s. 315. Türkiye'nin modernleşmesinde bürokrasinin rolü hakkında bak: R.L. CHAMBERS, WARD, ve RUSTOW'un derledikleri *Political Modernization* (1964), s. 301-27.

maaş baremi kurdu. İşe alınma kısmen sınavla, kısmen de atama ile oluyordu; atama yetkisi, yalnız belli görevler için çeşitli merkez ve taşra idarî makamlarına tanınmıştı. Kabul edilen adayların sayısı, çok kez, doldurulacak olan ve bilinen boş yer sayısından başka düşüncelerle belirleniyordu. Maaşlar, artık düzenli olmakla beraber, yine düşük kaldı ve satınalma gücü birbirini izliyen enflâsyonlarla azaldı. Hem ülkenin bütünündeki, hem de her bakanlık içindeki koyu merkeziyet, bağımsız teşebbüs yeteneğine pek az yer bıraktı.

Memur, resmî âmirlerinin otoritesi altında biçare olsa bile, halkla ilişkilerinde büyük bir güc olarak kaldı. Anglo - Sakson demokrasisinde memurun rolü, belki sivil hizmetkâr (civil servant) deyimiyle en iyi şekilde ifade edilmiştir. Türk memuru, hiç olmazsa halk üzerinde otorite kullanan devlet dairelerinde, sivil hizmetkâr değildi. Türkçedeki deyim, kelime anlamıyla emir edilen demek olan *memur*'dur ve bu sözcük, tabiatıyla, onun kendisini çalıştıran makama karşı ilişkisini ifade eder. Fakat halk kitleleri için o bir hizmetkâr değil, efendi veya hiç olmazsa çoban idi ve kitlelerce halâ böyle kabul ediliyordu. Sosyal durum - alışlar, rejim değişikliklerine nadiren ayak uydurur; memurun ve polisin Sultanın istibdatçı otoritesini kullanıp onu paylaştığı asırlık geleneğin kalıntılarını silmek de hiç kolay bir iş değildi. Otoritelerin çok kez iyiliksever ve pederane olması ve onu kullananların da vicdanlı ve iyi niyetli olması, güçlüğü hafifletiyordu, ama çözmedi. Siyasal anlayışlar ve uygulamalar Türkiye'de büyük ölçüde değişti ve Anayasa halkı egemenliğin kaynağı olarak tanıdı; fakat hiyerarşinin aşağı kademelerini kendi küçük otoritelerinden – her hangi bir ekonomik imtiyazı da beraberinde getirme imkânı kalktığından beri, bu onlar için daha da aziz olmuştu – vazgeçirmeye ikna etmek bu kadar kolay değildi. Türk memurlarının çoğunun aldığı acınacak derecede yetersiz maaşlar, onların tabiatını düzeltmedi. Geçen yüzyıl sırasındaki Batılılaştırma süreçleri, işleri iyileştirmekten çok kötüleştirmişti. Batılı bir toplum ve giyim kuşam standardına uyma ihtiyacı; sıkıntı içindeki Türk memuruna yeni malî yükler ekledi; Türkiye'de ve dışarda Batı memur sınıfının arzettiği örnekler de, her zaman en iyisi değildi. Memur kibri Anadolu'da, eski Türk geleneğinin yaradılıştan nezaketi ile ne de olsa hafifliyordu. İstanbul'daki Batılılaşma ise çok kez sadece, Osmanlı bürokratının tembelliğine ve küstahlığına Fransız "fonctionnaire" (memur)inin suratsız titizliğini eklemekle sonuçlandı. Gerçek bir değişiklik, hem memurun

hem vatandaşın yeniden eğitimini açıkça gerektiriyordu. Son yılların en cesaret verici gelişmeleri arasında, bu sürecin başlamış olduğuna dair bir çok belirtiler vardır.

Kabine

II. Mahmut'un daha önemli hükûmet reformlarından biri, *Meclis-i Has*'ın kurulması idi. Bu kuruluş kısmen eski *Divan-ı Hümayûn*'-un canlandırılması, kısmen de Batılı bakanlar kurulunun taklidi idi. Bu Meclis haftada iki kez Bâbıâlide Sadrazamın başkanlığında toplanıyor ve günlük sorunları tartışıyordu. Eski divandan farklı olarak, hiç bir atama yapmaz ve hiç bir yargısal karar vermezdi. Kabineden farklı olarak, heyet halinde bir varlığı veya sorumluluğu yoktu ve üyelerinin hepsi Padişah tarafından atanırdı. Çeşitli nazırlar ve yüksek memurlar teorik olarak Sadrazama karşı sorumlu olmakla beraber, gerçekte Sultan tarafından ferden atanan ve azledilen kimselerdi ve Sultanın bendegânıydı.

Başlangıçta Meclis-i Has, çok kez daha belirli ve elle tutulur görevlerle meşgul olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Meclis-i Âli-i Tanzimat, ve Meclis-i Dâr-ı Şûrayı Askerî gibi diğer meclisler tarafından küsufa uğratılan bir çok heyetlerden sadece biriydi. Fakat idarenin tedricen modernleşmesi, hem bakanlara hem de Sultana iradesini kabul ettirecek kadar güçlü bir Sadrazamın idaresi altında, yararlı bir hükûmet aracı olabilecek olan merkezî bir bakanlar kurulunun önemini artırdı. Örneğin, Sultan Abdülaziz'in müdahalelerine karşı, Fuat Paşa'nın Meclis-i Vükelâyı birlik halinde tutma çabaları, kabine hükûmetine doğru Batılı oluşumu özetler[23].

1876 Kanun-u Esasî'si, Sadrazamın başkanlık ettiği bir Bakanlar Kurulunun varlığını tanır ve ona "dahilî ve haricî umur-u mühimmenin" mercii olmak yetkisini verir. Fakat kollektif sorumluluk yönünde bir hareket yoktur. Sadrazam ve Şeyhülislâm, Padişah tarafından kendi takdirine göre atanır; diğer bakanlar irade-i seniyye ile atanır ve hepsi kendi işlemlerinden ferden sorumludur.

1908 de Kanun-u Esasî'yi tekrar yürürlüğe koyan Hatt-ı Hümâyun, Şeyhülislâm gibi Padişah tarafından atanacak olan Harbiye ve Bahriye Nazırları dışında, bütün bakanları atama yetkisini Sadrazama vererek, önemli bir değişiklik getirdi. İttihat ve Terakki'nin,

[23] KARAL, *Osmanlı Tarihi*, VII. 142 d.

Padişahın yetkilerinin tehlikeli bir şekilde güclendirilmesi olarak gördüğü bu iki istisna, Sadrazam Sait Paşa'nın düşmesine yol açtı; bir kaç gün sonra da, onun yerine geçen Kâmil Paşa, Şeyhülislâm dışında bütün nazırların atanması hakkını Sadrazama veren yeni bir Hatt-ı Hümâyunun çıkarılmasını sağladı.

Değişiklik, 1909 Anayasa reformlarıyla bir adım daha ileri götürüldü. Bu reformlar, kabineyi seçmekte ve kurmakta Sadrazamın sorumlu olduğunu açıkca belirtti. Aynı zamanda, hükûmetin genel politikasından dolayı nazırların kollektif sorumluluğunu ilk kez tespit etti. Azil, istifa, vazifeyi uzatma gibi sorunlarda kabine, hükümdar ve parlâmento arasındaki ilişkiler, bütün Genç Türk dönemi boyunca şiddetli anayasa mücadelelerinin konusu olarak kaldı [24].

Daha 1921 Kasımında Mustafa Kemal, Ankara'da Büyük Millet Meclisinden, bakanların sorumluluğu hakkında bir kanun çıkarılmasını istemiş, fakat bir sonuca ulaşmamıştı. Temmuz 1922 de Meclis, doğrudan doğruya bakanları ve Heyeti Vekile Reisini seçme hakkını kendine sakladı ve nihayet Nisan 1923 te Heyeti Vekile Reisinin vazife ve mesuliyetleri hakkında karar aldı [25]. Bu karar, Cumhuriyet Anayasasının değiştirilmiş 1909 metnini tekrarlıyan, 46 ncı maddesinde teyit edildi.

Meclisler ve Partiler [26]

Türkiye'de üç parlemanter hükûmet dönemi oldu 1876 dan 1878 e kadar Birinci Meşrutiyet dönemi, 1908 den 1920 ye kadar İkinci Meşrutiyet dönemi, ve Büyük Millet Meclisinin 1920 de Ankara'da toplanmasından itibaren başlatılabilecek olan üçüncü dönem.

1876 Kanun-u Esasî'si iki meclisli bir yasama organını öngörüyordu : seçimle kurulan bir Meclis-i Meb'usan, ve üyelerinin sayısı

[24] ŞEREF, *Tar. Mus.*, s. 348 d., karşılaştır: CEMALÜDDİN, *Hatırat* (1917), s. 11 - 12; KRAELITZ - GREIFENHORST, s. 3 d.; JÄSCHKE, VI, V. 20 d.

[25] JÄSCHKE, *Kalender*; GÖZÜBÜYÜK - KİLİ, s. 88, 92; *Nutuk*, II. 663.

[26] Türkiye'de seçim sistemlerinin ve yöntemlerinin başvurulması en elverişli tartışması, TUNAYA'nın, *Partiler*'indeki ve *MEA* (1954), 116 - 20 de "Elections in Turkish History" adlı İngilizce makalesindeki tartışmalarıdır. (Seçim kanunlarının metinleri için bak: TUNAYA ve Reşit ÜLKER, *Mufassal Fihristli Özetli Milletvekilleri Seçimi Kanunu ve İlgili Mevzuat*, 1954). Partiler hakkında bak: *EI*², "Djam'iyya", "Hizb II" ve partilerin ferdî adlarındaki maddeler; FREY, *Elite* (1965), s. 301 d.; PAYASLIOĞLU, in WARD ve RUSTOW, s. 411 - 33; RUSTOW, in LA PALOMBARA ve WEINER, *Political Parties*, (1966), s. 107 - 33.

mebusların sayısının üçte birini aşmamak üzere Padişah tarafından atanan bir Meclis-i Âyan. Seçim yöntemi, 28 Ekim 1876 tarihli bir *irade* ile, sınırlı oy hakkı ve iki dereceli seçim esası üzerine tespit edilmişti[27]. 1876 ve 1877 seçimlerinin her ikisi de bu sistem altında yapıldı. Kanun-u Esasî'nin hazırlanmasını emrettiği bir seçim kanunu tasarısı eylemli olarak hazırlanıp 1877 de tartışıldı, fakat 1908 devrimine kadar kanunlaşmadı. Osmanlı İmparatorluğunun geri kalan seçimleri bu kanun hükümlerine uygun olarak yapıldı[28]. Bu hükümler, 1876 *irade*'sinin çerçevesini genişletti ve ıslah etti, fakat sınırlı oy hakkını ve ikinci seçmenler heyeti sistemini muhafaza etti.

Ankara'da Büyük Millet Meclisi tek meclisten ibaretti; Kemalist hükûmetler, seçimli veya tayinli bir ikinci meclis kurulmasına hiç bir zaman teşebbüs etmediler. Diğer bakımlardan, cumhuriyetçi rejim seçim kanunlarında muhafazacılık gösterdi. Eski seçim kanunu, iki dereceli seçim sistemiyle yürürlükte kaldı. Tek dereceli seçim, ancak 1946 da kabul edildi; 1950 genel seçiminde tamamen uygulandı. Oy hakkının genişletilmesinde gelişme daha hızlıydı. Daha Nisan 1924 te oy hakkının vergi ödeyenlere inhisar ettirilmesi, diğer bazı kısıntılarla birlikte, kaldırılmıştı. 1934 te, oy hakkının kadınlara da tanınması gibi daha radikal bir adım atıldı ve ondan sonra, 22 ve daha yukarı yaşta kadın ve erkek her Türk vatandaşı seçmenlik hakkını kazandı.

Seçimlerin salt şekil ve yönteminin ötesine giden ve geniş kapsamlı önemi olan bir reform, 15 Şubat seçim kanunuyle getirildi. Hem iktidar hem muhalefet partilerinin beğenisiyle geçen bu kanun, gizli oy ve açık sayım ilkeleri de dahil olmak üzere, bir çok değişiklikler yaptı; hepsinden çok daha önemlisi, hem merkezî hem mahallî olarak seçimlerin gözetim ve denetiminin, yürütme organından yargı organına devredilmesi idi. Her seçim bölgesinde, vali yerine yargıcı en yüksek seçim mercii yapan bu tedbir, serbest ve dürüst Mayıs 1950 genel seçimlerinin ana teminatlarından biri oldu[29].

Türk seçim sisteminde seçim çevresi birimi, nüfusuna göre belli sayıda milletvekili çıkaran il idi. İlk Anayasa 50.000 kişiye bir milletvekilliği tespit ediyordu; 1923 te bu sayı 20.000 e indirildi, 1934 te tekrar

[27] ARISTARCHI, V. 360.
[28] Çevirisi : KRAELITOZ - GREIFENHORST, s. 65 d.
[29] Ayrıntılar için bak: TUNAYA ve ÜLKER.

40.000 e yükseltildi. Son rakam yürürlükte kaldı*. İllerin nüfusu eşit değildi; nitekim İstanbul'da bir buçuk milyon nüfus varken, Hakkâri'de ancak 50.000 kişi vardı. Her ilde partiler, ile ayrılan sandalya sayısınca aday gösteriyor, seçmen de tercihini belirtiyordu. Bu, gerçekte, illerin çoğunda liste halinde oylama demekti.

1876 ile 1950 arasında, ikisi Birinci Meşrutiyette, dördü II. Meşrutiyette, geri kalanı da T.B.M.M. devrinde olmak üzere ondört genel seçim yapıldı. 1877 ile 1908 arasında hiç bir seçim yapılmadı. Bu ondört seçimden yalnız beşine – 1908, 1912, 1919, 1946 ve 1950 – birden fazla parti katıldı. Bu beşinden yalnız biri – 1950 seçimi – muhalefetin zaferiyle ve iktidarın devriyle sonuçlandı[30].

Türkiye'de siyasî partılerin ilk başlangıçları, ondokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar geri gidebilir, ve Avrupa parti politikasından farklı bir çok gelişme çizgileri belirtir. 1859 Kuleli Vakasından sorumlu tutulan "Fedailer Cemiyeti", suikastla rejimi zorla devirmek amacında olan bir yeraltı komitesi idi[31]. 1865 in "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", eğitim, ikna ve etkileme amacında olan bir liberal yurtsever ve idealistler takımı idi[32]. Aynı zamanda Fuat Paşa, padişahın nüfuzuna karşı paşaları birlik halinde harekete yöneltme hususundaki başarısız çabasında, oldukça farklı türden bir siyasî parti örgütüne doğru el yordamıyla yürüyordu.

Birinci Meşrutiyet döneminde, 1876 ve 1877 seçimlerinde mücadele etmek veya o zaman parlâmento içi gruplar kurmak üzere, hiç bir parti ortaya çıkmadı. Ancak Abdülhamit'in istibdadı iyice yerleştikten sonra, hepsi onu devirmek ortak amacında olan bir çok kanunsuz muhalefet grupları teşekkül etti.

Bunların hepsinden çok daha önemlisi, İkinci Meşrutiyet döneminin parlamentolarına egemen olan İttihat ve Terakki Fırkası idi. 1908 genel seçiminde, sadece bir diğer parti *(Ahrar)* aday gösterdi. Bu adaylardan Ankara'dan bir kişi seçildi; İstanbul'daki diğerleri hep kaybettiler. Fakat seçimden sonra, çoğu Hıristiyan bir çok milletvekili (mebus), liberaller (Ahrar) in lehinde bir parlemanter muha-

* 1961 Anayasası (m. 67) milletvekillerinin sayısını 450 olarak tespit etmek suretiyle, bu yönteme son vermiştir *(Çevirenin notu)*.

30 1931 seçimine Halk Partisinden başka, bir çok bağımsız aday da katıldı.

31 Yukarda s. 150 ye bak.

32 Yukarda s. 151-2 ye bak.

lefet grubu teşkil etmeğe başladı; daha bir çok yeni parti kuruldu ve hoşnutsuz milletvekilleri arasında destekçiler de buldu.

Fakat bunlardan hiç biri, İttihat ve Terakki Fırkasının iktidar tekeline karşı gerçek bir tehdit teşkil edecek gücte değildi. Tek ciddî meydan okuma, ünlü Aralık 1911 ara seçimlerinde kısa süreli bir zafer kazanan Hürriyet ve İtilâf Fırkasından geldi. Bu parti bundan uzun süre yararlanamadı ve 1913 te tekrar iktidara gelen İttihatçılar[33] fiilî bir diktatörlük kurdular. Muhalefet partileri yasaklandı ve liderlerinin bazısı sürüldü. Mayıs 1914 seçimleri, yalnız bir partinin katılmasıyla yapıldı. İttihat ve Terakki 1918 mütarekesine kadar tek parti olarak kaldı.

1919 genel seçimlerine çok sayıda eski ve yeni gruplar katıldılar. Yine de farkedilebilir tek galipler, resmen seçime katılmıyan iki grup idi: 14-19 Ekim 1918 son parti kongresinde kendi kendisini feshetmiş olduğundan artık mevcut olmayan İttihat ve Terakki Fırkası, ve Ankara'da ortaya çıkmış bulunan milliyetçiler[34].

1919 da İstanbul'da kurulan bir çok partilerden en önemlisi, bir sessizlik devresinden sonra, o yılın Ocak ayında resmen yeniden kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası idi. Onu bir iktidar partisi olarak tanımlamak mübalâğa olursa da, Hürriyet ve İtilâf ile onun liderleri, savaş sonu ile imparatorluğun sona ermesi arasında İstanbul'da hüküm süren bir dizi bakanlıklarda önemlice bir rol oynadılar. Fakat son Osmanlı Meclis-i Meb'usan'ında geniş bir destekçi grup kazanamadılar.

Mustafa Kemal'in Türkiye'nin yeniden kuruluş mücadelesinde bir siyasal araç olarak kurduğu Halk Partisi, kurtuluş için silâhlı mücadele evresinde hizmet gören Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin halefi oldu. Ağustos 1923 te bir açılış genel toplantısı yapıldı ve aynı yılın Kasım ayında, yeni parti artık kaldırılan Cemiyetin örgütünü ve mallarını devraldı. Bir yıl sonra, Kasım 1924 te, partinin adı Cumhuriyet Halk Fırkası oldu.

Ankara rejiminde, hemen hemen başlangıçtan beri muhalefet grupları vardı. 1922 yazında, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde, her hangi bir kişisel despotizme karşı direnme amacında olduğunu ilân eden bir küçük grup kurulmuştu. Grup, Meclis egemenliğini onayladı, fakat bir kişinin – diğer deyimle, Mustafa Kemal'in –

[33] Yukarda s. 224 e bak.

[34] TUNAYA, *Partiler*, s. 402.

otokrasisine karşı koydu. 1923 seçimlerinde hiç bir aday göstermedi ve ondan sonra politikada hiç bir rol oynamadı [35].

Mustafa Kemal, iki kez, hoşgörülen bir muhalefet denemesi yaptı. 1924-5 te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, ve 1930 da Serbest Cumhuriyet Fırkası [36]. Bu denemeler, muhalefet partilerinin yasaklanması ve Gazi'nin iktidardaki parti üzerindeki kontrolunun, Meclis üyelerinin bile şahsen tayini derecesine kadar, kuvvetlendirilmesiyle sonuçlandı. Partinin 1935 kurultayından sonra, fiilî parti ve devlet birliği resmîleştirildi; merkezde İçişleri Bakanı ile partinin Genel Sekreteri aynı kişi idi; illerde vali parti il örgütünün başı idi [37].

Gazi'nin ölümünden sonra, 1939 parti kurultayı, partiyi bir dereceye kadar devletten ayırmaya ve başka türden bir muhalefet denemesine karar verdi. Parti ve hükûmet memurlukları birbirinden ayrıldı ve Halk Partisinin Meclısteki milletvekilleri arasında, parlâmento muhalefeti olarak çalışmak talimatıyla bir "müstakil grup" kuruldu. Grup 1946 parti kurultayı tarafından kaldırıldı [38].

İki kısa macera dışında, C.H.P., 1923 ten diğer partilere yine izin verildiği 1945 e kadar, tartışmasız kontrol mevkiinde idi. Bu devre boyunca, iktidar partisi, siyasal bir muhalefete karşı devlet kontrolunu ele geçirmek, kazanmak ve hatta savunmak zorunda olmadığı için, partilerin siyasal hayatında değişen şartlara göre pek önem arzeden seçim veya tertip tekniklerine ihtiyacı olmamıştı. C.H.P. iktidarı kazanma ve elde tutma aracı olmaktan çok, onu kullanma âleti idi. C.H.P., Orta Doğu'da ve diğer yerlerde ortak olan kalıptan farklı olarak, programdan çok kişi etrafında gruplanmış, taşra şehirlerindeki arkadaşlarıyla başkent ileri gelenlerinin teşkil ettiği klikten ibaret değildi; C.H.P.nin bütün yurt çapında, seçim çevresi örgütü vardı ve kendini tutarlı ve gerçekçi bir çalışma programına adamıştı. Hem eğitim hem de yürütme alanında bir çok önemli görevler yerine getirerek, gerçekte Cumhuriyet hükûmeti cihazının bir parçası oldu. Türkiye'nin her köy merkezinde, görevlileri aynı zamanda Kemalist Devrimin memurları olan, mahallî bir C.H.P. kolu vardı. Koşullara göre, iknadan zorlamaya kadar değişik yollarla köylüye rehberlik

[35] İbid., s. 537 - 8.
[36] Yukarda s. 265 ve 278-80 e bak.
[37] TUNAYA, *Partiler*, s. 570 d.
[38] TUNAYA, *Partiler*, s. 573 d.; KARPAT, s. 396.

eden onlardı ve bunu yaparken, daha önce köy ağalarının kullandıkları toplumsal ve ekonomik iktidarların pek çoğunu ellerine almışlardı. Partinin eğitimsel ve toplumsal çalışmasının ileri gelen örneği "Halkevleri" ve "Halkodaları" idi. Bunların kaynağı, 1912 de kurulan "Türk Ocağı" idi[39]. Bunlar 1924 te ihya edilmiş ve 1927 de Ankara'da bir genel kongre akdetmişlerdi. 1931 parti kongresinin bir kararıyla C.H.P. bunların faaliyetlerini üzerine alıp genişletmeyi ve bütün Türkiye kentlerinde Halkevleri kurmayı kararlaştırdı. 1940'da küçük kent ve köylerde bunlara Halkodaları eklendi; 1950 de C.H.P. iktidardan düştüğü zaman, 4.000 i aşkın Halkodası ve 500 kadar Halkevi vardı. Bu Halkevlerinin amacı, açıkça söylendiği gibi, Türkiye halkına Devrimin ilkelerini, özellikle cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve lâikliği öğretmekti. Bunu konferanslar, dersler, toplantılar, kitaplıklar, yayınlar, tiyatro, spor ve diğer eylemler, konserler, sergiler, çeşitli türde sosyal yardım ve rehberlik yoluyla yaptılar.

Bütün bu eylemler, o zaman Avrupa'da tek parti devletinde – İtalya'da Faşist Partisi, Rusya'da Komünist Partisi, Almanya'da Nazi Partisi – partinin rolü hakkında ortaya çıkan kalıba, belki muhtevadan çok şekil bakımından oldukça uygundur. Bununla beraber, Türkiye'nin Cumhuriyet Halk Partisi, bir hususta, diğer yerlerdeki benzerlerinden pek göze çarpar derecede farklıdır; çünkü başka hiç bir diktatörlük partisi, sulh ve sükûn içinde kendisinin yerine bir başka partinin geçmesini hazırlamadı, örgütlemedi ve kabul etmedi. Daha önce iki kez – başarısız olarak – C.H.P., hoşgörülü bir muhalefeti denedi. 1945 te bunu üçüncü kez denedi ve kendi yenilgisini başarıyla sağladı.

1945 ve 1946 da Cemiyetler Kanunu ve Ceza Kanunu, C.H.P.'den başka siyasî partilerin de kurulup çalışmasını kolaylaştıracak şekilde değiştirildi. Komünizm ve dincilik – antilâiklik – konularındaki sadece iki istisna dışında, siyasal propaganda ve faaliyet serbest oldu. Komünizmin savunulması veya Halife-Sultanın geri getirilmesi, Cumhuriyetin temel ilkelerine aykırıydı ve hoşgörülemezdi. Bu ilkeler içinde, muhalefet ve eleştiri hakları verildi ve tanındı.

İlk ortaya çıkan ve C.H.P. nin uzun tekeline son veren parti, İstanbul valisinin izniyle 18 Temmuz 1945 te kurulan Millî Kalkınma

[39] Yukarda s. 348 e bak.

Partisi oldu [40]. Kurucuları, serbest teşebbüsün sebatlı bir destekleyicisi ve devletçilik politikasının keskin eleştiricisi Nuri Demirağ, 1923 te Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde "İkinci Grup" (muhalefet)un üyesi olan Hüseyin Avni Ulaş, daha sonra partiyi terkeden ve bir çok aşırı sağ kanat örgütleriyle işbirliğine giren Cevat Rifat Atılhan idiler.

Oldukça karma liderleri ve programıyla bu parti pek az destek gördü; fakat örgüt ve muhalefet için ilk örnek oldu ve çok geçmeden onu diğer birçokları izledi. 1945 ile 1950 arasında Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Arıtma Koruma Partisi, İslâm Koruma Partisi, İdealist Partisi, Öz Demokratlar Partisi, Serbest Demokrat Partisi, Toprak, Emlâk ve Serbest Teşebbüs Partisi gibi gösterişli isimler taşıyan bazılarıyla, çeşitli emekçi ve işçi, sosyalist ve liberal partiler olmak üzere sayısı yirmi yediden aşağı olmıyan partiler kuruldu.

Fakat bütün bu partilerden ancak ikisinin gerçek bir siyasal önemi vardı; 7 Ocak 1946 da kurulan Demokrat Parti [41] ile 20 Temmuz 1948 de kurulan Millet Partisi [42]. 1950 de yeni seçim kanunu altında, Demokratlar 487 saldalyadan 407 sini kazandılar ve böylece Türkiye'nin hükûmeti oldular – Türk tarihinde, anayasasal ve parlemanter yollarla iktidarı kazanan ilk parti.

Taşra İdaresi

Osmanlı İmparatorluğu klâsik şekliyle, Ortaçağ Avrupa'sıyla kaba bir benzetmeyle, askerî bir feodalizm olarak tanımlanmıştır. Taşra idaresinin temel birimi sancak idi. Sancağın idarecisi, bir subay olan Sancak Beyi idi; ödeneği kendisine bir timar tahsis edilmek suretiyle sağlanıyordu; esas ödevi kendi sancağı içindeki timarlı süvarilerini gözetimi altında tutmak ve savaş zamanı seferber etmekti. Bir sancaklar grubu da Beylerbeyi tarafından yönetilen eyaleti meydana getiriyordu. Görev süresi genellikle kısa olan Beylerbeyi, geniş çapta bir askerî ve malî özerklikten yararlanırdı.

Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda, imparatorluğun ademi merkezileştirilmesi hızla ilerledi. Timar askerinin önemindeki nisbî düşme ve maaşlı nizamî asker sayı ve masrafındaki artma ile birlikte,

[40] TUNAYA, *Partiler*, s. 639 d.

[41] TUNAYA, *Partiler*, s. 648 d.; KARPAT, s. 408 d.

[42] İbid., s. 712 d.; KARPAT, s. 431 d.

merkezî hükûmetin sancaklarla ilgisi daha çok malî ve daha az askerî bir nitelik aldı. Devam eden timarlar III. Selim tarafından büyük ölçüde azaltıldı ve sonunda 1831 de II. Mahmut tarafından tamamen kaldırıldı.

Bununla beraber, bu arada devlet gelirlerinin iltizama verilmesi, hizmetten çok paraya dayanan, yeni bir çeşit feodalizmin zuhuruna yol açtı. Bu hal, onsekizinci yüzyılda âyan'ın ve derebeylerin özerkliklerinin artmasıyla birleşince, üzerindeki kontrolun hemen tamamen yitirilmesine sebep oldu. 1808 de bir taşra âyanları toplantısı tarafından, bir eyalet özerkliği senedinin (Sened-i İttifak) II. Mahmut'a zorla kabul ettirilmesi, bu feodal ademi merkeziyet sürecinin en yüksek noktasını teşkil etti.

Fakat taşra âyanının haklarını resmen tanıyan II. Mahmut, onlara son vermeğe kararlıydı. 1812 de Rusya ile savaşın bitirilmesinden sonra, dikkatini ilk büyük ödevi saydığı şeye – eyaletlerde merkezî hükûmet otoritesini ihya etmeğe ve yerleştirmeğe – çevirdi. Bir dizi askerî seferler ve kolluk faaliyetleriyle, eyalet idaresinin hem özerkliklerini hem kurumlarını yıkarak, âsi paşaların ve mahallî eşrafın hakkından gelmeğe muktedir oldu. Mahmut'un kurduğu ve ondan sonrakilerin sürdürdüğü Yeni Düzen hemen daha merkezî ve daha otokratik oldu[43].

Mahmut'un açtığı kampanya, bir hususta eski düzeni değiştirmeden bıraktı. Eyaletler, merkezî hükûmetin doğrudan doğruya kontrolu altına alınmakla beraber – ki o zamanın koşulları altında Sultanın kişisel kontrolu demekti – yine de malî merkeziyet yoktu. Eyalet gelirleri iltizam usulüyle, siyasal imtiyazlarından yoksun bırakılmakla beraber, halâ vergi mükellefi ile hazine arasına giren mültezimler tarafından toplanıyordu. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, iltizam için şöyle diyordu:

hiç bir vakitte semere-i nâfiası görülmeyen iltizamat usûl-i muzır-ı maliyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr-ü kahrına teslim demek olarak oldahi eğer zaten bir iyice adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp

Gülhane Hattı daha da ileri giderek, *iltizamı* kaldırdı ve bütün Osmanlıların "emlâk ve kudretine" göre sabit ve dolaysız vergiye tâbi olacaklarını belirtti. Bir kaç ay sonra, Aralık 1839 da, hükûmet,

[43] Yukarda s. 79 ve 90 d. na bak.

1 Mart 1840 dan itibaren yürürlüğe girmek üzere eyalet, sancak vb. idare âmirlerine sâbit maaş verileceğini, daha yukarı memuriyetlere yükselmenin yalnız liyakat esasına göre olacağını, valilerin yeni atanan sivil vergi memurları aracıyla yalnız belli kanunî vergileri toplıyacaklarını belirten bir kararname çıkardı [44].

Bir mutluluk dönemine karar vermek ile onu uygulamak birbirinden farklı şeylerdir. Memuriyetlerin satılmasına son vermenin ilk etkisi, para darlığı oldu; yeni malî idare, ne kadar iyi niyetli olursa olsun, tecrübesiz ve yetersiz idi; yeni kâğıt paranın değeri çabucak düştü ve çok geçmeden toplumun hemen bütün sınıfları bu yabancı ve ehliyetsiz reformlarla çıkarlarının tehlikeye girdiğini hissetti.

Reşit Paşa'nın azlini isteyen tepki dalgasında, taşra reformları terkedildi ve eski malî sistem geri getirildi. Şubat 1842 de eyaletlerdeki sivil tahsildarlar kaldırıldı ve vergilerin toplanması, mahallî eşraf meclislerinin yardımından yararlanmak üzere, yine askerî valilere ve onların muhassillerine verildi [45].

Reşit Paşa tarafından kurulan bu mahallî meclisler, Fransız *Conseils Départementaux*'sunu model almıştı; şu farkla ki bunlar sürekli toplantı halindeydi ve eyaletin idarî ve yargısal işlerine etkin bir şekilde karışıyorlardı. Bunlar, kaçınılmaz olarak, şiddetli mahallî partizan çekişme merkezleri haline geldiler; uzak ve etkisiz bir merkezî otorite ile heyecanlı ve engelleyici bir mahallî meclis arasında kalan yürütme gücü de tamamen etkisiz bir duruma düştü. Sonunda, erken merkezileşmenin ve demokrasinin bazı kötülükleri giderildi. 28 Kasım 1852 günlü bir ferman valinin yetkilerini iade ederek, onu yine eyaletinde etkin bir makam haline getirdi. Aynı zamanda, düzeni zorlukla koruyabilecek derecede zayıflamış olan zabıta ve ordunun kanunî yetkileri de teyit edilip genişletildi [46].

Eski ve yeni düzenler arasındaki uzlaşma tatminkâr değildi ve Kırım Savaşını izliyen yeni reform evresinde dikkatlerin yine taşra idaresinin sorunlarına çevrilmesi tabiî idi. Reformun Avrupalı vaftiz babalarının ilgisi, özellikle imparatorluğun Balkan eyaletlerine yönelmişti; 1859-60 da Avrupa'daki eyaletlerde uluslararası bir teftiş

[44] Bailey, s. 198 d.; Temperley, s. 236 d.

[45] Engelhardt, II. 50.

[46] İbid. I. 105 - 110; Karal, *Tarih*, VI. 31 - 32.

komisyonu kurulması teklifi de, ancak Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın bizzat oralara gitmesiyle önlendi[47].

Balkan Hristiyanları arasında hoşnutsuzluk ve ayaklanmalar, imparatorluk içinde benimsenmiş bir yaşantı özelliği haline gelmişti; fakat karışıklığın 1860-1 de katıksız Müslüman Suriye eyaletine bulaşması – ve bunun sonucu olarak dış müdahale – görmezlikten gelinemiyecek bir tehlike işaretiydi. O zaman Dışişleri Bakanı olan Fuat Paşa, bizzat kendisi Suriye'ye incelemeye gitti ve suçluları şiddetle cezalandırdı[48]. Karışıklıklar hakkındaki tezkerelerinde Fuat Paşa, imparatorluğun eyaletlerinin maruz kaldığı kötü yönetim üzerinde büyük bir önemle durur. Osmanlı İmparatorluğu gibi geniş bir ülkede, arzulanan nitelikte yeter sayıda memur bulmak zor idi. Bir çok memurlar devlet yetkilerini gerçekten kötüye kullanmışlardı ve bu nedenle onların yetkisini kısmak ve merkezî hükûmetin kontrolunu kuvvetlendirmek eğilimi belirmişti. Bu merkeziyet bazı faydalar getirmişti; fakat aynı zamanda, taşra memurlarının statüsünü ve otoritesini indirmiş ve tamamen başka yollarla yönetilmeye alışkın halkın gözünde, onları nefret edilen hiçlikler mertebesine düşürmüştü. Bir çok ırklardan ve dinlerden kurulu bir ülkede taşra idaresinin içine düştüğü bu zayıflık ve itibarsızlık ağır tehlikelere yol açtı[49].

Taşra idaresi sorunu, Fuat Paşa'yı ve çevresini meşgul etmeğe devam etti. Eyaletlere, tarihçi ve hukukçu Cevdet Paşa ve bilgin ve devlet adamı Ahmet Vefik gibi ünlü simalar da dahil olmak üzere, müfettişler gönderildi. Teftiş raporlarını incelemek ve tavsiyelerde bulunmak üzere Cevdet Paşa'nın başkanlığında özel bir komisyon kuruldu.

1864 te, bu arada yine Sadrazam olan Fuat Paşa'nın hazır bir çözümü vardı– yeni Vilayet Nizamnamesi. Cevdet Paşa'nın tanıklığına göre, onun fikri, eyalet ve sancakları daha büyük birimler halinde gruplandırmak ve bunları dikkatle seçilmiş yetenekli ve tecrübeli kişilerin yönetimi altına koymaktı. Bunlara geniş bir takdir yetkisi verilecek ve ancak pek önemli konularda İstanbul'a danışmak ihtiyacında olacaklardı. Bu yöntem, ayrıca, bakanları âdi rutin iş-

[47] RASİM, *Osmanlı Tarihi*, IV. 2095 d. ; KARAL, *Tarih*, VII. 152.

[48] RASİM, IV. 2083 d.; karşılaştır: W. MILLER, *The Ottoman Empire and its Successors, 1801 - 1922*, (1923), s. 302.

[49] RASİM, loc. cit.; KARAL, *Tarih*, VI 31.

lerinden kurtaracak ve onlara kendilerini önemli devlet işlerine vermek imkânını sağlıyacaktı [50].

Bu temel üzerinde bir Vilâyet Nizamnamesi hazırlanıp 1864 te ilân edildi. Eski eyaletlerin yerine, büyük ölçüde genişletilmiş yirmi yedi tane vilâyet geçti ve her biri geniş yetkili bir vali yönetimine verildi. Vilâyet içinde de bir otorite zinciri kuruldu. Vilâyet sancaklara – tamamen yeni bir anlamda, eski timar adı – sancaklar kazalara, kazalar da *nahiye* ve kariyelere ayrıldı. Valinin yetkisi altında, sancak bir *mutasarrıf*, kaza bir *kaymakam*, nahiye bir müdür, kariye veya mahalle de seçilmiş bir *muhtar* tarafından yönetiliyordu. Vilâyet, sancak ve kaza birimlerinde idare meclisleri olacaktı; bu idare meclisleri, ikisi gayrimüslim dört halk temsilcisi ve müslim ve gayrimüslim cemaatların dinî başkanlarıyla birlikte mülkiye âmiri, en yüksek rütbeli yargıç, en yüksek maliye memuru ve başkâtip (mektupçu) ten kurulu olacaktı. Temsilci üyeler, karışık ve sınırlı bir oy hakkıyla seçilecekti. Gülhane Hattı tecrübesinin anarşisine dönmekten kaçınmak için, meclisler yargı işlerine karışmaktan yasaklandı.

Valinin idaresi mülkiye, maliye, siyaset, zaptiye ve hukuk işleri olarak kısımlara ayrıldı. Defterdar, geleneksel Osmanlı ve İslâm uygulamasının devamı olarak, hesap işlerinde doğrudan doğruya Maliye Bakanlığına sorumlu olmakla beraber, bu işlerin her birinin valinin emri altında ayrı memurları vardı. Vali kendi maiyet personelini seçmek ve atamakla da sorumluydu. İdare meclislerinden başka, her sancaktan ikisi müslim, ikisi gayrimüslim olmak üzere seçilecek dörder üyeden kurulu bir "Vilâyet Umumî Meclisi", her yıl toplantıya çağrılacaktı. Bu vilâyet umumî meclisleri, temsilî hükûmet cihazının geri kalanıyla birlikte Abdülhamit tarafından kaldırılmadan önce, bir kaç yıl toplandı [51].

Bu nizamname, vilâyet, sancak, kaza ve nahiyeleri yöneten valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, ve müdürler hiyerarşisiyle, açıkca, *département*, *arrondissement*, *canton*, ve *commune*'leriyle Fransız taşra idaresi sistemine dayanıyordu. Her ne kadar Fuat Paşa'nın nizamnamesi, Osmanlı valisine, örnek alınan Fransız *Préfet*'sinin yarar-

[50] "Maruzat", *TOEM*, no: 87 (Hicrî 1341), 269-70; ayrca bak: KARAL, *Tarih*, VII. 153; ve MARDİN, *Ahmet Cevdet Paşa*, s. 53 d.

[51] ENGELHARDT, I. 193 - 8; TEMPERLEY, s. 237; KARAL, *Tarih*, VII. 153; SAX, s. 372 d.; İsmail Hakkı GÖRELİ, *İl İdaresi* (1952), s. 6; ve DAVISON, *Reform* (1963), s. 136 - 71. Metin : *Düstur*. I. 4 d.; çevirisi: YOUNG, I. 29 d. ve ARISTARCHI, III. 1 d.

landığından çok daha fazla takdir yetkisi vermiş ise de, nizamnamenin genel eğilimi merkeziyet ve biçim birliği (uniformity) yönünde idi. Özellikle bu ikinci niteliği dolayısiyle, genellikle muhafazacı tedriciliğin savunucusu olan Cevdet Paşa tarafından yerildi. Cevdet Paşa, imparatorluğun eyaletlerinin hem coğrafî hem de etnografik koşulları bakımından birbirlerinden büyük farklılık gösterdiklerini ve hepsinin aynı şekilde ele alınamıyacağını söylüyordu. Her bölgede, mahallî koşulları ve tarihî temeli göz önüne alarak, bir idarî reforma gidilmeliydi. Cevdet Paşa, bunu, çok bilgi, hüner ve zaman istiyen bir süreç olarak görüyordu [52].

Cevdet Paşa genel ilkeler ve gözlemler ileri sürüyordu. Klâsik Osmanlı İmparatorluğu merkezî bir devlet olmamıştı. Tanzimat reformcuları merkezî bir idare getirmeye çabalamışlar, ama büyük güçlükler çıkmıştı. Merkeziyet ve ademi merkeziyet idareleri arasında bocalayıp durduklarından, her şey bir karışıklık ve anarşi sonucuna ulaşmıştı. İlk zorunluluk, genel hükûmet ilkeleri üzerinde karar kılmak, ondan sonra idarî, adlî ve askerî bütün üç grup memurlarının ödevlerini ve sorumluluklarını belirlemek idi. Son olarak, memurlara düzenli ve yeterli ödenek verilmeliydi.

Memurin-i devlet ahalinin bir güzide sınıfı olarak liyakat, ve kifayetçe efrad-ı nâsa faik olmak lâzımdır. Halbuki mükâfat olmaz ise ahali içinde mümtaz olacak adamlar devlet memuriyetlerine heves etmeyüp başka işlere sülûk ederler, devlet umurunda kullanılacak bayağı adamlar kalur. Onlar ise enzar-ı âmmede haysiyetsiz bir sınıf olarak kendilerine faik olan nâsı idareden âciz olurlar... [53].

Düzen ve kararlılık, işe alma ve maaş, ehliyet, dürüstlük ve hizmetin itibarı – bütün bunlar Osmanlı eyaletleri gibi birbirinden farklı ve karma bölgelerde, bir örnek ve merkezî bir idare uygulamanın ana güçlüklerinden, Cevdet Paşa'nın üzerine parmak bastığı bazılarıydı. Fakat öte yandan da, ikisi özel önemde, merkeziyeti teşvik eden yeni etkenler vardı. Biri, ulaşım ve erişimdeki gelişme – Kırım Savaşı sırasında telgrafın gelmesi, 1862 lerden sonra kara ve demiryollarının hızlı yayılması – idi [54]. Diğeri, nüfusunun büyük çoğunluğu Hıristiyan olan Balkan eyaletlerinden bir çoğunun yitirilmesi idi; bu durum,

[52] KARAL, *Tarih*, VII. 153.
[53] CEVDET, *TOEM*, no: 44 (Hicrî 1333), s. 103.
[54] KARAL, *Tarih*, VII. 267 - 73; yukarda s. 182 ve devamına bak.

imparatorluğu daha mütecanis kılmak suretiyle, ulusal bir vilâyet sisteminin kurulup uygulanmasını kolaylaştırıyordu.

1864 Nizamnamesi şüphesiz hemen ve her yerde uygulanmadı. Böyle bir niyet de yoktu. Osmanlı reformcularının ortak bir uygulamasına uygun olarak, Fuat Paşa bir pilot proje – Tuna model ve deneme vilâyeti – ile işe başladı. Aşikâr siyasal nedenlerle seçilmiş olan bu yeni vilâyet, Osmanlı hizmetindeki en yetenekli yöneticilerden biri ve yeni sistemin mimarlarından olan Mithat Paşa'nın yönetimine verildi.

Mithat Paşa'nın Tuna valisi olarak görev süresi, gerekli iyi niyet ve yetenek olduğu takdirde, yeni sistemin iyi işliyebileceğini gösterdi. İki yıl içinde Mithat Paşa, düzeni tekrar kurdu, yeni hiyerarşiyi yerleştirdi, tarım kredileri sağladı, yolları, köprüleri ve su yollarını artırdı, sanayii başlattı, okullar ve yetimhaneler açtı, bir gazete kurdu ve vilâyetin gelirini 26.000 keseden 300.000 keseye yükseltti[55].

Avrupa'nın Hasta Adamını diriltmekte Mithat Paşa'nın başarıları, miras bekleyenlerin keyfini kaçırdı; 1868 de, açıkça Bâbıâli üzerinde çeşitli dış baskıların sonucu olarak, Mithat Paşa geri çağrıldı ve 1869 da Bağdad Valiliğine gönderildi. İmparatorluğun uzak ve geri bir Asya vilâyeti olan burada, başarılarını tekrarlamağa ve Irak halkına düzen ve ilerleme getirmeğe muktedir oldu.

Yol gösterici bu başarılar üzerine, Osmanlılar, aynı zamanda Vilâyet Nizamnamesine arzuya değer görünen değişiklikleri de getirerek, yeni sistemi tedricen bütün imparatorluğa yaydılar. 1871 de gözden geçirilmiş bir İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnamesi, validen köy muhtarına kadar taşra memurlarının görevlerini ve yetkilerini sınırladı[56].

1876 Kanun-u Esasî'sinin bütün bir bölümü vilâyetle ilgili idi. Bu bölüm, vilâyet idaresinde yetki genişliği (tevsii mezuniyet) ve görev ayrılığı (tefrik-i vezaif) ilkesini teyit ediyor, ve özel bir kanunun idare meclisleri ile vilâyet meclis-i umumîsi üyelerinin seçimini ve valinin yetki ve ödevlerini düzenliyeceğini bildiriyordu; bu sonuncular bayındırlık işleri, tarım, sanayi, ticaret, ulaştırma ve eğitimin geliştirilmesini içine alıyordu.

[55] MIDHAT, *Life*, s. 38 d.; KARAL, *Tarih*, VII. 154 - 5.
[56] *Düstur*, I. 625; YOUNG, I. 47; GÖRELİ, s. 7.

Vilâyet idaresi sorunu, kısa ömürlü 1877 Osmanlı Meclis-i Meb'usanının ciddî ilgisini çekti ve 101 maddelik yeni bir Vilâyet Nizamnamesi tasarısı Meclis-i Meb'usanda görüşülüp kabul edildi. Fakat parlâmento kapatılınca, Âyan Meclisinde görüşülemedi; görüşmeler, tasarı ve bizzat Kanun-u Esasî süresiz olarak rafa kaldırıldı. Bunun yerine, 1880 de, Osmanlı ve yabancı memurlardan kurulu karma bir komisyon tarafından yeni bir kanun yayınlandı. Amacının, Berlin andlaşmasının Osmanlı idaresine ilişkin hükümlerine cevap vermek ve Avrupa devletlerini isteklerinin yerine getirildiği konusunda tatmin etmek olduğu görülüyor. Anlamlı bir şekilde, bu kanun Osmanlı kanunlar külliyatı içine alınmamıştır. 1864 Vilâyet Nizamnamesi, daha sonraki küçük değişikliklerle, Osmanlı il idaresinin esas kanunu olarak kaldı[57].

1908 Devrimi ve Kanun-u Esasî'nin tekrar yürürlüğe konulması, il idaresinde yetki genişliği ve görev ayrılığını öngören 108 inci maddesinin uygulanması sorununu yine ortaya çıkardı. Birbiri ardına iki özel komisyon tarafından, uzun inceleme ve görüşmelerden sonra, Meclise 1910 da bir kanun tasarısı sunuldu. Meclisin bu tasarıyı görüşmesi uzadı ve güç oldu; kaçınılmaz olarak, Trablusgarp ve Balkan savaşlarının yarattığı gerginliklerin ve daha merkezî, daha otoriter bir rejime doğru eğilimin etkisinde kaldı. Sonunda, 26 Mart 1913 te kabul edilen kanun, o zamandan beri Türk il idaresinin temeli olarak kaldı. Kanun-u Esasî'nin 108. maddesi hükmünün gereklerini yerine getirmek için, o zamanın hukukçuları il idaresinin çift karakteri olduğu teorisini geliştirdiler. İl idaresi iki cepheli olarak düşünüldü; biri merkezi hükûmet cihazının bir unsuru olarak il genel idaresi, diğeri, tüzel kişilikli bir ademi merkeziyet idare birimi olarak il özel idaresi. Böylece Batılı tüzel kişilik kavramını ülkenin hukukî ve idarî yapısı içine almakla, 1913 kanun yapıcıları, Avrupa hukuk ilkelerine doğru İslâm hukukundan uzaklaşan önemli bir adım atıyorlardı. Kanunun amacı, bir taraftan İçişleri Bakanlığının ulus çapındaki yetkisini korurken, valiye düzeni korumak, bayındırlık işlerini yürütmek ve mahallî işleri etkinlikle yönetmek için gerekli yetki ve takdir hakkı vermekti[58].

Ankara'da Büyük Millet Meclisince kabul edilen 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu, önemli bir terim değişikliği yaptı.

[57] ENGELHARDT, II. 250 - 5.
[58] GÖRELİ, s. 17.

Bu kanun ülkeyi vilâyetlere, vilâyetleri kazalara, kazaları da nahiyelere ayırdı. Eski sancak adı atıldı; fakat eski sancaklar doğrudan doğruya merkezî hükûmete bağlı vilâyetler haline geldiklerinden, gerçekte kaldırılan eski büyük vilâyetler idi.

1913 tarihli kanunun yarattığı durum, ne Cumhuriyetin ilânı ne de il idaresinde yerinden yönetim (ademi merkeziyet) ve görev ayrımı ilkelerini teyit eden 20 Nisan 1924 Anayasası tarafından değiştirildi. Bu ilkeler, yürürlükteki 18 Nisan 1929 günlü Vilâyet İdaresi Kanunuyla da teyit edildi[59]. Bu kanun, başında merkezden atanan bir valinin bulunduğu merkezî hükûmetin bir mülkî idare bölümü olarak, ve aynı zamanda tüzel kişilikli bir mahallî birimi olarak, ilin çift karakterini belirtir. Tüzel kişilikli bir mahallî idare olarak, il özel idaresinin, kendi ayrı bütçesi, kendi özel meclisi ve yürütme kolu, mal ve emlâki vardır.

Türk hukuk teorisinde, il ve onun alt bölümleri, böylece, ülkenin mahallî idaresini sağlar*. Gerçekte ilin işlerinde İçişleri Bakanlığının kontrolu pek sıkıdır. Vali, kaymakam ve diğerleri hep bakanlıkça atanan sürekli memurlardır. İl bütçesi merkezde hazırlanır; bütçe istikrazlarla desteklenebilir, fakat il genel meclisinin koymak yetkisinde olmadığı mahallî vergiyle değil. Seçilmiş bir kuruluş olan il genel meclisi, normal olarak yılda kırk gün valinin başkanlığında toplanır. Vali onun kararını uygun görmezse, nihaî karar için Ankara'da Danıştay'a başvurabilir. Meclisin görevleri geçen yılın bütçe hesabını incelemek ve vali tarafından hazırlanıp il daimî komisyonuna sunulan yeni yıl bütçesini karara bağlamaktır. Bütçelerin son olarak, Ankara'da Bakanlar Kurulu ve Cumhurbaşkanı tarafından onaylanması gereklidir. İl Genel Meclisi, bayındırlık, tarım, eğitim ve sosyal hizmetler konularında güdülecek politikayı da görüşüp tespit edebilir. Toplantı halinde olmadığı zaman, onun görevlerini dört kişilik il daimî komisyonu yerine getirir.

[59] İbid.; BAŞGİL, s. 49; JÄSCHKE, *Kalender*, o tarih altında; aynı yazar: "Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918", *MSOS*, XXXVIII (1935), 81 - 104. (*Çevirenin notu:* yukarda adı geçen kanun, halen yürürlükte olan 10.6. 1949 günlü ve 5442 sayılı *İl İdaresi Kanunu ile* yürürlükten kaldırılmıştır).

* Bu ifade, Türk hukuk terminolojisine göre, şöyle düzeltilmelidir: İl ve onun alt bölümleri olan ilçe ve bucak, mahallî idare birimleri değil, merkezî idarenin taşra kademeleridir. Tüzel kişilikli mahallî idare birimleri şunlardır: İl özel idaresi, belediye, köy (*Çevirenin notu*).

İlçe (kaza) tüzel kişi değildir ve seçilmiş bir meclisi yoktur. İdarecisi olan kaymakam, valiye bağlı olmakla beraber, Ankara'dan atanan bir merkezî hükûmet memurudur. İlin en alt bölümü bucak (nahiye), yine bir merkezî hükûmet memuru olan, fakat vali ve kaymakamdan farklı bir terfi kademesinde, müdür tarafından yönetilir. Her köyden veya belediyeden birer seçilmiş temsilciyle birlikte mahallî memur ve teknisyenlerden kurulu bucak meclisine başkanlık eder. Son olarak, 18 Mart 1924 günlü Köy Kanunuyla ilk kez bir tüzel kişi olarak kurulan köy vardır. Köylüler bir muhtar ile öğretmen ve imamın tabiî üyesi oldukları ihtiyar meclisini seçeler. Muhtar, köylüleri temsil eden seçilmiş bir mahallî idare organı olmakla beraber, gerçekte ve genellikle evvel emirde köyde merkezî hükûmeti temsil eden ve komuta zinciriyle kendisine ulaşan bütün emirleri yürüten bir idarî memurdur. Bu durum mahalle muhtarı için de hemen aynıdır. O da bir çok bakımlardan il makamına tâbidir. Fakat diğer bakımlardan mahalle, pek farklı bir temel ve tarihe dayanan, tamamen farklı bir kuruluş olan belediyenin bir parçasıdır.[60]

Belediye İdaresi[61]

Klâsik İslâmiyet, bir çok bakımlardan, esas itibariyle bir şehir uygarlığı olmakla beraber, klâsik İslâm hukuku ve hükûmet sistemi, şehir idaresini pek az göz önüne alır. İslâm hukuku tüzel kişiliği tanımaz ve İslâm tarihinde, tüzel kişilik statü ve hakları tanınmış hiç bir şehir görülmez. Tıpkı devlet diye bir şeyin bulunmayıp, yalnız hükümdar ve memurlarının olması, mahkeme bulunmayıp sadece bir kadı ve yardımcılarının olması gibi, şehir diye bir şey yoktu; fakat sadece her biri kendi başkan ve liderine sahip aileler, mahalleler ve loncalar yığını vardı.

Şeriatta hiç bir beledî kural yoktur ve şehir – ne timar ne de bir komün olarak – hiç bir zaman bir hukukî ve siyasal varlık olmamıştır. Onun yönetimiyle yükümlü olanlar ne belediye memuru ne de timarlı idiler; modern anlamda memur bile sayılamazlardı. Çoğu yerde, hükümdar tarafından vekâleten ve geri alınabilen yetkilerle, hüküm-

[60] Türk taşra idaresi hakkında ayrıca bak: *Kaza ve Vilâyet İdaresi üzerinde bir Araştırma* (Ank., 1957); A. Gorvine, *An Ooutline of Turkish Provincial and Local Government* (1956).

[61] Türk beledî kurumlarının incelemesi için bak: *EI*[2] ("Baladiyya", B. Lewis tarafından). Ayrıntılar ve belgeler: NURİ, *Mec.*, *Um. Bel.*

darın memurları idiler; diğer yerlerde ise, Şeriat hükümleriyle ilgili olduğu zaman, belli önleme ve uygulama ödevleriyle yükümlü ilmiye sınıfı mensubu idiler.

Osmanlı İstanbulunda kolluk, yangın söndürme ve kamu düzeni görevleri, genellikle, emirlerinde bu görevlere tahsis edilmiş alaylar bulunan subaylara verilmişti. Pazarların gözetimi, *muhtesib*'in ödeviydi; muhtesib, görevi satılan malların fiyat ve kalitesiyle ilgili kuralları uygulamak, genel olarak bir ahlâk sansürcüsü niteliğiyle hareket etmek ve kamu adâp ve ahlâkını korumak olan, bir ilmiye sınıfı mensubu idi. Tarihi ortaçağ İslâmlığına kadar giden bir makam olan muhtesibin görevine *ihtisab* denirdi. Üçüncü bir memur da *Şehremini* idi. Osmanlı fethinden hemen sonra İstanbul'da gözüken bu makam, ilk Osmanlı şehirlerinde hiç bir izi görülmediğinden, muhtemelen Bizans asıllı bir örneğe dayanıyordu. Şehremini yalnızca bir hükümdar memuru değil, daha özel olarak, bir saray görevlisiydi. Ana ödevleri sarayın malî gözetimi, yiyecek, içecek, giyecek ve diğer saray ihtiyaçlarının sağlanması, sarayın ve şehirdeki diğer hükümdarlık ve hükûmet binalarının bakım ve onarımı ve buna benzer şeyler idi. Bu makam, bürokrasinin malî dalının terfi merdiveninde yüksek bir kademe işgal ediyordu. 1831 de kaldırıldı.

Modern belediye idaresine doğru ilk yaklaşmalar, Yeniçerilerin kaldırılmasından sonraki dönemde Sultan II. Mahmut tarafından yapıldı. Reformlarının pek çoğunda olduğu gibi, bundaki amaç da, daha önce yarı bağımsız kuruluşlar – burada ulema – tarafından yürütülen bazı görevleri merkezîleştirmek ve böylece daha iyi kontrol etmek olduğu görülüyor. 1827 de, o zamana kadar muhtesib tarafından yerine getirilen pazar kontrolu, ölçü ve ayarların teftişi ile ilgili belli ödevleri merkezileştiren bir ihtisab müfettişliği kuruldu. 1829' da, kontrolu merkezileştirme ve ulemanın iktidarını kısıtlama gibi aynı genel amaçla, İstanbul'un mahallelerinde muhtarlık sistemi kabul edildi. O zamana kadar köylerde, ödevleri, hükûmeti ilgilendirdiği ölçüde, esas itibariyle malî nitelikte olan muhtarlar vardı. Hiç bir tarımsal verginin alınmadığı şehirlerde hiç bir muhtar yoktu; erkek nüfusun yazımı, devir ve nakillerin kaydı gibi işler kadıların ve yardımcılarının sorumluluğundaydı; şehir mahallelerinde bu ödevler mahallî imamlara düşüyordu. Yeni kanuna göre bu ödevler, her şehir mahallesinde atanacak birinci ve ikinci muhtarlara devredildi. İmparatorluk vakanüvisi Lütfi'nin dediğine göre, bu tedbirin amacı

imamların gevşekliğine ve yeteneksizliğine son vermekti[62]. Bir süre sonra, muhtar, üç ilâ beş kişi arasında değişen sayıda üyesi olan bir ihtiyar heyeti ile takviye edildi. Zamanla bu sistem diğer şehirlere de yayıldı.

1854 te iki önemli değişikliğe girişilince, yeni evre başladı. Bunların ilki, 1831 den beri kalkmış olan Şehremini ünvanının ihyası idi. Adı aynı olmakla beraber, yeni makamın eskisiyle bir ilgisi yoktu; daha çok Fransız *préfecture de la ville*'inin bir adaptasyonu idi ve başlıca – eski ihtisabın esas görevleri olan – pazarların gözetimi, fiyatların denetimi v.b. ile ilgiliydi. 1827 de kurulmuş olan müfettişlik kaldırıldı ve ödevleri, lonca ve tüccarlar arasından kurulan bir şehir meclisinin kendisine yardım ettiği Şehreminine devredildi.

Bu isim değişikliğinin, öyle görünüyor ki, pek az pratik etkisi oldu ve belediye sorunlarının resmen ihmal edildiği hakkında yakınmalar başladı. Bir kaç ay sonra Meclis-i Âli-i Tanzimat tarafından bir belediye komisyonunun kurulmasına karar verildi. Komisyonun önder ruhu, Fransız Devrimi zamanında Türkiye'ye yerleşmiş zengin bir Fransız bankacı ailesinden Antoine Aléon idi. Diğer üyeler daha çok Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlarından seçilmişlerdi. Fakat Sultan Mahmudun tıbbıyesinin ilk mezunlarından olan Hekimbaşı Mehmet Salih Efendi de dahil olmak üzere, bazı Müslüman Türkler de vardı. Komisyona, Avrupa belediye örgütü, mevzuatı ve yöntemleri hakkında rapor hazırlamak ve Bâbıâli'ye tavsiyelerde bulunmak talimatı verildi.

Osmanlı hükûmetini bu adımları atmağa yönelten bir çok etkenler bir araya gelmişti. Başkentte Avrupalıların malî ve ticarî çıkarları durmaksızın artmaktaydı; Galata ve Beyoğlunda binaları, apartmanları, dükkânları ve Avrupa stilinde otelleri ile yeni bir mahalle gelişmekteydi. Önemli bir değişiklik, çeşitli tipte atlı binek arabalarının sayısındaki büyük artış idi. Ondokuzuncu yüzyıl başlarında bu çeşit binek arabalarından, sadece Şeyhülislâm ve Sadrazam gibi küçük sayıda ayrıcalıklı kişiler tarafından kullanıldığından, İstanbul'da bir kaç tane bulunuyordu. Daha genişçe bir grubun şehirde ata binmesine müsaade ediliyordu; geri kalan ise, hatta bir çok subay ve memur da dahil, yaya gitmek zorundaydı. Ondokuzuncu yüzyıl sırasında bu kurallara uyulmaz oldu; Cevdet Paşa "bazı gayrimüslim tebaa bile,

[62] LÜTFİ, II. 173.

müsaadesiz olarak, umumî yerlerde süslü atlar üzerinde görülebilirdi"[63]. Keferenin böyle müsaadesiz ata binişi "halkın gözünde uygunsuz olduğundan" yasaklandı; fakat iki ve dört tekerlekli arabaların, hem yerli hem Avrupa malı faytonların sayısı hızla arttı.[64]

Bütün bunlar, yerli halk arasında Avrupalılaşmış unsurların da desteğiyle, İstanbul'da oturan Avrupalıların ileri sürdüğü uygun yollar ve kaldırımlar, sokakların temizlenmesi ve ışıklandırılması, lâğım kanalı ve su boruları isteklerine yol açtı. Kırım Savaşı sırasında Batılı büyük müttefik birliklerinin İstanbul'da bulunması, bu isteklere yeni bir hız ve ivedilik verdi ve 1854 te başlayan yeni reform evresinde, başkentteki belediye örgütü ve hizmetlerinin sorunları ele alındı. Liberal reformcular da bu sorunların farkına vardılar; ozan ve gazeteci İbrahim Şinasi, İstanbul sokaklarının ışıklandırılması ve temizlenmesi hakkında *Tasvir-i Efkâr*'da bir makale yazdı[65].

Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın bu konudaki mazbataları, Osmanlı hükûmetinin çeşitli endişelerini açıkca yansıtır. Yeni kurulan Ticaret Nezaretine bağlı olarak bir Şehremanetinin kurulması, kısmen, ilgili Avrupalı örgütü yerleştirmek suretiyle yeni bir ihtiyacı karşılama çabasıydı. Batılı gözlemcileri etkilemek mutad arzusu da vardı. Meclisin mazbataları arasındaki bir belgenin belirttiğine göre, kötü niyetliler hükûmet-i seniyye'yi başkentin güzelleştirilmesi ve geliştirilmesi için hiç bir şey yapmamak ve hiç bir şeye aldırış etmemekle itham etmişlerdi ve teklif edilen belediye daireleri sisteminden hiç bir şey çıkmıyacağını söylüyorlardı. Bundan dolayı pratik çaba göstermek zorunluydu[66].

Komisyon dört yıl çalıştı ve Meclis-i Âli-i Tanzimat'a bir çok beledî hizmetler ve ıslahat tavsiye eden bir rapor sundu. Komisyon, aynı zamanda, beledî amaçlarla özel bir vergi konulmasını, belediye maliyesinin ayrıca örgütlenmesini ve belediye kanun ve nizamnamelerinin uygulanmasına kendisinin görevlendirilmesini tavsiye etti.

Meclis-i Âli-i Tanzimat bu tavsiyelerin kabulüne, fakat uygulanmalarının o zaman Galata ve Beyoğlu Avrupalı mahallesinde kurulacak bir deneme belediyesi ile sınırlandırılmasına karar verdi. Bu

[63] CEVDET, IX. 185 - 6.
[64] Bak : M. RODINSON, "Araba", *J. As.* CCXLV (1957), 273 - 80.
[65] Ebüzziya, *Nümûne*, s. 227 - 35 de tekrar basılmıştır.
[66] ERGİN, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî Gelişmesi* (1936), s. 125 de iktibasen verilmiştir.

daire, örgütlenecek ilk daire olduğu halde, muhtemelen Paris'in altıncı *arrondissement*'ının şehrin en gelişmiş kısmı olduğuna inanılması dolayısiyle, bir Türk tarihçisinin telkin ettiği gibi, resmen altıncı daire olarak adlandırıldı. Bu kararın nedenleri, 9 Ekim 1857 günlü bir protokolde ortaya kondu. Beledî hizmetlere ve geliştirilmelerine şiddetle ihtiyaç vardı ve bunların sağlanması gerekti; bunun masrafı devlet hazinesine düşmemeli, bunlardan yararlanan şehir halkından toplanacak özel bir vergiyle karşılanmalıydı. Yeni sistemi, birden İstanbul'un bütününe uygulamak pratik olmıyacaktı; bundan dolayı, bir çok güzel binaların bulunduğu Beyoğlu ve Galata'dan ibaret altıncı dairede işe başlamağa karar verilmişti. Bu dairede büyük sayıda yabancı kuruluşlar ve diğer ülkelerin uygulamalarını bilen ve beledî kurumların masrafını kabule istekli olacak üstün sayıda yabancılar vardı. Bu örnekle bu beledî kurumların meziyetleri gösterildiği zaman, bunları genel olarak uygulamak için uygun bir fırsat bulunacaktı.

Aynı zamanda nümune olarak da tanınan altıncı belediye dairesinin kuruluş ve görevleri 7 Temmuz 1858 günlü bir irade-i seniyye ile belirtildi. Belediye meclisi bir başkan ile oniki üyeden kurulacaktı; bunların hepsi, başkan süresiz olarak, diğerleri üç yıl için, irade-i seniyye ile atanacaktı. Hiç birine maaş verilmiyecekti. Meclis, bir bayındırlık mühendisi ve bir mimar da dahil olmak üzere, maaşlı bir çok sürekli memur atayacaktı. Belediye, rüsum ve vergi koymak, tarhetmek ve toplamak, belirli sınırlar içinde istikrazı arttırmak, ve bazı koşullarda kamulaştırma yapmak hakkına sahip olacaktı. Başkan, bütçeyi, tartışma ve inceleme için meclise ve ondan sonra onaylanması için Bâbıâliye sunacaktı; bu onay olmadan geçerli olmayacaktı.

Bu tedbirler, şehre karşı bazı yeni sorumluluklar kabul edip sağlamakla beraber, beledî kurumların Avrupalı anlayışına bir yaklaşmayı güçlükle temsil eder. Bir kere reform, Avrupalı nüfusun egemen olduğu tek bir şehir dairesiyle sınırlıydı; daha önemli olarak, şehir halâ bir tüzel kişi olarak kabul edilmiyordu; çünkü böyle bir fikir İslâmî hukuk ve hükûmet kavramlarına yabancı kalıyordu; her hangi bir seçim ve temsil düşüncesi de yoktu. Kurulan şey, belirli ve sınırlı ödevlerle ve bir dereceye kadar bir bütçe özerkliğiyle, hükümdar tarafından atanan ve ona karşı sorumlu olan yeni türden bir idarî vekâlet idi. Bu çeşit özel komisyonlar Osmanlı idaresinde hiç de yeni değildi. Yenilik, ona verilen görev çeşidinde idi.

"Nümune Komisyon" iyi işledi ve 1868 de sistemi İstanbul'un tümüne kapsatan bir belediye nizamnamesi çıkarıldı. Şehrin her dairesi bir belediye meclisini haiz olacak ve başkanı ile üç temsilcisini, İstanbul'un bütünü için kurulan Cemiyet-i Umumiye-i Belediye'ye gönderecekti. Bu Cemiyet, hükûmet-i seniyye tarafından atanan ve maaşları verilen altı kişiden kurulu bir Şehremaneti Meclisi ile birlikte, bir devlet memuru olarak kalan Şehremininin başkanlığında çalışacaktı.

Bu nizamname hükümleri, 1876-7 de Meşrutiyet hareketinin itici gücü altında başkent ve taşra şehirleri için yeni belediye kanunları çıkarılıncaya kadar, ölü kalmış görünüyor. 1876 tarihli Dersaadet Belediye Kanunu, 1868 nizamnamesinin yeniden düzenlenmesinden ibaretti ve yararsız olduğu görüldü. Sonunda 1878 de, bunun yeni ve daha gerçekçi bir şekli yayınlandı ve o zaman uygulamaya kondu. Bu nizamname, şehri on belediye dairesine ayırdı. Daha önceki nizamnamelerin öngördüğü, inceden inceye düzenlenmiş meclis ve komisyon cihazı kaldırıldı. Geriye kalan şeyler, Şehreminine yardımcı olmak üzere bir Şehremaneti Meclisi ile on dairenin her biri için hükûmetçe atanan bir müdür idi. Hükümdarın tam ve etkin kontrolunu sağlıyan bu sistem, 1908 devrimine kadar yürürlükte kaldı.

İllerde de reformcuların politikaları aynı çizgiyi izledi. *Âyan* gibi eski otoriteler kaldırılmıştı. II. Mahmudun başlattığı muhtarlık sistemi, büyük şehirlerin mahallelerinin çoğunda kuruldu ve 1864 Vilâyet Nizamnamesi bunların seçimini düzenledi. 1870 İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnamesinde, genel hatlarıyla İstanbul'dakine benzer olarak, taşra şehirlerinde belediye meclisleri kurulması için hüküm vardı. Bu hususta her hangi bir şey yapıldığına dair hiç bir kanıt yoktur. Fakat, 1877 Vilâyet Belediye Kanununun bazı kısımlarını yürütmek için bazı teşebbüsler yapılmış görünüyor; bu kanuna göre her şehirde, müşavir üye olarak bölge doktoru, mühendisi ve veterineri ile, nüfusa göre altı ilâ oniki üyeden kurulu seçilmiş bir belediye meclisi bulunacaktı. Meclis üyelerinden biri seçimle değil de, hükûmetin atamasıyla belediye başkanı olacaktı. Bütçe ve hesaplar, yılda iki kez bu amaçla toplanan Cemiyet-i Belediyenin onayından geçecekti; Cemiyet-i Belediye de sırasıyla Vilâyet Meclis-i Umumisine karşı sorumlu olacaktı.

1908 devriminden sonra, demokratik belediye kurumlarının geliştirilmesi için yeni bir çabaya girişildi. 1876 tarihli kanun, bazı

değişikliklerle ihya edildi ve bunu yürütmek için ciddî bir çaba harcandı. Deneme pek başarılı olmadı. Belediye dairesi komisyonlarının personeli, şevkli olmakla beraber tecrübesizdiler ve daireler arasında pek az işbirliği vardı. 1912 de yeni bir kanun-u muvakkat, bu sistemi nihaî olarak kaldırdı. Onun yerine, her biri bir hükûmet memuru tarafından yönetilen dokuz şubesiyle, tek bir İstanbul Şehremaneti kuruldu. Şehreminine, 9 şubenin her birinden seçilen 6 şar temsilcinin katılmasıyla kurulan 54 üyeli bir Cemiyet-i Umumiye-i Belediye yardım edecekti. Daha önceki seçim sistemleri gibi, oy hakkı mülk ve gelirle sınırlı idi.

Diğer bir çok bakımlardan olduğu gibi bunda da, yeni rejim, demokrasinin bütün şekillerini terketmemekle beraber, daha merkezî bir idare sistemine dönüyordu. Bir çok güçlüklere rağmen, Genç Türk rejimı, gerçekten İstanbul'un şehir hizmetlerini düzeltmekte, özellikle lâğım, çöp temizliği ve itfaiye alanında, bazı ilerlemeler yaptı.

Bu sistem Cumhuriyetin ilk yıllarında yürürlükte kaldı. Cumhuriyet hükûmetinin ilk beledî tedbiri, Ankara'da yirmi dört üyeli bir "Umumî Meclis" ile bir Şehremaneti kuran 16 Şubat 1924 günlü kanundu. Anayasa, bazı değişikliklerle, 1912 de İstanbul'da kurulan sistemi geniş ölçüde izledi; bunun genel sonucu, maliye ve güvenlik konularında belediyenin özerkliğini kısıtlamak ve onu daha sıkı bir şekilde İçişleri Bakanlığının denetimi altına koymak oldu.

3 Nisan 1930 da yeni bir Belediye Kanunu kabul edildi. Şehremini ve Şehremaneti adları kaldırıldı ve onların yerine *belediye* ve *belediye reisi* geçti. Sultan Abdülhamit idaresinde, İstanbul Şehremaneti ve valiliği makamları gerçekte aynı kişinin elindeydi. Başkentin belediye işleri üzerinde hükûmetin tam kontrolunu sağlıyan bu düzenleme, Sultanın liberal muhalifleri tarafından yerilmişti; 1909 da yeni rejim Şehremanetini valilikten resmen ayırdı. 1930 tarihli kanun bir uzlaşma sağladı; yalnız İstanbul'da belediye başkanlığı valilikle birleşecek ve bu işin görevlisi İçişleri Bakanlığınca atanacaktı. Fakat vilâyet ve belediye idareleri ayrı olacak ve belediye meclisi üyeleri diğer yerlerdeki gibi seçileceklerdi. Bu düzenleme yürürlükte kalmağa devam etti; Türkçe belgelerde bu görevliye genel olarak "vali" dendiği halde, yabancı dillerde normal olarak "belediye başkanı" diye tanımlanması ilginçtir. Türkiye'nin en büyük şehrinin başının bu Janus (iki yüzlü mabut)a benzer durumu bir tartışma konusu olarak kaldı. 1950

genel seçiminde iki makamın ayrılması ve seçimle gelen bir belediye başkanlığının kurulması, Demokrat Parti programının bir bölümünü teşkil etti.

Kanun, belediyeleri, köyler gibi, hukuken belirlenmiş sınırlarıyla tüzel kişi olarak tanır ve Türkiye'de belediye idaresini, İslâm hukuku kavramlarını Batı hukuk kavramlarından ayıran engellerin öte yakasına götürür, Belediye organlarının seçimini ve çalışmasını düzenleyen kurallar kor. Bu kanun, bazı değişikliklerle, bugüne kadar yürürlükte kalmıştır.

XII. BÖLÜM

DİN VE KÜLTÜR

Cismin tulü, arzı, umku olduğu gibi, içtimaî vicdanın da üç buudu vardır: Milliyetçilik, ümmetçilik, asırcılık. Bu kaziyenin ne derece doğru olduğunu iptida içtimaî vicdanın in'ikâs âyinelerinden biri olan lisanda arayacağım.

ZİYA GÖKALP, 1913

Türk milletinin istidadı ve kat'î kararı medeniyet yolunda, durmadan, yılmadan ilerlemektir.

MUSTAFA KEMAL, 1924,

Nisan 1921 de, işgal altındaki İstanbul'da, Anadolu'daki bağımsızlık savaşında ölenleri tâziz için bir dinî tören yapıldı. Orada hazır bulunan seçkin Türk yazarı Yakup Kadri Karaosmanoğlu, kendisini heyecana getiren düşünceleri ve duyguları canlı bir ifadeyle anlatmıştır. Mevlûdun okumasını dinlerken, modernleşme ve lâik milliyetçilik peşinde geçen son on yıllık hayatının, şimdi uyanmakta olduğu bir kâbus olduğunu anladı. Kendisinin ve çağdaşlarının izlediği idealler yanlış ve zararlı idi; gerçek buradaydı. Halkının gerçek evi, "millî kulüpler, harsî konferans salonları, siyasî miting meydanları" değil, bu milletin "evi, barkı, yurdu, vatanı" olan câmi ve cemaat idi. Sadece basit, cahil halk bunu anlamış ve aydınların Batıyı taklitçilik gayretinde unuttukları gerçek değerleri korumuşlardı.

Dün ilk defa olarak cahil ve âtıl bir kütle telâkki ettiğimiz halk, memleketin münevverlerine bazı ulvî hakikatların sırrını öğretti. Bunlardan biri "kalbin akıldan üstün olduğudur." İkincisi "sıdık ve hulûs, iman ve içtihat haricinde necat yolu bulunmadığıdır." Üçüncüsü "millet ile ümmet mefhumlarını birbirinden ayırmamak lâzım" geldiğidir[1].

Nisan 1921 de yazılan bu sözler, Yakup Kadri'nin dinî bağlılığını bu kadar derinden harekete getiren bu sözler, zaferlerin tamamlan-

[1] ERGİN, *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* (1937), s. 324-7 de yeniden basılmıştır. Karşılaştır: ROSSI, "La cultura araba presso i Turchi", in *Caratteri e Modi della cultura araba* (1943), s. 236.

masından sonra, muzafferlerin benimsediği lâik politikanın ışığı altında okununca, garip bir anlam taşır. Onun kuşağında ve onun tahsilinde bir adamın, derin ulusal bunalım ânında, içgüdüsel olarak İslâmiyetle birleşmesi oldukça dikkati çekicidir; fakat bu o anlık veya ferdî bir tepkiden ibaret bir şey değildi. Bağımsızlık hareketinin kendisi, ilk evrelerinde, koyu dindar bir karakterdeydi. Amaçları "memâlik-i İslâmiye"yi ve "İslâm nüfusu"nu yabancı – yani Hıristiyan – yönetiminden kurtarmaktı ve bildirileri "Müslüman vatandaşlar"a hitap ediyordu [2]. İlk Büyük Millet Meclisinin beşte bir üyesi meslekî din adamı sınıfına mensuptu ve bunlardan, hem ulemadan hem tarikatlardan, bazıları Kemalist harekette önemli bir rol oynamıştı.

Dünyevîlik ve Lâiklik

5 Nisan 1920 de, Anadolu'daki milliyetçileri ezmeğe azimli Damat Ferit Paşa, dördüncü kabinesini kurdu ve 11 Nisanda Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah, onlara karşı ünlü fetvasını çıkardı [3]. Halife ve Şeyhülislâmın ikisi de açıkca istilâcılar ve işgalciler tarafına geçmiş görünüyorlardı; milliyetçiler ile "Hilâfet Ordusu" arasında bunu izliyen iç mücadelede, Türk lâikliği ilk kez ciddî bir siyasal kuvvet oldu [4].

Militan lâiklik yeni olmakla beraber, din adamlarının politik nüfuzuna karşı aleyhtarlık hareketinin izleri Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinde bulunabilir. Örneğin, eski vakayinameler, sınırlarda oturanların İslâm sünniliğinin hiyerarşisine ve kısıtlamalarına tâbi olmaktan duydukları kızgınlıkları yansıtır; halk şiiri, menkıbeler ve fıkralar, ruhanî rehberlerin din bütünlüğü ve hasbiliği hakkında müminlerin zaman zaman duydukları şüpheleri yansıtır.

Genç Türk döneminde, lâik ve pozitivist fikirler belli bir derecede rağbet gördü. Voltaire ve Rousseau gibi Comte ve Haeckel de, aydınlar çevresinin ötesine taşan etkileriyle – örneğin konyak içip jambon yemeyi bir şeref sayan Genç Türk subayları – çeviriciler ve hayranlar buldular. Bütün pozitivistlerden daha önemli olanlar, dinin devletten

[2] D. A. RUSTOW, "Politics and Islam in Turkey.." in FRYE, s. 71, n. 1; bak: KARABEKİR'in, hatıralarında, lâiklik ve cumhuriyetçiliğin geç benimsenişi hakkında ısrarı.

[3] *EI*[2] de "Dürrizade" maddesi (UNAT ve RUSTOW tarafından); yukarda s. 251-2 ye de bak.

[4] Bak: RUSTOW *loc cit.*; JÄSCHKE, *WI* XVIII. 54-69; BERKES, Development (1964), s. 431 d.

ayrılmasını öğütleyenler – Cumhuriyet lâikliğinin öncüleri – idi. Bunların en önde geleni, Türkçülüğün ideologu Ziya Gökalp'tı. Aşina olunmayan Fransızca *laïque* deyimini anlatmak için, dinsiz anlamına gelebilecek *lâ-dinî* sözcüğünü kullanmak zorunda kalması, belki bir talihsizlik idi. Yetkili bir Türk gözlemcinin kanısınca, lâiklik ile dinsizliğin birbirine karıştırılması, "başlarında Şeyhülislâm olmak üzere, Müslüman din adamlarını hasım bir tutuma yöneltmekte çok rol oynadı" [5].

Bu modernleşme eğilimleri yanında, Genç Türk döneminde bir çok etkili dergi ve kitaplarda ifadesini bulan bir çeşit dinî canlanma da vardı; İkinci Meşrutiyet döneminin hem entellektüel hem siyasal hayatı, modernleşmecilerin ve dinî muhafazacıların farklı grupları arasındaki tartışma ve uyuşmazlıklardan derin bir şekilde etkilendi [6]. Bazı muhafazacı grupların güc ve amaçları, Genç Türk hükûmetlerinin mütevazi reformlarına karşı, bunların, Volkan grubundan beri, Müslüman taassubunu tahrik etmek için gösterdikleri tekrarlı çabalarında görülebilir.

Bütün bu değişiklikler esnasında, Türkiye'de ulema sınıfı pek kuvvetli olarak kaldı. Liberallerin, Osmanlıcıların ve milliyetçilerin çabalarına rağmen, devletin dinî temeli, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyıl başlarında bir Osmanlı Hilâfeti iddiasıyla yeniden doğrulanmıştı; halkın dinî bağlılığı, hepsi Hıristiyan düşmanlara karşı olan bir dizi iç ve dış savaşlarla bilendi ve yoğunlaştı. Alman eseri olan cihad, ve İngiliz eseri olan Arabistan ayaklanması ile, Birinci Dünya Savaşı, dinî özdeşlik ve çatışmanın basit çizgilerini bulandırdı; fakat eski ve malûm Hıristiyan Yunanlı düşmana karşı Anadolu'yu savunmak için yapılan Kemalist mücadele, dinî özdeşlik ve bağlılığa yeni bir yoğunluk getirdi.

Mücadelenin ortasında Halife ve Sultanın baş kaldırması, Ankara Müftüsünün karşı fetvasıyla ancak kısmen telâfi edilen, şiddetli bir darbe idi. Bundan sonra bile milliyetçiler bir kopmadan kaçınmaya yine çabaladılar; Dürrizade'nin fetvasından sadece oniki gün sonra, Büyük Millet Meclisi alenî dualarla çalışmasına başladı ve Sultana

[5] Abdülhak Adnan ADIVAR, "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey", in T. Cuyler YOUNG (ed.), *Near Eastern Culture and Society* (1951), s. 125-6.

[6] İdeolojik akımların incelenmesi için bak: TUNAYA, "İslâmcılık Cereyanı"; yukarda s. 228 ve d. na da bak.

bağlılığını yeniden teyit etti. Daha Şubat 1921 de, dünya Müslüman kamu oyunu milliyetçi dava arkasında toplamak açık amacıyla, Sivas'ta bir Panislâmik konferans toplandı [7].

İstanbul'daki yüksek dinî makamların daha şiddetli düşmanlığı ve milliyetçilere karşı harekete getirdikleri "Hilâfet Ordusu"nun askerî ve tedhişçi eylemi, uzlaşmayı imkânsızlaştırdı. Bu durumda bile, Mustafa Kemal, saltanat kaldırıldıktan sonra, Cumhuriyet idaresinde Hilâfeti muhafaza ederek bir uzlaşmaya çaba gösterdi [8]. Fakat İslâm zihniyetine son derece yabancı olan bu uzlaştırma, geçmişin geleneklerine de, zamanın ihtiyaçlarına da uymadığından, bir kaç ay sonra terkedildi.

Dört yıl içinde, bir dizi çabuk ve köklü değişikliklerle, Mustafa Kemal şeriatı kaldırdı ve İslâmlığı devletten ayırdı. Geçirilen aşamalar malûmdur: dinî eğitimin kısıtlanması ve sonra yasaklanması, Avrupa medenî ve ceza kanunlarının kabulü, dinî vakıfların millileştirilmesi, ulemanın gücünün kısılması ve sonunda tasfiye edilmesi, kıyafet ve başlık, takvim ve alfabe gibi toplumsal ve kültürel sembollerin ve uygulamaların değiştirilmesi. Nisan 1928 de İslâm dini Anayasadan çıkarılınca, hukukî lâiklik binasının kule taşı da döşenmiş oldu [9].

Fakat şeriata ve onun temsilcilerinin hiyerarşisine cepheden hücum, dinî çatışmanın sadece bir cephesiydi. Batılı yazarlarca daha az üzerinde durulan, fakat hayatî derecede önemli başka bir cephesi daha – Arapça yol anlamında bir sözcükten gelen *tarikat* adlı derviş birlikleriyle mücadele – vardı.

Tarikatlar [10]:

Türk İslâmlığı daima iki düzeyde işlemiştir: resmî, hukukî, dogmatik devlet dini, medreseler ve ulema sınıfı; ve ifadesini büyük derviş tarikatlarında bulan, kütlelerin popüler, mistik, sezgisel inancı.

[7] RUSTOW, "Politics and Islam", s. 75 d.; JÄSCHKE, *WI*, XVIII. 63 d. (burada iki fetvanın çevirisi verilmiştir).

[8] Yukarda s. 257 ve devamına bak.

[9] Bu değişikliklerin ayrıntılı hikâyesi için bak : TOYNBEE, *RIIA*, *Survey*, 1925, I. 25 - 81; karşılaştır: *OM* deki aylık incelemeler ve yukarda s. 261 ve devamı.

[10] Müslüman tarikatları, halâ Batılı bilginlerin pek az dikkatini çekmiş bulunmaktadır. Tek geniş kapsamlı inceleme, halâ DEPONT ve COPPOLANI'nin başlıca Kuzey Afrika'yla ilgili ve şüphesiz oldukça eskimiş olan incelemesidir. Türkiye bakımından şu eserler eklenebilir: J. P. BROWN, *The Dervishes* (1868; 1927 de H. A. ROSE tarafından yeniden bastırılmıştır); UBICINI, Mektup 5; HASLUCK ve

Bir İslâm câmiinin içi sade ve süssüzdür. İslâmlıkta âyin ve takdis edilmiş ruhbanlık olmadığından, altar ve kutsallama'lar gibi şeyler yoktur. İmamın – sünniliğin yetkili temsilcisinin – rahip gibi bir görevi yoktur; o, duada bir lider ve dinî hukukta (şeriat) bir rehberdir. Toplu ibadet, bir gayri maddî uzak Tanrı'ya disiplinli ve toplumsal bir teslim eylemidir. İslâm, hiç bir aziz, hiç bir aracı, hiç bir sahne vaz'ı ve teatral âyin kabul etmez. Yahudilik ve bir kaç istisna ile Hıristiyanlık gibi, sünnî İslâmlık da, ibadet sanatları arasında dansı reddetmiştir; onlardan farklı olarak, müzik ve şiiri de reddetmiştir ve cemaatla ibadeti, kendini Tanrı'ya vermenin bir kaç sade formüllerinin okunmasına inhisar ettirmiştir.

İlk zamanlardan beri, ibadette sade, öğretilerinde soyut, politikasında müphem ve konformist olan sünnî inanç, halkın önemli bölümlerinin dinî ve toplumsal iştiyaklarını tatmin edememişti. Orta çağlarda çok kez, ulema tarafından sapıklık olarak damgalanmış çeşitli Şiî mezheplerinde tatminkârlık bulmuşlardı; Mogol istilâlarından beri, daha çok, sık sık mutezil eğilimle itham edilip ulema sınıfı tarafından kuşkulu görülmüş olmakla beraber, sünniliğin geniş çerçevesi içinde kalmış olan tarikatlara yönelmişlerdi.

Basit halk, sünnî İslâmlığın yetersiz ve yoksun olduğu yardım ve rehberliği, bu tarikatlarda ve onların derviş liderlerinde aramışlardır. Câmiin kuru ibadetine ek olarak derviş tekkelerinde, müzik, şarkı ve dansın yardım ettiği vecd halinde dua vardı. Ulemanın akademik uzaklığını telâfi etmek üzere, dost, mürşit ve rehber dervişin sıcak ve kişisel nüfuzu vardı; Tanrı ile insan arasındaki ortadoks aralık üzerinde köprü kurmak üzere, evliyalar, şefaatçılar ve kutsal kişiler ile ulûhiyetle mistik bir birlik ümidi vardı.

Bütün derviş tarikatları belli ölçüde ortadoks'luğa aykırı idi ve onların öğretileri ile uygulamaları, şeiratın bekçileri tarafından devamlı eleştiri ve ithamlara uğruyordu. Bu, tarikatları dervişlerde kendi

daha yeni bilimsel araştırmalar arasında, H. J. KISSLING, "The Sociological and Educational Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire", in Von GRUNEBAUM (ed.) *Studies in Islamic Cultural History* (1954), s. 23 - 35; SNOUCK - HURGRONJE, III. 149 - 206 (Abdülhamit yönetiminde tarikatların rolü hakkında DEPONT ve COPPOLANI'nin önemli hatalarını düzelten kısımlar); Marie Luise BREMER, *Die Memorien* (bir ondokuzuncu yüzyıl dervişinin hatıraları hakkında); Genç Türk döneminde tarikatların rolü hakkında bak: HARTMANN, III. 14 d, 69, 92 d., 191 d., 221 d., v.s. ve *RMM*, XXII (1913), 171-2. Genel olarak, JÄSCHKE. *WI*, n. s. I. 58 d.

gerçek dinî rehberlerini bulan Müslüman kütleler üzerinde nüfuzlarını koruma ve yaymaktan alıkoymadı. Ulema zengin ve irsî bir kast haline gelirken, dervişler, halk arasında, muazzam nüfuz ve prestijleriyle onlardan bir parça olarak kaldı. İlk zamanlarda, dervişleri, çok kez, dinî-sosyal başkaldırmaların – şer'iliğe karşı sufîliğin, bilgiye karşı iman sağlamlığının, siyasî ve din îegemen düzene karşı kütlelerin – kışkırtıcısı olarak görürüz. Diğer zamanlarda, onların hükûmet cihazına sızdığını, vezirlerin ve sultanların hareketleri üzerinde, gizli olmakla beraber, güclü bir nüfuz kullandıklarını görürüz.

Farklı tarikatlar, hiç de daimî anlaşma halinde değillerdi. Çok kez birbirleri arasında, liderlerinin kişisel zıdlaşmalarının daha da ağırlaştırdığı, şiddetli rekabetler vardı, devlet de zaman zaman onları birbirine karşı kışkırtmaktan uzak durmazdı[11]. Bu farklılıklar, bazen kişisel ve mezhebî olduğu gibi öğretisel de idi. Kadirî, Halvetî ve Nakşibendî gibi bazı tarikatlar – birincisinin gönül ve fikir rahatı ve uysallığı, ikincisinin siyasal ihtiraslarına, üçüncüsünün de mütecaviz taassubuna kuvvetle zıd olmakla beraber – ortadoks'luğa nispeten yakın kaldılar/Bektaşî ve Mevlevî tarikatları gibi geniş bir şekilde yayılmış olan diğerleri, Şiî eğilimlere şüpheyle bakan ve basit halk arasında devam eden Hıristiyan ve pagan inançlara ve uygulamalara gönlü açık olan, kaygısız ve geniş düşünüşlü tarikatlardı. Her ikisinin de Türkiye'de geniş müritleri vardı; her ikisi de Osmanlı saltanatında büyük bir rol oynıyacak duruma erişti. Bektaşilerin esas desteği, özellikle Avrupa Türkiyesinde, köylüler arasında idi. Tarikatın kaynakları Orta Asya'da ve hattâ Türk-Mogol Şamanizminde aranmıştır; daha sonra, Anadolu'da ve Avrupa'da, Bektaşîler, Hıristiyan nüfusun bir hayli kısmını massettiler ve Türkler ile, İslâmlığa daha yumuşak bir geçiş sundukları Hıristiyan tebaa arasında, bir bağ olarak önemli bir rol oynadılar. Yeni İslâmlaştırılan acemi oğlanlar için dinî lider olarak hizmet etmek suretiyle, Yeniçeri birlikleriyle sıkı işbirliği halinde idiler. Mevlevîler ise, özellikle Anadolu şehirlerinde gelişen, fakat Rumeli'de de, özellikle Selânik'te, önemli kolları olan, daha şehirli bir tarikattı. Onlar da devlette bir nüfuz mevkii elde ettiler ve böylece, Bektaşîlere ve onların yardımcısı Yeniçerilere karşı bir denge ağırlığı sağladılar. Mevlevî tarikatının başı, ünlü ve çok sayılan

[11] KISSLING, s. 31.

bir simaydı ve bazen yeni sultanın tahta çıkmasında Osman'ın kılıcını kuşanma töreninde, resmî görevi de olurdu [12].

Onsekizinci yüzyılda, tarikatlar Türkiye'nin hemen her şehrinde ve köyünde yerleşmiş bulunuyordu. Loncalarla ve esnaf birlikleriyle sıkı bağları dolayısiyle, zanaatkârların ve tüccar sınıfından bir çoğunun dinî olduğu kadar meslekî ve toplumsal hayatına da egemen olabiliyorlardı. Daha çok halk akımları olmakla beraber, bunların toplumun her katında, hattâ idareci elit'in yüksek saflarında bile, taraftarları ve birlikleri vardı. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar sırasında, bizzat ortadoks müesseseye nüfuz etmeyi ve, ortadoks düşünce ve eğitime daha kişisel ve daha ahlâkî bir damga vurmak suretiyle, İslâmın iki düzeyini birbirine yaklaştırmaya yardımcı olmayı bile başarmışlardır.

Ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa istılâsına karşı duygu değişikliğinde, tarikatlar etkin bir rol oynadı. Bu hareketlerin çoğu Türkiye dışında idi – örneğin, Nakşibedîler Rus Kafkaslarında, Sünusîler Kuzey Afrika'da, Hâtemîler Sudan'da. Bununla beraber, bunların modernleşmeye ve Batı yönetimine karşı mücadelesinin Türkiye'de yankılar bulması kaçınılmaz idi; nitekim ondokuzuncu yüzyıl sonlarında ve yirminci yüzyıl başlarında, daha etkin bir çok tarikatların Türkiye'de kollarının kurulmuş veya canlandırılmış olduğu görülüyor. Bunlar arasında dikkati çekeni, nispeten yakın bir tarihte Türkiye'ye de bulaşan, Halvetiyye'nin bir Berberî dalı olan, Ticanî tarikatı idi [13].

Tanzimat dönemi sırasında, başlangıçtaki bazı direnmelerden [14] sonra, zamanın siyasal tartışmalarına ve değişikliklerine karşı kayıtsız kalmış görünen tarikatlardan pek ses çıkmadı. II. Abdülhamit zamanında bunların liderlerinden bir çoğu, Sultanın dindarlığından yararlanarak onun etrafında nüfuz ve itibar mevkileri ele geçirince,

[12] Bektaşî tarikatının kısa bir açıklaması için bak: *EI*², ("Bektâshiyya", R. Tschudi tarafından); daha ayrıntılı inceleme için, J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (1937); siyasal rolleri hakkında, E. E. Ramsaur, "The Bektashi Dervishes and the Young Turks", *Moslem Wld.* (1942), s. 7 - 14. Mevlevîler hakkında bak: *EI*¹ ("Mawlawiyya", SD. S. Margoliouth tarafından), ve Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik* (1953).

[13] İlk tarikatlar için bak: *EI*¹ ("Tidjaniyya", D. S. Margoliouth tarafından); Türkiye'de daha yakın zamandaki faaliyetleri hakkında yorumlar için bak: E. Marmorstein "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East", *Int. Aff.*, XXVIII (1952), 344 - 59.

[14] Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Bektaşîlik bir süre yasaklandı; yukarda s. 80 e bak.

tekrar ön plâna geçtiler. Fakat Sultana en yakın derviş liderlerin, Rifaî liderleri Suriye'li Ebul Huda ve Hicaz'lı Seyyid Ahmed, veya Sultanın kendisinin de mensup olduğu söylendiği Şaziliyye lideri Medine'li Muhammet Zafir gibi Araplar olması ilginçtir[15].

Sultan Hamit'in Panislâmik politikasında tarikatların rolü çok mübalâğa edilmiştir. Daha saf Türk tarikatları olan Bektaşîler ve Mevlevîler, Panislâmik politikaya tamamen ilgisiz kaldılar; Şazilî ve Rifaî tarikatları ise, İstanbul'daki ve Arabistan'daki çifte üstün mevkilerini, ortak bir Panislâmik çabadan daha çok, karşılıklı rekabet ve şikâyet için kullanmış görünüyorlar[16].

Bir çok tarikatlar, otoriteye karşı dinî ve siyasal muhalefetleri dolayısiye, Abdülhamit aleyhtarı Genç Türk yeraltı tertipçileri tarafından yakınlık görmüş görünüyor; tarikatların yaygın ve masonlarınkine benzer örgütleri, onları yararlı müttefik haline getiriyordu. Özellikle Bektaşîler, Talât Paşa ve Rıza Tevfik de dahil olmak üzere, liderlerinin bir çoğu bu tarikatların mensubu olan Genç Türklerle sıkı bağlar kurmuş görünüyor. Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi Nakşibendî idi. Diğer tarikatlar da, özellikle ahlâkî kanun kayıtlamalarına karşı olan Melâmîler, devrimci harekette etkin bir rol oynamış olduklarını ileri sürerler[17].

1908 devriminden sonra, tarikatlar, rakip siyasî partilerin ve hiziplerin pek çoğunun ilgisini çektiler. Bunların işe yararlığı apaçık idi. Yaygin örgütleri ve derin nüfuzları vardı; gerek eski siyasal düzenin solmuş şan ve şöhretlerinin, gerek yenisinin henüz denenmemiş yeniliklerinin aksine olarak bunlar halk kütleleri nezdinde yüksek bir saygı ve sevgiyle karşılanıyorlardı. Genç Türkler de yaşlı Türklerde, tarikatları ve tekkeleri kendi propagandalarına araç yapınağa çalıştılar. Bu şekilde, halk dinini ve parti politikasını birbirine karıştırmak suretiyle, imparatorluğun sonuna kadar süren, Cumhuriyet'te de halâ kökü kazınmamış olan bir geleneği yerleştirdiler.

İkinci Meşrutiyet döneminde tarikatların siyasal rolünü, sıhhatli olarak belirlemek güçtür. Nakşibendî tarikatı gibi bazıları, Hilâfet ve Şeriat hükümranlığından her sapmaya sistemli olarak karşı koymuş

[15] SNOUCK - HURGRONJE, s. 191 - 7.

[16] İbid., s. 149 d.

[17] Bu dönemde tarikatlar hakkında en iyi bilgi için HARTMANN'a bak. Çeşitli tarikatlar dizinde gösterilmiştir.

görünüyorlar; Bektaşîler gibi diğerleri, Abdülhamit'in kişisel istibdadının yıkılımasına pek sevinmiş ve Genç Türklere sempati ve hattâ yardım göstermiş görünüyorlar. Bununla beraber, genel olarak dervişler, anlamadıkları bir siyasal oyunda kendilerinin âlet olarak kullanılmasına göz yummuş görünüyorlar. Hattâ bazı tarikatların başkanlığı bile politikadan etkilendi. 1908 de, Mevlevî dervişlerinin irsî başı olan Abdülhalim Çelebi, Genç Türkler tarafından azledildi ve yerine, basında bir çok yazıları çıkan bir edebiyatçı ve vatansever olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında bir gönüllü Mevlevî tugayı kurup yöneten, Veled Çelebi getirildi. O da 1918 de padişahın hükûmeti tarafından azledilerek yerine selefi Aldülhalim geçirildi; fakat Abdülhalim birinci Millet Meclisinde Konya'yı temsil etti. Veled Çelebi (İzbudak), 1923 ten 1943 e kadar Mecliste hizmet gördü ve önemlice bir rol oynadı [18].

Genel olarak tarikat birlikleri, Anadolu'daki milliyetçileri desteklemekte bir araya gelmiş görünüyorlar. Birinci Büyük Millet Meclisinde Mevlevî, Bektaşî ve hattâ Nakşibendî tarikatlarından on ileri gelen şeyh vardı [19]. Meclisteki rolleri etkin idi; bizzat Mustafa Kemal de, bir ara Bektaşîlerle ittifak aramış görünüyor. Fakat ulemayla olduğu gibi, dervişlerle ilişkiler de, İstanbul'la bozuşma olayından etkilendi ve tarikatlardan bazıları Hilâfet ordusunu aktif ve etkin olarak desteklediler.

1924 ün büyük lâikleştirici reformları, dervişlere karşı değil, ulemaya karşı yönelmişti; fakat lâikliğe karşı en tehlikeli direncin ulemadan değil, dervişlerden geleceği çok geçmeden açık hale geldi. Uzun süreden beri devlet otoritesi kullanmaya alışmış olan ulema, ona karşı gelmeğe yatkın değildi. Dervişler ise bağımsızlığa ve muhalefete alışkındılar; halâ halk tabakasının güven ve bağlılığından yararlanıyorlardı ve ulemadan farklı olarak, istilâcıyla işbirliği lekesini taşımıyorlardı. Bazı bölgelerde, özellikle Kürt illerinde, bölgeciliğin temsilcileri olarak ortadan kalkan derebeylerin ve özerk prenslerin yerlerine geçen gerçek şeyhlik sülâleleri türemişti. 1925 ayaklanması, bir Kürt milliyetçi ve ayrılıkçı hareketi olarak tanımlanmıştır; fakat liderinin şeyh olması ve beyan edilen erekleri karşısında, onun, lâiklik reformlarına karşı bir dinî tepki olduğu şeklinde

[18] GÖLPINARLI, *Mevlevîlik*, s. 273 d.

[19] TUNAYA, "Karakter", s. 5.

hükûmet tanımlamasını kabul etmek, akla aykırı görünmez. Herhalde, bu iki niteliği ayırdetmek güçtür. 29 Haziran 1925 te Diyarbakır'daki "İstiklâl Mahkemesi", ayaklanmanın liderlerine ölüm cezası verdi. Aynı mahkeme kararı, Kürdistan'da bütün derviş tekkelerinin kapatılmasını emretti [20].

Bu uyarmadan sonra Mustafa Kemal, tarikatlara ve onların temsil ettiği hayat tarzına karşı kapsamlı bir hücuma koyuldu. Ağustos 1925 te Kastamonu ve İnebolu'da geziye çıktı. Onun ve beraberindeki resmî kişilerin ilk kez Panama şapkaları giymesi bu gezi sırasında oldu; bir dizi konuşmalarda da fes, cübbe, şalvar ve Türk Müslümanların kıyafetlerinde geleneksel kalıntılara karşı büyük taarruza geçti. Fakat taarruzu yalnız eski hayat tarzının sembollerine inhisar etmiyordu. 30 Ağustosta Kastamonu'da yaptığı konuşmada, tekkelerden, zaviyelerden, tarikatlardan, onların sözde evliyalarından, ve cahil ve bâtıl inançlı kimselerin medet umduğu yatırlardan söz ediyordu.

yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mâna ve eşkâliyle medenî bir heyeti içtimaiye haline isal etmektir. İnkılâbımızın umdei asliyesi budur. Bu hakikatı kabul edemiyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran, uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut hurafeler kâmilen tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır.

Mustafa Kemal, bundan sonra, bu bâtıl inançlara örnekler veriyor ve, devamla, evliyalardan, onların mezarlarından, ve daha genel olarak, tarikatlardan ve onların tekkelerinden bahsediyordu.

Ölülerden istimdat etmek medenî bir heyeti içtimaiye için şîndir... Mevcut tarikatların gayesi kendilerine tâbi olan kimseleri dünyevî ve manevî olan hayatta mazharı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün şümulüyle medeniyetin şulepaşında filân veya falan şeyhin irşadiyle saadeti maddiye ve maneviye arayacak kadar iptidaî insanların Türkiye camiai medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum.

Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakikî tarikat, tarikatı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir. Rüesayı tarikat bu dediğim hakikatı bütün vuzuhu ile idrak edecek ve kendilik-

[20] Bak : Yukarda s. 265 d.; CEBESOY, III/2, 153 d.

lerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık vasılı rüşt olduklarını elbette kabul edeceklerdir[21].

Tarikatlara karşı darbe çok gecikmedi. 1 Eylûlde Mustafa Kemal Ankara'ya döndü ve ertesi gün, bir kabine toplantısından sonra, bir dizi yeni kararnameler ilân etti. Kasımda Meclisten geçen kanunlarla onaylanan bu kararnameler ile tarikatlar dağıtılıp yasaklandı, malları alındı, tekke ve zaviyeleri kapatıldı, ibadet toplantıları ve törenleri yasaklandı. Bundan sonra Türkiye, *şeyhler*, *dervişler*, *müritler*, *dede*, *seyyid*, *çelebi*, *baba*, *emîr*, *nakib*, *halife*, *falcılar*, *büyücüler*, *üfürükçüler*, *muskacılardan ve bu ünvan ve niteliklerile ilgili hizmet*, *ücret ve kıyafetler*[22] den kurtuldu.

Fes ve sarığın yasaklanmasıyla tamamlanan bu tedbirler yaygın – Halifeliğin kaldırılmasının ve şeriatın ilgasının sebep olduğundan çok daha yaygın – bir direnç uyandırdı. Resmî tarihin kendi deyimiyle:

Tekke ve zaviyelerin kapatılması, tarikatların kaldırılması, bu tembellik yuvalarında yaşayarak saf halkın dinî duygularını istismar eden ve bütün çıkarlarını gericilikte bulan bir çok fanatik şeyhin ve dervişin tabiatıyla hoşuna gitmedi. Bir çok bölgelerde, halkı Devrimin eserlerine ve cumhuriyet rejimine karşı ayaklandırmağa çalıştılar. Fakat süratle cezalandırıldılar ve millet bu reformları kabul edip çabucak benimsedi[23].

Anlamlı bir şekilde, İstiklâl Mahkemelerinin yetkileri, Meclis tarafından Şubat ve Mayıs 1926 da tekrar uzatıldı; Cumhuriyetin kara ve hattâ deniz kuvvetleri tarafından desteklenen bu mahkemelerin çalışmaları süratli ve etkili oldu.

Garip bir çelişme halinde, "din, mezhep, tarikat ve felsefî içtihat" hürriyetini teminat altına alan Anayasanın 75. maddesi, tarikatlar dağıtılıp yasaklandıktan sonra bile, yürürlükte kalmıştı. Bu tutarsızlık, maddeyi yeniden kaleme alan ve tarikata yapılan atfi kaldıran 5 Şubat 1937 Anayasa değişikliği ile giderildi. O zaman İçişleri Bakanı, amacı açıklığa kavuşturdu. Derviş tarikatları, Türkleri doğru "yol" dan, yani gerçek bilgiye dayanan milliyetçilikten ve pozitif bilimlerden saptıran, geçmişin kötü bir mirası idi. Bu doğru yol, Türklerin maddî ve manevî hayatı için en yararlı yoldu[24].

[21] *Söylev*, II. 217 d.; karşılaştır: *Hist.*, s. 233 - 4 ve *İmece*, s. 59 d.
[22] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. 61 - 62.
[23] *Hist.*, s. 235 - 6.
[24] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. 63.

Din Reformu

Kemalist din politikasının temeli lâiklik idi, dinsizlik değildi; amacı İslamlığı yıkmak değil, onu devletten ayırmak – siyasal, toplumsal ve kültürel işlerde dinin ve onun temsilcilerinin yetkisine son vermek ve bunu inanç ve ibadet konularına hasretmek – idi. Böylece İslâmlığı, çağdaş, Batılı ve bir ulus-devlet'teki dinin rolüne indirger iken, Kemalistler aynı zamanda dinlerine daha modern ve daha milliyetçi bir şekil vermeğe de teşebbüs ettiler.

Dinin politikadan ayrılığı ilkesi, daha 29 Nisan 1920 günü Büyük Millet Meclisince Dürrizade'nin milliyetçiler aleyhindeki fetvasına karşı cevap olarak kabul edilen ve dinin siyasal amaçlarla kötüye kullanılmasına karşı hükümler ihtiva eden Hıyanet-i Vataniye Kanununda gözükür. Bu ilke, şu kişiler için ceza koyan 1926 Ceza Kanununda da teyit edildi

Dini veya dinî hissiyatı veya dinen mukaddes tanılan şeyleri âlet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik veya bu bapta cemiyet teşkil edenler

Dinî efkâr ve hissiyata müstenit siyasî cemiyetler teşkil edilemez (madde 163).*

Aynı Ceza Kanunu, görevleri sırasında hükûmet idaresini, devlet kanunlarını ve hükûmetin icraatını takbih ve tezyif eden, onlara karşı halkı itaatsızlığa teşvik eden (m. 241 ve 242) veya âyin icrasına mahsus mahaller haricinde mezhebî merasim icra eden dinî reisler için de cezalar öngörür (m. 529)[25].

İslâmlığın meslekî temsilcilerini modern ve millî bir devletin işleyişinden uzaklaştırmak ile, bizzat İslâmlığı modernleştirmek ve millileştirmek birbirinden tamamen farklı şeylerdi. Fakat teşebbüsten geri kalınmadı. Tarikatlara karşı merhamet gösterilemezdi. Sahip oldukları halk desteği, köklü gelenekleri, mason benzeri örgütleri ile devlet kontroluna alınamıyacak kadar sert başlı, ve hoşgörü denemesine girişilemiyecek kadar tehlikeli idiler. Oysa ulema, hiyerarşileri, okulları, entellektüel ve idarî disipline alışkanlıkları ile, devletin dine üstünlüğü esasına dayanan bir İslâmlık denemesine daha elverişli bir zemin arzeder görünüyordu.

* Madde, daha sonra değişikliğe uğramıştır (Çevirenin notu).

[25] JÄSCHKE, *WI.*, s. 54 - 55.

Hiyerarşinin yeniden düzenlenmesine, Şeyhülislâmlık makamını ve Ankara hükûmetinde bu makamın görevlerinin çoğunu üzerine almış olan Şer'iye ve Evkaf Vekâletini kaldıran 1924 tarihli kanunla başlanmıştı. Onların yerine iki ayrı merci kuruldu: Diyanet İşleri Reisliği ve Evkaf Umum Müdürlüğü. Diyanet İşleri Başkanı, hem kendisinin hem de makamının bağlı olduğu Başbakan tarafından atanacaktı. Ödevleri cami, türbe v.s. nin idaresi, imam, müezzin ve diğer cami görevlilerinin atanması ve genel olarak müftülerin gözetimi idi. Doğrudan doğruya her hangi bir bakanlığa bağlı olmayan Evkaf Umum Müdürlüğü, devletin eline aldığı vakıfların idaresinden, dinî binaların ve tesislerin bakımından sorumlu idi. 1931 den beri Evkaf idaresi, dinî personelin aylıklarının ödenmesini de üzerine aldı ve bu suretle, Diyanet İşleri Başkanlığına vaizleri atamak, onların hutbelerini denetlemek ve ara sıra bir şeriat sorunu üzerinde içtihatta bulunmaktan fazla pek az şey kaldı.[26].

II. Mahmut tarafından başlatılan ulemanın bürokratlaştırılması, mantıkî sonucuna ulaşmıştı. İslâmlık devletin bir dairesi olmuştu; ulema küçük memurlar haline gelmişti. Genel eğitim zaten ulemanın elinden alınmış bulunuyordu. Geriye, devletin üzerine almağa hazırlandığı dinî eğitim sorunu kalıyordu.

1924 kanunlarıyla medreseler kapatıldı. Bununla beraber devlet, dinî personele daha fazla eğitim sağlamak için bazı çabalar gösterdi Alt düzeyde Millî Eğitim Bakanlığı bazı imam ve hatip okulları kurdu; üst düzeyde, eski Süleymaniye Medresesi, İstanbul Üniversitesi içinde –böylece de Cumhuriyetin Ankara'daki Millî Eğitim Bakanlığının nihaî denetimi altında– bir ilâhiyat fakültesi olarak yeniden kuruldu.

Bu yeni İlâhiyat Fakültesi, lâik ve Batılı bir cumhuriyete daha uygun, yeni, modernleştirilmiş ve bilimsel bir dinî eğitim merkezi olarak hizmet görmek amacındaydı. 1928 de Fakülte, İslâm dininde reform ve modernleşme sorununu incelemek ve Üniversite kanalıyla Millî Eğitim Bakanlığına tekliflerde bulunmak üzere bir komisyon kurdu. Komisyonun başkanı Prof. Mehmet Fuat Köprülü idi; üyeleri arasında bir çok ilâhiyatçı kadar psikoloji ve mantık profesörleri de vardı.

Haziran 1928 de yayınlanan raporu, dinin bir toplumsal kurum olduğunu açıkca belirtmekle başlar; diğer toplumsal kurumlar gibi

[26] JÄSCHKE, *WI*, n. s. I. 96 d.; RUSTOW, "Politics and Islam", s. 82-83.

din de toplumsal hayatın gereklerini karşılamalı ve değişim ile gelişime ayak uydurmalı idi. "Bundan dolayı, Türk demokrasisinde din, muhtaç olduğu hayatiyet ve ilerlemeyi de göstermeliydi". Rapor, sonra şunları belirtir

Modern toplum görüşleri karşısında, böyle bir reformu, bunun için hazır olan zemin ne kadar büyük olursa olsun, mistik ve irrasyonel unsurların çalışmasından beklemek hemen hemen imkânsızdır. Dinî hayat, ahlâkî ve iktisadî hayat gibi, diğer kurumlarla ahenkli olacak bir şekilde bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlenmelidir

Bu amacın sağlanması için komisyonun tavsiyeleri dört başlık altında gruplanmıştı. İlki olan "ibadet şekli", oturacak sıraları ve gardrobları ile temiz ve düzenli camiler ihtiyacından bahseder. "Halk buralara temiz ayakkabılarla girmek zorunda olmalıdır." "İbadet dili" hakkındaki ikinci başlık, bunun Türkçe olmasında, bütün dua ve hutbelerin Arapça değil, ulusal dilde olması gereğinde ısrar eder. "İbadetin niteliği" hakkındaki üçüncü başlık, ibadeti güzel, ilham verici ve ruhanî yapmanın çarelerini arar. Bunun için, camilerin yetiştirilmiş müzikçilere ve ayrıca müzik âletlerine ihtiyacı vardır. "Modern ve kutsal enstrümantal müzik ihtiyacı âçildir." Dördüncüsü ve sonuncusu, "ibadetin düşünce yanı" üzerinde durur. Basılı hutbe dizileri yerine, ancak gerekli felsefî eğitimi görmüş vaizlerin vermek yetkisinde olacağı gerçek bir dinî rehberlik geçmelidir[27]

Osmanlı Sultanlığını, cumhurbaşkanlı, bakanlı ve parlâmentolu bir ulusal cumhuriyete çevirmek mümkündü. Camiyi, oturacak sıraları, orgu ve imam-mugannisi ile bir Müslüman kilisesine çevirmek mümkün değildi. Komisyonun tavsiyeleri, biri hariç, her bakımdan ölü doğmuştu; hattâ İlâhiyat Fakültesinin kendisinin bile vaktinden önce kurulmuş olduğu belli oldu. Medrese geleneklerine alışık hocalar, kendilerine verilen görevi gönül hoşluğuyla benimsemediler; zamanın atmosferi de bunun gerçekleştirilmesine elverişli değildi. 1929 da orta dereceli okullarda Arapça ve Farsça dil öğretiminin kaldırılması, öğrencilerin hem sayısını hem yeteneğini azalttı. Bazı başarısız reform çabalarından sonra, Fakülte, sonunda 1933 te kaldırıldı ve zamanla onun yerini Edebiyat Fakültesine bağlı Şarkıyat Enstitüsü aldı. İlâhiyat Fakültesinin var olduğu dokuz yıl boyunca, öğrencilerinin sayısı 284 ten 20 ye düştü. Aynı dönem içinde imam ve hatip okul-

[27] Lutfy LEVONIAN, *The Turkish Press* (1932), s. 174 d. da iktibasen verilmiştir.

larında da paralel bir düşüş vardı; bu okulların son ikisi de 1932 de kapatıldı. Nispeten önemsiz Kuran okuma okulları dışında, Türkiye'de resmî dinî eğitim ortadan kalktı ve yeni bir modern din rehberleri sınıfı yetiştirme teşebbüsü tamamen terkedildi.

1928 komisyonunun tavsiyelerinden sadece birinin uygulanma yeteneği vardı: ibadetin Türkçeleştirilmesi. Kuran'ın ve Peygamber'in hadislerinin Türkçeye çevrilmesi için teşebbüse geçildi ve 1932' de Meclis, bu çevirilerin hazırlanıp yayınlanması için 4.000 lira tutarında bir ödenek ayırdı. İş tamamlanmadı. Camideki ibadeti Türkçeleştirme teşebbüsü, başgösteren muhalefet karşısında terkedildi. Fakat bir noktada hükûmet ısrar etti. Cami içinde yine Arapça kullanılsa bile, genel yerlerde kullanılması hoş görülemezdi. Türk milliyetçiliğinin teoricisi Ziya Gökalp, yıllarca önce, Türk camilerinin minarelerinden okunan ezanın Türkçe yapılmasını istemişti[28].

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezân okunur
Köylü anlar ma'nâsını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüdâ'nın.
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın! [29].

30 Ocak 1932 de "Tanrı uludur" ünlemi, Ayasofya minarelerinden ilk kez Türkçe olarak çınladı ve kısa bir süre sonra ezanın "arı" Türkçesi, Dil Kurumu tarafından hazırlanıp Diyanet İşleri Başkanlığınca yayınlandı. Ankara Konservatuarından, bunun için bir Türk melodisi bestelenmesi istendi[30]. Bütün Türkiye'de müezzinlere yeni ezan öğretildi ve 1933 başlarında çıkarılmış olan bir emir, fiilen yasaklamamakla beraber, Arapça ezanın yerine Türkçesini koydu. "Öyle görünüyor ki ibadete bu tek hükûmet müdahalesi, diğer lâiklik tedbirlerinin her hangi birinden daha geniş bir halk kızgınlığına sebep oldu" [31].

Beka ve Yeniden Doğma[32]

1930 larda Türkiye'de lâikleştirmenin baskısı cidden pek kuvvetli oldu. Her ne kadar, rejim alenen Anti-islâmik bir politikayı hiçbir

[28] HEYD, *Foundations*, s. 102 - 3.
[29] *Yeni Hayat*, 1918.
[30] JASCHKE, *WI*, n. s. I. 74 - 75.
[31] RUSTOW, "Politics and Islam", s. 84.
[32] Türkiye'de son yıllarda dinin yeniden canlaması bir çok yazarın dikkatini çekmiştir. JÄSCHKE'nin ve RUSTOW'un daha önce anılan yazılarından başka, şunlar

zaman benimsememiş ise de, örgütlü İslâmiyetin iktidarına son vermek ve Türk halkının zihninde ve kalbinde onun gücünü kırmak arzusu açıktı. Dinî eğitimin yasaklanması, camilerin dünyevî amaçlara döndürülmesi, hukukî ve toplumsal reformların öğretisini kuvvetlendirdi. Hızla büyümekte olan başkentte hiç bir yeni cami yapılmadı. En çok göze çarpan ve en sembolik olan şey, İstanbul'daki büyük Ayasofya bazilika'sının kaderi oldu. Fatih Sultan Mehmet, Bizans'a karşı zaferi ânında onu cami yapmıştı; Cumhuriyet onu müze haline getirdi[33].

Bütün bunlara rağmen, Türkiye'de lâikleşmenin hiç bir zaman, bazen zannedildiği kadar tam olmadığına dair bir çok kanıtlar vardır. Önce, özellikle Anadolu'da, derviş şeyhlerin mezhepleri şeklinde halk dininin, yüzey örtüsünün altında yaşamağa devam ettiğini gösteren bir çok belirtiler vardı. 1930 gibi yakın bir tarihte bile, İzmir yakınında Menemen'de göze çarpan bir olay cereyan etti. Kubilây adında genç bir Kemalist subay, mahallî bir derviş liderin halka yaptığı konuşmada rejime saldırdığını duymuştu. Buna karşı gelince, şeyhin ve destekleyicilerinin alkışları arasında, kitle tarafından yakalanıp ayaklar altına alınarak yavaş yavaş başı kesildi. Suçlu cezalandırıldı ve Kubilây'ın hatırasına bir anıt dikildi; bu anıtta, 1951 e kadar her yıl bir anma töreni yapılırdı.

Atatürk'ün ölümünden sonra dinin tekrar ihya edileceğine dair söylentiler vardı; fakat Mayıs 1940 da askerî imamların orduya dönmesinden başka bir şey olmadı. Devletin lâik politikasına karşı dinî muhalefetin ilk açık belirtisi 1940 da gözüktü. Bir önceki yıl Türk Millî Eğitim Bakanlığı, Avrupa'lı Şarkıyatçılardan kurulu uluslararası bir ekip tarafından Leiden'de yayınlanan büyük kollektif eser *Encyclopaedia of Islam* (İslâm Ansiklopedisi)ın Türkçe basısını yayınlamağa karar vermişti. Türkçe basısı salt bir çeviriden ibaret değildi.

da zikredilebilir: HEYD, "Islam in Modern Turkey", *R. C. As. J.* XXIX (1947), 299 - 308; B. LEWIS, "Islamic Revival in Turkey", *Int. Aff.*, XXVIII (1952), 38 - 48; THOMAS, "Recent Developments in Turkish Islam", *MEJ*, VI (1952), 22 - 40; H. A. REED, "Revival of Islam in Secular Turkey", İbid., VIII (1954), 267-82; A. L. TIBAWI, "Islam and Secularism in Turkey Today", *Quart. R.* (1956), s. 325 - 37; Paul STIRLING, "Religious Change in Republican Turkey", *MEJ.*, XII (1958), 395 - 408; W. CANTWELL SMITH *Islam in Modern Turkey* (1957), s. 151 - 205. Bir Türk yazar tarafından din ve politikanın tartışılması için bak: KARPAT s. 271 d.

[33] RUSTOW, "Politics and Islam", s. 84.

Eskimiş olan bir çok yazılar Türk bilim adamlarınca gözden geçirilecek veya yeniden yazılacak, bir çok yazılar da eklenecekti; fakat tümü, Leiden basısına egemen olan aynı bilimsel zihniyet içinde kalmak amacındaydı. Genç Türk döneminde Müslüman dergisi *Sebil-ür Reşad*'ın yayınlayıcısı olan Eşref Edib başta olmak üzere, dindar zihniyette bir grup Türk, bu projeye şiddetle karşı çıktı. Bu sözde *Encyclopaedia of Islam*'ın gerçekten bir İslâm Ansiklopedisi değil, İslâmlığa karşı bir ansiklopedi olduğunu, kısmen misyonerlerin çabalarına yardımcı olmak, kısmen de İslâm dininin temelini yıkmak amacını taşıyan, Hıristiyan misyonerlerin bir eseri olduğunu söylüyorlardı. İslâmlığa karşı olduğu iddia edilen bu projeyi desteklediğinden dolayı Millî Eğitim Bakanlığını, önce basında, sonra kendilerinin çıkardığı dergide çıkan mektup ve makalelerle yerdiler. 1941 de *Türk İslâm Ansiklopedisi* adında, resmî ansiklopedi örneği fakat tamamen Müslüman görüşü esasına göre yazıldığına inandıkları yazılar ile, kendi rakip ansiklopedilerini yayınlamağa başladılar. Ansiklopedilerinin her fasikülüne, aynı zamanda Bakanlıkça yayınlanan diğer ansiklopedinin çıkan fasikülleri hakkında şiddetli ve çok kez küfürbaz yergiler ihtiva eden bir magazin de ekliyorlardı.

Türkiye'nin savaş sonrası yeni demokrasisi, tabiatıyla artık laîkliğe karşı düşmanlıklarını ve İslâmlığın ihyası isteklerini gittikçe daha açık olarak ilân eden dinî liderler de dahil olmak üzere, bütün fikir akımlarına çok daha büyük bir ifade hürriyeti veriyordu.

Alenen tartışılan ilk konu dinî eğitim idi. Tartışma basında ılımlı makalelerle özel tartışmalar halinde başladı; sonra 24 Aralık 1946 da bu konu, Ankara'da Büyük Millet Meclisinde enine boyuna tartışıldı. Hükûmet partisinin bir çok üyeleri, dinî eğitimin tekrar kurulması lehinde konuştular; Başbakan bunların isteklerine uymayı kesinlikle reddetmiş olmakla beraber, bu konuda bizzat bir tartışma yapılmış olması, o zamanın daha otoriter Türkiyesinde, geniş ölçüde, gelecek bir politika değişikliğinin habercisi olarak görüldü. Bunu, basında, parlâmentoda ve diğer yerlerde uzun bir çekişme izledi. Dinî eğitim hoş görülmeli miydi? Dinî eğitim okullarda zorunlu mu, yoksa ihtiyarî mi olmalıydı? Millî Eğitim Bakanlığının mı, yoksa, yıllarca sükûttan sonra şimdi yeni bir hayata filizlenen Diyanet İşleri Başkanlığının mı denetimi altında olmalıydı? Bu sorunlar, sonunda bir uzlaştırma ile çözüldü. 1949 başlarında dinî eğitim Türk okullarına tekrar kondu. Cumartesi günü öğleden sonraları iki saatlik bir dersten

ibaretti ve yalnız, ebeveynleri bunu açıkea istiyen çocuklara verilecekti. Büyük çoğunluk istedi. Ders kitabı, Millî Eğitim Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığının temsilcilerinden kurulu bir karma komisyon tarafindan hazırlandı. Bu ders kitabı, örneğin Mekke ve hattâ Şam'daki Müslümanların muhtemelen güçlükle tanıyacakları, İslâmlığın modern bir ifadesini sunar.

İkinci adım, Ekim 1950 de dinî eğitimin zorunlu yapılmasına – daha doğrusu ebeveynlerin daha önceki gibi din derslerini istediklerini değil, istemediklerini belirtmek zorunda bırakılmasına – karar verilmesiyle atıldı. Bu ders, ilkokulların yalnız dördüncü ve beşinci sınıflarında uygulandı. Diğer geri kalan sınıflarda dinî eğitim ihtiyarî olarak kaldı.

Bu değişiklikler, dinî konulara ilginin artması ve camilere gelenlerin sayısının kabarmasıyla birlikte, yüksek din öğretimi sorununu ortaya çıkardı. Yıllarca hiç bir yüksek din öğrenimi yapılmamıştı; dinin canlanması, böylece, okullarda bile din öğretimi yapacak ve camilerde çeşitli dinî görevleri yerine getirecek yetenekli kimselerin azlığını kesinlikle meydana koydu. Bu ciddî dinî eğitim görmüş adam kıtlığı, dinî canlanmada fanatiklere ve cahillere meydanı boş bıraktı ve bu hal çok kez kötü sonuçlar verdi. Şüphesiz hiç olmazsa kısmen bu nedenlerdir ki, hükûmeti İlâhiyat Fakültesini tekrar kurmağa kararlaştırttı ve Fakülte Ekim 1949 da kapılarını öğrencilere açtı. Yeni Fakültenin bir çok özellikleri, dış gözlemcinin dikkatini çeker. Daha öncekinden farklı olarak, yeni Fakülte, büyük camileri, kitaplıkları ve gelenekleriyle eski dinî merkez olan İstanbul'da değil, Cumhuriyet Türkiye'sinin kalbi ve hükûmet makarrı, yeni bir şehir olan Ankara'da idi. Eski medreselerden farlı olarak, Üniversitenin bir parçası ve dolayısiyle Millî Eğitim Bakanlığının nihaî denetimi altında idi. Kurulan ilk kürsüler arasında, İslâm sanatı ve dinler tarihi vardı [34].

Savaştan sonra artan dinî faaliyetin bir çok belirtileri vardı; bunlardan en göze çarpıcı olanlardan biri de, din görevlilerinin gittikçe artan bir şekilde kendilerini kabul ettirme çabasıydı. Uzun bir süre şehirlerde ve hattâ köylerde bile sessiz kalmışlar ve seslerini yükseltmeğe cesaret edememişlerdi. Şimdi çok daha fazla kendilerini göstermeğe başladılar. Camilerin dışında dinî kıyafet giyilmesi halâ

[34] REED, "The Faculty of Divinity in Ankara", *Muslim Wld.* XLVI (1956), 295 - 312 ve XLVII (1957), 22 - 35.

yasaktı; fakat Müslüman ibadeti için aşikâr bir elverişlilik gösteren bere, ulemanın eski sarığının yerini tutan toplumsal bir belirti oldu. Açıkca bu niteliği alması dolayısiyle Türkiye'de bere de bir süre yasaklandı; fakat çok geçmeden sakallı ve bereli yaşlı adamların bir çok yerlerde gittikçe artan bir şiddetle görüşlerini ve isteklerini dile getirdikleri görülecekti. Ulemanın arta kalanı daha tutkulu olmuştu. Bunlardan bazıları dinî eğitimin denetimini açıkca istediler ve, deneme kabilinden, politikaya karışmaya başladılar. 1950 sıralarında vakıfların tekrar Diyanet İşleri Başkanlığına iadesini istemeğe başladılar; bu istek yerine getirilirse – henüz getirilmemiştir – şüphesiz onların gücünü ve etkisini büyük ölçüde arttıracaktır.

Camilere gelenlerin sayısı önemli derecede arttı. Artık bir çok camilerde oparlör vardı; kahve, dükkân, taksi ve pazarlarda duvarlarda eski yazılı levhalar ortaya çıktı ve sokaklarda satışa çıkarıldı. Gittikçe artan çapta dinî kitaplar ve risaleler yazılıp basıldı. Din üzerine pek çok popüler risalelerden başka, İslâmiyete dair kitaplar, Peygamberin ve diğer simaların biyografileri, İslâm tarihi, ilâhiyatı ve mistisizmi üzerine eserler, Kur'an'ın çevirileri ve yorumları da vardı.

Oldukça önemli sayıda Türk, Mekke'ye hacca gitmeğe başladı. 1950 de hacca gidenlerin sayısı, hükûmetin bu amaç için döviz vermemesine rağmen, 9.000 kadardı. Büyük İstanbul gazetelerinden üçü, hac röportajı için özel muhabirler gönderiyor ve popüler basın dinî konulara gittikçe artan bir ilgi gösteiyordu.

Çok daha anlamlı olarak, bütün Cumhuriyet dönemi boyunca gizlice var olmakta devam eden tarikatların canlanmasına dair bir çok belirtiler vardı. İslâmlığa karşı gittikçe artan resmî hoşgörünün, derviş tarikatlarını da tekrar ortaya çıkmağa teşvik edeceği tabiî idi; ancak görülüyordu ki hükûmet, ortadoks'luğa karşı gösterdiği hoşgörünün aynını, popüler ve mistik İslâmlığa da uzatmağa hazır değildir. Tarikatlara karşı bu hükûmet güvensizliği yeni değildi. Daha önceki zamanlarda sultanlar bile, itizal ve ayrılık şüphesi ve bunların boşalmasına sebep olabileceği tehlikeli ve sıkışmış enerji dolayısiyle, onlara yan gözle bakmıştı. Savaş yıllarında zaman zaman bazı şeyhler tutuklanmıştı. Büyük bir olay, Nisan 1950 de Kemal Pilâvoğlu adında Ticanî tarikatının bir şeyhi tutuklanıp yargılanmak üzere Ankara'ya getirildiği zaman başladı. Yargılama büyük bir ilgi uyandırdı; şeyhin binlerce müridi Adliye Sarayı dışındaki sokaklarda

toplandı, duruşma salonuna girdi, bağrışma ve gösteri ile yargılamaya müdahale etti. Sonunda, yargılamanın geri kalan kısmı için, Adliye Sarayının 200 polisin kordonuyla korunması zorunlu oldu. Şeyh, 40.000 müridi olduğunu iddia ediyordu. Daha sonra diğer tarikatlar hakkında da bir çok benzer yargılamalar – Mayıs 1950 de Nakşibendîler, Haziranda Mevlevîler, Mart 1951 de Kadirîler – oldu [35].

Savaş sırasında ve savaştan sonra, Türkiye'de önemli bir dinî basın gelişti ve 1950 ye gelindiği zaman, kendini tamamen, veya esas itibariyle, dinî konulara ve dinî fikirlerin yayılmasına adamış pek çok dergi bulunuyordu. Bunlar üç ana kategoriye ayrılabilir. En çok okunanlar, gerektiğinde yüksek sesle okunmak üzere, daha çok zanaatkârlara ve köylüye hitap eden, çoğu haftalık dergiler olan halk gazeteleri idi. Bunlar, hitap ettikleri halkın zihniyetini muhtemelen pek iyi yansıtan sade bir dindarlık şeklini ortaya koyuyorlardı. İkinci grup, isabetli bir şekilde, "dinî renge bürünmüş bulvar Faşizmi" olarak tanımlanmıştır. En önde gelen örneği, düzensiz aralıklarla ozan Necib Fazıl Kısakürek tarafından yayınlanan, ağzı oldukça bozuk bir dergi olan *Büyük Doğu* idi. *Büyük Doğu* dinci, milliyetçi ve monarşist idi ve "bin yılda Fransa'yı yapan kırk kıral" yerine Osmanlı Hanedanı ile, *Action Française*'in bir Türk kopyası olarak görünüyordu. Üçüncü ve en ilginç grup, bazı entellektüel iddialı dergilerden müteşekkildi. En önemlileri *Türk İslâm Ansiklopedisi*, *Selâmet*, ve *Sebil-ür Reşad* idi. Sonuncusu, Genç Türkler devrinde aynı adla yayınlanmış olan derginin tekrar canlanması olduğunu ifade ediyordu. Yazarlarının çoğu o devirden arta kalan kimselerdi ve yayınlanmakta olan dinî kitapların bir çoğu da bunların eseriydi. Bu dergiler, Diyanet İşleri Başkanlığının desteğinden yararlanır görünüyorlardı.

Bu dergilerin muhtevası hayal kırıklığı doğuracak derecedeydi. Genç Türk döneminin dinî dergileri pek yüksek bir standardı korumuştu ve İslâmlığı, edebiyatını, doktrinlerini, geleneklerini gerçekten iyi bilen kimseler tarafından yazılmıştı. Fakat bu kişilerin çoğu ölmüştü ve sağ kalan bir kaçı da hep otuz yıllık bir hayal kırıklığı ve inzivanın yaralarını açıkca gösteriyordu. Yüksek bir dinî eğitimin yokluğunda, onların yerini tutabilecek kimse gözükmüyordu. Dergiler, çoğu kez, gerçek anlamda dinci olmaktan ziyade klerikalist idi. Tartış-

[35] RUSTOW, "Politics and Islam", s. 97 d.; JÄSCHKE, *Kalender*, 1942-51, endekste: "Derwischorden".

tıkları şeylerin çoğunu daha çok kaba ve haşin bir politika üslûbunda ele alan, genellikle Batıya ve çok kez Hıristiyanlığa karşı yabancı düşmanı idiler. Örneğin, Hindistan hakkında arızî olarak gözüken makaleler, ümmet çerçevesinde risalelerden ibaretti ve modern Hint ve Pakistan İslâmlığındaki pek önemli dinî sorunların ve eğilimlerin hiç farkında gözükmüyordu. Bunların muhtevalarının çoğu, hâkim Batılı kavramlarla yeni bir şekilde ifade edilen gerçek İslâm değerlerinin bilinen tahrifiyle, İslâm dininin savunmasından ibaretti: Yakın ve uzak İslâm geçmişinin takdiminde tarihî romantizm; okumuş Müslümanları, şu ya da bu Batılı tarafından İslâmlık hakkında yapılmış bir methiyeyi yakalayıp, onun önemini her türlü makûllük derecesini aşan bir şekilde şişirmeğe yönelten aşağılık duygusu. Bu tarih romantizmi, Müslüman düşünürlerin kendi uygarlıklarını Batılı kavramlar içinde haklı göstermeğe gereksiz olarak çabaladıkları diğer Müslüman ülkelerde de bulunur. Türkiye'de bazı yeni çeşitlemeler vardır: Örneğin, Osmanlı ulemasının gerçek Kemalist ve cumhuriyetçi olduklarını gösterme çabasına paralel olarak, bizzat Mustafa Kemal'in de iyi ve inançlı bir Müslüman olduğunu göstermek gibi.

Modern dünyada İslâmlığın sorunları ve modern bir devlette İslâmlığın rolü konularını ciddiyetle ele alma teşebbüsüne, ancak arızî olarak raslanır. Bunlardaki fikirler de esas itibariyle iki kaynaktan alınır: Ondokuzuncu yüzyılın Hint'li ve Mısır'lı reformcuları. Son Diyanet İşleri Başkanlarından Ahmet Hamdi Akseki ve en aktif gazetecilerden biri olan Ömer Rıza Doğrul, hem Arapçayı hem İngilizceyi iyi biliyorlardı ve her iki kaynaktan kitaplar çevirmişlerdi.

Bununla beraber, modern Türkiye'de bu dinî canlanmanın siyasal rolünü belirlemek kolay değildir. Fikir hürriyetinin yeniden tesisiyle, İslâmiyet zorunlu olarak yine siyasal bir konu oldu; dinî destek avantajının diğer tarafa kaptırılması korkusu da, her iki ana partiyi, bu harekete karşı hiç olmazsa hoşgörüye, çok kez de teşvike yöneltti. Aynı zamanda, hem Halk Partisi hem Demokrat Parti, bu hareketi sınırlı bir çerçeve içinde tutmakta dikkatli görünüyorlardı. Hükûmetin hayatî saydığı konularda, hiç bir müdahaleye müsamaha edilmedi. Tarikatlar yine frenlenmiş, vakıflar eski haline idade edilmemişti. Bazı aşırıların isteklerine rağmen, Arap yazısına dönmek veya Cumhuriyetin sosyal kanunlarını kaldırmak gibi değişiklikler ciddiyetle düşünülmüyordu. Aynı zamanda, dinî canlanmanın gücü o kadar belirli idi ki, demokratik bir Türkiye'de hiç bir parti onu görmezlikten gelmeği

ve hatta ona karşı çıkmağı göze alamazdı. Canlanma güc ve hız bakımından büyümeye devam etseydi, bu reformların bile tehlikeye girmesi imkânsız değildi.

Dinî canlanmayı hangi ögeler destekliyordu? 1924 ten beri din Türkiye'de açık bir siyasal etken değildi; onun gerçek gücü ve destek temeli iyice bilinmez. Genç aydınlar – Cumhuriyetin okullarında ve üniversitelerinde öğrenim görmüş olanlar – bundan pek az etkilenmiş ve ona öfkeden küçük görmeye kadar değişen çeşitli duygularla bakar görünüyorlardı. Ona karşı esas muhalefet üniversitelerde idi. Fakat onların, klerikal tepkinin mevcut şekline ve liderlerine karşı gösterdikleri hoşnutsuzluk, bizzat İslâmiyetten hoşnutsuz oldukları şeklinde bizi yanlış düşünceye yöneltmemelidir. İslâmiyet Türk ulusal özdeşliğinde bir kenara itilemiyecek kadar derinden kök salmış bir ögedir ve milliyetçi aydınlara daha uygun bir inanç şekli halâ geniş bir yankı uyandırabilir.

Bir sınıf olarak memurlar, rüzgâr yönündeki değişikliklere karşı aşırı derecede hassastırlar. Memurlar arasında, orduda ve hatta parlâmentoda dindarlık moda oldu ve, hepsi gericilerin bütün programını desteklememekle beraber, bir çokları, Türk halkının sağlamlığı için hem manevî hem siyasal nedenlerle, İslâm inancının ve uygulamasının belli ölçüde yeniden ihyasını zorunlu gördüler. Köylü yine her zaman olduğu kadar dindardı. Onlar için dinî canlanma gibi bir sorun bahis konusu değildi – tek fark şu idi ki dinî duygularını şimdi daha açıkça ifade edebiliyorlardı.

Dinî canlanmanın belki de güclü destekleyici ögelerinden biri Türkiye'de *esnaf* – şehirdeki zanaatkâr ve küçük dükkâncılar – diye bilinen sınıftı. Bunlar genellikle pek fanatik idiler ve, köylüler gibi, çoğu şu veya bu tarikatla bağıntılıydı. Son olarak, tüccar sınıfı komünizme karşı her ek teminat şekline ilgi gösteriyordu ve hiç olmazsa taşrada dine riayetkârlık gelenekleri vardı.

Dinî canlanmanın komünizme karşı gerçekte ne derece teminat olduğu tartışma götüren bir konu idi. Lâik çevrelerde, dinî canlanmanın, hiç olmazsa halk seviyesinde derviş dininin, komünist tahrikçilerden esinlendiği ithamı sık sık öne sürülmüştür. Anadolu tarikatları, geçmişte, kurnaz propagandacıların siyasal amaçlarla istismar edebilecekleri ilkel dinî komünizme hiç de yabancı olmamışlardır. Diğer Müslüman ülkelerdeki gelişmeler, mevcut düzeni yıkmak için en iyi şansı arzettiği zaman, komünizmin, kütle fanatizmi hareketleriyle

işbirliğinden kaçınmadığını gösterir. Bunun Türkiye'de ne ölçüde meydana gelmekte olduğu – genel olarak, Rus yayılmasına karşı eski ve köklü Türk güvensizliği Türkiye'yi komünist tohumlara karşı müstesna surette kısır bir toprak haline getirmekle beraber – herkesin ancak tahmin yürütebildiği bir konudur.

Dinî canlanmanın liderleri genellikle Genç Türk döneminden arta kalan eski kuşaktan kimselerdi. Aralarına pek az genç katılmış görünüyor; bir çok lâik aydın da gerçek bir dinî canlanma olmadığını, sadece bazı kimselerce, uzun süreden beri saklı tuttukları ve şimdi açıkça belirtebilecekleri duyguların, yeniden teyidinin bahis konusu olduğunu ileri sürüyordu. Hareketin onu tutan kuşakla birlikte öleceğini, ve sadece geçici bir anlamı olduğunu söylüyordu.

Bu görüş noktasını kabul etmek güçtür. İslâmın Türk halkı arasında derin kökleri vardır. Kurulmasından çökülmesine kadar Osmanlı İmparatorluğu, İslâm güc ve inancının ilerlemesine veya savunmasına adanmış bir devletti. Biraz yeni ve ayrı bir şekle dönüşmüş olmakla beraber, esas itibariyle ve sarsılmaz olarak İslâmî kalmış olan klâsik Müslüman kültürlerden tevarüs edilen gelenekler, Türk düşüncesine, hayatına ve edebiyatına baştan başa sinmişti[36].

Bir yüzyıllık bir Batılılaşmadan sonra Türkiye büyük – her hangi bir dış gözlemcinin mümkün görebileceğinden daha büyük – değişikliklere uğramıştır. Fakat Türk hayatının ve kültürünün derin İslâmî kökleri halâ canlıdır ve Türk ile Müslümanın nihaî özdeşliği Türkiye'de halâ rakipsizdir. Uzun bir aradan sonra İslâmın dirilmesi, derin bir ulusal ihtiyaca cevap verir. Tarikatların zaman zaman galeyana gelmesi, resmî İslâmlığın sınırlı ihyasından çok daha geniş ölçüde, yüzey örtüsünün altında hareket halinde olan kuvvetlerin ne kadar güclü olduğunu gösterir.

Canlanmanın nasıl bir yol tutacağı halâ açık değildir. Eğer basit tepki yoluna devam ederse, geçen yüzyılın eserlerinin pek çoğu yıkılacak ve Türkiye, o kadar zorlukla çıktığı karanlığa tekrar dönecektir. Fakat bu, ne tek ne de en muhtemel yoldur. Türkiye'de, diğer Müslüman ülkelerde olduğu gibi, "Batının ve Doğunun en iyi ögelerinin bir sentezini" başarmaktan umutla bahsedenler vardır. Bu boş bir umuttur – tarihte uygarlıkların çarpışması, genellikle, seçilmiş

[36] H. A. REED'in dikkatli gözlemlerine bak : "Religious Life of Modern Turkish Muslims" in FREY, s. 108 - 48.

en iyi ögelerin izdivacı ile değil, daha ziyade, iyi, kötü ve nötr ögelerin rasgele bir araya gelmesiyle sonuçlanmaktadır. Fakat modern hayat ve düşünce düzeyinde dinî inancın gerçek canlanması, imkânın sınırları içindedir. Türk halkı, pratik sağduyusunu ve çare buluculuk gücünü kullanarak, İslâmlık ile modernlik arasında, çatışmaya düşmeksizin, kendilerine hem babalarının hürriyet ve ilerleme yolunu, hem de dedelerinin Allah yolunu izlemek yeteneğini verecek, işler bir uzlaşmayı yine bulabilir.

Yazı ve Dil[37]:

Ondördüncü yüzyıl sonlarında İran'dan Türkiye'ye geçen ve Bektaşî dervişleri tarikatınca benimsenen bir doktrine göre, Allah'ın imajı, insan yüzüdür; insanın özelliği dildir, dil de Allah'ın, insanın ve ebediyetin bütün sırlarını içine alan Arap yazısının yirmi sekiz harfiyle ifade edilir.

Sünnî Müslümanlar, Arap yazısını tebcil etmede, bu öğretiyi izliyenlere verilen adla, *hurufiye* kadar ileri gitmezler. Bununla beraber, Kur'an'ın nâzil olduğu dile ve yazıya özel bir mübareklik atfederler. Mümin için, Kur'an'ın metni – yazılmış olduğu yazı da dahil – yaratılmamıştır, ebedî ve ilâhîdir. Temsilî resim ve heykellerin putperestlik yönünde küfür eğilimi olarak sayıldığı camilerde, onların yerini kaligrafi almıştır. Camiin iç dekorasyonu, büyük ölçüde, Arapça yazılara – Tanrı, Peygamber ve ilk Halifelerin adları, amentü, Kur'an'dan âyetler ve hatta surelerin bütününe – dayanır. Bir çok yazı stilleri kullanılmıştır ve büyük üstatların elinde yazı sanatı, Batı geleneğinde yetişmiş bir kimsenin esasına nüfuz etmesi kolay olmayan, karışık ve derin bir güzelliğe erişmiştir. Müslümanlar için, Kur'an'ın metni

[37] Bu konuda en kapsayıcı inceleme, Uriel HEYD'in *Language Reform in Modern Turkey* adlı monografisidir. Türk dili ve yazısındaki reformlar hakkında sayısız yazılar arasında aşağıdakiler zikredilebilir : J. DENY, "La Réforme actuelle de la langue turque" - *En Terre d'Islam,* X, n. s. (1935), 223 - 47; ROSSI, "La Questione dell' alfabeto per le lingue turche", *OM,* VII (1937), 295-310; aynı yazar, "La Riforma linguistica in Turchia", *OM,* XV (1925), 45-57; aynı yazar, "Un Decennio di Riforma linguistica in Turchia, "1932-42", *OM,* XXII (1942), 466-77; aynı yazar, "Venticinque anni di rivoluzione dell' alfabeto e venti di riforma linguistica in Turchia", *OM,* XXXIII (1953), 378-84; H. W. DUDA, "Die Gesundung der türkischen Sprachreform", *Der Islam,* XXVI (1942), 77-100. Dil reform ve arılaştırmasının tarihî evreleri için bak: Agâh Sırrı LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları* (1949).

kelimesi kelimesine ilâhîdir; onu yazmak veya okumak bizatihî bir ibadet eylemidir. Bu tezyin metinleri, Müslüman ibadetinin ilâhîleri, nağmeleri ve ikonlarıdır– hem Müslüman dindarlığını hem de Müslüman estetiğini anlamak için bir anahtar.

Bir çok toplumlarda din ile yazı arasında sıkı bir bağıntı – hiçbir yerde Osmanlı dünyasındakinden daha açık olmamak üzre – vardır. Güney Slavlarının dili Katolik Hırvatlarca Lâtin harfleriyle, Ortodoks Sırplarca Kiril alfabesiyle yazılır. Suriye'de ortak Arap dilini Müslümanlar Arap yazısıyla, Hıristiyanlar Siryani, Yahudiler de İbranî yazılarıyla yazarlar. Anadolu'da Türkçe konuşan Hıristiyanlar, Türkçeyi, bağlı oldukları kiliseye göre Yunan veya Ermeni harfleriyle yazarken, Girit'te Rumca konuşan Müslümanlar da Rumcayı Arap harfleriyle yazarlardı. Müslüman ile kâfiri ayırdeden dış ve gözle görünür belirti, dil değil, yazı idi.

Türkçe her zaman Arap yazısıyla yazılmamıştı. Bilinen en eski Türk yazıları – sekizinci yüzyıl Orhon kitâbeleri – runik harflerle yazılmıştır. Sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda da kuzey Semitik kaynaklı Uygur alfabesi, Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanılır oldu. Fakat İslâmiyete girişleriyle birlikte Türkler, Batı Afrika'dan Endonezya'ya kadar bütün diğer Müslüman halkları gibi, Arap yazısını benimsediler. Şimdiki yüzyılın başlarına gelindiği zaman, Türkler bu yazıyı bin yıla yakın bir süreden beri kullanmakta bulunuyorlardı ve diğer bütün yazı türleri uzun zamandan beri unutulmuş idi.

Arap alfabesi, Arapçaya mükemmel uymakla beraber, Türk dili için özellikle elverişsiz idi. Türkçe, Arapça ve Farscadan alınmış bir çok sözcükleri içine almakla beraber, Arap yazısının ifade edemediği bir çok şekil ve sesleriyle, temel yapısı her ikisinden de pek farklı olarak kalır. Arap yazısının kendisi, öğrenilmesi hiç de kolay olan bir şey değildir; Osmanlı Türkçesinde imlâ ile telâffuz arasındaki İngilizcedekinden daha geniş farklılık, onun güçlüklerini daha da artırmıştı.

Osmanlı Türkçesinin güçlüğü, sadece yazıldığı yazıdan ileri gelmiyordu. Dilin kendisi de, Arapça ve Farscadan yalnız sözcükler değil, terkipler ve hatta gramer kuralları iktibas ederek, ağdalı ve sun'î bir hale gelmişti. Osmanlı Türkçesi, en iyi günlerinde, bir

imparatorluk uygarlığına yaraşır bir araç olarak, ihtişamlı bir ifade aracı olmuştu; fakat daha sonraları, daha az hünerli kimseler elinde ağır, esneksiz ve inanılmaz derecede ağdalı hale gelmişti. Resmî dilde, telmih ve yapmacıklarla dolu karışık ve sökülmesi güç bir üslûp ortaya çıkmıştı; onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda, Osmanlı düzyazısı, genellikle tam bir mübalâğa halinde dejenere olmuştu – yolu izi belli olmayan şaşırtıcı kelime kalabalığında ince anlam farklarının kaybolduğu, eğilip bükülmüş sentaks ve şişirilmiş deyimler yığını.

Yazı, idareci ve dinî elit'in ek bir üstünlük nedeni halinde imtiyazlı bir sır olarak kaldığı sürece, bu güçlüklerin büyük önemi yoktu – tersine, bu gruba girişi kısıtlamaya ve prestijlerini arttırmaya yarardı. Fakat ondokuzuncu yüzyılda Batılılaşmanın ve modernleşmenin etkisi, liberal ve milliyetçi ideolojilerin yeni cevaplar sunduğu yeni sorunlar ortaya çıkardı. Osmanlı yazısı ve dili, modern eğitim, modern bilgi ve fikir aracı olarak yetersiz görülüyordu; memur, subay, hukukçu, gazeteci, yazar ve politikacıların meydana getirdiği yeni, lâik, okumuş sınıf, dillerinin kendi önlerine koyduğu gecikme ve kısıntılara karşı gittikçe sabırsızlaşıyorlardı.

Yazıda reform sorununu ilk ortaya atanın, Batılı bilim edebiyatının çeviri ve yayılmasında özellikle etkin olan, bir Türk yazar ve memuru Mehmet Münif Paşa (1828-1910) olduğu görülüyor. Mayıs 1862 de, yeni kurulan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"de yaptığı bir konuşmada, bilimin ilerlemesi ve yayılmasına zorunlu bir başlangıç olarak, alfabede reform sorununu ortaya attı. Osmanlı imlâsının öğretimi ve öğrenimi güçtü; daha da fenası, hatalı ve muğlak idi ve okuyucuyu eğitecek yerde kolaylıkla yanlış yola yöneltebilirdi. "Bilginin yayılması için en güçlü âlet" olan basın için de elverişsiz idi; Batı alfabesine kıyasla pahalı ve verimsizdi ve iki veya üç kat fazla harfe ihtiyaç gösteriyordu. Bu güçlükleri yenmek için, Münif Paşa, ıslah edilmiş bir Arapça matbaa yazısı teklif ediyordu[38].

Ondört ay sonra, Kafkaslardaki Rus valisinin doğu dilleri tercümanı olan, Azerbaycanlı Türk Ahundzade Feth Ali tarafından başka

[38] LEVEND, s. 167 d.; Fevziye Abdullah TANSEL, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi hakkında ilk Teşebbüsler ve Neticeleri, 1862 - 84", *Bell.*, no: 66 (1953), 224 d. Münif Paşa hakkında ayrıca bak: TANPINAR, s. 150 d.; MORDTMANN, I. 173 d.; MARDİN, *Genesis* (1962), index'te ilgili madde; ve aşağıda s. 432.

bir matbaa yazısı reformu teklif edildi. Feth Ali İstanbul'a gelip Sultana, Müslüman uluslarınca kullanılan normal Arap harflerinin yerine geçmek üzere, düzeltilmiş bir alfabe plânı sundu. Teklifi Sadrazamlık tarafından, görüşülmek üzere Cemiyet-i İlmiye-i Osmani-ye'ye havale edildi. Cemiyet, verdiği raporunda, meselenin gerçekliğini kabul etti, fakat bir çözüm olarak Feth Ali'nin tekliflerinin kabulünü tavsiye edemedi [39].

1869 da sorun, alenî bir tartışma halini aldı. Londra'daki sürgün Genç Türkler tarafından yayınlanan *Hürriyet* gazetesinde bir makale, Türk okullarında çocuklara verilen öğretimi şiddetle yerdi. Ermeni, Rum veya Yahudi çocukları kilise veya havra okullarında altı ayda gazete ve mektup okumayı ve bir yılda mektup yazmayı öğrenirlerken, Müslüman çocukları, bir gazete okumaktan âciz olarak yıllarca eğitim görüyorlardı; hatta öğretmenleri bile, genel olarak, düzgün bir mektup yazamıyordu. Makalenin yazarına göre, kusur, tabiî zekâdan yoksun olmayan çocuklarda değil, eğitim sisteminin bütününde idi.

Bu makale, İstanbul'da İran elçisi Malkom Han'da ilginç bir tepki uyandırdı. *Hürriyet* yayınlayıcılarına gönderdiği bir Farsca mektupta, Müslüman eğitim sisteminin kötü olduğunu kabul eder, fakat kabahatı, kullanılmaya devam edilmesi yeterli bir eğitimi imkânsız kılan ve Müslümanları Avrupa uygarlık düzeyine erişmekten alıkoyan Arap yazısında bulur. Malkom Han, İslâm ülkelerinin bütün zayıflıklarının, yoksulluğunun, güvensizliğinin, despotizminin ve haksızlığının köklü nedenini Arap alfabesinin yetersizliğinde görüyordu.

Hürriyet'te yayınlanan Malkom Han'a cevapta, Namık Kemal, Türkiye'nin hastalıklarının nedeninin bilgisizlik olduğunu kabul eder, fakat bütün kabahatın alfabenin yetersizliğinde olduğunu kabullenemez. Özet olarak, İngiliz yazısının Türkçe kadar düzensiz ve muğlak olduğunu, yine de İngiltere ve Amerika'da cehaletin az olduğunu belirtir. Öte yandan, fonetik bir yazı kullanan İspanyollar, İngiliz ve Amerikan eğitim düzeyinin çok altındadır. Namık Kemal, her halükârda yazıyı değiştirmenin pratik güçlüklerinin yenilmez olacağını söyler. 1878 de yazılmış bir mektupta, Namık Kemal, Türkçeyi Lâtin harfleriyle yazma imkânları hakkında bazı düşünceler de ileri sürer. Lâtin alfabesinin kabulüne karşı itirazları arasında, Arap harflerini onlarla ifade etmek güçlüğü, soldan sağa

[39] LEVEND, s. 169 d.; TANSEL, s. 226.

yazma münasebetsizliği ("bizim için, dizlerde bağlanan çok dar bir pantalon giymek gibi bir şey olur"), alfabe reformunun büyük eğitim sorunlarıyla ilgisiz olması gibi hususlar vardır. Gerçekten pratik bir tedbir olarak reforma ihtiyaç vardı; fakat bu Arap harflerinin terki değil, onların değiştirilmesi şeklinde olmalıydı [40].

Arap yazısında reform sorunu, özellikle matbaa yazısıyla ilişkili olarak, zaman zaman ortaya atılmağa devam etti. Birinci Dünya Savaşı sırasında, meselenin diğer bir yanı – karışıklık ve hataya o kadar maruz bir anlatım aracında, askerî haberleşme güçlükleri – ortaya çıktı. Harbiye Nazırı Enver Paşa, el yazılı mesaj göndermede Türk subayları tarafından kullanılmak üzere, değiştirilmiş bir Arap yazısı icat edecek kadar ileri gitti. Diğer reform teşebbüsleri gibi, onun da pek az etkisi oldu ve Osmanlı İmparatorluğu sona erdiği zaman, Arap yazısı yine rakipsiz bir üstünlük mevkiinde bulunuyordu [41].

Alfabede reform akımı bir dizi yanlış başlamalarla bocalayıp dururken, dil ve üslubu sadeleştirme çabaları daha olumlu sonuçlara ulaştı. Daha onaltıncı yüzyılda, Farsca ve Arapça sözcük ve terkiplerin Türkçeye akışını durdurmak için "sade Türkçe" (Türkî-i basit) lehinde bir edebî hareket belirmişti [42]. Hareket pek az etkili oldu ve yabancı sözcük ve terkip akıntısı bir sel dalgası haline geldi.

Ondokuzuncu yüzyılda yeni bir evre başladı. İlk reformculardan biri, Reis-ül- Küttab Akif Paşa [43] idi. Politikada muhafazacı, Avrupa dillerinin ve edebiyatlarının tüm cahili olmakla beraber, edebî devrime katıldı. Osmanlı devlet dairelerinde geleneksel hale gelmiş olan, karışık ve sıkıcı "usûl-i kalem"i terkederek, daha tabiî, daha dolaysız ve daha sade bir üslûba dönmeye çalıştı. Bu örnek diğerleri tarafından izlenip geliştirildi. Cevdet Paşa gibi bir ondokuzuncu yüzyıl ortası yazarının yazılarında, açık ve zarif Osmanlı düzyazısının bir modelini buluruz.

Bununla beraber, bu şekilde bile yazı dili, halkın konuşma dilinden uzak ve sokaktaki adam tarafından geniş ölçüde anlaşılmaz olarak kal-

[40] LEVEND, s. 170 d.; TANSEL, s. 227 - 49.

[41] LEVEND, s. 355 d.

[42] Yukarda s. 9 a bak.

[43] Akif hakkında bak : GIBB, Ottoman Poetry, IV. 327 d.; TANPINAR, s. 60 d.; yukarda s. 323.

dı. Üstelik bir çok memurlar da yeni üslûptan etkilenmediler; emirlerini ve tezkerelerini geçmişin anlaşılmaz ve lâf kalabalığıyla dolu ağdalı üslûbunda yazmağa devam ettiler. Eski üslûba karşı daha mücadeleci bir hücuma, bu kez hem milliyetçi hem demokratik bir siyasal eğilimle, 1868 de Ziya Paşa girişti. Londra'daki sürgünlüğü sırasında yazılmış "Şiir ve İnşa" adlı ünlü bir makalede, Ziya Paşa, klâsik Osmanlı divan edebiyatına, sun'î ve yabancı, Arap ve Fars asıllarının karma karışık taklidi olarak hücum eder. Onun yerine, Türk yazarları, esinlenmek için, kendi halkının gerçek dehasını ve dilini bulacağı, ihmal edilmiş fakat sahih Türk halk edebiyatına dönmeliydiler. Aynı karışık ve yapma dil devlet dairelerinde halâ kullanılıyordu. Bu, baskı ve tiranlık için yapılıyordu. Tebaanın haklarının esaslı bir teminatı, onun kanunların ve idarî emirlerin dilini anlıyabilmesiydi. Bu suretle haklarının ihlâl edilmesini hemen anlıyabilir ve ortaya koyabilirdi.

Elyövm resmen ilân olunan fermanlar ve emirnâmeler âhâd-ı nâs huzurunda okutuldukta bir şey istifade ediliyor mu? Ya bu muharrerat yalnız kitabette melekesi olanlara mı mahsustur? Yoksa avâm-ı nas devletin emrini anlamak için midir? Anadolu'da ve Rumeli'de âhâd-ı nastan her şahsa, devletin bir ticaret nizamı vardır ve a'şârın suret-i müzayede ve ihalesine ve tevzi-i vergiye ve şuna buna dair fermanları ve emirnâmeleri vardır deyu sorulsun, görülür ki bîçarelerin birinden haberi yoktur. Bu sebeptendir ki hâlâ bizim memâlikte Tanzimat nedir ve nizâmat-ı cedide ne türlü ıslâhat hasıl etmiştir, ahali bilmediklerinden ekser mahallerde mütehayyizân-ı memleket ve zaleme -i völât ve memurin ellerinde ve âdeta kablet Tanzimat cereyan eden usul-i zulm ü i'tisaf altında ezilir ve kimseye derdini anlatamazlar. Amma Fransa ve İngiltere memâlikinden birinde memurun birisi nizâmât-ı mevcude hilâfında cüz'î bir hareket edecek olsa avâm-ı nas derhal da'vâcı olur. Zira nizâmat halkın anladığı lisanda yazılmış ve lâyıkıyle herkese tebliğ edilmiştir[44].

Ziya Paşa'nın ileri sürdüğü kanıtlar, özellikle daha millî bir dile çağrısı, bir çok destekçiler buldu. Gramerler ve sözlükler yayınlanmağa başladı; 1874 te yayınlanmış olan bunlardan biri, dile, eskiden olduğu gibi Osmanlıca değil de, anlamlı olarak "Türkçe" diye atıfta bulunuyordu. Hiç bir zaman yaygın bir kullanışa erişemiyen bir çok Farsca ve Arapça sözcük sözlüklerden atılırken, daha önce sözlüklerden uzak tutulan yaygın Türkçe sözcükler ve deyimler,

[44] Metin EBÜZZİYA, *Nümune*, s. 271 d. (LEVEND, s. 134 d. da yeni harflerle yeniden basılmıştır).

şimdi sözlüklere ve edebiyat kitaplarına alınıyordu. Türkçedeki Farsca ve Arapça sözcükleri, artık eskisi gibi asıl dillerindeki gramer kurallarına göre değil, Türk gramerine göre kullanılıyordu. Böylece, doğru Osmanlı kullanımı, sarf ve nahivin üç kural takımına dayanmıyordu. Hepsinden daha göze çarpıcı olarak, yeni milliyetçiliğin bazı temsilcileri Osmanlı Türkçesi ile Doğu'daki Türk dilleri arasındaki yàkınlığı belirtmeye, yeni deyimlerin Arapça ve Farscadan çok, onlardan alınmasını telkin etmeğe başladılar [45].

Genel olarak, ondokuzuncu yüzyılın dil ve üslûp reformcuları, teori döşenmeyi onları uygulamaktan daha kolay buldular. Ziya Paşa'nın yukarda sözü edilen yazısı, kendisinin kınadığı yapma ve Farîsileştirilmiş üslûba iyi bir örnektir; bir ideal olarak aldıkları sade halk Türkçesiyle yazmayı beceren ancak bir kaç yazar vardı. Yeni terimlerin türetilebileceği bir kök deposu olarak Avrupa'nın Lâtince ve Yunancaya dönmesi gibi, ondokuzuncu yüzyıl yazarları Arapça ve Farscaya dönünce, yabancı kaynaklı sözcükler dile daha da girdi.

Daha ondokuzuncu yüzyılda, ilk Türkçe gazeteler, daha sade yeni bir Türkçe düzyazı üslûbunun yaratılmasında önemli bir rol oynadılar. 1908 devriminden sonra basının rolü büyük ölçüde arttı. Devrimci devletin idarecileri, içerde ve dışarda Türkler ve Türk olmayanlar tarafından anlaşılmaya önem veriyorlardı. Her şeyin üstünde, iktidarlarının dayandığı ve bağlılığını kendilerine çekmek için tehlikeli rakip çıkarların bahis konusu olduğu, sade Türk askerine mesajlarını iletme endişesindeydiler.

On yıllık Genç Türk yönetimi, sade Türkçenin gelişmesine büyük bir hız verdi. İktidar için birbirini izliyen mücadeleler – seçimsel, demagojik veya askerî – yeni kütle haberleşme aracının süratli ve etkin olarak kullanılmasını gerektiriyordu. Yeni rejimin içine girdiği bir dizi savaşlar, basit ve sıhhatli haberleşmeye, farklı fakat daha az kuvvetli olmayan bir talep doğurdu. Basın ve telgrafın her ikisi de Türkçenin sadeleşmesinde büyük bir rol oynadı. 1911 den beri Selânik'te *Genç Kalemler* dergisini çıkaran yazarlar, tüm arı değil, fakat arılaştırılmış bir üslûp için kurallar koydular. Bürokrasi bile, emir ve nizamnamelerinde sadeleştirilmiş yeni üslûbu kullanarak, kendi payına rol oynadı. Osmanlı İmparatorluğu sona erdiği zaman, yüksek usul-i kalem artık ölmüş bulunuyordu. Onun yerini, başkentin okumuş

[45] HEYD, *Lang. Ref.*, s. 13.

sınıflarının konuştuğu dile dayanan esnek ve canlı bir üslûp almıştı. Bununla beraber o da, halâ pek çok Farsca ve Arapça sözcükler ihtiva ediyordu; büyük ölçüde sadeleşmiş olmasına rağmen, halkın ana dilinden halâ uzaktı.

Yazıyı Latinleştirme fikri, Kemalist devletin tarihinde pek erken ortaya çıktı. 1923 İzmir iktisat kongresinde, Lâtin alfabesinin kabulü teklifi ortaya atılıp tartışıldı. 2 Mart 1923 günü verilen kararla reddedildi. Ertesi yıl Büyük Millet Meclisinde konuyu ortaya atma teşebbüsü aynı başarısızlığa uğradı.

Bu arada, Türk sınırının doğusunda Türkçe konuşan halklar arasında kesin bir harekete geçilmişti. Daha 1921-2 de Azerbaycan'da ve Kuzey Kafkasya'da Lâtin alfabesi denemelerine girişilmiş ve Temmuz 1922 de Ankara'ya, Azerbaycan Hükûmetinin yazının Lâtinleştirilmesi hakkında bir muhtırasının geldiği bildirilmişti. 1 Mayıs 1925 günü Azerbaycan yüksek Sovyetinin bir kararnamesi, Lâtin alfabesini Azerî Türk dilinin resmî yazısı olarak kabul etti. 1926 ilkbaharında Sovyet korurluğu altında Bakû'da bir Türkologlar kongresi toplandı. Kongrenin kararlarından biri, Sovyetler Birliği'nin Türk dillerinde Arap yazısı yerine Lâtin yazısının kabulü idi; ertesi yıl da Orta Asya'da bir çok çeşitli Lâtin yazıları kabul edildi[46].

Sovyetlerin bu Lâtinleştirme politikasının bir amacı da İslâmlığın etkisini azaltmaktı; diğer bir amaç da, şüphesiz ki, Sovyetler Birliği'nin Türkleri ile halâ Arap yazısı kullanan Türkiye Türkleri arasındaki teması kesmekti. Aksi düşünce çeşitli Türk budunları arasında teması koruma düşüncesi- bazı Türk milliyetçilerini Türkiye'de Lâtin yazısının kabulünü desteklemeğe yöneltti. Sonunda bu yapılınca Ruslar, bu kez Lâtin yazısını kaldırıp yerine Kiril yazısını koymak ve böylece Sovyet Türkleri ile Türkiye arasında tekrar aralık açmak suretiyle karşı harekete geçtiler.

Bununla beraber, bu durum hâlâ gelecekte olacak bir şeydi. 1925-8 de Türkiye'deki Azerbaycanlı sürgünler, Türk yazısının Lâtinleştirilmesini istemekte özellikle aktif idiler; bununla kendi vatanlarını tamamen tecrit edilmekten kurtarmayı umuyorlardı. Yazının Lâtinleştirilmesi fikri, farklı nedenlere dayanmakla beraber, Mustafa Kemal'in politikasına iyice uyuyordu. Onun görüşünde, Lâtin alfabesi,

[46] J. CASTAGNE, "La Latinisation de l'alphabet turk dans les républiques turco-tatares de l'U.R.S.S.", *R. Et. islam.*, I (1927), 321 - 53.

Azerbaycan Cumhuriyeti ile bir bağdan çok, Osmanlı İmparatorluğuna karşı bir engel idi. Göründüğüne göre, yeni yazıyı öğrenip eskisini unutmak suretiyle, geçmiş gömülüp unutulabilecek ve yalnız yeni Lâtin harfli Türkçede ifade edilen fikirlere açık yeni bir kuşak yetiştirilecekti.

Yeni yazı Kasım 1928 de resmen kabul edildi ve eski Arap yazısı yeni yıldan itibaren yasaklandı. Geçmişe karşı bu büyük engelin dikilmesi, dil reformu için yeni ve görülmemiş bir fırsat yarattı ve ta başından beri bu fırsattan yararlanma niyeti açık hale geldi [47].

Fakat ilk eylemli adımlar ancak 1932 de atıldı. O yılın 12 Temmuzunda, Mustafa Kemal'in direktifiyle Türk Dil Kurumu kuruldu[48]. Kurumun görevi "Türk dilinin gerçek güzelliğini ve zenginliğini meydana çıkarmak ve onu dünya dilleri arasında lâyık olduğu yüksek mevkie çıkarmak"tı[49]. İş bir askerî harekât gibi plânlandı ve çeşitli alanlara – dil bilimi, etimoloji, gramer, terminoloji, sözlük yazıcılığı v.s. – hamleyi örgütlemek ve yöneltmek üzere bir dizi komisyonlar kuruldu.

İki ay içinde Kurum genel bir taarruza geçmeğe hazır idi. Eylûl 1932 de ilk Türk Dil Kongresi, bizzat Mustafa Kemal'in huzurunda Dolmabahçe sarayında toplandı. Kongrenin tutanakları geniş bir şekilde yayınlandı ve onu izliyen aylarda bir çok kararnameler ve emirler, onun kararlarına hükûmet desteğini ve müeyyidesini sağladı. Derleme, araştırma ve yayınlama bilimsel çalışması yanında, Kurumun ana görevi Türk dilinin sadeleştirilmesi ve arılaştırılması idi. Fikir yeni değildi, fakat reformun kapsamı, çapı ve tarzı cidden pek yeniydi; çünkü, daha önceki öncülerden hiç biri, Kurumun hükûmet desteğiyle giriştiği kadar köklü bir reformu hiç bir zaman aklından geçirmemişti[50].

İlk ödev, daha önceki edebî reformcuların başlatmış olduğu süreci – bir çoğu Türk edebî dilinde halâ yuvalanmış olarak duran Arapça ve Farsca gramer ve nahiv şekillerinin azaltılması ve sonunda tasfiyesini – tamamlamak idi. Bunu daha köklü bir adım izledi, bizzat Arapça ve Farsca sözcüklere hücum. 1.000 yılı aşkın bir süre Türkler,

[47] HEYD, *Lang. Ref.*, s. 24 - 25.
[48] Tarih Kurumu paralelinde yukarda s. 356 ya bak.
[49] Kurumun Tüzüğü, m. 2; HEYD, s. 25 - 26 da zikredilmiştir.
[50] HEYD, *Lang. Ref.*, s. 26 d.

Orta Doğu'da ortak İslâm uygarlığını paylaşan bir Müslüman budun olmuştu. Arapça ve Farsca onların klâsik dilleri olmuş ve onların dillerine çap ve muhteva bakımından, İngilizceye Yunan, Lâtin ve Romalı unsurların yaptığı katkıyı yapmıştı. İlk dil reformcuları, yabancı terkipleri ve nadir kullanılan, âlimane yeya arkaik sözcükleri atmakla yetinmişlerdi. Dil Kurumunun radikalleri, günlük konuşulan Türkçenin temel sözlüğünde temel bir yeri olan sözcüklere bile, salt Arapça ve Farsca olmaları dolayısiyle, karşı ildiler. Kurum, bir yandan, atılmaya mahkûm ettiği yabancı sözcükerin dizinini hazırlayıp yayınladı; öte yandan, araştırma grupları bunların yerine konmak üzere çeşitli ağızlardan, diğer Türk lehçelerinden ve eski metinlerden arı Türkçe sözcükleri derledi ve inceledi. Uygun sözcükler bulunamadığı, diriltilemediği veya ithal edilemediği zaman, yenileri uyduruldu.

Sözcük üzerindeki bu plânlı mübadele, 1933-4 te genel lâiklik ve Batılılaşma hareketiyle aynı zamana rastlayınca, en yüksek noktasına erişmiş oldu. Yabancı sözcüklere karşı bütün velvelenin yalnız Arapça ve Farscanın –İslâmî doğu dillerinin– başında kopması anlamlıdır. Aynı derecede yabancı olan Avrupa kaynaklı sözcükler, bu hareketten etkilenmedi ve hatta atılan sözcüklerin bıraktığı boşluğu doldurmak için yenileri bile alındı.

Son Osmanlı üslûbunun süslü lâf kalabalığında bazı budamalar muhakkak ki zorunluydu; Arapça ve Farscadan alınmış tüm cümlelerin ve deyimlerin kullanılması, artık Bâbıâli kâtiplerinin ve divan edebiyatçılarının bir oyuncağı değil, fakat kültürlü, modern ve ilerleyen bir ulusun haberleşme aracı olan bir dilde şüphesiz devam edemezdi. Reform gerekliydi, fakat yapılan reformların akıllıcalığında ve başarısında herkes aynı görüşte değildi. Reformcuların 1.000 yıllık bir kültür gelişmesinin uzvî eklerini kökünden temizleme teşebbüsü, sözcüklerin ve anlamların keyfî olarak yeniden tayininin çok kez yanılmalara ve kaosa yol açması karşısında, o zaman, dili arılaştırmaktan çok yoksullaştırır görünüyordu [51].

Bundan dolayı 1935 te yeni bir direktif verildi. Yeni sözcüklerin uydurulup zorla kullandırılması durduruldu; alışkın olunan ve vaz-

[51] ingilizcede bunan bidezler İnbir hareket, omnibus için *folkwain*, remorse ve conscience için *ayenbite* ve *inwit* sözcüklerini koyar, ve Parlâmento'ya *Witenagemot* adını verirdi.

geçilmez bir çok Arapça ve Farsca sözcüğün daha bir süre kalmasına ve millileşmesine izin verildi. Bu gerilemeye teorik bir haklılık sağlamak için, "dilimizde kullanılan ve şimdiye kadar yabancı dillerden alındığı sanılan bir çok sözcükler, başlangıçta bu dillere Türkçeden geçmişti" [52] doktrini ilân edildi. Diğer bir deyimle, yabancı bir sözcüğe Türkçe bir karşılık bulmanın elverişsiz olduğu yerde, onu bir Türkçe etimolojiye bağlamakla iş bitecekti.

Böyle bir teorileştirme ve ona yardımcı olarak ortaya atılan diğer bazı şüpheli doktrinler [53], Dil Kurumunun iç çevresi dışında fazla bir destek görmedi ve bir süre sonra bunların unutulmaya terkedilmesine göz yumuldu. Fakat, arızî gerilemelere rağmen, reform devam etti ve Ocak 1945 te bizzat Türk Anayasası "arı" Türkçeye çevrildiği zaman, nihaî sembolik zaferini kazandı [54].

Bu, arılaştırmacıların son zaferiydi. Artık Mustafa Kemal'in kuvvetli elinin desteğinden yoksun olduğundan, bunu dilin yoksullaştırılması ve bozulması olarak gören öğretmenlerin, yazarların, gazetecilerin ve bilim adamlarının gittikçe yükselen bir eleştiri dalgasıyla karşılaştı. Arılaştırmanın ereği bile unutularak, yüksek Osmanlı resmî üslûbu dedelerine ne kadar uzak ve karanlık ise, şimdi de alelâde Türke o kadar uzak ve karanlık, yeni, yapma bir resmî dil yaratıldığını söylüyorlardı [55].

Dil Kurumu, Aralık 1949 da altıncı kongresinde, belirli bir şekilde daha ılımlı bir durum aldı ve kendisine daha az politik ve daha çok bilimsel bir nitelik vermeğe çalıştı. Bunu izliyen çalışmasında, arılaştırma fikrini tüm terketmemekle beraber, çok daha büyük ölçüde sadeleştirme ile ilgilendi [56]. Sonunda, Aralık 1952 de Büyük Millet Meclisi, ezici bir çoğunlukla, "arı Türkçe" anayasadan vazgeçerek tekrar 1924 metnini ilân etti.

[52] HEYD, Lang. Ref., s. 33 de çevrilmiş ve aynen verilmiştir.

[53] Bütün uygarlıkların Türklerden ve bütün dillerin Türkçeden geldiğini söyliyen Güneş-Dil teorisi hakkında bak: HEYD, *Lang. Ref.*, s. 33-34. Fransızca ve Türkçe yetkili bir açıklama, Kurumun dergisinde bulunabilir: Türk Dili, Belleten, 1937 ve 1938.

[54] Yeni metnin sözlük bilimi bakımından analizi için bak: M. COLOMBE, "Le Nouveau texte de la constitution turque", *C. Or. contemp.*, IV (1946). 771 - 808.

[55] HEYD, *Lang. Ref.*, s. 44 d.

[56] İbid., s. 84 d.

O zaman, hem 1924 metninin arkaizminden hem de 1945 çevirisinin sun'iliğinden kaçınarak, gerçekten ülkenin yaşayan dilinde yazılacak üçüncü bir metnin hazırlanması fikri de söz konusu oldu. Belki de akıllıca bir davranışla, parlâmentonun dil bilimi tartışmalarının yeri olmadığına, anayasanın da üslûp denemeleri için uygun bir metin olmadığına karar verildi[57].

1924 Anayasasının metni ile şimdiki Türk edebiyat, gazetecilik ve resmî dili arasındaki bir karşılaştırma, reformun gerçekten ne kadar çok şey başardığını ortaya koyar. Bu kırk dört yıllık belge, bir sürü Arapça ve Farsca sözcük ve deyimleriyle, bugünün Türkü için arkaik ve âdeta bir ortaçağ görünümü gösterir. Şüphesiz 1945 in "arı Türkçe" çevirisinden daha anlaşılır olmakla beraber, şimdi çağı geçmiş, ve yeni kuşaktan Türk okul ya da üniversite öğrencilerine açıklanması gerekli olan, pek çok deyimler ihtiva eder. Ekim 1927' de verilen Mustafa Kemal'in ünlü söylevi bile, Yeni Türkiye'nin çocukları için, not ve açıklama gerektiren güç ve arkaik bir metin olmuştur. Bugünün yazı dili, reformdan önce kullanılan dilden kuşku götürmez bir şekilde farklıdır ve yaşı yarım yüzyılı zor bulan kitaplar, yeni yazıya çevrildiği zaman bile, bir Türk öğrencisine, İngiliz çağdaşı için Chaucer ve hatta Langland ne kadar zor ise, o kadar zordur.

Asıl ve gerçekten önemli değişiklik, yazı dilini konuşma diline yaklaştırmak olmuştur. Bütün ülkelerde yazı ve konuşma dilleri arasında, doku, üslûp ve bir dereceye kadar gramer ve sözlük farkları olan bir ayrılık vardır. Osmanlı Türkiye'sinde bunlar iki farklı dildi ve okur yazar olmayan bir adam normal bir yazılı metni, kendisine yüksek sesle okunduğu zaman bile, anlamayı umut edemezdi.

Yeni Türkiye'de bu fark kapanmıştır. Kitapların, gazetelerin ve hükûmet belgelerinin dili, konuşulan dilin aynıdır – veya hiç olmazsa, Batı ülkelerinde normal olandan daha fazla bir fark yoktur. Bu değişikliğin, dil bilimi ve kültür yönünden, dilleri üzerindeki etkileri hakkında ancak Türklerin kendileri bir yargıda bulunabilirler. Değişmenin eğitimsel ve toplumsal etkileri ise herkes için açıktır.

Bilim Adamlığı ve Bilim

İfade tarzında ve şeklindeki bütün bu değişiklikler, son irdelemede, bizzat ifade edilen fikirlerin daha büyük ve son derece daha güç olan değişme süreci yanında, ikinci derecede idiler. Modern uygarlık,

İbid., s. 51.

pek büyük ölçüde, bilimsel başarılarına dayanır. Avrupa bilimi ve Avrupa bilim yöntemi, Türkiye'de nasıl adapte edilecek ve benimsenecekti?

Ana araç tabiatıyla eğitim olacaktı ve Türk reformcuları, modernleşmecileri ve Batıcıları ta baştan beri kendi reform tasarılarında eğitime merkezî bir yer vermişlerdi. Daha ondokuzuncu yüzyıl ortalarında, Osmanlı İmparatorluğunda bilimin gelişmesini teşvik etmek üzere bir akademi ve bilim derneği kurulması için ilk çabalar gösterilmişti.

Encümen-i Daniş, önce 1845 Maarif Meclisinde tavsiye edilmiş ve 1851 de bir irade-i seniyye ile resmen kurulmasına izin verilmişti. Açıkça *Académie Française*'i (Fransız Akademisini) örnek almış olan bu kurulun kırk Türk üyesi ve, Hammer, Bianchi ve Redhouse gibi Avrupalı Şarkıyatçılar da dahil olmak üzere, bir çok muhabir üyesi vardı. Programı, edebiyat ve bilimin teşviki ve Türk dilinin gelişmesi amacını içine alıyordu. Encümen, Mustafa Reşit Paşa'nın, onun ülkenin yenileşmesinde oynıyacağı rolü belirten bir konuşmasıyla resmen açıldı. Fakat Encümenin çalışması, zamanın siyasal kararsızlığıyla engellendi ve 1862 de, bir kaç kitabı yayınlamaktan daha fazla bir şey başarmaksızın tarihe karıştı[58].

Royal Society of England (İngiltere Kıraliyet Kurumu)ı model alan *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* 1861 de, bir Tercüme Odası mezunu olan Münif Paşa tarafından kuruldu ve büyük ölçüde onun kişisel eseri ve aracı oldu. En önemli başarısı, Türkçede ilk bilimsel dergi olan *Mecmua-i Fünûn*'un yayımı idi. Tabiat bilimlerinde olduğu kadar, tarih, jeoloji, coğrafya ve felsefe üzerinde yazıları da içine alarak, okuyucularına bu alanlardaki Batı başarılarının açık ve canlı bir görünümünü verdi; onları modern bilimin diline ve üslûbuna soktu ve ondokuzuncu yüzyıl Türkiye'sinde, *Grande Encyclopédie*'nin onsekizinci yüzyıl Fransa'sında oynadığı role benzer bir rol oynadı. 1865 kolera salgını sırasında yayımını durdurdu ve bir kaç yıl sonra kısa bir süre tekrar çıkıştan sonra, Sultan Abdülhamit tarafından 1882 de kapatıldı[59].

[58] B. LEWIS, "Andjuman", *EI²*.

[59] "Djem'iyyet-i İlmiyye-i Othmaniyye", *EI²*; TANPINAR, s. 151-4; CEVAD, *Maarif*, s. 69 d; BERKES, in FRYE, s. 63 - 64; Adnan ADIVAR, in YOUNG, s. 124. Adnan, "*Mecmua-i Fünûn*'un başlıca yazarları İngiltere'de öğrenim görmüş olduklarından, yazılarının çoğu Anglo-Sakson eserlerinden esinlenmiştir" der. Münif Paşa hakkında yukarda s. 422 ye bak.

Bilimin Türkiye'de bundan sonraki gelişmesi dikkate değer idi. Birbiri peşine hükûmetlerin teşvik ve desteğiyle Türk üniversiteleri ve bilgin dernekleri, özellikle tarih, arkeoloji, dil ve edebiyatta genel amacı Türk geçmişini keşfetmek ve aydınlatmak olan, gerçekten dikkati çekici bir araştırma ve yayın faaliyetine kaynak oldular. Toplum bilimlerinde de büyük ilerlemeler kaydedildi. Bütün eserler aynı değerde değildi ve bazıları, özellikle 1930 lardaki, bilimsel olmaktan çok siyasal amaçlara yönelmişti. Bununla beraber, Türk bilim adamları tenkitçi bilim standartlarına gittikçe artan bir saygı, yöntemlerine de yine artan bir alışkanlık gösterdiler ve bunu yaparken, salt mahallî çerçeveyi aşan bir önem kazandılar [60].

Teknikler kadar, tamamen yeni durum alışları da gerektiren Avrupa bilimini benimsemenin çok daha güç olduğu görüldü. Batı biliminin Türk eğitimine sokulması için ilk adımlar onsekizinci yüzyılda atılmıştı; yirminci yüzyılın başına gelindiği zaman, bilimsel konular okul ders programlarının normal bir bölümü idi ve o zamandan beri üniversitelerde önemli bir yer bulmuştu. Yine de yetişmiş bilim adamı üretimi, modern bir devletin ihtiyaçlarına göre acınacak derecede yetersizdi ve araştırma hacmi Batı düzeyinin oldukça altında idi. Arkasına dinî otorite yerine bilimsel otoriteyi alarak, yeni bilgileri öğretmek oldukça kolay idi. Gerçek bir bilimsel gelişmenin mümkün olması için varlığı zorunlu olan bilimsel zihniyetin kafalara sindirilmesi ve geliştirilmesi ise tamamen başka bir işti. Bir Türk psikologu, Batılılaşmanın gelişmesi hakkında son bir değerlendirmesinde, bütün hareketin asıl başarısızlığını bunda görür ve yurtdaşlarını, özellikle aydınları, Batının modern uygarlığının bu temel ögesini kafalara sindirme yeteneksizliğinin sonuçlarına karşı uyarır. Bazıları Batı uygarlığının Yunan, Lâtin ve Hıristiyan kaynaklardan geldiğini ve, bundan dolayı, onun klâsik ve Hıristiyan kalıtımını paylaşmıyan Türklerin onun tam üyesi olmayı umamıyacaklarını ileri sürmüşlerdir. Bunlara karşı Türk psikologu, Batı uygarlığının esasında klâsik ve Hıristiyan olmaktan çok, bilimsel olduğu cevabını verir. Türkiye'nin Batılılaşmasında geçmişteki başarısızlıkların nedeni ve gelecekteki başarıların umudu bunda yatar [61].

[60] Tarihçiler hakkında bak : B. LEWIS, *MEA*, IV. 218-27; Kerim K. KEY, *An Outline of Modern Turkish Historiography* (1954).

[61] TURHAN, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* (1959); İngilizce çevirisi: *Where are we in Westernization?* (1965). Ayrıca aynı yazarın *Kültür Değişmeleri* adlı incelemesine de bakınız.

Edebiyat ve Sanat[62]

Avrupa etkisindeki yeni Türk edebiyatının başlangıç noktası olarak, genellikle, İbrahim Şinasi'nin Racine, La Fontaine, Lamartine, Gilbert ve Fénelon'dan 100 kadar manzum çevirisini içine alan taş basması bir kitapçık yayınladığı 1859 yılı alınır[63]. Aynı yıl, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurucusu Münif Paşa, Fontenelle, Fénelon ve Voltaire'den çevrilmiş bir diyaloglar grubu yayınladı[64] ve böylece okuyucularına, diğer konulardan başka, "vatancılık, toplumsal ahlâk, ve kadın eğitimi" hakkında yabancı ve garip kavramlar getirdi[65].

Bundan sonra çeviri hareketi hızla gelişti. Uzun vadeli etkisi olan bir sonuç da, tamamen yeni iki dalın – tiyatro ve romanın – Türk edebiyatına girmesi idi. Bu çeviriler ve adaptasyonlar Türk okuyuculara ve seyircilere, bunlar olmasaydı kendilerine tamamen yabancı kalacak olan Avrupa edap ve geleneklerini tanıtmakta ve böylece onları, bu geleneklerin kabulüne önceden hazırlamakta yardımcı oldular. Okuyucuların ve tiyatro seyircilerinin sayısı şüphesiz pek az değildi – fakat böylece, Türkiye'nin birbirini izliyen devrimlerini yapanların sayısı da pek az olmamış oluyordu.

Türk edebiyatının Batılılaşması – dallar (genres), şekiller, temalar, vezin ve üslûp – çabuk gelişti. Yeni edebiyat, başlangıçta, özellikle Fransız modellerinin geniş ölçüde taklidi ve türemesi idi. Fakat Genç Türk rejimine gelindiği zaman, Batılı örneklerin âşina olunduğu ve, tabir caizse, millileşmiş bulunduğu yeni ve orijinal bir edebiyat doğmakta idi. Fakat hepsi bundan ibaret değildi. Türkçü akımın kültürel radyasyonu ile birlikte Türk yazarları, Türk hayatında derine işlemiş kültürel köklerden beslenmek suretiyle, iç kaynaktan yeni bir canlanmayı başardılar. Ortaçağ saz şairi Yunus Emre ekolü, şimdi hemen hemen terkedilmiş bulunan Fars-Arap aruz vezni yerine halk

[62] Ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türk edebiyatı hakkında BOMBACI ve TANPINAR'ın daha önce adı geçen standart eserlerine ve ÖZÖN'ün pek yararlı Türkçe el kitabına *(Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi)* bak. Yararlı daha kısa açıklamalar şuralarda bulunabilir *EI*[1] ("Turks, literature", M. F. KÖPRÜLÜ tarafından) ve KEY, "Trends in Modern Turkish Literature", *Muslim Wld.*, XLVII (1957), 318 - 28.

[63] *Tercüme-i Manzume* (İst., hicrî 1276). Şinasi hakkında yukarda s. 136 ya bak.

[64] *Muhaverat-ı Hikemiye* (İst., hicrî 1276 - 7).

[65] TANPINAR, s. 152.

şiirinin Türk hece vezninin dirilmesi, modern yazılar üzerinde folklorun ve halk edebiyatının etkisi, hep, Osmanlı saray uygarlığının resmî mirası ötesinde, onun altında yatan Türk halk hayatının ve sanatının uzun süre ihmal edilmiş zenginliklerine yönelmeyi yansıtır. Osmanlı geçmişi de tamamen terkedilmiş değildir. Yılların geçmesi ve anıların tatlılaşması, eski kültür değerlerinin daha tarafsızca değerlendirilmesine imkân vermiştir; bazı modern yazarların eserlerinde, bizzat Türklere bile uzak ve egzotik bir hale gelmiş bir geçmişin ihtişamını ve menkıbelerini işliyen bilinçli bir neo-klasisizmin ilginç olayını buluruz. Yer alan değişikliğin büyüklüğüne bundan daha iyi bir kanıt olamazdı.

Edebiyatta Batılılaşma evreleri, Türk mimarisiyle yakın bir paralellik gösterir. Bu mimaride, onsekizinci yüzyılın Türk Baroku denilen tarzında ilk İtalyan etkisini, ondokuzuncu yüzyılda minare modeline Korent sütun başlıklarının sokulması derecesine kadar stillerin karışımını, yirminci yüzyılda da neo-klâsik ve modern stilleri buluruz[66].

Türk halk geleneğinin canlandırılması, önemli kültürel etkisi olmakla beraber, modern Türk edebiyatında şüphesiz Batının büyük ve egemen etkisinden çok daha az önemdedir. Batıda yetişmiş ressam ve bestecilerin, Osmanlı İmparatorluğunun klâsik İslâm sanatı ve müziğiyle ilişkisini keserek Anadolu'nun halk sanatlarında ilham aradığı Türk sanat ve müziğinde bu, özellikle böyledir.

Modern Türk sanatının başlangıçları şeklî ve resmî idi. 1868 de bir müze, 1874 de bir müze okulu, 1881 de bir Güzel Sanatlar Okulu açıldı. Modern bir gözlemcinin deyimiyle: *Okul sıkıca, –maalesef– bütün Güzel Sanatlar Okullarında ortak olan mutad Batılı akademik kurallara dayanıyordu; bu okul, süsleme sanatının, rengin, kalıbın, çizginin ve arabeskin Türk geleneklerini bilmezlikten geldi, Avrupalı ve yabancı olan temsilî ve akademik sanata döndü*[67].

Bu çerçeve içinde yetenekli bir çalışma yapıldı ve yirminci yüzyılda daha büyük bir gelişmeye yol açıldı. Bunun çoğu, halâ, Türk resiminden çok Paris resimi idi ve ancak çok yakın zamanlarda Türk ressam-

[66] Örneğin 1-3 üncü klişelere bak. Ayrıca bak: Behçet ÜNSAL, *Turkish Islamic Architecture* (1959), özellikle s. 28, 48, 56 ve 68. 1894 te bir mimarlık okulu açıldı (ERGİN, *Maarif*, III. 839).

[67] J. STEEGMAN, "Turkish Painting", *The Studio*, Mayıs 1946, s. 130; karşılaştır: Georges DUHAMEL'in *La Turquie nouvelle* (Paris, 1954), s. 90 d. daki yorumları. Okulun tarihçesi hakkında bak: ERGİN, *Maarif*, III. 919 d.

ları kendilerine özgü otantik bir deyimleme yollarını duymaya başladılar. Avrupa'da temsilî olmayan sanatın, yani onların kendi kaligrafi ve desen gelenekleri bakımından daha anlaşılabilir sanatın, gelişmesi şüphesiz bunda yardımcı oldu.

1926 da İstanbul'da Sarayburnu'nda, Viyana'lı bir heykeltraş tarafından, Mustafa Kemal'in bir heykeli yapıldı. Bunu Ankara'da diğer ikisi ve bütün Türkiye'de daha bir çokları izledi. En köklü İslâmî önyargılardan birine karşı bu şekilde açıkca meydan okumanın önemi, artistik olmaktan çok toplumsal ve siyasal idi; bununla beraber, tevarüs edilmiş her hangi bir gelenekten tüm yoksunluğun – belki yeni keşfedilmiş Eti kalıntıları hariç – yazar, mimar, ressam ya da müzikçinin karşılaştığı sentez sorunlarından tamamen farklı sorunlar ortaya koyduğu bu yeni sanatın benimsenmesine yolu hazırladı.

Diğer bir çok şeyde olduğu gibi, Türkiye'de Batı müziğinin başlangıcı da askerî idi. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra, sultan, zurnalı, trampetli, zilli, dümbelekli ünlü Yeniçeri *Mehter'i* yerine bir başkasını koymak istedi. 1831 de daha ünlü Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti, bir bando kurmak için İstanbul'a çağrıldı ve Sultanın kurduğu Muzıka-i Hümâyun Mektebinde ders verdi[68].

Avrupa'da ilk Türk müzik öğrencisi 1886 da Fransa'ya gitmiş olan flütçü Saffet idi. Bunu az sayıda diğerleri izledi ve 1923 te İstanbul'da bir belediye Musiki Konservatuarı kuruldu. Cumhuriyet, Ankara'da bir devlet konservatuarı, bir millî opera, iki senfoni orkestrası ve daha küçük bir çok okullar ve ekipler kurarak ve destekliyerek daha da ileri gitti.

Bütün bunlara ve Liszt'ten Hindemith ve Bartok'a kadar bir dizi seçkin ziyaretçi ve danışmana rağmen, Batı müziğinin Türk iklimine alışması pek yavaş bir gelişme gösterdi. Bir kaç yetenekli Türk besteci ve icracısı dışarda büyük ün kazandı; fakat Batılılaşmış aydınlar arasında bile Batı müziği uğraşısı halâ biraz sınırlıdır. Türk Batılılaşma hareketinde bilimin, bilginliğin arkasında topallaması gibi, müzik de edebiyatın arkasında topallamaktadır – çünkü müzik, bilim gibi, Batı kültürünün, arzulu yeni katılıcının nüfuz etmesi gereken nihaî sırlarından biri, iç kalesinin bir bölümüdür.

[68] ERGİN, *Maarif*, II. 311 - 15; LÜTFİ, VII. 61 (Donizetti'nin Miralay rütbesine yükseltilmesi hakkında). ERGİN'in zikrettiği bir kaynağa göre, daha sonra paşa oldu. ROSSİNİ'nin bir "askerî bando" ile "royal pages"i icra etmesi hakkında bak: SLADE, I. 135.

XIII.

BÖLÜM

ELİT VE SINIF

Evvelâ, malûmü Hümâyun ola ki baisi intizamı mülk ve millet ve sebebi intihkâmı kavaidi din ve devlet hablülmetini şer'i Muhammedîye teşebbüstür. Badehü vedayii Rabbelâlemîn olan reaya ve beraya ahvaliyle tekayyüd ve ilmile âmil olan ulemai din ve tarikı gazada bezli can eden guzatı mücahidîn haklarında inayeti aliyyei Şahane zuhure gelüp her sınıfın ahyarına riayetler ve eşrarına hakaretler sudur ede.

KOÇU BEY RİSALESİ'*nden*

Türkler kanun karşısında eşittirler ve ayrıksız kanuna uymak ödevindedirler. Her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır.

1924 ANAYASASI, *m. 69*

1786 da Fransız elçisi Choiseul-Gouffier, zamanın Türk hükûmetini askerî reforma tahrik ederken, Fransa'ya gönderdiği bir mektubunda şunları belirtiyordu: "Burası Fransa gibi değildir. Fransa'da kıral yegâne karar sahibidir. Türkiye'de ise, bir iş için ulemayı, hukukşinasları, mevkii iktidarda olan ve evvelce mevkii iktidarda bulunmuş olan kimseleri ikna etmek lâzımdır" [1].

Choiseul-Gouffier, bu yargısında yalnız değildi. 1803 te Hintli Müslüman gezgin Mirza Abu Talib Han, Türkler hakkında diyordu ki:

İmparatorlarının, haksız olarak kan dökme yetkisine sahip olmadığını, cezasını çekmeksizin, eğilimlerinin ve tutkularının doğrultusunda gidemiyeceklerini öğrendim. Bütün önemli işlerde, yükselme umudu veya cezalanma korkusuyla uygun bir bağlılık içinde tutulan zadegânlarına danışmak zorundadırlar... [2].

II. Mahmut'un reformlarını tartışan Adolphus Slade onu, "tebaasının hürriyetlerini tamamen yıkmak"la itham eder ve "tebaanın hakları" deyiminin, Türkiye'yle ilgili olarak kullanıldığında, okuyucularına garip bir deyim gibi görüneceğini farkederek, Sultanın

[1] Léonce PINGAUD, *Choiseul-Gouffier* (Paris, 1887), s. 82 (KARAL, *Tanzimat*, s. 23 de iktibasen verilmiştir); karşılaştır: "The Ottoman 'Ulema'...", *Scripta Hier.*, IX (1961), 77

[2] *The Travels of Mirza Abu Talep Khan... written by himself in the Persian language*, Çeviren: C. STEWART (London, 1814), III. 60.

ismen despotik olmakla beraber, gerçekte halkı tiranlığa karşı koruyan bir çok fren ve kısıntılarla nasıl sınırlı olduğunu açıklar [3].

Bütün bunlar, Rönesans'tan bu yana Avrupalı gezginlerin ve siyasal teoricilerin çoğunluğu tarafından, otokratik ve keyfî iktidarın tam modeli ve prototipi olarak resmedilen Türk devletinin alışılan görünümüyle göze çarpar bir çelişki halindedir. Bu meyanda, örneğin, Choiseul-Gouffier'nin Fransız kıralının hürriyeti ile Türk sultanına konan sınırlar arasındaki mukayesesi, siyasal iktidarı hiç de daha az tanımıyan Niccolo Machiavelli'nin, bu iki monarşi arasında daha önce yaptığı karşılaştırma ile özel bir çelişme gösterir:

Şu iki muhtelif idare şekli bugün Osmanlı padişahı ile Fransa kıralında görülür. Osmanlı devleti, tek bir hükümdar tarafından idare olunur. Başkaları hep bendedir; ancak sultan, memleketini sancaklara ayırmış, her birine birer mutasarrıf tâyin ve bunları dilediği zaman ve surette tebdil etmekte bulunmuştur. Fransa kralı, her biri hususî tebalara sahip ve tebaları tarafından hürmetlere mazhar bir sürü asılzadeler ortasında bulunur. Bu zadegânın geri alınması kabil olmayan belli başlı imtiyazları vardır[4].

Machiavelli ile Choiseul-Gouffier arasındaki iki buçuk yüzyılda bir çok büyük ve önemli değişiklikler meydana gelmişti. Fransız monarşisinin oluşumu yeter derecede bilinir – feodal bağımsızlığın sona ermesi, vasalların saray maiyeti derekesine indirilmesi, otoritenin merkezîleşmesi, krallık istibdadının büyümesi. Aynı dönem içinde Osmanlı monarşisinin değişimi çok daha az bilinir. Bununla beraber, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğunun tarihi hiç de Çin'deki hükümdarlık devirleri gibi değildi; toplumda ve devlette büyük değişiklikler – Avrupa gelişmesinin bilinen kalıplarından pek farklı, fakat olup bitenin anlaşılmasına da o derecede ilişkin gelişmeler– devriydi.

Eski Düzenin Yıkılması:

Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında klâsik Osmanlı sistemi, gücünün ve ehliyetinin zirvesinde idi; çağdaş Avrupalı gözlemcilerin onda insafsız, merkezî bir mutlakiyetin kalıbını ve örneğini görmelerinde de

[3] SLADE, I. 214 d.

[4] *The Prince*, E. DACRES'in çevirisi (1640), Bl. 4 (Türkçe metni: MAKYAVEL, *Hükümdar*, İst., 1932. – Çeviren: Haydar Rifat –, s. 38-9; *çevirenin notu*).

fazla garipsenecek bir şey yoktur. Avrupa'daki mevki ve mülklerin iyice korunmuş imtiyazlarına bağlılık gösteren bazıları, Osmanlı saltanatında, keyfî ve kaprisli iktidarın müthiş örneğini görmüşlerse de, aydın kırallık despotizminin yeni Avrupaî çağını bekliyen, ve Türkiye' de disiplinli ve ehliyetle yönetilen merkezîleşmiş monarşinin örneğini görenler de vardı.

Tarihin bir istihzası olarak, tam Machiavelli'nin ve diğer Avrupalı siyasal düşünürlerin, Fransız kıralının zayıflıklarını Türk sultanının kudretiyle karşılaştırmakta oldukları zamanda, her iki ülkede iki monarkın rollerini zamanla tersine çevirecek süreçler başlamış bulunuyordu. Fransa'da feodal şefler saray nedimi, özerk bölgeler merkezî idarenin idarî bölümleri haline geliyor ve kıralın iktidar ve otoritesi, bütün tebaası ve mülkü üzerinde, gerçeğin bir ifadesi olarak "Devlet benim" diyebilecek kadar artıyordu. İslâm imparatorluklarında, aynı "Sultan" sözcüğü hem devleti hem de hükümdarı ifade ederdi; fakat orada, saray nedimleri feodal şef, eyaletler prenslik, saray uşakları sarayın efendisi, ve "yeryüzünün hükümdarı" da karılarının, haremağalarının ve kölelerinin kuklası haline geliyordu.

Kanunî Süleyman 1520 de Osman'ın kılıcını kuşandığı zaman, Macaristan'dan İran sınırlarına, Karadeniz'den Hint Okyanusu'na kadar yayılmış bir imparatorluk üzerinde, mükemmel bir mutlakiyetçi hükûmet mekanizmasının hâkimi oldu. Gerçi, Şeriatın değiştirilemez hükümlerine tâbi idi; fakat Şeriatın kendisi, ona hemen hemen mutlak bir iktidar veriyordu ve onun temsilcileri ulema sınıfı da halk arasında onun iktidarının sağlam desteğiydi. Hükûmet ve ordu – idare edenler ve savaşanlar – onun kişisel bendeleriydi; bunlar, hükümdarlarının iradesine karşı hiç bir hakları bulunmayan halk kütlesine karşı imtiyazlı ve masun idiler. Eski kadroların, mütevazi kökten gelen bendelerle düzenli olarak yenileştirilmesi, iktidar merkezlerinde irsî bir aristokrasinin gelişmesini önledi; öte yandan, geri alınabilir dirliklerle Sultana bağlı olan timarlı sınıfı, yine de tarımın gelişmesinde ve köylerin refahında çıkarı olacak kadar görev teminatına sahiptiler.

Kendisine verilen adla ilmiye sınıfı, hukukun, adaletin, dinin ve eğitimin mutlak denetimini elinde tutuyordu. Bu sınıfın başı, Hıristiyan yargıçları ve piskoposları gibi yetki dairelerine sahip büyük kadı ve müftü hiyerarşisine başkanlık eden, başkent baş müftüsü Şeyhülislâm idi. Bu sınıfın mensupları olan ulema, vergiden muaftı ve, bende kuruluşundaki meslekdaşlarından farklı olarak, mülklerini, ve gerçekte statülerini, kuşaktan kuşağa devredebilirlerdi; bu suretle de Osmanlı

İmparatorluğunda, belki, teminatlı irsî tek mülk sahibi sınıfı teşkil ediyorlardı.

Osmanlı tarihçileri, imparatorluğun gerileme tarihini Kanunî Süleyman'ın ölümünden başlatırlar. Gerçekte ise Osmanlı kurumsal yapısında ilk çöküş belirtileri onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında gözükmeğe başladı.

Tezkirecilerin sık sık sözünü ettikleri bunlardan biri, sipahi sınıfının zayıflaması idi [5]. Timarlı sipahi çökerken, sürekli ordu ve dolayısiyle onun bakım ve idame masrafı hızla arttı. Şüphesiz ki bu, boşalan timarlara el konmasının esas nedenlerinden biriydi. Sultan bu topraklarının gelirlerini, kolay ve çabuk nakit para sağlamak için, doğrudan doğruya yönetmedi; onları çeşitli mukataa ve imtiyaz şekillerinde iltizama verdi. Bunlar hep nakdî nitelikteydi, askerî nitelikte değildi. Bazıları vergi iltizamı, diğerleri de intifa hakkı temlikiydi. Başlangıçta bunlar kısa süreliydiler; daha sonra, iltizamın hayat boyunca verilmesi yaygın bir uygulama oldu ve bu hak, suistimalle, ferağ edilebilir irsî hale geldi. Sistem çabucak bütün imparatorluğa yayıldı. Bu sisteme tâbi olan, yalnız havass-ı hümâyun değildi. İleri gelenlere ve saray gözdelerine bir çok timar ve zeametler verildi; onlar da bunları aynı şekilde işlettiler ve hatta sonunda sipahiler bile timarlarının gelirlerini iltizama verdiler.

Mültezimlerin ve mukataa sahiplerinin ele geçirdikleri sürekli mahallî kontrolun doğurduğu iktisadî ve toplumsal güç, eyaletlerde, çok geçmeden mahallî işlerde ön plânda rol oynamaya başlıyan nüfuzlu bir yeni mülk sahibi sınıfı yarattı. Bu sınıf devlet ile köylü arasına girdi ve gelirlerin çoğunu ele geçirdi. Teorik olarak bu mülkleri, sadece mukataa sahibi ya da mültezim olarak elde tutuyorlardı; fakat devlet, gittikçe artan zayıflıklarıyla, eyaletlerin kontrolünü kaybedince, bu yeni toprak sahipleri hem mülklerinin yüzölçümünü, hem de bunları elde tutma güvenliklerini artırmayı başardılar. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda bazı hükûmet görevlerini bile gaspetmeye başladılar.

Ayan ve Derebeyler [6] :

Ayan deyimi ilk zamanlardan beri, genel olarak, çok kez tüccar olan, taşra eşrafı veya mahallî eşraf anlamında kullanılırdı. Şimdi ise,

Sipahi ve timar hakkında yukarda s. 30 ve devamına ve s. 90 a bak.

[6] Uzunçarşılı, Alemdar Mustafa Paşa, s. 2 d.; *İA* da "Ayan" maddesi; Miller *Mustafa Pasha*, s. 363 - 5; *EI*² ("Âyan", H. Bowen tarafından); Gibb ve Bowen, index. Yukarda s. 38 c bak.

önemli siyasal fonksiyonlar gören eski ve yeni toprak sahiplerinin meydana getirdikleri belirli bir toplumsal grubu veya sınıfı ifade eder olmuştu. İlk başta, bir gasp olarak bunlara karşı durulmuştu; fakat onsekizinci yüzyılın malî ve idarî sıkıntıları arasında, merkezi hükûmet, mahallî işlerin, özellikle taşra şehirlerinin, yönetimini bir mülk sahibi sınıfını andırmaya başlayan ayana, gittikçe artan ölçüde devretmeyi uygun buldu. Bunlar, hükûmetçe atanmaktan çok onaylanan liderlerini ve temsilcilerini kendileri seçiyorlardı. Bunların gittikçe artan gücünden korkan hükûmet, 1786 da bunları şehir yönetiminden uzaklaştırmayı ve kendi merkez memurlarını atamayı denedi; fakat beş yıl sonra da merkez memurlarını kaldırmak ve ayan yönetimi ile onların seçim sistemini geri getirmek zorunda kaldı.

Bu arada ayan da basit bir taşra eşrafı olmaktan çıkmıştı. Bazı bölgelerde, özellikle Rumeli'de, bazı ayanlar kendi özel ordularını kurdular, vergi saldılar ve adalet dağıttılar; o zaman bunlarla, hiç olmazsa bazılarının kendi saflarından çıkmış göründüğü derebeyler arasında açık bir fark yoktu.

Anadolu'da derebeyler, özerk irsî beylikler üzerinde hüküm süren bir çeşit tâbi beyler (vasal) haline gelmişlerdi. Savaş zamanı, geniş ölçüde yarı feodal askerlerden kurulu kendi askerî birlikleriyle Osmanlı ordusunda hizmet görürlerdi. Bunlara Sultan tarafından resmen muhassıl ve mütevelli gibi sıfatlar verilmiş ise de, gerçekte kendi topraklarında bağımsız idiler. Ondokuzuncu yüzyıl başında hemen bütün Anadolu çeşitli derebeyi ailelerinin elinde idi– yalnız iki eyalet, Karaman ve Anadolu, doğrudan doğruya Bâbıâlinin yönetiminde duruyordu [7].

III. Selim'in saltanatı sırasında derebeyler güçlerinin zirvesine eriştiler ve hatta sultanın reform programını bazıları desteklemek, bazıları da ona karşı çıkmak suretiyle, saray ve başkent işlerinde önemli bir rol oynamağa bile başladılar. 1808 de Sadrazam Bayrakdar Mustafa Paşa, İstanbul'da bir ayan ve derebeyler konferansını toplantıya çağırdı; burada bunlar ve merkezî hükûmetin ileri gelenleri, onların statülerini tanıyarak ve teyit ederek, bir karşılıklı destek anlaşması (sened-i ittifak) imzaladılar. "Sened-i İttifak"ı II. Mahmut pek isteksizce onayladı. Böylece ondokuzuncu yüzyılın şafağında, Sultan, Osmanlı İmparatorluğunda feodal hakları ve özerklikleri resmen

[7] "Derebey", *EI*[2], ve yukarda s. 381

tanıyan bir berat imzalayacak bir "Runnymede" ye* getirildi. Bunların ömrü kısa oldu. Sultan Mahmut, Kıral John gibi, kendi asılzade sınıfını kaldırmaya azimliydi. Ondokuzuncu yüzyıl ona gerekli araçları da sağladı.[8]

Tarımsal Değişiklik[9] :

Selim, ayan ve derebeylerin feodal özerkliklerini engellemek ve uzun süredir unutulmuş olan hükümdar otoritesini yeniden kurmak için, ilk başarısız çabaları daha önce göstermiş idi. Mahmut, Avrupa ve Asya yakalarında bir dizi askerî ve polis hareketleriyle, bu süreci tamamladı.

Bununla beraber, bu yarı feodal özerkliklerin kaldırılması, meydana gelmekte olan önemli tarımsal değişiklikleri durdurmadı. Sultan Mahmut, ayanı kendi ordularından ve saraylarından yoksun etti; fakat onların kendi toprakları üzerindeki kontrolunu el değmemiş, hatta gerçekte artmış olarak bıraktı.

Topraklarından yoksun edilenler ayan değil, sipahiler idi. 1831 de, Türkiye'de halâ tarım topraklarının önemli bir bölümünü içine alan timarlara devletçe el kondu[10]. Fakat bunlar doğrudan doğruya devlet memurlarınca yönetilmiyerek, daha önceki zamanlarda havass-ı hümâyunun mukataaya verilmesine benzer bir şekilde, çeşitli türde mültezimlere ve mukataa sahiplerine verildi; bunlar, daha önceki gruplardan arta kalanlarla birleşerek, Türk köylerinde yeni bir toprak sahibi sınıfı teşkil etmeye başladılar.

Klâsik Osmanlı toprak sisteminde, *mülk* nispeten nadirdi ve daha çok şehirlerde ve onların yakın dolaylarında bulunurdu. Bu da, normal olarak, şehirde veya yakınında meyva ve sebze bahçeleri veya bağ şeklinde arazi imar ve ihyasından ibaretti. Tarım toprağının çoğu

* İngiltere'de soyluların Kıral John'u Magna Carta'yı imzalamaya zorladıkları rivayet olunan bir çayır (mütercim).

[8] Bak : "Düstûr II", in *EI²*, ve yukarda s. 76 ve devamı.

[9] Ondokuzuncu yüzyıldaki Türkiye'nin iktisadî tarihi henüz yazılmamıştır. Şimdilik tarım konularında en iyi rehberler, *Tanzimat*, s. 321-421 de, BARKAN'ın Tanzimat arazi kanunları hakkında incelemesinde ve İNALCIK'ın, *Tarih Araştırmaları* 1940 - 1941, s. 237 - 62 de "Tanzimat Nedir?" adlı yazısında bulunabilir. İngilizce daha kısa açıklamalar için bak: İNALCIK, in *Muslim Wld.*; XLV (1955), 221 - 8, ve KARPAT, s. 77 d. Osmanlı iktisat tarihinin çeşitli veçheleri, Charles ISSAWI'nin *The Economic History of the Middle East 1800 - 1914* (1966) adlı ve Z. Y. HERSHLAG'ın *Introduction to the Modern Economic History of the Middle East* (1964) adlı kitaplarında ele alınmıştır.

[10] Yukarda s. 90 ve devamına bak.

mirî idi veya bir sipahiye timar olarak verilirdi ya da bir mültezime mukataa yapılırdı. Osmanlı çöküş dönemi boyunca sonuncusu gittikçe yaygın hale geldi ve bu gibi mukataa sahipleri, gerçekte hukuken değilse bile, fiiliyatta mülk sahibi hak ve yetkilerini edinmeye başladılar.

Bu, bir çok yollarla meydana geldi. Sultanların mirî araziyi *mülk* olarak ihsan etmeye hakları daima olagelmişti ve zaman zaman gözde veya değerli kişilere ihsan ederlerdi. Bu gibi mülkler, mülkiyet hakkını düzenleyen Şeriat kurallarına göre ferağ edilebilir ve miras yoluyla intikal edebilir, tam bir kanunî mülkiyet olurdu. Mülk topraklardan alınmayan, fakat mirî topraklardan alınan vergilerden de resmen vazgeçmeyi gerektiren bu gibi ihsanlar, tabiatıyla, az ve istisnaî idi.

Diğer bir yol, zorla gasp idi. Sultanın otoritesinin zayıf ve uzak olduğu yer ve zamanlarda, bir takım güçlü kişiler bazen mirî toprakları kuvvetle ele geçirmeyi başarırlar, onlar üzerinde mülk hakları kullanırlar, daha sonra da bunun tanınmasını sağlarlardı.

Ondokuzuncu yüzyıl başlarında mülk arazinin artması iki ana kaynaktan besleniyordu. Biri, hazine açığını kapatmak için, mirî arazinin devletçe mülk olarak satılmasıydı. Diğeri, satın alana pek geniş haklar ve yetkiler veren özel bir mukataa hakkının artırma yoluyla satışıydı.

Kaldırılan timar topraklarının bir çoğunun yeni bir mülk sahibi sınıfının eline geçmesi bu çeşit satış yoluyla olurdu. Mahmut ve ondan sonrakiler devrinde, bu türden satışlar pek sık yapılmış görünüyor. Kendisine *tapu temessükü* denen bir senet verilen alıcının, teorik olarak, hiç bir kanunî mülkiyet hakkı yoktu, sadece gelirler üzerinde mukataa hakkı vardı. Fakat gerçekte, hakları boyuna genişledi ve sağlamlaştı; Tanzimat tarım kanunlarının çoğunun eğilimi de, bu mukataaları mülkiyetten zorlukla ayırdedilebilen bir hale getirmek yönünde oldu. Devir ve tescille ilgili kurallardaki değişiklikler, gerçek bir tapu senedi haline gelen *tapu temessükü*'nün değerini artırdı; öte yandan kanunlar da, oğul, kız ve diğer hısımlara miras intikaline müsaade edecek şekilde birbiri peşine değiştirildi.

Bu mukataalar çok kez belli bir ölçüdeydi. 1859 tarihli Arazi Kanunnamesi, meskûn tüm bir köyün bir kişi tarafından mülk edinilmesini yasaklar. Bu da, Tanzimat devlet adamlarının, büyük mülk-

lerin artmasının farkında olduklarının ve bunu sınırlama arzularının bir belirtisi gibi görünüyor. Fakat bu hükmün uygulamada pek az etkisi oldu. Türk tarım ihracatının genişlemesi de dahil olmak üzere, zamanın ticarî ve malî gelişmeleri, bir hazır para akımı getirdi ve toprak kiralamak, satın almak ve toprak işlerine ödünç para vermek için yeterli nakit paraya sahip bir sınıf yarattı. Yeni kanunlar, bunlara borç ve satış sözleşmelerini icra yoluyla yerine getirmek kanunî yetkilerini verdi; yeni kolluk düzenlemeleri, onları, eskiden bu gibi infaz işlemlerinin doğurduğu muhataralardan korudu[11].

Bu şekilde, ondokuzuncu yüzyıl sırasında, imparatorluğun pek çok köylerini kontrolları altında tutan yeni bir toprak sahibi sınıfı ortaya çıktı. Bu durum, Balkan eyaletlerinde bu ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da devam eden, şiddetli toplumsal mücadelelere yol açtı; Batı ve Orta Anadolu'da, Ağa diye bilinen, bir köye hâkim, çok kez de köye mülk olarak sahip simaları ve onların daha güclü koruyucusu olup şehirde oturan tüccar toprak sahibini ortaya çıkardı.

Köylünün durumu bu değişikliklerle çok daha kötüleşti. Elinde tapu olanlar mülk sahibi haline gelince, köylü de hiç bir hakka sahip olmayan bir kiralık işçi veya yarıcı durumuna düştü; öyle ki feodalizmden (timar sisteminden) kurtuluşu, onu eskisinden de kötü bir durumda bıraktı. Devlet vergilerinden başka köylü, ürününün bir kısmını kira olarak ödemek ve bazen ayrıca şahsen hizmet etmek zorundaydı. Ondokuzuncu yüzyıl Türk halk edebiyatı ve yirminci yüzyıldaki hikâye ve romanları, yoksul ve mutsuz köylü ile ona egemen olan ve onu sömüren toprak ağaları arasındaki şiddetli mücadeleyi ortaya koyar. Onun tek savunucusu *eşkiya*dır – dağa çıkan ve zalimler ile onu tutan devlet kuvvetlerine karşı savaşan köylü[12]. Bu gibi Anadolu Robin Hood'ları hakkında pek çok masallar vardır; bunların prototipi ünlü Köroğlu'dur ki, onun Nottingham Şerifi de Bolu Beyi'dir[13].

[11] Özellikle bak: İNALCIK, "Tanzimat Nedir?", s. 244 d. Bütün bu gelişme akımı, Mısır Hidivliğinde, İngiliz Hindistan'ında, Asya ve Afrika'daki diğer yerlerde olup bitenlerle dikkati çeken benzerlikler gösterir.

[12] Eşkıya hakkında bilgiler daha çok mahallî tarih hakkında çeşitli mahallî eserlerde bulunabilir. Zikre değer bir örnek, M. Çağatay ULUÇAY'ın *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* (Manisa-İstanbul, I., 1944, II, 1955) de dahil olmak üzere, Manisa tarihi üzerindeki bir dizi kitaplarıdır.

[13] Köroğlu hakkında bak: *EI*[1] ve *İA* da ilgili maddeler.

Bazı Doğulu hikâyelerde, Köroğlu köylü değil, bir göçebe (yörük) dir. Göçebe aşiretlerin hayatı, zamanın toplumsal ve ekonomik değişiklikleriyle bozulmuş ve parçalanmış olduğuna göre, bu bir raslantı değildir. Bunun göze çarpan örneği, şimdi önemli sanayi gelişmeleriyle zengin bir tarım bölgesi olan Çukurova'dır. Ondokuzuncu yüzyılda burası, civar dağlardaki göçebe Türkmen aşiret şeflerinin bellisiz halk iddialarında bulunduğu, az nüfuslu ve bulaşıklı hastalıklı bir bataklık idi. Bir süre Mısır işgalinden sonra 1840 da Türkiye'ye iade edilmiş ve Halep vilâyetinin bir bölümü olmuştu. Mısır idaresi, pamuk yetiştiriciliğini teşvik etmek için çabalar göstermiş ise de, bundan fazla sonuç çıkmamış ve toprak boş kalmıştı.

1866 da Sultanın hükûmeti yeni bir yatıştırma ve yerleştirme programına girişince yeni bir evre başladı. "Fırka-i İslâhiye" diye tanınan bir askerî kuvvet İskenderun'a çıktı, Toros ve Amanos dağlarının iç kısımlarına doğru ilerledi. Bu dağlar ve bunların hâkim olduğu Anadolu'nın kuzey ve doğusundaki ova, kısmen Kozan'lı Kozanoğlu, Menemencioğlu ve Kökülüoğlu gibi derebeyi aileleri tarafından yönetiliyor, kısmen de Türkmen aşiretlerinin ve eşkıya çetelerinin kontrolu altında bulunuyordu. Askerî sevkıyatın amacı, bağımsız derebeyleri ve aşiret başlarını itaat altına almak, eşkıyanın ve göçebelerin gücünü kırmak ve böylece tarımsal yerleşmeye yolu hazırlamak idi.

Yatıştırma ve barış sağlanmış bulunuyordu ve kolonistlere ihtiyaç vardı– yerinden oynatılan aşiretler ise bu toprakta yerleşmeğe en isteksiz kimselerdi. Kırım Savaşından sonra Rusya'dan göçmüş olan üçbin Nogay Tatar ailesi, Misis'in üstünde Ceyhan ırmağının her iki yakasına yerleştirildi ve yeni pamuk tarlalarında çalıştırılmak üzere Mısır'dan fellâhlar getirildi; daha sonra Girit, Selânik, Balkanlar ve Kuzey Afrika elden çıkınca, buralardan çıkarılan Müslümanlar da buralara geldiler. Aşiret ayaklanmaları bastırıldı ve çok kez şiddetli olan bir toplumsal huzursuzluk dönemi, yoğun ve zengin bir tarım alanı haline gelen hemen bütün bölgenin özel mülk sahiplerinin eline geçmesiyle sonuçlandı[14].

[14] Bu olaylar hakkında başlıca kaynak : CEVDET PAŞA, "Maruzat", *TTEM*, 10/87, 12/89, 14/91 (1924-6) ve *Tezakir*, III. çeşitli bölümler. Ayrıca bak: Maria Luise BREMER, *Memoiren* 18; Hâmit Sadi SELEN, "Türkiye'de bir iç iskân örneği", *İskân ve Şehircilik Haftası Konferansları* (Ank., 1955), s. 91-97. Daha sonraki gelişmeler ve hâtıralar için bak: W. EBERHARD, "Nomads and Farmers in South-eastern Turkey; Problems of Settlement", *Oriens*, VI (1953), 32-49.

Avrupalıların Faaliyetleri[15]

Çukurova'nın iskânına yol açan etkenlerden biri, Batının artan pamuk talebiydi. Genel olarak Türkiye, Batının ekonomik gelişme modeli içine daha çok girmekteydi. Kırım Savaşına kadar Osmanlı hükûmeti, yeni ordular ve idarî hizmetler için gerekli olan kamu harcamalarının artan yüküne rağmen, dış borca girmekten sakınmayı becermişti. 1854 te, modern savaş masrafları ve Batı ittifakının sunduğu fırsatlar, hep birlikte Osmanlı hükûmetini Londra ve Paris para piyasasından istikraza yöneltti. 4 Ağustos 1854 te, Sultan 3 milyon sterlinlik borç alınmasına yetki veren bir ferman çıkardı. Faiz haddi % 6, amortizasyon % 1, ihraç fiyatı 80 sterlin idi. Sigortacı komisyonları, fiilen ele geçen miktarı nominal miktarın yarısına kadar düşürdü ve Osmanlı hükûmeti, daha bir yıl geçmeden, bu kez 5 milyon sterlinlik bir istikraz daha aramak zorunda kaldı[16]. Savaş amaçlarıyla alınan bu yeni istikraz, Osmanlıların daha elverişli şartlar sağlamaları için İngiliz ve Fransız hükûmetlerince garanti edildi. Londra'lı Rothschild'ler % 2 $^5/_8$ prim, % 4 faiz haddiyle ikrazda bulundular.

İngiliz-Fransız garantisi, daha iyi şartlar sağlarken, Türk malî bağımsızlığına ilk tecavüzleri de getirdi. Garanti eden devletler, istikrazın savaş amaçlarına kullanılmasını kesinlikle belirlediler; aynı zamanda, fonların kullanılmasını denetlemek ve hazine hesaplarını incelemek üzere birer memur atamak hakkını da ileri sürdüler. Bu memurların işi, beraber çalıştıkları Osmanlı memurları tarafından etkin bir şekilde engellenmiş görünüyorsa da, önemli bir ilke yerleşmişti[17].

Savaş sona erdi, fakat para ihtiyacı arttı ve daha mübrem hale geldi. Değerinden düşmüş olan *kaime*[18] nin geri alınma masrafını karşılamak için 1858 de alınan ilk barış zamanı istikrazı ancak geçici bir ferahlık getirdi; çok geçmeden de daha önceki istikrazları itfa ihtiyacı, Sultan Abdülaziz'in insafsız müsrifliğiyle birlikte, hemen

[15] İstikrazlar ve bunların etkileri hakkında geniş bir literatür vardır. Özellikle bak: du VELAY'ın eseri; D. C. BLAISDELL, *European Financial Control of the Ottoman Empire* (1929). Bir Türk görüşü için bak: Refii Şükrü SUVLA, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 263 - 88; İngilizce çevirisi: ISSAWI, *Econ. Hist.*, s. 95 - 106; kısa bir özet: *EI*² de "Düyun-i Umumiyye".

[16] BLAISDELL, s. 28 d.

du VELAY, s. 143; BLAISDELL, s. 28.

[18] Yukarda s. 111 e bak.

hemen yıllık aralıklarla birbirini izliyen bir dizi yeni istikrazlara yol açtı. Bâbıâli, istikraz faizlerinin ve amortizasyonunun ancak yarısını ödeme niyetini ilân ettiği zaman, 6 Ekim 1875 te kaçınılmaz akıbet geldi; diğer yarısı, müteakip beş yılda çıkarılacak ve hamiline ödenecek % 5 faizli bonolarla karşılanacaktı.

Güçlüklerin gittikçe arttığı bir zamanda, bunu bile sürdürmek imkânsızdı. 1876 da daha başka ödemeler yapılamadı veya ertelendi ve nihayet 28 Muharrem 1299 a tekabül eden 20 Aralık 1881 de Osmanlı hükûmeti, Muharrem Kararnamesi diye bilinen belgeyi yayınladı[19]. Avrupalı bono hamillerinin temsilcileriyle görüşmeler sonunda varılan bir anlaşmaya dayanan bu kararname, bundan sonra Osmanlı Düyun-u Umumiyesiyle ilgili işleri yönetmek üzere bir "Düyun-u Umumiye Konseyi" kurdu. O zamana kadar aşağı yukarı 200 milyon sterline yükselmiş olan borçlar, bu amaca tahsis edilmiş belli devlet gelirlerinden karşılanacaktı. Doğrudan doğruya yabancı alacakların denetiminde ve onlara karşı sorumlu olan Konsey, bunların bütün yönetimini üzerine alıyordu. Bunun sonucu, Türkiye'de, millî gelirin geniş bir bölümünü kontrolu altında tutan ikinci ve bağımsız bir Maliye Bakanlığı yerleştirmek oldu. 1911 de İmparatorluğun Maliye Bakanlığının 5. 472 personeline karşılık, Düyun-u Umumiye Konseyi'nin 8.931 personeli vardı. Bu arada 1910 da, Osmanlı hükûmeti Paris ve Londra'da başarısız teşebbüslerden sonra, Almanya'dan 11 milyon sterlinlik yeni bir borç aldı[20].

Avrupa'nın malî sızmasını, kaçınılmaz olarak, diğer alanlarda da geniş iktisadî sızma izledi. Yabancı sermaye, özellikle ulaştırma ve kamu hizmetlerinde, fakat aynı zamanda tarımda ve doğuş halindeki Osmanlı sanayiinde, ülkenin gelişmesinde önemli bir rol oynamağa başladı. Örneğin, önemli sayıda kimseye iş sağlayan tütün 1884 te tekel haline getirildi ve bu tekel bir Fransız - Avusturya şirketine verildi. 1914 e kadar şirket 30 milyon altın Türk lirası kâr sağladı ve bunun 23 milyonu vergi olarak Düyun-u Umumiye Konseyi'ne ödendi. Demiryolları, tramvaylar, limanlar, gaz, elektrik, su işletmelerinin hepsi ve az sayıdaki maden ve fabrikaların çoğu yabancı imtiyaz şirketleri tarafından işletiliyorlardı[21]. 1867 tarihli bir kanunla yabancılar toprak sahibi olmak hakkını elde ettiler.

[19] du VELAY, s. 463 d.; BLAISDELL, s. 90 d.

[20] CONKER and WITMEUR, s. 46; AHMAD, s. 318.

[21] Aynı eser, s. 47 d.

Bu iktisadî gelişmeler iki önemli toplumsal sonuç doğurdu. Biri, ucuz Avrupa ithal mallarıyla rekabet etmeye tamamen yeteneksiz olan yerli el sanayiinin yıkılışı ve çöküşü idi. Bu süreç daha onaltıncı yüzyılda başlamış idi. Ondokuzuncu yüzyılda vahim bir orana ulaştı ve özellikle Anadolu'da şiddetli işsizliğe ve gittikçe artan sıkıntılara sebep oldu[22].

Aynı zamanda, mübayaacı, acenta, ithalâtçı, dağıtıcı ve genellikle yabancı çıkarların malî ve ticarî temsilcileri – kısaca Uzak Doğuda komprador diye bilinen kimseler – olarak, yeni bir yerli orta sınıf meydana çıkıyordu. Bu yeni sınıfın tehlikeli özelliği, egemen bir şekilde gayri müslimlerden kurulu olmasıydı. Türk, halâ üç mesleği – din, idare ve savaş – tercih ediyor ve haysiyet kırıcı kâfirlikle bir tutulan ticareti Hıristiyanlara ve Yahudilere bırakıyordu. Gayri müslimler kendilerine bırakılan bu işi kabul ettiler ve özellikle Rumlar ve Ermeniler arasında, bazıları servet ve güç kazandılar.

Hıristiyan Orta Sınıf:

Böyle bir Hıristiyan tüccar sınıfı, Türkiye'de önceden de, örneğin Rum Mikael Kantakuzinos'un tüccarların en büyüğü olarak saray sahibi olduğu onaltıncı yüzyılda da, mevcut olmuştu. Onaltıncı yüzyılda Türkler, ticaret, diplomasi ve bir çok malî konularda pek büyük ölçüde Yahudilere – hem Hıristiyan devletlere sempatisi ve bunlar lehine ihanet şüphesinden uzak, hem de gerekli yeteneklere sahip topluluk – güvenmişlerdi. Yahudi topluluğu, Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte düşmeğe başladı ve yerini Rumlara, Ermenilere ve Suriyeli Hıristiyanlara kaptırdı. Osmanlı Yahudileri, Hıristiyanlarınkiyle kıyaslanabilecek bir eğitimsel ve entellektüel uyanış gösteremediler; aynı şekilde Avrupalı tacirlerin teveccühüne ve Avrupa devletlerinin himayesine de mazhar değillerdi. Onsekizinci yüzyılda zaten pek zayıflamış olan iktisadî ve siyasal durumları, bir çok ileri gelen Yahudinin yakın ilişkiler kurmuş olduğu Yeniçerilerin yıkılmasından sonra, daha fazla darbelere maruz kaldı. Rum ve Ermeni toplulukları (cemaatları), Osmanlı gücünün düşmesinin bir sonucu olarak, daha güçlü ve daha birlik bir duruma geldiler ve daha geniş Hıristiyan dünyasıyla ticarî ve kültürel temaslarından yararlandılar[23]. Bunlardan bir çoğu Avru-

[22] KARPAT, s. 81 d.

[23] GIBB and BOWEN, 1/2, s. 233 d; karşılaştır: A. H. HOURANI, "The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIII th Century", *Studia Islamica*, VIII (1957), s. 103 d.

palı elçiliklerden ve konsolosluklardan, kendilerine önemli ticarî ve malî ayrıcalıklar sağlayan beratlar elde ettiler. Başlangıçta yerli tercümanları ve konsolosluk memurlarını korumak amacında olan bu beratlar, gittikçe artan sayıda yerli tacirlere ihsan edildi ve satıldı; onlar da bu yolla ayrıcalı ve himayeli bir statü kazanmak imkânını buldular. Başlangıçta, küçük yabancı seyyar tüccar gruplarına âdeta küçümseyici bir lütuf olarak ihsan edilen bu Kapitülâsyonlar, Batının güclendiği ve Osmanlıların çökmeğe başladığı dönemde bir haric ez memleket ayrıcalık ve dokunulmazlık sistemi haline girdi. Beratların satılması, böylece, Osmanlı tebaası üzerinde önemli bir üstünlük elde eden bir çok yerli tacirin suistimali ile, bu kâpitülâsyonları daha da genişletti.

Türk resmî makamları berat borsasına katılmaya teşebbüs ettiler; onsekizinci yüzyıl sonlarında Selim III in bizzat kendisi, Hıristiyan ve Yahudi tacirlere berat satarak Avrupalı konsoloslarla rekabete çalıştı. 1.500 kuruşluk ücret karşılığında bu beratlar, önemli kanunî, malî, ticarî ayrıcalık ve muafiyetlerle birlikte, Avrupa'yla ticaret yapmak hakkını veriyordu. Osmanlı gayri müslimlerine, yabancı veya yabancı himayesindeki tacirlerle az çok eşit şartlarla rekabet etmek yeteneğini sağlayan bu bağışlar, *Avrupa Tüccarı* diye tanınan yeni bir imtiyazlı sınıf yarattı. Bu sınıf içinde Rumlar, denizcilik hünerleri ve imkânları sayesinde, üstün bir mevki kazanmayı başardılar. Devrim ve Napolyon harbleri sırasında, tarafsız Osmanlı bandırasını kullanmaktan sağladıkları avantajlar, bu mevkilerini daha da kuvvetlendirdi. Osmanlı Rumlarının nüfuzu, Yunan kırallığının kurulmasından sonra kaçınılmaz olarak düştü. Bundan başlıca yararlananlar, sarraf ve bankacı olarak zaten iyi bir yer tutmuş olan Ermeniler oldu; Rumlardan daha güvenilir, Yahudilerden daha çok eğitim görmüş olduklarından, daha önce bu iki unsurun elinde bulunan mevkilere geldiler ve ondokuzuncu yüzyılın ticarî ve sınaî gelişmelerinde büyük rol oynadılar.

Ondokuzuncu yüzyıl başında, berat sistemi Müslüman tacirleri de kapsamına aldı; bunlar, biraz daha az bir ücret –1.200 kuruş– karşılığında Müslüman *Hayriye Tüccarı* birliğinin üyelik beratını alabiliyorlardı. Fakat istek azdı; böylece, tüccar sınıfı hâkim bir şekilde gayri müslim kaldı [24].

[24] UBICINI, *Lettres*, II. 212 d.; 310 d.; 376 d.; B. LEWIS, in *MES*, I (1965), 288-9; aynı yazar, "Beratlı", in *EI²*.

Yüzyılın ortasına kadar bu koşullar ve kurumlar kullanılmaz hale düştü. Fakat Hristiyan tacirler kaldı ve Avrupa ticaret ve yatırımının ülkeye sızmasında yeni ve önemli bir rol oynamağa başladı. Bunları daha önceki tüccar sınıflarından ayıran özellik, Avrupalı büyük devletlerin müşterilik ve himayesinden yararlanmaya ek olarak, şimdi birçoklarının, sonunda Osmanlı bağlılığı ile bağdaşmaz olan, kendi ulusal emelleriyle dolu olmalarıydı. Aynı zamanda bunlar – veya, daha doğrusu, bunlar adına Avrupalı patronları – imparatorlukta Müslümanların siyasal üstünlüğü hakkında daha önce benimsenmiş ilkeyi etkinlikle dinamitleyen, geniş hukukî ve malî haklar istiyorlardı.

Müslüman Tepkisi :

Müreffeh, iddialı ve bilkuvve sadakatsız yeni bir Hıristiyan orta sınıfının ortaya çıkması, uğursuz olarak, Müslüman Türk esnafının ve küçük tacirlerinin çökmesiyle aynı zamana rasladı. İki grup arasındaki zıtlık, millî ve dinî gerginliklerin şiddetlenmesine ve hem yabancılara hem de Osmanlı Hıristiyanlarına karşı bir düşmanlık dalgasının yükselmesine yol açtı. Daha 1860 larda Namık Kemal ve onun Genç Türk arkadaşları, Osmanlı İmparatorluğunun gittikçe Avrupa ekonomik çıkarlarının tutsağı durumuna girmesinden yakınmışlar ve hem Türk devlet adamlarının gevşekliğini, hem de komprador sınıfının ihanetini eleştirmişlerdi. Fakat genel olarak, Müslüman Türk aydınları yol ve mesleklerini devlet hizmetinde, teorik ilgilerini de devlet, din ve millet sorunlarında bulmağa devam ettiler. Tüccar, esnaf ve köylü işleriyle kökten ilgisiz olduklarından, iktisadî eylemi ve eleştiriyi başkalarına bırakmakla yetindiler.

Sanayi [25] :

Bunula beraber, bir sorun –sanayileşme sorunu– dikkati çekti. Osmanlı sanayiinin genel çöküşü, diğer bir çok ülkelerle birlikte, Türkiye'nin de Avrupa'nın genişleyen sanayi kapitalizminin yıkıcı darbesine ve Türk pazarına akan ucuz mamûl eşya seline maruz kaldığı ondokuzuncu yüzyıl başlangıcında başlar. En önemli ithalât, dokuma eşyası oldu ve eski Türk pamuk ve ipek imalâtı bundan zarar

Tanzimat döneminde Osmanlı sanayii hakkında bak Ömer Celâl Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat*, s. 423-40; İngilizce çevirisi; Issawi, *Econ. hist.* (1966), s. 48 - 59 da; daha sonraki dönem hakkında Conker ve Witmeur.

gördü. Diğer ithal malları arasında demir eşya, bıçak, saat, kâğıt ve mamûl şeker vardı ve yerli Türk sanayii bunlarla yine rekabet edemedi [26]

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında başlamış olan süreç, ikinci yarısında tamamlandı. Kunduracı, terzi ve benzeri gibi bir kaç zorunlu yerli esnaf dışında, imalâtçı sanatlar hemen hemen tamamen ortadan kalktı ve Türkiye bir ham madde ihracatçısı ve mamûl madde ithalâtçısı oldu. Bir yandan sosyal Batılılaşmanın sonucu olarak değişen giysi ve ev eşyası talebi, öte yandan kapitülâsyonların Türk malî politikasına koyduğu kısıtlamalar, şüphesiz ki bu durumun meydana gelmesine yardımcı oldu; fakat asıl neden, Türkiye'ninki gibi zayıf ve modernleşmemiş bir ekonominin, modern kapitalist sanayiin rakip etkisine direnmekteki temel yeteneksizliğinde aranmalıdır [27].

Sanayiin bir servet ve güc kaynağı olarak değeri, Orta Doğuda çok geçmeden kavrandı. Halet Efendi ve Sadık Rifat Paşa [28] gibi ilk gözlemciler onun hakkında yorumlarda bulundular ve Türkiye'de Abdülmecit, Mısır'da Mehmet Ali Paşa gibi hükümdarlar da kararnamelerle fabrikalar kurmaya ve sanayii yerleştirmeğe çalıştılar. Belki en iyi örnek, hükümdarlığı sırasında 150 yi aşkın fabrikanın kurulmasını teşvik eden veya doğrudan doğruya başlatan, iyi niyetli ve ileri fikirli hükümdar Sultan Abdülmecit'tir. Bunlardan sadece üçü zamanımıza kadar yaşamıştır [29]. Devlet fabrikaları yanlış tasarlanmış, verimsiz, çoğu ülkenin ihtiyaçlarıyla ilişkisiz idiler ve ancak devamlı hükûmet yardımıyla parazit bir hayat sürdürebiliyorlardı,. Bunların çoğu, bazen ancak bir kaç aylık çalışmadan sonra kapatıldı veya terkedildi. Ortaya çıkmakta olan özel sanayiin çoğu yabancı kontrolunda ve işletmesinde idi. Uygun personel yokluğundan doğan bütün büyük güçlükleriyle, sınaî gelişme, ülkede pek bol olan maddelerin çabuk, ucuz ve kolay ihracıyla, çekicilik bakımından rekabet edemediğinden, kaçınılmaz olarak sınırlı kaldı.

[26] SARÇ, s. 425 - 6.
[27] İbid., s. 427 - 34.
[28] Yukarda s. 131 ve devamına bak.
[29] TURHAN, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, s. 41; karşılaştır SARÇ, s. 435. Aynı şekilde, SLADE 1832 de III. Selim'i tartışırken, "onun kurduğu (şimdi harabe halinde) fabrikalar"dan söz eder (I. 211).

Tanzimat devlet adamlarının oldukça acemi merkantilizminin, her halü kârda, hem süratli ondokuzuncu yüzyılla hem de fatalist Türk halkıyla bağdaşma umudu yoktu. Politikasını yürütemiyecek kadar zayıf, onları uygulayamıyacak kadar yoksul bir hükûmet elinde, bu merkantilizm ancak başarısızlık, çöküş ve yoksullaşma ile sonuçlanmaya mahkûmdu [30].

Genç Türkler — Arazi Kanunları :

Yirminci yüzyıl başlarında bile Genç Türk devrimcileri, Devrimden önceki ve sonraki tartışma ve kanıtlarında, iktisadî konulara nispeten az önem verdiler. Bu alanda en önemli teşebbüsleri 1867 değişikliğinden beri hiç bir ciddî değişiklik geçirmemiş olan 1858 Arazi Kanunnamesi ile ilgili toprak reformu idi [31]. 1910 da kabul edilen bir grup "muvakkat" kanunlar, Arazi Kanunnamesine, özellikle ortak mülkiyet, ipotek ve veraset sorunlarında, önemli değişiklikler getirdi. Mart 1911 de ve Şubat 1913 te, başka değişiklikler de yapıldı. Sonuncusu, gayri menkul mülkiyetinin sınırlanması ve tescili, değer ve gelirlerin tahmini için düzenli bir sistemi öngörüyordu. Ancak savaş yıllarında, diğer bir reformla, mahut iltizami sisteminin son izleri de kaldırıldı. Bu kanunlar, Tanzimat reformlarının bıraktığı karışık ve çok kez düzensiz durumu cidden basitleştirdi. Bununla beraber, küçük topraklı köylüler arasında bazı sıkıntılara da sebep oldu. Yeni miras kanununun temeli Alman Medenî Kanunuydu; fakat Alman kanununda yalnız şehirlerdeki gayrimenkullere uygulanan bazı hükümler, Türk kanununda – muhtemelen dikkatsizlik eseri olarak – tarım topraklarına ve ormanlara teşmil edildi. Bu durum, aşırı bölünmelere, sık mülkiyet kaybına, ağır mülkiyet değişikliğine ve muzayakalara yol açtı [32].

İktisadî Milliyetçilik :

İmparatorluğun son yıllarında Genç Türklerin büyüyen milliyetçiliği, onları, Cumhuriyet döneminde daha büyük bir gelişmeye erişecek olan bazı iktisadî ve toplumsal değişikliklere yöneltti. Abdülhamit idaresinde Avrupa'nın, özellikle Almanya'nın, imparatorluğa

[30] SARÇ'ın nüfuz edici gözlemlerine bak: s. 439-40.

[31] Yukarda s. 118 ve 228 e bak.

[32] MARDİN, "Development of the Shari'a under the Ottoman Empire", in KHADDURI ve LIEBESNY, s. 287 d. Ayrıca bak: NORD; Louis STEEG, "Land Tenure" in MEARS, s. 238-64.

nüfuzu hızla gelişmişti. Bu nüfuz, 1908 Devriminden sonra da devam etti; fakat Genç Türkler, yalnız siyasal bir sorun – Türk egemenliğine tecavüz – olarak da olsa, bu konuda bilinçlileşiyorlardı. "Türk Ocakları"[33], iktisadî kurtuluşun ön koşulu olarak daha büyük millî iktisadî eylem çağrısında, özellikle aktif idiler. Yerli teşebbüsü harekete getirmek için, çoğu düzensiz bazı adımlar atıldı. 1913-14 te iktisadî kapitülâsyonları kaldırmak için yapılan bir teşebbüsten[34] bir şey çıkmadı ise de Temmuz 1913 te bir "millî istihlâk cemiyeti" kuruldu ve ithal malı yerine yerli malı tüketimini teşvik için bir kampanya açıldı[35]. Aynı yıl sanayii teşvik için bir kanun çıkarıldı ve 1913-15 yıllarına ait ilk sanayi sayımı 1915 te tamamlandı[36].

Bu politikanın diğer bir aracı, İstanbul'da başlayan bir tüketici kooperatifçiliği hareketi idi. Daha 1860 da Mithat Paşa Tuna Valisi iken, ilk tarım kredi kooperatiflerini kurmuştu. Fakat bunları izliyen başka bir kooperatif kurulmadı ve 1908 devrimi sonrasına kadar Türkiye'de ciddî bir kooperatifçilik hareketi gözükmedi. Üretici kooperatifleri kareketi hiç bir zaman kanun yapma ve plan hazırlama evresini aşamamıştı. Fakat 1909 dan sonra başkentte bir çok bölgede tüketici kooperatifleri ortaya çıktı; savaş yıllarının kıtlık ve sıkıntıları bunların gelişmesini teşvik etti. Savaş bitince, belki de maruz kaldıkları siyasal yönelim ve istismar nedeniyle ortadan kalktılar[37].

Osmanlı Bankası da dahil olmak üzere mevcut bütün bankalar az veya çok yabancı kontrolunda olduğundan, her hangi bir millî ekonomi gelişmesinin ilk gereği gerçek bir millî banka idi. 1916 da İttihat ve Terakki'nin bir parti kongresi, bazı tartışmalardan sonra bir İtibar-ı Millî Bankasının kurulmasına karar verdi. Banka Ocak 1917 de açıldı; sermayesi, yarısı ödenmiş 4 milyon Osmanlı lirası idi ve çıkarılan 10 sterlinlik 400.000 hisse senedi sadece Osmanlı uyruklularına hasredildi. Rehber ruhun Maliye Bakanı Cavit Bey olduğu

[33] Bak Yukarda s. 347

[34] KARPAT, s. 83.

[35] Y. H. BAYUR, *Türk İnk. Tar.*, II/4, s. 494-6.

[36] Halûk CİLLOV, "Les Recensements industriels en Turquie", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.*, XIII (1951-2), 163 d. CONKER ve WITMEUR, s. 55 d.

[37] Orhan TUNA, "Küçük San'atlar ve kooperatifçilik Meseleleri", *İstanbul Üniversitesi Çanakkale Haftası 1952* (1953), s. 100-2. Türk kooperatifleri hakkında Z. Fahri FINDIKOĞLU'nun daha ayrıntılı bir incelemesi de vardır.

görülüyor; geçici idare meclisinde onunla birlikte Hüseyin Cahit (Yalçın) ve bir çok ileri gelen tüccar vardı [38].

Bankanın korurluğu altında diğer teşebbüsler de, özellikle iki sigorta şirketi, başladı. Yerli sermaye ile özel teşebbüs tarafından şirketler kuruluşu basında geniş bir şekilde yayınlandı ve fabrikalar gösterişli törenlerle açıldı [39]. Aynı zamanda, kanunla, yabancı şirketlerden idare meclislerine belli sayıda Osmanlı uyruklusu alması istendi. Zaten 1916 tarihli bir kanun uyarınca, imtiyaz şirketlerinin defterlerini Türkçe tutmaları ve işlerini Türkçe yürütmeleri gerekiyordu. Görünüşte Yunanlıların Makedonya Türklerine kötü davranışına bir karşılık olmak üzere, Rum dükkânlarına karşı girişilen bir boykot, şüphesiz ki, ticaret avantajlarına, sadece Osmanlı katılışından farklı olarak, Türk katılışını artırmak amacındaydı [40].

Osmanlı çöküşünün son yıllarında yapılan bu Türk ticaret ve sanayiini teşvik çabaları, pek az başarı sağlıyabildi ve sonuçta imparatorluğun yenilgisi ve Genç Türk liderlerinin kaçmasıyla bitti. Bununla beraber, daha sonra daha elverişli bir zamanda Türkiye Cumhuriyetinin izliyeceği iktisadî politika ve gelişme çizgilerinin bazılarını belirtti.

Toplumsal Değişiklik — Yeni Elit:

Abdülhamit Türkiye'sinde toplumsal prestij ve siyasal gücün iktisadî temelinde her hangi bir önemli değişikliği kesinlikle belirtlemek mümkün değildir. Fakat bazı yeni toplumsal ve meslekî unsurları ayırdetmek ve bunların, ülkenin idareci ve yetişmiş elit'i arasında yükselişini gözlemlemek – Osmanlı İmparatorluğu gibi bir İslâmî toplumda bu husus çok daha önemlidir – mümkündür. Bu yeni unsurlar, kendinden öncekilerden çok daha çeşitli toplum katlarından geliyorlardı. Eğitimli elit'in bu toplumsal farklılığı, ve belki daha ziyade sayılarındaki büyük artış, eski mücadeleledeki rahat dostluğu tedricen sona erdirdi. Genç Osmanlıların ve Birinci Meşrutiyetçilerin hepsi, bir kaç istisna ile, prestij ve iktidarın iç çevresine mensup, aynı toplumsal düzeyde ve çok kez karşı koydukları rejimlerin adamlarıyla tanışık idiler; bundan dolayı da, işler gerçekten sarpa sardığı

[38] TUNAYA, *Partiler*, s. 204-5; KARPAT, s. 83. İtibar-ı Millî Bankası, 1924 de kurulan İş Bankası ile 1927 de birleşti.

[39] TUNAYA, 204 - 5.

[40] BAYUR, *Türk Ink. Tar.* II/4. s. 493-4; EMİN, *Turkey in the World War*, s. 114 d.; KARPAT, s. 84.

zaman bazı kişisel lütufkârlıklara daima erişebiliyorlardı. Sultanın sürgünleri af ve mevki vaatleri ile kandırmak için Avrupa'ya bir paşa göndermek zahmetine girdiği, Abdülhamit döneminin ilk on yıllarında bile durum böyleydi[41]. Fakat eğitimli elit tabakası genişleyip çeşitlendikçe kişisel bağlar zayıfladı, iktidar mücadelesi daha keskin ve şiddetli, başarısızlık cezaları da daha korkunç ve kesin hale geldi. Talihin istihzasına bakın ki, siyasal muarızların büyük çapta yokedilmesi yolunu açan, eski moda Sultan değil, Genç Türklerin ta kendisiydi. O zaman, imparatorluğun idareci elit'i artık bir aile çevresi çapının ötesine taşmış ve bu değişiklik, daha şiddetli uyuşmazlıklara ve siyasal hayatın daha sert tonuna yansımıştı.

Eğitimli elit'in bu yeni unsurları arasında dördünün özel bir önemi vardı: Subaylar ve memurlar, hukukçular ve gazeteciler. Yeni Türkiye'nin hazırlanmasında ve kuruluşunda bu dört meslekten adamlar, sayıları oranının çok ötesinde bir rol oynadılar.

Gazetecilik ve hukukçuluk Türkiye'de tamamen yeni mesleklerdi. Geleneksel düzen altında alenen kabul edilmiş tek hukuk ve yargı sistemi Şeriat idi. Onun yetkili temsilcileri -müftüler ve kadılar- eğitim, statü ve görev bakımından hocalar ve vaizlarla aynı hüviyette olan ve onlarla birlikte, İstanbul'daki Şeyhülislâmın yüksek otoritesi altında İslâmın büyük ilmiye sınıfını teşkil eden din adamlarıydı. Fakat yeni lâik konuların ve onları uygulıyacak lâik mahkemelerin kabulü, yani lâik hukukçulara -eski kadıların bu işe yetişkin olmadıklarını gösterdikleri bir görevi yerine getirecek yargıçlara, aynı zamanda, daha önce İslâm dünyasında bilinmeyen bir meslek icra edecek ve hüner gösterecek olan avukatlara- da talep yarattı. Lâik hukukçular önce, sayı ve önemce az idiler; Abdülhamit okulları onları her iki bakımdan da yükseltti ve modern bir devlet yapısında oynıyacakları yeni role hazırlamakta yardımcı oldu.

Avukatlık gibi gazetecilik de evveliyatı ve dolayısiyle sosyal gelenekleri veya ilişkileri olmayan yeni bir meslekti. Tanzimat dönemindeki ilk gazeteciler, yeni bir haberleşme aracında, değerini kavrıyamadıkları imkânları eğlence kabilinden kullanan edebiyatçı, memur ya da politikacı olan ve zamanlarını kısmen bu işe veren amatör kimselerdi. Bir çok gazetecinin, faaliyetlerini devlet memurluğu, öğretmenlik veya diğer mesleklerle birlikte yürüttükleri Abdülhamit

[41] Yukarda s. 198e bak.

döneminde de, durum bir dereceye kadar yine böyleydi. Bununla beraber, meslekî gazetecilik –haberlerin toplanması, takdimi ve tartışılmasında maharetli, ve başlıca geçimini basından sağlayan kişiler sınıfı– açık ve hızlı bir gelişme gösterdi. Okur yazarlığın artışı –Ahmet Emin'e göre ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde bu oran üç kat artmıştı– ve haber ve diğer bilgi için artan istek, gazete yayınlàmayı kârlı bir meslek yaptı ve gazeteciye yeni bir itibar ve nüfuz sağladı.

Osmanlı İmparatorluğu'na halef olan bazı Arap devletlerinde, radikal avukatlar ve gazeteciler siyasal hayatta bir süre kesin bir rol oynıyabilmişlerdir. Türk Devriminde ise hukukçuların ve gazetecilerin rolü, önemli olmakla beraber, yeni elit'in diğer iki unsurunun –subaylar ve memurların– rolüne tâbi idi.

Ordu ve bürokrasi, Türkiye'de tabiatıyla yeni meslekler değillerdi; tam tersine, ulemayla birlikte, geleneksel siyasal ve toplumsal düzenin dayandığı üç sütunu teşkil ederlerdi. Fakat, ulemadan farklı olarak, bunlar büyük bir değişim geçirmişlerdi. Bir yüzyılı aşkın bir süreden beri Osmanlı devleti –Avrupalı düşmana tek başına direnebilecek modern orduyu ve, zamanın göstermiş olduğu gibi, bu ordunun dayanaması gereken modern devleti kurmak için – en üstün çabalarını askerî ve idarî reforma harcamıştı. Yeni yöntemler ve donatımlar, yeni okullar ve ders programları – Batılı etkilere ve fikirlere açık, ülkelerinin küçülen statüsünün farkında, ve eski bağlılıklarına Avrupa örneğinden esinlenen yeni ve köklü bir yurtseverliği de katan– yeni bir subay ve memur türü yaratmıştı. Bütün bu değişiklikler ve reformlardan sonra, geniş bir çevreden toplanmakla beraber, kendi içinden beslenen askerî ve bürokrat sınıflar, imparatorluğun savunma ve yönetiminde imtiyazlarının ve sorumluluklarının – halkın geri kalan kısmının halâ kendiliğinden ve tartışmasız kabul ettiği bir statü ve otoritenin– derin inancını korudular. 1920 de bile, Kemalist devrimin Ankara'da toplanan ilk Büyük Millet Meclis'inin üyeleri arasında halâ 138 memur, 53 asker, ve 53 din adamı –toplamın üçte iki kadarı– vardı[42].

[42] Yukarda s. 246 ya bak; D. A. RUSTOW'un, MACRIDIS, s. 315-16 daki yorumlarıyla karşılaştır. Ayrıca bak : FREY, *Elite* (1965) ve WARD and RUSTOW, *Political Modernization* (1964).

Devrimciler — Kemalist Halkçılık :

Türk devrim mücadelesinin ilk evrelerinde açık iktisadî etkenleri veya kuvvetleri ayırdetmek ve belirlemek bu nedenle pek güçtür. İktidar için çekişenler, idareci elit –hepsi geçimini devletten sağlayan ve devlet hizmetini kendi türlerinden insanların tabiî ve uygun mesleği olarak gören kimseler – içinde farklı gruplar veya hizipler idiler.

Bununla beraber, Genç Türkler önemli bir değişiklik – siyasal ilgi ve katılışın halk temelinin genişletilmesini – getirdiler. Ordu mensupları, daima, yüksek tabakadan, zengin ve dokunulmaz sülâleleri olan ilmiyeden, veya, başkente kaçınılmaz bir eğilim duyan ve geleneksel resmî eğitim üzerinde ısrar eden kalemiye (bürokrasi) den daha geniş bir çevreden toplanmıştı. Aşağı katlardaki yoksul ve taşralı ailelerden gelen, eğitimsiz kimselerin, silâhlı kuvvetlere giriş şansı vardı; ondokuzuncu yüzyıl boyunca genişleyen ve modernleşen ordu, yetenekli kimselere açık en vaatli mesleği sunuyordu [43].

Genç Türk Devrimi ve subayların siyasal işlerde egemen etken olarak ortaya çıkması, böylece, siyasal eylem ve ilginin alanını, daha önce içinde kapalı kaldığı saray ve Bâbıâli'nin dar çevresinin çok ötesine genişletti. Sonraki yılların olayları bu değişikliği teşvik etti ve hızlandırdı. Genel ve mahallî bir dizi seçimler, okur yazar oranının artması ve basının hızlı yayılması, ve her şeyin üstünde, siyasal iktidar için mücadele edenlerin toplantı, miting ve hatta mahallî parti kolları yoluyla halk desteğine başvurması şeklinde gelişen uygulama, daha önce bu gibi konuları yeterliklerinin dışında ve kendi hayatlarıyla ilgisiz gören bir çok Türkler arasında, politikaya karşı yeni bir tutum yaratmakta yardımcı oldu [44].

Genç Türkler, siyasal katılış yanında, doğrudan doğruya harekete geçmede de ilk dersi verdiler. 1913 te Batı Trakya eyaletini tekrar ele geçirmek boş umuduyla, birden bir irredantist tahrik ve gerilla kampanyasına giriştiler. Öyle görünüyor ki, imparatorluğun askerî yenilgisini önceden görerek, 1918 sonbaharında Anadolu'da bir direnme hareketi için de hazırlık yapmağa başlamışlardı [45].

[43] RUSTOW, *Wld.*, *Polit.*, XI. 515.
[44] İbid., s. 541.
[45] İbid., s. 541.-2

Bu durumda, o zaman hem Batılı hem Türk bazı gözlemcilerin, Anadolu'daki yeni milliyetçi harekete, gözden düşmüş İttihat ve Terakki Fırkasının kıyafet değiştirerek tekrar ortaya çıkması olarak bakmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Bir bakıma, tamamen de yanılmış değillerdi. Bununla beraber, çok geçmeden, yeni ve farklı bir şeyin harekete geçmiş olduğu belli oldu ve bunun ne olabileceği konusunda bazı endişeler belirdi.

Mütareke Sadrazamı Ahmet İzzet Paşa bir mektubunda, 1920-21 kışında Kıral Konstantin'in Yunan tahtına dönmesi İtilâf devletlerinin Yunanlılar lehindeki şevkini kırınca, onların nasıl milliyetçilerle bir uzlaşma imkânını düşünmeğe ve onlar hakkında endişeli soruşturmalar yapmağa başladıklarını anlatır. Onun Anadolu'daki adamlarla gizli muhabere halinde olduğuna inanan bir çok İngiliz subayı onu ziyaret edip, siyasal kanılarını öğrenmeğe çalışmışlar ve özellikle Anadolu'dakilerin Bolşeviklere tamamen bağlı olup olmadıklarını bilmek istemişlerdi. İzzet Paşa'nın cevabı şuydu:

"*Kısmı âzamı askerî ümera ve erkândan ve memleketin eşrafiyle arazi eshabı ve münevveranından mürekkeb olan bu heyetin, komonizm nazariyatına temayül etmeleri tasavvur olunamaz. Ancak garb devletleri tarafından gayri muhik tazyikatda ısrar olunur ise Rusyanın kucağına atılmaları ihtimalden baid değildir.*"[46]

İzzet Paşa, kendi deyimiyle, kelimelerini dikkatle seçiyordu; böyle yaparken, başka yerlerde klâsik bir siyasal manevra olacak olan şeyin ilk formülünü ifade ediyordu. Aynı zamanda, milliyetçi hareketi nitelendirmesi dikkati çekecek derecede doğru idi ve onların komünizme karşı tutumu hakkındaki tanımlaması sonraki olaylarla büyük ölçüde doğrulandı.

Bununla beraber, hareketin ilk günlerinde, bizzat Mustafa Kemal'in radikal sosyal ve ekonomik görüşler ifade ettiği bir süre vardı. 1 Aralık 1921 de Ankara'daki bir konuşmasında şöyle diyordu:

İlmi içtimaî noktasından bizim hükûmetimizi ifade etmek lâzım gelirse "halk hükûmeti" deriz. biz hayatını, istiklâlini kurtarmak için çalışan erbabı sâyiz, zavallı bir halkız! Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salâhiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı iktisab-

[46] İNAL, s. 1996 da iktibasen verilmiştir; karşılaştır RUSTOW, *Wld. Polit.*, XI. 542.

ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını sâyden muarra geçirmek istiyen insanların bizim heyeti içtimaiyemiz içerisinde yeri yoktur, hakkı yoktur! O halde ifade ediniz efendiler! Halkçılık, nizamı içtimaisini sâyine, hukukuna istina d ettirmek isteyen bir mesleki içtimaidir. Efendiler! Biz bu hakkımızı mahfuz bulundurmak, istiklâlimizi emin bulundurabilemek için heyeti umumiyemizce, heyeti milliyemizce bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyeti milliyece mücahedeyi caiz gören bir mesleği takip eden insanlarız.... hükûmetimizin istinadettiği esasın, ilmi içtimaiye müstenit bir esas olduğunu bâriz bir surette görürüz! Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiç bir şeye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz efendiler! [47].

Daha sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nin programına ve hatta Türk Anayasasına geçen, Mustafa Kemal'in halkçılığı boş bir lâf olmaktan uzaktı. Pek iyi bilinen siyasal ve kültürel anlamlarından başka, cumhuriyet hükûmctinin bir çok tedbirlerinde ifadesini bulan bazı iktisadî ve, daha fazla olarak, sosyal fikirleri de belirliyordu. Bununla beraber, Batıyla barış andlaşmasının imzalanması ve Batılılaşmanın ilerlemesiyle, açıksözlü antikapitalist niteliğini yitirmiş ve Anadolu'nun uzak bölgelerinde devam eden feodal imtiyazlara son vermek gibi konularla daha fazla ilgilenir olmuştu.

17 Şubat 1923 te Mustafa Kemal İzmir'de bir iktisat kongresini açtı. Toplanan delegeleri selâmlama konuşmasında, onlara hızlı iktisadî gelişme araçlarını aramak ve bulmak ve böylece milletin ekonomisinde yüzyılların ihmal ve yetersizliğinin bıraktığı yaraları tedavi etmek âcil ihtiyacından söz etti:

Arkadaşlar, sizler doğrudan doğruya milletimizi teşkil eden halk sınıflarının içinden geliyorsunuz ve onlar tarafından müntehap olarak geliyorsunuz. Bu itibarla memleketimizin, milletimizin halini, ihtiyacını ve milletimizin emellerini ve elemlerini yakından biliyorsunuz... Sizin söyliyeceğiniz sözler, alınması lüzumunu beyan edeceğiniz tedbirler; doğrudan doğruya halkın lisanından söylenmiş gibi telâkki olunur... halkın sesi, hakkın sesidir.

Mustafa Kemal, devamla, salt askerî gücün beyhudeliğini, geçmişteki Türk imparatorluklarının boş yere harcadığı kan ve çabayı uzun boylu tartışır

Söylevi I. 190-1. Son cümle, sık sık zikredilen gözde bir cümle olmuştur.

Arkadaşlar, kılıç ile fütuhat yapanlar, sapanla fütuhat yapanlara mağlup olmaya ve binnetice terki mevki etmiye mecburdurlar. Nitekim Osmanlı saltanatı da böyle olmuştur. Kılıç kullanan kol yorulur, nihayet kılıcı kınına koyar ve belki kılıç o kında küflenmiye, paslanmıya mahkûm olur. Lâkin sapan kullanan kol gün geçtikçe daha ziyade kuvvetlenir ve daha çok kuvvetlendikçe daha çok toprağa malik ve sahip olur.

Kısaca, ulusal egemenlik iktisadî egemenliğe dayanmalıydı; onsuz siyasal ve askerî zaferler, ne kadar büyük olursa olsun, boş ve geçici idi. Aynı şekilde, iktisadî çaba olmaksızın, en büyük ve en kutsal millî erekler kâğıt üzerinde kalmış boş hayaller olmaktan öteye gidemezdi. Düyun-u umumiyenin, kapitülâsyonların, imtiyazların iktisadî tutsaklığı, yerini hür ve genişleyen bir millî ekonomiye bırakmalıydı.

Bütün bunları başarmak için büyük değişikliklere – tarımın makineleştirilmesi, sanayiin gelişmesi, ulaşım ve iletimin ıslahı – ihtiyaç vardı: "Memleketimizi bundan başka şimendifer ile ve üzerinde otomobiller çalışır şoselerle şebeke haline getirmek mecburiyetindeyiz. Çünkü garbın ve cihanın vesaiti bunlar oldukça, şimdendiferler oldukça bunlara karşı merkepler ve kağnı ile ve tabiî yollar üzerinde müsabakaya çıkışmanın imkânı yoktur."

Bu ödevde bütün milletin birlikte çalışması gerekliydi. Türk halkı, çıkarları birbiriyle çatışır sınıflara ayrılmış değildi. Bilâkis mevcudiyetleri ve çabaları yekdiğerine lâzımdı:

Bu dakikada sami'lerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır ve ameledir. Bunların hangisi yekdiğerinin muarızı olabilir. Çiftçinin sanâtkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, yekdiğerine ve ameleye muhtaç olduğunu, kim inkâr edebilir[48].

Kongre, görüşmelerine 4 Marta kadar devam etti. Tartışmalarından bazısı, Lâtin yazısının kabulü gibi konulara hasredilmiş olmakla beraber, kongre bir çok iktisadî sorunlar üzerinde durdu ve son toplantısında, hem Ankara hem de İstanbul'da kabul edilmiş olan Misak-ı Millî'nin iktisadî karşılığı olarak, bir "misak-ı iktisadî" kabul etti[49].

[48] Mustafa Kemal'in konuşmasının metni *Söylev*, II. 99 d.; karşılaştır *Hist.*, s. 270 d. ve 312.

[49] Misak-ı iktisadî hakkında bak : *OM*, II (1923), s. 593, 671 ve yayınlanmış *Zabıtlar*; Misak-ı Millî hakkında yukarda s. 248 e bak.

Mustafa Kemal'in konuşmasında adı geçen dört grubun – tüccar, çiftçi, sanatkâr, işçi – hepsi kongrede temsil edilmiş ve ayrı gruplar halinde toplanmışlardı. Fakat sınıf savaşı ideolojilerinin Mustafa Kemal tarafından açış konuşmasında açıkca reddi, kongrenin ve gerçekte bir çok yıllar Kemalist devletin, sosyal ve iktisadî ideolojilerinin anahtar rotasını tespit etti.

Bu, hiç bir bakımdan, hareketin ilk günlerinin sosyal radikalizminin – veya halkçılığın – terki anlamına gelmiyordu. Tersine, 1920 lerde, her ikisi de tarım reformu alanında olarak, büyük önemde iki yola daha başvuruldu.

Bunların ilki, 17 Şubat 1925 günlü bir kanunla Âşar vergisinin kaldırılması idi. Kökleri ta ortaçağ İslâmlığının malî sistemine kadar giden bu vergi, uygulanması düzensiz ve çok kez kanunî onda biri büyük ölçüde aşan ciddî bir suistimal kaynağı olmuştu. 1840 tarihli bir kanun [50], öşürü onda bir oranında standardlaştırmış, sonra bu oran on ikide bire indirilmişti. Vergi, her hangi bir indirime tâbi olmaksızın, gayri safî hasıla üzerinden hesaplanıyordu. Devlet gelirlerinin büyük bir bölümünü sağlıyor, fakat köylü üzerinde ağır bir yük teşkil ediyordu.

Âşar vergisinin kaldırılmasıyla bu kez tekel maddeleri – tütün, kibrit, alkol v.s. – devlet gelirinin ana kaynağı haline geldi ve devleti besleyen ana yük, böylece, köylülerden, tekel maddelerinin başlıca alıcıları olan toprak sahiplerine ve şehir halkına aktarıldı. Cumhuriyet hükûmeti, bu tedbirle köylülerin maddî durumuna büyük bir değişiklik getirdi ve bunu izliyen ayaklanmalar sırasında, onların bağlılığını, veya hiç değilse sessizliğini sağlamakta şüphesiz yardımcı oldu.

Cumhuriyetin giriştiği diğer büyük reform, toprak mülkiyeti alanında idi. 1926 da İsviçre Medenî Kanunu'nun kabulü, toprak tasarrufu sistemini birleştirip modernleştirdi ve böylece ülkede kalan feodalizm izlerine kanunen son verdi. Fakat kanunen sona erme yeterli değildi; özellikle güneyde ve doğuda bir çok büyük toprak sahipleri, halâ taşrada adeta derebeyi statüsünden yararlanıyorlardı. Ülkenin daha ileri bölümlerinde bile, şehirdeki büyük toprak sahibi, köydeki müttefiki veya tâbii zengin köylü ile birlikte, yine köylü üzerinde büyük güc sahibiydi.

[50] BARKAN, *Tanzimat*'ta, s. 354 d.; İNALCIK, in *Muslim Wld.*, XLV. 226.

Kemalist rejim bu gücleri – sadece sınırlı bir başarıyla – azaltmağa veya bertaraf etmeğe çalışıyordu. Bunun için başvurulan bir yöntem, toprak dağıtımı – devlet tarafından topraksız köylüye veya yeni göçmenlere toprak verilmesi idi. 1927 ve 1929 da toprak dağıtımı hakkında kanunlar kabul edildi; fakat gelişme yavaştı; 1923 ile 1934 arasında sadece 711.000 hektar toprak dağıtılmıştı[51]. En önemli dağıtımlar, doğu illerinde idi; buralarda hükûmet, sosyal politikasına da ek olarak, 1925 ayaklanmasına önderlik eden feodal veya aşiret şeflerinin gücünü kırmak isteğindeydi.

Bazı bölgelerde, özellikle Ege illerinde ve Karaman'da, eskiden Rumların elinde bulunan topraklar, nüfus mübadelesinden sonra Müslüman göçmenlere ve bağımsızlık savaşının eski askerlerine verilince, orta ölçüde yeni bir toprak sahibi sınıfı teşekkül etti. Bu sonuncu sınıf, yeni rejimle yakın bağlarıyla birlikte, çok kez, mahallî ağaların ve toprak sahiplerinin yararlandığı prestij ve otoriteyi eline geçirdi[52].

Bu toprak sahiplerinin imtiyazlarına daha da zararlı olan başka bir değişiklik vardı. Bütün ülke üzerinde, aktif ve iyi belirlenmiş rolü ile, Halk Partisinin mahallî kolları kuruldu. Mustafa Kemal'in Türkiye'sinde mahallî parti görevlileri Kemalist devrimin, çok çeşitli konularda köylüye "öğüt" veren ajanları idiler; bunu yaparken, eskiden mahallî eşrafın elinde bulunan güclerin bir çoğunu ele geçirdiler[53].

Kemalist rejim, tarım konularında gösterdiği radikalizmin eşini, şehirli işçi sınıfıyla uğraşısında göstermedi. Türk işçi sınıfı hareketi, ayrı bir grup olarak İzmir iktisat kongresine katılmayı başardığı zaman, gelişmesinde önemli bir noktaya erişti. Bağımsızlık savaşı sırasında sosyalist ve sendikalist gruplar kurmak için bir çok teşebbüsler yapıldı; faaliyetleri esas olarak yabancı teşebbüslere karşı yönelmiş olduğundan, millî harekette belli bir yer de alabiliyorlardı. Bununla beraber, bu grupların bir çoğunda komünist etkiler göründü ve 1923'ten sonraki dönemde, Türk politikası Batı'ya doğru Rusya'dan uzaklaştıkça, bu hareketlere karşı devletin tutumu daha az hoşgörülü

[51] BARKAN, "La Loi sur la distribution des terres", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.* (1944-5), s. 44 d.

[52] Bir Ege köyünde bu değişikliklerin romanlaştırılmış canlı bir tasviri, Kemal BİLBAŞAR'ın *Pembe Kurt* (İst., 1953) adlı hikâyesinde bulunabilir. Ayrıca yukarda s. 444 e bak.

[53] Yukarda s. 378 e bak.

hale geldi. Liberal ilkeler üzerine hazırlanmış olan bir iş kanunu tasarısı reddedildi ve bir çok kısıntılar getirildi. Mart 1925 tarihli olağanüstü Takrir-i Sükûn Kanunu, sosyalist ve sendikalist eylemlere son verdi[54].

Devletçilik[55] :

1929 dünya bunalımı, Türkiye Cumhuriyetinin iktisadî ve sosyal gelişmesinde yeni bir evre açtı. İktisadî zaruretin baskısı, Türk devletini gittikçe daha çok iktisadî eylemlere girişmeğe zorladı ve 1931 de devletçiliği programının esaslı bir maddesi olarak benimsemeğe yöneltti; aynı zamanda, bir çok Avrupa devletlerinde diktatörlüğün ve diktatörlük hareketlerinin ortaya çıkması, iktisadî liberalizm gibi siyasal liberalizmi de gözden düşürdü ve Türk devleti için, yeni iktisadî sorumluluklarının gerektirdiği yeni siyasal yetkileri edinmeyi ve kullanmayı kolaylaştırdı.

Yeni politika, her hangi bir yeni ideolojik eğilimden esinlenmiş veya doğrudan doğruya her hangi bir dış teorik etkinin eseri gibi görünmüyor. Bununla beraber bunalım, Türkiye'de Batı ve kapitalizm aleyhtarı duyguları belli derecede canlandırdı; Rusya ile yeni iktisadî işbirliği, Cumhuriyetin ilk yıllarının arkadaşlığını yeniledi. Bu koşullar altındadır ki Türkiye'de, kendi yayın organlarının adına izafeten, *Kadro* adıyla tanınan yeni bir ideolojik eğilim belirdi. *Kadro* 1932 ile 1934 arasında yayınlandı; önder simaları, seçkin bir Türk romancısı ve daha sonra diplomat olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu[56] ile diğer bir çok yazar ve aydınlar idi. Başlangıçta belli ölçüde resmî destekten yararlanan *Kadro* grubunun politikası, "Marksizm, milliyetçilik ve korporatizmin sathî bir bileşimi" olarak tanımlanmıştır[57]. Onların

[54] Türk işçi ve sendika hareketleri hakkında bak: Lütfü Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi* (1951); Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık* (1955); Tunaya, *Partiler*, s. 463 d.; Laqueur, *Communism*, s. 205 d. (Komünist hareketler hakkında). R. P. Kornienko, *Sovietskoye Vostokovedenie*, III (1957), 198-203 de Erişçi'nin kitabı hakkındaki tahlilinde bazı Rusca ve diğer yayınların listesini vermektedir. Takrir-i Sükûn Kanunu hakkında yukarda s. 265 ve devamına bak. G. Haupt, "Le début du mouvement socialiste en Turquie", *Le Mouvement Social*, no 45 (1963), 121-37; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (1967).

[55] Yukarda s. 284 d. na bak.

[56] Yakup Kadri hakkında yukarda s. 294 ve 397 ye bak.

[57] Karpat, s. 70. Dr. Karpat'ın kadro grubu hakkındaki incelemesi, burada söylenenlerin esas kaynağını teşkil etmiştir.

tahliline göre, Türkiye'de birikmiş sermaye, dolayısiyle de sınıf mücadelesi yoktu; sermaye biriktirmek ve kullanmak ve böylece bir sınıf mücadelesinin ortaya çıkmasını önlemek devletin ödevi idi, Bu yeni ekonomik devlette, nitelikli ve yetenekli liderlerden kurulu bir kadro, bunların liderliğini izleyecek ve benimsiyecek kütlelerin yararına devlet ekonomisini yönetecekti. Türk Devrimi, kapitalizm ve emperyalizmden dünya çapındaki kurtuluş mücadelesinin bir parçasıydı; Türk devleti, bütün iktisadî ve sosyal konuların hem üstün hakemi, hem de etkin yöneticisi olarak, her şeyden önce, ileri bir teknoloji ve gelişmiş bir ekonominin yaratılmasıyla ilgiliydi.

Roma, İstanbul ve Moskova kaynaklı bu fikirler halitası uzun ömürlü olmadı. İktisadî ve sosyal sorunların açık sözlü tartışması, ve teklif edilen bazı irdeleme ve çözümlerin dikkati çekici radikal niteliği, derginin nazikçe yasaklanmasına ve başyazarının elçi olarak Arnavutluk'a sürülmesine yol açtı. Bununla beraber, *Kadro* grubu Türkiye'de uzun yıllar içinde bu çeşit analizlere girişen tek gruptu ve Türk aydınları üzerindeki etkisi önemli olarak kaldı [58].

Rus örneklerinin kabulü ve Rus uzmanlarının mevcudiyeti, Türk liderlerinin istekleri ne olursa olsun, devlet kontrolunu genişletmekte ve özel teşebbüsün şevkini kırmakta şüphesiz etkili oldu. Fakat bütün bunlar bir yana, "devlet üzerine almalıdır" doktrini, Türkiye gibi bir ülkede, hem idare edenlerin hem de idare edilenlerin tevarüs ettikleri gelenekler ve alışkanlıklara iyi uyan, kolay ve âşina bir doktrindi. İktisadî hayatta devlet yönetimi ve kontrolu fikri, otoriter, bürokratik ve pederşahî Kemalist rejime, idareci elit'in yetki, üstünlük ve görevlerinin tabiî ve aşikâr bir genişleyişi gibi geldi. İktisadî gelişme gerçekten zorunlu ise, diğer her şeyde olduğu gibi bunda da, milletin güvenlik ve mutluluğundan sorumlu olanlar tarafından yüklenilmeliydi. Bu iş, imansız iş adamlarına ve cahil köylülere bırakılamıyacak kadar önemliydi.

[58] KARPAT, s. 70 - 73. *Kadro*'nun sonu hakkında Yakup Kadri'nin açıklaması, otobiyografik eseri *Zoraki Diplomat*, s. 22 d.'da gözükür. Derginin Halk Partisinin rızasıyla yayınlandığını ve tek amacının partinin ilkelerini aydınlığa ve açıklığa kavuşturmak olduğunu söyler. Oportünistlerin ve bürokratların ayak takımı, devrimci bir hareketi yürütemezlerdi; devrimci bir parti kadrosuz kurulamazdı. Devletçilik denen iktisadî sistemin, tekelcilikle aynı olmadığını, özel ve bölgesel çıkarların halkın sırtına yüklenmesine bir araç hizmeti görmemesi gerektiğini de göstermek istemişlerdi. Kadro hakkında ayrıca *Forum* (Ankara) un Ekim - Aralık 1958 sayılarındaki bir grup yazılara bak.

Özel teşebbüsün ya şüpheli görüldüğü ya da yetersiz olduğu bir ülkede devletçilik, bu suretle, millî gelişme ve güvenlik adına, endüstri faaliyetinin bir öncüsü ve yöneticisi olarak devletin müdahalesi anlamına geliyordu. Cumhuriyetin ilk on yılında, özellikle demiryollarının arttırılmasında ve tütün, kibrit ve alkol tekellerinin örgütlenmesinde bazı gelişmelere girilmiş bulunuluyordu. 1934 ten 1939 a kadar uygulanan ilk Türk beş yıllık plânı büyük bir gelişmeyi erek almıştı.

Türk resmî raporunun deyimiyle "programın ana hatları ve tasarlanan endüstrilerin kapsamı, sadece ülkeyi kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yetenekli kılmak arzusuyla belirlenmişti..."[59]. Şüphesiz bunlar normal iktisadî düşüncelerle belirlenmemiş ve devletçi sanayileşmenin, sorumluluğunu Türk plancıları ve onların yabancı uzman danışmanları arasında paylaşılması gereken, hatalarını ve başarısızlıklarını saymak iktisatçılar için zor olmamıştır[60].

Yine de, bütün kusurlarına rağmen, planlar Türkiye'nin sınaî üretiminde 1927 ile 1939 arasında, dünya üretiminin % 0.14 ünden % 0.23 üne çıkan, önemli bir yükselme sağladı. Yalnız Rusya ve Japonya'nın daha hızlı bir sanayi gelişmesi sağladıkları bildirilmiştir[61]. Verimlilik düşük ve şehirleşme yavaş kaldıysa da, sermaye birikimi ve yatırımı arttı, özel sanayie de gelişme getirdi; yavaş ve sınırlı da olsa, hayat standardında yükselme gösteren kanıtlar da vardır[62]. Belki iktisadî başarılardan daha önemlisi, bunların tahrik ettiği, hesapta olmayan, muhtemelen de arzulanmıyan, sosyal değişiklik idi. Türk hükûmetinin iktisadî faaliyetleri yeteneksiz ve yanlış yönelmiş olabilir; fakat yeni fırsatlar ve meslekler yarattı ve zamanla Türkiye'ye daha önce sahip olmadığı bir şeyi - iş adamları, işletme yöneticisi ve teknisyenlerden kurulu bir Türk orta sınıfı - veren süreci başlattı. Bu yeni unsurun çıkmasının sosyal ve siyasal sonuçları, gelecek kuşakta Türkiye'yi değiştirmek olacaktı.

Savaş Yılları

1930 ların tedricî iktisadî kalkınması sırasında, özel mülkiyette yavaş fakat önemli bir sermaye birikimi vardı. Savaş yıllarında Tür-

[59] *Turkey on the Way of Industrialization* (Ank., 1937), s. 38.
[60] Yukarda s. 285-86 ya bak.
[61] HERSHLAG, in *Kyklos*, s. 332.
[62] Aynı es., s. 339

kiye'nin tarafsızlığının sağladığı bir çok fırsatlar bu harekete yeni bir hız verdi. Türk vergi sistemi, 1934 teki ıslahata rağmen, halâ gayri safî kazanca dayanıyordu ve modern bir tarh ve tahsil cihazıyla yürütülmüyordu. Vergileme büyük ölçüde değişmez gelirli ve aylıklılar üzerine bindiğinden, tacirlere ve çiftçilere, savaş zamanı servetlerini, doğrudan doğruya hemen hiç vergilenmemiş olarak, elde tutmak ve biriktirmek imkânını verdi[63].

Tüccar ve çiftçilerin savaş zamanı kazançlarını vergilemek ve dolayısiyle devlet hazinesinin sıkıntısını hafifletmek amacıyla, savaş sırasında iki olağanüstü tedbire başvuruldu. İlki, özellikle şehirlerdeki tüccar sınıflarına konan, Kasım 1942 tarihli Varlık Vergisi idi[64]. Çiftçiler için başka bir vergileme şekli kondu; bununla devlet, ürünün bir kısmını sabit fiyatlarla zorunlu olarak aldı. Önce buğday, pirinç, tereyağı ve diğer bazı besin maddeleri ile sınırlı olan vergi, sonradan hemen bütün tarım ürünlerini kapsamına aldı.

İki verginin uygulanması pek eşitsizdi. Devlet çiftçilerden, savaş öncesi fiyatın iki veya üç katı fiyatla, tahıllarının bir çeyreği ile yarısı arasındaki bir miktarını aldı. Geri kalanını, zaman zaman savaş öncesinin yirmi katına çıkan serbest piyasa fiyatlarıyla satmakta onları serbest bıraktı. Çok geçmeden salt malî amaçlar dışında başka amaçlara da yönelen Varlık Vergisi, sonunda terkedildi. Sonuç olarak, bütünüyle, gayri müslim kapitalist sınıfa biraz zarar verdiği belli oldu; ortaya çıkmakta olan yeni Müslüman kapitalist sınıfa şüphesiz hiç bir zararı olmadı.

Demokratik Muhalefet, 1945-50

Savaş sona erdiği zaman, Türkiye'de kendine güvenli ve ihtiraslı yeni bir zenginler sınıfı ortaya çıkmış bulunuyordu; bunlar, bir yandan sıkıntı içinde ve hoşnutsuz işçi ve köylü kütlesiyle, öte yandan da, savaş zamanı politikalarıyla iş ihtiyaçlarına tehlikeli bir anlayışsızlık, mülkiyet haklarına saygısızlık, ve hem sıkıcı hem de yetersiz bir iktisadî pederşahîlik göstermiş olan, bir bürokratlar ve askerler hükûmeti ile karşı karşıya idiler[65].

[63] KARPAT, s. 92 - 93: karşılaştır: Nasuhi BURSAL, *Die Einkommensteuerreform in der Türkei* (1953).

[64] Yukarda s. 296 ve devamına bak.

[65] Örneğin, 22 - 27 Kasım 1948 de yapılan iktisat kongresinde devletçilik hakkındaki şiddetli eleştirilere bak (JÄSCHKE, *Kalender)*. Karşılaştır KARPAT, s. 92 - 93.

Türkiye'de şüphesiz önceden de orta sınıf unsurları vardı; fakat bunlar Türk ve Müslüman değillerdı. Hem dil hem din ile, egemen çoğunluktan ayrı kalmış olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum, Ermeni ve Yahudi tacirleri ve müteşebbisleri, yeni orta sınıfların başka yerlerde oynadıkları sosyal ve siyasal role hiç bir zaman yükselememişlerdi. İktisadî güçleri ne kadar büyük olursa olsun, onları Türk toplumu veya devleti üzerinde fazla etkili olmaktan fiilen alıkoyan Osmanlı toplumsal örgüt sistemiyle, büyük ölçüde etkisizleştirilmiş bulunuyorlardı. Ticarî ve malî temaslarla Batıdan gelen etkileri almak ve bunları Osmanlı devlet ve toplumunun Türk ve Müslüman kalbine iletmemek suretiyle, belki sadece bir çeşit tampon ve kalkan hizmeti gördüler.

Türk ulusunun esaslı bir bölümü olan gerçek bir Türk orta sınıfının belirmesi, bu nedenle büyük önemde bir gelişmeydi. Bu yeni Türk iş adamları ve yöneticileri, kendine güvenli ve inançlı tutkulu kişilerdi; memurların ölü eli olarak bakmağa başladıkları kendi üzerlerindeki kontrol ve kısıntılara pek kızar olmuşlardı. Memurlar bir zamanlar Türk toplumsal hiyerarşisinde işgal ettikleri baş döndürücü yüksek mevkiden düşüyorlardı. Devlet memuriyeti, orta öğrenimli her Türk'ün artık en büyük rüyası olmaktan çıktığı gibi, gelinlik kızları olan bir Türk baba için de genç bir memur en aranan damat değildi. Serpilen yeni bir ticarî sınıf, ülkenin siyasal kuvvetler dengesini kökten değiştirmekte ve onun geleneksel toplumsal özelliklerini bile etkilemekte idi.

Bu sınıfın yükselmesi, devlet yapısında halâ yeteriyle temsil edilmiyordu. 1943 te Meclise seçilen 453 milletvekilinden 127 si değişik çeşitten devlet memuru, 67 si asker, 89 u hukukçu, 59 u da öğretmen idi. Sadece 49 u tüccar, 45 i çiftçi, 15 i bankacı, 3 ü de sanayici idi[66].

Toprak Reformu

Yeni orta sınıflar hükûmetten zaten şiddetle hoşnutsuz bulunuyorlardı. Çok geçmeden bunlara toprak sahipleri ve taşra eşrafı da katıldı. 1945 yazında, Halk Partisi, halkçı kaynağına dönerek bir Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı getirdi. 14 Mayısta, önemli ön tartışmalardan sonra, tasarı Meclise sunuldu; 11 Haziranda, uzun Meclis görüşmelerinden sonra kabul edilip kanunlaştı.

[66] *Vatan*, 11 Mart 1943.

Cumhuriyet döneminde daha önce de toprak reformu kanunları kabul edilmişti; fakat bunların kapsamı ve etkisi ve hele uygulaması sınırlı olmuştu. 1945 kanunu farklı görünüyordu. Kanunun amaçları, birinci maddesinde belirtildiği gibi, toprağı olmayan veya yetmiyen çiftçilere toprak ve araç vermek, ve yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamaktı. Güdülen yöntem, bu gibi köylülere, yirmi yıl vadeli faizsiz geliştirme kredisi ve diğer maddî yardımlarla birlikte toprak vermek idi. Bu toprak, kullanılmıyan devlet toprağından ve vakıflardan, beledi ve diğer kamusal topraklardan, ıslah edilmiş araziden, sahipsiz topraklardan ve özel kişilerin kamulaştırılmış topraklarından sağlanacaktı. Son kategoride 500 dönümü aşan bütün mülk topraklar kamulaştırılabilecekti. Kamulaştırma karşılığı toprağın genişliğine göre ödenecekti; alınan toprak ne kadar geniş olursa rayiç de o kadar düşük olacaktı. Yirmi yılı aşkın bir sürede % 4 faizli hazine bonoları ile taksitle ödenecekti. Kanun, ayrıca, kendi hükümlerine göre edinilmiş toprakların mirasçılar arasında parçalanmamasını-da öngörüyordu. Tam uygulandığı takdirde, Türkiye'yi bir bağımsız küçük topraklı çiftçi ülkesi haline çevirerek, büyük bir devrim yaratacak kanundan, köylü nüfusun üçte biri civarında 5 milyon kadar kişinin yararlanacağı hesaplanmıştı.

Kanun şiddetle eleştirildi; basındaki ve Meclisteki tartışmalar, yıllardan beri görülmemiş bir sertlikle yürütüldü. Hem soldan hem sağdan hücuma uğradı; solcular tarafından Nazi, sağcılar tarafından da Komünist damgası yedi. Kanunun savunucuları, onun sol veya sağ ideolojilerle hiç bir ilgisi olmadığını belirttiler. Kanun, Türkiye'nin ortaçağ yapısındaki köy bölgesi için çoktan beri gerekli olan reformu getirmek ve köylüyü feodal toprak sahiplerinin köleliğinden kurtarmak amacında olan, dikkatle hazırlanmış, tamamen pratik bir tedbirdi[67].

Kanunun siyasal düşüncelerle geciktirilen uygulaması, elem verecek derecede yavaştı; 1950 de de, uzun tartışmalardan sonra, kamulaştırma sınırı 500 den 5.000 dönüme çıkarıldı. Toprak dağıtımı 1947 de devlet ve vakıf topraklarından başladı ve 1950 ye kadar ancak bir kaç bin dönüm dağıtılabildi.

[67] *Akşam*, 18 Mayıs 1945. Türkiye üzerinde çalışan Batılı yazarlarca oldukça ihmal edilmiş olan Türk toprak reformu hakkında bak İNALCIK, in *Muslim Wld.*, XLV. 227 - 8; BARKAN, *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.* (1944 - 45), s. 44 - 132 ve *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* (1946) adlı kitabı; KARPAT, s. 99 d.

İşçiler ve Köylüler

İşçi sınıfı Türkiye'de nispeten yeni bir fenomendir. Ondokuzuncu yüzyılda, demiryollarında, su işlerinde ve diğer kamu hizmetlerinde, devlet tophane ve mühimmat fabrikalarında, Ereğli Kömür işletmelerinde ve birkaç kibrit, halı, kumaş ve benzeri fabrikalarda çalışan, işçi diye tanımlanabilecek ancak bir kaç bin kişi vardı. İşçilerin büyük bölümü kadın, kız ve çocuk idi. Örneğin, 1897 de İstanbul kibrit fabrikasındaki 201 işçiden 121 i kadın idi; Bakırköy'deki bez fabrikasında 1.000 işçinin yarısı kadarı çocuktu [68].

İlk örgütlü grup, öyle görülüyor ki, 1871 de kurulan ve 1872 de Kasımpaşa tersanesindeki grevde muhtemelen bir rolü olan "*Ameleperver Cemiyeti*" idi. Türkiye'de ilk kez olan bu grev, ücretleri aylarca gecikmiş olan Müslüman ve Hıristiyan 600 kadar işçinin ortak çabasıydı. İşçiler, Padişaha, Sadrazama ve Bahriye Nazırına sundukları dilekçe ve istemlerinden bir şey çıkmayınca greve başvurdular. Ücret yoksa iş de yok, ilkesiyle işi terkettiler; bir kaç gün sonra ücretleri ödendi [69].

1890 ların kanunsuz muhalefet hareketleri, Tophanede mühimmat fabrikalarındaki işçiler arasında 1895 te gizli "*Osmanlı Amele Cemiyeti*" ni kurmak suretiyle, işçi kanadını da doğurdu. Cemiyetin ömrü bir yıl sürdü ve liderleri tutuklanıp sürülünce sona erdi [70].

Temmuz 1908 Genç Türk Devrimi ile bir grevler dalgası boşandı; bunların otuz kadarı Ağustos ve Eylül aylarında oldu. Bu grevler, İttihat ve Terakki Fırkasının işçi hareketine iyi gözle bakmadığını açıkca gösteren, 25 Eylül tarihli "Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati" ile durduruldu. 1909 Nisanındaki ayaklanma, fışkırmakta olan yeni sendikaların ve derneklerin eylemlerini sıkıca sınırlayan daha fazla bastırıcı tedbirlere firsat verdi [71].

1909 yazında "Tatil-i Eşgal Kanun-u Muvakkati", yabancı iktisadî çıkarlara yaradığı ithamlarına rağmen Meclisten geçti. Aynı yıl, ayrıca bir "Cemiyetler Kanunu" işçi örgütlerini düzenledi. İşçi sını-

[68] SÜLKER, s. 7-9.

[69] İbid.; s. 11-12; ERİŞÇİ, s. 8

[70] SÜLKER, s. 11-12; ERİŞÇİ, s. 8.

[71] SÜLKER, s. 13 d.; ERİŞÇİ, s. 8. d. SÜLKER'e göre (s. 16), grev aleyhtarı kanunu Alman kapitalistleri istemiş ve Adalet Bakanlığı danışmanı Kont Ostrorog tarafından hazırlanmıştı.

fının büyük çoğunluğunu kapsıyan müphem bir ifadeyle "âmme hizmeti gören teşebbüsler" (Madde 8) dışında, sendikalara izin verildi.

Bu kanun, kamu hizmeti görmeyen özel teşebbüslerde sendikalara izin vermekle beraber, işçi ve sendika hareketini, en etkin ve ileri kısımların katkısından yoksun bıraktı ve kırk yıl kadar gerçek sendikacılığın gelişmesini cidden engelledi. Mütareke ve bağımsızlık savaşı sırasında İstanbul'da, sınıf çerçevesinden çok vatanseverlik çerçevesi içinde, bir faaliyet canlanması oldu ve işçiler 1923 İzmir İktisat Kongresinde ayrıca temsil edilme hakkını elde ettiler [72].

Bununla beraber, bunu izleyen yıllarda iktisadî baskı ve otoriter örnek, işçiye karşı gittikçe sertleşen bir tutuma yol açtı ve bu tutum 1932 İş Kanunu tasarısında en son haddine erişti. Yeni kurulan İktisat Bakanlığının gözetimi altında hazırlanan bu kanun, Temmuz 1936' da Meclisten geçti. Alman (Nazi değil) danışmanların yardımıyla hazırlanmış olan yeni kanun, çalıştırma ve iş şartlarını düzenliyor ve zorunlu iş denetimini ve uyuşmazlıklar için zorunlu hakem heyetlerini öngörüyordu [73]. Daha 1931 de Halk Partisi, programında, sınıf bilincini uyandırma teşebbüsünü reddetmişti. Değiştirilen Temmuz 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu, sınıf esası üzerine örgütleri resmen yasakladı [74].

Savaş yıllarında Türk Hükûmeti, diğer bir çok hükûmetler gibi, geniş kontroller koydu ve işçi yönetimini üzerine aldı. Fakat 1945 ten sonra, genel siyasal ve iktisadî liberalizasyonun bir kısmı olarak, işçiye yeni bir statü tanıdı. 7 Ocak 1945 te bir Çalışma Bakanlığı kuruldu; 1946 da Cemiyetler Kanununda bir değişiklik, sınıf örgütleri üzerindeki yasağı kaldırdı ve bir çok sendika süratle ortaya çıktı. Çok geçmeden bunlardan bazısı komünist eğilimler ve bozguncu eylemlerle suçlandı ve halâ yürürlükte olan sıkıyönetim altında kovuşturmaya uğradı. Sendikaların durumu, son olarak iki İngiliz uzman danışmanın yardımıyla hazırlanan 20 Şubat 1947 günlü "İşci ve İşveren Sendikaları ve Sendika birlikleri Kanunu" ile düzenlendi. Kanun halâ

[72] Yukarda s. 459-60 a bak.

[73] İş kanunları için bak Ferit H. SAYMEN, *Türk iş Hukuku* (1954); Cahit TALAS, *La Législation du Travail en Turquie* (1948); ve daha genel olarak, "the International Labour Office report on Labour Problems in Turkey" (1950).

[74] Madde 9 : "Mevzu ve gayeleri aşağıda yazılı hususlara ait olan cemiyetlerin teşkili yasaktır :

. . .

h) Aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan,

yürürlüktedir*. Bu kanuny ine grev hakkını yasaklıyor, fakat diğer hususlarda hem sendikaların hem konfederasyonların serbestce kurulmasına izin veriyordu. Sendikaların sayısı 1940 ta 73 e, 1949 da 77 ye, 1950 de 88 e, 1951 de 137 ye ve 1952 de 239 a çıktı. 1952 de İzmir'de tahminen 150.000 üyesi ile bütün Türk sendikalarını kapsıyan bir federasyon kuruldu[75].

Köylülerin halâ kendilerine öze ayrı bir örgütleri yoktu ve gerek birinci gerek ikinci dünya savaşlarından sonra, bir köylü partisi kurmak için yapılan çeşitli teşebbüsler pek az ilgi uyandırmıştı[76]. Bununla beraber, statü ve siyasal önem bakımından hızla – ve bilinçle – yükseliyorlardı. Cumhuriyet, Anadolu köylüsüne, onu ülkenin belkemiği diye överek – fakat onun için en iyi olana kendisi karar vererek ve bunu uygulamak için devlet ve parti memurları göndererek – daima sözde bağlılık göstermişti. Yüzyıllarca, belki de bin yıldan beri, toprak ağasının ve devletin otoritesine boyun eğmeğe alışmış olan köylü, bu olü tevekkülle kabul etmişti.

Türk köylerinde ilk büyük gelişme, Köy Enstitülerinin kuruluşu idi. 1940 tarihli bir kanunla kurulan bu enstitüler, köy erkek ve kız çocuklarına devlet parasıyla beş yıllık süreli ve uygulamalı bir eğitim verecek ve onları öğretmen ve, daha genel olarak, modern tarım ve sağlık kılavuzu olarak köylerine geri gönderecekti. 17 Nisan 1948 de, sekizinci yıl dönümlerinde, 15.000 öğrencisi ile yirmi enstitü vardı. Aynı yılın Kasım ayında yirmi birincisi Van'da açılmıştı[77].

Enstitüler çok eleştirildi; çeşitli zamanlarda yetersizlik, solculuk ve Halk Partisinin siyasal desisesi olmakla itham edildiler ve sonunda niteliklerini pek geniş ölçüde değiştiren değişikliklere uğradılar. Fakat köyün uyandırılması, artık bir avuç heyecanlı kişiye kalmış değildi. Anadolu'nun 35.000 köyünde Türkiye'nin köylüleri nihayet kımıldıyorlardı. İki talihli hasat köylüyü iktisaden canlandırdı; çok partili

* Bugün artık yürürlükte değildir *(Çevirenin notu)*.

[75] ERİŞÇİ ve SÜLKER, çeşitli bölümler; ayrıca bak : TUNA, "The Organization of the Turkish Confederation of Trade Unions", *R. Fac. Sci. Econ. Univ. İst.* (1953), s. 109 - 19.

[76] Bu partiler hakkında bak : TUNAYA, *Partiler*, çeşitli bölümler.

[77] JÄSCHKE, *Kalender*, 17 Nisan ve 18 Kasım 1948. Köy Enstitüleri hakkında ayrıca bak KARPAT, s. 377 - 80; Mahmut MAKAL, *A Village in Anatolia* (1954). Bu sonuncu eser, bu enstitülerden birinin bir mezunu tarafından ortaya konulan, pek dikkate değer bir insanî belgedir.

yönteme ve serbest seçimlere dönüş, politikacıları onun teveccühünü kazanma çabasına yöneltti ve böylece ona, karşılığında bazı şeyler istemek imkânını verdi.

Türk köylerinde gerçek büyük değişiklik, savaştan sonra yeni bir iktisadî gelişme dalgasıyla geldi. Bir kaç yıl içinde Türkiye'ye binlerce traktör girdi. Traktör Türk tarımını değiştirdi, onunla yaşayan köy toplumunda devrim yarattı ve hatta bu değişiklikleri yansıtan yeni Türk edebiyatına bile girdi. Traktör yalnız bir servet kaynağı değildir; aynı zamanda, onun sahibine prestij ve statü sağlar, sürücüsüne bir güc ve asalet duygusu verir ve akla hayale gelmiyecek bin bir yolla köy toplumuna hizmet eder.

Köylülere daha çok konfor ve ulusal topluluk hayatına daha çok katılma derecesi sağlıyan diğer bir çok maddî ilerlemeler de vardı. Şehirlerin çevresinde otobüs hizmetleri, tazyikli su, günlük gazeteler, şehir kolaylıklarına erişme, yeni bir çağın başlangıcını haber veriyordu; daha uzak yerlerde bile, mahallî bir yol, günlük bir otobüs ve bir kaç pilli radyo, dış dünya ile yeni temaslar, daha geniş bir toplumun üyeliği hususunda yeni bir bilinç, ve geniş kapsamlı toplumsal değişmenin yeni bir sürecinin başlangıcını getiriyordu.

Önce kuşkulu olan köylü, sonra gittikçe artan güvenle bu duruma olumlu bir karşılık verdi. Daha önceki çağda hayal bile edilmeyen araç, konfor ve kolaylıklar ile, daha güvençli ve daha bağımsız hale geldi. Son yıllarda, siyasal gücünün ve insanî onurunun bilincini göstermeğe başladı; bu, belki ülkenin geçmiş tarihinde örneği olmayan ve Türkiye'nin komşuları arasında benzerleri az olan bir şeydir. Türk köylüsünün sorunları çözümlenmiş olmaktan uzaktır; pek önemli toplumsal, dinsel, iktisadî ve teknolojik sorunlar henüz üstesinden gelinmemiş olarak durmaktadır. Fakat ülkenin nüfusunun yüzde 70 ini aşkın Türk köylüsü, ülkesinin kamusal işlerine katılmak, devlet yönetiminin kuruluş ve işleyişinde kendi sözünü söylemek üzere, eski teslimiyetinden sıyrılmıştır. Kemalizm Türkiye'nin kentlerine ve kentlilerine devrimi getirmiş, fakat köylere hemen hiç el dokundurmamıştı. İkinci sessiz bir devrim şimdi ülkenin daha derin katlarına erişiyor ve yeni bir değişimi başlatıyordu[78].

[78] Köylüdeki değişme hakkında H. A. REED'in aydınlatıcı incelemesine bak "A New Force at Work in Democratic Turkey", *MEJ*, VII (1953), 33-44; ayrıca Paul STIRLING, "Social Ranking in a Turkish Village", *Brit. J. Sociol.*, IV (1953), 31 - 44, ve LERNER, s. 19 d. ve 111 d. Türkiye'deki toplumsal değişiklik, Dr. KARPAT tarafından, bibliyografyada gösterilen bir dizi önemli incelemede de tartışılmıştır.

XIV. Bölüm

SONUÇLAR

TÜRK DEVRİMİ

Bugüne kadar kazandığımız muvaffakıyet, bize ancak terakki ve medeniyete doğru bir yol açmıştır. Yoksa terakki ve medeniyete henüz ulaşılmış değildir. Bize ve gelecek nesillere düşen vazife bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir.

Kemal Atatürk

Uçurumun kenarında yıkık bir ülke. Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar. Yıllarca süren savaş. ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet, ve bunları başarmak için arasız devrimler. İşte Türk genel devriminin bir kısa deyimi.

Kemal Atatürk

İnkılâbın hedefini kavramış olanlar daima onu muhafazaya muktedir olacaklardır.

Kemal Atatürk

Türk Devrimi, şeklî anlamda, 1908 de eski bir siyasal düzenin zorla atılması ve yenisinin kurulmasıyla başladı. Fakat, bir diğer anlamda, iki yüzyıldan beri sürmekte bulunmuştur. Bir zamanlar adam yerine konmıyan düşmanlar elinde bir dizi yenilgiler, Türkleri, varlıklarını korumak için, Avrupa silâhlarını benimsemek, Avrupalı danışmanlar çağırmak ve böylece, ne kadar isteksizce olursa olsun, modern devlet ve ordunun temelinde yatan yeni fikirleri ve kurumları kabul etmek zorunda bıraktığı zaman başladı. İlk reformlar, sadece daha iyi ordular eğitmek ve donatmak peşinde olan otokratik hükümdarların eseriydiler. Askerî modernleşmenin yüksek maliyeti, daha yüksek vergilemeye ve daha haşin yönetime yol açtı. Reformcular ve âsiler, Türk değişiminde daima aynı kimseler değildi ve çok kez birbiriyle çatışma halindeydi. En aktif reformcuların bazıları, kabul edilmiş bir otorite kullanan ve ona cidden yeni bir güc ve kapsam veren, otokratik mizac ve alışkanlıkta adamlardı. Muhafazacı direncin yenilgisi, modern kontrol araçlarıyla daha da kuvvetlenen egemen

iktidar üzerindeki geleneksel frenlerin kalkması veya zayıflaması sonucunu doğurdu.

Bu değişiklikler ve bunların sonucu olan despotizmin artması, özellikle aydınlanmanın model ve örneği olan Avrupa'nın, ayaklanmanın bir çok lâik ideolojilerini sunduğu bir çağda, meydan okumalara maruz kalmadan geçmedi. Hürriyetçi, vatancı ve hatta devrimci fikirler, esrarlı Batı'nın sırlarını keşfetmeğe gelen Türk sivil ve askerî öğrencilerine, diplomat ve askerî ataşelerine bulaştı; zamanla bu fikirler Türkiye'ye sızdı ve orada genç subaylara ve memurlara yeni bir itici güc ve yeni bir yön verip, sırasıyla 1876, 1908 ve 1920 meşrutiyet ve halk hareketlerine yol açtı.

Türkiye'de temel değişiklik –İslâmî bir imparatorluktan millî bir Türk devletine, bir ortaçağ teokrasisinden anayasalı bir cumhuriyete, bürokratik bir feodalizmden modern bir kapitalist ekonomiye– birbirini izliyen reformcu ve radikal dalgaları tarafından uzun bir sürede tamamlandı.

Bazıları, Türk Devriminde, dış uyarıcılara ve etkilere –askerî yenilgi ve diplomatik baskıya, eyaletlerin yabancılara kaptırılmasına ve yurda yabancı kültür ve ticaretin nüfuz etmesine– karşı bir isteksiz ve gecikmiş cevaplar dizisinden başka bir şey görmemişlerdir. Şüphesiz reformcuların ve radikallerin esinlenme kaynakları yabancı ideolojilerden geldi ve Türk reform ve Devriminin birbirini izliyen evrelerini askerî ve diplomatik olaylar açtı– bununla beraber, burada şu söylenebilir ki, en güclü uyarıcı, uzak Avrupa büyük devletleri değil, çabuk yükseliş ve ilerleyişleri daha keskin bir ders ve daha derin bir utanç vermiş olan eski tâbi uluslar idi. Mahmut'u nihayet yararsız yeniçerilerden kurtulmaya ve yeni şeyleri denemeye iten, Yunan ayaklanması ve Mehmet Ali'nin başarıları idi; yenik ve şevki kırılmış Türkleri, kendilerini kurtarmak ve yenilemek üzere taze ve nihaî bir çabaya dürtükleyen, yine, 1919 da İzmir'e çıkan Yunanlılardı. Bununla beraber, bütün Türk hareketini, bazılarının yaptığı gibi, bu Avrupalı baskılara ve etkilere atfetmek kaba bir aşırı basitleştirme olur. Avrupa, tarihe karşı Türk yarışında, koşuya başlama ateşini ve hedef kazığını sağlamış olabilir; fakat itici kuvveti sağlamış değildir.

Genç Türk ve Kemalist devrimleriyle, Fransa, İngiltere ve Rusya' daki büyük devrimler arasında paralellikler aramak tabiîdir ve gerçekten benzerlik noktaları yok değildir. Diğerlerininki gibi Türk *ancien régime* (eski rejim) inde de, ticarî genişleme ile birlikte malî

sıkıntı, hükûmet yetersizliği ile birlikte idarî reform, yöneticiler ve aydınlar arasında temel bağlılıklara zihinlerin takılması, ve yönetilenlerin önemli bölümlerde bağlılık rızasının gittikçe geri çekilmesi gibi, bilinen devrim öncesi özellikleri görebiliriz. Türk devriminde, 1908 Meşrutiyet mutlu döneminden Genç Türk triomvirasının baskılarına geçişte ümit, terrör ve diktatörlüğün karakteristik bir şekilde birbirini izlemesini, ve nihayet Atatürk'ün, Bonaparte ve Cromwell'in yanında – hatta Kürdistan dağlarında bir Türk Vendée'si ile, ulema arasında da bir Oxford ile karşılaşıp onları altetmek derecesine kadar – yerini almış göründüğü bir otoriter Cumhuriyeti görebiliriz.

Yine de, daha yakından bir incelemede, bu benzerlikler temelden çok yüzeyde görünür. Daha 1693 te William Penn, kendisinin önerdiği Avrupa Dieti'ne Türk delegelerinin katılmasını teklif etmiş olmakla beraber, Osmanlı Türkiyesi bir Avrupa ülkesi değil, ilhamını başka bir inançtan alan ve başka bir tarihsel olaylar ve koşullar örgüsüyle şekillenen bir İslâm imparatorluğu idi. İslâmlık ve Hristiyanlığın, her ikisinin de paylaştığı Yunan, İbranî ve Orta Doğu kalıtımından gelen bir çok ortak unsurlara – belki de bu birlik unsurları Türklerin son olarak Avrupa uygarlığına geçmesini kolaylaştırdı – sahip oldukları doğrudur. Fakat Avrupa tarihinin büyük olayları ve hareketleri, İslâmlığı Hıristiyanlıktan ayıran ve Türkiye'yi bunlardan etkisiz ve hatta habersiz bırakan dinî ve askerî engellere çarpıp parçalandı. Kilise ile devlet mücadelesi, Rönesans, Reformasyon ve Karşı – Reformasyon, bilimsel uyanış, hümanizm, liberalizm, akılcılık, Aydınlanma – bütün bu büyük Avrupalı serüvenler ve fikir çatışmaları, pek yabancı ve ilişkisiz oldukları bir toplumda farkına varılmaksızın ve yansımasız olarak geçti. Büyük toplumsal, iktisadî ve siyasal değişiklikler bakımından da durum aynıdır. Asılzade sınıfının yükselmesi ve düşmesi, komünlerin ortaya çıkması, ticaretin yeniden doğması, yeni orta sınıfın yükselmesi, para ile toprak mücadeleleri, şehir devleti, ulus-devlet ve imparatorluk mücadeleleri – Avrupa hayat ve toplumunun bütün bu süratli fakat yine de karışık oluşumunun, Osmanlıların İslâm ve ortaçağ uygarlığında paraleli yoktur. Böylece, Türk Devrimini hazırlıyan ve biçimlendiren gelişme, değişme ve çatışma, İngiliz, Fransız ve hatta, belki daha az ölçüde olmakla beraber, Rus devrimlerininkinden kökten farklıydı.

Bu farkların kavranılması, bazı gözlemcileri, Türk değişimine, milliyetçi devrimlerin – Orta Doğu ve Asya ülkelerinin Batı egemenliğini atma mücadelelerinin – prototipi olarak bakmağa yöneltmiştir.

Buradada benzerlikler eksik değildir. Her nekadar Türkiye, Arap ülkeleri; Orta Asya, Hindistan ve Endonezya'dan farklı olarak, doğrudan doğruya Avrupa yönetimi altına hiç bir zaman düşmemiş ise de, yine de onların geçirdiği aynı süreçlerin bir çoğunu geçirmiştir. Türkiye'de Batı devletlerinin iktisadî ve diplomatik yükselişi sahneyi hazırladı – gerisini Türk rejimlerinin iyi niyetli reform çabaları yaptı. Sonuçlar koloni imparatorluklarındakiyle göze çarpar derecede benzerlik gösteriyordu: Eski sanayiler ucuz ithal mallarının rekabetiyle yıkıldı; Avrupa hukuk kavramlarının yanlış yolda kabulü ve sert uygulanması, eski topluluk tarımsal düzenini mafsalından çıkardı; Avrupa hukuk kavramlarının bu şekilde uygulanması, vergi mültezimlerini serbest mülk sahibi haline getirdi ve Doğu köylüsünün pek eski acılarına, haciz ve istirdat gibi Avrupalı musibetleri de ekledi; her şeyin üstünde, sosyal, iktisadî ve siyasal fonksiyonların ve sorumlulukların eski ve benimsenmiş sistemi çatlayıp yıkıldı ve doldurulması güç bir boşluk bıraktı. Bağımsız bir devlet olarak kalan Türkiye'de acelеci ve enerjik reformcular, imparatorluk otoritelerinin çoğunun ihtiyatlı muhafazakârlığıyla göze çarpar bir zıdlık halinde, reformlarını insafsızlık ve acelecilik ile yürüttüler. Gerçekte, yıkmayı kurmaktan daha iyi yapmış görünüyorlar. Batılılaştırıcı yeniliklerinin çok kez sathî ve süreksiz olduğu görüldüğü halde, eski toplumsal bağ ve yükümlülükler sistemini yıkmaları kesin idi. Batı gücünün yalnız ticarî ve diplomatik baskılarıyla karşılaşmış olan Türkiye'de, koloni rejimlerinin getirdiği imparatorluk barışının telâfi edici avantajları da –güvenlik, birlik, maddî ilerleme, yeterli ve dürüst hükûmet, yetişmiş bir modern memur sınıfının teşekkülü– yoktu. Onların karşılaştığı emperyalizm, ne kararli ve düzenli hükûmet kuracak, ne de buna müsaade edecek olan, sorumsuz bir müdahale emperyalizmi idi.

Türk devrimi ile diğer doğulu devrimler arasındaki önemli farkların bazısını belki bu nokta –Türklerin kendi işlerinin nihaî sorumluluğunu kendi üzerlerine almaları – ile açıklıyabiliriz. Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Batılılaşma işinde Türkiye'nin denemesini, genel olarak diğer bir çok ülkeler de geçirdi. 1918 den beri dikkati çekici ayrılmalar olmuştur. Türkiye'de akıntı genişlemiş ve derinleşmiştir; diğer yerlerde durdurulmuş, saptırılmış veya geri döndürülmüştür. Türk devriminde, diğer modern devrimlerdeki gibi, milliyetçilik muazzam bir kuvvet olmuştur. Bununla beraber, bu milliyetçilik, dikkate değer derecede farklı bir yolda işledi. Türkiye, siyasal düşüncesine, yabancı idare ve ona son verme

savaşı sorununun halâ egemen olduğu yeni bir devlet değildir. Türk liderleri kendi ülkelerinin işleri hakkında kendi sorumluluklarını istemiş ve benimsemiş, ve uzun devlet idaresi tecrübesinden gelen soğukkanlı bir gerçekçilik ve pratik duygu göstermişlerdir. Durumu tartmaya ve erekleri belirtmeye, gerçeklere uygun kararlar almaya ve bunlarda sebat etmeye yetenek göstermiş ve liderlerin sorumluluğu ile liderlik ettiklerinin disiplini birbirine eş olmuştur.

Türk liderleri ile diğer bazı milliyetçi liderler arasındaki diğer vnemli bir fark, modern dünyanın birbiriyle çatışan kuvvet bloklarına öe ideolojilerine karşı durum alışlarını belirleyen farklı tarih görüşü idi. Türkler için, diğerleri için de olduğu gibi, emperyalizm büyük düşmandı. Fakat Türkler için emperyalizm olayının gerçekten önemli bölümü, onları sadece dolaylı olarak etkileyen, Batı Avrupa'nın onaltıncı yüzyıldan beri süregelen denizlerdeki genişlemesi değildi; aynı süre içinde, Karadeniz'in ve Hazer Denizinin kuzey ve doğusundaki eski Türk topraklarını Rus egemenliğine sokan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu, Rusya'nın Akdeniz'e doğru ilerlemesine karşı artçı savunmasında bir uzun savaşlar dizisine zorlayan,Doğu Avrupa'nın karadaki genişlemesi idi. Bu nedenle, diğer milliyetçiler Batı'ya karşı Rusya'nın sempati ve desteğini ararken, Türkiye, Rusya'ya karşı Batı'nın yardımını aradı ve, diğer bir çokları Batı'ya sırt çevirdikten sonra bile, Batı'da ve Batı hayat tarzında geleceğin en iyi umudunu görmeğe devam etti. Türk milliyetçi mücadelesi son evresinde – 1919-23 evresi – Rus tecavüzlerine karşı değil, Batı'ya karşı yönelmişti; fakat bunu daha öncekilerden daha köklü ve daha kararlı bir Batılılaşma çabası izledi. Batı üzerinde bir zaferin sonucu olarak kazanılan güven, şüphesiz bunu kolaylaştırdı.

Avrupa tarihinden çıkarılan yöntemleri kullanarak, Türk Devriminin birbirini izliyen evrelerini, iktisaden belirli sınıflar arasında devlet kontrolü için bir mücadele olarak, veya tiranlıktan kurtulmak amacında bir halk hareketinin başkaldırması olarak açıklama teşebbüsleri olmuştur. Hürriyet aşkını ve sınıflar çatışmasını zaman zaman farketmek mümkün olmakla beraber, bunların hiç biri, modern Türk tarihinin gerçeklerine tamamen uygun bir yaklaşı sağlamaz. Devrimci rejimlerin eylemlerini önemli sınıf değişiklikleri izlemiş ise de, bunlar, bu devrimlere sebep olmuş, veya bizatihi canlı ve hakim bir güc olarak yaşayan ve eylemde bulunan devletin işleyişini tayin etmiş, görünmüyorlar. Hakim sınıftan – eğer böyle bir şey ayırdedilebilirse –

çok daha önemlisi hakim elit idi (egemen otorite ile birlik halinde, iktidar cihazının günlük işleyişini etkinlikle kontrolu altında tutan kişilerin ortak grupları). İktisadî sınıftan çok yetişme, görev ve işe giriş yöntemiyle belirlenen bu idarî, dinî ve askerî elit gruplarından pek çok vardı. Bunların şekillenmesi, rekabetleri ve değişiklikleri, Türk Devrimini anlamak için son derece önemlidir. Çünkü bir anlamda, Kemalist Cumhuriyet, Türk idareci elit'inin, kendini, devleti ve sonunda ülkeyi değiştirme sürecinin en uç noktasına ulaşımı idi. Bu değişimin daha az önemli olmayan bir veçhesi de, mensuplarını öncekinden daha geniş halk çevrelerinden toplayan ve böylece Türk ulusunun kamu işlerinin yönetimine gittikçe artan bir oranda etkinlikle ilgilenmesi ve hatta katılması sonucunu yaratan elit'in, bizzat kendisinin genişlemesi ve çeşitlenmesi idi. Bu süreç, iktisadî gelişme, eğitimin yayılması, kitle haberleşme araçlarının gelişmesi, ve eski hakim grupların pederşahî idaresini kabullenmeye isteksiz yeni toplumsal sınıfların ortaya çıkması ile hızlandı. Bu yolla elit, şüphesiz bilinçsiz olarak, yeni bir toplumsal ve iktisadî düzene dayanan daha demokratik bir hükûmet şeklinin, sonunda kendi yerine geçmesini hazırlamakta yardımcı oldu.

Türkler arasında kendi devrimlerini ifade etmek için en sık kullanılan iki deyim, milliyetçilik ve Batıcılıktır– ve bu ikisi, dünyanın diğer yerlerindeki gibi, birbiriyle karşıt halde değildir. Türk milliyetçi Devriminin daha önce belirtilen uluslararası veçhesinden başka, önemli bir iç veçhesi de vardır. Bir zamanlar Türkiye'de, Devrimden, Türklerin Osmanlılara karşı bir başkaldırısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun tâbi uluslarının sonuncusunun kurtuluşu olarak söz etmek moda idi. Bu yorumlama, ilk bakışta biraz fantezili görünebilirse de, önemli bir gerçek unsuru taşır. Rumeli eyaletlerinin çoğunun yitirilmesi, başkentin Ankara'ya nakli, Türk Anadolu'nun başarılı mücadelesi, bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne değişimi, basit bir terim sorunu olmaktan daha önemli kıldı. Türk anayurdu Anadolu, imparatorluğun kozmopolit hakim sınıfının çoğunun yurdu Rumeli'ye göre, daima ikinci derece yer almıştı. Genç Türk Devrimi bile, birbirini izliyen evrelerinde, Makedonya ve Trakya'ya dayanmıştı ve bizzat Mustafa Kemal Selânik'te doğmuştu. Fakat ağırlık merkezinin değişmesi ve Anadolu'culuk kültü, Anadolu'yu ulusun duygusal olduğu kadar gerçek merkezi de yaptı ve Anadolu'lulara daha önce sahip olmadıkları bir fırsat verdi. Rumelili büyük

bürokratik, dinî ve askerî aileler yavaş yavaş ufalıp önemlerini yitirmektedirler. Anadolu'lu *memleket çocukları* ve özellikle Anadolu'lu taşra esnafi ve aydın sınıfı, onların yerini almakta ve Türkiyeyi ismen olduğu kadar gerçekte de bir Türk devleti yapmaktadırlar.

Bir çok Türk'e göre, ülkelerinde meydana gelen büyük değişme, yalnız ekonomi veya toplum ve yahut hükûmet bakımından değil, fakat uygarlık bakımından da tanımlanmalıdır. Türklerin Devrimlerinde giriştikleri esas değişiklik, Batılılaşma idi – Türk halkının 1.000 yıl önce Çin'den vazgeçip İslâmlığa döndükleri zaman başlamış olan Batıya doğru yürüyüşünde diğer bir adım. Şimdi, İslâmî miraslarının tamamından değilse de, büyük bir kısmından vazgeçerek Avrupa'ya dönmüşler ve devlet yönetimi, toplum ve kültürde Avrupa hayat yolunu benimsemek ve uygulamak için, sürekli ve kararlı çaba göstermişlerdir. Bu çabada başarı derecesi konusunda kanılar farklıdır; bununla beraber, Türkiye'nin kamu hayatının geniş ve önemli alanlarında, Batılılaştırıcı devrimin tamamlanmış ve geri döndürülemez olduğundan şüphe edilemez.

Bu değişmede, eski İslâmî özdeşlik, otorite ve bağlılık kavramlarının yerine Avrupa kaynaklı yeni kavramların geçişi temel önemdeydi. İslâmlığın devlet hakkındaki eski teorik anlayışında, Tanrı iki kez ikame ediliyordu : egemenliğin kaynağı olarak halk tarafından, ve ibadetin ereği olarak millet tarafından. Şurasında şüphe yoktur ki, ilk heyecan parlamasında, ikincisini yerine getirmenin birincisinden kolay olması ortak insan zaafının gereğidir.

Türkiye Cumhuriyetinde hem inanç hem de hürriyet davalarının büyük tehlikede görüldüğü bir zaman oldu. O zamandan beri her ikisinin de gelecek umudunda belirli bir ilerleme olmuştur. Bir gözlemcinin deyimiyle, Türkiye'yi "pozitivist bir anıt-kabir'e" döndürmekte olan geçmişin sıkı lâikliği, bazılarının bir dinî karşı devrim tehlikesi diyeceği raddeye kadar, gevşemiştir.

Hürriyet davası da, güçlükle kazanılmış olsa bile, önemli ilerlemeler kaydetmiştir. 1950 Mayısındaki ilk serbest seçimi izliyen derin anlamlı günlerden beri bir çok hayal kırıklıkları olmuştur ve Türk demokrasi denemesinin büyük zorluklar geçirdiğinden çok az kimse şüphe edebilir. Tıpkı 1908 Genç Türk Devrimini izliyen müşkül zamanlardaki gibi, şimdi de Türk demokrasisini bir iflâs ve onun temsilcilerini de deli veya sahtekâr olarak niteleyivermeğe hazır bazı kişiler vardır. Fakat o günlerde Türkiye'de bulunan bir

kimse için, o zamanın büyük umutlarının tamamen boşuna olduğuna veya bunların tamamen terkedildiğine inanmak güçtür. Güçlükler ve gerilemeler arasında, yine de gelecek için cesaret veren pek çok şey vardır. Demokrasinin ortaya çıkışını hazırlıyan ve onunla birlikte yürüyen toplumsal değişmeler devam etmmiş ve çıkarları ve emelleri hürriyete bağlı olan yeni grupların ve unsurların gücünü ve sayısını artırmıştır; hür kurumları işleten ve onları korumaya en yetenekli olan bu gruplardır. Son olarak – belki de hepsinden önemlisi – farklı bağlılıklardan ve farklı mesleklerden pek çok Türk'ün göstermiş olduğu kişisel bir nitelik – rahatlık içinde kendine güven, sorumluluk ve her şeyin üstünde, medenî cesaret niteliği – vardır. Bunlar olmaksızın, hiç bir demokrasi teşebbüsü, ne kadar iyi niyetle olursa olsun, başarıya ulaşamaz. Bunlar karşısında eski otokrasi ve teslimiyet alışkanlıkları sürcsiz olarak yaşayamaz.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

1. TÜRKÇE ESERLER

ABDULLAH, FEVZİYE: Mizancı Mehmed Murad Bey, *Tar. Derg.*, no. 3-4 (1950-1), 67-68. (Ayrıca bak: TANSEL).

ADIVAR, HALİDE EDİB: *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İst., 1956.

ADIVAR, ABDÜLHAK ADNAN: *Osmanlı Türklerinde İlim*, İst., 1943.

AĞAOĞLU, AHMET: *Serbest Fırka Hatıraları*, İst., tarihsiz.

AĞAOĞLU, SAMET: *Babamın Arkadaşları*, İst., tarihsiz.

AKSÜT, ALİ KEMALİ: *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahatı*, İst., 1944.

AKYÜZ, KENAN: *Tevfik Fikret*, Ank., 1947.

——— (Derl.) *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, Ank., 1953.

ALİ KILIÇ: *İstiklâl Mahkemesi Hatıraları*, İst., 1955.

——— *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İst., 1955.

ALİYE, FATMA: *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İst., hicrî 1332.

AMCA, HASAN: *Doğmayan Hürriyet*, İst., 1958.

ARIBURNU, KEMAL: *Millî Mücadele ve Inkılâplarla İlgili Kanunlar*... I., Ank., 1957.

ARİF, MEHMED: *Anadolu İnkılâbı*, İst., 1923.

——— Humbaracı-başı Ahmed Paşa Bonneval, *TOEM*, 18-20 (hicrî 1328).

ASIM, AHMED: *Asım Tarihi*, 2 cilt, İst., tarihsiz.

ATA, TAYYARZADE: *Tarih-i Ata*, 5 cilt, İst., hicrî 1291-3.

ATATÜRK, KEMAL: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, 3 cilt, İst., 1945-52.

——— *Nutuk*, 2 cilt, Ank., 1950-2.

——— *Atatürk'ün Askerliğe dair Eserleri*, Ank., 1959.

ATAY, FALİH RIFKI: *Başveren İnkılâpkçı*, İst., tarihsiz.

——— *Niçin kurtulmamak*, İst., 1953.

AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA: *Suyu Arayan Adam*, Ank., 1959.

——— *Tek Adam: Mustafa Kemal*, I (1881-1919); II (1919-1922); III (1922-1938). İst., 1963-1965.

BARKAN, ÖMER LÜTFİ: *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*, İst., 1946.
——— Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, *Tanzimat* adlı eserde, 321-421.
BAYDAR, MUSTAFA: *Atatürk Diyor ki*, İst., 1957.
BAYKAL, BEKİR SITKI: 93 Meşrutiyeti, *Bell.*, no: 21-22 (1942), 45-83.
——— Birinci Meşrutiyete dair Belgeler, *Bell.*, no: 96 (1960), 601-36.
BAYSUN, CAVİD: Mustafa Reşit Paşa, *Tanzimat* adlı eserde, s. 723-46.
BAYUR, HİLMİ KÂMİL: *Sadrazam Kâmil Paşa, Siyasî Hayatı*, Ank., 1954.
BAYUR, HİKMET: *Türk İnkılâbı Tarihi*, I, II, kısımlar, 1-4, III, kısım 1., İst. Ank. 1940-53.
——— *Türk İnkılâbı Tarihi*, I/1 ve 2, gözden geçirilmiş ikinci baskı, Ank., 1963-4.
——— İkinci Meşrutiyet Devri üzerinde bazı Düşünceler, *Bell.*, no: 90 (1959), 267-85.
——— *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, I., Ank., 1963.
BERKES, N.: *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, İst., 1965.
——— *İkiyüz Yıldır neden Bocalıyoruz?*, İst., 1965.
BIYIKLIOĞLI, TEVFİK: *Trakya'da Millî Mücadele*, 2 cilt., Ank., 1955-6.
——— *Atatürk Anadoluda*, 1919-21, I. Ank., 1959.
——— "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlci Karakteri", *Bell.*, no: 96 (1960), 637-663.
——— "Birinci Dünya Harbinde (1914-1918) ve Mondros Mütarekesi sıralarında (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922) Boğazlar Problemi", *Bell.*, no: 97 (1961), 81-93.
BİRAND, KÂMIRAN: *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*, Ank., 1955.
CEBESOY, Gen. ALİ FUAT: *Millî Mücadele Hatıraları*, İst., 1953.
——— *Moskova Hatıraları*, İst., 1955.
——— *Siyasî Hatıralar*, İst., 1957.
——— *Siyasî Hâtıralar*, Kısım II, İst., 1960.
CELÂLEDDİN, MAHMUD: *Mirât-i Hakikat. Tarih-i Mahmud Celâleddin Paşa*, 3 cilt, İst., hicrî 1326-7.
CEMAL PAŞA: *Hatırat*, 1913-22, İst., 1922.
——— *Hatıralar*, İst., 1959.
CEMALÜDDİN EFENDİ: *Hâtırât-ı Siyasiye*, İst., 1336/1917.
CEVAD, MAHMUD: *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, İst., hicrî 1339.
CEVAT, ALİ: *İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ank., 1960 (FAİK REŞİT UNAT tarafından yayınlanmıştır).

CEVDET PAŞA, AHMED: *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, İst., hicrî 1301-9.
——— *Maruzat*, *TTEM*, 14 üncü yıl (hicrî 1340), 15 inci yıl (h. 1341), 16 ıncı yıl (1926).
——— *Tezâkir*, I, (1-12), II (13-20), III (21-39), Ank., 1953, 1960, 1963 (Cavid BAYSUN tarafından yayınlanmıştır).
DANİŞMEND, İSMAİL HAMİ: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV İst., 1955
DAVER, BÜLENT: *Türkiye Cumhuriyetinde Lâyiklik*, Ank., 1955.
DURSUNOĞLU, CEVAT: *Millî Mücadelede Erzurum*, Ank., 1946.
DURU, KÂZIM NAMİ: *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İst., 1957.
DURUSOY, M. O. ve GÖKMAN, M. M.: *Atatürk ve Devrimleri Bibliyoğrafyası*, Ank., 1957.
EMRE, AHMET CEVAT: *Atatürk'ün İnkılâb Hedefi ve Tarih Tezi*, İst., 1956
ERGİN, OSMAN (bayrıca bak: NURİ, OSMAN): *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İst., 1936.
——— *Muallim Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İst., 1937.
——— *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 cilt, İst., 1939-43.
ERİŞÇİ, LÜTFİ: *Türkiyede İşçi Sınıfının Tarihi*, İst., 1951.
ERSOY, OSMAN: *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ank, 1959.
ESAD, MEHMED: *Üss-i Zafer*, İst., 243/1827.
ESAD, MEHMED: *Mirât-i Mühendis ane*, İst., hicrî 1312.
ESMER, AHMET ŞÜKRÜ: *Siyasî Tarı* 1919-39. Ank., 1953.
FERİDUN, SERVER: *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, İst., 1962.
FUAD, ALİ: *Rical-i Mühimme-i Siyasiyye*, İst., 1928.
FUAT, ALİ: *Ricali Tanzimattan Rifat Paşa*, TTEM, 1930, I-II (Ayrıca bak: TÜRKGELDİ).
GERÇEK, SELİM NÜZHET: *Türk Gazeteciliği, 1831-1931*, İst., 1931.
——— *Türk Matbaacılığı, I: Müteferrika Matbaası*, İst., 1939.
GÖKALP, ZİYA: *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İst., 1918.
GÖKBİLGİN, M. TAYYİB: *Millî Mücadele Başlarken*, An., 1959.
——— *Millî Mücadele Başlarken*, II., Ank., 1965.
GÖKMAN, MUZAFFER: *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*, İst., 1963.
GÖLPINARLI, ABDÜLBAKİ: *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, İst.,. 1953.
GÖRELİ, İSMAİL HAKKI: *İl İdaresi*, Ank., 1952.
GÖVSA, İBRAHİM ALÂETTİN: *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İst., tarihsiz.
GÖZÜBÜYÜK, A. Ş. ve S. KILI: *Türk Anayasa Metinleri*, Ank., 1957.

GÖZÜBÜYÜK, A. Ş. ve SEZGİN ZEKAİ. *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, Ank., 1957.

HALİM PAŞA, PRENS MEHMED SAİD: *Burhranlarımız*, İst., hicrî 1330-8.

İĞDEMİR, ULUĞ: *Kuleli Vakası hakkında bir Araştırma*, Ank., 1937.

İLMEN, SÜREYYA: *Zavallı Sebest Fırka*, İst., 1951.

İMECE, MUSTAFA S.: *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatları*, Ank., 1959.

[İNAL], MAHMUT KEMAL: *Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar*, 14 cüz. İst., 1940-53.

——— *Son Asır Türk Şairleri*, İst., 1930-42.

İNALCIK, HALİL: "Tanzimat Nedir", *Tarih Araştırmaları*, Ank., 1941, s. 237-63.

İSKİT, SERVER R.: *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine bir Bakış*, İst., 1939.

——— *Türkiye'de Matbuat Rejimleri*, İst., 1939.

İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1941–

(İNÖNÜ), İSMET PAŞA: *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri*, İst., 1946.

KÂMİL PAŞA: *Tarih-i Siyasî-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 3 cilt, İst., hicrî 1327.

——— *Kâmil Paşa'nın Âyan Reisi Said Paşa'ya Cevapları*, İst., hicrî 1327

——— *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İst., hicrî 1329.

KAPLAN, MEHMED: *Namık Kemal; Hayatı ve Eserleri*, İst., 1948.

KARABEKİR, KÂZIM: *İstiklâl Harbimizin Esasları*, İst., 1951.

——— *İstiklâl Harbimiz*, İst., 1960.

KARAL, ENVER ZİYA: "Yunan Adalarının Fransızlar tarafından İşgali ve Osmanlı-Rus Münasebatı, 1797-8", *Tar. Semineri Derg.*, *I* (1937). 100-25.

——— *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797-1802*, İst., 1940.

——— *Halet Efendinin Paris Büyük Elçiliği*, 1802-6, İst., 1940.

——— "Osmanlı Tarihine dair Vesikalar", *Bell.*, no: 14-15 (1940), 175-89.

——— "Nizam-i Cedide dair Lâyihalar", *Tar. Ves.*, I (1942), 414-25; II (1942-3), 104-11, 342-51, 424-32.

——— *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus Sayımı*, Ank., 1943.

——— *Selim III*'ün *Hatt-ı Hümayunları; Nizam-ı Cedit*, Ank., 1946.

——— *Osmanlı Tarihi*, V-VII., Ank., 1947-56.

KARAOSMANOĞLU, YAKUP KADRİ: *Vatan Yolunda; Millî Mücadele Hatıraları*, İst., 1958.

——— *Zoraki Diplomat*, İst., 1955.

KAYNAR, REŞAT: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ank., 1954.

KEMAL, MAHMUT: Bak: İNAL.

KEMAL, NAMIK: *Vatan yahut Silistre*, İst., 1943 (M. N. ÖZÖN tarafından yayınlanmıştır).

——— *Külliyat-ı Kemal*, III, *Makalât-ı siyasiye ve edebiye*, 6 kısım, İst., hicrî 1327.

KORAY, ENVER: *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası 1729-1955*, İst., 1959.

KÖPRÜLÜ, M. FUAD: "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vak. Derg.*, II (1942), 1-35.

——— *Demokrasi Yolunda: On the way to democracy*, The Hague, 1964 (T. Halasi-Kun tarafından yayınlanmıştır).

KUBALI, HÜSEYİN NAİL: *Anayasa Hukuku*, İst., 1964.

KUNTAY, MİTHAT CEMAL: *Namık Kemal*, 3 cilt, İst., 1944-56.

——— *Sarıklı İhtilâlci Ali Suavi*, İst., 1946.

KURAN, AHMET BEDEVİ: *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İst., 1956.

——— *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İst., 1945.

——— *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İst., 1948.

——— *Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri*, İst., 1959.

LEVEND, A. S.: *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları*, Ank., 1949.

LÛTFİ, AHMED: *Tarih-i Lûtfi*, 8 cilt, İst., hicrî 1290-1328.

MARDİN, EBUL'ULÂ: *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İst., 1946.

MARDİN, ŞERİF: *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ank., 1964.

MEMDUH PAŞA, MEHMED: *Esvât-ı Sudur*, İzmir, hicrî 1328.

——— *Mirât-i Şuûnat*, İzmir, hicrî 1328.

MİDHAT, AHMED: *Üss-i İnkılâb*, İst., 1294/1877.

MİDHAT, ALİ HAYDAR: *Hâtıralarım, 1872-1946*, İst., 1946.

NADİ, YUNUS: *İhtilâl ve İnkılâb-i Osmanî*, İst., hicrî 1325.

NİYAZİ, AHMED: *Hâtırât-ı Niyazî*, İst., hicrî 1326,.

NURİ, OSMAN: *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı*, 3 cilt, İst., 1327/1909.

NURİ, OSMAN: *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, I. İst., 1922.

NURİ PAŞA, MUSTAFA: *Netaic ül-Vukuat*, 4 cilt, İst., hicrî 1294-1327.
OKANDAN, RECAİ G.: *Umumî Âmme Hukukumuzun Ana Hatları* I: *Osmanlı Devletinin Kuruluşundan inkirazına kadar*, İst., 1948.
ÖKTE, FAİK: *Varlık Vergisi Faciası*, İst., 1951.
ÖZ, TAHSİN: "Fransa Kıralı Louis XVI ci'nin Selim III'e Namesi", *Tar. Ves.*, 1/3 (1941), 198-202.
——— (Derl.). "Selim III'ün Sırkâtibi tarafından tutulan Ruzname", *Tar. Ves.*, III (Mayıs 1949), 183-99.
ÖZÇELİK, A. SELÇUK: "Sened-i İttifak", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XXIV (1959), 1-12.
ÖZEK, ÇETİN: *Türkiye'de Lâiklik. Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*, İst., 1962.
ÖZÖN, MUSTAFA N.: *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İst., 1938.
——— *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İst., 1941.
, MEHMET ZEKİ: *Tanzimat Maliye Nazırları*, 2 cilt, İst., 1939-40
Son Sadrâzamlar ve Başvekiller, 5 cilt, İst., 1940-8.
RASİM, AHMED: *Osmanlı Tarihi*, 4 cilt, İst., hicrî 1326-30.
——— *İstibdaddan Hâkimiyet-i Milliyeye*, 2 cilt, İst., 1923-5.
RAUF, LESKOVİKLİ MEHMED: *İttihat ve Terakki Cemiyeti ne idi?*, İst., hicrî 1327.
REŞİT PAŞA: *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, İst., 1939-40, (Cevdet R. YULARKIRAN tarafından yayınlanmıştır).
RİFAT PAŞA, SADIK: *Müntehabat-ı Âsar*, İst., tarihsiz.
SAFA, PEYAMİ: *Türk İnkılâbına Bakışlar*, İst., tarihsiz.
SAİD PAŞA, *Said Paşa'nın Hâtırâtı*, 3 cilt İst., hicrî 1328.
SARÇ, ÖMER CELÂL: "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat* adlı eserde, s. 423-40.
SAYMEN, FERİT H.: *Türk İş Hukuku*, İst., 1954.
SELEK, SABAHATTİN: *Millî Mücadele: Anadolu İhtilâli*, 2 cilt, İst., 1965.
SİMAVİ, LÛTFİ: *Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim*, İst., hicrî 1340.
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ: *Kaza ve Vilâyet İdaresi Üzerinde bir Araştırma*, Ank., 1957.
SUNGU, İHSAN: "Mekteb-i Maarif-i Adliyenin Tesisi", *Tar. Ves.*, I (1941), 212-25.
——— "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Bell.*, no: 28 (1943), 315-47.

SUNGU, İHSAN: "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat* adlı eserde, s. 777-857.

SUVLA, REFİİ ŞÜKRÜ: "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 263-88.

SÜLKER, KEMAL: *Türkiye'de Sendikacılık*, İst., 1955.

SÜREYYA, MEHMED: *Sicill-i Osmanî*, 4 cilt, İst., hicrî 1308-15.

ŞANİZADE, MEHMET ATAULLAH: *Tarih*, 4 cilt, İst., hicrî 1290.

ŞEHSUVAROĞLU, HALUK Y.: *Sultan Aziz. Hayatı, Hal'i, Ölümü*, İst., 1949.

ŞEREF, ABDURRAHMAN: *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, 2 cilt, İst., hicrî 1309.

——— *Tarih Musahabeleri*, İst., hicrî 1340.

TAHSİN PAŞA: *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İst., 1931.

TALÂT PAŞA: *Talât Paşa'nın Hatıraları*, İst., 1946 (H. C. YALÇIN tarafından yayınlanmıştır).

TANÖR, BÜLENT; ve BEYGO, TANER: *Türk Anayasaları*, İst., 1964.

TANPINAR, AHMET HAMDİ: *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 2. bası, İst., 1956.

TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri, 1862-84", *Bell.*, no: 66 (1953), 224-49.

TANSU, SAMİH NAFİZ: *İki Devrin Perde Arkası*, İst., 1957.

Tarihî Muhakeme, I. İst., 1919.

TEVFİK, EBÜZZİYA: *Nümûne-i Edebiyat-ı Osmaniye*, 3. bası, İst., hicrî 1306 (1. bas. 1296/1878).

——— "Yeni Osmanlılar", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1909.

TOGAN, A. ZEKİ VELİDİ: *Bugünkü Türkili (Tüskistan) ve Yakın Tarihi*, 2 cilt, İst., 1942-7.

TUNA, ORHAN: "Küçük San'atlar ve Kooperatifçilik Meseleleri", *İst., Üniv. Çanakkale Haftası 1952*, İst., 1953.

TUNAYA, TARIK Z.: "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasî Tefekküründe 'Garpçılık' Cereyanı", *İst. Üniv. Huk. Fak. Mec.*, XIV (1948), 586-630.

——— *Türkiye'de Siyasî Partiler*, 1859-1952, İst., 1952.

——— *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri*, İst., tarihsiz

——— "Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Tefekküründe 'İslâmcılık' Cereyanı", *İst. Üniv. Huk. Fak. Mec.*, XIX (1954).

TUNAYA, TARIK Z.: "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş", *Prof. Muammer Raşit Sevig'e Armağan*, İst., 1956.

——— "Türkiye'nin Siyasî Gelişme Seyri İçinde İkinci 'Jön Türk' Hareketinin Fikrî Esasları", *Prof. Tahir Taner'e Armağan*, İst., 1956.

——— ve ÜLKER, REŞİT: *Mufassal Fihristli Özetli Milletvekilleri Seçimi Kanunu ve İlgili Mevzuat*, İst., 1954.

——— *Hürriyetin İlânı: İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar*, İst., 1959.

——— *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İst., 1960.

——— *İslâmcılık Cereyanı*, İst., 1962.

——— *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İst., 1964.

TUNÇAY, METE: *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*, Ank., 1967.

TURAN, OSMAN: "Türkler ve İslâmiyet", *Ank. Üniv. Dil ve Tar.-Coğ. Fak. Derg.*, V (1945-6),. 457-85.

TARHAN, MÜMTAZ: *Kültür Değişmeleri*, İst., 1951.

——— *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, 2. bas., İst., 1959.

TÜRK DEVRİM TARİHİ ENSTİTÜSÜ: *Cumhurbaşkanları, Başbakanlar ve Millî Eğitim Bakanlarının Millî Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçleri*, I., Ankara, 1946.

TÜRKGELDİ, ÂLİ: *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ank., 1948.

TÜRKGELDİ, ALİ FUAD: *Görüp İşittiklerim*, 2. bası, Ank., 1951.

TÜRKİYE, EVKAF NEZARETİ: *Evkaf-ı Hümâyun Nezaretinin Tarihçe-i Teşkilâtı*, İst., hicrî 1335.

——— Millî Eğitim Bakanlığı. *Tanzimat*, I. İst., 1940.

ULUÇAY, M. ÇAĞATAY: *Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, 2 cilt, Manisa - İstanbul, 1944-5.

UNAT, FAİK REŞİT: "Ahmet III Devrine ait bir Islâhat Takriri", *Tar. Ves.*, I (1941). 107-21.

——— "Atatürk'ün Askerlikten İstifası", *Tar., Ves.*, I (1955), 3-8.

——— "Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne ait bir Belge", *Bell.*, no: 102 (1962), 339-348.

——— "Başhoca İshak Efendi", *Bell.*, no: 109 (1964), 89-115.

US, HAKKI TARIK: *Meclis-i Meb'usân, 1293-1877*, 2 cilt, İst., 1940-54.

UŞAKLIGİL, HALİT ZİYA: *Saray ve Ötesi*, 3 cilt, İst., 1940-1.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: "Sadrazam Halil Hamit Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, V (1936), 213-67.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: "Selim III'ün Veliaht iken Fransa Kralı Lüi XVI ile Muhabereleri", *Bell.*, no: 5-6 (1938), 191-246.
——— *Alemdar Mustafa Paşa*, İst., 1942.
——— "Ali Suavi ve Çırağan Vak'ası", *Bell.*, no: 29 (1944), 71-118.
——— "V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi", *Bell.*, no: (1944), 245-328.
——— "Çerkes Hasan Vak'ası", *Bell.*, no: 33 (1945), 89-133.
——— "Beşinci Sultan Murad'ın Tedâvisine ve Ölümüne ait Rapor ve Mektuplar 1876-1905", *Bell.*, no: 38 (1946), 317-67.
——— *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine dair Vesikalar*, Ank., 1946.
——— *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ank., 1948.
——— "Ondokuzuncu Asır Başlarına kadar Türk-İngiliz Münasebatına dair Vesikalar", *Bell.*, no: 51 (1949), 573-650.
——— *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, Ank. 1950.
——— "Asâkir-i Mansure'ye Fes Giydirilmesi hakkında Sadr-ı Âzam Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", *Bell.*, no: 70 (1954), 223-30.
——— "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin ne Suretle İlân Edildiğine dair Vesikalar" *Bell.*, no: 67 (1956), 103-74.
ÜLGENER, F.: *İktisadî İnhitat Tarihimizin Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri*, İst., 1951.
ÜLKEN, HİLMİ ZİYA: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2 cilt, Konya 1966.
AKÇURAOĞLU, YUSUF: *Üç Tarz-ı Siyaset*, İst., hicrî 1327.
——— "Türkçülük", *Türk Yılı*, I (1928), 289-455.

2. BAŞKA DİLLERDEN ESERLER

ABADAN, NERMİN: *Social Change and Turkish Women*, Ankara, 1963.
ADNAN, A.: *La Science chez les Turcs ottomans*, Paris, 1939.
ADNAN-ADIVAR, ABDÜLHAK: "Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey" in Cuyler YOUNG, ed., *Near Eastern Culture and Society*, Princetion, 1951, 119-29.
AHMAD, F.: "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914", *Middle Eastern Studies*, II/4 (1966), 302-29.

AHMAD, F.: *The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1913*, London, 1966. (Yayınlanmamış doktora tezi).
AKADEMİYA NAUK SSSR INSTITUT VOSTOKOVEDENIYA: *Bibliografiya Turtsii (1917-1958)*, Moskova, 1959.
ALBRECHT, W.: *Grundriss des osmanischen Staatsrechts*, Berlin, 1905.
ALLEN, HENRY E.: *The Turkish Transformation: a study in social and religious development*, Chicago, 1935.
ALP, TEKİN (MOISE COHEN): *Le Kemalisme*, Paris, 1937.
ARISTARCHI, G.: *Législation ottomane*, 7 cilt, İstanbul, 1873-88.
ARMSTRONG, H. C.: *Grey Wolf*, London, 1932.
(ATATÜRK, K.:) *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927*, Leipzig, 1929.
BABINGER, F.: *Stambuler Buchwesen im 18 Jahrhundert*, Leipzig, 1919.
——— *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.
BAHRAMPOUR, FİROUZ: *Turkey, political and social transformation*, Brooklyn N. Y., 1967.
BAILEY, FRANG EDGAR: *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942.
BAMBERG, F.: *Geschichte der orientalischen Angelegenheiten im Zeitraume des Pariser und des Berliner Friedens*, Berlin, 1892.
BARKAN, ÖMER LÜTFİ: "La Loi sur la Distribution des Terres aux agriculteurs et les problèmes essentiels d'une Réforme agraire en Turquie", *R. Fac. Sci. Ec. Üniv. İst.*, (1944-5), 44-132.
BASTELBERGER, J. M.: *Die militärischen Reformen unter Mahmut II, dem Retter des osmanischen Reiches*, Gotha, 1874.
BAŞGİL, ALİ FUAD ve diğerleri: *La Turquie*, Paris, 1939. (No. VII in H. Levy-Ullmann ve Mirkine-Guetzevitch (yayınlayıcılar), *La Vie juridique des peuples.*)
BECKER, C. H. *Islamstudien*, 2 cilt, Leipzig, 1932.
BELİN (F. A.): "Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et specialement en Turquie" *(J. As.* 1862), Ayrı bası Paris, 1862.
——— "Essai sur l'histoire économique de la Turquie. *(J. As.*, 1885), Ayrı bası, Paris, 1885.
BERKES, NİYAZİ: "Historical Background of Turkish Secularism", in R. N. FRYE, ed., *Islam and the West*, The Hague, 1957, s. 41-68.
——— *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.
BIRGE, JOHN K.: *A Guide to Turkish Area Study*, Washington, 1949.

BLAISDELL, D. C.: *European Financial Control in the Ottoman Empire*, New York, 1929.

BOMBACI, ALESSIO: *Storia della letteratura turca*, Milano, 1956.

BOPPE, A. "La France et le 'militaire turc' au XVIIIe siècle", *Feuilles d'Histoire* (1912), 386-402 ve 490-501.

BREMER, MARIE LUISE: *Die Memoiren des türkischen Derwischs Aşçi Dede İbrahim*, Walldorf-Hessen, 1959.

BRICE, W. C.: "The Population of Turkey in 1950", *The Geographical journal*, CXX/3 (1954), 347-352.

BURSAL, NASUHİ: *Die Einkommenssteurreform in der Türkei*, Wintherthur, 1953.

BUTLER R. ve BURY, J. P. T.. (derleyenler): *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, 1 st series, XIII, *The Near and Middle East, January 1920 - March 1921*, London, 1963.

CANARD, M.: "Coiffure européenne et Islam", *Annales de l'Institut d'Etudes Orientales* (Cezayir), VIII (1949-50), 200-29.

CAHUN, LÉON: *Introduction à l'Histoire de l'Asie, Turcs et Mongols des Origines à 1405*, Paris, 1896

——— "Le monde islamique de 1840 à 1870", in E. LAVISSE ve A. RAMBAUD, *Histoire générale*, XI, Paris, 1899, 527-60.

——— "Le monde islamique de 1870 à nos jours", in E. LAVISSE ve A. RAMBAUD, *Histoire générale*, XII, Paris, 1901, s. 479-503.

CASTAGNÉ, J.: "La Latinisation de l'alphabet turk dans les républiques turko-tartares de l'U.R.S.S.", *R. Et. islam.*, I (1927), 321-53.

CAUSSIN DE PERCEVAL, A. P.: *Précis historique de la Destruction du Corps des Janissaires par le Sultan Mahmoud en 1826*. Paris, 1833.

CHARMES, G.: *L'Avenir de la Turquie. Le Panislamisme*, Paris, 1883.

CİLLOV, HALÛK.: "Les Recensements industriels en Turquie", *R. Fac. Sci. Econ. Univ. İst.*, XIII (1951-2), 162-77.

COLOMBE, M.: "Le Nouveau texte de la constitution turque", *C. Or. contemp.* IV (1946), 771-808.

——— "Le réforme des institutions dans l'Empire ottoman au XIXe siècle d'après le poète et écrivain turc Namık Kemal", *Orient*, no: 13 (1960), 123-33.

——— "Une Lettre d'un prince égyptien du XIXe siècle au Sultan ottoman Abd al-Aziz" *Orient*, V (1958), 23-38.

CONKER, O. ve E. WITMEUR: *Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie*, Paris, 1937.

CUNINGHAM, ALLAN: "The Wrong Horse? - A Study of Anglo-Turkish Relations before the first World war", *St. Antony's Papers. No. 17. Middle Eastern Affairs. No. four.* Oxford, 1965, 56-76.

DAVISON, R. H. "Turkish Attitudes concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review,* LIX (1953-4), 844-64).

——— "European Archives as a source for later Ottoman history" in *Report on Current Research on the Middle East 1958,* Washington, 1959, s. 33-45.

——— "The Question of Fuad Paşa's 'Political Testament' *Belleten,* no: 89 (1959), 119-36.

——— "Westernized Education in Ottoman Turkey" *The Middle East Journal,* (Summer, 1961), 289-301.

——— *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876,* Princeton, N. J., 1963.

DENY, JEAN: "L'adoption du Calendrier Grégorien en Turquie", *RMM,* XLIII (1921), 46-53.

——— "Les 'Souvenirs' du Gâzi Moustafa Kemal Pacha", *R. Et. islam.,* I (1927), 117-222.

——— ve R. MARCHAND: *Petit Manuel de la Turquie nouvelle,* Paris, 1933.

——— "La Réforme actuelle dela langue turque", *En Terre d'Islam,* n. s. X (1935), 223-47.

DEPONT, O. ve K. COPPOLANI: *Les Confréries religieuses musulmanes,* Cezayir, 1897.

DEVEREUX, R.: *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament,* Baltimore, 1963.

DJEMAL PASHA, AHMED: *Memoirs of a Turkish Statesman, 1913-1919,* London-New York, 1922.

"Doctrines et programmes des partis politiques ottomans", *RMM,* XXII (1913), 151-64.

DUDA, H. W. "Die Gesundung der türkischen Sprachreform", *Der Islam,* XXVI (1942), 77-100

——— *Vom Kalifat zur Repuplik,* Viyana, 1948.

DUHAMEL, GEORGES: *La Turquie nouvelle,* Paris, 1954.

DUSTÛR. A *Survey of the Constitutions of the Arab and Muslim States.* Leiden, 1966.

DWIGHT, H. C.: *Constantinople; Settings and Traits,* New York - London, 1926.

EBERHARD, W. "Nomads and Farmers in South-Eastern Turkey: Problems of Settlement", *Oriens*, VI (1953), 32-49.
EDİB, HALİDE (ADIVAR): *Memoirs*, London, 1926.
——— *The Turkish Ordeal; being the Further Memoirs of Halide Edib*, London, 1928.
——— *Turkey Faces West*, New Haven, 1930.
——— *Conflict of East and West in Turkey*, 2 nd ed., Lahore, 1935.
EICHMANN, F.: *Die Reformen des osmanischen Reiches, mit besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses der Christen des Orients zur türkischen Herrschaft*, Berlin, 1858.
ELIOT, SIR CHARLES: (bak: ODYSSEUS).
ELIOT, SIR HENRY: *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922.
EMİN, AHMED: *The Development of Modern Turkey as measured by its Press*, New York, 1914.
——— *Turkey in the World war*, New Haven, 1930 (Ayrıca bak: YALMAN).
Encyclopedia of Islam, ist ed. 4 vols and Suppl. Leiden, 1913-38. 2nd ed. 1954–
ENGELHARDT, Ed,, *La Turquie et le Tazimat*, 2 cilt Paris, 1909.
ERDENTUĞ, NERMİN: *A Study on the social structure of a Turkish village*, Ankara, 1959.
FEHMİ, YOUSSOUF: *Histoire de la Turquie*, Paris, 1909.
——— *La Révolution Ottomane* (1908-1910), Paris, 1911.
FESCH, PAUL: *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris, 1907.
FISCHER, A.: *Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei*, Leipzig, 1922.
FRANCO, M.: *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897.
FRANCO, G.: *Développements constitutionnels en Turquie*, Paris, 1925.
FREY, F. W. : *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass. 1965.
FRYE, R. N.: (ed.), *Islam and the West*, The Hague, 1957.
GASANOVA, E. Yu.: *Ideologiya buržuaznogo natsionalizma v Turtsii v period Mladoturok (1908-1914 gg)*, Baku, 1966.
GIBB, E. J. W.: *A History of Ottoman Poetry*, 6 cilt, London, 1900-9.
GIBB, H. A. R. ve HAROLD BOWEN: *Islamic Society and the West, I: Islamic Society in the Eighteenth Century*, Kısım 1. London, 1950, Kısım 2. London, 1957.
GÖKALP, ZİYA: *Turkish Nationalism and Western Civilization*, 1959 (Niyazi Berkes tarafindan çevrilmiş ve yayınlanmıştır).

GOOCH, G. P. ve TEMPERLEY, HAROLD: *British Documents on the Origins of the War 1898-1914*, V, London, 1928; IX/I London, 1933.

GORVINE, A. ve L. BARBER: *Organization and Functions of Turkish Ministries*, Ank., 1957.

GORVINE, A.: *An Outline of Turkish Provincial and Local Government*, Ank., 1956.

GRAVES, P.: *Briton and Turk*, London, 1941.

GRENVILLE, HENRY: *Observations sur l'état actuel de l'Empire ottoman*, ed. A. S. EHRENKREUTZ, Ann Arbor, Mich, 1965.

GRUNEBAUM, G. E. von, ed.: *Unity and Variety in Muslim Civilization*, Chicago, 1955.

HAMMER-PURGUSTALL, J. von. *Geschichte des osmanischen Reiches*, 10 cilt, Pest, 1827-35. 2. bası, 4 cilt, Pest, 1835-40.

——— *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 cilt, Viyana, 1815.

HARRIS, G. S. "The Role of the Military in Turkish Politics", *MEJ*, XIX (1965), 54-66, 169-176.

HARTMANN, M.: *Dec islamische Orient*, III: *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, Leipzig, 1910.

HAUPT, G. : "Le début du mouvement socialiste en Turquie." *Le Mouvement Social*, no: 45 (1963) 121-37.

HEIDBORN, A.: *Manuel de droit public et administratif de l'Empire Ottoman* 2 cilt, Viyana, 1908-12.

HERSHLAG, Z. Y.: "Turkey: Achievements and Failures in the Policy of Economic Development during the Inter-War Period 1919-39" *Kyklos* (1954), 323-50.

——— *Turkey; an Economy in Transition*, The Hague (1960).

——— *Introduction to the modern economic history of the Middle East*, Leiden, 1964.

HEYD, U.: "Islam in Modern Turkey", *R. C. As. J.*, XXXIV (1947), 299-308.

——— *Foundations of Turkish Nationalism*, London, 1950.

——— *Language Reform in Modern Turkey*, Jerusalem, 1954.

——— "The Ottoman, Ulemâ and westernization in the time of Selim III and Mahmud II.", *Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), 63-96.

HORN, P.: *Geschichte der türkischen Moderne*, Leipzig, 1902.

HOSTLER, C. W.: "Trends in Pan-Turanism", *MEA*, III (1952), 3-13.
——— *Turkism and the Soviets*, New York, 1957.
HÜBER, R.: *Die Bagdadbahn*, Berlin, 1943.
HUREWITZ, J. C.: *Diplomacy in the Near and Middle East: a Documentary Record*, 2 cilt, Princeton, N. J. 1956.
——— "Ottoman Diplomacy and the European State System", *The Middle East Journal*, (1961), 141-52.
IMHOFF, GEN.: "Die Entstehung und der Zweck des Comités für Einheit und Fortschrift" *WI*, I (1913), 167-77.
İNALCIK, HALİL: "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, XLV (1955), 221-28.
INTERNATIONAL BANK FOR RECONSTRUCTION AND DEVELOPMENT: *The Economy of Turkey*, Baltimore 1951.
INTERNATIONAL LABOUR OFFICE: *Labour Problems in Turkey*, Geneva, 1950.
ISSAWI, CHARLES, (yayımlayan): *The economic history of the Middle East 1800-1914: a book of readings*, Chicago, 1966.
JAESCHKE, G.: "Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart", *WI*, V (1918), 5-56.
——— ve PRITSCH, E.: "Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928", *WI*, X (1927-9), 1-154.
——— Die Türkei seit dem Weltkriege, II: Türkischer Geschichtskalender für 1929 mit neuem Nachtrag zu 1918-1928. III: Für 1930. IV: Für 1931-1932. *WI*, XII (1930-1), 1-50, 137-66; XV (1933), 1-33.
——— "Der Freiheitskampf des türkischen Volkes", *WI*, XIV (1932), 6-21.
——— "Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts", *MSOS*, XXXVI/2 (1933), 101-16.
——— "Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft", *WI*, XVI (1934), 23-28.
——— "Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918", *MSOS*, XXXVIII (1935), 81-104.
——— "Die Türkei in den Jahren 1933 und 1934. Geschichtskalender", *MSOS*, XXXVIII (1935), 105-42.
——— "Nationalismus und Religion im türkischen Befreiungskriege", *WI*, XVIII (1936), 54-69.

JAESCHKE, G.: "Kommunismus und Islam im türkischen Befreiungskriege", *WI*, XX (1938), 110-17.

——— "Die ersten Verfassungsentwürfe der Ankara-Türkei", *Mitt. Aus. Hoch. der Univ. Berlin*, XLII/2 (1939), 57-80.

——— "Vom Osmanischen Reich zur Türkischen Repuplik. Zur Geschichte eines Namenswechsels", *WI*, XXI (1939), 85-93.

——— "Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege", *WI*, XXIII (1941), 1-54.

——— *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, Leipzig, 1943.

——— "Der Turanismus und die kemalistische Türkei", in. R. HARTMANN ve H. SCHEEL: (derleyenler), *Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*, Leipzig 1944, s. 468-73.

——— "Zur Krisis des Islams in der Türkei", *Beitr. z. Arabistik, Semitistik und Islamwiss.*, 1944, s. 514-30.

——— "Das osmanische Sheinkalifat von 1922", *WI*, n. s., I (1951), 195-217, 218-28.

——— "Der Islam in der neuen Türkei", *WI*, n. s. I (1951).

——— "Ankara wird Hauptstadt der neuen Türkei", *WI*, n. s., III (1954), 262-7.

——— *Die Türkei in den Jahren 1942-1951*. Wiesbaden, 1955.

——— "Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit", *WI*, n. s. V (1957), 1-64.

——— "Aud dem Wege zur türkischen Republik", *VI*, n. s., V (1958), 206-18.

——— "Das Ende des osmanischen Sultanats", *Studien zur Auslandskunde, Vorderaisen*, 1/i, 113-36.

——— "Le rôle du communisme dans les relations russo-turques de 1919 à 1922", *Orient*, no: 26 (1963), 31-44.

——— "Mustafa Kemal et la proclamation de la République en Turquie", *Orient*, no. 27 (1963), 29-44.

JONQUIERE, A. de la: *Histoire de l'Empire Ottoman*, 2 cilt, 3. bası, Paris, 1914.

JORGA, N.: *Geschichte des osmanischen Reiches*, 5 cilt, Gotha, 1908-13.

JUCHEREAU, DE SAINT - DENYS, A. de: *Révolutions de Constantinople en 1807 et 1808*, 2 cilt,

——— *Histoire de l'Empire ottoman*, 4 cilt, Paris, 1844.

KARAL, E. Z.: "Turkey: from Oriental Empire to modern national state", in METRAUX, G. S. ve CROUZET (derleyenler), *The New Asia: readings in the history of Mankind*, New York - London, 1965, s. 59-81.

KARPAT, K. H.: *Turkey's Politics; the Transition to a Multy-Party System*, Princeton, 1959.

——— "Social Themes in Contemporary Turkish Literature", *Middle East Journal*, (1960), 29-44, 153-68.

——— "Social Effects of Farm Mechanization in Turkish Villages" *Social Research*, XXVII/1 (1960), 83-103.

——— "The Turkish Elections of 1957", *The Western Political Quarterly*, XIV/2 (1961), 436-59.

——— "Recent Political Developments in Turkey and Social Background", *International Affairs*, XXXVIII/3 (1962), 304-23.

——— "The People's Houses in Turkey. Establishment and Growth, *The Middle East Journal*, (1963), 55-67.

——— "Society, Economics, and Politics in Contemporary Turkey", *World Politics*, XVII/1 (1964), 50-74.

——— "Réflexions sur l'arrière-plan social de la révolution turque de 1960", *Orient*, no. 37 (1966), 27-55.

——— "The Turkish Left", *Journal of Contemporary History*, I/2 (1966), 169-86.

KAY - J. E. de: *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*, New York, 1833.

KEDDIE, NIKKI R.: "The Pan-Islamic Appeal: Afgahani and Abdülhamid II", *MES*, III (1966), 46-67.

KEMAL, İSMAİL: *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, London, 1920 (Sommerville Story tarafından yayınlanmıştır).

KÊRATRY, E. de: *Mourad V: prince-sultan-prisonnier d'Etat (1840-1878), d'après des témoins de sa vie*, Paris, 1878.

KEY, KERİM K.: *An Outline of Modern Turkish Historiography*, İst., 1954.

——— "The Origins of Turkish Political Parties", *World Affairs Interpreter*, XXVI (1955), 49-60.

——— *Namık Kemal: Patriotic Poet of Turkey. An Inquiry into the Sources for a Study of Namık Kemal*, Washington, 1955.

Origins of the Young Turk Movement, 1839-1908. Washington, 1955.

——— "Trends in Turkish Historiography" in *Report on Current Research on the Middle East 1957*, Washington, 1958, s. 39-46.

KEY, KERİM K.: "Trends in Modern Turkish Literature", *Muslim World*, ILVII (1957), 318-28.

KHADDURI, M. ve LIEBESNY, H. J.: (derleyenler), *Law in the Middle East*, Washinton, 1955.

KINROSS, LORD: *Atatürk: the Rebirth of a Nation*, London, 1964.

KNIGHT, E. F.: *The Awakening of Turkey: a History of the Turkish Revolution*, London, 1909.

KÖPRÜLÜ, FUAD: "L'institution du Vakôuf: Sa nature juridique et son évolution historique", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), partie française, 3-48.

KORTEPETER, C. M.: "Another Look at the Tanzimat", *The Muslim World*, LIV/1 (1964), 49-55.

KRAELITZ - GREIFENHORST, F. von. *Die Verfassungsgesetze des osmanischen Reiches*, Viyana, 1919.

KURAN, ERCÜMENT: "Ottoman historiography of the Tanzimat period" in B. LEWIS ve P. M. HOLT (derleyenler), *Historians of the Middle East*, London, 1962, s. 422-9.

——— *The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the nineteenth century*, Ank., 1966.

LAGARDE, L.: "Note sur les journaux français de Constantinople à l'époque Révolutionnaire", *J. As.*, CCXXXVI (1948), 271-6.

——— "Note sur les journaux français de Smyrne à l'epoque de Mahmoud II", *J. As* (1950), 103-44.

LANE - POOLE, S.: *The Life of the Right Hon. Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, 2 cilt, London, 1888.

LAQUEUR, W. Z.: *Communism and Nationalism in the Middle East*, London - New York, 1956.

——— *The Soviet Union and the Middle East*, London - New York, 1959.

LERNER, D.: *The Passing of Traditional Society*, Glencoe, 1958.

LEVONIAN, LUTFY: *The Turkish Press; Selections from the Turkish Press showing Events and Opinions, 1925-32*, Atina, 1932.

——— *The Turkish Press, 1932-1936*, Beyrut, 1937.

LEWIS, BERNARD: "History - Writing and National Revival in Turkey", *MEA*, IV (1953), 218-27.

——— "The Impact of the French Revolution on Turkey", *Journal of World History*, I (1953), 105-25; gözden geçirilmiş şekli: in METRAUX, G. S. ve GROUZET, F. (editörler)., *The New Asia: readings in the history of mankind*, New York-London, 1965, 31-59.

LEWIS, BERNARD: "Democracy in Turkey", *MEA*, X (1959), 55-72.
——— "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, Karaşi, I (1962), 71-87.
——— *İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman, Okla., 1963.
The Middle East and the West., London - Bloomington Ind., 1964.
——— "The Ottoman Empire in the Mid-Nineteenth Century: A Review", *Middle Eastern Studies*, I/3 (April 1965), 283-95.
LEWIS, GEOFFREY L.: *Turkey*, gözden geçirilmiş baskı, London, 1965.
MACFARLANE, CHARLES: *Constantinople in 1828*, 2. baskı, 2 cilt, London, 1829.
MAKAL, MAHMUT: *A Village in Anatolia*, London, 1954.
MANTRAN, R.: *Histoire de la Turquie*, Paris, 1961.
MARCERE, E. de. *Une Ambassade à Constantinople; La Politique orientale de la Révolution française*, 2 cilt, Paris, 1927.
MARDİN, EBUL'ULÂ: "Development of the Shari'a under the Ottoman Empire", in M. KHADDURI ve H. J. LIEBESNY, *Law in the Middle East*, Washington, 1955, I, 287-91.
MARDİN, ŞERİF: "The mind of the Turkish reformer 1700-1900", *The Western Humanities Review*, XIV (1960), 413-36.
——— *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962.
"Libertarian movements in the Ottoman Empire 1878-1895" *MEJ*, XVI (1962), 169-82.
MARMORSTEIN, E.: "Religious Opposition to Nationalism in the Middle East", *Int. Aff.*, XXVIII (1952), 344-59.
MARY-ROUSSELIERE, A.: *La Turquie constitutionnelle*, Rennes, 1935.
MATTHEWS, A. T. J.: *Emergent Turkish Administrators*, Ank., 1955.
Mc CULLAGH, F.: *The Fall of Abdul-Hamid*, London 1910.
MEARS, E. G. ve diğerleri: *Modern Turkey*. New York, 1924.
MİDHAT, ALİ HAYDAR: *The Life of Midhat Pasha*, London, 1903.
MIKUSCH, D. VON: *Mustapha Kemal*, London, - Newyork, 1931.
MILLER, A. F.: *Mustafa Pasha Bayraktar*, Moskova, 1947.
MILLER, W.: *The Ottoman Empire and its Successors*, Cambridge, 1923.

MOLTKE, HELMUT VON: *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 5. bası, Berlin, 1891.

MORAWITZ, CHARLES: *Les Finances de Turquie*, Paris, 1902.

MORDTMANN, A. D.: *Stambul und das moderne Türkenthum*, 2 cilt, Leipzig, 1877.

——— *Anatolien, Skizzen und Reisebriefe (1850-1859)*, Hannover 1925, (Franz BABINGER tarafından bastırılmıştır).

MOSSE, W. E. "The Return of Reschid Pasha: An Incident in the Career of Lord Stratford de Redcliffe", *English Historical Review*, 68: 269 (1953), 546-73.

MUHIDDIN, AHMED: *Die Kulturbewegung im modern Türkenthum*, Leipzig, 1921.

MUSTAFA, SEİD: *Diatribe de l'ingénieur sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences* à *Constantinople*, 1. bası Üsküdar 1803, 2. bası, Paris, 1910.

NAFF, T. "Reform and the Conduct of Ottoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIII/3, (1963), 295-315.

NALLINO, C. A., "La Fine del cosi detto califfato ottomano", *OM*, IV (1924), 137-53 (yeniden basısı: *Racolta di Scritt*, III. Roma. 1941, s. 360-83).

NORD, E.: *Die Reform des türkischen Liegenschaftsrechts*, Leipzig, 1914

ODYSSEUS (SIR CHARLES ELIOT): *Turkey in Europe*, London, 1900, 2. baskı, 1908.

d'OHSSON, MOURADGEA: *Tableau général de l'Empire ottoman*, 7 cilt, Paris, 1788-1824.

ORGA, İRFAN: *Phoenix Assendant*, London, 1958.

OSTROROG, COUNT LÉON: *The Angora Reform*, London, 1927.

OSTRUP, J.: *Det Nye Tyrki*, Kopenhag, 1931.

PADEL, W. ve STEEG, L.: *La Législation foncière ottomane*, Paris, 1904.

PARKER, J. ve SMITH: *Modern Turkey*, London, 1940.

PEARS, SIR E.: *Forty Years in Constantinople*, London, 1916.

——— *Life of Abdul Hamid*, London, 1917.

PETROSIAN, YU. A.: '*Novye Osmani'i Borba za Konstitutsiyu 1876 g. v Turtsii*, Moskova, 1958.

PRITSCH, E.: "Die türkische Verfassung vom 20 April 1924" *MSOS*, XXVI-XXVII/2 (1924), 164-251.

RAMSAUR, E. E.: "The Bektashi Dervishes and the Young Turks", *Moslem World* (1942), 7-14.
——— *The Young Turks; Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton, 1957.
RAMSAY, SIR W. M.: *Impressions of Turkey*, London (1897).
——— *The Revolution in Constantinople and Turkey*, London, 1909.
REED, H. A.: "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", in R. N. FRYE (Derl.), *Islam and the West*, The Hague, 1957, s. 108-48.
——— "A New Force at Work in Democratic Turkey", *MEJ* VII (1953), 33-44.
——— "Revival of Islam in Secular Turkey" *MEJ*, VIII (1954) 267-82.
——— "The Faculty of Divinity in Ankara", *Muslim World*, XLVI (1956), 295-312 ve XLVII (1957), 22-35.
——— "Turkey's new Imam-Hatib Schools", *WI*, n. s. IV (1955), 150-63.
ROBINSON, R. D. *The First Turkish Republic: A Case Study in National Devèlopment*, Cambridge, Mass., 1963.
RODINSON, M.: "Araba", *J. As.* CCXLV (1957), 273-80.
ROSEN, G.: *Geschichte der Türkei vom Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Traktat vom Jahre 1856*. 2 cilt, Berlin-Leipzig, 1866-7.
ROSSI, E.: "La Questione dell'alfabeto per lingue turche", *OM*, VII (1927), 295-310.
——— "Il decennale della Repubblica di Turchia (29 ottobre 1923-29 ottobre 1937", *OM*, XIII (1933), 541-57.
——— "La Riforma linguistica in Turchia", *OM*, XV (1935), 45-57
——— "Un Decennio di Riforma linguistica in Turchia, 1932-42", *OM*, XXII (1942), 466-77.
——— "Dall' Impero ottomano alla Repubblica di Turchia; Origine e sviluppi del nazionalismo turco sotto l'aspetto politico-culturale", *OM*, XXIII (1943), 359-88.
——— "Venticinque anni di rivoluzione dell'alfabeto e venti di riforma liguistica in Turchia", *OM*, XXXIII (1953), 378-84.
RUMMEL, F. VON: *Die Türkei auf dem Weg nach Europa*, Munich, 1952.
RUSTOW, D. A.: "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, XI (1949), 513-52.
——— *Politics and Westernization in the Near East*, Princeton, 1956.

RUSTOW, D. A.: "Politics and Islam in Turkey 1920-1935", in R. N. FRYE (ed.): *Islam and the West*, The Hague, 1957, s. 69-107.
——— "Foreign Policy of the Turkish Republic" in MACRIDIS, R. C. (ed.). *Foreign Policy in World Politics*, Englewood Cliffs, N. J., 1958, s. 295-322.
——— "Turkey's Second Try at Democracy", *The Yale Review*, (1963), 518-538.
——— "Turkey: the Modernity of Tradition" in L. W. PYE ve S. VERBA (editörler), *Political Culture and Political Development*, Princeton, 1965, 171-98.
——— "The Development of parties in Turkey", in LA PALOMBARA ve M. WEINER (editörler), *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966. 107-33.
RYAN, SIR ANDREW: *The Last of the Dragomans*, London, 1951.
SARÇ, ÖMER CELÂL: "Economic Policy of the New Turkey", *MEJ*, II (1948), 430-46.
SARROU, A.: *La Jeune Turquie et le Révolution*, Paris-Nancy, 1912.
SAX, C. VON: *Geschichte des Machtverfalls der Türkei*, 2. basıı, Viyana, 1913
SCHACHT, J.: *An Introduction to Islamic Law*, Oxford, 1964.
SCHLECHTA - WSSEHRD, O. M. VON: "Die osmanischen Geschichtsschreiber der neuren Zeit", *Denkschriften der phil. hist. Classe der Kaiserl. Ak. der Wissenschaften*, VIII (1856), 1-47.
——— "Die Revolutionen in Constantinopel in den Jahren 1807 und 1808", *SBAk.* Wien (1882), 184-8.
SENIOR, N. W.: *Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the Beginning of 1858*, London, 1859.
SHAW, S. J.: "The Origines of Ottoman military reform: The Nizam-i Cedid Army of Sultan Selim III", *The Journal of Modern History*, XXXVII/3 (1665), 291-306.
——— "The Established Ottoman Army Corps under Sultan Selim III (1789-1807)", *Der Islam*, XL (1965), 142-84.
SLADE, A.: *Record of Travels in Turkey, Greece... in the Years 1829, 1830, and 1831*, 2 cilt, London, 1832 (2. basıı 1854).
SMITH, E. C. "Debates on the Turkish Constitution of 1924", *Ankara Univ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII (1958), 82-105.
SMITH, E. D.: *Origins of the Kemalist Movement*, Washington, 1959.
SMITH, W. C.: *Islam in Modern History*, Princeton, 1957.

SNOUCK-HURGRONJE, C.: *Verspreide Geschriften*, III, Bonn-Leipzig-Hague, 1923.

SOCIÉTÉ POUR L'ETUDE DE L'HISTOIRE TURQUE, *Histoire de la République turque*, İst., 1935.

STAMATIADIS: Epaminondas I. Βιογραφίαι τῶν 'Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων τοῦ' Οθωμανικοῦ Κράτους. Atina, 2865.

STAVRIANOS, L. S.: *The Balkans since 1453*, New York, 1958.

STEEGMAN, J.: "Turkish Painting", *The Studio*, May 1946, s. 129-35.

STIRLING, PAUL: "Social Ranking in a Turkish Village", *British Journal of Sociology*, IV (1953), 31-44.

——— "Religious Change in Republican Turkey", *MEJ*, XII (1958), 395-408.

——— *Turkish Village*, London, 1965.

STURM, A. L. ve MIHCIOĞLU, CEMAL: *Bibliography on Public Administration in Turkey 1928-1957, Selective and Annotated*, Ank., 1959.

SZYLIOWICZ, J. S.: *Political Change in Rural Turkey, Erdemli*, The Hague, 1966.

TACHAU, F.: "The Search for National Identity among the Turks", *Die Welt des Islams*, n. s. VIII/3 (1963), 165-176.

TAESCHNER, FR.: "Die geographische Litereatur der Osmanen", *ZDMG*, n. s. 2, LXXVII (1923), 31-80.

——— ve G. JAESCHKE: *Aus der Geschichte des islamischen Orients*, Tübingen, 1949

TAGHIZADE, S. H.: "Les Courants politiques dans la Turquie", *RMM*, XXI (1912), 158-221.

——— "Le Panislamisme et le Panturquisme", *RMM*, XXII (1913), 179-220.

——— "Les Rapports du mouvement politique et du mouvement social dans L'Empire ottoman", *RMM*, XXII (1913), 165-78.

TALAS, CAHİT: *La Législation du Travail en Turquie*, Jönev, 1948.

TEMPERLEY, H. W. V.: "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)" *Cambridge Historical Journal*, IV (1932-34), 156-91.

——— *England and the Near East*, London, 1936.

THOMAS, L. V.: "Recent Developments in Turkish Islam", *MEJ*, VI (1952), 22-40.

——— ve R. N. FRYE: *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge, Mass. 1951.

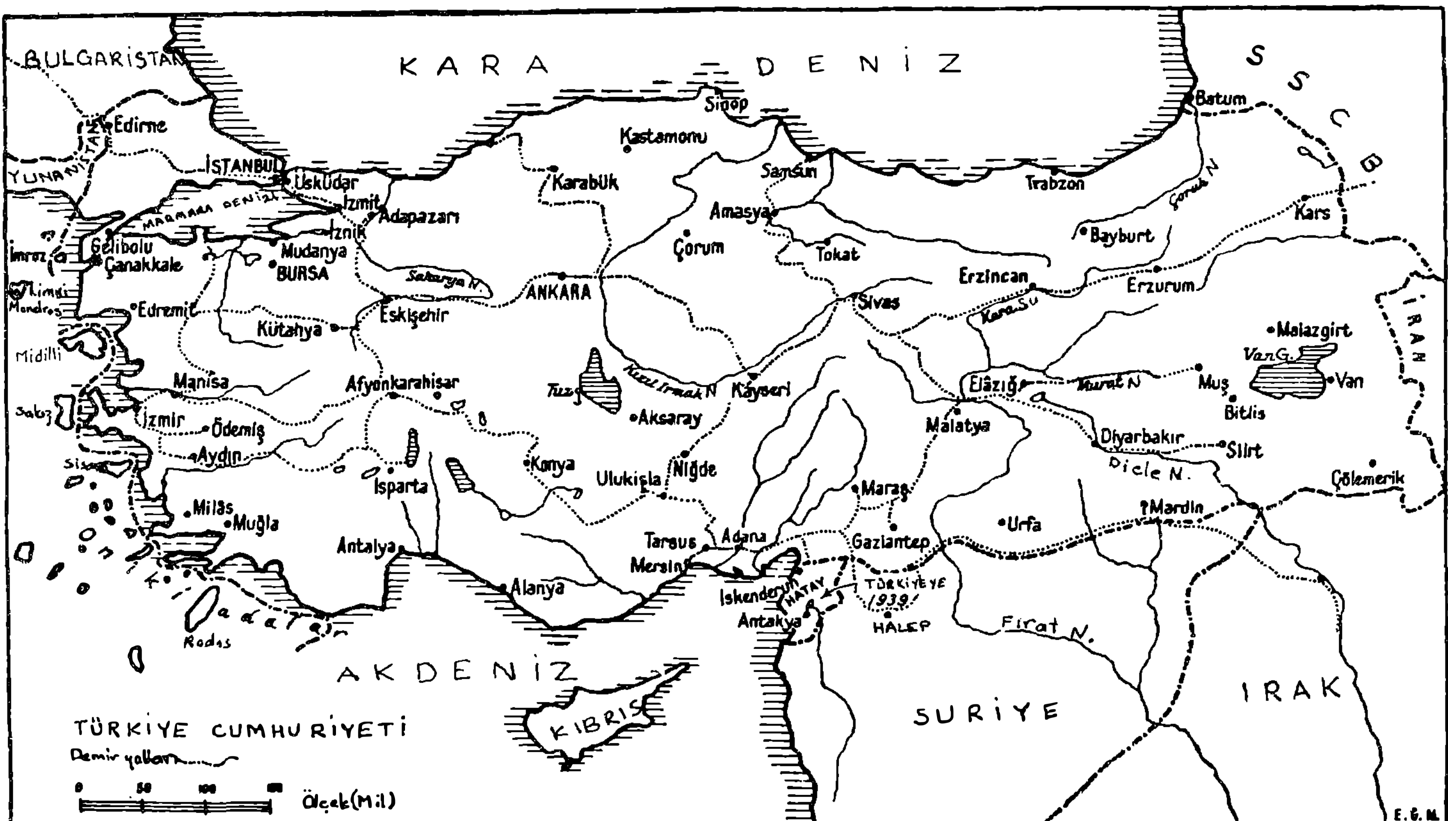
THORNBURG, M. W. ve diğerleri: *Turkey, an Economic Appraisal*, New York, 1949.
TIBAWI, A. L.: "Islam and Secularism in Turkey Today," *Quarterly Review* (1956), 325-7.
TISCHENDORF, P. A. VON: *Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche*, Leipzig, 1872.
TODERINI, G.: *Letteratura turchesca*, 3 cilt, Venedik, 1787.
TOTT, BARON F. de: *Mémoires*, 4 cilt, Maestricht, 1785.
TOYNBEE, A. J.: "The Islamic World since the Peace Settlement", *Survey of International Affairs*, 1925, I.
——— ve KIRWOOD, K. P.: *Turkey*, London, 1926.
TSCHUDI, R.: *Das Chalifat*, Tübingen, 1926.
TUNA, ORHAN: "The Organization of the Turkish Confederation of Trade Unions", *R. Fac. Sci. Ec. Univ. İst.*, (1953), 109-19.
TUNAYA, T. Z.: "Elections in Turkish History", *MEA*, V (1954), 116-20.
——— "Ideological Character of the 1924 Constitution", *Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul*, no. 15 (1960), 99-135.
TURHAN, MÜMTAZ: Where are we in westernization?, İst., 1965 (Türkçeden D. GARDWOOD tarafından çevrilmiştir).
TURKISH NATIONAL COMMISSION FOR UNESCO: *Atatürk*, Ank., 1963.
TÜRKKAN, R. OĞUZ: "The Turkish Press", *MEA*, I (1950), 142-9.
UBICINI, A.: *Lettres sur la Turquie*, 2 cilt, Paris, 1853-4.
——— UBICINI, J. H. A.: *La Turquie actuelle*, Paris 1855.
——— UBICINI, A.: *La constitution ottomane du 7 zilhidjé 1293*, Constantinople, 1877.
——— ve P. de COURTEILLE: *Etat présent de l'Empire Ottoman, statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non-musulmanes, etc.*, Paris. 1876.
ULMAN, A. HALÛK ve TACHAU FRANK: "Turkish politics: the attempt to reconcile rapid modernization with democracy", *MEJ*, XIX (1965), 153-68.
UNESCO, "The Reception of Foreign Law in Turkey", *International Social Science Bulletin*, IX/1 (1967), 7-81.
ÜNSAL, BEHCET: *Turkish Islamic Architecture*, London, 1959.
U. S. DEPT. OF COMMERCE: *Investment in Turkey*, Washington, 1956.
VAMBÉRY, ARMINIUS: *The Story of my Struggles*, London, tarihsiz.
VAN LENNEP, H. J.: *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, 2 cilt, London, 1870.

VELAY, A. DU: *Essai sur l'Histoire financière de la Turquie*, Paris, 1903.
VUCINICH, W. S.: *The Ottoman Empire: its Record and Legacy*, Princeton, N. J., 1965.
WARD, R. E. ve D. A. RUSTOW (editörler): *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, N. J., 1964.
WASHBURN, G.: *Fifty Years in Constantinople*, Boston- New York, 1909.
WEBSTER, D. E.: *Turkey of Atatürk. Social Process in the Turkish Reformation*, Philadelphia, 1939.
WEIKER, W. F.: *The Turkish Revolution 1960-1961*. Washington, D. C., 1963.
WEINBERGER, S. J.: "Political Upset in Turkey" *MEA*, I (1950), 135-42.
WHITE, CHARLES: *Three Years in Constantinople*, 3 cilt, London, 1846.
WITTEK, P.: "Türkentum und Islam, I", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, LIX (1928), 489-525.
——— "Le Rôle des tribus turques dans l'Empire ottoman", *Mélanges Georges Smets*, Bruxelles, 1952, s. 554-76.
WORTHAM, H. E.: *Mustafa Kemal of Turkey*, London, 1930.
YALMAN, AHMED EMİN: *Turkey in my Time*, Norman, 1956.
YOUNG, G.: *Corps de droit ottoman*, 7 cilt, Oxford, 1905-6.
YOUNG, T. C. (ed.): *Near Eastern Culture and Society*, Princeton, 1951.
ZIEMKE, K.: *Die neue Türkei, Politische Entwicklung 1914-1929*, Berlin-Leipzig, 1930.
ZINKEISEN, J. W. *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, 8 Cilt Hamburg-Gotha, 1840-63.

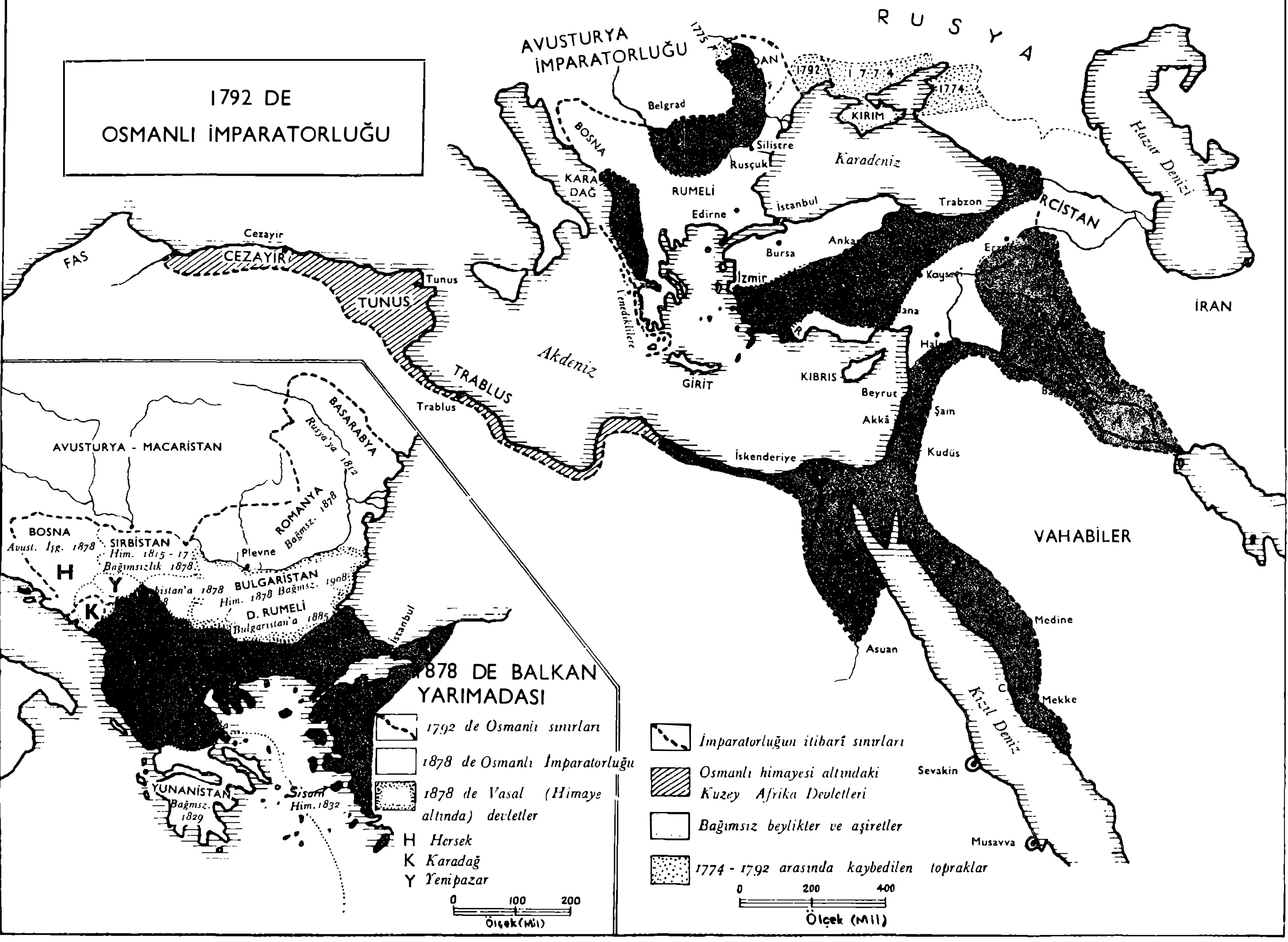
İNDEKS

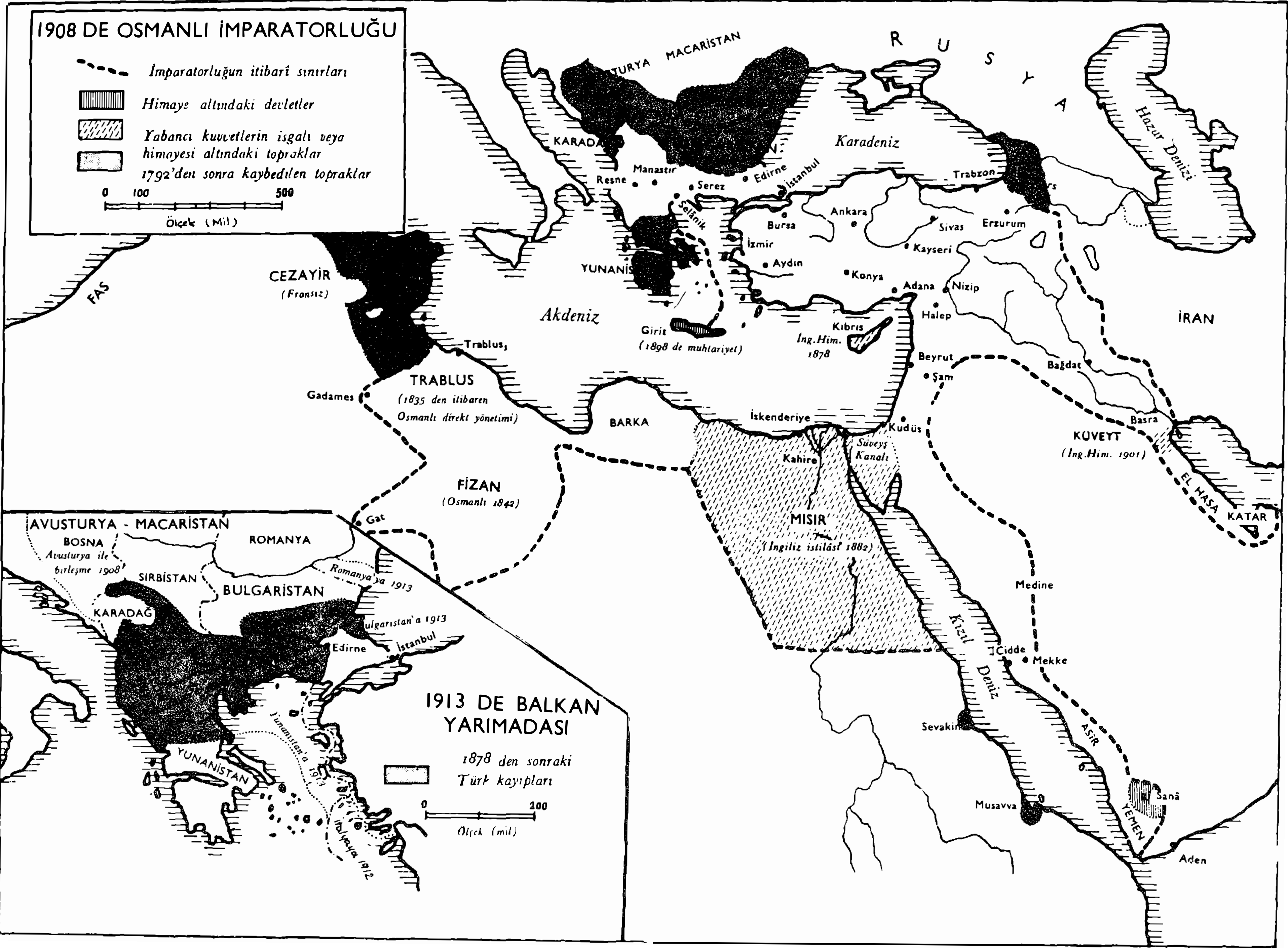
D Ü Z E L T M E L E R

Sahife	Yanlış	Doğru
43	Fann-al Tıba'a	Fann al-Tiba'a
69	al Jazzar	al-Cazzar
70	Avr pa	Avrupa
73	Sapıklık ve materyalizm	"ilhâd ve zendaka"
89	Lonra	Londra
100	Banyoya	Hamama
101	en nizamsız atını en nizamî at haline getirmek	en eyi başıbozuk süvarisini en eyi nizamiye süvarisi haline getirmek
133 not 11	"Kutsal. ederler"	—
209	Dwiqht	Dwight
211	italyan	İtalyan
283	Mustafa Kemal bir faşist idi	Moskova'ya göre Mustafa Kemal bir faşist idi.
371	foreing	foreign
375	Kraelitoz	Kraelitz
429	ingilizcede bunan bidezler	İngilizcede bunun benzeri bir
449	Devrim ve Napolyon harpleri	Fransız Büyük Devrimi ve Napolyon harpleri
471	olü	rolü
480	etmemiş	etmiş

KARA DENİZ
AKDENİZ
BULGARİSTAN
YUNANİSTAN
SSCB
İRAN
IRAK
SURİYE
KIBRIS
Edirne
İSTANBUL
Üsküdar
İzmit
Adapazarı
İznik
Marmara Denizi
Gelibolu
Çanakkale
İmroz
Limni
Mondros
Midilli
Sakız
Sisam
Rodos
Mudanya
BURSA
Edremit
Kütahya
Eskişehir
Sakarya N.
Manisa
İzmir
Ödemiş
Aydın
Milâs
Muğla
Afyonkarahisar
Isparta
Antalya
Alanya
Konya
ANKARA
Karabük
Kastamonu
Sinop
Samsun
Amasya
Çorum
Tokat
Sivas
Kızıl Irmak N.
Tuz G.
Aksaray
Kayseri
Niğde
Ulukışla
Tarsus
Mersin
Adana
İskenderun
HATAY
Antakya
Türkiye'ye 1939
HALEP
Maraş
Gaziantep
Urfa
Malatya
Elâzığ
Kara Su
Murat N.
Erzincan
Trabzon
Bayburt
Çoruh N.
Erzurum
Batum
Kars
Malazgirt
Van G.
Van
Muş
Bitlis
Siirt
Diyarbakır
Dicle N.
Mardin
Çölemerik
Fırat N.
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Demir yolları
0
50
100
Ölçek (Mil)
E. G. M.

1792 DE
OSMANLI İMPARATORLUĞU
AVUSTURYA İMPARATORLUĞU
R U S Y A
Belgrad
BOSNA
KARA DAĞ
RUMELİ
Silistre
Rusçuk
Edirne
İstanbul
Karadeniz
KIRIM
1792
1774
1774
1775
Trabzon
Hazar Denizi
İRAN
Bursa
İzmir
Venediklilere
GİRİT
KIBRIS
Beyrut
Akkâ
Şam
Kudüs
İskenderiye
Akdeniz
FAS
Cezayir
CEZAYİR
Tunus
TUNUS
TRABLUS
Trablus
VAHABİLER
Medine
Mekke
Kızıl Deniz
Sevakin
Musavva
Asuan
İmparatorluğun itibarî sınırları
Osmanlı himayesi altındaki Kuzey Afrika Devletleri
Bağımsız beylikler ve aşiretler
1774 - 1792 arasında kaybedilen topraklar
0 200 400
Ölçek (Mil)
1878 DE BALKAN YARIMADASI
AVUSTURYA - MACARİSTAN
BASARABYA
Rusya'ya 1812
ROMANYA
Bağmsz. 1878
Plevne
BOSNA
Avust. İşg. 1878
SIRBİSTAN
Him. 1815 - 17
Bağımsızlık 1878
BULGARİSTAN
Him. 1878 Bağmsz. 1908
D. RUMELİ
Bulgaristan'a 1885
H
Y
K
İstanbul
YUNANİSTAN
Bağmsz. 1829
Sisam
Him. 1832
1792 de Osmanlı sınırları
1878 de Osmanlı İmparatorluğu
1878 de Vasal (Himaye altında) devletler
H Hersek
K Karadağ
Y Yenipazar
0 100 200
Ölçek (Mil)

1908 DE OSMANLI İMPARATORLUĞU
İmparatorluğun itibarî sınırları
Himaye altındaki devletler
Yabancı kuvvetlerin işgalı veya himayesi altındaki topraklar
1792'den sonra kaybedilen topraklar
0 100 500
Ölçek (Mil)
R U S Y A
Karadeniz
Hazar Denizi
Akdeniz
İRAN
FAS
CEZAYİR
(Fransız)
Trablus
TRABLUS
(1835 den itibaren Osmanlı direkt yönetimi)
Gadames
Gat
FİZAN
(Osmanlı 1842)
BARKA
İskenderiye
Kahire
Süveyş Kanalı
MISIR
(İngiliz istilâsı 1882)
Kudüs
Beyrut
Şam
Halep
Adana
Nizip
Konya
Kayseri
Sivas
Erzurum
Trabzon
Ankara
Bursa
İzmir
Aydın
İstanbul
Edirne
Serez
Selânik
Manastır
Resne
YUNANİS
KARADA
MACARİSTAN
Girit
(1898 de muhtariyet)
Kıbrıs
İng.Him. 1878
Bağdat
Basra
KUVEYT
(İng.Him. 1901)
EL HASA
KATAR
Medine
Cidde
Mekke
Kızıl Deniz
Sevakin
Musavva
ASİR
YEMEN
Sanâ
Aden
1913 DE BALKAN YARIMADASI
1878 den sonraki Türk kayıpları
0 200
Ölçek (mil)
AVUSTURYA - MACARİSTAN
BOSNA
Avusturya ile birleşme 1908
SIRBİSTAN
ROMANYA
BULGARİSTAN
Romanya'ya 1913
Bulgaristan'a 1913
KARADAĞ
Edirne
İstanbul
YUNANİSTAN
Yunanistan'a 1913
İtalyaya 1912